

ZBORNIK RADOVA
BOOK OF PROCEEDINGS

**II Međunarodna naučno-stručna
konferencija**

II International Scientific Conference

**Regionalni razvoj i
prekogranična saradnja**

Regional development and
cross-border cooperation

Pirot, 2019

ZBORNIK RADOVA BOOK OF PROCEEDINGS

REGIONALNI RAZVOJ I PREKOGRANIČNA SARADNJA REGIONAL DEVELOPMENT AND CROSS-BORDER COOPERATION

Urednici/Editors:

Dragan Kostic PhD

Prof. D. Sc. (Econ.) Statty Vasilev Stattev

Pirot, 2019

**ZBORNIK RADOVA II MEĐUNARODNE NAUČNE KONFERENCIJE / BOOK OF
PROCEEDINGS OF THE II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
REGIONALNI RAZVOJ I PREKOGRANIČNA SARADNJA / REGIONAL
DEVELOPMENT AND CROSS-BORDER COOPERATION**

ORGANIZATORI KONFERENCIJE / CONFERENCE ORGANIZERS:

**Srpska akademija nauke i umetnosti, ogranak u Nišu, Grad Pirot, UO Privredna komora
Pirot, Fakultet za menadžment Zaječar, Univerzitet Metropolitan Beograd, Univerzitet
Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju „Futura“ Beograd.**

Serbian Academy of Sciences and Arts, branch in Nis, City of Pirot, Contracting Chamber of
Economy Pirot District, Faculty of Management Zajecar, Metropolitan University of
Belgrade, Singidunum University, Faculty of Applied Ecology "Futura" Belgrade

IZDAVAČ/PUBLISHER:

UO Privredna komora Pirot / Contracting Chamber Of Economy Pirot District

UREDILI / EDITORS:

Dragan Kostic PhD,

Prof. D.Sc. (Econ.) Statty Vasilev Stattev

RECENZENTI / REIEWERS:

Prof. Petar Andjelkovic, Chief Assistant Dr. Georgi Tsolov, Prof. Zoran Matevski

TEHNIČKA OBRADA / TECHNICAL EDITORS: Aleksandra Madić, Dušica Živković, Goran Ćirić
i Vladan Stojanović

ŠTAMPA / PRINTED:

UO Privredna komora Pirot/ Contracting Chamber Of Economy Pirot District

ISBN 978-86-900497-1-4

TIRAŽ / PRINTING: 10

elektronsko izdanje / electronic edition

© 2019 UO Privredna komora Pirot

**Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovan, čuvan u sistemu
za pretraživanje ili prenositi u bilo kom obliku ili na bilo koji način, bez prethodne pismene
dozvole izdavača. / All rights reserved. No part of this book can be reproduced, stored in
the search system, or transmitted in any form or in any way, without the prior written
permission of the publisher.**

NAUČNI ODBOR/SCIENTIFIC COMMITTEE

Academician Prof. Ninoslav Stojadinovic, PhD, Branch of the Serbian Academy of Science and Art in Niš, president of the program committee;
Prof. Jelena Stankovic, PhD, University of Nis, Faculty of Economics;
Prof. Mile Ilic, PhD, University of Niš;
Prof. PhD, Jadranka Djurovic Todorovic, University of Nis, Faculty of Economics;
Prof. PhD, Igor Mladenovic, University of Nis, Faculty of Economics;
Prof. Anton Vorina, PhD, Higher education school Celje, Republic of Slovenia;
Doc. Viktorija Rjapukhina, PhD, Belgorod State Technological University "Shukhov"
Prof. Petar Andjelkovic, PhD, Faculty of Philosophy, University of Pristina, Kosovska Mitrovica;
Prof. Stati Statev, University of national and world economy of Sofia
Prof. Cipriana Sava, Christian University „Dimitrie Centimir“ of Bucharest
Senior Scientific Counselor Drazen Bogic, Department of Social Sciences, Academy of Sciences and Art of Republic of Srpska
Jan Polcyn, Assistant Professor, Economics Institute of Stanislaw Staszic University of Applied Sciences in Piła, Poland.
Prof. Aristotelis Naniopoulos, PhD, Aristotle University of Thessaloniki;
Prof. Milovan Ilic, PhD, Belgrade Metropolitan University
Prof. Zoran Matevski, PhD, Faculty of Philosophy Skopje, FYROM/RM
Doc. Aleksandar Djordjevic, PhD, Faculty of Law, University of Niš
Prof. Silvana Ilic, PhD, Faculty of Management, Zajecar
Prof. Dalibor Miletic, PhD, Faculty of Management in Zajecar
Doc. Dragan Kostic, PhD, Faculty of Management in Zajecar
Prof. Dragana Trifunovic, PhD, Faculty of Business Studies Megatrend University in Belgrade;
Prof. Andrea Bucalina Matic, PhD, Faculty of Business Studies Megatrend University in Belgrade;
Doc. Ranka Mitrovic, PhD, Faculty of Business Studies Megatrend University in Belgrade;
Doc. Svetozar Krstic, PhD, Singidunum University Faculty of Applied Ecology – Futura Belgrade
Prof. Milos Milovancevic, PhD, University of Nis, Faculty of Mechanical Engineering

ORGANIZING COMMITTEE

Aleksandar Simonovic, *Chamber of Economy Pirot, president of the organizing committee*
Prof. Bojan Djordjevic, *Faculty of Management in Zajecar*
Goran Stamenovic, *MSc, Belgrade Metropolitan University*
Bojan Randjelovic, *Assistant Mayor, Pirot City*
Doc. Suncica Vjestica PhD, *Faculty of Applied Ecology – Futura Belgrade*

PREDGOVOR

Na razmeđu dva milenijuma čitava civilizacija i posebno balkanski prostor našli su se ponovo pred teškim društvenim izazovima. Sve izraženiji lokalni, međuetnički i međuverški sukobi, modulirani geopolitičkim strategijama u politici velikih sila, kao i novim trendovima globalizacije, potvrđuju tezu da je današnje vreme, višearšinsko, i da se kao neophodnost nameće potreba za maksimumom „misliti globalno radati lokalno”. U tom duhu i sa tim ciljem pokrenut je naučni skup Regionalni razvoj i prekogranična saradnja, organizovan prvi put 2017. godine. Izuzetno interesovanje i prisustvo velikog broja domaćih i stranih naučnika i istraživača, koji su na jednom mestu istovremeno predstavili rezultate istraživanja iz različitih naučnih oblasti, potvrdilo je potrebu za proširenjem saradnje i vidika negovanjem interdisciplinarnog pristupa. Promovisanje saradnje, vrednosti razmene iskustava i saopštavanja rezultata istraživanja s fokusom na inovacijama, interdisciplinarnosti i spremnost za iskorak izvan granica tradicionalnog poimanja nauke i okvira tradicionalnih struktura, preporuka su za uspešno suočavanje sa sadašnjim i budućim izazovima. Naučni skup Regionalni razvoj i prekogranična saradnja koji je održan u Pirotu 15. decembra 2018. godine i rezultati koji su izloženi u zborniku radova koji je pred Vama, sa jedne strane potvrđuje vrednost nauke, dok istovremeno promovise i afirmiše značaj prekogranične saradnje. Istovremeno, organizovanje i učešće na ovakvom naučnom skupu, u međunarodnom kontekstu, ne samo što daje doprinos unapređenju nauke u Srbiji, nego istovremeno demonstrira konkretne i potencijalne doprinose regionalnih sredina kao što je pirotski region.

U ovom međunarodnom tematskom zborniku prikupljeni su naučni radovi 149 istraživača iz 6 država (Srbija, Bugarska, Makedonija, Albanija, Indonezija i UAE) sa ciljem da se podstakne rasprava o jednoj izuzetno značajnoj teorijskoj i praktičnoj temi – odnosu procesa regionalizacije i prekogranične saradnje u fokusu odnosa globalnog i lokalnog. Teme koje se razmatraju pokrivaju čitav niz aspekata i dimenzija ova dva simultano dejstvujuća procesa: problem regionalizacije i pogranične saradnje, unutrašnjeg i spoljnog suvereniteta država u savremenom svetu, pitanje preobražaja i ugroženosti nacionalnih kultura i identiteta...

U radovima se ne traga samo za uzrocima i posledicama ovakvog stanja u kome su pogranične sredine izložene destruktivnim procesima depopulacije već pokušava da se ukaže i na potrebu istraživanja alternativnih strategija, puteva i metoda izlaska iz ovakvog stanja. U tom kontekstu se pledira i za izgradnju celovite alternativne strategije zasnovane na razumevanju da je prevladavanje ovakvih negativnih trendova moguće samo na uz uvažavanje specifičnosti nacionalnih interesa ali i lokalnih. U tom smislu je neophodno nastaviti produbljivanja naučna istraživanja. Ovaj zbornik, pored ostalog, ima i društveni smisao da podstakne ovakva istraživanja. Ako se kraj XX veka može označiti kao period gušenja nacionalnih država, nacionalnih identiteta i nacionalnih vrednosti, pre svega, na poluperiferiji i periferiji svetskog kapitalističkog sistema, početak novog milenijuma iznova budi svest i nadu o potrebi saradnje i uvažavanja. U odnosu globalnog i nacionalnog, kao i izražene centralizacije (kao što je danas prisutno u srpskom društvu) i preterane decentralizacije odnosno regionalizacije, smatramo da obe krajnosti nisu dobre. Stoga umesto favorizovanja krajnosti, treba tragati za harmonijom, merom. Jer bez nacionalnog

Ljudsko biće će ostati obezličeno, razkorenjeno a bez univerzalnog može se lišiti čovečanske suštine.

Prirredivači i urednici izražavaju veliku zahvalnost svim autorima koji su priložili svoje radove.

U Pirotu,

Uredivački odbor

jula 2019.

P. A.

FOREWORD

Within the span of two millennia, the entire civilization and especially the Balkan region have been found again facing difficult social challenges. More pronounced local, interethnic and inter-religious conflicts, modulated by geopolitical strategies in the politics of great powers, as well as the new trends of globalization, confirm the thesis that today is the time, multi-standard, and to be like the necessity imposes the need for the maxim "think globally - work locally". In that spirit and with that aim a scientific meeting was launched Regional development and cross-border cooperation, organized for the first time in 2017. Exceptional interest and presence of a large number of domestic and foreign scientists and researchers, who presented at one place at the same time the results of the research from various scientific fields, confirmed the need for expansion cooperation and the aspect of fostering an interdisciplinary approach. Promote cooperation, the value of sharing experiences and communicating research results with a focus on innovation, interdisciplinarity and willingness to step beyond the traditional borders concepts of science and frameworks of traditional structures, are recommendations for successful coping with current and future challenges. Scientific meeting Regional development and cross-border cooperation held in Pirot on December 15, 2018 and the results that are presented in the Book of proceedings in front of you, on the one hand, confirm the value of science, while at the same time promoting and affirming the importance of cross-border cooperation. At the same time, organizing and participating in such a scientific gathering, in the international context, not only contributes to the advancement of science in Serbia, but at the same time demonstrates concrete and potential contributions to regional environments such as Pirot region.

In this international thematic collection, scientific papers were collected 149 researchers from 6 countries (Serbia, Bulgaria, Macedonia, Albania, Indonesia and UAE) with a goal to encourage discussion about one very important theoretical and practical topic – relationship of the process of regionalization and cross-border cooperation in the focus of global and local relations. The topics that are considered cover a whole series of aspects and dimensions of these two simultaneous acting process: the problem of regionalization and border cooperation, internal and external the sovereignty of states in the modern world, the issue of transformation and the threat of national culture and identity...

The book of proceedings does not seek out only the causes and consequences of such a situation in which border areas exposed to destructive depopulation processes are already trying to points to the need to explore alternative strategies, ways and methods of getting out of this conditions. In this context, are also pledging to build a comprehensive alternative strategy designed on the understanding that the overcoming of such negative trends is possible only with respect to the specificity of national inters but also local. In that sense it is necessary continue deeper scientific research. This book of proceedings, among other things, has a social significance the purpose of encouraging such research. If the end of the XX century can be marked as a period the choking of national states, national identities and national values, above all, to semi-periphery and periphery of the world

capitalist system, the beginning of the new millennium brings hope and conscience for the need for cooperation and appreciation. In a global and national relationship, as well pronounced centralization (as it is today in Serbian society) and exaggerated decentralization or regionalization, we consider that the both of extremes are not good. So Instead of favourising extreme, one should seek for harmony, modesty. Because without a national one a human being will remain disfigured, uproot, and without a universal one can be deprived human essence.

The organizers and editors express great gratitude to all authors who have submit their works.

Pirot,

Editorial Board

July 2019

P. A.

SADRŽAJ/TABLE OF CONTENT

1. PORESKI KLIN U REPUBLICI SRBIJI	
Professor, Jadranka Đurović Todorović , Vanredni profesor, Marina Đorđević, Student doktorskih studija, Milica Ristić.....	17
2. TURISTIČKE POTREBE KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI	
Docent, Biljana Ilić , Profesor, Vidoje Stefanović, Student Ds, Aleksandar Simonović.....	27
3. KONJIČKA INDUSRIJA U SVETLU CIRKULARNE EKONOMIJE	
Vanredni Profesor, Dr Kosana Vićentijević	39
4. SOCIO – KULTURNO-SUBKULTURNA SARADNJA U PROCESU MEĐUGRANIČNE AKTIVNOSTI I RADA	
Akademik Skanu, Prof. Dr Radomir D. Đorđević, Prof. Dr Marina Denić	49
5. OPREDELJUJUĆI UTICAJI GLOBALIZACIJE POSLOVANJA NA FUNKCIONISANJE LANACA SNABDEVANJA	
Goran Milovanović	61
6. SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS	
Prof. Miroslav Milutinović, Phd, Prof. Ivan Kostadinović, Phd.....	71
7. CUSTOMER SATISFACTION IN BULGARIAN RETAIL MARKET	
Rositsa Nakova, Phd.....	81
8. THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF FREE ZONES	
Associate Professor Dragan C. Kostic, Phd Aleksandar Simonović, Vladan Stojanović	87
9. THE INFLUENCE OF RELIGIOUS TOURISM ON CROSS-BORDER COOPERATION	
Phd. Zoran Matevski, Phd. Dushka Matevska	95
10. ENVIRONMENTAL ETHICS AND THE ENVIRONMENT	
Phd. Aleksandar Manasievski, Phd. Ilija Aceski.....	101
11. REGIONALIZAM I DECENTRALIZACIJA	
Docent dr Svetozar Krstić.....	109
12. POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI	
Dr Mile Ilić , Dr Aleksandra Ilić Petrović	119
13. ULOGA LOKALNE SAMOUPRAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA	
Dr Dragan Č. Kostić, Mr Vladan S. Vasić, Vladan Stojanović	133
14. THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE	
Associate Professor Dragan C. Kostic Phd, Dragan Penezic Phd, Dr. Samir Hamrouni	145

15. ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTE M DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJ	
Vanredni Profesor, Dr Snežana Milićević, Ms.C, Phd Student, Marijana Đurađević	163
16. DIGITALNA TRANSFORMACIJA MUZEJA	
Mr Goran Stamenović, Dr Dejan Rančić	175
17. SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA	
Redovni Profesor, Silvana Ilić, Docent Milica Paunović, Docent Anđelija Radonjić	185
18. UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE	
Dr Bojan S. Đorđević, Dr Gabrijela Popović, Dr Dragica Stojanović	199
19. ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA	
Prof. Dr Miloš Todorović, Istraživač Pripravnik, Student Doktorskih Studija Aleksandar Đorđević	219
20. ZNAČAJ KOMUNIKACIJE U UPRAVLJANJU LANCEM SNABDEVANJA	
Prof. dr Andrea Bučalina Matić, Prof. dr Vesna Milanović, Prof. dr Dragana Trifunović	233
21. PERSONNEL MOTIVATION IN INDUSTRIAL ENTERPRISES THROUGH BONUS SYSTEM WITH ADDITIONAL REMUNERATION	
Assoc. Prof. dr. Jordanka Angelova, Assoc. Prof. dr. Svetlana Borisova	241
22. THE ROLE OF BUSINESS LOGISTICS IN CORPORATE CUSTOMER SERVICE	
Nadezhda Dimova, Associate Professor dr	247
23. PRIMENA BESPILOTNIH LETELICA U ROBNOM VAZDUŠNOM TRANSPORTU	
Sara Zoraja	253
24. PAMETNI TURIZAM KAO KATALIZATOR TURISTIČKOG RAZVOJA REGIONA	
Tijana Matejić, MA, spec. Dragana Vuković, MA	263
25. AKADEMIJA MLEKA I ZDRAVE HRANE KROZ PROJEKAT PREGOGRANIČNE SARADNJE KAO RAZVOJNA ŠANSA PIROTSKOG REGIONA	
Dipl. inž Saša Petrović	275
26. INFRASTRUKTRA KAO FAKTOR REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE	
prof. dr Dalibor Miletić, vanredni profesor , prof. dr Krunislav Sovtić, redovni profesor , prof. dr Marija Petrović-Ranđelović, vanredni profesor	285

27. MARKETINŠKI I TEHNOLOŠKI ASPEKTI BRENDIRANJA GASTRONOMSKIH PROIZVODA U PREKOGRANIČNOM REGIONU	
Toma Dašić, Naučni saradnik, Ivan Stojković	297
28. PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA” U KREIRANJU MODELA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA	
Toma Dašić, Ljubica Janjić	307
29. ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA	
Prof. dr Suzana Đukić, Phd student Jelena Stanković	321
30. AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA	
Mr Mladenović Milica, Dr Mladenović Slobodan	333
31. ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE	
Msc Slađana Stanišić	349
32. RAZVOJ POGRANIČNIH PODRUČJA OPŠTINA DIMITROVGRAD, TRGOVIŠTE I BOSILEGRAD U FUNKCIJI REGIONALNOG PROSPERITETA REPUBLIKE SRBIJE	
Dr Sreten Ćuzović, Redovni profesor, Dr Svetlana Sokolov Mladenović, Vanredni profesor, Jovana Milenović, Student Master studija	361
33. ZELENO FINANSIRANJE KAO MOGUĆNOST ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA REGIONA	
Dr Dragica Stojanović, Docent, Prof. dr Bojan Đorđević, Redovni profesor	371
34. EKONOMSKI ZNAČAJ NOVOPRONAĐENIH REZERVI RUDE BAKRA U REPUBLICI SRBIJI	
Prof. dr Gabrijele Popović, Prof. dr Dragan Mihajlović	383
35. STANOVNIKA I ĐAKA U SELIMA SVE MANJE (NIŠKI I PIROTSKI OKRUG)	
Prof. dr emiritus Andon Kostadinović	393
36. SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA	
Nenad Andrić, Dipl. menadžer, Prof. dr Silvana Ilić Prof. dr Srđan Žikić	401
37. UTICAJ ELEMENATA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NA USPEŠNOST PREDUZETNIČKOG PODUHVATA	
Prof. dr Marija Radosavljević, Prof. dr Radenko Milojević	413
38. SISTEM DRŽAVNE POMOĆI U OBLASTI REGIONALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI	
Prof. dr Boban Stojanović, Doc. dr Vladan Vučić, Zorana Kostić	423
39. UTICAJ NEZAPOSLENOSTI STANOVNIŠTVA NA MIGRACIONE TRENDOVE U REPUBLICI SRBIJI	

	Prof. dr Biljana Đorđević, Prof. dr Maja Ivanović-Đukić, Istraživač pripravnik, doktorand Sandra Milanović.....	433
40.	TRADICIONALNO I SAVREMENO ŠANSA ZA RAZVOJ TURIZMA I OPSTANAK SRPSKOG SELA	
	Doktorand Radica Nedeljković, Doktorand Nemanja Anđelković,.....	443
41.	PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTOUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI	
	Redovni profesor, Petar Anđelković	453
42.	E-LEARNING IN THE FUNCTION OF REGIONAL EDUCATION DEVELOPMENT	
	Assistant professor, Dr Sanela Arsić Professor, Zoran Milojević.....	469
43.	FONDOVI EVROPSKE UNIJE KAO POTENCIJAL ZA RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE	
	Marko Milojković, Anica Marinković.....	479
44.	SMART CITIES AS A TOOL FOR REGIONAL DEVELOPMENT AND AS AN APPROACH OF CROSS-BORDER COOPERATION	
	Georgi Nikolov, Tulus Suryanto, Valbona Sakollari	487
45.	REGIONAL PRIORITIES FOR ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE	
	Dr. Elka Vasileva, Chief Assistant	495
46.	THE CIVIL SECURITY - MAIN ELEMENT FROM CONTEMPORARY CROSS-BORDER COOPERATION	
	Dr. Georgi Tsolov, Chief. Assist., Viacheslav Burduja, Ph.D.....	503
47.	IMPACT OF HUMAN RESOURCES ON THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS	
	Nikola Tanakov, Assist. Dr. Maria Kazakova.....	513
48.	SMART SPECIALIZATION ON LOCAL LEVEL – A NEW DIMENSION FOR INTEGRATED URBAN DEVELOPMENT	
	Desislava Botseva, Phd Student	523
49.	ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE REGIONS	
	Veselina Lyubomirova, Assist. Prof. Phd	529
50.	UTICAJ KORPORATIVNE DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI NA POSLOVANJE I RAZVOJ PREDUZEĆA	
	Prof. dr Dragana Trifunović, Prof. dr Andrea Bučalina Matić, Doc. dr Goran Lalić	539
51.	ZNAČAJ KLASTERA ZA OSTVARIVANJE RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE	
	Dr Marija Petrović – Ranđelović, Aleksandar Manasijević	547

52. SPECIFICS OF THE SYSTEM FOR MOTIVATING PEOPLE IN THEIR WORK ACTIVITIES THROUGH NON-MATERIAL INCENTIVES	
Assoc. Prof. Svetlana Borisova, Phd	557
53. RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI	
Msc, Dragana Boras, Doktorand Prof. dr Andrea Bučalina Matić,	563
54. MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE PRIVREDE	
Đorđe M. Stojanović	575
55. JAČANJE PREDUZETNIŠTVA U CILJU IZLASKA PRIVREDE SRBIJE IZ KRIZE	
Dr Leposava Jovanović, Ivana Avramović	589
56. JAVNOBELEŽNIČKA POTVRDA KAO DOPRINOS REGIONALNOM RAZVOJU	
Dr Milena Trgovčević Prokić.....	601
57. ULOGA PORESKE POLITIKE U REGIONALNOM RAZVOJU	
Phd Marijana Joksimović, Vanredni Profesor, Mba Gordana Pešić	609
58. REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU	
Dipl. Pravnik Dijana Stojković, Ma Dobrila Sudimac Mratinković	623
59. PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI	
M.Sc. Dobrila Sudimac Mratinković , Dipl. Inž. Mašinstva Ljubomir Dimovski ...	645
60. FUNKCIONISANJE BUDŽETSKOG SISTEMA U EVROPSKOJ UNIJI	
Ms.C Miloš Nikolić, Dr Milan Gavrilović, Ms.C. Raica Miličević.....	663
61. THE KEY ASPECTS OF SUCCESSFUL HANDLING THE CHANGES AND CHALLENGES CREATED BY REGIONAL AND CROSS BORDER PROJECTS IMPLEMENTATION	
Dobrila Sudimac Mratinković, M.Sc. Biljana Stanković, M.Sc.	679
62. UTICAJ KRIPTOVALUTA NA RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE	
Prof. Dr Saša Ivanov, Mr Dragana Ivanov Mr Nikola Pejović	687
63. POTENTIAL FOR SYNERGIES BETWEEN SMALL-SCALE FISHERIES AND OTHER MARITIME ACTIVITIES	
Yoanna Ivanova	705
64. SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF THE FISHERIES SECTOR ON THE COASTAL ZONES. BULGARIAN CASE	
Dr. Boyko Doychinov	713
65. STARA PLANINA KAO MOGUĆI MEĐUGRANIČNI GEOPARK	
Dr Boris Vakanjac, Dr Vesna Ristić Vakanjac, Dr Suzana Đorđević Milošević, Marina Čokorilo Ilić, Andrej Vakanjac	721

66. REŽIM POGRANIČNE REKE JERME	
Dr Vesna Ristić Vakanjac, Marina Čokorilo Ilić, Dr Dušan Polomčić, Dr Dragoljub Bajić, Dr Boris Vakanjac, Peđa Kostić	731
67. KEY INDICATORS MEASURING THE CORPORATE DEBT	
Yanko Hristozov, Chief Assistant Prof., Phd	743
68. ENERGY FROM NATURE FOR MUNICIPALITIES IN UNDERDEVELOPED REGIONS	
Lazar Kuzmanin, Stefan Lyutskanov,	751
69. PROBLEMI ODRŽIVOG RAZVOJA AGRO PREDUZETNIŠTVA U MIKROREGIONU ISTOČNE SRBIJE I PREDLOZI ZA NJIHOVO REŠAVANJE	
Doc Dr Miroslava Marić, Msc Aleksandra Cvetković, Bsc Marija Rajković	759
70. FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE	
Miloš Nikolić, Student Doktorskih studija, Raica Milićević, Student Doktorskih studija , Dr Milan Gavrilović	771
71. OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE SVETSKE TRGOVINE	
Doc.Aleksandra Anđelković, Teodora Simonović, Student osnovnih akademskih studija	791

PORESKI KLIN U REPUBLICI SRBIJI

**Professor, Jadranka Đurović Todorović¹,
Vanredni profesor, Marina Đorđević²,
Student doktorskih studija, Milica Ristić³**

Rezime: *Oporezivanje rada predstavlja značajan segment poreskog sistema Srbije. Premda umanjuje ekonomsku snagu poreskog obveznika, oporezivanje rada utiče na tržište rada, nivo privrednog razvoja, izbegavanje plaćanja poreza i međunarodnu konkurentnost. Predmet rada je poreski klin u Srbiji, koji predstavlja razliku između bruto plate i neto dohotka, ali i najbolju determinantu troškova radne snage. Poreski klin dobija veliku pažnju u akademskim krugovima posle velike svetske ekonomske i finansijske krize, nakon pronađene pozitivne korelacije između poreskog klina i nezaposlenosti. Cilj rada je da istraži implikacije poreskog klina u Srbiji na nezaposlenost i da analizira mogućnosti za smanjenje poreskog opterećenja.*

Gljučne reči: *poreski klin, porez na dohodak, doprinosi za socijalno osiguranje, nezaposlenost, Srbija.*

Uvod

Ekstenzijom velike svetske ekonomske krize oporezivanje rada zajedno sa fenomenom nezaposlenosti postaje otvoreno pitanje u svim zemljama. Potreba za ublažavanjem ekonomske i finansijske krize inicirala je ekspanzivnu fiskalnu politiku. Pojedine članice OECD-a, opredelile su se za smanjenje poreza, dok su neke zemlje, više opterećene krizom, (Španija, Grčka, Portugalija, baltičke zemlje i Velika Britanija) pretendovale povećanje poreza. U većem broju slučajeva, fiskalna politika je podrazumevala povećanje poreskih olakšica, a ne smanjenje poreskih stopa. Reperkusije tako koncipiranih fiskalnih sistema bile su veliko poresko opterećenje ili poreski klin.

Postoji više definicija za fenomen poreski klin. Poreski klin može biti izražen kao razlika između bruto troškova rada koje snosi poslodavac i neto plate koju prima zaposleni. Poreski klin predstavlja ukupno poresko opterećenje rada. Poresko opterećenje radne snage decidno je važan instrument poreske politike, shodno tome da utiče na zaposlenost. Povećanjem poreskog klina, dolazi do povećanja troškova radne snage koje snosi poslodavac. Takve okolnosti neposredno determinišu odluku poslodavca pri zapošljavanju. Dakle, dolazi do povećanja nezaposlenosti. Ovaj opšte prihvaćeni stav o pozitivnoj korelaciji između poreskog klina i nezaposlenosti empirijski su ispitivali brojni naučnici. Potkrepljeno

¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, jadranka.djurovic@eknfak.ni.ac.rs

² Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, marina.dj@ptt.rs

³ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, milica42777@gmail.com

rezultatima eminentnih istraživača, ovo istraživanje analizira uzročno posledičnu vezu između dva pomenuta fenomena. Rad polazi od pretpostavke da je poreski klin od inherentne važnosti za povećanje zaposlenosti i regionalni razvoj Republike Srbije. Predmet istraživanja ovog rada je analiza poreskog klina i stope nezaposlenosti u Republici Srbiji.

Rad daje pregled aktuelne teorijske literature i aktuelnih empirijskih istraživanja o poreskom klinu. Ukazano je na efekte poreskog opterećenja na tržište radne snage. Podaci o stopi nezaposlenosti i poreskom klinu za Srbiju preuzeti su iz aktuelnih baza podataka Republičkog zavoda za statistiku (Statistical Office of the Republic of Serbia). Rad sadrži preporuke za reformu fiskalne politike i zaključke relevantne sprovedenom istraživanju.

1. Pregled literature

Iako poreski klin počinje da privlači akademsku pažnju poslednjih nekoliko godina, postoji veliki broj teorijskih, empirijskih i eksperimentalnih istraživanja koja za predmet imaju oporezivanje dohotka od rada. Poreski klin, ekstenzivno postaje deo istraživačkih krugova kao veoma važan element koji utiče na konkurentnost zemlje u njenom "nadmetanju" na međunarodnom tržištu rada.

Rad polazi od istraživanja negativne korelacije između poreskog klina i nezaposlenosti i sagledavanja postojeće literature na temu. Vork i saradnici (2006) su pronašli negativan uticaj poreskog klina na stopu nezaposlenosti, radne sate i zaposlenost. Istraživanje koje je sproveo Behar (2009) obuhvatilo je analizu novih članica Evropske unije. Njegov rad istražio je razlike u ishodima na tržištu rada, poreske klinove i prednosti zemalja članica Evropske unije. Ispitan je odnos između poreza, beneficija i zaposlenosti korišćenjem podataka iz statistički transparentnih baza novih članica Evropske unije. Tvrdon (2011) je pronašao negativnu vezu između poreskog klina i stope nezaposlenosti u zemljama OECD-a. Rad teoretičara Gabriela (2016) stražuje poreski klin u Hrvatskoj, Belgiji, Estoniji, Nemačkoj i Slovačkoj. Rad daje dekompoziciju neto prosečnog poreskog klina koristeći OECD-ovu metodologiju, a rezultati ukazuju na progresivnost oporezivanja. Progresivnost oporezivanja izostaje samo u Nemačkoj, a kao posledica toga navodi se visoka osnovica doprinosa za socijalno osiguranje. Rezultati istraživanja rada ukazuju da je najmanje poresko opterećenje (samac, bez dece) u Hrvatskoj, a zatim slede Estonija, Slovačka, Nemačka i Belgija. Poreski klin u Hrvatskoj, Austriji, Mađarskoj, Poljskoj i Grčkoj proučavao je Onorato (2016). Rad daje komparativni pregled poreskog opterećenja dohotka od rada u analiziranim zemljama u 2013. godini. Autor je korišćenjem OECD-ove Taxing Wages metodologije izvršio proračun neto prosečnog poreskog klina, neto prosečne poreske stope i drugih pokazatelja za hipotetičke jedinice sa različitim iznosima bruto plata. Rezultati istraživanja ukazuju da Hrvatska ima najniži poreski klin na plate ispod prosečne bruto plate, a za plate iznad prosečne najniži klin je u Poljskoj. Šimović and Škrbić (2015) daju analizu promena poreskih stopa poreza na dohodak ali i doprinosa u Hrvatskoj. Autori daju anлізу uticaja promana poreskih stopa na ukupno poresko opterećenje i poreski klin u Hrvatskoj. Rezultati njihovog istraživanja decidno pokazuju da se najveći deo ukupnog poreskog opterećenja odnosi na socijalne doprinose. Dodatno, prema autorima, najpravnomernija raspodela poreskog tereta se može postići sa manjim brojem poreskih stopa ili sa nižim poreskim stopama.

PORESKI KLIN U REPUBLICI SRBIJI

Dolenc and Vodopivec (2005) se u svom radu bave sledećim pitanjima: obležjima poreskog klina, stopama nezaposlenosti i zaposlenosti u zemljama OECD-a u prošlosti; politikom poreskog klina u starim i novim članicama EU; poreskim zakonima u Sloveniji i njihovim uticajima na nezaposlenost. Rezultati njihovog istraživanja, svrstali su zemlje OECD-a u dve celine. Prvu celinu čine zemlje sa visokim poreskim klinom i visokim stopama nezaposlenosti a druga celina involvira zemlje sa niskim poreskim klinom i niskim stopama nezaposlenosti. Autori su došli do zaključka da zemlje članice EU imaju više poresko opterećenje rada u odnosu na zemlje OECD-a, a analogno tome i više stope nezaposlenosti. Kako poreski klin utiče na stopu nezaposlenosti u Hrvastkoj dao je u svom istraživanju Šeparovic (2009). Autor je naglasio da treba poraditi na smanjenju poreskog klina ukoliko se želi rešavanje problema nezaposlenosti.

2. Poreski klin i nezaposlenost

Porez na dohodak fizičkih lica je veoma izdašan porez u razvijenim zemljama. Njime se u zemljama OECD-a obezbeđuje četvrtina poreskih prihoda. U Srbiji, prosečno učešće poreza na dohodak građana, poslednjih 6 godina iznosi 9.33% ukupnih javnih prihoda. Dodatno, učešće ovog poreskog oblika ima tendenciju pada

Tabela 1: Učešće poreza na dohodak građana u ukupnim poreskim prihodima u RS (u %), 2012-2017.

	Javni prihodi	Porez na dohodak građana	
		U nacionalnoj valuti (mil. dinara)	Učešće u javnim prihodima (in %)
2012.	1.472.118.2	165.261.6	11.22
2013.	1.538.053.8	156.084.8	10.14
2014.	1.620.752.1	146.484.4	9.03
2015.	1.694.831.1	146.775.3	8.66
2016.	1.842.651.8	155.065.4	8.41
2017.	1.973.402.7	167.881.6	8.50

Izvor: Bilten javnih finansija Republike Srbije broj 167., jul 2018. Proračun autora.

Eksplicitno, u Srbiji se putem poraza na dohodak građana prikupi mnogo manji iznos novčanih sredstava u odnosu na zemlje članice OECD-a. Bilansni značaj poraza na dohodak u Srbiji je manji, a kao najvažniji uzrok u stručnoj literaturi, navodi se oslanjanje države na indirektno opterećenje. Takođe, u Srbiji se primenjuje mešoviti sistem oporezivanja dohotka, što podrazumeva oporezivanje svake vrste dohotka ponaosob i godišnje oporezivanje ukupnog dohotka koje prelazi zakonom propisani iznos i ima korektivni karakter. I pored znatno manje prikupljenih javnih prihoda, u odnosu na pojedine zemlje članice OECD-a, u Srbiji je poreski klin znatno veći.

Obračun poreskog opterećenja rada u polazi od bruto dohotka fizičkih lica. U Srbiji, bruto dohodak fizičkih lica se oporezuje sa nekoliko poreskih oblika: porez na dohodak

građana, doprinosi na teret radnika za obavezno socijalno osiguranje i doprinosi na teret poslodavca za obavezno socijalno osiguranje. U tabeli 2 su prikazane stope svih poreskih oblika kojima je opterećen rad u Srbiji.

Tabela 2: Porez na dohodak građana i socijalni doprinosi u RS (u %), 2018.

Poreski oblik	Stopa (u %)
1. Porez na dohodak	10
2. Doprinosi na teret radnika za obavezno socijalno osiguranje	19,90
a. Penzijsko i invalidsko osiguranje na teret radnika	14,00
b. Zdravstveno osiguranje na teret radnika	5,15
c. Osiguranje za slučaj nezaposlenosti na teret radnika	0,75
3. Doprinosi na teret poslodavca za obavezno socijalno osiguranje	17,90
a. Penzijsko i invalidsko osiguranje na teret poslodavca	12,00
b. Zdravstveno osiguranje na teret poslodavca	5,15
c. Osiguranje za slučaj nezaposlenosti na teret poslodavca	0,75

Izvor: Republički zavod za statistiku RS.

Poreski klin može biti iskazan na osnovu sledeće formule:

$$PK = \frac{\text{Bruto plata zaposlenog} - \text{Neto plata zaposlenog}}{\text{Bruto plata zaposlenog}} * 100 \quad (1)$$

Tabela 3 prikazuje kretanje poreskog klina i stope nezaposlenosti u vremenskom dijapazonu od 2015-2017. godine.

Tabela 3: Ukupan poreski klin i stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji (u %), 2015-2017.

<i>Poreski klin</i>			<i>Stopa nezaposlenosti</i>		
2015.	2016.	2017.	2015.	2016.	2017.
27.33	27.37	27.4	17.7	15.3	13.5

Izvor: Republički zavod za statistiku; Bilten javnih finansija Republike Srbije broj 167, jul 2018. Proračun autora.

Poreski klin u Republici Srbiji je u 2017.godini iznosio 27.4%, dok je stopa nezaposlenosti iste godine iznosila 13.5%. Kretanje poreskog klina u posmatranom vremenskom period pokazuje tendenciju rasta.

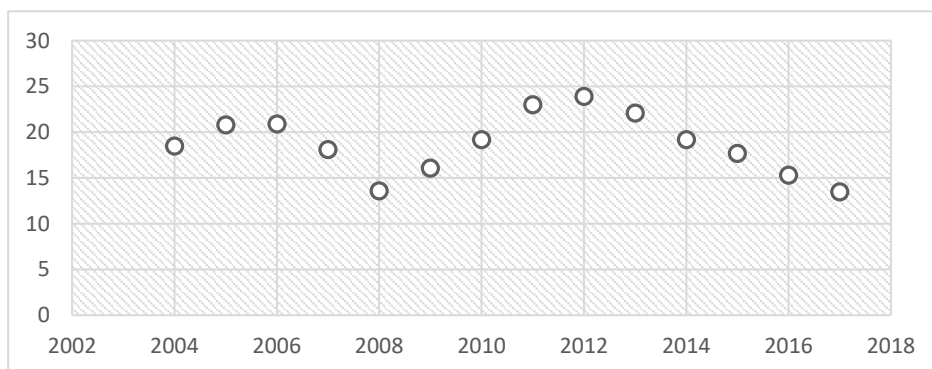
PORESKI KLIN U REPUBLICI SRBIJI

Tabela 4: Obračun poreskog klina u Republici Srbiji, 2018.godina

1.	Bruto zarada zaposlenog	100.000 dinara
2.	Doprinosi na teret zaposlenog (14 + 5,15 + 0,75 = 19,90%)	19.900 dinara
3.	Dohodak pre oporezivanja (1 – 2)	80.100 dinara
4.	Neoporezivi deo zarade	15.000 dinara
5.	Poreska osnovica (3 – 4)	65.100 dinara
6.	Porez na zarade (10%)	6.510 dinara
7.	Neto zarada (3 – 6)	73.590 dinara
8.	Ukupno poresko opterećenje (2 + 6)	26.410 dinara
9.	Efektivna poreska stopa (6/1) x 100	6,51%
10.	Efektivna stopa doprinosa (2/1) x 100	19,90%
11.	Poreski klin – efektivna stopa poreza i doprinosa na teret zaposlenog ((8/1) x 100	26,41%

Izvor: Proračun autora

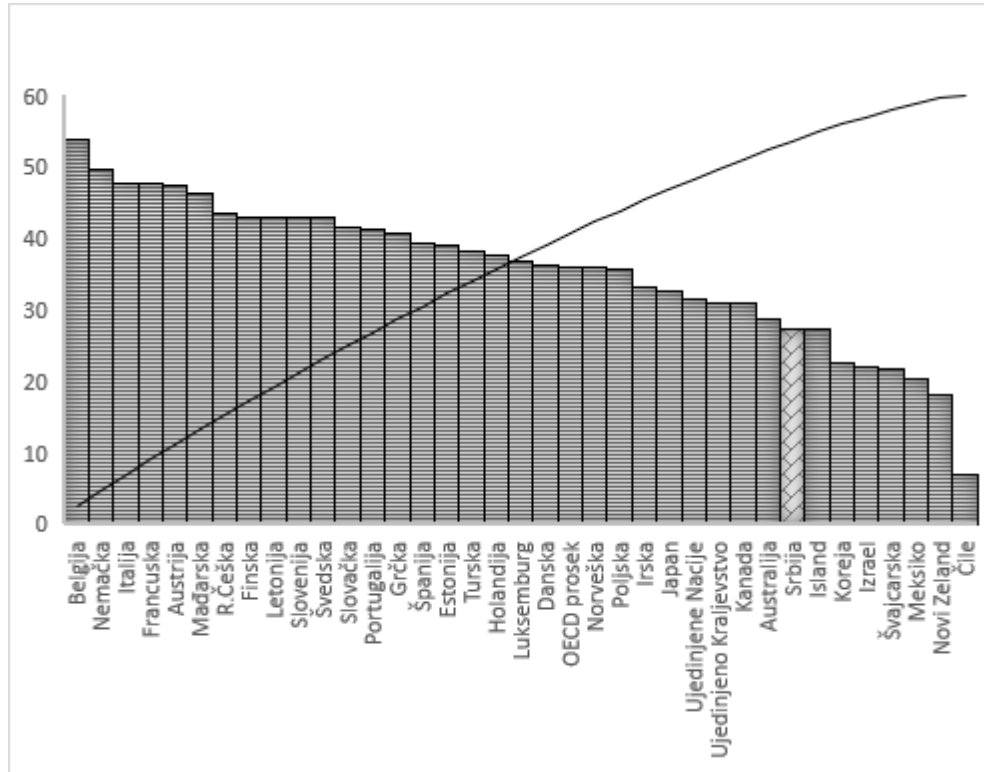
Grafikon 1: Stopa nezaposlenosti u Republici Srbiji (u %), 2004-2018.

Izvor: Bilten javnih finansija Republike Srbije broj 167, jul 2018.

Na grafikonu 1 se mogu uočiti negativne refleksije ekonomske i finansijske krize na zaposlenost. Godine koje su usledile posle krize praćene su rapidnim povećanjem stope nezaposlenosti. Smanjenjem poreskog klina, eksplicitno bi došlo do smanjenja prepreka za stvaranje novih radnih mesta kao i do povećanja ljudske tendencije za radom. U skladu sa tim, došlo bi do smanjenja stope nezaposlenosti. Istraživanja OECD-a i MMF-a su dokazala da su visoki porezi na rad glavna determinanta visoke nezaposlenosti (OECD, 2004; IMF, 2003). Kreiranjem klina između troškova radne snage i neto plate koji prima zaposleni, troškovi radne snage utiču na tražnju i zaposlenost (Dolenc, Vodopivec, 2005, str. 230).

Grafikon 2: Poresko opterećenje rada u zemljama OECD-a i Srbiji (u %), 2017.

Izvor: OECD (2018); Bilten javnih finansija Republike Srbije broj 167, jul 2018. Proračun autora.

Kapitalne posledice poreskog klina, ne samo na tržište radne snage, već i na privredni rast Srbije, akcentiraju značaj reforme svih poreskih stopa i doprinosa. Naime, zemlje OECD-a koje su umanjile poreski klin prilikom poreskih reformi, znatno su umanjile i stope nezaposlenosti (Elmeskov i saradnici, 1998). Najveće poresko opterećenje rada među zemljama članicama OECD-a je zabeleženo u Belgiji (53.7%), dok je najmanje poresko opterećenje 2017. godine zabeleženo u Čileu (7%). U Srbiji, poresko opterećenje rada iznosi 27.4% u 2017. godini. Na osnovu analize posmatranih varijabli, možemo zaključiti da Srbija treba da, pored umanjene stope poreza na dohodak, pristupi umanjenu i doprinosa koji takođe mogu negativno uticati na zaposlenost.

3. Zaključak

Rad naglasava ozbiljnost problema strukturne nezaposlenosti, koji je prisutan u posebno u zemljama u razvoju, među kojima je i Srbija. Zadatak reformi, koje su neophodne u Srbiji je unapredjenje ekonomske efikasnosti. Medju kreatorima ekonomske politike i teoreticarima prevladjuje stav da se prilikom koncipiranja strukture poreza mora sprečiti

PORESKI KLIN U REPUBLICI SRBIJI

nastanak poreskih distorzija koje bi stvorile posledice. Propisivanjem odgovarajuće visine poreskih stopa nesumnjivo se može uticati na ekonomsko ponasanje poreskih obveznika. Propisivanjem visokih poreskih stopa može inicirati pojavu takozvanog klina između profitabilnosti određene aktivnosti pre oporezivanja i prihoda koji se posle oporezivanja može dobiti (OECD, 2006).

Cilj rada je da ukaže na uticaj poreskog klina na nezaposlenost u Srbiji. Rad je baziran na deskriptivnoj analizi stopa nezaposlenosti i kvantitativnom obracunu poreskog klina Srbije za period 2015 do 2017. godine.

Reforme poreskog sistema su neophodne, u svim analiziranim zemljama. I pored činjenice da mnogo faktora utiču na performanse tržišta radne snaga, kao što su politički i institucionalni faktori. Istrazivanja pokazuju da je efekat poreskog klina ključni. Visoke stope poreza i doprinosa neefikasno utiču u preraspodeli dohotka i bogatstva. Dodatno, tako održive stope direktno dovode do nepovoljnih uslova za poslovanje i utiču na tržište rada. Poresko opterećenje stvara poreski klin koji determinise stopu nezaposlenosti i negativno utiče na privredni rast, čineći tržište nekonkurentnim. Takođe, dolazi do smanjenja produktivnosti rada u jednoj zemlji.

Pozitivni efekti reformi, mogu se očekivati i u pogledu povećanja radnog napora. Niže poreske stope mogu uticati na povećanje efekta dohotka i samim tim na pojedinca i potrebom za radom. Dakle, neophodno je obezbediti fiskalni ambijent koji će biti u funkciji privrednog rasta, a takav ambijent, u uslovima globalizacije, je moguće stvoriti smanjenjem poreskih stopa, naročito u malim otvorenim privredama.

LITERATURA

- Behar, A. (2009). Tax Wedges, Unemployment Benefits and Labour Market Outcomes in the New EU Members, *AUCO Czech Economic Review* 3, Charles University Prague, Faculty of Social Sciences, Institute of Economic Studies, pp. 69-92.
- Dolenc, P, Laporsek, S. (2010). Tax wedge on labour and its effect on employment growth in the European union, *Prague Economic Papers*, 4(2010), 344-358.
- Dolenc, P., Vodopivec, M. (2005). Porezni klin u Sloveniji: međunarodna usporedba i prepreke za ekonomsku politiku. *Finansijska teorija i praksa*, 29(3), 283-297.
- Đorđević, M. (2015). Analysis of performance to direct taxes in the tax system of the Republic of Serbia. *Facta Universitatis*. 12 (1), 55-68.
- Đurović Todorović, Đorđević (2008). The elements of personal income taxation. *Economic Themes*. 46(4), 73-83.
- Đurović Todorović, Đorđević (2010). *Javne finansije*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Đurović Todorović, Đorđević (2015). Results of Fiscal Consolidation in Republic of Serbia. *Procedia Economics and Finance*. 19 (2015), 110-121.

- Elemeskov, J., Martin, J., Scarpetta, S. (1998). Key lessons for labour market reforms: evidence from OECD countries experiences. *Swedish Economic Policies Review*, 5(2), 205-252.
- Festa, A. (2015) Employment and productivity: The role of the tax wedge. *EuroEconomica*, 34(2).
- Gagrilo, A. (2016). Tax wedge in Croatia, Belgium, Estonia, Germany and Slovakia. *Financial Theory and Practice*, 40 (2), 231-264.
- IMF (2003). *World Economic Outlook*. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Johansson, A., et al. (2008). Taxation and Economic Growth, *OECD Economics Department Working Papers* No 620.
- Ministry of Finance of the Republic of Serbia, Bulletin Public Finances, No 164, 2018.
- OECD (2004). *Taxing Wages 2002/2003*. Paris: OECD.
- OECD (2018), *Taxing Wages 2018*, OECD Publishing, Paris.
- OECD Tax Policy Studies No 13 (2006). *Fundamental Reform of Personal Income Tax*, 36.
- Official Gazette of the Republic of Serbia, no. 24/2001...7/2018, Low on personal income tax.
- Onorato, M. (2016). Tax wedge in Croatia, Austria, Hungary, Poland and Greece. *Financial Theory and Practice*, 40 (2), 265-288.
- Šeparović, A. (2009). Utjecaj poreznog klina na nezaposlenost u zemljama OECD-a i usporedba s Hrvatskom. *Finansijska teorija i praksa*, 33 (4), 463-477.
- Šimović, H., Škrbić Deskar, M. (2015). Učinak promjena poreznih stopa na porezno opterećenje rada u Hrvatskoj. EFZG Working Paper Series, No. 15-13, Sveučilište u Zagrebu.
- Special Topic: Labor Taxes and Employment in the EU8, *World Bank EU-8, Quarterly Economic Report*, April 2005, Part II.
- Statistical Office of the Republic of Serbia, Labour market, 2017.
- Trpeski, P., Tashevska, B. (2012). Labour Tax Wedge in the Republic of Macedonia-Trends and International Comparison. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*, 14(2), 571-585.
- Tvrđon, M. (2011). Relationship between taxation of labour and employment in the European Union: mathematical simulation. *International Journal of Mathematics and Computers in Simulation*, 3(5), 2011.
- Vork A., et al. (2006). Tax Benefit Systems in The New Member States and Their Impact on Labour Taxes and Employment, *Working Paper 29/2006, PRAXIS Center for Policy Studies*.

TAX WEDGE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *Taxation of labor represents a significant segment of the Serbian tax system. Although it reduces the economic power of the taxpayer, taxation affects the labor market, the level of economic development, the avoidance of tax payments and international competitiveness. The subject of work is a tax wedge in Serbia, which represents the difference between gross wage and net take-home pay. The tax wedge gets great attention in academic circles, after a major global economic and financial crisis, when the empirical research has discovered the positive correlation between unemployment and the tax wedge. The aim of the paper is to investigate the implications of the tax wedge in Serbia on unemployment and to analyze the possibilities for reducing the tax burden.*

Key words: *tax wedge, income tax, social security contributions, unemployment, Serbia.*

TURISTIČKE POTREBE KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI

**Docent, Biljana Ilić⁴,
Profesor, Vidoje Stefanović⁵,
Student Ds, Aleksandar Simonović⁶**

Rezime: Čovekove potrebe su raznovrsne i uvek zavise od brojnih faktora i situacija u kojima se čovek nalazi. Ukupnost potreba i njihova hijerarhija može se posmatrati kao skup čovekovih potreba. U skupu tih potreba sadržane su i turističke potrebe. Osećaj pomanjkanja koji izazivaju turističke potrebe zadovoljava se turističkim dobrima, poput proizvoda i usluga. Pojedine vrste potreba zbog svoje specifičnosti mogu se posmatrati kao posebnost ili kao posebne skupine potreba. Turističke potrebe u celini se izdvajaju kao posebna skupina potreba. Zadovoljavaju se dobrima koja omogućavaju različite vidove rekreacije. Tu spadaju putovanja, promena boravka na područjima van domicila i slično. Naučna saznanja o čovekovim potrebama još su relativno skromna te autori stavljajući akcenat na turističke potrebe i motive, kao i na njihov sadržaj i raznolikost, opisujući ih u radu, daju određeni doprinos u rasvetljavanju ove turističke specifičnosti sa ciljem boljeg poslovanja u turizmu Srbije.

Ključne reči: Turizam, turističke potrebe, turistička dobra, poslovno poboljšanje, turizam Srbije

Uvod

Nauka o potrebama naziva se Hrieologija i ona nastoji da interdisciplinarnim pristupom objasni fenomene motivacije i ponašanja čoveka. Ovo se svakako odnosi i na turizam kao svetsku industriju budućnosti. Turizam u novom veku postaje glavna privredna sila. Kako je vrlo specifičan jer obuhvata putovanja i boravak ljudi van mesta prebivališta, odnosno usluge koje nudi, dobro organizovan turizam može značajno učestvovati u povećanju ukupnog dohotka privrede i doprineti njenom razvoju.

Dobra organizacija znači primena stečenih znanja, kako teorijskih tako i iskustvenih, praktičnih. U savremenom poslovanju, znanje postaje osnovni razvojni resurs, međutim njega mogu primenjivati samo motivisani ljudski resursi. Reč „turizam“ potiče od engleske reči tour, što u prevodu znači: put, kružno putovanje, obilaženje itd. Pri tome, to putovanje se o bavlja iz zadovoljstva i sa zadržavanjem u različitim mestima. Osoba koja preduzima takvo putovanje označava se kao turista. Međutim, treba istaći da svaki putnik nije turista.

⁴ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, biljana.ilic@fmz.edu.rs

⁵ Prirodno matematički fakultet Niš, Srbija; widojes@yahoo.com

⁶ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; aleksandarsimonovic@freezonepirot.com

Turista je, u stvari, samo ona osoba koja u mestu, izvan svog prebivališta, provede najmanje jednu noć u ugostiteljskom ili drugom objektu za smeštaj gostiju, u cilju: odmora ili rekreacije, zdravlja, studiranja, sporta, religije, porodice, poslova, javnih misija i skupova (Cohen 1994)(Pirjavec, 1999)(Milenković, 1999)(Ekonomska enciklopedija, 1984). U novijoj istoriji, putovanja radi zadovoljstva prvi su koristili Englezi i ta njihova navika veoma brzo se proširila na stanovništvo ostalih evropskih zemalja.

Zbog toga se termin „tourism“ veoma brzo proširio i prihvatile su ga i ostale evropske zemlje (Francuska, Španija, Italija i dr.). Potrebno je napomenuti da u svetskom turizmu prednjače i imaju neosporno vođstvo SAD, Italija, Španija, Francuska i Velika Britanija. Ali na turističku scenu polako stupaju i zemlje poput Kine, Meksika, Tajlanda, Argentine, Južne Koreje i sl.

Govoreći o turizmu, neophodno je spomenuti turističke potrebe i motive kao osnovu pokretanja čitavog turističkog procesa. Turističke, kao i sve ostale potrebe čoveka su istorijski, fiziološki i kulturno uslovljene. S obzirom da je čovek biološko ali i društveno biće, formiran na različitim sistemima društvenih vrednosti, formiraju se i vrlo različiti sistemi potreba, koji su u procesu stalnog razvoja i transformacije (Marković, 1970). Pojedina istraživanja su turizam predstavljala kao sistem, te su uspostavljene i različite dimenzije ili modeli tog sistema (Ilić, Pavićević, 2018). Prema funkcionalnom modelu sistema turizma sačinjen je od pet elemenata i to: turisti, emitivna regija, tranzitne rute putovanja, destinacijska regija i industrija turizma ili turistička privreda (Leiper, 2004).

1. Turizam i opšte karakteristike

Turizam, kao društveno-ekonomska pojava, predstavlja kretanje ljudi u cilju zadovoljavanja turističkih potreba. To je pojava koja je prisutna u svim zemljama, ali se po obimu i efektima različito manifestuje. Stvoriti jednostavnu sliku o turizmu, nije ni malo lako jer je previše faktora „u igri“ odnosno reč je o višedimenzionalnoj pojavi. Turistička zbivanja kao pojmovi zvuče kompleksno. Dobri poznavaoци turizma ovu pojavu će objašnjavati sistematski i suzdržano, bez velikih pretenzija da, na jednom obliku ispoljavanja turizma, objasne sve o njemu. S obzirom da je čovek-turista osnovni subjekat i pokretač razvoja turizma, posmatrano u celini, to se mora imati u vidu prilikom definisanja turizma. Čovek – turista pojavio se mnogo pre nego što se pojavio savremeni turizam. Međutim, tek na određenom stadijumu razvoja ljudskog društva, a kao posledica razvoja društvene podele rada i dostizanja odgovarajućeg obima turističkih putovanja, došlo je do pojave delatnosti koje svoj osnov razvoja baziraju na zadovoljenju potreba turista. Turista se dakle stavlja u centar turističkih aktivnosti. To je u redu, iz razloga što turista plaća senzaciju koju doživi. Zadovoljstvo turista podrazumeva da se ispune sva njegova očekivanja. Savremeno poslovanje u turizmu dovelo je, kao i kod ostalih uslužnih i proizvodnih delatnosti, do pojave razmaženog potrošača. Savremeni turista je razmažen iz razloga što mu se turistički sadržaji nude s svih strana. Kako su ponude brojne, tako se i sadržaji obogaćuju. Ono što je zaista važno, prilikom interakcije potrošača i proizvođača ili ponuđača usluga, to je mogućnost takve ponude koja bi prevazišla očekivanja turista! Dostići ovaj cilj u savremenom turizmu zaista nije lako. No, oduševiti turistu, kao potrošača nije i nemoguće. Jedna turistička organizacija se sastoji od mnogobrojnih resursa ali ljudski resursi, čine njenu meku i

TURISTIČKE POTREBE KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI

sofisticiranu, najvažniju komponentu. Savremeno upravljanje ljudskim resursima u organizacijama, nije ni malo jednostavan zadatak.

Nekada je bilo dovoljno da rukovodilac ili menadžer bude na poziciji da izdaje naređenja, koja su se morala poštovati. Međutim, razvojem sveukupnih društvenih odnosa, razvio se i pristup upravljanju ljudskim resursima. Savremeno tržište karakterišu turbulentne promene, dok ih je globalizacija još više ubrzala. Kako su organizacije morale da se prilagođavaju uslovima poslovanja, tako su i njihovi lideri morali da menjaju stilove upravljanja. Jedan od savremenih i vrlo popularnih stilova upravljanja, predstavlja transformacioni stil liderstva.

Ove tipove menadžera karakteriše neprestano suočavanje sa promenama i priželjkivanje promena. Kako su se promene brzo odvijale u organizacijama, tako su se i ovi lideri neprestano usavršavali u svom načinu upravljanja. Obzirom na turističko poslovanje, koje je poslednjih decenija doživelo ekspanziju, lideri koji su uvek spremni na promene su dobrodošli. Karakteristika transformacionih lidera je upravo njihova spremnost na prihvatanje izazova i stalna rešenost na prilagođavanje načina upravljanja datim situacijama (Stefanović, 2017). Pojam turista vezan je za pojam putovanja, ali ne za sva, nego samo za ona putovanja koja su motivisana željom za odmorom ili rasonodom, u fizičkom i psihičkom smislu. Zapravo, samo takva putovanja mogu se smatrati turističkim. Osim toga, u turistička putovanja mogu se svrstati i ona putovanja koja su motivisana željom da se zadovolje kulturne potrebe, u smislu psihičke rekreacije. Iz navedenog može se zaključiti da se, pri određivanju pojma turista, moraju imati u vidu sledeća dva uslova i to: (a) putovanje koje omogućava privremeni boravak u mestima van mesta stalnog boravka i (b) da je to putovanje (promena mesta boravka) uslovljeno željom za odmorom i rasonodom, u psihičkom i fizičkom smislu (Stefanović, Šaćirović, 2010). Svakodnevna životna sredina, očito, čoveka čini umornim, nervoznim, željnim promena. Potreban je prekid svakodnevice, potreban je beg iz životne kolotečine, letargije, potrebno je napustiti mesto stalnog boravka, doživeti nešto novo. To očekivano zadovoljstvo je generator turističkih putovanja.

Promena mesta boravka dovodi do koncentracije turista u određenim mestima-turističkim mestima. U njima turisti uspostavljaju određene odnose na ekonomskim osnovama iz razloga što oni zahtevaju odgovarajuće usluge – smeštaj, ishrana, rasonoda, kultura i tako dalje. Da bi se te njihove potrebe zadovoljile, neophodno je da u turističkim mestima postoje određene privredne i vanprivredne delatnosti koje mogu da zadovolje turističku tražnju (Unković, 1995). Pored ekonomskih odnosa, u turističkim mestima se uspostavljaju i širi društveni odnosi, to jest odnosi između turista i lokalnog stanovništva, kao i odnosi između samih turista. Imajući sve ovo u vidu, može se pristupiti definisanju turizma kao društvene pojave i to su činili mnogi teoretičari. Međutim, u literaturi se navodi da su najprihvatljiviju definiciju dali švajcarski autori W. Hunziker i K. Krapf, a koja glasi: „Turizam je skup odnosa i pojava, koje proizilaze iz putovanja i boravka posetilaca nekog mesta, ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva njihova privredna delatnost.“ Najvažnije karakteristike turizma, kao privredne delatnosti, na osnovu kojih se on razlikuje od ostalih delatnosti, su: (1) heterogenost strukture, (2) visok stepen elastičnosti tražnje turističkih usluga i neelastičnost

ponude, (3) naglašen sezonski karakter poslovanja, (4) specifičnosti u pogledu proizvodnosti rada. Turizam je raznorodna privredna delatnost, koja se sastoji iz različitih privrednih i neprivrednih aktivnosti, a sve zajedno učestvuju u zadovoljavanju potreba turista (domaćih i stranih) (Stefanović, 2017). Osnovu turističke privredne delatnosti čine: ugostiteljstvo i hotelijerstvo, saobraćaj, turističke i putničke agencije, zatim trgovina na malo, zanatstvo i razne vrste komunalnih delatnosti.

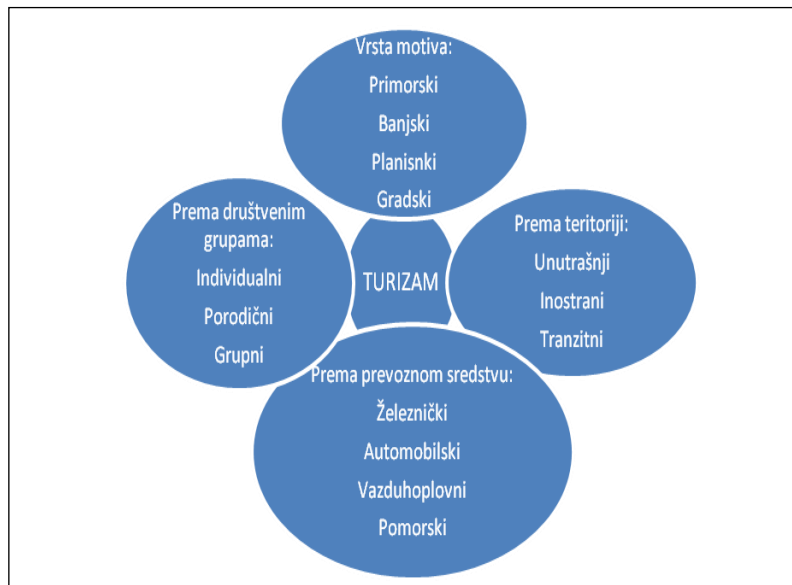
Od neprivrednih delatnosti treba istaći kulturno-umetničke, sportske i druge aktivnosti, zatim rad raznih turističkih organizacija. Sve ove delatnosti direktno ili indirektno utiču na formiranje turističke ponude. U tom smislu, turistički agregat ili turistički sistem čine (Unković, 1995):

- C1 – sredstva transporta (avioni, automobili, železnica, pomorski i rečni brodovi)
- C2 – objekti za smeštaj i ishranu (hoteli, moteli, restorani, privatna domaćinstva)
- C3 – putničke agencije,
- C4 – turistički vodiči,
- C5 – ostali objekti za ishranu turista,
- C6 – prodavnice za prodaju suvenira i specifičnih artikala,
- C7 – proizvođači suvenira i specifičnih artikala,
- C8 – folklorna umetnost i
- C9 – razni oblici i organizacione forme za zabavu i razonodu.

U okviru svakog, prethodno navedenog agregata ili sistema, može se vršiti dalja klasifikacija. Na primer, kod transporta: $C1 = A1, A2, A3.., An$, gde je: A1 – domaći vazdušni saobraćaj, A2 – međunarodni vazdušni saobraćaj, A3 – javni drumski saobraćaj, itd. Može se reći da turizam ne predstavlja posebnu privrednu delatnost (kao industrija, poljoprivreda, saobraćaj i slično), obzirom da ne postoji mogućnost za striktno kvalitativno i kvantitativno determinisanje turističke privrede kao zasebne i nezavisne celine.

Navedena odrednica turizma je važna za definisanje turističke politike, planiranje razvoja turizma, određivanje investicionih aktivnosti, te određivanje karaktera rada sa stanovišta njegove proizvodnosti. Na slici 1 data je podela turizma prema vrsti motiva, prevoznom sredstvu, društvenim grupama i teritoriji.

Slika 1: Podela turizma

Izvor: Kovačević, Topalović, 2016

2. Osnovni faktori razvoja turizma

Razvoj turizma, od samog početka njegovog nastanka, pa sve do današnjih dana, može se predstaviti jednom rečenicom – parafraziranjem stare latinske izreke: „Turismus idet crescite undo”, što u prevodu znači – turizam ide i raste idući. Na osnovu toga, može se zaključiti da i ovako sažeta fraza uspešno prikazuje osnovnu karakteristiku fenomena turizam – staln rast. Ključni uzroci stalnog rasta turizma su sledeći (Stefanović, Azemović, 2012): (a) povećanje nivoa životnog standarda, kako u najrazvijenijim, tako i u drugim, manje razvijenim zemljama sveta, (b) povećanje fonda slobodnog vremena i pravo na plaćeni godišnji odmor zaposlenog stanovništva u velikom broju zemalja, (v) povećanje fonda raspoloživih slobodnih novčanih sredstava, nakon podmirjenja osnovnih životnih potreba, čiji dobar deo ide u turističku potrošnju, (g) visoki stepen urbanizacije, (d) uključivanje novih struktura i segmenata stanovništva u kategoriju potencijalne turističke tražnje, to jest potrošnje i (đ) povećana mogućnost korišćenja modernih sredstava transporta. Prostornu koncentraciju proizvodnje izazvanu industrijskom revolucijom pratila je i prostorna koncentracija potrošnje. Međutim, urbanizacija, posebno eksplozivna tokom XX veka, nije značila samo narastanje urbanog tkiva. Ona je, možda, bila i više od toga: širenje jednog novog načina života koji raskida s tradicionalnim odnosom čoveka i prirode, čoveka i čoveka, zamenjujući ih nekim sasvim novim odnosima. Navedena snažna koncentracija stanovništva u gradovima izazvala je određene reakcije u ponašanju ljudi što je u svim sredinama, gde je to dozvoljavao ekonomski potencijal, dovelo do turističkih kretanja (Golubović, Čvoro,

2001). Turističko ponašanje je determinisano ekonomskim, ali i sociopolitičkim faktorima. Svi ti faktori nose pečat određene sredine i može se reći da je svaka sredina, u tom smislu, „slučaj za sebe“. Zbog toga je potrebno umerenom dedukcijom doći do određenih zajedničkih tendencija, kojima je moguće objasniti opšte turističko ponašanje. Šta se zaista događa u misaonim procesima potencijalnih turista, kako bi se odlučili za potrošnju u turističkom sektoru, vrlo je kompleksno pitanje. U traženju odgovora, neizostavno se polazi od pretpostavke da je turistička aktivnost deo podsvesti i želja svakog čoveka da pronade „spas“ od izazova svakodnevnice. Taj unutrašnji poriv je generator turističke tražnje odnosno nastanka turističke potrebe, kao ishodišta unutrašnje neravnoteže svakog pojedinca. Dalje, sledi stvaranje turističkog motiva koji čoveka gura u „svet turističkog zadovoljstva“ i od njega pravi homo turisticus-a. Finale ovoga je proces rekreacije, čime se zaokružuju osnovni faktori razvoja turizma.

3. Turističke potrebe i njihov razvoj

Razvoj turističkih potreba, od pionirskog i elitnog, do masovnog charter turizma, može biti ilustrovan primerom istorijskog i klasnog razvoja čovekovih potreba, ali isto tako i primer njihove dinamike u vremenu i prostoru, socijalno i društvenom ambijentu i segmentima stanovništva. Turističke potrebe se „interpoliraju“ u sistem čovekovih potreba prema uslovima u kojima se formiraju. Njihov ekonomski izraz manifestuje se u potrošnji, njenoj veličini, strukturi i dinamičnosti ali i drugim karakteristikama.

Turističke potrebe u najvećem delu se zadovoljavaju turističkim dobrima ili uslugama ekonomskog značaja.

Deo turističkih potreba zadovoljavaju slobodna prirodna dobra koja nemaju ekonomski značaj. Odnos između dobara i potreba temeljni je ekonomski odnos (Besermenji, 2008).

Ekonomska teorija istražuje taj odnos polazeći od opšte paradigme kojoj su potrebe „neograničene“, a dobra „ograničena“. Iz ovih suprotnosti proizilaze situacije koje su predmet proučavanja mnogih naučnih disciplina, naročito ekonomskih (Blagojević, 2010). Može se reći da su sveukupni čovekovi naponi usmereni na približavanju potreba i mogućnosti (Stefanović, 1985). Međutim i pored toga većina ljudi živi u uslovima u kojima ne mogu zadovoljiti ni osnovne potrebe. U svim slučajevima, odnos između potreba i dobara rešava se izborom odnosno davanjem prioriteta jednim nad drugim vrstama potreba, to jest uspostavljanjem hijerarhije njihovog zadovoljavanja.

U analizi odnosa turističkih potreba i dobara za njihovo zadovoljavanje, potrebe se ne mogu izjednačiti sa turističkom tražnjom i potrošnjom. Svakoj tražnji i potrošnji prethodi potreba koja se zadovoljava potrošnjom određenog dobra i usluge. Međutim, potrebe se objektivno ne mogu u celini zadovoljiti. Zbog toga se javlja razlika između stvarnih potreba i onog što se pojavljuje kao turistička tražnja ili potrošnja. Tražnja turista je njihova spremnost da nabave ili kupe određenu količinu turističkih dobara. Pri tome ta spremnost ne zavisi samo od kvantiteta njihovih turističkih potrebaveć i od čitavog niza drugih faktora, kao što su na primer dohodak, cene, devizni kurs, kvalitete i način promocije i još čitav niz

TURISTIČKE POTREBE KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI

drugih teško uhvatljivih faktora. Zbog toga se ova dva pojma ne mogu izjednačavati iako potreba prethodi i inicira tražnju.

Poznati švajcarski istraživač J. Krippendorf postavlja obrazac društvenog ponašanja na sledeći način „...u našem društvu vrednosti „imati“, potisnule su vrednosti „biti“... Privreda se odlikuje sve jačim pokretom za koncentracijom moći nad samostalnim, mlim i srednjim preduzećima... Sve je veća podela rada kao i specijalizacija i opadanje važnosti samoopskrbe. Okolina se iskorišćava tako, kao da su prirodni izvori nepresušni i vačni. Ne postoji ni jedna industrijska zemlja u kojoj državna birokratija, državne nadležnosti i državni izdaci nisu u porastu (Krippendorf, 1986)

Mnogi autori opisivali su turizam kao retki izlaz za nuždu, prostor na kome čovek pronalazi sebe, svoje samoodređenje i samoostvarenje. Oni koji su imali dara da proniknu u realnost života, zapazili su da turističke potrebe i način njihovog ostvarivanja slede, baš u svemu, opšti obrazac društva (Pirjavec, 2002).

U svom novom shvatanju turizma autor Krippendorf uočava da su uzroci konzumerističkih modela zadovoljenja turističkih potreba izvan sfere turizma i dodaje „...slobodno vreme i turizam, kao jedan od njegovih oblika, nisu zaseban svet, koji sledi vlastite zakone“. On uočava globalne procese i zaključuje „homo turisticus je samo privid a njegova je bit „homo conzmens““. „Konzumerizam tako postaje dominirajući izvor stvarnih i nametnutih turističkih potreba, dok način ponašanja turista u masovnom turističkom pokretu sledi u svemu opšti obrazac ponašanja čoveka potrošača“.

Vešti propagandisti „industrije truističkih iluzija“ obraaju se pripremljenom turisti uvek spremnom propagandnom porukom „kod nas ćete se osećati kao kod kuće“ i neće ga u tome izneveriti., jer nude otuđenje za vreme odmora, a to je turista želeo napustiti. Nude mu sve ono što je imao kod kuće i još, pored toga i iluziju sreće koja svremenom turisti ne može otkloniti frustracije od kojih je takođe želeo pobeći (Dulčić, 2002.). Tako se perpetuira obrazac u kome se građansko društvo sve više zatvara dok se građanin sve više trudi da mu umakne i kao turista.

Turizam postaje ogledalo onog društva kome hoće on da se otme. Konačno, homo turisticus je uveren da najkraći put do samog sebe, vodi oko sveta (Stefanović, 2017.)

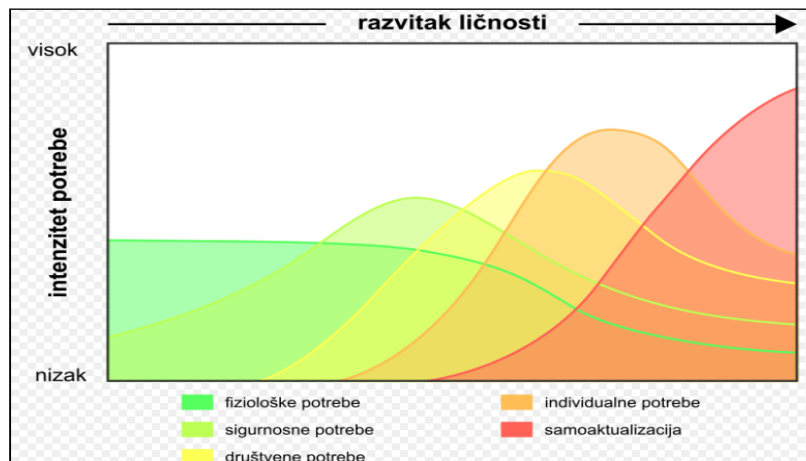
4. Klasifikacija turističkih potreba prema Maslow-u

Najbolju klasifikaciju koja se jednako može primeniti i u turističke svrhe, dao je A.H Maslow. Abraham Maslow, odnosno Ejabraham Harold Maslou je bio istaknuti američki psiholog i mislilac, glavni zastupnik humanističke psihologije koji je u teoriji menadžmenta zagovarao radikalno novi stil upravljanja ljudima sa ciljem da se u celini obezbede uslovi za razvoj svakog pojedinca, ustanove i društva u celini. On ne posmatra potrebe po redosledu važnosti. Po njegovom tumačenju sve čovekove potrebe su uvek prisutne a hijerarhiju određuje intenzitet a ne vrsta potreba (Maslow, 1943). To su:

1. fiziološke potrebe čoveka
2. potrebe za sigurnošću
3. potrebe za pripadanjem i ljubavlju
4. potrebe za poštovanjem – samopoštovanjem

5. potrebe za spoznajom, samoaktuelizacijom i samouvažavanjem.

Slika 2: Dijagram hijerarhije potreba prema Maslow-u

Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Maslow%27s_hierarchy_of_needs#/media/File:Dinami%C4%8Dki_prikaz_hijerarhije_potreba_po_Maslowu.svg

Na slici 2 predstavljen je dijagram hijerarhije potreba prema Abrahamu Maslowu. Detaljnije će se svaka od njih opisati i protumačiti kroz turističke potrebe.

Fiziološke potrebe, tj. potrebe za hranom, vodom i tako dalje obično se ne smatraju turističkim potrebama. Fiziološke potrebe treba hijerarhijski posmatrati, pa je lako uočiti da će turista biti onaj koji će fiziološke potrebe zadovoljavati na sve višem hijerarhijskom nivou. Bogati jelovnici sa najrazličitijim nacionalnim specijalitetima, gurmanski doživljaji, visokokvalitetna pića, nudizam, veći stepen slobode seksualnog ponašanja i brojni drugi „turistički sadržaji“ primeri su zadovoljenja fizioloških potreba na višem stepenu.

Fiziološke potrebe koje se zadovoljavaju u turizmu su i odmor od premorenosti, oporavak od bolesti, rehabilitacija, razonoda, rekreacija i sticanje fizičke i psihičke kondicije.

Potrebe za sigurnošću odnose se na slobodu, stabilnost, zaštitu, isključivanje straha, haosa, pljački, bezakonja, raznih ograničenja i tome slično. U stabilnim društvima potreba za sigurnošću slabi, kao i osećaj gladi kod sitog čoveka! U društvenim krizama, pojačanom terorizmu, ratnim opasnostima i elementarnim nepogodama, potenciraju se ove potrebe – potrebe za sigurnošću. Ta grupa potreba razlikuje se od ostalih jer njeno zadovoljavanje nije samo cilj, već je to i preduslov pojave i zadovoljenja ostalih potreba.

Potrebe za pripadanjem i ljubavlju javljaju se čim su relativno zadovoljene prethodne potrebe (fiziološke i potrebe za sigurnošću). U ovoj grupi ističu se: ukorenjenost, naklonost, pripadnost, ljubav i slično. Nezadovoljavanje ove grupe potreba obično se manifestuje u ponašanju čoveka, koje se kvalifikuje kao „loša prilagođenost“. Kod turista su ove potrebe vidljive na svakom koraku. Pojava turističkih potreba tumači se kao posledica

TURISTIČKE POTREBE KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI

(ne)zadovoljavanja upravo ove grupe čovekovih potreba, dok se turizam vidi kao mogućnost prilagođavanja odnosno resocijalizacije čoveka. Realnost masovnog turizma pokazala se u drugačijem svetlu. Brojni alternativni oblici turizma nastaju upravo zato što čovek, turista nije zadovoljio ove potrebe uključivanjem u masovni turizam.

Potrebe za samopoštovanjem, prema Maslow-u imaju sve veće značenje naročito kada su relativno zadovoljene prethodne. Svi ljudi u društvu (osim malog broja patoloških slučajeva) imaju potrebu i želju za postojanjem, čvrstom, obično visokom ocenom sebe samih i samopoštovanjem, te poštovanjem od drugih ljudi. Te potrebe se manifestuju kao želje za snagom, postignućem, dovoljnošću, kompetencijom, samopouzdanjem, za nezavisnošću i slobodom. Zatim tu spadaju i želje za dobrim glasom ili prestižom, statusom, slavom i sjajem vlašću, priznanjem, pažnjom, važnošću, dostojanstvom i uvažavanjem. Poslovni uspesi turističkih preduzeća i pojedinaca često se zasnivaju na ostvarivanju načela koje se formuliše sintagmom „gost je uvek u pravu“ ili „svi i sve je u funkciji gosta“. To proizilazi iz saznanja da turista nosi potrebu za samopoštovanjem i želi da je zadovolji. Drugo lice ove grupe potreba koje se pokazuje u turizmu, treba uočiti u odnosima turista i domicilnog stanovništva.

Kod domicilnog stanovništva slabije razvijenih područja, nisu zadovoljene prethodno analizirane potrebe u jednakoj meri kao i kod turista koji to područje posećuju. Zbog toga se može u toj situaciji javiti konfliktan odnos. Oblici sukoba su latentni i dešavaju se u početku kao retke pojave ili prikrivene frustracije. Međutim, uzroci su im duboki, a mogu se rešiti samo izbegavanjem servilnosti i podređene gostoprimljivosti, te razvijanjem komunikacija na načelima tolerancije, ravnopravnosti i visokog nivoa profesionalnosti. Mogućnost kontrole konflikta što podstiču ove potrebe kod domicilnog stanovništva i turista, nisu u konvergenciji kultura (domicilnih i turističkih). To nije moguće ni poželjno u vremenu kada su potrebe za identitetom otvorile procese buđenja kulturno „malih“ regija, etničkih grupa, čak specifičnih seoskih kultura. Rešenje valja tražiti u podizanju opšteg kulturnog nivoa u kome će se pomenuta načela oblikovati po kriterijumima profesionalizma.

Potrebe za samouvažavanjem i samoaktualizacijom u neposrednoj su vezi sa prethodnom grupom.

Abraham Maslow tu skupinu potreba definiše na sledeći način: „Ono što čovek može biti, on mora biti. On mora biti veran svojoj prirodi“. To nisu potrebe koje čovek lako ostvaruje u savremenom društvu pogotovo u društvima u kojima je načelo jednakih samo daleki cilj. Osim toga, kako ističe Maslow, potreba za samoaktualizacijom praktično se ne može zadovoljiti, odnosno što se više zadovoljava, to se više želi.

Turistički sadržaj ovih potreba se manifestuje kao radoznalost, privlačnost nepoznatog, želja za učenjem i širenjem spoznaja, produbljivanje saznanja, traganje za širim vezama i značenjima izgrađivanje sistema vrednosti u koegzistenciji s drugima, bolje razumevanje među ljudima i tako dalje.

5. Zaključak

Turističke potrebe su dakle vrlo elastične i teško se mogu saturisati, iako se sve češće spominje da u visoko razvijenim društvima, turistička potreba sve više ulazi u sferu

primarnih potreba, ipak treba ponoviti da je turistička potreba sekundarnog karaktera što znači da postoji mnogo ograničavajućih faktora.

Ti faktori mogu poremetiti čvrste zamisli i planove potencijalnih turista. Na taj način se po prvi put za turizam izvodi jedno životno saznanje: turizam je industrija na staklenim nogama. Dakle, u hijerarhiji zadovoljavanja ljudskih potreba, turizam spada u potrebe višeg reda za čije je zadovoljavanje potrebno osigurati neke pretpostavke. Srbija kao zemlja koja se već dugi niz godina nalazi u procesu tranzicije, teško uspeva da se bavi i zadovoljavanjem određenih turističkih potreba.

Ipak, postoji tračak nade da će se u budućnosti stvari poboljšati, te da će nakon rešavanja mnogih spoljnih i unutrašnjih problema koje ima, država ipak uspeti da se osovi na putu održivog turističkog poslovanja. To pre svega znači da će uz uvažavanje domicilnog stanovništva i potreba istog, uspeti da ostvari zadovoljavanje potreba inostranih turista, te će samim tim održivo poslovati i u turizmu.

LITERATURA

- Besermenji, S. (2008) *Uvod u turizam*. PMF. Novi Sad.
- Blagojević, S. (2010) *Turizam – ekonomska osnova*. PMF. Novi Sad.
- Cohen E., (1994) *Who is Tourist ?*. Sociological Review No 4. New York
- Dulčić, A. (2002) *Upravljanje razvojem turizma*. Mate. Zagreb
- Ekonomika enciklopedija (1984). Beograd
- Golubović P., Čvoro J. (2001) *Geografija Jugoslavije 2*. Niš, str. 294 – 298.
- Ilić, B, Pavićević, N. (2018) *Izbor ekonomsko - ekoloških razvojnih pravaca turizma primenom metoda višekriterijumskog odlučivanja – studija slučaja Gamzigradaska Banja*. Društvo ekonomista. Ekonomika. Niš.
- Kovačević, V., Topalović, S. (2016) *Geografija*. Klett
- Krippendorf, J. (1986) *Putujuće čovečanstvo*. Zagreb, str. 19.
- Leiper, N. (2004) *Tourism management*. 3rd edition. Pearson education Australia, French Forest.
- Marković S. Z. (1970) *Osnove turizma*. Zagreb, str. 10
- Maslow, A.H. (1943) A theory of human motivation. *Psychological Review*. 50 (4): 370–96. doi:10.1037 / h0054346 – via psychclassics.yorku.ca
- Milenković S., (1999) *Turistička aktivnost u tržišnoj privredi*. Paraćin, str. 20-26;
- Pirjavec, B. (1999) *Ekonomska obilježja turizma*. Zagreb, str. 17-20;
- Pirjavec, B. (2002) *Počeci turizma*. Mkrorad. Zagreb

TURISTIČKE POTREBE KAO FAKTOR RAZVOJA TURIZMA U SRBIJI

- Stefanović, V. (2017) *Uticaj transformacionih liderstva na motivaciju zaposlenih u turizmu*. Monografija. Prirodno matematički fakultet, Niš
- Stefanović, V., Azemović, N. (2010) *Marketinške aktivnosti u turističkoj privredi*, Monografija. Geografski Fakultet. Beograd, str. 201
- Stefanović, V. (1985) *Simbioza marketinga i naučno – tehnološkog progressa u zadovoljavanju potreba*. Niš, str.395
- Stefanović, V., Šaćirović, S. (2010) Mutual dependence of Touristic and Economic Development. *Facta Universitatis*. 1/2010. Univerzitet u Nišu.
- Stefanović, V. (2017) *Terač, teorijski koncept privrednog razvoja pograničnih opština istočne i jugoistočne Srbije*. Mašinski fakultet, Niš
- Unković, S. (1995) *Ekonomika turizma*. Beograd

TOURIST NEEDS AS FACTOR OF TOURISTIC DEVELOPMENT IN SERBIA

Abstract: *Human needs are diverse and always depend on numerous factors and situations in which one person is located. The needs and their hierarchy may be viewed as a set of human needs. Tourist needs are part of human needs, too. A sense of lack the tourist needs are achieved through travel goods, such as products and services. Certain types of needs are specific and that can be seen as a part of the special groups of needs. Touristic needs have a special place in tourism industry. They need the products and services that enable different types of recreation. These include travel, change of residence outside the domicile, and similar. Scientific knowledge about human needs are still relatively modest, and the authors highlighting the tourist needs and motivations, as well as their content and diversity, describing them in their work, giving a contribution to the elucidation of this tourist specifics in order to improve business in the tourism Serbia.*

Key words: *Tourism, touristic needs, touristic products, business efficient, tourism of Ser*

KONJIČKA INDUSRIJA U SVETLU CIRKULARNE EKONOMIJE

Vanredni Profesor, Dr Kosana Vićentijević⁷

Rezime: Predmet istraživanja u ovom radu jesu savremeni trendovi u konjičkoj industriji u razvijenim zemljama, sa aspekta primene cirkularne ekonomije. Zbog značaja uloge konjičke industrije u nacionalnim ekonomijama, u radu se razmatra uloga cirkularne ekonomije u cilju doprinosa održivom razvoju konjičke industrije. Održivost konjičke industrije je jedan od ekonomskih, društvenih i ekoloških prioriteta u savremenom poslovnom okruženju. Istraživanje u radu se temelji na elementima cirkularne ekonomije koji treba da daju doprinos zaštiti životne sredine, zdravlju ljudi, poboljšanju kvaliteta života stanovništva i održivom razvoju konjičke industrije. Identifikovanje elemenata cirkularne ekonomije i konjičke industrije, u ekonomski razvijenim zemljama, treba da podstakne razvoj konjičke industrije u Republici Srbiji.

Ključne reči: konjička industrija, cirkularna ekonomija, održivost.

Uvod

Konjička industrija je sektor koji uključuje aspekte koji se odnose na konje i aktivnosti povezane s konjima, kako bi se omogućilo krajnjim potrošačima da zadovolje svoje potrebe vezane za konja. Važni segmenti konjičke industrije su odgoj, higijena, zdravlje i obuka konja između starosti od oko 6 meseci i 3-4 godine za određenu aktivnost. Osim toga, potrebno je izgraditi okruženje, uključujući ljudski i ekonomski kapital koji olakšava proizvodnju konja kroz čitav lanac vrednosti. Iz tog razloga, postoje dve vrste potražnje u konjičkoj industriji: s jedne strane, postoji potražnja za konjima i aktivnostima vezanim za konje, a sa druge strane, postoji potražnja za proizvodima i uslugama vezanim za konje i aktivnosti sa konjima.

Održivost konjičke industrije je jedan od ekonomskih, društvenih i ekoloških prioriteta u savremenom društvu. U tom smislu, razvijene zemlje daju snažan podstrek socijalnoj, ekonomskoj i teritorijalnoj koheziji konjičke industrije i pretenduju da obezbede efikasniju valorizaciju razvojnih potencijala, u skladu sa principima održivog razvoja. Cirkularna ekonomija je relativno novi pojam, koji se u ovom radu prezentuje preko načela na kojima je zasnovana, navođenjem inovativnih smerova njenog razvoja i mogućnosti primene u konjičkoj industriji (Vićentijević 2018).

Predmet istraživanja u ovom radu su aspekti primene cirkularne ekonomije kod učesnika konjičke industrije koji se bave odgojem ili/i su vlasnici sportskih konja za galopske

⁷Visoka poslovna škola strukovnih studija Valjevo; kosana.vicentijevic@vipos.edu.rs

trke (racing horse industry). Osnovni cilj istraživanja u radu je da se teorijsko metodološki i empirijski sagleda veza između cirkularne ekonomije i procesa upravljanja zaštitom životne sredine kod odgajivača sportskih konja za galopske trke. Iz ovako definisanog cilja istraživanja proizilazi glavna hipoteza: koristi od uvođenja i implementacije sistema za upravljanje zaštitom životne sredine kod odgajivača sportskih konja ukazuju na neophodnost primene elemenata cirkularne ekonomije prilagođenih zahtevima održivog razvoja. Istraživanje navede hipoteza prvenstveno je zasnovano da se zadovolje kriterijumi sistematičnosti, opštosti, pouzdanosti i objektivnosti.

Na osnovu pregleda dosadašnjih istraživanja, a prema raspoloživim saznanjima, u Republici Srbiji ne postoje radovi koji istražuju uticaj primene cirkularne ekonomije na konjičku industriju, što je cilj istraživanja ovog rada i njegov naučni doprinos.

1. Cirkularna ekonomija u globalnom okruženju

Ciljevi održivog razvoja utiču na transformaciju poslovnih procesa u privrednim subjektima koji primenjuju cirkularnu ekonomiju.

Cirkularna ekonomija je antiteza dosadašnjem, takozvanom, linearnom modelu privrede koji podrazumeva nekontrolisanu eksploataciju prirodnih resursa i protok materijala od fabrike preko korisnika do deponije (Vićentijević, Petrović 2018).

Slika 1: Model linearne ekonomije

Izvor: OEBS, <https://www.osce.org/sr/serbia/292311?download=true>

Linearna ekonomija dobila je svoj suparnički koncept u kojem se, umesto kretanja materije i energije u jednom smeru (Slika 1), zastupa kružno kretanje energije i materije (Slika 2). Takav koncept je poznat pod nazivom cirkularna ekonomija. Ukratko, cirkularna ekonomija podrazumeva kruženje materijala i njegovu ponovnu upotrebu, čime se istovremeno koristi i drastično manje energije i vode (u nekim slučajevima i preko 90%) (OEBS 2017).

Slika 2: Model cirkularne ekonomije

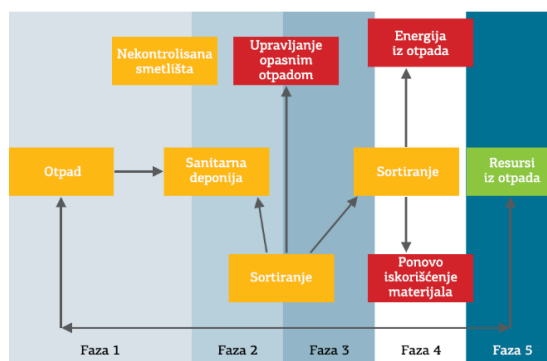

Izvor: OEBS, <https://www.osce.org/sr/serbia/292311?download=true>

Potreba za promenom i preusmerenjem koncepta globalne privrede postala je neminovnost. Pojedine zemlje, poput Nemačke, Holandije i Danske, učinile su značajan korak napred i usvojile strategije za implementaciju cirkularne ekonomije, dok druge, poput Kine, Švedske, Velike Britanije i Brazila, realizuju pojedinačne programe ili tranzicione projekte ka cirkularnoj ekonomiji (OEBS 2017).

Ključni elementi cirkularne ekonomije su: 1) dati prioritet regeneraciji resursa, 2) čuvati i potrošiti ono što je već napravljeno, 3) koristiti otpad kao resurs, 4) preispitivati poslovni model, 5) dizajn za budućnost, 6) uključivanje digitalne tehnologije, 7) saradnja za kreiranje zajedničke vrednosti (CIRCLE ECONOMY 2019). U radu naglašavamo iskustvo Nemačke u uvođenju cirkularne ekonomije (Slika 3), koje može biti primenljivo za odgajivače i vlasnike sportskih konja. Prema njihovom dugogodišnjem iskustvu definisano je 5 faza u procesu unapređenja sistema upravljanja otpadom:

Slika 3: Nemački model cirkularne ekonomije

Izvor: GIZ, https://www.giz.de/de/downloads/giz2016-entdma_Modern_Waste_Management.pdf

U cilju uspostavljanja naprednih sistema za upravljanje otpadom, neophodno je uzeti u razmatranje elemente kao što su zakonska regulativa, društveni faktori, dostupne tehnologije, zatim finansijske aspekte i uslove koji vladaju na tržištu.

Tri ključna stuba strategije cirkularne ekonomije su: 1) inovacije (srce ekonomskog rasta), 2) infrastruktura (tržišni akteri nisu spremni i ne mogu sami stvarati infrastrukturu koja podstiče nacionalni prosperitet) i 3) informacije (adekvatne, blagovremene i relevantne informacije su od strateškog značaja za razumevanje stanja privrede) (Ekins, McDowall, Zenghelis, 2014). Ova tri stuba kao osnova *zelene industrije*, koncepta koji promovise održivu proizvodnju i potrošnju (Pokrajac 2015), podrazumeva interdisciplinarni pristup primene koncepta cirkularne ekonomije u konjičkoj industriji. Potrebno je angažovanje profesionalaca iz različitih oblasti da rade na istom projektu uvođenja, sprovođenja, praćenja i izveštavanja efekata primene koncepta cirkularne ekonomije, kod odgajivača i vlasnika sportskih konja. Prednosti cirkularne ekonomije (PKS 2019): 1) stvaranje bezbednog i održivog snabdevanja sirovinama industrije, 2) smanjivanje sve veće zavisnosti zemlje od uvoza, 3) stvaranje novih radnih mesta, 4) podrška inovacijama i povećanju konkurentnosti, 5) ušteda troškova, 6) podizanje vrednosti lokalno ekstrahovanih resursa, proizvedenih proizvoda i usluga.

Procene su da se uvođenjem cirkularne ekonomije u Republici Srbiji može otvoriti 30.000 novih radnih mesta i povećati konkurentnost privrede čime bi zemlja postala regionalni lider u razvoju i investicijama (OEBS 2017).

Znatne uštede kod odgajivača sportskih konja primenom principa cirkularne ekonomije su merljive kroz: smanjenje troškova materijala, energije, vode, tretiranja zagađenja, kruženje iste materije.

2. Konjička industrija sa aspekta cirkularne ekonomije

Konjička industrija obuhvata veliki broj učesnika, različite oblike poslovnih aktivnosti, na nivou celokupne privrede jedne zemlje. Dva osnovna dela konjičke industrije su (DEFRA 2005): deo koji se bavi osnovnim aktivnostima (*core*) koje obuhvataju upotrebu, posedovanje, vlasništvo konja, i drugi deo koji se odnosi na pružanje usluga i proizvoda za realizaciju osnovnih aktivnosti. Sve aktivnosti koje pokriva konjička industrija su međusobno povezane i uslovljene.

Osnovne (*core*) aktivnosti obuhvataju (Defra and British Horse Industry Confederation 2004): profesionalne, poluprofesionalne konje i jahače, kao i odgajivače konja i takmičare. Drugi deo konjičke industrije koji se bavi pružanjem usluga i proizvoda za osnovne aktivnosti, podrazumeva angažovanje sledećih delatnosti: trgovine, poljoprivredne (ratarske) proizvodnje (proizvođači hrane), medijsku pokrivenost, organizaciju takmičenja i sportskih manifestacija sa konjima, infrastrukturu (hipodromi i drugi takmičarski objekti), finansijske usluge (servisi), trening i edukaciju učesnika, udruženja, profesionalna i poluprofesionalna zapošljavanja učesnika (veterinari, potkivači, treneri, stručnjaci za odgoj konja). Osnovne aktivnosti (*core*) konjičke industrije protežu se od u potpunosti profesionalnih aktivnosti do aktivnosti opuštanja i uživanja u radu s konjima. Interes učesnika proteže se od interesa ostvarivanja dobiti do interesa opuštanja uz konje, a između

KONJIČKA INDUSTRIJA U SVETLU CIRKULARNE EKONOMIJE

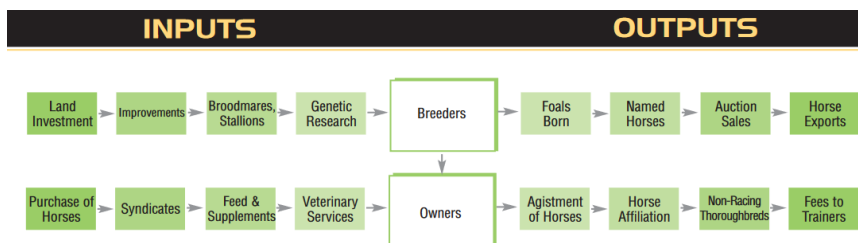
se nalaze i mnogi poluprofesionalni učesnici koji imaju interes u ostvarivanju manje dobiti, ali i prijatnog druženja s konjima (Čačić 2010).

Trke konja su jedan od najstarijih konjičkih sportova, potvrda za to su trke brojnih kočija u Rimskom carstvu. Trkačka konjička industrija (*racing horse industry*) je najprofitabilniji deo konjičke industrije (Čačić 2008), zato se u radu obradjuje segment ovog sektora i to odgoj i vlasništvo sportskih konja za galopske trke. Vrhunski konji mogu zaraditi milione dolara na trkama i kasnije još u pripustima kao raspolodni pastuvi (ili priplodne kobile) što može biti tema za neko naredno istraživanje iz ove oblasti. Jedan od osnovnih oblika trka konja, koji je i najpopularniji u mnogim delovima sveta su galopske trke engleskih punokrvnih konja (Čačić 2008). Trke konja se mogu okarakterisati kao povezanost između hipodroma i ljudi koji se bave aktivnostima vezanim za konje: odgajivači, vlasnici, profesionalni treneri i jahači (džokeji). U sastavu trkačke konjičke industrije razlikuju se tri glavna sektora: 1) vlasnici i odgajivači, 2) treneri, 3) hipodromi. Zarada koju ostvaruju vlasnici konja u okviru trkačke konjičke industrije iznosi oko 75% od nagrada i stimulacija, oko 23% od prodaje konja i oko 2% iz drugih izvora. Odgajivači zaradu ostvaruju oko 50% od prodaje konja i odgojnih nagrada, a preostali procenat zarade iz različitih aktivnosti odgoja (Čačić 2008).

Osnovni pokazatelja koji ukazuju na pozitivan trend razvoja neke nacionalne konjičke industrije su: povećanje broja konja, povećanje broja aktivnih učesnika i povećanje broja rasa i odgojnih tipova (Čačić 2010). Uvođenje cirkularne ekonomije u delu konjičke industrije koji se bavi odgojem i vlasništvom konja, uključuje: 1) upravljanje otpadom, 2) obnovljive izvore energije, 3) povratnu logistiku, 4) uslužne delatnosti, 5) ekonomiju znanja, 6) visoke državne infrastrukturne projekte, 7) tretiranje otpada i zagađenja, 8) povećanje stope zaposlenosti, 9) „zelene“ inovacije. Brojni su razlozi zbog kojih se neko odluči da se bavi konjima: hobi, rekreacija, sport, odgoj, zdravstveni razlozi, ekološka proizvodnja hrane i slično. Ekonomsku mrežu trkačke konjičke industrije čini veliki broj ulaza i izlaza, u nastavku rada se navode samo za odgajivače i vlasnike konja (Slika 4).

Odgoj konja je specifičan sektor konjičke industrije koji svojim aktivnostima je sastavni deo mnogih delova društvenog života. Centar kruga galopskih trka čini odgoj i vlasništvo sportskih konja, kao osnovni element, na koji se naslanjaju ostale aktivnosti iz konjičke industrije.

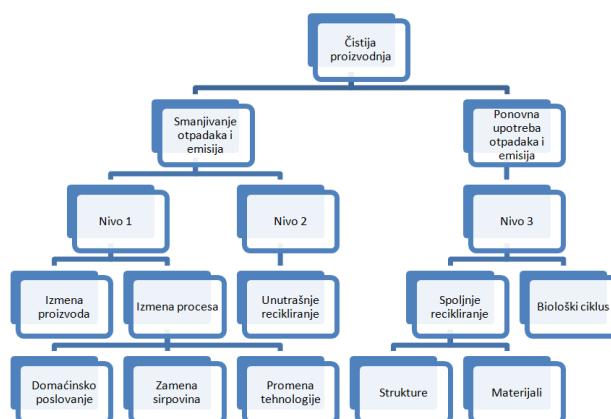
Slika 4: Ekonomski mreža odgajivača i vlasnika konja

Izvor: *Australian Racing Fact book*: https://www.racingaustralia.horse/fact-book/Page_1_24_ARB.pdf

Sirovinska efikasnost i čistija proizvodnja kod odgoja i vlasništva sportskih konja, podrazumevaju primenu principa sprečavanja (prevencije) zagađenja na samom izvoru njegovog nastanka zamenom klasičnih rešenja koja tretiraju otpad na kraju proizvodnog procesa. Rezultati uvođenja čistije proizvodnje kod odgoja i vlasništva sportskih konja, su uštede i smanjen negativni uticaj na životnu sredinu. Mogućnosti primene čistije proizvodnje kod odgajivača i vlasnika konja se navode na Slici 5.

Slika 5: Strategije čistije proizvodnje

Izvor: <https://www.cpc-serbia.org/koncept.html>

Kritični faktori u proizvodnji kvalitetnih sportskih konja su: 1) procena rasplodnog grla na osnovu rodovnika, izgleda, sportskih rezultata i rezultata potomstva, 2) uspešan menadžment rasplodnih kobila i ždrebadi od začeca do tri godine starosti, 3) pravovremena procena promena potreba i želja kupaca, 4) prezentacija i trening mladih konja za prodaju i 5) edukacija vlasnika i odgajivača u cilju osposobljavanja za aktivno učestvovanje tokom odgojne strategije (Čačić 2010).

Vlasnici sportskih konja za galopske trke imaju najveće troškove treninga i držanja, ali i odgoja konja, iz tog razloga da bi smanjili troškove odgoja treba da primene elemente cirkularne ekonomije.

Kreiranje ekonomije znanja i omogućavanje orijentacije ka zelenoj ekonomiji i održivom razvoju društva u velikoj meri će doprineti primena cirkularne ekonomije u konjičkoj industriji. Godišnji ekonomski uticaj konjičke industrije je značajan, ona uključuje 300 milijardi dolara i 1.6 miliona radnika sa punim radnim vremenom (EBA 2018). Konkurentnost i ekonomski potencijali u konjičkoj industriji u velikoj meri zavise od toga da li se snabdevanje potrebnim proizvodima i uslugama održava na zahtevanom ekološkom, zdravstvenom i ostalim profesionalnim nivoima u čijem centru je odgoj i vlasništvo konja.

Sa tačke gledišta cirkularne ekonomije, pravi izazov je da se u potpunosti iskoristi rastuća potražnja za konjima i aktivnostima vezanim za konje, proizvodima i uslugama koji

KONJIČKA INDUSTRIJA U SVETLU CIRKULARNE EKONOMIJE

su povezani sa konjima i aktivnostima vezanim za konje u zemljama u kojima je razvijen ovaj oblik industrije. Potencijali konjičke industrije se mogu poboljšati u mnogim zemljama i biti podržani globalizacijom mnogih tržišta.

U Republici Srbiji okviru cirkularne ekonomije i njenih procedura treba naglašavati i raditi na harmonizaciji standarda, klasifikovanju i metodologiji i prezimanju dobre prakse drugih zemalja u oblasti konjičke industrije. To je jedan od načina da se ispune zahtevi koje konjička industrija kao grana zahteva da bi se podstakao odgoj sportskih konja i uključile ostale delatnosti i pojedinci iz Srbije.

3. Zaključak

Konjička industrija u mnogim razvijenim zemljama zauzima značajan deo nacionalne ekonomije. Posebno u zemljama u kojima su razvijene konjičke trke.

U Republici Srbiji konjička industrija je izuzetno mala, posebno u delu koji se odnosi na odgoj i vlasništvo sportskih konja za galopske trke. Postoje veliki potencijali za razvoj ove grane konjičke industrije, zbog činjenice na prirodno okruženje kao u bilo kojoj razvijenoj nacionalnoj konjičkoj industriji. Elementi cirkularne ekonomije na odgoj i vlasništvo sportskih konja u Republici Srbiji bi se mogli primeniti u cilju: smanjenja troškova odgoja kroz upravljanje otpadom, obnovljivim izvorima energije, tretiranjem otpada i zagađenja. Na ovaj način bi se proširio i broj ostalih učesnika konjičke industrije i povećala zaposlenost na nacionalnom nivou.

U ovom radu polazna hipoteza je potvrđena sprovedenim empirijskim istraživanjem kojim je dokazano da koristi od uvođenja i implementacije sistema za upravljanje zaštitom životne sredine kod odgajivača sportskih konja ukazuju na neophodnost primene elemenata cirkularne ekonomije prilagođenih zahtevima održivog razvoja. Kod odgajivača i vlasnika sportskih konja za galopske trke postoje mogućnosti za uvođenje cirkularne ekonomije. Uvođenje koncepta cirkularne ekonomije u poslovne aktivnosti ovog dela konjičke industrije će povećati poslovne performanse odgajivača i vlasnika sportskih konja (kao centra konjičke industrije), što će uticati na podsticaj i ostalih učesnika da se prilagode i usavrše način poslovanja u skladu sa konceptom cirkularne ekonomije.

U Republici Srbiji cirkularni procesi u konjičkoj industriji, kao i odgajivači i vlasnici sportskih konja, nemaju prepoznatljiv nivo delovanja.

Istraživanje primene cirkularne ekonomije kod učesnika konjičke industrije, sa naglaskom na odgajivače i vlasnike sportskih konja, u ovom radu može da posluži za nastavak daljih istraživanja na ovu temu.

Preporučena dalja istraživanja mogu da se odnose na učesnike konjičke industrije iz osnovnih (*core*) aktivnosti, i drugog dela koji uključuje trgovinu, poljoprivredu, medije, sportska takmičenja, infrastrukturu za sportske aktivnosti, turizam i druge delatnosti, uz sagledavanje mogućnosti njihovog umrežavanja primenom cirkularne ekonomije na nivou delovanja konjičke industrije nacionalne ekonomije.

LITERATURA

- Australian Racing Fact book, (2003). A guide to the Racing Industry in Australia, preuzeto sa: https://www.racingaustralia.horse/fact-book/Page_1_24_ARB.pdf, pristupljeno: 05. Januar 2019.
- CIRCLE ECONOMY, (2019). Making Sense of the Circular Economy The 7 Key Elements, preuzeto sa: <https://www.circle-economy.com/the-7-key-elements-of-the-circular-economy>, pristupljeno: 05. Januar 2019.
- Čačić M. (2008). *Konjička industrija*, Neron d.o.o. Zagreb.
- Čačić, M. (2010). Što je to konjička industrija, *Stočarstvo*, 64, 49-64.
- Čistija proizvodnja, Koncept, preuzeto sa: <https://www.cpc-serbia.org/koncept.html>, pristupljeno 19 Decembar 2018.
- Defra and British Horse Industry Confederation. (2004). A report of research on the horse industry in Great Britain, preuzeto sa: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69259/pb9255-bhic-report-040318.pdf, pristupljeno: 05. Januar 2019.
- DEFRA, (Department for Environment, Food and Rural Affairs) (2005) Strategy for the Horse Industry in England and Wales, preuzeto sa: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/69260/pb11323-en-horse-industry-strategy-051128.pdf pristupljeno: 19 Decembar 2018.
- EBA, Equine Business Association, preuzeto sa: <https://www.equinebusinessassociation.com/>, pristupljeno: 01.12.2018.
- Ekins, P., McDowall, W., Zenghelis, D. (2014). *Greening the recovery The report of the UCL Green Economy Policy Commission*, LONDON'S GLOBAL UNIVERSITY, preuzeto sa: <https://www.ucl.ac.uk/public-policy/for-policy-professionals/commissions/ucl-green-economy.pdf> , pristupljeno: 05. Januar 2019.
- GIZ, (2019). Modern Waste Goals and Paths – Germany's expertise for an advanced circular economy, preuzeto sa: https://www.giz.de/de/downloads/giz2016-en-vdma_Modern_Waste_Management.pdf, pristupljeno: 05. Januar 2019.
- OEBS, (2017). Cirkularna ekonomija kao šansa za razvoj Srbije, 2017, Misija OEBS-a u Srbiji, preuzeto sa: <https://www.osce.org/sr/serbia/292311?download=true>, pristupljeno: 15. Decembar 2018.
- PKS, (2019). Služba za cirkularnu ekonomiju, preuzeto sa: <http://www.pks.rs/ONama.aspx?id=2199&p=0&>, pristupljeno: 05. Januar 2019.
- Pokrajac, S., Josipović, S. (2015). Zelena industrija i proces reindustrijalizacije, *Ekonomski vidici*, XX , (2-3), 203-212.

KONJIČKA INDUSTRIJA U SVETLU CIRKULARNE EKONOMIJE

Vićentijević, K. (2018). Računovodstveni aspekti cirkularne ekonomije u tekstilnoj industriji, *Tekstilna industrija*, LXV (4), 79-84

Vićentijević K., Petrović Z. (2018). Računovodstvo u funkciji cirkularne ekonomije, *Ecologica*, XXV (91), 608-613.

HORSE INDUSTRY IN THE LIGHT OF CIRCULAR ECONOMY

Abstract: *The subject of research in this paper is the contemporary trends in the horse industry in the developed countries, from the point of view of the application of the circular economy. Due to the importance of the role of the horse industry in national economies, the paper discusses the role of the circular economy in order to contribute to the sustainable development of horse industry. The sustainability of horse industry is one of the economic, social and environmental priorities in a modern business environment. Research in work is based on circular economy elements that should contribute to environmental protection, human health, improving the quality of life of the population and the sustainable development of horse industry. Identification of the elements of the circular economy and horse industry, in the economically developed countries, should stimulate the development of horse industry in the Republic of Serbia.*

Key words: *horse industry, circular economy, sustainability*

SOCIO – KULTURNO-SUBKULTURNA SARADNJA U PROCESU MEĐUGRANIČNE AKTIVNOSTI I RADA

**Akademik Skanu, Prof. Dr Radomir D. Đorđević⁸,
Prof. Dr Marina Denić⁹**

Rezime: *Autori se u radubave istraživanjem socio-kulturnog aspekta, i potkulturnog razvoja međugranične saradnje i rada. U tom pogledu, oni smatraju, da je ovakav vid okupljanja među narodima, sve više zastupljeniji, ali i istovremeno nedovoljno ispitivan i popularisan. Noviji svetski ekonomski pokazatelji, upravo pokazuju suprotno. Prisutnost i angažovanost prekogranične saradnje, su po tom pitanju sve više pozitivniji, flersibilniji i prisutniji, kada su u pitanju kulturno-potkulturni faktori, i koji, sve više, iskazuju veliku ekonomsku isplativost u međunarodnoj ekonomskoj saradnji.*

U radu su primenjene metode društvenog ponašanja, dosadašnje međuregionalne saradnje, metoda razumevanja, metoda evidencije kulturnog i subkulturnog prisustva između dve ili više zemalja, i njihov doprinos progresu mira, saradnje kao i ekonomske razmene između više zemalja, i koji se prvenstveno zasnivaju na uzajamnoj ili posrednoj saradnji. Osnova bi u ovom slučaju bila diskusija o osnovama kulturne i subkulturne saradnje, među državama- narodima.

Ključne reči: *društvo, kultura, potkultura, međugranična saradnja, ekonomija, muzička industrija.*

UVOD

Povod pisanju ovog rada jeste, sve prisutnije i neposrednije zaključivanje kao i činjenice, da se u osnovi, međugranična saradnja ispoljava višedimenzionalno, i da ona u sebi odražava niz novih mogućnosti. Takva saradnja u pogledu međugranične sradnje je sve prisutnija, iako u našem slučaju koji želimo da izložimo, ona nije adekvatano zastupljena i bila analizovanana, ili čak nije ni bila u fokusu istraživanja.

Do sada, pod međugraničnom saradnjom uvek su se u nekom pogledu podrazumevala razmena industrijske proizvodnje, a sa njom i industrijski proizvodi, i koji su prema zavaničnom mišljenju stručnih službi, imali i najpovlašćenije mesto u razmeni roba

⁸Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment „Konstantin Veliki“, Niš
Univerzitet „Union- Nikola Tesla“, Beograd, Srbija.
e mail: radomir.djordjevic@hotmail.com

⁹ Fakultet umetnosti u severnoj Kosovskoj Mitrovici, Univerzitet u
Prištini, sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
e mail: violacamerna@gmail.com

sa susednim zemljama. To i nije toliko čudno, jer, se svetsko tržište uglavnom baziralo na konkretnoj robnoj proizvodnji, zanemarujući pritom, neka druga proizvodna područja, koja obično nemaju aspekt očiglednosti kao robna proizvodnja. Svakako, robna proizvodnja u svakom pogledu jeste dominantna, i svakako bi morala i dalje biti, jer ona ljudima doprinosi sa nizom novih proizvoda, kojima se teško može odupreti, jer oni kao takvi poboljšavaju ljudski život i sam komoditet življenja. Očigledno, u takvom okruženju, međugranična saradnja između država ima svoje pozitivne razloge, jer pruža mogućnost neograničene saradnje među susednim državama, ali i u onim državama, koje se ne graniče sa nekom dotičnom državom. Ipak, i u takvim okolnostima, uvek se pronadju modifikacije saradnje između dveju zainteresovanih strana. Otkuda takva „pomama“ za nečim što se ne proizvodi u dotičnoj zemlji već u nekoj susednoj ili nešto daljoj pa i najdaljoj? Očigledno da je u takvom procesu veoma bitna izražajnost kulturne radoznalosti (da se ljudi upoznaju sa drugim kulturama, kao i njihovim proizvodima, kojima se oni služe kao i svega drugog što pripada opšte-kulturnom razvoju dotične zemlje. Nikada do sada, kao u vreme napočetku trećeg milenijuma n.ere, nije ovladala radoznalost upoznavanja „drugog“ i za koga je taj drugi“ po nečemu izuzetan, pre svega u kulturnom, ali i u svemu drugačiji, što za sobom nosi kultura i njena modifikovanost u savremenom smislu reči. U tom pogledu Džuverović(1980.) napominje:

„Današnje mlade generacije su savremenici kulture koja se može nazvati planetarnom, ili kulturom bez granica. Brzi razvoj industrije, eksplozivni egzodus stanovništva iz agrarne sredine u gradske aglomeracije, planetarni kontakt ljudi i kulturnih vrijednosti, sveobuhvatna mreža masovnog medijskog komuniciranja i drugi činioci usloveli su novi kontekst kulturnog življenja stvarajući tako pretpostavke za jednu novu kulturu, nazvanu i „masovna kultura“. (Džuverović, 1980 5)

Osim same proizvodne delatnosti koja interesuje drugu stranu, (kao primer možemo navesti, da se moderan čovek sadašnjeg vremena naročito interesuje za tehnološke proizvode zemalja Dalekog istoka), koji su u telekomunikacionoj proizvodnji veoma odmakli. Ipak, i pored toga, potencijalni kupci ili turisti, danas, sve više, idu u dotične zemlje i radi njihove osobene kulture, koja im je prilično nepoznata, pa time i primamljivija za posetu. Reklo bi se, da takve zemlje koje ispoljavaju jak radni i proizvodni duh, obično imaju i ostatke veoma stare kulturne artefakte koju poseduju, i koje su takođe primamljive za posetu ali i za trgovinu suvenira i mnogo čega drugog. Jedna od takvih zemalja jeste pravi „džin“ među takvim dalekim zemljama, koja posle niza političkih promena, konačno ulazi u savremeno doba kao „super civilizacija“ i koja snažno dominira svetskim trgovinskim procesima. Ipak, bogatstvo Kine je i u njenom kulturnom pogledu koja ona kao zemlja poseduje, jer pripada najstarijim civilizacijama sveta. Tako možemo spomenuti da u Kini postoji jedna veličanstvena građevina, koja svedoči o jednom vremenskom usponu Kine – tzv“ kraljevska grobnica cara Ši Huangdija iz dinastije Čin, koji je umro 210.g.pre nove ere“ koje je sagradilo i ukrasilo 700.000 radnika i zantlija iz cele zemlje“ (Sera et Bombeli, 2007: 187.)

Ukoliko ostavimo takve zemlje po strani (za sada) ostaju nam one i zemlje koje se obično graniče među sobom i gde je trgovinska razmena između dve zemlje sve prisutnija, naravno, ukoliko su i politički odnosi između dve zemlje dobri i obostrano izraženi. U tom pogledu, smatramo, da osim proizvodno-sirovinskog potencijala od susedene zemlje, konačno se prelazi za sada još uvek neizraženog u dovoljnom vidu), onoga što nazivamo

SOCIO–KULTURNO-SUBKULTURNA SARADNJA U PROCESU MEĐUGRANIČNE AKTIVNOSTI I RADA

kulturnom proizvodnjom ili potkulturnim izražajima, i kako bi se mogla nazvati savremena kultura u svetu pod nazivom: potkultura ili subcultura (eng. supkultura /potkultura/.)

U *“Leksikonopotkultura”*, stoji sledeće: grč. sub-pod i latcolere-obrađivanje zemlje, izdvojen kulturni sistem uže grupe ljudi, koji se svojim posebnostima razlikuje od kulture šireg društva ili je pak u sukobu sa njim, premda je nastao iz njega. Supkultura se može pojaviti i u okviru psebnih društvenih slojeva određenih starosnih granica.” (Đorđević, 2002 :368).,

Potkultura, sve više zahvata niz naroda u svetu kao i najbliže susedne zemlje i koje nude svoje kulturno-potkulturne mogućnosti – obično zabavnog karaktera, i koji nailazi na veoma lep prijem kod suseda. Upoznavanje onog „drugog” koga smo do sada obično znali (ne svi) putem prelaska granice i ulaska na drugoj strani zavese, izaziva u nama veliku zainteresovanost u svakom pogledu pre svega kulturnom, potkulturnom, komunikacionom i svakom drugom. To opet, izaziva ili spaja, različita međusobna poznanstva, u kojima dominira želja za upoznavanjem svog suseda za koga je obično znao samo preko učenja geografije ali ne i stvarno. Zavisno od epohe do epohe, narodi su se upoznavali međusobno na različite načine, ponekad i na najgori mogući način (preko ratova, ili drugih nepovoljnih izražavanja). Otuda, kao neka vrsta relikta prošlosti, još uvek imamo i određene predrasude prema onom sa druge strane granice, jer nas je istorija na neki način uobličavala (poučavala) na istorijskim primerima, i koji su ponekad bili veoma negativni, surovi. Svakako, sve to ostaje iza nas, jer društvo se u suštini menja iz časa u čas, iz perioda u period, iz epohe u epohu. Ono što je bilo „juče” nije više i „danas”. Mnogi narodi su danas od nekadašnjih neprijatelja postali prisniji, pa i bolji susedi u svakom pogledu, a čemu je, doprinela i međusobna trgovinska saradnja na obostrano zadovoljstvo. Umnogome, to se postizalo u novijem vremenu, i formiranjem zajedničkih organizacija zemalja, povodom raznih, prevashodno trgovačkih i političkih interesa, kao što su i novije političkih organizacije na svetskom nivou.¹⁰ Svet se u poslednjih pola veka u velikoj meri promenio u pogledu svetskog tržišta i to je bilo dobro, ali ne i u toj meri, da su eliminisani svi relikti prošlosti. I danas, pored zemalja koje prisno saraduju na svakom polju delatnosti, imamo i one druge, koje su nečim nezadovoljne, i u čemu ih podstiču uobičajeno domicilna politika same takve zemlje i koja većini i koja drugačije misli, se suprostavlja raznim vrstama prisila. Naime, država kao pravni pojam je i dalje ostala dominantna sila nad silama i kojoj se mora pokoravati određeno društvo, nacija. Naravno, to nije dobro, jer takve države obično završavaju u anarhiji i bedi, jer se same izoluju od drugih, što posredno utiče i na sam standard građana. Sva je sreća da su takve države u sve manjem broju, a da se politika sile sve manje respektuje ili rekonstruiše i traže novi modeli zaštite od napadača ili da neko bude napadač, jer je željan uvek novog proširenja svoje teritorije, Svakako, svet nije idealan ni po čemu, on je zadržao i mnoge tradicionalne elemente – neke od njih modifikujući, ali opet okrenute ka mogućnosti agresije kao konačnog rešenja druge strane.

¹⁰Pomenimo samo EU – Evropsku uniju u Evropi koja okuplja skoro sve zemlje Evrope (izuzev nekih balkanskih), i koja je proklamovala neke zajedničke odrednice, koje svaka članica Unije mora da se pridržava svih onih zahteva koje je potpisala prilikom ulaska u EU.

1. KULTURA I PODKULTURA KAO FAKTOR PREKOGRANIČNE SARADNJE

Često se za kulturu kaže da je ona osnova čovečanstva, i da nema takve i slične pojave koja je rasprostranjena u svakom društvu. Mogli bi smo reći, da nju poseduje i ona najprimitivnija plemena po džunglama, koji imaju svoje oblike kulturalnosti, i iz koje crpu sve svoje moguće potencijale. Oni možda nisu na nivou razvijenih društava, ali su prisutne u svetu i ne možemo ih, niti negirati niti uništiti, kao što su to činile neke kapitalističke zemlje Evrope, misleći, da će ih (po njima) „civilizovati”. Iako se ovaj pojam uporedno upotrebljava kao i sama kultura, danas se ipak često kaže da živimo u tzv. civilizovanom društvu, ili kraće u civilizaciji. Svakako, postoje neke razlike između kulture i civilizacije, ali one jedna bez druge ne mogu. Niti se kultura može ukinuti bilo čime, niti je civilizacija uvek bila na svom nivou prednosti kao kasnija odredba društva u kome su nestale neki elementi kulturne osobenosti. Danas je pojam civilizacija u toj meri prisutn, da više i ne mislimo šta zapravo on znači u filološkom, ali i semantičkom području, a još manje u nekom elementarnom ishodištu. Jedino je bitno, da je nešto produkt „određene civilizacije”, a ređe neke osobene kulture.

T.S.Eliot (1995.) u svojoj znamenitoj knjizi „*Ka definiciji kulture*” sopštava nam interesantno razmišljanje o civilizaciji:

„Nova civilizacija se stalno stvara: situacija u kojoj mi danas živimo ilustruje šta se dešava sa aspiracijama svakog doba koje čezne za boljim. Najvažnije pitanje koje možemo postaviti jeste da li postoji nekakav trajni standard pomoću kojeg bismo mogli porediti jednu civilizaciju sa drugom i pomoću kojeg bismo mogli nagađati da li je ova naša u usponu ili padu. Moramo priznati, poredeći jednu civilizaciju sa drugom i poredeći različita razdoblja ove naše, i poredeći jednu civilizaciju sa drugom i poredeći različita razdoblja ove naše, da ni jedno društvo i ni jedno doba ne shvata sve vrednosti civilizacije. Sve ove vrednosti možda nisu kompatibilne jedne s drugima:ono što je u najmanju ruku sigurno jeste da spoznajući neke od njih gubimo razumevanje za one druge.” Eliot (1995:14,15).

Kao što se može videti iz citiranog teksta, civilizacija nije jednom data i zauvek u istom obliku, već u stalnom menjanju, i da u tom periodu ona – civilizacija, može da stagnira ili da napreduje. Isti autor, naprotiv, za kulturu daje drugačije mišljenje.

„No i pored toga, možemo praviti razliku između viših i nižih kultura; možemo praviti razliku između napredovanja i nazadovanja.Saizvesnom sigurnošću možemo tvrditi da je naše vreme vreme opadanja; da su standardi kulture niži nego što su bili pre pedeset godina; i da se znači ovog opadanja mogu videti u svakoj oblasti ljudskih aktivnosti.(Eliot, 1995:15).

Ipak, kultura kao pojam je opstala i pored niza prepreka, koje su stajale ka njenom putu razvojnosti. Čak i ona sama zbog velikog pritiska potrošačkog društva i industrijskog razvoja istog, kultura je kao pojam dobila zamenu u vidu podtermina „potkultura” ili “subkultura“ Vidi:Đorđević,(2005.) pod njom daleko opušteniji vid privređivanja i nešto je pristupačno svima i sa istim elementima neke kulture. Tako će se, neko iz SAD vratiti sa poznatim kaubojskim šeširo, kao oznakom američke kulture, ili američkim farmericama kao znakom izdržljivosti takvih pantalona u divljini i u početku osvajanja novih područja SAD. Iz Rusije, obično će se potencijalni turista vratiti sa suvenirom nezaobilazne „babuške” ili seta malih lutaka babuški od malih do najmanjih, i koje sve mogu da se slože u jednoj većoj

SOCIO–KULTURNO-SUBKULTURNA SARADNJA U PROCESU MEĐUGRANIČNE AKTIVNOSTI I RADA

babuški. Ovaj suvenir je najreprezentativnija prezentacija ruske kulture i civilizacije. Takođe iz Iraka ili Turske je nezaobilazna kupovina podnih tepiha ili nekih odevnih predmeta. Naveli smo minimalni broj primera, jer se u svakoj državi može naći manje više ili manje onih predmeta domaće kulture i civilizacije koji karakterišu određeni entitet. Ipak to što smo naveli, je „kap u moru“, onoga sa čim se susreće savremeni kulturni i civilizovani čovek. Jednom rečju, pored, naizgled predmeta koje obično nazivamo kao suvenir (samo naizgled), nisu produkcijski ili trgovački značajni, jer obično egzistiraju na zadnjem kraju potrošnje, ili razmene i kada se sve ostalo kupi legalno, ostaje nešto i za „sitnice“ a to su obično suvenir. Ipak, ovakva situacija nije u svim zemljama. U mnogim zemljama sveta, industrija suvenira pretvara se u privrednu kulturnu granu koja takođe donosi određene prihode i koji mogu da se razmenjuju sa drugim prekograničnim zemljama – bližim ili dalekim. Spomenimo samo u tom pogledu Grčku, koja je svoju suvenirsku „industriju“ dovela do perfekcije u svakom pogledu – umetničkom, industrijskom, trgovačkom, dizajnerskom, menadžerskom pogledu. Ni jedan turista koji poseti Grčku, obično se ne vraća bez nekog suvenira koji podseća na lepotu grčkog mora, nekog ostrva ili ponajviše sa kipovima bogova antičke Grčke. Iako nezvanično, i bez nekih većih državnih formalnosti odvija se jedna moćna industrijska grana koja Grcima donosi veliki deo prihoda. Tako je i sa svim manje ili više u svim zemljama oko Sredozemnog mora. Kada je reč o Italiji, nešto slično imamao kao i u Grčkoj, s tim, što Italijani ponajviše insistiraju na razledanju arheoloških starina, naročito grada Rima, kao i gradova Pompeje i Herkulanuma, i koji su stradali u velikom izlivu lave vulkana Vezuva 72. g. p.n.e.

Kada se radi o našem podneblju, ovakva industrija, i koja bi bila zanimljiva za razvijanje i trgovačku delatnost sa zemljama prekogranične saradnje, bio je zanimljiv naročito dok je naša zemlja bila u sastavu bivše Jugoslavije, jer je u tom obliku bila i velika država, sa nizom različitih klimatskih i hidrografskih celina, geografskih i istorijskih osobenostima. Međutim ni tada, kada je sve to što podrazumevamo pod turističkom ponudom moglo da bude iskorišćeno za opštu dobrobit, naglo je sve prekinuto, zbog građanskog rata u bivšoj SFRJ. Pored ostalih nekadašnjih republika koje su postale u međuvremenu samostalne države, Srbija setakođe našla u sličnim okolnostima, kao i sa problemom Kosova i Metohije, koji ni danas nije rešen adekvatno. Otuda se Srbija okrenula ka onom što je imala od strane prirode - turističkim potencijalima, pre svega u ponudi sportsko-zimskog turizma (Kopaonik, Stara planina, Zlatibor i dr. sa skijaškim stazama i prijatnom klimom. Podvucimo i hidrografsko-terminalnog potencijala Srbije, koja ima na stotine banja, uređene ili još neuređene (ali sa nezvaničnim pedigreeom) da baš neka od njih leči odneke bolesti. U Srbiji je banjski turizam veoma razvijen, i usaglašen sa sportsko-rekreativnim. Ova vrsta turizma, takođe je sve popularnija i koja donosi niz prihoda državi, animirajući prvenstveno inostranog gosta, da dođe i da se oporavi ako je bolestan, i pak da uživa u čarima i lepoti vazduha planinskih reka (splavarenje rekom Drinom) ili pak Đerdapom, i okolnim turističkim i istorijskim atrakcijama niz obalu Đerdapa. Svakako, nezaobilazno je najstarije po postanku arheološko nalazište Lepenski vir (10.000) g.p.n ere iliarheološko nalazište Vinča kraj Beograda, koje je datirano na 5-7 hiljada godina p.n.e. Tu su i ostale atrakcije, plodni vinogradi, razne turističke atrakcije (vinski balovi, vašari), ili takmičenja u muzici – najpoznatiji Sabor u Guči, koji okuplja najbolje trubače Srbije, ali i svetske trubače. Tu je i druga potkulturna atrakcija najvećeg tipa kod nas „EGZIT“ u Novom

Sadu, koji na Petrovaradinskoj tvrđavi okuplja velik broj omladine iz celoga sveta, i jedan je od najvećih u Evropi. Sve više po svojoj pularnosti približava mu se i sve poznatiji i Džez festival u Nišu "Nišvil" sa najboljim džez trubačima, koji okuplja i sve više stranaca. Doprinos od ovakvih manifestacija je sve izraženija, a time i počinje da prihoduje u okviru grada. Velika manifestacija potkulturnog stila je, i najstarija gitarijada usvetu "Zaječarska gitarijada", koja već preko 50 godina opstaje, i sve više se modifikuje kao internacionalna manifestacija, na kojoj dolaze i stanovnici obližnjih zemalja. Granični gradovi kod nas, su prilici da iskoriste svoj položaj koji imaju i da tako razvijaju prekograničnu saradnju u svojim potkulturnim izražajnostima, jer se odavno primetilo, da mladi i potkultura idu zajedno pod ruku. Shvatilo se, naime, da prekogranična saradnja nije prepreka za mlade, već suprotno, faktor saradnje, koja želi da se provede u skladu sa svojim godinama i mogućnostima.

2. POTKULTURNE MANIFESTACIJE I PREKOGRANIČNA SARADNJA

Prekogranična saradnja koja je u savremenom svetu postala uslov „sue generis“, i obuhvata svet u celini, sa manjim ili većim diskontinuitetom, ili pak mnogim nerešenim političkim problemima, ali i sve češće, većim problemima – lokalnim ratovima, ili sukobima niskog inteziteta, prekogranična saradnja je ostala kao „svetlo u mraku“ o saradnji među narodima. Naročito se to izraženo u Evropi i koja se najviše menjala istorijski. Konačno, 1989.g. padom „berlinskog zida, pala je i svaka zabrana, koja je do tada postojala između Istoka i Zapada o međusobnoj nesradanji. Hladni dotadašnji rat (ili tzv „gvozdena zavesa“) se raspao kao kula od karata, dok je na terenu ostala samo jedna super sila (SAD). Da bi se svet i dalje menjao i da ne bi opet postao „jednouman“, izmišljen je tzv. „globalizam“, kao novi svetski poredak.

Tako, Prof. Dr Danilo Marković (2010.) smatra da je: „Termin globalizacija (je) relativno novijeg datuma čime se može objasniti i njegova različita upotreba za označavanje različitih procesa i za označavanje jednog društvenog procesa sa različitim sadržajima. Međutim, zbog intenzivnog razvoja društvenog procesa čiju sadržinu treba da iskaže sve je prisutnije izjednačavanje značenja termina ovog termina. Danas, skoro da postoji saglasnost da termin globalizacija označavapovezanost, istina protivurečnu, svih ljudskih zajednica (konkretnih društava) na planeti Zemlji u „svetsko društvo“. (Marković, 2010:12.)

Ukratko, to je u osnovi bio „obrnuti socijalizam“, sada sa osloncem na neoliberalni kapitalizam, odnosno, da svet funkcioniše pod jednim svetskim sistemom i time postajući opet unificirajući. Svakako, ovo je pojednostavljeno mišljenje o globalizmu, dok je stvarni smisao globalizma bio daleko ozbiljniji i stvarniji od strane moćnih kapitalističkih zemalja. Svakako, prikriveno, globalizam je bio prvenstveno važan za moćne zemlje i njihove proizvode (obično kapitalističke) – odnosno, prodaje drugim zemljama, koje su po svom razvoju bile krajnje heterogene. Globalizam je u krajnjem slučaju želeo i bio izmišljen, da bi „ujedinio svet“, ali i da bi pojedine zemlje u njemu imale više prava nego ostale. Vidi i: Mitrović (2005.)

Samim tim, dolazimo i do ideje o prekograničnoj saradnji među zemljama, jer se shvatalo, da se sa susedima mora i treba da saraduje, pre svega u interesu trgovine, i njenog razvoja, kao i manjih troškova koji prate svaku isporuku robe. Svakako, da će proizvodi iz bliskih zemalja biti jeftiniji od onih sličnih, koji dolaze iz udaljenijih zemalja. Ovakva razmena

SOCIO–KULTURNO-SUBKULTURNA SARADNJA U PROCESU MEĐUGRANIČNE AKTIVNOSTI I RADA

u pogledu trgovine je u početku bila prihvatljiva za mnoge male i srednje zemlje, pa je i u početku, i sam globalizam imao i svoju u pozitivnufazu razvoja. Ipak, to je malo trajalo, jer su velike zemlje diktirale tempo proizvodnje, kao i robno-novčani-monetarni sistem, koji je njima pogodio i odmah preduzimale mere za zaštitu svega onog što bih im eventualno nanelo štetu. Ali, da načas ostavimo sve ovo po strani, i prepustimo se pitanju u čemu je globalizam bio dominantan. Svakako, na prvom mestu to su bili izrazito industrijsko-trgovački poslovi, i koji su nedostajali mnogim zemljama sa Istoka, i koje su bile još uvek na nižem stupnju industrijskog razvoja. Vidi šire u: (Poslovati sa EU, 2012 :151)

Ipak, ono što možda niko nije očekivao, globalizam je doneo i niz promena na kulturno-potkulturnom nivou, i koji su u velikoj meri na posredan način menjali svet u celini. Pored same industrijske proizvodnje kao osnove svega što se iznosilo na svetskom tržištu, napredovala je i „kulturna politika“, i koja se nešto kasnije pretvarala u „potkulturnu kulturu“, sa izrazitim svojstvima originalnosti pojedinih naroda u kulturnom pogledu. I dok je industrijska proizvodnja krajem dvadesetog veka, pokušavala da unificira svet svim i svačim, kulturi je u opštem smislu, uniformnost smetala, jer je po samoj definiciji, kultura različitost sama po sebi. Kada bi bilo obrnuto, onda bi svet prestao da bude interesantan. Otuda, reklo bi se, da svet kulture i potkulture su dva različita sveta, sjedinjena silom ili milom u jedan. To se naročito izražavalo u vremenu koje nazivamo potkulturnim-subkulturnim, (druga polovina dvadesetog veka), svet se počeo menjati u svakom pogledu. Nekada je bilo nezamislivo da odeća (moda) sa Zapada, pređe na Istok, odnosno u tzv. zemlje bivšeg socijalizma. Moda, koja je dolazila sa Zapada, skoro da je bila skradana za pojmove istoka – ili istočne socijalističke zemlje. Svakako, zamerke bi se mogli naći i kod jednih i kod drugih, ali je jedno bila konstanta. Moda sa Zapada bila je trend kapitalizma i profita, dok je moda na Istoku, bila u sferi unificiranosti i jednobraznosti, odela, cipela, i dr. Zamerke bi se mogle uputiti i jednim i drugima. Profit kao najveći adut Zapada, bio je nemilosrdan da osvoji tako veliko tržište, što bi mu svakako koristilo, dok je na Istoku, takav čin posmatran kao „modni napad“ na istočne zemlje. Ipak, u svemu je presudilo tržište i pad ideologije na istoku i uspon konzumerizma na Zapadu. On je započeo sredinom druge polovine dvadesetog veka, i kada je Zapad imao dosta uspeha u industrijskom pogledu. Kultura je u tom pogledu shvatila, da takvo vreme i njoj pogoduje, i da je vreme da se putem kulture i kontrakture – potkulture, da je moguće da mladom svetu približi svoje vrednosti i domete. Svetska kultura je zauzela svoj prostor i nije htela da se sa njega povuče.

Druga polovina dvadesetog veka bila je najpoznatija po pojavi rokenrola, odnosno specifične muzike SAD, i koji je konkretno ovladao svetom, čak i iza tzv „gvozdene zavese“. ¹¹ O pojavi rokaenrola, naš sociolog Božilović (2004.) primećuje sledeće:

„Rok je fenomen. On je viziju koju ćemo fenomenološki istražiti tako što ćemo omogućiti razumevanje onog što je rokersko u roku.... Fenomenologiju roka usmerio sam u

¹¹Izraz „gvozdена zavesа“ se često upotrebljavao za vreme između završetka Drugog sv. rata i kraja drugog milenijuma. Odnosno, ceo svet se podelio na Zapadni kapitalistički svet i Istočni socijalistički svet. To vreme je obilovalo mnogim dramatičnim špijunskim aferama i izazova i sa jedne i sa druge strane. Kao što je već napomenuto, pod veoma skrupuloznim razlozima, svet socijalizma je izgubio nadmetanje sa zapadom, a u Evropi je stvorena tzv. EU (Evropska Unija).

tri od više mogućih pravaca: antropološkom i estetičkom. Sociologija roka pokriva spoljašnji, ali u smislu determinacije najvažniji plan: antropologija tretira rok kulturu kao deo Ja ili unutrašnjeg bića čoveka jednog doba; iz estetički shvaćenog privida koji isijava iz roka otvaraju se novi izgledi stvarnosti. ...Rok je kultura novog doba, koja ima svoje socijalne i istorijske korene. Ova kultura je produkt društva, ali istovremeno i uzročnik brojnih i radikalnih društvenih promena" (Božilović, 2004:7).

Svoju transformaciju doživela je u Engleskoj i sa pojavom muzičkog sastava „Bitlsa“, a kasnije i mnogih drugih. Kada je prestala konačna podela između Istoka i Zapada (1989.) na početku su se stvarali uslovi za veću prohodnost robe i kapitala sa Zapada prema Istoku. Kapitalizam kao ideološki sistem je konačno ovladao celom planetom (izuzev nekih manjih država)¹² Svetska kultura ili kako je nazivaju mas-kultura, doprla je do svakog kutka zemlje, i postigla ono što je trebalo da uradi i pogoduje velikoj industriji. Stvaranjem hipi-pokreta, pokrenula se prava lavina promena u svakom pogledu, stvarajući pri tome mnoge, danas poznate svetske društvene organizacije kao i opšta prava za sve ljude planete, počev od ravnopravnosti polova, pa do brige o ekologiji planete, ili pak tzv. „nevladinih organizacija“ koje su znatno imale uticaja na pojedine odluke nekih zemalja, odnosno, da se više „ne može po starom modelu“, formirale se jedinstveno zemaljsko potrošačko-proizvodno društvo, koje je ujedinjavala muzika mladih. Hiljade i hiljade rok sastava i koncerata, koji su se odvijali, privlačili su niz gostiju, sa strane ali i obližnjih zemalja. Umtnici su slobodno gostovali u različiti zemljama bez ikakvih zabrana, stvarajući svoje fanove – zaljubljenike u njihovu muziku.

Tu je i filmska industrija, koja je svojim novim tehnologijama poboljšala tradicionalni film u mnogim elementima, forsirajući neku novu očekivanu budućnost čovečanstva i stvarajući tzv. filmske spektakle tzv. „blok baster“ (block buster), sa uticajem novih filmski tehnologija i veština. Naročito su mladi prihvatili takvu vrstu filmova, jer su nudili uzbuđenje, fantaziju, mitologiju, budućnost ili retrogradnost čovečanstva u perspektivi budućnosti. Takvi filmovi su postajali veoma dobra izvozna roba. Jedan od takvih filmova je i „Avator“, ili „Aleksandar Makedonski“, „Gospodar prstenova“ i mnogi dr. Iako je rokenrol muzika u prvo vreme bila dominantna, vremenom se pri kraju dvadestog veka, euforija se počela naglo stišavati u zemljama Zapada, ali se pojačavala na nekadašnje zemlje Istoka. Granice između država, naročito u Evropi posle formiranja Evropske Unije skoro „otvorile“ za slobodno tržište i što se smatralo veoma uspešnim u Evropi. Takva Evropa ukidala je bilo kakve prepreke za svoje članice Evropske Unije, kako za protok industrijskih proizvoda tako i za protok ljudi. Došlo je do konačnog VELIKOG SUSRETA Istoka i Zapada(?). Sve što je od široke proizvodnje i lake industrije bilo u jednoj zemlji proizvođača, automatski se prelivalo i van nekadašnjih granica, na kojima je počivala Evropa. Prekogranična sadnja se

¹²Čak je i socijalistička Kina posle smrti Mao Ce Tunga, i njegovog naslednika Tehg Hsijao Pinga, zpočela korenitu promenu svog socijalističkog sistema i svoju zemlju ideološki podelila na socijalistički i kapitalistički deo. Vraćanjem grada Hong Konga od strane Britanaca, uspostavljen je ili nastavljen i dalje kapitalistički sistem, dok je ostali deo Kine i dalje bio socijalistički usmeren, ali sa manje utemeljenja kao što je to bilo za vreme Mao Ce Tunga. Danas je Kina svetski gigant koja je na najbezbolniji način preko sebe prevalila jedno doba 8koje možemo nazvati ili dobrim ili loši i gledano oiz različitim uglova), ali je jedno tačno: Kina je danas zemlja gigant u svakom pogledu i treća velesila u svemu.

SOCIO–KULTURNO-SUBKULTURNA SARADNJA U PROCESU MEĐUGRANIČNE AKTIVNOSTI I RADA

pojačavala na svakom polju, naročito u oblasti kulture i njenih derivata potkulture i ostalih manjih grupacija – napr. *grafitista*, koji su i na Zapadu i na Istoku, oslikavali prazne zidove velikim isijavanjem ljudkog uma, pa su neka dela uličnih umetnika, proglašavana i za umetnička. Vidi šire u: Đorđević „Moć grafit-murala – Od umetničkog do nacionalnog samoodržanja“, (2015). Takvi „umetnici“ su se pozivali da dođu u susedne zemlje i iskažu svoje sposobnosti i domaćim uličnim umetnicima pokažu neke od veština takvog slikarstva, i koja još nisu uvek saživela na Istoku. Dela su bila po tematskom sadržaju rrazličita od običnih likovnih do ekspresionističkih, ili sasvim običnim scenama radosti i tuge života ljudi i dr.

3. O NEKIM PRIZVUCIMA „NOVOG“ U SRBIJI KRAJEM I POČETKOM DVADESETOG VEKA

Srbija (kao deo nekadašnje Jugoslavije), je kao država i pored toga što nije bila primljena u Evropsku Uniju, zbog međuetničkih rata na njenom tlu, iskazivala veliku viziju kulture i potkulture, priključujući se nešto ranije, nego neke prošle socijalističke zemlje zapadnom svetu, i nudeći svoju uličnu umetnost okolnim zemljama kao i onim udaljenijim. Takođe, u Srbiji se formirala krajem 70-tih godina prošlog veka, specifična vrsta muzike – hibridna po svom sastavu, a nazvana „folk muzikom“. Ona je umnogome promenila tradicionalni odnos prema srbskoj muzici, i unela mnogo više elemenata i zvukova modernog vremena. Ona je čas nalikovala klasičnom roku, čas regeu, čas pastirskom roku, ili baladama sa elementima mnogih novih instrumenata, naročito klavijatura elektronskih, harmonike, gitarskih instrumenata i dr. Pevanje se takođe promenilo u odnosu na nekadašnju narodnu folk pesmu u korist novih tendencija sveta. U periodima koji su se smenjivali, u muzici u Srbiji se koketiralo sa ubacivanjem ritmova istoka ili zapada i spajalo sa našim ritmovima. Tako se u mnogim pesmama prepoznavao uticaj bilo grčko-srbski zvuk, ili tursko-srbski zvuk, ili špansko-srbski, ili ponajviše muzike uopšte muzika sa istoka. Vidi šire u: Đorđević, „Sociologija i istorija muzike“ I, II tom, posebno II tom, „Sociologija muzike“, (2016.) Sve je to rezultiralo mnogim pojavom novih tipova pevača, koji su se svojim sumnjivim umetničkim glasovima, i uz pomoć raznih muzičkih instrumenata i podešivača zvuka, na kraju dobijao zvuk koji je mogao da se pojavi u javnosti. Pojavila se grupa pevača, koja nije toliko marila za svoje pevanje, nego kako će izgledati ili kako se pohvaliti pred javnošću, da je upravo neko ili neka (pevač ili pevačica) snimila novi album (disk) i tzv, propagandni film za neku TV – (trejler). Mnogi od takvih pevača, naročito pevačica su širom naše nekadašnje zemlje, bile popularne, bez obzira što smo do skora bili u međusobnom ratu. Muzika iz Srbije se izvozila i bila je veoma popularna. Pojavila se specifična trubačka muzika, ponajviše Dragačevskom saboru u Guči i na kome se su se birali najbolji trubači, orkestri. Prvobitni sabor u Guči prerastao je skoro nekadašnji znameniti američki Vudstok u vreme hipi pokreta. Rađale su se naročito vašarske „zvezde“ koje su svojom odećom prosto privlačile muški deo publike, ili svojom oskudnom odećom izazivali uzdahe muškog dela publike. To se pročulo i u susednim zemljama, i naglo je poraslo interesovanje da se ostvaruju međugranični koncerti zvezda narodne muzike.

Tako se jedna od najvećih nekadašnjih zvezdi folk muzike, Fahreta Jahić (alijas „Lepa Brena“), obrela u mnogim susednim zemljama i ostvarivala neviđeni pevački spektakl kod domaće publike ali i nama susednih zemalja Bugarska, Rumunija, BiH, Hrvatska itd. Sledeća zvezda koja je pobrala takođe mnogo domaćih i inostranih aplauza, i koja je i dalje aktivna jeste i Ceca Ražnjatović, koja se svojim pesmama sa savremenim tekstovima prosto pretvorila u model holivudske zvezde. Neke od njih su se spuštale na prepune stadione helikopterima, ili pevale uz pomoć bagerskih dizalica, ili vatrogasnih stepenica, kako bi se spuštala među publikom, kao zvezda u punom sjaju. Granica kao nešto, koja je bilo oduvek kamen spoticanja za mnoge, odjednom dobija veliku prohodnost, zahvaljujući potkulturnim izražavanjima mladih i njihovim potrebama. Ratovi kao i bliski i negativni sukobi, koji su bili pre njih, kao da su svi naprno zaboravili kao i poginule i niko više nije misliona to, ko je bio kriv za nešto što se desilo mnogim nevinim u ratu. Geslo mladih bilo je jedinstveno. „Živi mlad i umri kao lep leš“. Uz ovakvo, ponašanje, išla je i opijumska slika, sa puno nedozvoljenih sredstava za uživanjem – raznih vrsta droga i stimulativnih sredstava, koja su pojačavala ukupnu ekstazu mladih. Državne vlasti su na sve to ponekad ekstremno delovale, a ponekad i „zatvarale oči“, i kao da su želeli da kažu – od svega ima koristi za državu, jer mladi troše ponajviše i čime se puni budžet jedne države.

S toga, privredna delatnost nije samo mašinska industrija, kojom se puni budžet države, već i kulturno-potkulturna saradnja mladih, kojoj je posle Drugog sv. rata i tzv. „hladnog rata“ bilo dosta svakakvih stega oko prelaska granice i videti nešto što još nisu videli kod svog suseda ili dalje od njega. Danas je kod nas najpoznatiji internacionalni festival mladih pod nazivom „Egzit“, koji se dešava u Novom Sadu svake godine. To je izraziti rok spektakl, sa nizom novina, koje se usavršavaju sa svakim novim „Egzitom“. Drugi sličan spektakl je i sve popularniji je niški festival džez muzike pod nazivom „Nišvil“. Vidi šire u: „Katalog Nišvill, (2018), kao i nadmetanje horova iz svih zemalja i koji se održava u niškoj tvrđavi, okupljajući mlade iz celog sveta. Svira se džez u njegovim različitim oblicima i sa mnogim muzičarima iz inostranstva kao i publike koja dolazi iz obližnjih zemalja, da bi uživali u ovoj specifičnoj muzici.

Veliko i najveća vrednost svega ovog što smo rekli, jeste u druženju mladih između sebe, kao i druženju mladih iz celoga sveta, koji na ovakvim okupljanjima pronalaze nove izraze svog zadovoljstva i koji možda nema u njihovim zemljama. Tako, prekogranična saradnja čini veoma pozitivan smisao mladih u njihovim periodima života, i koji će se isplatiti nešto kasnije, kada budu odrasli ljudi, i koji će svoju mladež upućivati u zemlje gde su i oni išli da bi doživeli svoja zadovoljstva. Jednom rečju, prekogranična saradnja je učinila ne samo mnogo u proizvodno-industrijsko-mašinsko-trgovačkom pogledu, već je imala i određene reperkusije, i na ostale društvene delatnosti. Pre svega, putem kulturu i njene ostale derivate u skladu sa savremenošću sveta i njegovog daljeg razvoja i razumevanja između mladih. Politika koja je bila nekada sila nad silamakao da sve više gubi primat među mladima, jer su im njihovi očevi i dedovi dosta pričali o svemu šta se dešavalo tokom dvadesetog veka – naročito u Evropi. Mladi odbijaju takav život, ili se trude da ga potisnu, jer, jedino šta vredi na svetu je „ljubav i koja će promeniti svet“, kako reče jedan hipik iz 60 godina prošlog veka. Da li je bio u pravu? Ko zna, vreme će pokazati, a „dela svakom sude“.

4. ZAKLJUČAK

Ovaj rad se zasnivao na nekim novim načelima analize društva u svetu, uzimajući u obzir sve njegove promene i performanse. Svet danas i svet od pre nekoliko decenija nije isti, niti će biti isti, ako ni zbog čega, zbog same nove idejnosti koja je zakoračila među ljudima. Svetskom razvoju društva je dosta rata (ili se barem tako čini). Ipak, dosta je država predatora (koje samo žele osvajanja u korist profita), dosta je licemera i raznih lažnih proroka, koji bi od mladih stvarali svoje zombije i upravljali njima.

Današnji svet je pun iznenađenja u inovativnom smislu reči, internet je u tome ponajviše odmakao u zbližavanju ljudi na raznim kontinentima i brisanju granica – ako ne stvarno – onda virtuelno, jer internet preskače sve granice, a komunikacija je preko novih konunkacionih sredstava u potpunosti promenila načela, koja su bila i koja su zastarela, jer su se njih pridžavali oni koji nisu imali sluha za promenama u društvu. Jedan od uređaja koji je uveliko izmenio psihu ljudi, i čime ljudi stiču mnoga saznanja, jesu mobilni telefoni koji prelaze sve granične linije i zalaze duboko u prostore nekih zemalja. Tajne, ako su i bile, nekada najveće tajne, sada se otkrivaju mnogim novim sredstvima za tu svrhu, i istina izlazi na videlo. Svakako, granice među državama i dalje postoje, ali one sve više gube smisao među ljudima, jer ljudi žele zbližavanja, ma kakve vere ili boje kože imali. Mladi sveta jednostavno negiraju bilo kakve podele među ljudima, jedinstveni su između sebe i podržavaju se na nivou raznih njihovih organizacija. Svakako, nije ni sve ponekad lako ni tako lepo. I mladi ponekad izgube meru o dostojanstvu i ponašanju čemu doprinose i upotreba narkotičkih sredstava među njima, i koja im stvaraju iluzije lepe stvarnosti, da bih posle toga, ta ista narkotička sredstva su ih odvela u dubinu bolesti mnoge mlade ljude, ali i teške depresije, po njih, sve do smrti. Život u suštini nije lak, ali ako se učini i najmanji korak ka ovom poboljšanju, to je i uspeh i na ličnom, ali i na društvenom i svetskom.

LITERATURA:

- Božilović, N., (2002), Rok kultura Niš, „SKC“.
- Đorđević, D. R.,(2002), Leksikon potkultura, Niš, „Zograf“. (1.)
- Đorđević, D. R.,(2015), Sociologija i istorija muzike, I, II tom, Niš. „Kuća knjige Serbona“. (2)
- Đorđević, D.R.,(2016), Sociologija muzike, Niš, „Kuća knjige Serbona“. (3)
- Đorđević, D. R. (2015), Moć grafit-murala- Od umetničkog do nacionalnog samoodržanja“, Niš, „Kuća knjige Serbona“. (4)
- Đorđević, D.R.(2005.), Potkulture kao faktor integracije među balkanskim narodima, CP 2005 A – 948. U Zbornik radova Filozofskog fakulteta.- ISSN 0354-3293.-Knj.35 (2005), str.271-283.Z.(5)
- Eliot, T.S.,(1995.) Ka definiciji kulture, Niš, „Prosveta“.(1.)
- Eliot, T.S.,(1995.), Ka definiciji kulture, Niš, „Prosveta“.(2.)
- Marković, Ž. D.,(2010.), Globalistika i kriza globalne ekonomije, Beograd, „Grafiprof“.

Mitrović, Lj.,(2005),Kulturni i etnički odnosi na Balkanu - mogućnosti regionalne i evropske saradnje.Rukovodilac Projekta 1310 Prof. dr Ljubiša Mitrović, Filozofski fakultet - Univerziteta u , Institut za sociologiju, Niš.(Elek.zapis).

Nišville international,(2018.), Niš, Nišville Jazzbox, (2018.)

Sera, K. et , Bombeli, S.,(2007.) Put oko sveta kroz 80 dana, Novi Sad., Pravoslavna reč, Međunarodni istraživački institut za kulturu.

Poslovati sa EU, (2012.), Niš, „Regionalni centar za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva,.

Džuverović, B., (1980), Kultura bez granica, Beograd, „Bigz“.

SOCIOCULTURAL AND SUBCULTURAL COOPERATION INTRANSBOUNDARY ACTIVITY AND WORK

***Resume:**The authors were researching socicultural aspect and subcultural development of cooperation and work. In this respect, they consider this way of cooperation between nations is represented more and more, but insufficiently examined and popularized. Newer world economic indicators, just show the opposite.*

Transboundary cooperation presence and engagement are more and more positive, flexible and present when it comes to cultural and subcultural factors. They show great economic cost-effectiveness in international economic cooperation. In this paper are applied methods of social behavioralism, interregional cooperation, understanding, evidency of cultural and subcultural cooperation between the countries, their contribution to the progress of peace, cooperation and economic exchange

***Keywords:** Society, Culture, Subculture, Transboundary Cooperation, Economy, Music Industry*

OPREDELJUJUĆI UTICAJI GLOBALIZACIJE POSLOVANJA NA FUNKCIONISANJE LANACA SNABDEVANJA

Goran Milovanović¹³

Apstrakt. Svrha ovog rada je da se prikažu određene interakcije između procesa globalizacije i funkcionisanja savremenih lanaca snabdevanja. Najpre se ukazuje na značaj globalizacije za koordinaciju procesa i aktivnosti kompanija kao i za globalnu konkurentnost njihovih lanaca snabdevanja. Razmatra se i dostignuti nivo primene koncepta lanca snabdevanja u Republici Srbiji. Sledi prezentovanje uticaja određenih prirodnih katastrofa na lance snabdevanja kompanija u oblasti automobilske industrije. Na kraju rada seukazuje na značaj izbora strategija za razvijanje fleksibilnijih, konkurentnijih i otpornijih lanaca snabdevanja na rizike koje generiše globalno okruženje.

Ključne reči: globalizacija, lanac snabdevanja, prirodne katastrofe, povećanje nivoa zaliha, hedžing, fleksibilnost kapaciteta.

Uvod

Proces globalizacije poslovanja obuhvata set složenih ekonomskih, društvenih, tehnoloških, kulturnih i političkih promena, koje se dešavaju širom sveta. Dve ključne kategorije ovog procesa su globalno tržište i globalni proizvodi. Efekti takvog procesa mogu biti i pozitivni i negativni. S jedne strane, on omogućava ljudima i kompanijama širom sveta da se međusobno povezuju, ali s druge strane, on stvara uslove da multinacionalne kompanije kontrolišu svetske tokove kapitala i eksploatišu nerazvijene zemlje. Zato se takav proces često smatra novom i najvišom fazom u razvoju multinacionalnih kompanija.

Proces globalizacije poslovanja povećava šanse za širenje lanaca snabdevanja kroz njihovu spremnost da obezbede potrošačima inovativne proizvode u pravo vreme, na pravom mestu i po tržišno prihvatljivim cenama. Ovaj proces podstiče kompanije, pre svega u oblasti automobilske industrije, da ostvaruju ekonomija obima, koja zahteva postojanje što je moguće većeg tržišta koje neće ograničavati korišćenje proizvodnih kapaciteta. U takvim okolnostima kompanije u oblasti automobilske industrije moraju intenzivnije raditi na pronalaženju načina za smanje troškova lanca snabdevanja kao i na zadovoljenju očekivanja potrošača u pogledu visine cena. Da bi minimizirale izdvajanja za poreze i povećale cenovnu konkurentnost ponude, kompanije (članovi lanca snabdevanja) sele proizvodnju u zemljama sa relativno niskim troškovima. Međutim, takva ponašanja

¹³Goran Milovanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, goran.milovanovic@eknfak.ni.ac.rs

kompanija mogu dovesti do povećanja kompleksnosti njihovih lanaca snabdevanja i produžavanja lead-time-a. U takvim uslovima povećava se i odgovornost menadžera za implementiranje strategija koje će omogućiti smanjenje rizika kao i kreiranje fleksibilnih, konkurentnih i dugoročno profitabilnih lanaca snabdevanja.

1. Globalizacija poslovanja i funkcionisanje savremenih lanacasnabdevanja

Globalizacija poslovanja je produkt dinamičkog okruženja koje generiše opasnosti za kompanije ali i šanse da pronalaze tržišta širom sveta za ostvarivanje efekata ekonomije obima. Globalizacija poslovanja reprezentuje sve veću ekonomsku međuzavisnost zemalja širom sveta koja se ostvaruje: povećanjem obima i raznovrsnosti međunarodnih transakcija robe i usluga; slobodnijim međunarodnim tokovima kapitala; i bržom i širom distribucijom tehnologije.¹⁴ U eri globalizacije mreže lanaca snabdevanja postaju složenije tako da je njima sve teže upravljati. Veb tehnologije podržavaju proces globalizacije, omogućavajući integraciju i vizibilnost informacija kao i održavanje komunikacije sa globalnim dobavljačima, potrošačima i provajderima logističkih usluga.¹⁵ Međutim, u literaturi se često ističe da globalizacija povećava ekonomsku nejednakost i siromaštvo.¹⁶

Proces globalizacije poslovanja jedan je od najvećih izazova za lance snabdevanja. On omogućava kompanijama da logiku autonomnih investitora u inostrane projekte zamene logikom lidera globalnih mreža koje obuhvataju izvore snabdevanja, proizvodne kapacitete, znanja i potrošače iz različitih delova sveta. Globalizacija podstiče integrisanje procesa i aktivnosti kompanija na globalnom nivou kao i njihov ulazak ili/i izlazak iz različitih lanaca snabdevanja.

Lanci snabdevanja sve češće nastaju na bazi koordiniranja procesa i aktivnosti velikog broja geografski disperziranih kompanija iz srodnih sfera biznisa. Konkurencija između lanaca snabdevanja se intenzivira a volatilitnost poslovnog okruženja povećava. Nisu sve kompanije u jednom lancu snabdevanja podložne u podjednako meri globalizaciji. Ipak, stepen globalizacije procesa i aktivnosti kompanija na jednom nivou u lancu snabdevanja često zavisi od stepena globalizacije procesa i aktivnosti kompanija na drugim nivoima.

Globalno tržište je ogromno, vrlo heterogeno i izazovno za kompanije i njihove lance snabdevanja. Kako bi se uspješnije takmičili na globalnom tržištu, lanci snabdevanja moraju biti dovoljno reagibilni i da kupcima pružaju prave autpute, u pravoj količini, u pravo vreme, na pravom mestu i po tržišno prihvatljivim cenama. Ipak, globalno tržište nije isključivo lukrativna poslovna arena. Na njemu se manifestuju različiti jezici, kulture, valute, regulative, porezi, infrastrukture i poslovne prakse tako da se pokušaji menadžera da optimiziraju lanac snabdevanja mogu završiti i bezuspešno.

U cilju efikasnijeg poslovanja, kompanije moraju da postanu deo globalnih lanaca snabdevanja i da unapređuju: tokove sirovina, gotovih proizvoda, novca i informacija; kontrolu troškova logistike; i nivo satisfakcije stejkholdera. Istraživanja pokazuju da je efikasno upravljanje odnosima između pružalaca i korisnika logističkih usluga ključni faktor

¹⁴ IMF's Definition. Dostupno na: <https://globalisms.wordpress.com/imfs-definition/> [14.11.2018]

¹⁵ Renko, S. (Ed.) (2011). *Supply Chain Management - New Perspectives*. Rijeka: InTech, str. 477-478.

¹⁶ Čosudovski, M. (2010). *Globalizacija siromaštva*. Beograd: Artist.

OPREDELJUJUĆI UTICAJI GLOBALIZACIJE POSLOVANJA NA FUNKCIONISANJE LANACA SNABDEVANJA

konkurentnosti globalnih lanaca snabdevanja. Za postizanje uspeha u globalnom okruženju nije dovoljno da se menadžeri lanca snabdevanja fokusiraju samo na smanjenje ukupnih troškova već i da kreiraju visoko fleksibilan lanac snabdevanja u kome se tokovi materijala, proizvoda, novca i informacija mogu odvijati brzo i lako. Menadžeri lanca snabdevanja moraju sve uspješnije kombinovati lean koncept i agile koncept upravljanja lancima snabdevanja. Međutim, teorija još uvek ne pruža metode za optimalno kombinovanje ovih koncepata u poslovnoj praksi.

Fleksibilnost lanca snabdevanja opredeljujuće utiče na nivo korišćenja šansi globalnog okruženja. Svaka potencijalna šansa mora da se meri na bazi matrice *kvantitativnih i kvalitativnih* faktora - od lokalnih poreza preko raspoloživosti radne snage i troškova transporta do ekonomskog i političkog rizika određenog nacionalnog tržišta.¹⁷

Konkurentnost lanca snabdevanja značajno zavisi od visine troškova njegovih članova. Svi članovi lanca snabdevanja žele da smanje svoje troškove, kako bi uz zadovoljenje zahteva kupca, bili profitabilniji. Globalizacija povećava šanse za smanjenje troškova snabdevanja.¹⁸ Menadžeri treba da identifikuju generatore troškova kod svakog člana lanca snabdevanja, a zatim da implementiraju strategije za njihovo razumno smanjenje. Mogući način da to ostvare je implementacija *lean* koncepta (podrazumeva *eliminisanje svih aktivnosti koje ne dodaju vrednost* već izazivaju gubitke (eng. *waste*))¹⁹, u lancu snabdevanja koja podrazumeva: smanjenje prekomernih zaliha kao i skraćenje vremena popune i eliminisanja nepotrebnih troškova. Implementacija *lean* koncepta je vrlo kompleksna i bazira se na *pull* logici.

2. Implementacija koncepta lanca snabdevanja u Republici Srbiji

Nivo implementacije koncepta upravljanja lancem snabdevanja se razlikuje od zemlje do zemlje. Najsvetliju tačku predstavljaju industrijalizovane zemlje. Ipak, zbog sve većeg prisustva multinacionalnih kompanija, primena ovog koncepta se sve više susreće i u manje razvijenim zemljama sveta. Nažalost, u zemljama Zapadnog Balkana, implementacija pomenutog koncepta tek počinje. Intenziviranje procesa globalizacije poslovanja, sve nesigurnije mreže snabdevanja, povećanje varijeteta proizvoda i skraćenje životnog ciklusa proizvoda, teraju kompanije u ovim zemljama da intenziviraju saradnju sa partnerima u svom lancu snabdevanja koji su locirni u ekonomijama širom sveta. Na taj način lanci snabdevanja postaju mehanizam za povezivanje kompanija ali i različitih ekonomija u cilju njihovog odgovora na izazove globalnog tržišta.

Kompanije koje posluju u Republici Srbiji suočavaju se sa brojnim izazovima u vezi sa lancem snabdevanja. Najznačajniji su: nerazvijena logistička infrastruktura; nedostatak baza

¹⁷ Milovanović, G., Milovanović, S., Radisavljević, G. (2017). Globalization – the key challenge of modern supply chains. *EKONOMIKA*, 63(1), str. 34.

¹⁸ Harrison, P.T., Lee, L.H., Neale, J.J. (2005). *The Practice of Supply Chain Management: Where Theory and Application Converge*. New York: Springer, str. 78.

¹⁹ The Lean Approach to Supply Chain Management. Dostupno na: <https://www.dummies.com/business/management/lean-approach-supply-chain-management/> [06.11.2018]

podataka od značaja za logistiku; nedostatak stručnjaka iz oblasti logistike; nedostatak savremenih transportnih i skladišnih tehnologija; primena zastarelih organizacionih modela; komplikovana mreža lanca snabdevanja; specifičnosti kulture; nepoznavanje strukture logističkih troškova u kompanijama i njihovo relativno visoko učešće u GDP (između 15 i 18 procenata). Ipak, zbog sve veće potrebe za prodajom proizvoda na inostranim tržištima, sve veći broj kompanija iz različitih sektora sve uspešnije implementira koncept upravljanja lancem snabdevanja. Među pomenutim izazovima, poverenje, kao deo kulture, igra značajnu ulogu u implementaciji koncepta upravljanja lancem snabdevanja. Poverenje predstavlja osnovu za razmenu informacija i razvijanje saradnje između članova lanca snabdevanja u Republici Srbiji. Kao i u većini zemalja Zapadnog Balkana, nedovoljno razvijena logistička infrastruktura i nedostatak profesionalaca iz oblasti logistike predstavljaju najveće izazove za razvoj lanaca snabdevanja u Republici Srbiji.

S obzirom da su u budućnosti mogući događaji poput terorističkih napada, migrantske krize i klimatskih promena, menadžeri u logistici i lancima snabdevanja u Republici Srbiji se moraju pripremiti za logistiku humanitarnih događaja. Takođe, sa povećanjem: a) obima elektronske trgovine, broja cross docking terminala i eko habova, b) baza podataka, i c) novih tehnologija (vozila bez posade, e-vozila, dronovi, smart senzori i dr.) povećavaće se potreba za ljudima sa pravim kompetencijama i veštinama u logistici i lancima snabdevanja.

3. Prirodne katastrofe i funkcionisanje globalnih lanaca snabdevanja automobilskih kompanija

Proces globalizacije generiše šanse ali isto tako povećava rizike za lance snabdevanja. Menadžeri kompanija su sve više odgovorni za blagovremeno identifikovanje potencijalnih rizika, za procenu negativnih uticaja tih rizika na poslovne aktivnosti i ciljeve lanca snabdevanja kao i za koncipiranje i implementiranje strategije za njihovo smanjenje.

Jedan od najvažnijih izvora rizika za savremene lance snabdevanja su *prirodne katastrofe*. One pogađaju poslovne operacije lokalnih a još više globalnih lanaca snabdevanja. Događaji poput poplava, zemljotresa, uragana i tornada su nepredvidivi i uzrokuju katastrofalne poremećaje u lancima snabdevanja širom sveta. Ponekad prirodna katastrofa toliko devastira člana lanca snabdevanja da njegov potpuni oporavak nije moguć. Prema rezultatima istraživanja Savezna agencije za upravljanje hitnim slučajevima (FEMA) "od 40 do 60 procenata malih preduzeća nikada ne otvori vrata nakon prirodne katastrofe".²⁰ Svaki dobavljač koji se isključi iz lanca snabdevanja zbog prirodne katastrofe, negativno utiče na sve ostale članove tog lanca.

Zbog zemljotresa i cunamija, koji su pogodili Japan 11. marta 2011. godine, kompanije Toyota, Honda i Nisan su smanjile proizvodnju automobila tako da su kupci morali da čekaju na njihovu isporuku ali i da plate višu cenu. Usled ovih nepogoda, kompanija Toyota, koja je prisutna na globalnom tržištu sa tri glavna brenda (Toyota, Lexus i Scion), suočila se sa

²⁰ 5 MAJOR SUPPLY CHAIN DISRUPTIONS & HOW TO REDUCE THEIR IMPACT. DOSTUPNO NA: [HTTPS://WWW.INDUSTRYSTARSOLUTIONS.COM/BLOG/2018/09/5-SUPPLY-CHAIN-DISRUPTIONS-REDUCE-IMPACT/](https://www.industrystarsolutions.com/blog/2018/09/5-supply-chain-disruptions-reduce-impact/) [12.10.2018]

OPREDELJUJUĆI UTICAJI GLOBALIZACIJE POSLOVANJA NA FUNKCIONISANJE LANACA SNABDEVANJA

padom vrednosti akcija za oko 5%. Poslovanje gotovo 660 dobavljača Tojote bilo je dovedeno u pitanje. Zbog lokacije u regiji zemljotresa, ogromne posledice je pretrpeo Renesas Electronics Corp.- poznati proizvođač poluprovodnika. Privremeno zatvaranje svih 12 fabrika ove kompanije u Japanu od 14. do 26. marta 2011. godine, izazvalo je pad proizvodnje od oko 95.000 automobila i rast cena automobila za oko 1,5%. Pored toga, fabrike kompanije Tojota u regiji Tohoku²¹, morale su do sredine aprila 2011. godine da prekinu proizvodnju nekih modela za japansko tržište. Sa problemima u snabdevanju susrele su se i Tojotine fabrike izvan Japana. Na primer, zbog nemogućnosti japanskih proizvođača da isporuče potrebne količine autodelova fabrici u Burnastonu, Tojota je u maju 2011. godine skratila svaku radnu nedelju za dva dana.²²

Usled zemljotresa koji je aprila 2016. godine pogodio grad Kumamoto na jugu Japana, dva dobavljača Tojote su prekinula proizvodnju. Zbog toga je Tojota donela odluku da zaustavi 26 svojih proizvodnih linija u Japanu.

Pored zemljotresa, prekid proizvodnje u fabrikama kompanije Tojota izazivao je i JIT sistem upravljanja zalihama. U osnovi ovog sistema, koji je usvojen širom sveta, je proizvodnja bez ili uz minimum zaliha. Fabrike kompanije Tojota drže zalihe delova samo nekoliko sati, zato što se oslanjaju na redovno snabdevanje od strane dobavljača. Međutim, kada dobavljače zadesi katastrofa, Tojota brzo ostaje bez delova. Odluka Tojote da prekine proizvodnju je pokazala da je njen *lean sistem proizvodnje* (metod za sistematsko uklanjanje otpada, preterivanja i nejednakosti), ponekad poznat kao *Tojotin proizvodni sistem* (eng. *Toyota Production System*) i model efikasnosti, bio nedovoljno rezistentan na posledice zemljotresa.²³

Posle snažnih zemljotresa Tojota je organizovala nabavku svake komponente od više dobavljača. U cilju smanjenja rizika, ona je kreirala bazu podataka sa detaljnim informacijama o dobavljačima. Takođe je zahtevala od dobavljača da diversifikuju proizvodnju gde je to moguće, i sastave scenarije o tome kako da proizvodnju delova, u slučaju prirodne katastrofe, presele na različitim lokacijama.

Prema istraživanju koje su sprovele kompanije JLT Specialty i Resilinc, globalna automobilska industrija se tokom 2017. godine suočavala sa značajnim porastom broja incidenata koji su doveli do prekida lanaca snabdevanja. Broj prekida lanaca snabdevanja usled požara u fabrikama dobavljača, uragana i tajfuna (prirodnih nepogoda) i štrajkova je od 1.306 u 2016. godini povećan na 1.699 u 2017. godini.²⁴ Prekidi u proizvodnji su se odrazili na poslovanje 5.585 dobavljača automobilske industrije. Na teritoriji Severne Amerike registrovano je više incidenata nego u Evropi i Aziji zbirno. Tokom 2017. godine,

²¹Ova oblast generiše oko 8 procenata BDP-a Japana i nacionalni je centar za proizvodnju automobila.

²²Japan earthquake and tsunami forces Toyota to cut production at UK plant. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/business/2011/apr/20/japan-earthquake-and-tsunami-toyota-uk> [14.11.2018]

²³Milovanović, G., Milovanović, S., Popović, G. (2018). Uticaj prirodnih katastrofa na lance snabdevanja. *Megatrend revija*, 15(1): 139-158.

²⁴Supply Chain Disruption Report 2018. Dostupno na: [https://www.jltspecialty.com/our-insights/thought-leadership/automotive/supply-chain-disruption-report\[22.11.2018\]](https://www.jltspecialty.com/our-insights/thought-leadership/automotive/supply-chain-disruption-report[22.11.2018])

usled uragana Harvi i Irma, u Severnoj Americi je registrovano 777 prekida u lancima snabdevanja automobilske industrije. Samo uragan Irma uzrokovao je prekide u trajanju od čak 33 nedelje. Pored toga, istraživanje je pokazalo da je skoro jednak broj incidentnih događaja kod dobavljača sa nivoa 2 i 3 (eng. *Tier 2* i *Tier 3*) zajedno, kao i onih kojim su pogođeni dobavljači iz prvog nivoa nabavke (eng. *Tier 1*). Polazeći od učestalosti problema kod dobavljača sa nižih nivoa, pogrešno je isključivo se fokusirati na dobavljače sa prvog nivoa. Ukoliko žele da unaprede konkurentnost, proizvođači automobila moraće da predvide i spreče sve veći broj prekida u svojim lancima snabdevanja.

4. Smanjenje rizika u globalnim lancima snabdevanja

Globalizacija povećava nestabilnost poslovanja i podstiče seljenje proizvodnje kompanija ali isto tako povećava šanse za profitabilno funkcionisanje njihovih lanaca snabdevanja. Sa širenjem poslovnih operacija kompanija povećavaju se spektar i intenzitet rizika koji opredeljuju funkcionisanje njihovih lanaca snabdevanja.

Implementiranjem adekvatnih strategija za smanjenje rizika menadžeri mogu značajno povećati šanse za kreiranje efikasnog lanca snabdevanja. Primena strategija za smanjenje jednog rizika može da poveća drugi rizik. Na primer, primenom *strategije povećanja nivoa zaliha* moguće je smanjiti rizik kašnjenja u snabdevanju određenim proizvodom ali to može da dovede do povećanja rizika njihovog zastarevanja. Implementacijom *strategije povećanja broja dobavljača* kompanija smanjuje rizik prekida u snabdevanju, ali povećava ukupne troškove, zato što u tom slučaju svaki dobavljač teže može da koristi efekte ekonomije obima. Zbog toga bi menadžeri lanca snabdevanja trebalo da razviju strategije koje omogućuju kompenzacije između smanjenja rizika i rasta troškova.

Upravljanje globalnim lancem snabdevanja zahteva kombinovanje strategije za smanjenje rizika sa finansijskim strategijama. Na primer, strategija globalnog lanca snabdevanja fokusirana na smanjenje troškova može da usmeri proizvodnju ka svega nekoliko država sa nižim troškovima. Na taj način se kreira lanac snabdevanja sa nefleksibilnim kapacitetima koji je ranjiv na rizik prekida u snabdevanju kao i na rizik fluktuacije cena transporta i kurseva. Kompanije u takvom lancu snabdevanja moraju da smanje troškove transporta i troškove kursnih razlika, zato što se on ne može izboriti sa fluktuacijama cena transporta i kurseva. Suprotno tome, globalni lanac snabdevanja sa fleksibilnim kapacitetima pruža mogućnost seljenja proizvodnje na lokacije koje su najefikasnije u određenim makroekonomskim uslovima. Tako lanac snabdevanja smanjuje potrebu za finansijskim hedžingom tj. finansijskim transakcijama u koje se sprovode s ciljem ograničavanja ili smanjenja rizika na postojećim investicionim pozicijama. Za razliku od prethodnih, operativne transakcije za osiguranje od rizika (operativni hedžing), kao što je npr. povećanje fleksibilnosti, znato je teže realizovati. Ipak, one imaju prednost jer podrazumevaju rekonfigurisanje lanca snabdevanja kako bi se on najbolje prilagodio konkretnom poslovnom ambijentu.

Operativni hedžing je holistički pristup upravljanju rizikom koji dopušta više fleksibilnosti pri dizajniranju i promeni lanca snabdevanja. Menadžeri bi trebalo da koriste strategije operativnog hedžinga zajedno sa finansijskim hedžingom kako bi sprečili ili ublažili velike promene u strukturi troškova izazvane promenom kursa, tražnje kupaca i

OPREDELJUJUĆI UTICAJI GLOBALIZACIJE POSLOVANJA NA FUNKCIONISANJE LANACA SNABDEVANJA

konkurentnosti. Tipične strategije operativnog hedžinga su: a) strategija osvajanja kupaca i postizanja konkurentske prednosti i b) strategija nabavke bazirana na jedinstvenom poslovnom modelu i tržišnom okruženju kompanije.

Idealno bi bilo kada bi sve strategije za smanjenje rizika dale optimalne efekte. Nažalost, to je moguće samo u teoriji. Toga su svesne i automobilske kompanije. Na primer, Honda je fleksibilnost svoje proizvodnje iskoristila onda kada je tražnja za njenim automobilima tokom 2008. godine krenula u neželjenom pravcu. Bez fluktuacije tražnje Honda ne bi ovu fleksibilnost mogla da iskoristi. Za povećanje fleksibilnosti njene proizvodnje zaslužan je i sistem kompjuterizovane proizvodnje karoserija (*IBAS - Intelligent Body Assembly System*)²⁵ koji su razvili eksperti kompanije Nissan početkom 1990-ih godina. *IBAS* se zasniva na konceptima fleksibilne proizvodnje kao i na softveru koji omogućava određivanje rastojanja između pojedinih delova karoserije automobila i odabir alata za montažu različitih tipova automobila. Zahvaljujući implementiranju *IBAS*-a kompanija Nissan je skratila vreme razvoja i proizvodnje karoserija uz uspešno zadovoljenje potreba kupaca. I pored brojnih prednosti, početkom 1990-ih godina *IBAS* je doveo Nissan gotovo do stečaja, zato što je tokom njegovog uvođenja stanje na tržištu automobila bilo relativno stabilno. Iskustva kompanija Honda i Nissan upućuju na obavezu menadžera da detaljno analiziraju dugoročnu validnost strategija za smanjenje rizika u lancima snabdevanja i to pre njihovog implementiranja.

5. Zaključak

Menadžeri globalnog lanca snabdevanja moraju da respektuju šanse i opasnosti koje generiše proces globalizacije poslovanja. Identifikovanjem rizika koje generiše nepredvidivi prirodni događaji (poplave, zemljotresi, uragani, tornada i dr.) sa katastrofalnim posledicama menadžeri mogu da povećaju bazu dobavljača i da podstaknu uspostavljanje i razvijanje dugoročnih odnosa između članova lanca snabdevanja. Globalizacija omogućava menadžerima da prošire spektar dobavljača. Međutim, to dovodi do povećanja dužine lanca snabdevanja koje uzrokuje povećanje nivoa zaliha. Rezultat povećanja nivoa zaliha jeste povećanje spremnosti lanca snabdevanja za pružanje odgovora na zahteve tražnje ali i smanjenje vrednosti za njegove akcionare. Menadžeri treba da razviju i uspešno implementiraju strategije za minimiziranje i/ili eliminisanje uticaja identifikovanih rizika na poslovne performanse globalnih lanca snabdevanja. Konačno, većtim upravljanjem kapacitetima i zalihama menadžeri lanca snabdevanja mogu povećati njegovu rezistentnost na nepovoljne fluktuacije globalne tražnje.

LITERATURA

- 5 Major Supply Chain Disruptions & How to Reduce Their Impact. Dostupno na: <https://www.industrystarsolutions.com/blog/2018/09/5-supply-chain-disruptions-reduce-impact/>

²⁵ Nissan's New Production System: Intelligent Body Assembly System 910816. Dostupno na: <https://www.sae.org/publications/technical-papers/content/910816/> [22.11.2018]

- Čosudovski, M. (2010). *Globalizacija siromaštva*. Beograd: Artist.
- Harrison, P.T., Lee, L.H., Neale, J.J. (2005). *The Practice of Supply Chain Management: Where Theory and Application Converge*. New York: Springer.
- IMF's Definition. Dostupno na: <https://globalisms.wordpress.com/imfs-definition/>
- Japan earthquake and tsunami forces Toyota to cut production at UK plant. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/business/2011/apr/20/japan-earthquake-and-tsunami-toyota-uk>
- Milovanović, G., Milovanović, S., Popović, G. (2018). Uticaj prirodnih katastrofa na lance snabdevanja. *Megatrend revija*, 15(1): 139-158.
- Milovanović, G., Milovanović, S., Radisavljević, G. (2017). Globalization – the key challenge of modern supply chains. *EKONOMIKA*, 63(1): 31-40.
- Nissan's New Production System: Intelligent Body Assembly System 910816. Dostupno na: <https://www.sae.org/publications/technical-papers/content/910816/>
- Renko, S. (Ed.) (2011). *Supply Chain Management - New Perspectives*. Rijeka: InTech.
- Supply Chain Disruption Report 2018. Dostupno na: <https://www.iltsspecialty.com/our-insights/thought-leadership/automotive/supply-chain-disruption-report>
- The Lean Approach to Supply Chain Management. Dostupno na: <https://www.dummies.com/business/management/lean-approach-supply-chain-management/>

**OPREDELJUJUĆI UTICAJI GLOBALIZACIJE POSLOVANJA NA FUNKCIONISANJE LANACA
SNABDEVANJA**

**DEFINING INFLUENCES OF BUSINESS GLOBALIZATION ON THE FUNCTIONING OF
THE SUPPLY CHAINS**

Abstract: *The purpose of this paper is to present certain interactions between the process of globalization and the functioning of modern supply chains. Firstly, it indicates the importance of globalization on coordination of processes and activities of companies as well as for global competitiveness of their supply chains. The level of implementation of the concept of supply chains in the Republic of Serbia is also being considered. Next is the presentation of influences of certain natural disasters on the supply chains in the automotive industry. The conclusion of the paper points out the importance of choosing strategies for developing more flexible, more competitive and more resistant supply chains to the risks generated by the global environment.*

Key words: *globalization, supply chain, natural disasters, increasing inventory levels, hedging, flexibility of capacities.*

SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS

Prof. Miroslav Milutinović, Phd²⁶,
Prof. Ivan Kostadinović, Phd²⁷

Abstract: *The establishment of science and technology parks is necessarily accompanied by the establishment of a base of professional staff as the foundation of the park and the base of the potential management that will manage the park and the professional staff. Science and Technology Park is a broader term used to describe a variety of attempts directed at enhancing the entrepreneurship development by means of establishing knowledge – based, small and medium-sized enterprises. The enterprise at the top of the technology pyramid receives support in the form of capital, administration, space and access to new information technologies.*

The overall objective of the development of industrial enterprises in the technology park is the introduction of economically profitable production with the efficient usage of nonrenewable resources and the application of the highest environmental standards. Achieving the primary developmental objective of the Technology Park includes: creating a favorable business atmosphere in the local community, attractive to both foreign and domestic investors – providing support to the establishment of small and medium-sized enterprises using different models of joint ventures and direct foreign investment;

Keywords: *management, enterprises, production, investments*

INTRODUCTION

In most cases, Science and Technological Parks are the result of the transformation of the former research and development institutes. Sometimes, they are the product of the initiatives taken by the individuals or creative groups of people, such as the research departments or project teams that were separated from larger organizations (state-owned companies, larger private companies or research institutes). They continue their activities as non-profit companies, that is companies that don't intend to make a profit. Occasionally, they continue their development using offices, equipment, production areas, laboratories

²⁶Prof. Miroslav Milutinović, PhD, Faculty of Law, Security and Management
Niš, dr.mmilutinovic@gmail.com

and instruments of its parent institutions and companies. This type of organization is also a natural selection of the most successful managers who will later manage the park with the highest possible quality.

As they are currently the most profitable business models based on knowledge and information sharing, the science and technology parks are increasingly being established all over the world. There could be multiple returns of the relatively small investments creating a healthy and favorable investment climate that would rapidly expand throughout the region and even the whole country in which the park is located. Many countries which have for many years had traditional economic products are gradually establishing science and technology parks throughout their territories in order to be able to rely more on knowledge and research-based economy.

For many years now there has been a long discussion in our country about establishing science and technology parks in different parts of the country, which would, modeled after the international experience, stimulate the economic growth and attract foreign investment that accompany this form of business. This would not only boost the economy of the region in which the park would be set up, but would also improve the educational system with far more rapid adjustment to latest technical and technological developments in the world. The development of the educational system, especially vocational and academic, and the involvement in the economic trends would lead to the economic growth and a better life of not only the skilled personnel directly related to the park, but also of other sectors of the economy that are developed in parallel with the park's progress. The integration of the economy into the scientific and research developments provides, by itself, a selection of quality management that can link the economy and science and thus achieve significant economic progress in the region in which Science and Technology Park was established.

1. THE OBJECTIVES OF ESTABLISHING TECHNOLOGY PARKS

The main goal of establishing science and technology parks is to integrate economic and intellectual resources of the region in which the park is established in, into a single unit, in order to improve and enhance the current business conditions of the companies, as well as to concentrate all the knowledge at one place.

There are a number of objectives for the establishment of science and technology parks, which vary according to the region and the country in which the parks were established. The objectives that are common to all and by their nature, regarded as the fundamental reasons for the establishment of the existing science and technology parks are:

- the co-operation of existing companies in the field of information and communication technologies (IT) in the realization of major projects these companies individually would not be able to perform,
- the development of the necessary infrastructure to facilitate companies' business,

SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS

- attracting large foreign companies in the field of IT to the region in which the Science and Technology Park was established,
- The development of Technical Faculties or Universities in the region in accordance with the IT development,
- The employment of a large number of young professionals, as well as keeping them in the region,
- the development of telecommunications infrastructure,
- the development of the domestic software market
- the development of human resources

2. WORLD EXPERIENCE IN THE SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS ESTABLISHMENT

The first Science and Technology Park in the world, was founded in 1950 and it announced the formation of the now famous Silicon Valley, while in Europe, the first one was founded only in 1960, under the name of Sophia Antipolis Science Park.

Senator Pierre Laffitte, the founder of the first science and technology park in Europe, had a theory according to which the creativity is born in the exchange of knowledge between industry, science, philosophy and art. Thus, through the application of this concept, the Sophia Antipolis Science Park in France was founded.

Today the park has over 1260 companies.

Senator Pierre Laffitte is a pioneer among managers who have a sense for science and a vision of synergy between the science and economy. Today it is more than necessary to find people in our country who will replicate the examples seen in the world on our economy and apply the generally accepted principles locally.

Table 1 summarizes the results on the number of science parks in the west and east European countries according to. From the table it can be concluded that the richest countries and the countries with the best developed schooling system have the highest number of science and technology parks. Thus, from the total number of parks, 68% of science and technology parks are on the territory of Finland, France, Germany, Sweden and the UK, i.e. 159 of the 234 parks that currently exist in Europe

While parks in the world can vary in different shapes and sizes, from the parks that are in the middle of urban areas to parks that have been established in the suburbs or rural areas, the typical American science and technology parks are located in suburbs populated with less than 500,000 inhabitants. Parks are usually run by universities or non-profit organizational units that are part of those universities. In North America, there are a total of 37 parks, of which 27 in the United States and 6 in Canada.

More than 300,000 people in North America work in science and technology parks, and according to the AURP - Battelle Technology Practice report [5] each working position in the science and technology parks generates 2.57 of working positions in other areas of

the economy, which further produces more than 750,000 working positions related to science technology parks.

In the past few years, science and technology parks have spread throughout the Middle East, from Egypt, Morocco and Tunisia in the north to Kuwait, Oman and Qatar in the east. For example, the states of the Persian Gulf that are rich in oil are looking for ways to bring diversity in their economies preparing for the time when oil will be ceased to be used. For countries that are not rich in oil, such as Egypt and Jordan, the science and technology parks are a way out of poverty, with a potentially large profit from science and technology parks without the need for over- investment regarding them.

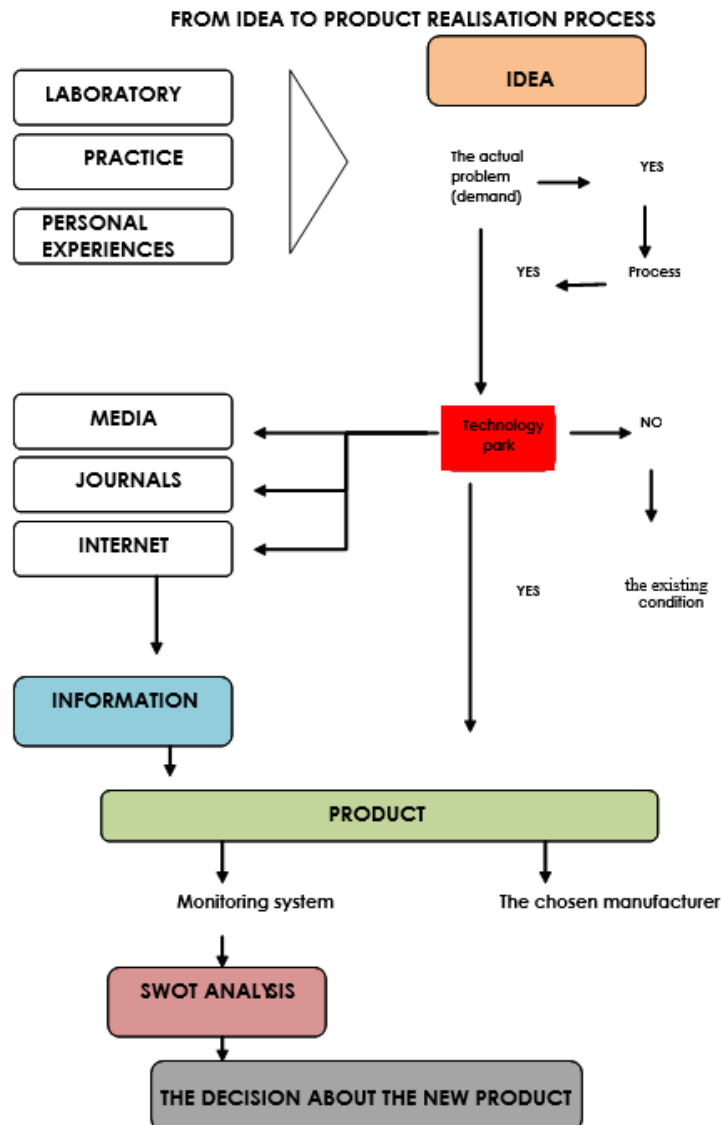
3. NECESSARY CONDITIONS FOR ESTABLISHING SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS

Regis Cabral, a physicist and a historian of science and technology, is a specialist in international and regional transfer of knowledge, who is known for his Cabral - Dahab Science Park Management paradigm, used for assessing science and technology parks, business incubators, and similar organizations. He participated in the evaluation of numerous science and technology parks in the world. Cabral is currently one of the evaluators and judges for the The Global Challenge Prize award of the city of Stockholm. This award is in the world of information technology and the information society compared with the Nobel Prize in other fields. As the ten points that are crucial in the management of science and technology parks around the world, and needed for the park's development into a Science and Technology Park, Cabral states:

1. The access to qualified research and development personnel in the field of knowledge which runs the park.
2. The ability to sell the main products and services of the park.
3. The capacity of the park to provide the companies in the park with the expertise in marketing and managerial capabilities, especially small and medium-sized enterprises that lack such resources.
4. Good social and legal basis that allows the protection of trade secrets by means of patents, the security of the environment, or otherwise.
5. The ability to choose firms that can or cannot enter the park. It is expected that the business plan of the company is in accordance with the identity of science and technology park.
6. Owning a clear identity which in an expressive and symbolic way represents the name of the park, its logo and choice of management.
7. Owning a management with recognized expertise in financing and work organization, which will present the long-term economic development plans.
8. Owning a strong, dynamic and stable economic factors, such as funding agencies, political and state institutions and local universities.

SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS

- The inclusion in the management of an active person with a vision, the decision-making ability and clear personality profile, who is recognized in the relevant social circles, and who will serve as the interface between the science and industry, long-term plans and good short-term management.

4. THE MAIN OBJECTIVES OF ESTABLISHING SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS CAN BE BROUGHT DOWN TO THE FOLLOWING:

To act as a catalyst for the regional environment change, which is achieved in two ways: first, by providing new forms of employment in the region (which for example, lead to the deterioration of traditional businesses), and second, by changing the attitude of the population and the local economy toward new industries. The mere presence of the park in the region is significant, as it draws attention to the new businesses and new opportunities. This effect is not only limited to the park, since the possibilities for the involvement of numerous suppliers are opened, where they can become one of the contracted parties in the business, thus extending the benefits, but also implementing themselves into the flow of new technologies.

To set up the logistics and build the infrastructure of capable, modern enterprises, based on encouraging their entry into the science park. Even the largest high technology companies rely on a broad base of partners (buyers and suppliers) to equip them with specific components and services.

The skills and knowledge that partners have, need to be compatible. The ability to attract significant investments in the park will certainly depend on the ability to find appropriate suppliers in close vicinity. Companies (enterprises) in the science park can work together to create a critical mass of specialized suppliers, in order to ensure the smooth developmental flow.

To act as a mechanism of economic regional development that enhances the sophistication and added value of the existing industry, securing the location at which the continuous and close technical support can be provided to each local company that purchased the license to manufacture and sell a new product. In this way, new skills can be mastered which would allow for the new export and / or import substitution, and all this without the risks of the development cycle of the new products.

To help create closer relations and better understanding between the educational institutions, research centers and the industry. The physical proximity of the research, the developmental, design, educational, and other processes of educational institutions and companies, achieved by the mechanisms of the science park, can greatly contribute to a successful communication, personal contacts, and the awareness of the available opportunities and resources.

Weaknesses, strengths, aspirations and other determinants of all the parties involved in the science park are pointed out. This contributes greatly to the possibilities of working together.

To provide a source of income for higher education institutions, thereby helping the further development of the home institution. This income may be the result of selling the services or the transfer of ownership. In the case of selling the services (eg, consulting, contracted research...) of the science park it includes a special form of cooperation with the industry. Incomes from renting or selling the park space can be a significant source of income of the higher education institutions, but in this case this organization must be the

SCIENCE AND TECHNOLOGY PARKS

sole or the significant partner - owner. This requires funding. Investment of funds involves a certain kind of risk and costs (eg, administration, maintenance, marketing...).

The investor must also be prepared to wait a few years before his investment turns into a net profit. It is important to emphasize that this period is often extended, even in the case of the most successful parks, and in various forms of encouraging the reinvestment into further expansion.

5. TECHNOLOGY PARKS DEVELOPMENT VISION

Science and technology parks are the sources of entrepreneurship, talent and the economic growth of the state. They are the key to boosting economic progress of a certain country as well as to the enhancement of the global knowledge-based economy.

When the national government, universities and the private companies intersect at the same location, the science and technology park create an environment that promotes the collaboration and innovation, and encourages the development, transfer and commercialization of technology. The result is the increase in the number of working positions and raising of the living standard of the people living in the vicinity of the science and technology park, and after a while, of the whole region, including the state.

The new, future model of the science and technology park, is a vision that is about to be realized. This model constitutes strategic planning and the expansion of the university campus where researchers employed in industry and researchers at the universities can work side by side. This model is university oriented and not only does it represent a mutual cooperation in the field of real estate and office space but it also includes the inclusion of universities into the wider activities thus offering a variety of services to companies, such as access to researchers, specialized institutions and laboratories, students, and by all that promoting the university as the new living and working environment.

6. CONCLUSION

"Science and Technology Park" is more or less a broad term used to describe a variety of attempts directed at enhancing the development of "entrepreneurship through the creation of knowledge-based, small and medium-sized enterprises" within a regional environment. This term has many synonyms, the most common being "science park", "technology park", "science and technology park", "research park" and "technopolis". Although there are multiple definitions of the Science and technology parks, the fact is that it is an agglomeration of small and medium-sized enterprises, which has the following characteristics:

- it is associated with educational or research institutions,
- it provides the infrastructure and the services for the activities of the centered small and medium-sized enterprises, primarily real estate and office space,
- it facilitates the transfer of technology process,

- it aims at encouraging the economic development of the region in which it is located.

Necessary basis for the establishment of science and technology parks is a scientific and technical potential in the form of scientific and developmental research centers and institutions. Their human resources, material and technical equipment, IT infrastructure, expertise in development methodologies of the scientific research papers and expertise in management, represent a very powerful initial asset for the formation and development of science and technology parks. This way of establishing the parks is the healthiest form of the establishment of technology parks.

All this requires a young and educated management personnel that will manage to combine science and entrepreneurship. The synergy of these two branches and their joint effort will get the results that have long been known in the world and can effectively change the situation in our area. New ideas coming from young and educated people, aligned with the proven international experience, and realized through the park management, will show here, as elsewhere in the world, the guaranteed success in economy and science.

REFERENCE:

General presentation of Sophia Antipolis, <http://www.sophia-antipolis.org/GB/sophia-antipolis/sophia-antipolis/presentation-generale/presentation-generale.htm>

Science Parks in Europe, http://www.unesco.org/science/psd/thm_innov/unispar/sc_parks/europe.html

R., Refining the Cabral-Dahab Science Park Management Paradigm, Int. J. Technology

Prof. Vidoje Stefanović, PhD, Prof. Slobodan Pokrajac, PhD, "Science - Technology - Development, Faculty of Economics", 2001

Stefanović, Milutinović. M, " Human resource management in globalization conditions, Niš, 2008. Prof. Miroslav Milutinović, PhD. „Human Resource Management”, 2010, Niš.

NAUČNI I TEHNOLOŠKI PARKOVI

Sažetak: *Uspostavljanje naučno-tehnoloških parkova nužno je popraćeno uspostavljanjem baze stručnog osoblja kao temelja parka i bazom potencijalnog menadžmenta koji će upravljati parkom i stručnim osobljem. Naučno-tehnološki park je širi pojam koji se koristi za opisivanje raznih pokušaja usmerenih na unapređenje razvoja preduzetništva putem uspostavljanja malih i srednjih preduzeća zasnovanih na znanju. Preduzeće na vrhu tehnološke piramide dobija podršku u obliku kapitala, administracije, prostora i pristupa novim informacionim tehnologijama.*

Opšti cilj razvoja industrijskih preduzeća u tehnološkom parku je uvođenje ekonomski profitabilne proizvodnje uz efikasno korišćenje neobnovljivih resursa i primenu najviših ekoloških standarda. Postizanje primarnog razvojnog cilja Tehnološkog parka uključuje: stvaranje povoljne poslovne atmosfere u lokalnoj zajednici, privlačnu kako stranim tako i domaćim investitorima - pružanje podrške osnivanju malih i srednjih preduzeća koristeći različite modele zajedničkih ulaganja i direktnih ulaganja stranih investitora.

Ključne reči: *upravljanje, preduzeća, proizvodnja, investicije.*

CUSTOMER SATISFACTION IN BULGARIAN RETAIL MARKET

Rositsa Nakova, Phd²⁸

Abstract: *A marketing study was carried out among 1000 customer of the major chain stores in Bulgaria. The aim of the study was to show the link between the size of the supermarket and the consumer satisfaction. It dealt with the in-store customer shopping experience of a supermarket and found out that merchandise assortment, interaction with staff, the internal shop environment, and customers' in-shop emotions have a strong positive and significant relationship with cumulative customer satisfaction.*

Keywords: *Customer satisfaction, retail market, study, Bulgaria*

1. Literature review

The year (2018) is successful for retailers in every sector but to varying degrees. The sales of the eight fast-moving commodity chains - Kaufland, Lidl, Metro, BILLA, Fantastico, T-Market, CBA, Come, rose by 9.4%, almost the average for the top 30. It is noteworthy, that in the top four of them, who topped the top 30, the profit was down from the previous year. Which is not a surprise, last year about 39% of FMCG sales in the country were on a promotion. From these statistics we can conclude that the Bulgarian retail trade has a positive trend (nsi.bg, 2017)

Various diverse and innovative retailing formats emerged as competitors for supermarkets (PWC, 2012). To compete with these, supermarkets had to reconsider their offerings and implement strategies that are challenging and difficult for competitors to emulate. In this respect, Levy and Weitz (2012) found that traditional supermarkets use strategies to compete successfully by differentiating their products and services from other competitors. This they do by emphasising the freshness of perishables; focusing on the needs and wants of health-conscious and multi-cultural consumers; offering superior value with reduced cost private-label merchandise; and providing customers a shopping experience better than those of competitors Trendafilov D. (2015).

A positive in-store customer shopping experience provides a competitive advantage that enhances the value that a customer gets from a visit to a supermarket. Unfamiliar and complex competitive environments, and well-informed customers who continuously demand value are major forces that require the development and offering of a pleasant in-store customer shopping experiences to ensure that customers patronise a supermarket again in the future (Angelova J., 2011) To provide a pleasant in-store customer shopping

²⁸Rositsa Nakova, Phd, Technical University- Sofia, Bulgaria, rossynakova@abv.bg

experience for their customers, supermarkets initially focused on offering more services to customers.

Most supermarkets offer their customers, apart from the typical groceries, a butchery, a wide range of fresh fruit and vegetables, a bakery with a variety of breads, a confectionary with freshly baked products, a delicatessen counter with local and imported specialised meat and cheese products, take-away meals prepared by chefs, a Sushi counter and a section offering a selection of local and imported wines. The supermarket under study offer their customers a choice from more than 1000 different cheeses as well as two special types of beef steaks, apart from the normal fresh cuts. The intention with these added products and services is to exceed customers' in-store shopping experiences in comparison with those offered by their competitors. Supermarkets thus face the challenge to deal with both intratype -and intertype competition (Dimova, N.2010).

2. Methodology

This research has been undertaken for a number of reasons. This suggestion was in response to the question whether customers' experiences remain stable over time or if they are sensitive to changes in the internal and external environments. Secondly, during the focus group discussion the interaction and communication with other customers emerged the first time as a factor that customers' experience as enjoyable in a supermarket. Thirdly, this research found that customers perceived all merchandise elements holistically as representative of one construct. This Gestalt-like processing where the whole is perceived as more than the sum of its parts has not been published before in respect of merchandise. Fourthly, positive in-store emotions in a supermarket were also one of the new factors introduced in this study. This specific factor was included to represent the envisaged new "feel good emotions" resulting from the altered atmospherics created by the added services in a supermarket.

The aim of the study wants to show a correlation between the size of the range offered and consumer satisfaction.

The primary objective of this research was to determine which factors form the in-store customer shopping experience for supermarket customers at present, compared to those of earlier studies, and have a positive relationship with customer satisfaction.

The secondary objectives were to:

- determine whether changes in the internal and external environment of supermarkets lead to changes in a supermarket's customer in-store shopping experience;

- investigate whether in-store emotions featured positively in the in-store shopping experience of a supermarket customers; and

- determine whether the presence of and interaction with other customers is part of a positive in-store shopping experience of supermarket customers.

In order to attend to these objectives a two fold approach was followed. First a review of the theory and literature that relates to in-store customer shopping experience was undertaken. This review was followed by a focus group study during which a sample of

CUSTOMER SATISFACTION IN BULGARIAN RETAIL MARKET

frequent shoppers of a particular supermarket was interviewed to gauge their views on what constitutes a positive in-store customer shopping experience. The context of the study is the in-store customer shopping experience.

Based on the following criteria, evaluate the three chain stores Kafland, Billa and Lidl. On a scale of 1 to 5, as 1 is the lowest score and 5 is the highest.

Table 1. Evaluation criteria for customer experience

Criteria	Kafland	Billa	Lidl	Fantastiko
Channel experience				
Are incentives good enough at the time of purchase?				
Did I get the necessary information from the merchant?				
A sense of style and comfort in this store?				
Perception - pleasant atmosphere?				
Smell				
Easily to orient yourself in the store settings?				
Quickly find what you are looking for in the store?				
Lighting				
Did you think the colors are synchronized around the store?				

The study was conducted among 1,000 users and they had to assess four large-scale FMCG chains in Bulgaria. These are Lidl, Kaufland, Billa and Fantastiko. The survey was conducted on the territory of Sofia. The surveyed target groups are students from 18-25 years old. The second group is 26-55g working family people shopping in the big chain stores. In-depth interviews were conducted.

Marketing research establishes a close link between a rich product line and consumer satisfaction.

The study showed different preferences for the two target groups. The first distinction that clearly stands out is the different understanding of customer experience.

For the target group 18-25 years. not family, students a consumer experience was connected, with a beautiful shop design, well arranged goods, easy orientation in the store.

The second group 26-55 years. family workers The consumer experience was related to a shop with a wide variety of goods in which goods can be found easily and quickly and at cheap prices.

The first group of users 18-25 years in first place on consumer experience point out Fantastico. The second group of customers 26-55 points to Kaufland as a favorite in their consumer experience.

Both target groups surveyed are not satisfied with employee awareness. It is noteworthy that when a customer is unhappy with a store in a given chain, client transfers his discontent to all the chains of that brand. When asked if there is enough light in the shops, consumers respond positively. But sometimes lighting is used to manipulate consumers, especially in vegetables where highlighted vegetables look fresher.

3. Conclusion

The customer experience is related to a number of factors for the different target groups and is different depending on: consumer education, its value system, lifestyle, purchasing motives, and last but not least the standard of living.

The survey showed that young single people prefer first of all shops with a beautiful design, well-lit and easy to orientate, while consumers 26-55 family prefer in the first place a wide assortment, low prices and a shop with easy orientation and only 4th place comes the design of the store. The study shows that as the age progresses, the perceptions of a good consumer experience also change.

REFERENCES:

- Angelova J.,(2011)Analysis of markets supply and innovative process for selecting the best supplier, IX International Conference "Management and Engineering", pp.983-991
- Ilieva. R.Gashurova D. (2015)Methodical Aspects for Measuring CustomersSatisfaction of eServices in Automated CRM Systems, Knowledge society, vol 8
- Levy, M Weitz. A. (2012).Retailing Management. McGraw-Hill/Irwin.
- Trendafilov D. (2015). Chasing the Myth: A Harley-Davidson Story(telling), in "Semiotica", № 204 (April), Walter De Gruyter, pp. 315-339,
- Borisova, Sv. (2017) Mežduličnostnite komunikacii v trudovite otnošenija, S., Izd. Avangard Prima, Monografija.
- Dimova, N.(2010). Marketingova strategija za nalagane na nova trgovska marka v otrasъla na bърzooborotnite stoki, Sofija, Sbornik s dokladi ot osma nacionalna mladežka naučno-praktičeska sesija 2010, 10 - 11 maj 2010 g., nacionalen dom na naukata i tehnikata sofija, ul. "rakovski" № 108, federacija na naučno-tehničeskite съюзи v

CUSTOMER SATISFACTION IN BULGARIAN RETAIL MARKET

българия, комисия за работа с младежта и съюз на европейски млади инженери в България (semib), s.28-34, issn: 1314-0698

<https://www.pwc.co.uk/assets/pdf/annual-report-2012.pdf>

ZADOVOLJSTVO KUPACA NA BUGARSKOM MALOPRODAJNOM TRŽIŠTIU

Sažetak: Izvršena je marketinška studija među 1000 kupaca najvećih lanaca u Bugarskoj. Cilj studije je bio da se pokaže veza između veličine supermarketa i zadovoljstva potrošača. Ona se bazira na kupovnim iskustvom kupaca u prodavnici i otkriva da asortiman robe, interakcija sa osobljem, unutrašnja radna sredina i emocije kupaca u prodavnici imaju jak pozitivan i značajan odnos sa kumulativnim zadovoljstvom kupaca.

Ključne reči: zadovoljstvo korisnika, maloprodajno tržište, studija, Bugarsk

THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF FREE ZONES

Associate Professor Dragan C. Kostic Phd ²⁹,
Aleksandar Simonović ³⁰,
Vladan Stojanović ³¹

Abstract: *Free zones are developing all over the world with strong help and support from the state. By using foreign capital, the state provides significant incentives and benefits, such as exemption of VAT, taxes, duties, customs, etc., withholding the revenue (which is not available at that time), in order to attract direct investments, increase the number of new jobs and the application of new technologies.*

As the support of state bodies to the development of the project of free zones is of key importance, in the paper are analyzed main economic and administrative reasons for the existence and functioning of free zones, especially from the aspect of the state and enterprises – free zone user zone: that free zones allow users savings in different areas of business (customs - non-payment or delayed payment, taxes, duties); that the concentration of services is at one place - logistics center for customs, transportation, and warehousing, loading/unloading, finishing, etc.; to successfully increase employment through the organization of production (the case of the Free Zone Pirot); that they are an effective means of attracting investments for the needs of national and regional development; that they are a suitable instrument for the implementation of technologically advanced production, etc.

The institutional conditions that need to be met in order to accomplish the free zone mission are proposed and provide the most favorable conditions for doing business by creating a space for accelerated development and employment.

There is a need for synchronization, supplementation, harmonization and adoption of new institutional solutions, especially in the areas of legislation regulating tax, labor and labor relations, customs regulations and state aids.

Key words: *attracting direct investments, advanced business environment, free zones.*

²⁹ University Megatrend Belgrade, Faculty of Management Zajecar, Republic of Serbia
dragan.kostic3@gmail.com

³⁰ Free zone Pirot, Serbia, aleksandar.simonovic@freezonepirot.com

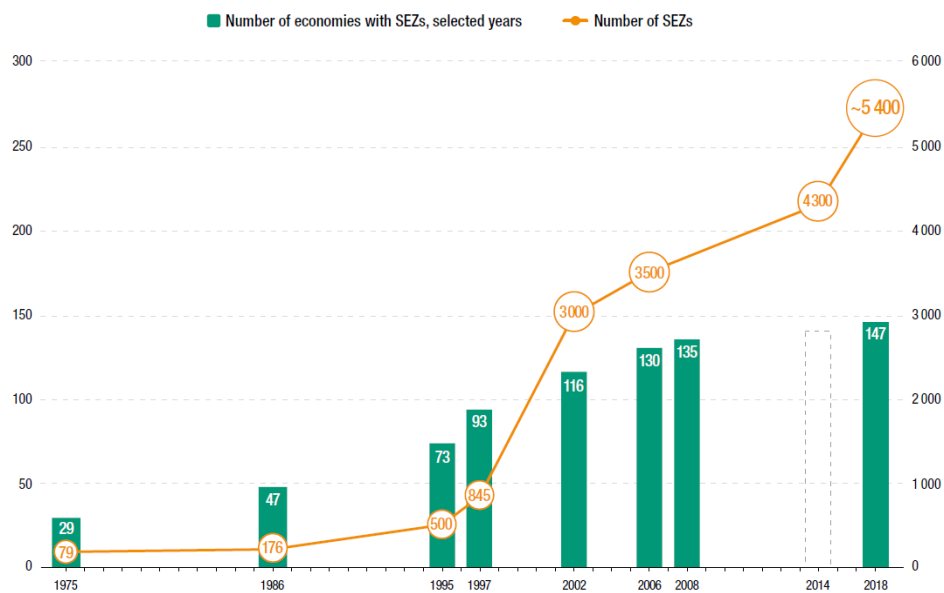
³¹ Free zone Pirot, Serbia, vladan.stojanovic@freezonepirot.com

Introduction

Last year, global flows of foreign direct investment fell by 13 per cent, to \$1.3 trillion. This represents the lowest level since the global financial crisis and underlines the lack of growth in international investment this decade. The significant acceleration required to meet the investment needs associated with the Sustainable Development Goals is not yet apparent. We need to raise ambition on climate action, address debt vulnerabilities and reduce trade tensions to foster environments that are conducive to scaling up long-term and sustainable investments.

Among the most important instruments for attracting investment are Special Economic Zones. The number of zones around the world has grown rapidly this decade to more than 5,000, with many more planned. This *World Investment Report* provides an overview of the global SEZ landscape and offers advice on how to respond to fundamental challenges for zones posed by the sustainable development imperative, the new industrial revolution and changing patterns of international production.³²

Figure 1. Historical trend in SEZs (Number of countries and SEZs)

Source: UNCTAD.

Note: The trend is indicative only. Historical estimates are based on ILO (2014) for 1975, 1986, 1995, 1997, 2002 and 2006; FIAS (2008) for 2008; *The Economist* (2015) for 2014; and UNCTAD for 2018. Scope and definitions of the various estimates across years may differ.

For some time now, the global policy climate for trade and investment has not been as benign as it was in the heyday of export-led growth and development. Yet the need to attract investment and promote exports to support industrialization, economic diversification and structural transformation is as great as ever for developing countries, especially the least developed countries.

³² World investment report 2019, Special economic zones, United Nations conference on trade and development

THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF FREE ZONES

The many new industrial policies that have been adopted in recent years – in both developing and developed countries – almost all rely to a significant degree on attracting investment. At the same time, we are observing a declining trend in cross-border productive investment.

The market for internationally mobile investment in industrial capacity is thus becoming increasingly difficult and competitive. The demand for investment is as strong as ever, the supply is dwindling and the marketplace is less friendly than before.

It is in this context that we are seeing explosive growth in the use of special economic zones (SEZs) as key policy instruments for the attraction of investment for industrial development. More than 1,000 have been developed worldwide in the last five years, and by UNCTAD's count at least 500 more are in the pipeline for the coming years.³³

1. Free Zones of Serbia

Free zones are physically fenced and marked part of the territory of the Republic of Serbia, infrastructure equipped, where production and service activities can be performed with certain stimulating benefits.

Currently, fourteen of those industrial zones are also licensed free customs zones: Pirot, Subotica, Zrenjanin, FAS Kragujevac, Sabac, Novi Sad, Uzice, Smederevo, Svilajnac, Krusevac, Apatin, Vranje, Priboj and Belgrade. In Free Zones can be carried out all types of business and industrial activities including production, storage, packaging, trade, banking and insurance.

Table 1. Total number of employees in free zones for the period 2011-2017

NUMBER OF EMPLOYEES	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Pirot	4,149	3,933	4,917	4,848	5,842	6,058	5,582
Subotica	682	1,188	1,663	2,247	3,526	4,304	4,414
Kragujevac	1,138	3,455	4,821	4,453	4,355	3,406	3,307
Zrenjanin	107	3,899	293	3,121	3,399	3,264	4,100
Smederevo		126	240	629	1,365	2,206	2,357
Užice	1,822	1,959	1,977	1,956	1,958	1,968	1,977
Novi Sad	56	80	172	223	258	1,883	2,821
Kruševac		1,648	1,615	1,534	1,152	1,102	1,048
Šabac	33	82	31	46	59	454	1,382
Svilajnac				262	394	373	464
Apatin						87	91
Beograd						44	698
Vranje							
Priboj						16	125

³³ World Investment Report 2019, Special Economic Zones, United Nations Conference on Trade and Development, pg. 4

Associate Professor Dragan C. Kostic PhD, Aleksandar Simonović, Vladan Stojanović

TOTAL	7,987	16,370	15,729	19,319	22,308	25,165	28,366
--------------	--------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

Free zones can be established and managed by domestic and foreign companies. Wages and revenues earned within the free zone may be transferred to any country, including Serbia, freely without prior approval, without any taxes or duties. In this way, huge opportunities are created for cooperation between domestic and foreign industries.

Table 2. The value of total turnover in the zones from 2011 to 2017 in millions of euros

TURNOVER (million EUR)	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Kragujevac	98.89	1,203.00	3,254.18	2,728.19	2,489.66	2,363.59	2,096.85
Subotica	247.74	305.65	380.02	492.43	622.23	864.90	852.42
Pirot	449.75	479.81	547.87	745.95	688.79	653.12	661.68
Užice	348.98	319.40	344.20	347.32	393.20	383.80	478.08
Zrenjanin	13.14	88.92	256.31	233.01	205.56	188.64	224.67
Svilajnac				69.56	85.02	142.08	80.03
Novi Sad	116.22	87.85	118.49	125.74	81.53	88.72	275.07
Smederevo		3.03	14.60	23.14	35.58	74.05	140.37
Apatin				0.12	93.00	27.36	29.05
Šabac	5.58	11.88	6.31	10.38	8.65	20.71	52.72
Kruševac			13.09	19.02	14.81	14.94	19.05
Priboj						0.11	1.08
Vranje							
Beograd							8.70
TOTAL	1,280	2,500	4,935	4,795	4,718	4,822	4,920

Serbia is at the door of the European Union and crossroads of corridor no. 10 and no. 7, on the Balkan Peninsula and represents the connection between eastern and western, northern and southern Europe. This allows business companies easy access to the European Union market.

By operating in free zones, the investor is provided with special facilities and privileged tax regime (exemption from VAT and customs duties on imports of raw materials and materials for the production of goods for export, machinery, equipment and building materials).

Import and export of goods in the zone is unlimited. Goods imported from the zone into the domestic market are subject to the import regime of foreign goods. Employers within the free zone are able to rent business premises, workshops, warehouses under favorable conditions.

Fiscal benefits in free zones³⁴:

- The exemption from VAT payment for goods entering the free zone, as well as the provision of transport and other services related to the entry of goods

³⁴ Source: <http://www.usz.gov.rs/pogodnosti.php>, accessed June 17, 2019

THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF FREE ZONES

- Exemption from VAT payment for trade of goods and services in the free zone
- Exemption from paying VAT for trade of goods between users of two free zones
- The release of VAT of users on the consumption of energy sources.

Customs benefits in free zones of Serbia relate to exemption from payment of customs duties and other import duties for goods intended for performing activities and construction of facilities in a free zone (rawmaterial, equipment, construction material).

According to its authority, local self-government can decide on the benefits for construction of facilities and infrastructure in the free zone area. These benefits relate to the issuance of a decision on exemption from paying local taxes, fees and taxes under the jurisdiction of local governments, for example, fees for urban land development, fees for taxes and municipal administration fees, fees for the use of urban construction land, fees for urban conditions and approvals, connection to local water and sewage infrastructure, local utility fees ect.

Financial Benefits in Free Zones of Serbia:

- free flow of capital, profits and dividends;
- funds from the Republic of Serbia budget for financing investment projects in the manufacturing sector and services sector that can be the subject of international trade.

Free trade agreements are also applied in zones:

- Transitional Trade Agreement with the EU,
- CEFTA Agreement,
- Agreement with EFTA members,
- Free Trade Agreement with Russia,
- Free Trade Agreement with Belarus,
- Free Trade Agreement with Kazakhstan,
- Free Trade Agreement with Turkey,
- Preferential business with the United States.

The following logistic services at privileged prices are available to users of free zones: organization of transport, transshipment, shipping, freight forwarding services, agency services, insurance and reinsurance services, banking services, etc. according to the "One Stop Shop" principle.

There is a customs office in each free zone, which is another reason why the customs procedure in the free zones is simplified.

2. Measures to ensure the best conditions for investors in Serbian Free Zones

The adopted strategy for the development of free zones for the period from 2018 to 2022 starts from the need to accelerate economic growth and complete the process of transition to a market economy. It helps to achieve sustainable economic development that will ensure competitiveness and better economic results of the economy, investments, raising the standard of living of the population as well as creation of suitable infrastructure that stimulates the economic development of the Republic of Serbia.

Regardless of the measures envisaged in the current strategy of development, it is necessary to foresee additional measures that will attract investors and enable them to work smoothly.

Proposed of measures for improvement of conditions for attraction of investors:

Measure 1. Provision of highest incentives to attract FDI, which are determined in accordance with the regulations governing the rules for granting state aid.

Measure 2. Consideration of changes to systematic laws that give extra tax incentives for users of the free zone which are engaged in manufacturing activity e.g. reduction of corporate income tax in free zones especially in free zones that are located less developed areas.

Measure 3. Support of the state to local governments to construct the business infrastructure especially in devastated areas and the less developed areas, declared in the law on regional development.

Measure 4. Provision of appropriate conditions and incentives for companies which invest in new technologies (software development, hardware assembly, digital recording, computer chips, data centres etc.)

Measure 5. To scientific researches and production based on new technologies with high environmental standards, enable additional incentives comparing to usual activities.

Measure 6. Prepare "Brownfield" buildings for "incubating activities" like start-ups, for productions for "market testing" purposes.

Measure 7. Ensure maximum support of local government to investors within the state aid of small value - "de minimis".

Measure 8. Support development of electronic document management system to facilitate doing business in free zones.

Measure 9. Promotion of programs for integration of local companies to global supply chains.

Measure 10. Ensure the most favourable conditions for users of free zones after accession to EU.

Measure 11. Establishment of stronger connection to Regional Development Agency and ministries of the Republic of Serbia in fostering the development of economic activities in free zones.

Implementation of measures should be introduced gradually, or be used to a limited extent.

3. Conclusion

In less developed countries and where the implementation of reforms nationwide is difficult, Free Zones are often seen as the only feasible option, or as a first step. Developing countries that have made progress towards more attractive investment climates also continue to rely on SEZs. When such progress starts falling down it is a signal to country to create more attractive investment climate.

SEZs, especially EPZs, traditionally attract inter- nationally mobile efficiency-seeking investments, for which countries compete. Despite the emergence of new forms of zones linked to natural resources, aimed at domestic markets or targeting innovation capabilities (e.g., science, high-tech or green zones), most SEZs remain essentially part of countries' competitive investment promotion package, together with other forms of incentives.³⁵

³⁵ World investment report 2019, Special economic zones, United Nations conference on trade and development, p.130

THE ROLE OF THE STATE IN THE DEVELOPMENT OF FREE ZONES

Regarding the UN's World investment report 2019, foreign direct investment across all developing regions has been structurally lower over the last five years than in the preceding period. In the race for investors countries will try to offer better investment programs. In line with that it is very important to focus on this issue and implement proposed measures in a short period.

Bibliography

Kostić, Č., Dragan (2017), Improving operations of free zones by using experience from the environment, Niš, University in Niš, Faculty of Economy

Kostić, Č., Dragan (2007), „The role of free zones in the process of restructuring economy of Serbia”; Zaječar, Megatrend University, Faculty of Business Studies

Ministry of Finance (2017), *Report on operations of free zones in the Republic of Serbia, 2015*, Belgrade: Administration of Free Zones, Ministry of finance of the Republic of Serbia Publishing, Source: <https://goo.gl/lxWSiS>

OECD (2017), OECD study: Tracking Special Economic Zones in the Western Balkans, source : http://www.oecd.org/south-east-europe/SEZ_WB_2017.pdf, 20 April 2017

World investment report (2019), Special economic zones, United Nations conference on trade and development, p.130, June 12, 2019

Internet page of the Administration of free zones of the Ministry of Finance of the Republic of Serbia Source: <http://www.usz.gov.rs/pogodnosti.php>, accessed June 17, 2019

ULOGA DRŽAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA

Apstrakt: *Slobodne zone se svuda u svetu razvijaju uz snažnu pomoć i oslonac države. Korišćenjem tuđeg kapitala, država daje značajne pogodnosti i beneficije, kao što su izuzeće od PDV, poreza, taksi, carina, itd, odričući se pri tome prihoda (koga u tom trenutku i nema), u svrhu privlačenja direktnih investicija, povećanja upošljenosti radne snage i primene novih tehnologija.*

Kako je podrška državnih organa razvoju projekta slobodnih zona od ključnog značaja, u radu su analizirani glavni ekonomski i administrativni razlozi postojanja i funkcionisanja slobodnih zona, posebno sa aspekta države i preduzeća korisnika zone: da slobodne zone omogućavaju korisnicima uštede u različitim oblastima poslovanja (carine - neplaćanje ili odloženo plaćanje, takse, porezi,); da je koncentracija usluga na jednom mestu - logistički centar za, carinske, transportne i usluge skladištenja, pretovara, dorade, itd; da uspešno povećavaju uposlenost kroz organizaciju proizvodnje (slučaj Slobodne zone Pirot); da su efikasno sredstvo za privlačenja investicija za potrebe nacionalnog i regionalnog razvoja; da su pogodan instrument za implementaciju tehnološki naprednih proizvodnji itd.

Predloženi su institucionalni uslovi koje treba ispuniti da bi se ostvarila misija slobodnih zona i obezbedili najpovoljniji uslovi za poslovanje stvaranjem prostora ubrzanog razvoja i zapošljavanja.

Postoji potreba za sinhronizacijom, dopunom, usaglašenjem i donošenjem novih institucionalnih rešenja, i to naročito u oblastima zakonske regulative koja reguliše oblasti poreza, rada i radnih odnosa, carinskih propisa i državnih pomoći.

Ključne reči: *privlačenje direktnih investicija, napredno poslovno okruženje, slobodne zone.*

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS TOURISM ON CROSS-BORDER COOPERATION

Phd. Zoran Matevski³⁶,
Phd. Dushka Matevska³⁷

Abstract: Respondents' answers clearly defined and justified the set goals that the research tried to prove the fact that religion, as an integral part of the culture, contains significant resources that are in function of the development and affirmation of the tourism in R. Macedonia and R. Bulgaria, in function of their border cooperation. This in turn is a very suitable form through which the values of sacred objects can be affirmed, and thus the values of the cultural and religious traditions in both countries. The research was aimed at discovering state and church mechanisms and resources through which religious sacred objects would be affirmed as forms of border cooperation. The pilgrimage is a kind of introduction to the practice of religious tourism, given the fact that the very act of worship of the saints is accompanied by a series of additional social, cultural and trade economic activities.

Key words: religious tourism; pilgrimage; religious traditions; border cooperation

1. Introduction

Religious tourism is focused on visiting religious sites, attractions and destinations. The main goal is to engage the participants to strengthen a certain faith. In order to be able to talk about a religious tourist trip, it must be motivated above all for religious reasons. However, this form of tourism is not easy to define (Duvnjak, Zeravica, 2011). Most religious sites and objects are visited by other tourists (cultural tourism), regardless of the religious feelings that make the differentiation of religious tourism more relative to other tourist movements. In its foundation, it contains several activities that satisfy the spiritual, cultural and social needs of religious tourists, primarily deriving from the religion to which they belong (Griffin, 2007).

³⁶Full Professor at Faculty of Philosophy, Ss. CYRIL AND METHODIUS University in Skopje, R. Macedonia, email: zmatevski@zf.ukim.edu.mk

³⁷ Associate Professor at Faculty of Pedagogy, Ss. CYRIL AND METHODIUS University in Skopje, R. Macedonia, email: matevska@pfsko.ukim.edu.mk

1.1 Tasks of the research

- Identify the most important factors influencing the development of religious tourism in the Republic of Macedonia.
- To determine whether and how much the Macedonian Orthodox Church - Ohrid Archbishopric is a promoter of religious tourism in the Republic of Macedonia.
- To determine whether the state through the Ministry of Culture and other competent institutions supports the development of religious tourism in the Republic of Macedonia.
- To conclude the role of the Tourist Union in the development of religious tourism (Plate, 2009).
- Determine the characteristics of religious tourism in the Republic of Macedonia.
- To determine which of the mentioned factors has the greatest influence on the development of religious tourism in the Republic of Macedonia.

2. Methodological setup of the research

For the study of religious tourism in the Republic of Macedonia. Macedonia, a deep interview was used to examine the views of the religious dignitaries, the clergy, as well as representatives of the monastic orders of the Macedonian Orthodox Church - Ohrid Archbishopric (MOC-OA). The interview also includes representatives of state institutions dealing with this issue, ie. the Ministry of Culture and the institutes for protection of the monuments of culture and museums. The interview is structured with previously designed and formulated questions for the professors from the Faculty of Theology and the Faculty of Tourism in Skopje.

2.1 Research questions

- How much of the pilgrimage as part of the ritual element of religion is important for the development of religious tourism in the Republic of Macedonia.
- How much the doctrinal element of religion is important for the development of religious tourism in the Republic of Macedonia?
- How much is the psychological and emotional element of religion important for the development of religious tourism in the Republic of Macedonia?
- What is the relation of the Synod of the Macedonian Orthodox Church - Ohrid Archbishopric to Religious Tourism?
- What is the attitude of the representatives of monasticism as part of the MOC - OA towards religious tourism?
- How many religious events related to visiting sacral places (graves of saints, religious temples, monasteries, cult sites, sanctuaries, healing waters) contribute to the development of religious tourism?

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS TOURISM ON CROSS-BORDER

- What is the attitude of the Ministry of Culture of the Republic of Macedonia to religious tourism?
- What is the contribution of the institutes for the protection of the monuments of culture and museums of the Republic of Macedonia for the development of religious tourism?
- How much is the Tourist Union of the Republic of Macedonia invested in affirmation of religious tourism?
- How many cultural events associated with certain holy places contribute to the development of religious tourism?
- How well-designed marketing by the state allows for the development of religious tourism (Geic, 2002)?
- How much the state financially invests in affirmation and development of religious tourism through its competent institutions?

3. Results of the survey

Respondents' answers clearly defined and justified the set goals that the research tried to prove the fact that religion, as an integral part of the culture, contains significant resources that are in function of the development and affirmation of the tourism in Macedonia and the development of the border cooperation with Bulgaria. This, in turn, is a very suitable form through which the values of sacred objects can be affirmed, and thus the values of the cultural and religious traditions in Macedonia and Bulgaria. The research was aimed at discovering the state and church mechanisms and resources through which the religious sacred buildings will be affirmed as some kind of patterns of the religious and cultural traditions of Macedonia.

Based on the analysis of the obtained answers to the questions asked about the sociological aspects of the development of religious tourism in Macedonia, for the representatives of the Synod and the clergy of MOC-OA, the pilgrimage as part of the ritual element of religion has always been an important segment in the tradition of Orthodox Christianity. They also consider that the doctrinal element of religion, that is, the knowledge of one's own faith is significant in many areas of the Christian living of the believer, and of course also of religious tourism. Furthermore, the representatives of the Synod and the clergy of the MOC-OA say that this depends on the approach and functioning of each monastery separately. Somewhere only visits are monastery churches, while somewhere visitors have the opportunity to participate in the monastery day with a stay in the monastery, adhering to the monastic life. Of particular importance was their attitude towards the organization of religious manifestations by the MOC-OA, related to visiting sacral places (graves of saints, religious temples, monasteries, cult sites, sanctuaries, healing waters) and their contribution to the development of religious tourism. In fact, it is known that the bulk of the cultural wealth in Macedonia is religious, and in this case, the contribution is significant, but it leaves room and is complemented. They also consider that one should especially be thinking in the direction of well thought-out marketing by the state

because it will contribute to the development of religious tourism. Expressing their thoughts, they emphasize that the state through its competent institutions can contribute to the promotion and development of religious tourism, especially by improving the infrastructure in the country (making roads to the sanctuaries, road signs, sanitation, etc).

Of particular importance is the analysis done on the questions of the persons who were included in the interview, which are representatives of the monks and nuns of MOC-OA. According to them, worship as an expression of the piety of the faithful people is not identical with the so-called religious tourism. So, there is a distinction between original worship and organized religious tourism. The authentic worshiper can not be a tourist. The devotee, unlike the tourist, is not anesthetized to the spiritual, social, moral, ethical and aesthetic spaces of the societies through which he moves on his pilgrimage journey. He is not an observer, but a participant in historical events. The worshiper is a member of a particular community. He freely, regardless of the consequences, is identified as a believer. It can not be requested by the tourist. By definition, he is an individual. Contrary to worship, religious tourism is a natural need of the modern man, and here the organization of this type of tourism comes in, looking above all on profit as a way of prosperity. There has always been an interest in such visits. If theological truths are only known, and do not live and are not practiced, the knowledge of the doctrine as information will not affect the believer's ethos. The spirit and ethos of Orthodoxy, Orthodox tradition and ecclesiology do not allow the Church to be used as a means of gaining political or economic power. By getting acquainted with theological truths, a different view is taken of the sociological aspect of religious tourism.

In the further presentation, attention will be paid to the analysis that was made on the answers of the representatives of the Ministry of Culture. Interviewed representatives from the Ministry of Culture believe that the pilgrimage as a spiritual need for worshipers has been practiced in all the eras of history to this day. It is a kind of introduction to the practice of religious tourism, given the fact that the very act of worship of the saints is accompanied by a series of additional social, cultural and trade-economic activities. For the development of religious tourism, a simple, short story based on material evidence or myths is required. Pursuant to the Law on Protection of Cultural Heritage, within the framework of its annual program Ministry of Culture pays great attention to the affirmation of sacral objects as cultural and historical values in R. Macedonia.

4. Conclusion

And finally, from all of this, which was also noted as a conclusion from the research on the topic sociological aspects for the development of religious tourism, from the answers given to the questions we can conclude that the development of religious tourism is especially important for the Republic of Macedonia. Thus, the representatives of all the groups covered in the interview, starting with the Synod and the clergy of the MOC-OA, the Faculty of Theology, the monks and nuns of the MOC-OA, the representatives of the Ministry of Culture, the representatives of the institutes for the protection of cultural monuments and museums, representatives of the Faculty of Tourism, have a positive attitude and consider that pilgrimage as part of the ritual element is especially important

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS TOURISM ON CROSS-BORDER

for the development of religious tourism (Girevski, 2008). They also consider that the knowledge of theological truth, the psychological-emotional element of religion, visiting a holy place is particularly important for the development of religious tourism. Regarding the attitude of the Synod of MOC-OA to religious tourism, it is ascertained that MOC-OA is aware of the need and importance of religious tourism. This relationship has not been sufficiently developed to date. Regarding the attitude of the representatives of monasticism as part of the MOC-OA towards religious tourism, it can be concluded that the monasteries are not sufficiently placed in the function of tourism. First of all, it is different for each monastery depending on the capacity and conditions in which it persists, the different relations of the monks, some are closed for communication, and some really need to communicate with the visitors. Regarding the organization of religious manifestations by the MOC-OA, the cultural manifestations organized by the Ministry of Culture and the Mayors of the municipalities, which are connected with visiting holy places (graves of saints, temples, monasteries, cult places, shrines) from the received answers it was concluded that their organization contributes in particular to the development of religious tourism, because the visit to these manifestations will contribute to visiting the holy places.

Regarding the crucial factors influencing the development of religious tourism in the Republic of Macedonia, the following were emphasized:

- improve the infrastructure, because a large part of attractive locations, shrines, churches are located in cut mountainous areas.
- include all the capacities that are ready for the offer and to be offered in one grouping through printed and Internet media.
- tourist agencies play an important role in the promotion of Macedonia and specifically on religious tourism.
- raising a higher level of local religion.
- increasing the number of manifestations, cultural and religious.
- a well-organized offer for religious objects and everything that could stimulate the visitor's interest to visit them; good marketing of that offer and advertising on that tourist market.
- improve the interest from the agencies themselves in forming such an offer.

REFERENCES

- Dimitrov, N., Metodijeski, D., Koteski, C., Angelkova Petkova, T. (2017). *Religiozen turizam*. Štip: Univerzitet Goce Delčev
- Duvnjak, R. , Zeravica, M .(2011). Religijski turizam kao poseban socio-kulturni fenomen - na primjeru istraživanja među studentima Sveučilišta u Splitu. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna I duhovna pitanja, Vol. IX nomer. 2, 2011, 425-445.*
- Geic, C. (2002). *Turizam I kulturno civilizacijsko nasleđe*. Split: Veleuciliste u Splitu

- Girevski, A. (2008). *Verski turizam*. Skopje: Menora
- Griffin, K. (2007). Religious Tourism and Pilgrimage Management: an International Perspective. In: Raj, R. & Morpeth, N. (Eds.), *The Globalization of Pilgrimage Tourism? Some Thoughts from Ireland*. (pp. 15-34). Wallingford: CABI
- Plate, B. (2009). The varieties of Contemporary Pilgrimage. *Cross Currents*. Volume 59, Issue 3, September 2009, 260-267.
- Rudolph, C. (2004). *Pilgrimage to the End of the World: the Road to Santiago de Compostela*. Chicago: The University of Chicago Press
- Shinde, K. (2007). Pilgrimage and the Environment: Challenges in a Pilgrimage Centre. *Current Issues in Tourism*. Volume X, Issue 4, 2007, 343-365
- Stamenković, I. (2006). *Religiozniot turizam I pravoslavlje*. Novi Sad: PMF

UTICAJ RELIGIOZNOG TURIZMA NA PREKOGRANIČNU SARADNJU

Sažetak: *Odgovori ispitanika jasno su definisali i opravdali postavljene ciljeve kojima je istraživanje pokušalo dokazati činjenicu da religija, kao sastavni deo kulture, sadrži značajna sredstva koja su u funkciji razvoja i afirmacije turizma u R. Makedoniji. i R. Bugarskoj, u funkciji njihove granične saradnje. Ovo je pak veoma pogodan oblik kroz koji se mogu afirmisati vrednosti sakralnih objekata, a time i vrednosti kulturne i religijske tradicije u obe zemlje. Istraživanje je imalo za cilj otkrivanje državnih i crkvenih mehanizama i resursa kroz koje bi se afirmisali verski sakralni objekti kao oblici granične saradnje. Hodočašće je svojevrsni uvod u praksu religijskog turizma, s obzirom na činjenicu da je sam čin obožavanja svetaca praćen nizom dodatnih društvenih, kulturnih i trgovinskih privrednih aktivnosti.*

Ključne reči: *religijski turizam; hodočašće; religijske tradicije; granična saradnja*

ENVIRONMENTAL ETHICS AND THE ENVIRONMENT

Phd. Aleksandar Manasievski³⁸,
Phd. Ilija Aceski³⁹

Abstract: *Science has long been debating what constitutes morality and whether moral values are limited only to the sphere of human practice. The paper points to the misrepresentation of the human being on one side and the rest of the world on the other, and that man is not a measure of everything else.*

Modern society distorts the image of man and exaggerates his power for his central role in the world of nature. Human environment is a living space, a part where a person satisfies his own needs, where he should obey and obey the laws of nature. The biocentric view of nature is based on the belief that people are members of the "earth's community", and that human species is an integral element in the general system of landscaping rather than a superior structure. The analysis points to the need to shape a "basic ethical consensus" on the road to building a righteous world system, which is only possible if it is based on humanity and solidarity, where universal ethical principles should apply. Under good regional development, in an ecological sense, it is understood that greater importance is attached to conservation, the economical use of natural resources, and greater use of renewable resources and recycling. Good regional development combines environmental, social and economic aspects and emphasizes the responsibility of all individuals to maintain healthy ties to nature

Key words: *environmental ethics, environment, anthropocentrism, biocentrism, natural resources.*

Introduction

In science there are debates about what is morality, whether it is a kind of social norm, value or human behavior, and more recently it is also considered as a phenomenon outside the human community. When it comes to human behavior then the actual side of morality prevails, when the normative side is emphasized, then it is a system of norms. It is only morality that is in accordance with the given moral norms that apply in one community.

³⁸Assistant Professor at Euro Balkan University in Skopje, R. Macedonia, email: manasievski007@yahoo.com

³⁹ Full Professor at Faculty of Philosophy, Ss. CYRIL AND METHODIUS University in Skopje, R. Macedonia, email: Ilija@fzf.ukim.edu.mk

But we are talking about moral norms that have universal significance. The term morale is a valuable criterion that applies to actions and practices. Moral values with their specificity limit ethics only to the moral sphere of human practice. Ethical theory, traditionally, is divided into two types: teleological and deontological.

For teleological ethics from the term "good" comes a value whose realization represents the ultimate goal of human action, and the deontological ethics of the term "right" and "should" through which the moral determination of human actions is established. An example of teleological ethics is utilitarianism, and for deontological Kant's ethical theory Deontological ethics argues in terms of rights and principles and tells us that we have some fundamental duties that "require us to act in some way, and in some other way we can keep ourselves from acting." (De Žarden, 2006: 50). For utilityists there are two types of goods: good that is valuable in itself and goods that are valuable because of their relation to it well. For the first good we speak of goods that have intrinsic (internal) value and goods that have an instrumental value. For De Jardin it is difficult to examine disputable environmental issues without using the fundamental categories or language of the ethics: right, fairness, justice, and usefulness. For example, people who oppose environmental regulations often call for property rights, fairness and social benefits, disrupting those who appeal to natural rights, the values of nature and the damages from pollution. For example, damages from pollution are not linked only to man and his needs.

Basically, freedom is the one assumption that allows responsibility as a value for what we do: if we have not decided what to do, there will be no action, and therefore its consequences. That's why we are responsible for the consequences. Where there is no free will, there are no consequences, no responsibility, no fault, and no merit. what happens in nature, natural disasters, for example, do not in themselves have any moral responsibility, they have no responsibility, they are not produced by a free decision.

To speak of the formation of a conscience as moral self-evaluation, it is necessary to have not only knowledge, but also a sense of duty and obligation. Max Weber starts from a philosophical-anthropological assumption that human moral reasoning and action is not only valuable but also rational, that is, sets the foundations of an ethics of accountability. In accordance with ethics, man is in a situation of choosing the ideal values of his own will, and if he rationally acts, he must know which the most suitable means of achieving that goal are.

There are opinions that support the view that the study of morality is a waste of time, because moral values and moral judgments are essentially is something that is constantly changing or is it a matter of personal feelings, and because of it they cannot have objective and rational analyzes. The essence of this the view is reduced to the following: it is a matter of personal opinion, and it does not exist someone who will say what is right and what is not. These attitudes form essence- the moral relativism.

1. The materialism of contemporary civilization and environmental ethics

When we talk about the role and the importance of the law, it is interesting to emphasize the influence of morality on the law; it is undoubtedly that the justice system

ENVIRONMENTAL ETHICS AND THE ENVIRONMENT

will work much better if it relies on the moral values of its citizens. When we talk about moral legislation, then we think of the following: the content of the legal acts, passed through the legal procedure, are refer to a morally relevant matter and is based on a morally relevant matter. In this context, legal acts find rationale and justification in moral principles.

Why is it important to study the ethics of the environmental issues that they have imposed a modern civilization? Above all, ethical theories provide a common language for discussing moral issues. Ecological ethics, deals with complex issues that are hard to understand beyond ethical debate. But also the degree of comprehensibility of the moral issues that are addressed in the analysis within ethical theories. Ethical issues have long been at the heart of philosophical analyzes, they are an integral part of religious teachings, they are being discussed by people in the usual way and constantly.

In the industrial society, the value of the whole of the natural system is lost. There is certainty that things and beings in nature "do not have own value, but value only for us (people) or for some of us." Namely, if their own value is respected, practical post- especially because of the understanding of property, because the industrial-social process of appropriating the natural world causes disruption of the living grounds or endangers it (Meyer-Abich, 1992, 340).

The term ownership is important to understand the ecological essence of the industrial-capitalist system for at least two reasons. First, ownership (1) is constitutionally protected and (2) represents a real basis for the personal existence and basis for the development and freedom of the individual. But to be a free and independent citizen through private property only succeeds in a small part of the population. According to Karl Marx, she (the private property) made people stupid and ineffective. one thing becomes ours only when we have it, when for us there exists as capitalized capital, eaten, carried on our body, in place of all bodily and spiritual stages simply came to the alienation of all these senses, that is, the sense of possession becomes dominant, Marx.

In order to liberate man from all these impoverishment and alienation, it is necessary that his appropriation of external objects be human, and that means appropriation on behalf of the community, not against it, appropriation with the other person, and finally to correspond to a certain degree of cultivation, that is, primary needs to be aligned with higher secondary needs (Supek, R., 1989: 266).

Man will have to seek other ways to protect the common good associated with the natural world. "Therefore, the natural world must not be defined as true, as an item, as a correlate of the sovereignty of human will, for then the good of man would remain a measure of nature," Meyer-Abich believes (Meyer-Abich, 1992, 340).

2. Anthropocentric and eco-centered ethics

The criticism of anthropocentric ecological orientation is mainly the shadow of the misconception that man has for himself and of the other world on the other hand. According to Meyer-Abih, the anthropocentric image of the world and the human- the century is wrong. People are not a measure of everything: along with the animals and plants, earth, water, air and fire, humanity emerged from the history of nature as one of the millions of

fruits of the tree of life- Woe All these fruits do not exist because of us, but with us, not just a world that does not surrounds us, but our common world, that man is one of the millions of animal species of the tree of life. "All these genera do not exist because of us; they are not only the world around, but our common world.

Human environment is a living space, a part where a person satisfies his own needs, where he has to obey and obey the laws of nature. Industrial society distorts the image of man and exaggerates his power for his central position, not only on the earth, but also in the cosmos as his living space. The dominance of only one form of consciousness in the "reach of the mind is reflected in the outside world in modern Agricola". The new ecological paradigm" changes the position of man in the world of nature, and thus greatly changes the position of social theory in the understanding of man - nature. "The new social ecological- in the spirit of Buchchin's perception, the ecological crisis sees as a result of the organization of power and authoritarianism which is an integral part of the social structure environmental ethics and the environment Why ethics in ecology and on what is based the moral attitude in relation of nature? In social research the conviction that prev today is very difficult to explore the world around us without proper value access, true by cultivating monoculture "The new ecological paradigm" changes the position of man in the world of nature, and thus greatly changes the position of social theory in the understanding of man - nature. "The new social ecological- in the spirit of Buchchin's perception, the ecological crisis sees as a result of the organization of power and authoritarianism which is an integral part of the social structure.

3. Environmental ethics and the environment

Why ethics in ecology and on what is based the moral attitude in relation of nature? In social research the conviction that prev today is very difficult to explore the world around us without proper value access, without basic ethical categories, such as justice, equity, equality. What is the content of ethical principles, whether the human person's influence on the environment (on the living world above all) has some ethical significance and whether we are thinking at all when killing animals to feed, we catch fish for fun, which is our responsibility, if how does she understand her?

According to Wilkinson (2002), ecological ethics are recognizable the basics of human ethics: these are the notions of usefulness, grace, hundred, rights and virtue. On these grounds, by adopting their taxonomy, one can distinguish between ethical theories that refer to: a) co- good treatment of the environment on human bases (anthropocentric ethics), b) appropriate treatment of animals and plants (biocentrism ethics) and c) appropriate treatment of species and ecosystems (eco-centric ethics).

Ecological ethics should deal with the value judgment of all aspects of human governance towards nature, to the biotic nature of in- generally. a cunning categorical imperative referring to the moral people's dreams can be: never treat natural entities as a tool for their own ends, treat them with eco-friendly, so that your actions can become a general law that guarantees lasting survival of the human race and life in general (Kirn, 1992, 281). Of course, human development would not have been possible if it followed only the principles of environmental ethics, but it must not be forgotten that human survival is

ENVIRONMENTAL ETHICS AND THE ENVIRONMENT

called into question if the unreasonable and 'immoral' exploitation of nature continues. Can it be said about the rights of natural entities? Entities why they, together with man, create not only an ecological but also a moral community. The source of the right is the existence of needs and interests (Kirn, 1992, 282). The second view is based on the view that it is not possible to speak about rights of natural entities. Right can only have one who has reason and interest, and animals cannot have rights because they are not members of the human rational community. Which is the solution to the crisis of the environment that brought modernity and its materialism, asks Worster. According to him, the solution is contained in the overcoming of the world view: "creating a post material view from ourselves and the natural world, a look that calls for some of the lost wisdom of the past, but does not rely on old abandoned beliefs." It is thought of a view that recognizes the superiority of science on superstition, but also recognizes that the entire labor of science is only an imperfect representation of the cosmos, an acknowledgment that is the basis of respect. It does not matter whether such a view will appear first in the most advanced industrial societies, where many people began to doubt the world they created, or in the underdeveloped countries, where most people are still redirecting themselves to contemporary notions. King is not convinced that these views can overcome the gap "between the cultivated and the wild landscape and hence fail to locate the human race in the right place in nature" (King, 1997). Paul Taylor's version of biocentrism individualism is one of the most elaborately developed. In "Respect to Nature," Taylor thinks that human beings have the same essential value as non-human beings (Taylor, 1986; in Qing, 1997). For possessing such an essential value, one being must be what Taylor calls the "theological center of life". "The living being is conceived as a unified system of organized activity, whose constant tendency is to preserve its survival through the protection and development of its well-being." according to him, no living being will be "naturally superior or inferior to others, because the biocentrism view imposes imperfections of the species. All living beings equally deserve moral care and attention ". If all living beings have equal value then we have a moral obligation to respect this value no matter where it is. This means that we should not hurt the inhuman creatures (Taylor, 1986, in King, 1997).

According to Covic, bioethics is part of the "moral philosophy" that brings judgments about the value and usefulness of certain human behavior and a procedure for the benefit of life. The reasons for its emergence should be sought in the changes and the distribution of economic power, in the rise of human rights and human autonomy, the processes of individualization and the freedom of personality.

Covic speaks of integrative bioethics, both as a process of enlargement, but also a deepening of the problem area with which bioethics deals, from its beginnings as a 'purely' medical discipline and its development later to associate itself with nonhuman beings, "in perceiving the biotic problems , from the acceptance of bioethical pluralism through scientific interdisciplinary to pluriperceptivism "(Čović, 2009).

4. Conclusion

Whether science and technology should be used to intervene on the most basic biological levels in order to improve our biological structure and thereby improve our lives, is directly involved in the field of ethical issues. "Improvement" means helping people to

live longer and / or better than usual. savulescu keeps on improving which enters the field of genetics. "Improvement" can be done in other ways, but "the ethics of improvement must take into account the meaning and objectives of the activity that cause improvement, their social context and other persons and institutions to whom to which they act "(Murrey, T., In: Savulesku, J., 2012)

Environmental degradation is a complex phenomenon that extends to the entire planet; we no longer speak about problems that have local significance; globalization turns the world into "one place," where most of the problems become common to all. Consensus is needed to shape a "basic ethical consensus" on the road to building a righteous world system, which is only possible if it is based on humanity and solidarity, which can apply to universal ethical principles for all other standards and values, such as tolerance, non-violence, solidarity, truthfulness and the like. some speak of the basic principles of a "universal bioactive - ka ", among which include the autonomy and freedom of the individual, righteousness, love, ethics in the use of animals, sustainability of life, maintaining balance (Macer, 1994: 12-30; in: Cifrić, 2006). "These principles are understood and interpreted in the context of the system of values of every culture, in the course of human cultural history and in the present. If there is a lack of a coherent system of bioethical principles and values in society, which would be transformed into the consciousness of the individual, then bioethical education is insufficient, and the educational system is ethically corrective in power "(Cifrić, 2006: 283-310).

From the quality of the breeding system, one can read "the deficiency of cultural ecumenism over many generations" and essentially the crisis of biotech ecumenism is a crisis of cultural ecumenism. Bioregionalism is the result of activities for nature protection and quality of life. According to Gary Snyder and Gary Snyder, 1990, the construction of a just social society, aimed at protecting and preserving the ecosystem, can only be assumed to show an understanding of cultural traditions and specificities in every respect. For the realization of this type of social community, the sentence proposes several solutions, which are related mainly to the growth of the population, cultural pluralism, application of technological solutions that are appropriate to regional specifics, social organization that reduces the importance of private property, education, and new forms of family development. "By highlighting the connection between place, politics and ecology, and social activism and a lifestyle." (Pudak, 2010). Like Snider and Berg, he is committed to a social change that should be based on linking traditional knowledge and knowledge of the site with continued political resistance, the reintegration of human cultures into the frameworks of the ecosystems they belong to. Bioregion is a locality where people live, which are not administratively regulated, but the characteristics of the natural ecosystem are important to them.

REFERENCES

- Aceski, Ilija. 2017. Socijalna ekologija .Skopje . Filozofski fakultet
Bookchin, M., 1982. Prema ekoloskom resenju, Zagreb. Revija za sociologiju, 1-4

ENVIRONMENTAL ETHICS AND THE ENVIRONMENT

- Cifrić, I. 2000. *Moderno društvo i svjetski etos*. Zagreb: HSD, Zavod za sociologiju F.F.
- Cifrić, I. 2006. "Bioetička ekumena: potreba za orijentacijskim znanjem". *Socijalna ekologija Zagreb* 14 (4): 283-210
- Cifrić, I. 2000. *Moderno društvo i svjetski etos*. Zagreb: HSD, Zavod za sociologiju F.F.
- Cifrić, I. 2006. "Bioetička ekumena: potreba za orijentacijskim znanjem". *Socijalna ekologija Zagreb* 14 (4): 283-210
- Čović, A. 2004. *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe*. Zagreb: Pergamena.
- King, Y. 1994. "Feminism and the Revolt of Nature". In: Merchant, C. *Ecology - Key Concepts in Critical Theory*. Pp: 198-206. New Jersey: Humanities Press.
- Kirn, A. 2000. "Održivi razvoj i environmentalističke vrijednosti". *Socijalna ekologija* 9 (3).
- King, Y. 1994. "Feminism and the Revolt of Nature". In: Merchant, C. *Ecology - Key Concepts in Critical Theory*. Pp: 198-206. New Jersey: Humanities Press.
- Meyer Abich, KlausMichael. 1992. *Trideset teza o praktičnoj filozofiji prirode*. Radio Sarajevo, Treći program, Sarajevo.
- Savulescu, J. 2007. "Genetic interventions and the Ethics of Enhancement of Human Beings. In: Steinbock B. (ed.) *The Oxford Handbook of Bioethics*. New York: Oxford University press, pp: 516–536.
- Savulesku, Dž. 2010. "Genetske intervencije i etika poboljšanja ljudskih bića". *Treći program Radio Beograda* 148: 35–56.
- Snyder, G. 1990. "Bioregional Perspectives". Pp. 17-21 in Andruss, V. et al. (ed.) *Home! A Bioregional Reader*. Philadelphia: New Society Publishers
- Wilkinson, David, 2002, *Environmental and Law*, Routledge: New York and London.

EKOLOŠKA ETIKA U OKOLINI

Sažetak: *Nauka već dugo raspravlja o tome šta čini moralnost i da li su moralne vrednosti ograničene samo na sferu ljudske prakse. Rad ukazuje na pogrešno predstavljanje ljudskog bića s jedne strane i ostatka sveta, s druge strane, i da čovek nije merilo svega ostalog. Moderno društvo iskrivljuje sliku čoveka i preuveličava svoju moć za svoju centralnu ulogu u svetu prirode. Ljudsko okruženje je životni prostor, deo u kome osoba zadovoljava sopstvene potrebe, gde treba dapoštuje zakone prirode. Biocentrični pogled na prirodu zasniva se na uverenju da su ljudi članovi "zemaljske zajednice" i da je ljudska vrsta integralni element u opštem sistemu uređenja, a ne superiorne*

strukture. Analiza ukazuje na potrebu da se formira "osnovni etički konsenzus" na putu izgradnje pravednog svjetskog sistema, koji je moguć samo ako se zasniva na humanosti i solidarnosti, gde bi se trebali primjenjivati univerzalni etički principi. U ekološkom smislu, podrazumeva se da se veća važnost pridaje očuvanju, ekonomičnom korišćenju prirodnih resursa i većoj upotrebi obnovljivih resursa i recikliranju. Dobar regionalni razvoj objedinjuje ekološke, društvene i ekonomske aspekte i naglašava odgovornost svih pojedinaca za održavanje zdravih veza s prirodom.

Ključne reči: *ekološka etika, životna sredina, antropocentrizam, biocentrizam, prirodni resursi.*

REGIONALIZAM I DECENTRALIZACIJA Docent dr Svetozar Krstić⁴⁰

Apstrakt: Regionalizam kao fenomen izaziva veliku pažnju u savremenoj nauci. Razmatra se sa više aspekata, geografskog, političkog, kulturnog, urbanog itd. U zavisnosti od ambijenta nekada predstavlja smer ka centralizaciji nasuprot lokalizmu, odnosno ka centralizaciji u ambijentu koji je centralizovan. Regionalizam pomera moć ka institucijama, organizacijama ili procedurama sa većim teritorijalnim obimom i većom populacijom od postojećih lokalnih vlasti. Kada govorimo o regionalizaciji imamo pre svega u vidu uspostavljanje administrativnih političkih jedinica u okviru nacionalne države. bnim obeležjima neke teritorije, odnosno na osnovu administrativnih kriterijuma.

Decentralizacija upravljanja, odnosi se na restrukturiranje ili reorganizaciju vlasti tako da postoji sistem saodgovornosti između institucija upravljanja na centralnom, regionalnom i lokalnom nivou. U centralizovanim zemljama, kakva je Srbija po današnjoj organizaciji, regionalizam predstavlja korak ka decentralizaciji. Decentralizacija u kombinaciji sa regionalizmom dovodi do povećane demokratizacije i podiže efikasnost kako političkog odlučivanja, tako i upravljanja.

Ključne reči: regionalizam, decentralizacija, delegiranje, regionalizacija, odlučivanje

Uvod

Regionalizam i decentralizacija predstavljaju teme o kojima se u javnosti veoma mnogo gori i koji izazivaju veliku pažnju i stručnjaka, političara, ali i običnih građana. Ovaj rad će analizirati pojmove regionalizma i decentralizacije, sa više stanovišta. Objasniće pojam regionalizma, kao i preduslove za razvoj regionalizma, kao i moguće pravce razvoja u Srbiji. Posebno će se objasniti pojmovi regionalizma i decentralizacije i njihov sadržaj.

Srbija kao izuzetno centralizovana država mora u svom procesu pristupanja EU da radi na daljoj regionalizaciji Srbije i impementira iskustva EU u procesu regionalizacije i decentralizacije. U Srbiji se pokušava približiti se EU po pitanju regionalizacije i decentralizacije, ali utisak je, više iz želje da činimo to što radi Evropa, nego iz ubeđenja da je to pravi put za razvoj društva koje bi trebalo da u narednoj dekadi postane punopravni član EU.

⁴⁰ Docent dr Svetozar Krstić, Univerzitet Metropolitan, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Beograd, Srbija, svetozar.krstic@futura.edu.rs

1. Regionalizam

Kada govorimo o regionalizmu, moramo poći od značenja samog pojma regionalizam. Prema Oksfordskom rečniku regionalizam predstavlja teoriju ili praksu regionalnih, a ne centralnih, administrativnih ili ekonomskih, kulturnih ili političkih pripadnosti. Sa druge strane Kembridž rečnik definiše kao osećaj lojalnosti određenom delu zemlje i želju da ona bude politički nezavisnija. Mogli da kažemo da je regionalizam jedno od pitanja kojima političke elite u velikom broju država vole da se bave, često deklarativno i da na neki način predstavlja modu. Spada za zemlje koje žele da se približe EU temu kojom se dokazuje privrženost evropskim vrednostima Istovremeno, i u najrazvijenijim zemljama EU, poput Francuske koja se smatra jednom od najcentralizovanijih država sveta, traže se pravi modeli za razvoj regionalizma. Pojam regionalizma pokriva više različitih fenomena (Hurrell, 1995., 333-334).

On osim geografskih odrednica koje su neophodne, sadrži i ekonomsku dimenziju koja obuhvata ekonomske specifičnosti, tipove proizvodnje, prepoznatljive proizvode, specifičnosti proizvoda, Politička dimenzija podrazumeva često ideologiju, tip režima, i sistem vrednosti, Istorijsko određenje često ima specifičnosti zajedniče istorije, dok socijalne karakteristike mogu da obuhvataju jezičku, versku, etničku i kulturnu pripadnost. Iz definicija proizilazi da pripadnici-stanovnici nekog regiona imaju izraženost lojalnost ka regionu želju za što većom nezavisnošću regiona.

Regionalizam kakvog mi poznajemo se pojavljuje sa pojavom država u Evropi posle buržoaske revolucije. Tada su se stvarale nacionalne države, unitarne po pravilu. U želji da izgrade savremenu državu često je pribegavano unitarnom uređenju. Regionalizam se javlja kao protivteža unitarnim uređenjima tadašnjih savremenih država. Sagledavanje stvaranja i razvoja evropskih država sa kraja 18. veka i početkom 19. veka pokazuje da su bile zasnovane na konceptu, „jedna nacija-jedna država,“ (Puig, 2007, s.14) Centralne vlasti su zanemarivale regionalne specifičnosti i posebnosti i u želji za uspostavljanjem efikasnog državnog uređenja zanemarivale su posebnosti pojedinih regija. Dodatno opterećenje predstavljalo je i to što su regioni imali u feudalizmu i posebnost koja se ogledala u vladaru, istorijskim specifičnostima, kulturnim obeležjima. Želeći da stvore jake nacionalne države, često se pribegavalo centralizaciji i unitarizaciji. Centralistički princip organizovanja država je preovladavao sve do poslednjih decenija 20. Veka kada regionalni pokreti počeli da se u Evropi organizuju. Reakcija pripadnika tih regiona išla je u očuvanju posebnosti i to je rezultiralo postepenom regionalizacijom država Evrope zasnovanoj na istorijskim, jezičkim, verskim, kulturnim i ekonomskim specifičnostima.

1.1 Regionalizam u Evropskoj uniji

Veliki podsticaj razvoju regionalizma u Evropi dalo je organizovanje Saveta Evrope 1949. godine. Mogli bi da kažemo da je upravo osnivanje Saveta Evrope imalo ključnu ulogu u razvoju regionalizma, stoga što je 1957. godine osnovana u okviru Saveta Evrope i Konferencija lokalnih evropskih vlasti. Osnivanje konferencije omogućilo je predstavljanje i regiona u Savetu Evrope, ali je u osnovi poslužilo i za razvoj evropskih integracija u pravcu Evrope regiona. Nije zanimljiv ni podsticaj koji dat i buđenju regiona unutar evropskih država. Osnivanje Evropske zajednice za uglj i čelik 1957 dalo je dodatni podsticaj regionalizmu u Evropi, Evropska unija odlikuje se raznovrsnim rešenjima kada je u pitanju

REGIONALIZAM I DECENTRALIZACIJA

teritorijalna organizacija vlasti. Mogu se videti rešenja veoma širokog dijapazona. Od federalnih jedinica poput nemačkog ili austrijskog modela sa ustavom i zakonom precizno definisanim ovlašćenjima federalnih jedinica do pretežno administrativnog modela kao u Francuskoj. Termini kojima se označavaju regioni u zemljama Evropske unije se veoma razlikuju, tako da razlikujemo grofovije u Velikoj Britaniji, savezne pokrajine u Austriji i Nemačkoj, vojvodstva u Poljskoj, provincije u Holandiji, autonomne zajednice u Španiji, pokrajina u Švedskoj i regiona u većini ostalih zemalja EU. (<http://www.cor.europa.eu>) Poput naziva i sadržinski se regionalne jedinice veoma razlikuju. Odnosi sa jasnim ustavnim i zakonskim ovlašćenjima (Nemačka) do onih koji su pre svega administrativnog karaktera.

Konferencija lokalnih evropskih vlasti je 1975. godine postala savetodavno telo Saveta Evrope i preimenovala se u Stalnu konferenciju lokalnih i regionalnih uprava Evrope. Pored ove konferencije, u Strazburu je 1987. godine osnovana Skupština evropskih regiona sa ciljem unapređenja i promovisanja međuregionalne saradnje u oblasti ekonomije i kulture. Godine 1981. doneta je povelja o lokalnoj samoupravi sa ciljem podsticaja saradnje između lokalnih vlasti. Od posebnog je značaja formiranje Komiteta regiona 1992. godine. Opređenje za širenje Evropske zajednice i prijem manje razvijenih zemalja poput Grčke, Portuglije, Španije zahtevalo je upodobljavanje i veću koordinaciju regionalnih politika. Komitet regiona čine predstavnici regiona lokalnih institucija po kvotama utvrđenim za države. Mاستrihtski ugovor predviđa konsultovanje Komiteta regiona, a Ugovor iz Amsterdama proširuje pravo konsultovanja u oblastima od značaja za regione, kao što su obrazovanje, zdravstvo, kultura, transport itd. Članovi komiteta regiona su visoki politički predstavnici koje Savet bira na četiri godine. Komitet regiona je organizovan po komisijama osnovanim za pitanja regionalne saradnje, poljoprivreda i ribarstvo, transport, transevropske mreže i informatičko društvo, energetika i životna sredina, socijalna politika, Ekonomska politika i zapošljavanje, omladina i sport. Regioni se trude da na veoma različite načine ostvare svoj uticaj na Evropsku uniju. Mehanizmi su vrlo različiti, od uticaja i komunikacije svojih regionalnih vlada do otvaranja kancelarija- predstavništava u Briselu. Različiti regioni imaju različite ciljeve i prioritete delovanja njihovih kancelarija. Kancelarije su u funkciji direktne komunikacije regionalnih organa vlasti i Brisela. Tako je AP Vojvodina otvorila svoju kancelariju u Briselu. Suština ovog procesa uticanja na politiku EU je u formulisanju regionalnog interesa kao zakonskog predloga za šta je neophodno uključivanje vrlo različitih predstavnika, političara, predstavnika nevladinog sektora, eksperata i sl. Najznačajniji uticaj se ipak ostvaruje putem uticaja i delovanja Vlada država članica. Komitet regiona omogućava da se odnosi sa EU razvijaju po principu partnerstva i da se ostvaruje stalna uzajamna komunikacija. Stalnim prisustvom i podsećanjem, zalaganjima regioni utiču na ostvarivanje otklanjanja dispariteta u razvoju i smanjivanju regionalnih razlika koje su u današnjoj EU izuzetno izražene. Osnivanje Komiteta regiona dovelo je i do formulisanja politike Evropa regiona. Tokom devedesetih bilo je mnogo entuzijazma na temu transformisanja EU u Evropu regiona, ali pod uticajem proširenja što je dovelo do još većih nejednakosti među regionima, pod uticajem centralnih vlasti država članica, današnji uticaj Komiteta regiona se svodi na uticanje za uvažavanje regionalnih interesa kod formulisanja politika i zakonskih rešenja, ali još važnije seljenje težišta aktivnosti sa procesa implementacije na proces kreiranja politika i zakonskih rešenja.

2. Regionalizacija

Regionalizacija je process koji je u svojoj osnovi suprotan od regionalizma. Regionalizam počiva na političkim procesima u okviru kojih regije koje postoje od ranije i zasnivaju se na geografskim, istorijskim, kulturnim, jezičkim, verskim itd posebnostima žele da se izbore za što povoljniji status i za što veću autonomiju u okviru postojeće države. Po pravilu je regija nastala odozdo nagore. Kada se govori o regionalizaciji ima se u vidu stvaranje regiona od strane države i pokušaj uspostavljanja regiona sa različitim sistemom autonomije. Kada govorimo o regionalizaciji imamo pre svega u vidu uspostavljanje administrativnih političkih jedinica u okviru nacionalne države. Kriterijumi na osnovu kojih se može vršiti regionalizaciji su različiti, mogu biti politički, ili prema posbnim obeležjima neke teritorije, odnosno na osnovu administrativnih kriterijuma. Proces regionalizacije u EU je u funkciji razvoja specifičnih područja. Regionalizaciji se pristupa kada se proceni da će nova, odnosno drugačija organizacija bolje ispuniti ciljeve razvoja. Radi se o različitim tipovima regija, zasnovanim na političkim, statističkim, upravnim, itd, Regionalizacija je u funkciji aktivne razvojne politike. Regionalizacija se vrši radi ostvarivanja ravnomernog regionalnog razvoja i afirmacije specifičnosti pojedinih regiona. Glavni nedostatak regionalizacije leži u tome što je inicirana od vrha na dole, i često se ispostavi da je u funkciji više centralnih vlasti nego zaista razvoja regiona. Regionalizacija je načešće u vrlo tesnoj vezi sa regionalnom politikom. Regionalna politika se bavi analiziranjem nejednakosti i na osnovu toga predlaže rešenja koja su u funkciji veće efikasnosti regiona. Regionalna politika bi trebala biti u funkciji razvoja svake regije i otklanjanja nejednakosti među regionima. Evropska unija se aktivno bavi kreiranjem regionalnih politika koje za cilj imaju smanjenje izraženih razlika u razvoju između pojedinih regiona. Aktivna politika razvoja pokušava da spreči nastajanje novih značajnih razlika u razvijenosti pojedinih regiona, te se u tom smislu oslanja na redistribuciju sredstava iz budžeta, što ne nailazi uvek na odobravanje članica. Najuticajnije članice pokušavaju da i kroz regionalne politike iskoriste najveći deo sredstava budžeta za one regione u kojima su njihovi interesi izraženi. Glavna funkcija regionalne politike je kohezija, odnosno povćanje povezanosti između starih i novih članova, između nerazvijenih i razvijenih delova EU. Da bi se moglo pratiti sprovođenje regionalne politike bilo je potrebno uspostaviti kategorizaciju regija. U tu svrhu je utvrđena nomenklatura prostornih jedinica za statistiku-NUTS. Ova nomenklatura je rezultat rada Evropske kancelarije za statistiku –Eurostata (www.cor.europa.eu) i osmišljena je radi potreba vođenja statistike i adekvatnog praćenja sprovođenja regionalnih politika,

REGIONALIZAM I DECENTRALIZACIJA

- **Statistička kategorizacija teritorijalnih jedinica**

• NUTS - nivo	• Broj stanovnika najmanje	• Broj stanovnika najviše
• NUTS 1	• 3.000.000	• 7.000.000
• NUTS 2	• 800.000	• 3.000.000
• NUTS 3	• 150.000	• 800.000

-

2.1 Najvažniji dokumenti Evropske unije o regionalizaciji

U prethodnom tekstu smo istakli da je regionalizacija u jednom trenutku postalo veoma važno pitanje u Evropskoj uniji. Ona je postala tema o kojoj se rado govorilo. Pitanje regionalizacije i regionalizma su postala i pomodarske teme. Proklamovala se i Evropa regiona. Činjenica je da se ukupnim delovanjem Evropske unije, zemalja članica i naporima za jačanjem kohezije unutar EU dosta postiglo na uvođenju srednjeg nivoa vlasti. Za razvoj regionalizma u EU najznačajniji su: Evropska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti, iz 21.05.1980. usvojena u Madridu od strane Saveta Evrope, Evropska povelja o lokalnoj samoupravi usvojena od strane Saveta Evrope u Strazburu 15. Oktobra 1985. Deklaracija o regionalizmu u Evropi usvojenu od strane Skupštine evropskih regiona 04. 12.1996. u Bazelu. Značaj ovog dokumenta ogleda se u tome da je učinio mnogo u harmonizaciji uređenja članica evropske unije po pitanju regionalnog nivoa. Posebno je važno što su Deklaracijom uspostavljeni demokratski standardi kojih se države članice trebaju pridržavati prilikom organizovanja regionalnog nivoa. Deklaracija je uvela zajedničke karakteristike kao kriterijum za prepoznavanje i utvrđivanje pojedinih područja kao regija. U te karakteristike spadaju ekonomske, privredne, transportne karakteristike, kao i karakteristike kao što su jezik, kultura, običaji, istorija itd. Veoma je važno što je Deklaracija je utvrdila organizaciju i odredila da se politička autonomija ostvaruje na neposrednim izborima predstavnika u regionalno predstavničko telo. Takođe je utvrđeno da regija ima i izvršna tela, kao i da regije samostalno upravljaju poslovima iz svoje nadležnosti. U povelji su utvrđeni poslovi iz oblasti regionalne politike, regionalnog planiranja, poljoprivrede, saobraćaja, turizam, javni radovi, socijalna pitanja itd. Deklaracija je uredila da su nadležnosti regija koje imaju zakonodavna ovlašćenja podeljena na ona gde imaju puna ovlašćenja zakonodavne, i izvršne vlasti, u drugom nivou su ona ovlašćenja za donošenje zakona kojom se razradjuje primena nacionalnih zakona, Treći nivo je rezervisan za izvršenje janih poslova i za prenesene nadležnosti, takođe je od posebnog značaja što je uvedena obaveza prethodne saglasnosti datog regiona za državne organe vlasti za pitanja koja se tiču ovlašćenja ili interesa ili finansijskog stanja regiona. Jasno je izražena mogućnost za delovanje regiona na međunarodnom nivou. Kongres lokalnih i

regionalnih vlasti Evrope-4. Sednica ,1997, Preporuka 34 o Nacrtu Evropske povelje o regionalnoj samoupravi, Helsinška deklaracija o regionalnoj samoupravi od 28. Juna 2002., Konferencija evropskih ministara odgovornih za lokalnu i regionalnu vlast, 14. Zasedanje Budimpešta 2005, Evropska povelja za pogranične i prekogranične regione, 7. 10.2004. Gronau, (Komšić 2007)

3. Decentralizacija

Prema oksfordskom rečniku decentralizacija podrazumeva prenos ovlašćenja sa centralne na lokalnu vlast. Sa druge strane, prema Kembridž rečniku decentralizacija obezbeđuje da se pomeri kontrola organizacije ili vlade sa jednog mesta na nekoliko manjih.

Decentralizacija, (UNDP,1997, s.4) ili decentralizacija upravljanja, odnosi se na restrukturiranje ili reorganizaciju vlasti tako da postoji sistem saodgovornosti između institucija upravljanja na centralnom, regionalnom i lokalnom nivou u skladu sa principom supsidijarnosti, čime se povećava ukupni kvalitet i delotvornost sistema upravljanja, uz istovremeno povećanje autoriteta i kapaciteta subnacionalnih nivoa. Od decentralizacije se takođe može očekivati da doprinese ključnim elementima dobrog upravljanja, kao što su povećanje mogućnosti ljudi za učešće u ekonomskim, socijalnim i političkim odlukama; pomaganje u razvoju kapaciteta ljudi; i jačanje reakcije vlade, transparentnosti i odgovornost.

Autor kao osnovu za shvatanje pojma decentralizacije prihvata definicije koje je utvrđena od strane (UNDP,1997 s.5-6). Radi se o shvatanju koja u velikoj meri obuhvata glavne karakteristike decentralizacije. Decentralizacija se javlja u sledećim oblicima: devolucija, delegacija, dekoncentracija i dezinvestiranje-privatizacija.

- **Devolucija**

Prvi tip su autonomne jedinice nižeg nivoa, kao što su pokrajinske, okružne, lokalne vlasti koje su zakonski konstituisane kao zasebna upravna tela. Prenos vlasti na takve jedinice često se naziva decentralizacija i to je najčešće razumevanje prave decentralizacije. Kroz decentralizaciju, centralna vlast se odriče određenih funkcija ili stvara nove jedinice vlasti koje su izvan njene direktne kontrole. Federalne države su po definiciji prenesene, mada je obim zakonski definisanih i podeljenih ovlašćenja koje je savezna vlada prenela na niže nivoe vlasti veoma ograničena. Devolucija u najčistijem obliku ima određene fundamentalne karakteristike. Prvo, lokalne jedinice vlasti autonomne, nezavisne i jasno shvaćene kao odvojeni nivou vlasti nad kojima centralne vlasti imaju malo ili nimalo direktne kontrole. Drugo, lokalne samouprave imaju jasne i zakonski priznate geografske granice unutar kojih vrše vlast i obavljaju javne funkcije. Treće, lokalne samouprave imaju korporativni status i moć da osiguraju resurse za obavljanje svojih funkcija. Četvrto, decentralizacija podrazumeva potrebu da se "razvijaju lokalne samouprave kao institucije" u smislu da ih lokalni građani percipiraju kao organizacije koje pružaju usluge koje zadovoljavaju njihove potrebe i kao vladine jedinice nad kojima imaju određeni uticaj. Konačno, decentralizacija je aranžman u kojem postoje uzajamni, obostrano korisni i koordinirani odnosi između centralne i lokalne vlasti.

REGIONALIZAM I DECENTRALIZACIJA

- **Delegacija**

Drugi tip su poluautonomne jedinice nižeg nivoa, kao što su gradske ili regionalne razvojne korporacije kojima se aspekti upravljanja delegiraju kroz zakone ili ugovore. Ovo je prilično uobičajena varijanta decentralizacije koja prestaje sa decentralizacijom, ali uključuje značajno delegiranje ovlašćenja i odgovornosti. Delegacija se odnosi na prenos vladinih odluka i administrativnih ovlašćenja i odgovornosti za pažljivo definisanje zadataka institucijama i organizacijama koje su ili pod indirektnom kontrolom vlade ili polu-nezavisne. Najčešće, delegacija je od strane centralne vlade ka polu-autonomnim organizacijama koje nisu u potpunosti kontrolisane od strane vlade, ali su joj zakonski odgovorne, kao što su preduzeća u državnom vlasništvu i gradske ili regionalne razvojne korporacije.

- **Dekoncentracija**

Treći tip je podređena jedinica ili podjedinica nižeg nivoa, kao što su regionalne, okružne ili lokalne kancelarije centralne administracije ili organizacije za pružanje usluga. Ove jedinice obično imaju delegirana ovlašćenja u političkim, finansijskim i administrativnim pitanjima bez ikakvih razloga značajni nezavisni lokalni inputi. Ovaj tip aranžmana se najčešće naziva dekoncentracija i uključuje veoma ograničen prenos ovlašćenja. To podrazumeva prenos administrativnih ovlašćenja za specifične odluke, finansijske i upravljačke funkcije znači na različitim nivoima pod istim nadležnostima centralne vlade. Ovo je najmanje ekstenzivna vrsta administrativne decentralizacije i najčešće se nalazi u zemlje u razvoju. Opšta dekoncentracija se dešava u meri u kojoj se razni zadaci dekoncentrišu na horizontalno integrisani administrativni sistem. Funkcionalna dekoncentracija se dešava u onoj meri u kojoj se specifični zadaci dekoncentriraju na terenske jedinice određenog ministarstva ili agencije.

- **Dezinvestiranje-privatizacija**

Četvrti tip se odnosi na jedinice izvan zvanične vladine strukture (nevladine ili privatne), kao što su nevladine organizacije, korporacije i kompanije. Iako su ponekad uključeni u diskusije o decentralizaciji, priroda ovih transfera nije specifična na ovom nivou, tj. transferi se mogu desiti na istom nivou, koji je često centralni. Ove pojave se najčešće ne tretiraju kao oblici decentralizacije, već kao dezinvestiranje. Prodaja se odvija kada se planiranje i administrativna odgovornost ili druge javne funkcije prenose sa vlade na dobrovoljne, privatne ili nevladine institucije. U nekim slučajevima vlade se mogu prebaciti na "paralelne organizacije" kao što su nacionalna industrijska i trgovinska udruženja, profesionalne ili crkvene organizacije, političke stranke ili zadruga - pravo na licenciranje, regulisanje ili da nadgleda svoje članove u vršenju funkcija koje je prethodno kontrolisala vlada. U drugim slučajevima, vlade mogu prebaciti odgovornost za proizvodnju robe ili pružanje usluga privatnim organizacijama i to je proces koji se često naziva privatizacija.

Postoje i druga shvatanja decentralizacije, od kojih se često pominju administrativna decentralizacija, fiskalna decentralizacija, politička decentralizacija, pecentralizacija isporuke usluga. Obim i svrha ovog rada ne dozvoljavaju njihovu dalju razradu.

Zanimljivo je shvatanje Mueller (2007: 17) da svaki politički sistem objedinjuje ulaze i proizvodi rezultate (politike-policies). Odgovorni za agregaciju i proizvodnju su politički

akteri (politika-politics) ugrađene u njihove institucionalne strukture (državno uređenje-polity). Razumevanje političkog prostora na ovaj način zasniva se na ljudima kao suštinski racionalnim bićima, ali ograničenim u svom stvarnom izboru odluka strukturalnim faktorima kao što su - u ovom redu - njihova politička kultura, politička institucije, informisanost, razumljivost i izvodljivost i najverovatnije posledice njihovih izbora. U meri u kojoj se građani angažuju u političkim odlukama, oni su kategorizovani kao politički akteri i mogu se podeliti u pet grupa prema intenzitetu svog angažovanja: biračko telo (taj deo naroda glasa kada je poztrebnp), zvaničnici (oni koji drže političke kancelarije), političke partije (koje čine većinu, ako ne i svi članovi druge grupe, plus drugi članovi partije), državni službenici (birokrati i druge javne službenike) i interesne grupe.

- **Politika- Policy (de) centralizacija**

Prvi aspekt lokalne ili regionalne autonomije odnosi se na javne funkcije i njihovu vertikalnu distribuciju: što je veći procenat odluka koje donosi centralna vlast u odnosu na sve javne organe u sistemu, to je država centralizovanija. Ovo obuhvata političku dimenziju (de) centralizacije, jer ona obuhvata uloga koju teritorijalna varijabla igra za sistemske rezultate.

- **Politika-Polity (de) centralizacija**

Drugi aspekt lokalne ili regionalne autonomije odnosi se na broj i veličinu jedinice. Koliko subnacionalnih entiteta sistem ima, koliko su veliki i gde oni se nalaze u odnosu na centar i koliko mogu biti važni za vertikalnu distribuciju moći. To se odnosi na institucionalnu ili političku dimenziju (de) centralizacije. Tako se na primer, predlaže meru decentralizacije koja uzima prosečni broj osoba po opštini u kantonu, čime se pokriva administrativna fragmentacija lokalnih vlasti u datom kantonu. Dvostruki problem sa ovom merom je da dok ona obuhvata demografsku distribuciju, pretpostavka da veće opštine imaju veću autonomiju ne mora. I nije nužno tačna. Drugo, na ovu distribuciju će verovatno uticati teritorijalne reforme ili opšti demografski razvoj. Reforma može ali ne mora da promeni vertikalnu raspodelu moći, a oni mogu ali ne moraju jačati lokalne autonomije

- **Politička dimenzija-politics**

Konačni element (de) centralizacije, ima veze sa političkim akterima, procesom i teritorijalnom mobilizacijom. Ovaj aspekt (de) centralizacije nazivamo političkom-dimenzijom, koja je najnepojmljivija. Prema saznanjima, nijedna studija nikada nije upoređivala vertikalnu organizaciju političkih partija, udeo lokalnih predstavnika i teritorijalne dimenzije izbornih sistema u svim političkim sistemima.

4. Zaključak

Decentralizacija u zemljama u razvoju i u Srbiji nije ostvarila značajnije rezultate. Decentralizacija se često od različitih Vlada shvata kao pomodarstvo i kao tema koja je blagougodna za slušanje jer je na tragu evropskih vrednosti i inicijativa. Zbog toga su dosadašnje aktivnosti na regionalizaciji u Srbiji imale više formalnu crtu a manje suštinsku. Pokušaji decentralizacije su vezani za političke stranke koje su a pitanjima decentralizacije želele da ostvare svoje ciljeve ulaska u parlament, ali su i te stranke takve zakonske predloge usvajali ne kao proizvod promišljenog delovanja, strateških dokumenata i na osnovu iskustava Evropske Unije.

Program decentralizacije zahteva strateški pristup implementaciji. Strateški pristup se ogleda u promišljanju rešenja na kratak, srednji dug rok. Podrazumeva se određivanje prioriteta reformi, fokusirajući se na jednostavnije zadatke koji ne ugrožavaju odmah na značajan način toleranciju centralne baze moći ili nadjačavaju kapacitete lokalnih vlasti. Takođe, važno je u strateškom promišljanju izvršiti adekvatna istraživanja i utvrditi kapacitete lokalnih samouprava za prihvatanje veće odgovornosti koje nosi decentralizacija. U okviru procene i snimanja kapaciteta lokalnih samouprava bilo bi poželjno utvrditi nekoliko nivoa lokalnih samouprava koje bi mogle u različitom ritmu da preuzimaju poslove predviđene aktima o decentralizaciji.

Važno je da kreatori decentralizacije budu svesni da ne postoji prečica za uspostavljanje i zaživljavanje procesa decentralizacije. Decentralizacija je process koji se kreira odozgo nadole i zbog toga zahteva period prihvatanja i sazrevanja ideja. Važna je uverenost da je process decentralizacije koristan za društvo i da je u funkciji obezbeđivanja kvalitetnijeg servisa države prema njenim građanima. Utoliko je važnije, da se prvo krene sa manje zahtevnim ciljevima i procedurama koje će biti lakše primenljive, a koje će biti podsticajne zahvaljujući vidljivim pozitivnim rezultatima. Zbog želje za postizanjem rezultata u kratkom roku (iz političkih razloga) upada se u zamku nerealnih pristupa decentralizaciji.

Lokalni doprinos i odgovornosti kroz političke reforme predstavlja ključ za uspešnu decentralizaciju. Postoje različiti načini za ostvarivanje ovog važnog cilja, ali- Potrebno je ohrabriti lokalno stanovništvo da se postepeno uvere da njihove lokalne vlasti mogu i da će odgovoriti novim obavezama.

Kada se pripremaju predlozi decentralizacije mora se imati u vidu da se process decentralizacije za svaku državu, pa i za Srbiju, mora pripremati po principu tailor-made. Samo takav pristup ima razloga za uspeh. To nosi opasnost da se za takve projekte ne nađu insotrani donatori, jer su vrlo često njihova davanja vezana za ekspertske usluge timova koji sa sobom nose gotova rešenja, ranije primenjivana u drugim državama.

U svrhu kvalitetnijeg osmišljavanja decentralizacije bilo bi preporučljivo organizovati istraživanja koja bi merila kapacitete lokalnih samouprava, ali i gradova i AP Vojvodine za preuzimanje ovlašćenja koje su u isključivoj nadležnosti centralne vlasti Republike Srbije sa preporukama za podizanje kapaciteta.

LITERATURA

- AER (1996). The Declaration on regionalism. Strasbourg.
- AER (2010b). The State of Regionalism in Europe An AER Report. Part II: What do Regions look like in Europe? An overview for the 47 Member States of the Council of Europe. Strasbourg.
- Hurrell, A. (1995.), Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics, Review of International Studies, (21) 4: 331-35
- Komšić J (2007) Principi evropskog regionalizma, Novi Sad, Philia.
- Sean Mueller, Theorising Decentralisation -Comparative evidence from sub-national Switzerland, ECPR
- UNDP Zajednički radni dokument UNDP-a i Vlade Nemačke
- UNDP, Decentralized Governance Programme: Strengthening Capacity for People -Centered Development, Management Development and Governance Division, Bureau for Development Policy, September 1997, pp. 5-6
- <http://www.cor.europa.eu>)
- <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/99/zajednicko-razvrstavanje-prostornih-jedinica-za-statistiku-nuts-pristupljeno-01.04.2019>.

REGIONALISM AND DECENTRALIZATION

Abstract: *Regionalism as a phenomenon is causing great attention in contemporary science. It is considered from several aspects, geographical, political, cultural, urban, etc. Depending on the ambience, it sometimes represents a direction towards centralization versus localism, that is, towards centralization in an environment that is centralized. Regionalism moves power towards institutions, organizations or procedures with a larger territorial scope and a larger population than the existing local authorities. At one time, regionalism is a step towards centralization and the antityus of decentralization represented by localism. Decentralization of governance refers to the restructuring or reorganization of authorities, so there is a system of co-responsibility between central and regional governance institutions in accordance with the principle of subsidiarity, which increases the overall quality and effectiveness of the management system, while increasing the authority and capacity of subnational levels.*

By contrast, in centralized countries, such as Serbia, according to today's organization, regionalism is a step towards decentralization

Key words: *regionalism, decentralization, delegation, regionalization, decision making*

ПОЛОЖАЈ ГРАДА У СИСТЕМУ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У СРБИЈИ

Dr Mile Ilić ⁴¹,
Dr Aleksandra Ilić Petrović ⁴²

Rezime: U Republici Srbiji je uspostavljen višestipni karakter lokalne samouprave. Osnovne jedinice lokalne samouprave su: opština, grad i grad Beograd. Postoje posebni kriterijumi za njihovo organizovanje. Ustav i Zakon o lokalnoj samoupravi uređuju pravni položaj lokalne samouprave. Za potpuno normativno-pravno definisanje sistema lokalne samouprave nedostaje Zakon o gradovima, koji treba doneti.

Gradovi su, u različitim oblicima i sa različitim nadležnostima, postojali u različitim periodima našeg ustavnog razvitka.

Ključne reči: lokalna samouprava, grad, grad Beograd, opština

1. Istorijski razvoj gradova

Kada se razmatraju pitanja vezana za teritorijalnu organizaciju Republike, uvek se analizira status grada ili, preciznije, pravni položaj grada. Stručnjaci koji se bave lokalnom samoupravom skoro da ne daju definiciju grada, već se, uvek, određuje opština, tj. komuna kao osnovnajedinica lokalne samouprave (Radivoje Marinković, Lokalna samouprava, IPS, Beograd, 1988, str. 9-20). Grad se, najčešće, upodobljava sa opštinom, a neke posebnosti se samo pominju. Ali, treba podsetiti da su prvi oblici lokalne samouprave nastali u Evropi XV v. upravo razvojem srednjevekovnih gradova, koji su od vladara, raznim poveljama i statutima, dobili status slobodnih gradova. Međutim, neki teoretičari stvarno poreklo lokalne samouprave nalaze još u XII veku, pri čemu ona predstavlja jedan oblik upravljanja u razvijenim gradovima (Jovan Đorđević, Osnovni tipovi lokalne samouprave, Nova administracija, Beograd, 1957, str.5). Država daje određene povlastice i priznanja gradovima kako bi se u njima uspostavio određeni nivo samostalnosti u uspostavljanju sopstvene organizacione strukture i upravljanju „dobijenim“ nadležnostima.

Može se reći da se savremena lokalna samouprava začela u XII i XIII veku u formi „slobodnih gradova“ i „slobodnih komuna“ i prvi takvi gradovi se javljaju u Engleskoj, Švedskoj i Nemačkoj (Miodrag Jovičić, Sistem lokalne samouprave u Engleskoj, Švedskoj i Švajcarskoj, Upporedna studija, Beograd, 1963). Slični začetci lokalne samouprave postojali su i u srednjevekovnoj Srbiji, što se ogledalo u privilegijama koje su imali veliki gradovi (Miroslav R. Đorđević, Pitanje samouprave Srbije 179-183, Gradina, Niš, 1982).

⁴¹Dr Mile Ilić, redovni profesor Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Nišu

⁴²Dr Aleksandra Ilić Petković, docent Fakulteta zaštite na radu Univerziteta u Nišu

Gradovi su imali različito uređen status. Uglavnom je uređivan status Beograda. Izdvajanje gradova iz okvira srezova je započeto posle II svetskog rata, ali nije bilo adekvatnog rešavanja toga statusa. Postojala su dva koncepta. Po jednom, grad je jedinstvena celina sa jednim organom vlasti, a po drugom, grad mora biti sastavljen iz više opština, koje bi imale svoje sopstvene organe. Među pravnim teoretičarima je preovladao stav da nijedan, ni drugi koncept nije dobar. Prvi, zato što je onemogućavao da se vlast približi građanima, a drugi zato što je praktično grad negiran kao jedna celina, jer je bio sastavljen iz većeg broja samostalnih opština.

Tek je Ustav SFRJ iz 1963.g. odredio pravni položaj grada (član 2 Ustava), na taj način što je predviđeno postojanje više opština u gradovima, koje mogu poveriti neke svoje poslove gradovima u nadležnost, a ovi ih mogu vršiti preko zajedničkog organa, koji se formira upravo radi vršenja poslova od zajedničkog interesa za grad. Ova rešenja su različita u odnosu na Ustavni zakon iz 1953. godine, pošto gradovi nisu predstavljali mehanički zbir opština, već jednu celinu u kojoj je svaka opština unutar grada imala svoju samostalnost, ali je „udružila“ zajedničke interese sa drugim opštinama i njihovoobavljanje je organizavano preko gradskih organa. Gradovi nisu bili precizno definisani, niti su imali izvornu samostalnost, jer su im opštine prenosile poslove, koje su mogle i ukinuti, što znači da su gradski organi bili „omeđeni“ i ograničeni opštinskim odlukama da li će, koje i na kakav način preneti neke svoje poslove na grad. Ovo je predstavljalo majorizaciju opština u odnosu na grad i nemogućnost grada da uspešno i efikasno obavlja svoje poslove u interesu građana. To je dovelo do promene pravnog položaja grada (Amandman XVII na Ustav SFRJ iz 1968.god.) na taj način što grad, koji ima u svom sastavu opštine, može biti organizovan kao društveno-politička zajednica, koji status su već imale opštine i grad Beograd (Ustavni zakon SR Srbije o ostvarivanju prava i dužnosti opština u Gradu Beogradu iz 1966.g.). Opštine su, i dalje, bile osnovne društveno-političke zajednice, a grad posebna društveno-politička zajednica. U narodnom periodu jača pozicija grada, u smislu dobijanja većih nadležnosti i više sredstava za njihovo obavljanje. Neki su u tome videli tendenciju centralizacije gradova na račun opština, pa se pribeglo traženju novog rešenja. Grad je izgubio status posebne društveno-političke zajednice (Ustav SFRJ iz 1974.). Gubitak ovog pravnog položaja je doveo do rešenja da opštine mogu poveravati poslove gradu, ali to može i Republika.

Ovo je značilo da se akcentuje „udruživanje opština u gradove“, a ne samostalnost gradova. Opštine su sada bile i osnovne i samoupravne društveno-političke zajednice, napušta se termin „grad“, a uspostavlja novi „gradska zajednica“, što je inkliniralo ka gubitku do tada stečene pozicije grada. Naglasak je bio na opštini, a ne na gradu. Smatra se da su Ustavom iz 1974.g. uspostavljena dva tipa gradskih zajednica. Jedan je bio takav da su Republika i opštine prenosile samo određene poslove na grad, a drugi da su prenošena i „prava i dužnosti“ opština i Republike gradovima (čl. 119 Ustava SFRJ iz 1974.), kako je, inače, uređen i položaj Beograda (čl. 286 Ustava SR Srbije iz 1974.).

Dakle, u ovom razdoblju, do Ustava iz 1974., dolazilo je do evolutivnih promena u statusu grada, ali je primetno izostajanje potpune definicije grada, jer se radilo o jednoj složenoj teritorijalnoj, lokalnoj zajednici. U ovom periodu je dolazilo do značajnih promena u našem političkom sistemu, manje značajnih u određivanju koncepta lokalne samouprave, a najmanje u određivanju pravnog položaja grada, moglo bi se reći, sve do danas. Nije bilo sporno da je opština osnovna društveno-politička zajednica, na kojoj se zasnavao ceo

POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI

koncept lokalne samouprave, ali je pozicija gradova bila drugačija i kretala se od toga da u okviru njih nema gradskih opština, pa do toga da je sastavljen od njih.

U pogledu funkcija i nadležnosti promene su išle od toga da se njima prenose poslovi opština do toga da to može činiti i Republika. Ali, očigledno je da oni nisu imali svoje origenerene nadležnosti, već su obavljali funkcije „udruženih“ opština preko za to formiranih posebnih zajedničkih organa. I u pogledu terminologije dešavale su se promene, od toga da je termin „grad“ zamenjen terminom „gradska zajednica“, do toga da opet bude vraćen termin „grad“, što je bilo, na neki način, uslovljeno time da li će ta forma biti organizovana kao posebna društveno-politička zajednica ili ne.

Grad, kao posebna zajednica opština i grad, kao naseljeno mesto nisu sinonimi, kao što nisu urbanističko određivanje grada sa teritorijom grada kao društveno-politička zajednica, jer su u sastavu gradova ulazile i opštine iz tzv. ruralnog područja, a ne samo sa užeg gradskog tkiva. Za grad je bilo bitno definisanje zajedničkih interesa građana, a ne teritorija na kojoj se oni ostvaruju. No, treba primetiti da je grad Beograd imao svojih izvornih nadležnosti, što drugi gradovi nisu (član 286 Ustav Srbije iz 1974.g.). Značajno je pitanje finansiranja gradova, koje je bipolarnog karaktera. Naime, gradovi, kao posebne društveno-političke zajednice, su imali svoje izvore prihoda, a postojali su i zajednički prihodi sa opštinama u sastavu gradova, kao i prihodi koje je Republika prenosila gradovima za obavljanje poverenih poslova. I na kraju ovog dela treba naznačiti ustavne promene iz 1974. g. u Ustavu SFRJ (amandman XXV na Ustav SFRJ iz 1974.g.), kojim je utvrđeno da se u gradu, na čijem području je osnovano više opština, osniva gradska zajednica, kao posebna društveno-politička zajednica, u kojoj se obezbeđuje planiranje društveno-ekonomskog razvoj, prostorno i urbanističko uređivanje i zadovoljavanje komunalnih potreba, a opštine i Republika mogu im poverti i druge svoje poslove.

Kasnije, određenim ustavnim rešenjima utvrđen je položaj grada preciznije, odredbom da se pojedina opština može proglasiti gradom ako se na njenoj teritoriji obrazuju dve ili više gradskih opština (čl. 107 Ustava Republike Srbije iz 1990.g.), a da se statutom grada određuju poslovi koje vrši grad, a koje gradske opštine. To se, po prvi put, precizno određuje koja lokalna zajednica može biti proglašen gradom i kako se uređuju odnosi unutar nje. Neki teoretičari smatraju da se ovim ustavnim rešenjima, kao i rešenjima o statusu grada Beograda, u Srbiji po prvi put uvodi pravi višetipski karakter lokalne samouprave. Jer, Beograd je definisan kao glavni grad Republike Srbije i posebna teritorijalna jedinica (član 118 Ustava Republike Srbije iz 1990.g.).

Na osnovu dosadašnjih iskustava i ukupnih saznanja moguće je izvesti jedan opšti zaključak o tome da se gradu (shvaćeno kategorijalno u najširem smislu reči, a ne samo velikim gradovima, odnosno glavnom gradu) mora obezbediti značajnije mesto u sistemu lokalne samouprave.

Promene u ranijim ustavima označili smo samo kao korak u tom pravcu. U tom smislu biće neophodno da se šire i preciznije i u zakonima jasnije i određenije izraze koncepcija grada, njegov opšti položaj i ustavni status i utvrde njegove izvorne funkcije. To će ujedno zahtevati veću slobodu i znatno širi prostor za samoorganizovanje i sopstveno konstituisanje, uspostavljanje racionalnije, jednostavnije i manje skupe organizacije političkog sistema u gradu. Kratko rečeno, biće neophodno obezbediti takvu ukupnu

organizovanost kojom će se postizati veći stepen integrisanosti lokalne samouprave u gradu.

U Ustavu Republike iz 1990. godine je regulisano da je grad Beograd posebna teritorijalna jedinica, a u osnovnim odredbama Ustava nema drugih odredbi o gradovima. (Vidi: čl. 7 Ustava Republike Srbije iz 1990.g.)

Zakonom se pojedina opština može utvrditi kao grad na čijoj teritoriji se obrazuju dve ili više gradskih opština, a statutom grada se određuje koje poslove opštine vrši grad, a koje gradska opština. (Vidi: čl. 117 Ustava Republike Srbije iz 1990.g.)

Drugi razrada o gradovima u Ustavu nema, osim o gradu Beogradu. (Vidi: čl. 118 Ustava Republike Srbije iz 1990.g.)

Grad Beograd obavlja poslove opštine utvrđene Ustavom i poslove koje mu Republika zakonom poveri iz okvira svojih prava i dužnosti. Teritorija grada Beograda se utvrđuje zakonom. Gradu Beogradu pripadaju prihodi utvrđeni zakonom, kao i sredstva za obavljanje poverenih poslova iz okvira prava i dužnosti Republike Srbije.

Grad Beograd ima statut kojim se određuje koje poslove opštine vrši grad Beograd, a koje gradska opština u njegovom sastavu i uređuju organizacija i rad organa grada, kao i druga pitanja od interesa za grad Beograd.

Statut donosi skupština grada Beograda.

Skupštinu Beograda čine odbornici izabrani na neposrednim izborima, tajnim glasanjem.

Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije i lokalnoj samoupravi iz 1991. godine pominje samo grad Beograd kao posebnu teritorijalnu jedinicu, pored opština i AP, koje čine teritorijalnu organizaciju Republike, ne pominjući pojam „grad“. (Vidi: čl. 1 Zakona o teritorijalnoj organizaciji Republike i lokalnoj samoupravi iz 1991.g.)

Slična je situacija i u delu zakona koji govori o lokalnoj samoupravi (II deo), gde se ističe da se lokalna samouprava ostvaruje u opštini i gradu Beogradu, a da određene poslove lokalne samouprave utvrđene statutom grada Beograda vrše i gradske opštine koje se oformljuju na teritoriji grada. Odredbe ovog zakona o lokalnoj samoupravi koje se odnose na opštinu primenjuju se i na grad Beograd. (Vidi: čl. 16 pomenutog Zakona)

Poslanici Niša u Narodnoj skupštini Republike Srbije su pokrenuli inicijativu, koju su zvanično prihvatile skupštine opština Niš i Novi Sad, za donošenje zakona o izmenama i dopunama Zakona o teritorijalnoj organizaciji i lokalnoj samoupravi avgusta 1991. godine.

Zakonom o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije i lokalnoj samoupravi („Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 47/91.) uređena je teritorijalna organizacija Republike Srbije, koju čine: opštine, kao teritorijalne jedinice u kojima se ostvaruje lokalna samouprava, Grad Beograd, kao posebna teritorijalna jedinica i autonomne pokrajine, kao oblici teritorijalne autonomije.

Inicijativom je bila predložena promena tako da se Niš i Novi Sad obrazuju kao gradovi.

POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI

Ustavom Republike Srbije predviđeno je da se pojedine opštine mogu utvrditi kao gradovi, na čijoj se teritoriji obrazuju dve ili više gradskih opština, a taj uslov nisu ispunjavali ni Niš, ni Novi Sad.

Svakako da ovakav položaj zaslužuju gradovi koji po svojoj veličini, razvijenosti, privrednom, kulturnom i opštem značaju imaju posebno mesto u Republici.

Polazeći od stanovišta da je potrebno u razvijenim sredinama i velikim opštinama obezbediti određene institucionalne okvire za poslove, prava i dužnosti koje će omogućiti da se takve sredine organizuju za upravljanje, kao i da opštine Niš i Novi Sad predstavljaju značajne, velike i složene celine lokalne samouprave, te da ispunjavaju sve društvene, privredne i političke uslove da, u skladu sa Ustavom imaju status grada, predloženo je da se ove dve opštine zakonom utvrde kao gradovi.

Na osnovu ove inicijative, Narodna Skupština Republike Srbije je izmenila zakon tako da se u teritorijalne jedinice Republike, uvršćuju i gradovi, pored opština i autonomnih pokrajina. (Vidi čl. 1 Zakona o izmenama i dopunama Zakona o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije i lokalnoj samoupravi od 3.11.1992.g.)

Prema tome, grad je teritorijalna jedinica koja obavlja poslove opštine utvrđene Ustavom, poslove koje mu Republika zakonom poveri iz okvira svojih prava i dužnosti, kao i druge poslove utvrđene statutom grada i istovremeno je teritorijalna jedinica u kojoj građani ostvaruju lokalnu samoupravu.

Podela grada na gradske opštine utvrđuje se statutom grada.

Definisano je da su gradovi: Kragujevac, Niš, Novi Sad i Priština. (Vidi: čl. 11 pomenutog zakona)

Po Zakonu o lokalnoj samoupravi iz 2002.g. grad je definisan kao teritorijalna jedinica lokalne samouprave koju čine dve ili više gradskih opština, uz naznačenje da se odredbe ovog zakona, koje se odnose na opštinu, primenjuju i na grad.

Zakonom je definisano da grad obavlja izvorne poslove opštine, kao i poverene poslove iz okvira prava i dužnosti Republike i oblika teritorijalne autonomije, što je novo rešenje u smislu da pokrajine mogu da poveravaju poslove gradovima, koji postoje na njihovoj teritoriji.

Statutom grada se, inače, određuju gradske opštine i utvrđuje koje poslove obavlja grad, a koje gradska opština, utvrđuju se organi gradskih opština, uređuju odnosi organa grada i organa gradskih opština i druga pitanja od značaja za funkcionisanje grada što je, uostalom, na sličan način bilo predviđeno i ranijim zakonima.

Položaj grada Beograda i status gradskih opština u gradu Beogradu treba da se uredi posebnim zakonom, koji je trebalo doneti u zakonom određenom roku od 6 meseci po donošenju Zakona o lokalnoj samoupravi, tj. trebalo ga je doneti do septembra 2002., ali je to učinjeno tek krajem 2007.g.

Proglašavanjem statusa gradova započet je proces izgrađivanja adekvatnog sistema organizovanosti jedinica lokalne samouprave, ali za sada gradovima, sem naziva, nisu dati nikakvi drugi atributi, odnosno nije određena sadržina tog instituta. Ustav i Zakon se, još uvek, zadržavaju na određivanju da „gradovi vrše funkcije opštine” i na taj način ih u svemu praktično izjednačuju.

Kada se izvrši analiza rešenja o lokalnoj samoupravi u Ustavu Srbije iz 1990. godine može se zapaziti da ona, u suštini ne uređuju specifičnosti lokalne samouprave već se u njemu nalaze, uglavnom, neka opšta rešenja. U članu 7 Ustava definisana je samo opština, a ne i grad, kao jedinica lokalne samouprave, a o gradu se govori kroz član 117, ali samo u smislu da se “neka opština može utvrditi kao grad na čijoj se teritoriji obrazuju dve ili više gradskih opština”, što je nepotrebno ograničenje, pri čemu se ne ukazuje na distinkciju između opštine i gradske opštine.

Isto tako, je nepotrebna razrada, kroz član 118 Ustava, odredbi o Beogradu, jer je dovoljno određenje da se status glavnog grada određuje posebnim zakonom, pošto je već kroz član 7 Ustava određeno da je grad Beograd posebna teritorijalna jedinica.

I, konačno, u čl. 113 su nabrojane nadležnosti opštine koje se smatraju originernim poslovima opštine, ali je to preusko učinjeno i treba utvrditi širi krug poslova izvornog karaktera opštine, u skladu sa procesima jačanja autonomije na račun centralizacije u našoj državi.

2. Sadašnja rešenja o gradovima

Novi Ustav Republike Srbije donet je 2006. godine.

U članu 9 se uvodi kategorija glavnog grada i određuje da je glavni grad Republike Beograd. Na ovaj način se već jedna jedinica lokalne samouprave podiže na nivo ustavnih načela, a već u čl. 12 se eksplicitno određuje da je „državna vlast ograničena pravom građana na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu“, a da ovo pravo „podleže samo nadzoru ustavnosti i zakonitosti“. Na ovaj način se pravi jasna distinkcija između države i lokalne samouprave, odnosno teritorijalne autonomije i ističe pun kapacitet ovih instituta, jer se jasno kaže da oni ne mogu ni na koji način biti ograničeni, niti uslovljeni, već jedino moraju da poštuju Ustav i zakone, što implicira ka tome da se njihove odluke mogu preispitivati kroz proces utvrđivanja njihove usklađenosti sa ustavom i zakonima, ali ne i njihova celishodnost. Ovo upućuje na samostalnost i nezavisnost lokalne samouprave i teritorijalne autonomije.

Podizanje lokalne samouprave i teritorijalne autonomije na nivo ustavnih načela ukazuje na veliki značaj koji im država pridaje. To je, istovremeno, prilika za njihovim daljim jačanjem i postizanjem pune sadržine ovih ustavnih kategorija. Ne ukazuje se slučajno u teoriji da je „lokalna samouprava najisplativija investicija u demokratiju“, a obzirom da je Srbija, po svom Ustavu, građanska i demokratska država, stavljanje „lokalne samouprave“ u rang ustavnih načela govori o tome koliki značaj država pridaje ovom institutu demokratske države.

POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI

Naravno, posebne odredbe Ustava se odnose na samu lokalnu samoupravu (VII deo t. 3. čl. 188-194). Pored osnovnih odredbi, u ovoj tački se određuje položaj jedinica lokalne samouprave, nadležnosti i pravni akti opštine, njeni organi, kao i nadzor nad radom opštine i zaštita lokalne samouprave.

Kao jedinice lokalne samouprave Ustav određuje opštine, gradove i grad Beograd. Teritorija i sedište ovih jedinica se određuje zakonom. U osnovnim odredbama se nalazi i stav da prilikom osnivanja, ukidanja i promene teritorije jedinica lokalne samouprave treba prethodno organizovati referendum na teritoriji te jedinice. U ovim odredbama se nalazi i rešenje o finansiranju lokalne samouprave, na taj način što se ukazuje da se „poslovi jedinica lokalne samouprave finansiraju iz izvornih prihoda jedinica lokalne samouprave i iz budžeta Republike, odnosno autonomne pokrajine“, u zavisnosti od toga ko poverava poslove iz svoje nadležnosti na izvršavanje jedinicama lokalne samouprave.

U pogledu položaja jedinica lokalne samouprave ustanovljavaju se osnovna rešenja za opštinu, grad i grad Beograd. Tako se utvrđuje da se opštine osnivaju i ukidaju zakonom, što je slučaj i sa gradom, ali u skladu sa kriterijumima koje će utvrđivati Zakon o lokalnoj samoupravi. Ovo ustavno rešenje se razlikuje od dosadašnjeg, kojim je bilo predviđeno da se jedna teritorijalna zajednica (opština) može proglasiti gradom ako na svojoj teritoriji ima najmanje dve (gradske) opštine. Ovo je bio jedan formalni kriterijum, koji je doveo do nepotrebnog parcelisanja jedinstvenog gradskog tkiva na nekoliko opština, a da nije bilo suštinske razlike u nadležnostima i funkcionisanju između gradova i opština. I ovaj Ustav predviđa mogućnosti da se na teritoriji grada mogu obrazovati dve ili više opština, ali to treba predvideti statutom grada. Ovim aktom bi se, u slučaju formiranja više gradskih opština, uredili i poslovi iz nadležnosti grada koje vrše gradske opštine, što upućuje na to da se radi o nekoj vrsti poverenih poslova. Ovde treba ukazati i na činjenicu da grad ima nadležnosti koje su Ustavom poverene opštini, ali se zakonom mogu poveriti i druge nadležnosti.

Poseban položaj ima grad Beograd, koji se definiše kao glavni grad Srbije. Ustav predviđa da se njegov položaj uređuje zakonom o glavnom gradu i statutom grada Beograda. Do sada nije postojalo ustavno rešenje da se položaj Beograda uređuje posebnim zakonom, ali je to bila obaveza po Zakonu o lokalnoj samoupravi, koji je donet februara 2002.g. Naime, ovim zakonom je utvrđena obaveza da se u roku od 6 meseci od usvajanja pomenutog zakona (dakle do avgusta 2002) donese poseban zakon o glavnom gradu, ali je takav zakon donet tek krajem 2007.g.. Ustavom je predviđeno da će glavni grad imati one nadležnosti koje su Ustavom poverene opštini, a mogu mu se, posebnim zakonima, preneti i druge nadležnosti, kao što se to može učiniti i zakonom o glavnom gradu.

Na ovaj način se lokalna samouprava treba da uredi Zakonom o lokalnoj samoupravi i Zakonom o glavnom gradu, što je ustavna obaveza, kao i zakonom koji treba prethodno da uredi teritorijalnu organizaciju Republike. No, valja očekivati i donošenje posebnog zakona o gradovima, i ako to nije izričito ustavna obaveza. Tako bi se znatno potpunije nego do sada iskazao višetipni karakter lokalne samouprave, kao izraz različitosti jedinica lokalne samouprave u našem ustavnom i političkom sistemu. Do sada smo imali samo formalnu višetipnost, ali ne i suštinsku. Do sada praktično nismo imali razliku u nadležnostima između opština, gradova i glavnog grada, pa su postojali samo različiti nazivi za iste poslove. Sada

valja očekivati da će se posebnim zakonima uspostaviti jasnija distinkcija između pomenutih jedinica lokalne samouprave. Posebno bi bilo dobro da se utvrde jasni kriterijumi za proglašavanje neke teritorijalne zajednice gradom, a da oni ne budu formalnog karaktera kao do sada. Neki pokušaji su, u tom smislu, učinjeni, kao što je na primer broj stanovnika (100.000), da bi se jedna opština proglasila gradom.

Tako bi se uspostavila jasna organizaciona struktura jedinica lokalne samouprave, jasne nadležnosti i poslovi koje će obavljati, a koji neće biti isti kao do sada i posebna zakonska regulativa, koja će uspostaviti jasne razlike, ali i jasan odnos među različitim jedinicama lokalne samouprave.

U članu 190 Ustava definišu se nadležnosti opštine. Još jednom treba podsetiti da sve ove poslove obavljaju sve jedinice lokalne samouprave (grad, grad Beograd, opština), ali gradovi i grad Beograd mogu obavljati i druge poslove, van poslova označenih u čl. 190 Ustava, ako se posebnim zakonom ili odlukom autonomne pokrajine, prenose gradovima i glavnom gradu i neki drugi poslovi.

Ustav predviđa sedam nadležnosti koje pripadaju opštinama, uz naglašavanje da one mogu obavljati i druge poslove određene zakonom.

Opština, preko svojih organa, u skladu sa zakonom:

1. uređuje i obezbeđuje obavljanje i razvoj komunalnih delatnosti;
2. uređuje i obezbeđuje korišćenje građevinskog zemljišta i poslovnog prostora;
3. stara se o izgradnji, rekonstrukciji, održavanju i korišćenju lokalnih puteva i ulica i drugih javnih objekata od opštinskog značaja; uređuje i obezbeđuje lokalni prevoz;
4. stara se o zadovoljavanju potreba građana u oblasti prosvete, kulture, zdravstvene i socijalne zaštite, dečije zaštite, sporta i fizičke kulture;
5. stara se o razvoju i unapređenju turizma, zanatstva, ugostiteljstva i trgovine;
6. stara se o zaštiti životne sredine, zaštiti od elementarnih i drugih nepogoda; zaštititi kulturnih dobara od značaja za opštinu;
7. zaštititi, unapređenju i korišćenju poljoprivrednog zemljišta;

Pored ovih poslova, u Ustavu se ističe da opština donosi svoj budžet i završni račun, urbanistički plan i program razvoja, utvrđuje svoje simbole i njihovu upotrebu, a stara se i o ostvarivanju, zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih prava, kao i o javnom informisanju u opštini. Ove poslove opština obavlja samostalno, u skladu sa zakonom.

Takođe, najbitnija promena je vraćanje imovine opštine na samostalno upravljanje opštinama u skladu sa zakonom, jer je do sad opštinska imovina bila u državnoj svojini.

Opština može da propisuje i prekršaje za povredu opštinskih propisa, u skladu sa zakonom.

POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI

Zbog ovih rešenja donet je poseban zakon o javnoj svojini (opštinskoj imovini), dok postojeći Zakon o prekršajima, koji je stupio na snagu 1.1.2007. g., sadrži odredbe da je u nadležnosti opštine i „propisivanje prekršaja za povredu propisa koje sama donosi“.

Što se tiče nadležnosti opština po čl. 190 Ustava nema razlike između ovih i rešenja po dosadašnjem Ustavu.

U pogledu pravnih akata opštine, Ustav predviđa da je najviši pravni akt statut, koga donosi skupština opštine, što je i do sada bio slučaj. Pored ovog akta, skupština opštine donosi i opšte akte iz svoje nadležnosti, usvaja budžet i završni račun, donosi plan razvoja i prostorni plan, raspisuje opštinski referendum i obavlja druge poslove. Sve je ovo i do sada bilo prisutno.

Kod utvrđivanja organa opštine ističe se da je osnovni organ opštine skupština opštine, ali da postoje i drugi organi utvrđeni statutom, u skladu sa zakonom. Skupština opštine, po Ustavu, odlučuje o izboru izvršnih organa opština, u skladu sa zakonom i statutom, dok se izbor izvršnih organa grada i grada Beograda, uređuje zakonom. Šta sve ovo znači? Rešenje da je skupština opštine najviši predstavnički organ opštine je i do sada bilo prisutno. U pogledu drugih, a pre svega, izvršnih organa, upućuje se na zakon i statut, kojima treba da budu određeni ovi organi i njihova nadležnost. Do sada su to bili opštinsko veće i predsednik opštine, ali Ustav upućuje na zakon i statut, kojim treba da se odredi i način izbora izvršnih organa (da li neposredno ili u skupštini opštine). Opet, za gradove i grad Beograd, se upućuje na poseban zakon, kojim će se urediti izbor izvršnih organa. Sve ovo pretpostavlja da izbor izvršnih organa opština, s jedne i gradova i grada Beograda, s druge strane, može biti različit. Međutim, novodoneti zakoni iz ove oblasti 2007. g. su rešili ovu dilemu tako da se predsednici opština i opštinska veća biraju od strane odbornika skupštine opštine.

3. Uporedno-pravni prikaz položaja gradova

Takođe, ovo može implicirati ka rešenju da se u opštinama izvršni organi biraju od strane skupštine opštine, a u gradovima i gradu Beogradu neposredno od strane građana. Evropska su rešenja da se predsednici opština i gradova biraju neposredno. Kod nas postoji velika konfuzija u dosadašnjem (lošem) Zakonu o lokalnoj samoupravi u pogledu odnosa skupštine opštine (grada) i predsednika opštine (gradonačelnika). Možda nije potrebno odstupati od progresivnih rešenja iz evropskog zakonodavstva, već uspostaviti jasniji odnos i to zakonom između skupštine opštine i predsednika opštine.

Ako se napravi uporedno-pravna analiza ustavnih rešenja o lokalnoj samoupravi u dosadašnjem i sadašnjem ustavu može se zapaziti da nema velikih razlika.

U ranijem Ustavu (čl.7) je bilo predviđeno da je opština teritorijalna jedinica u kojoj se ostvaruje lokalna samouprava, da je grad Beograd posebna teritorijalna jedinica, a da se teritorijalno organizovanje Republike utvrđuje zakonom. Međutim, po čl. 188 novog Ustava u ravnopravnom statusu su jedinice lokalne samouprave (opštine, gradovi i grad Beograd). Dakle, analizirajući prethodni Ustav, a to je razrađeno aktuelnim Zakonom o lokalnoj samoupravi, opština je osnovna, a grad Beograd posebna teritorijalna jedinica lokalne samouprave, pri čemu je razlika između opština i gradova u tome što je članom 117 ranijeg

Ustava bilo predviđeno da se pojedina opština može utvrditi kao grad ako se na njenoj teritoriji obrazuje dve ili više gradskih opština, dok po novom Ustavu (čl. 189) nema ove formalne obaveze, već će se Zakonom o lokalnoj samoupravi utvrditi kriterijumi za obrazovanje gradova.

Pozicija glavnog grada, tj. grada Beograda je bila uređena čl. 118 ranijeg Ustava, a po novom Ustavu (čl. 189) položaj Beograda se uređuje zakonom o glavnom gradu.

I po ranijem i po sadašnjem ustavu i gradovi i glavni grad imaju nadležnosti koje imaju opštine, ali im se zakonom mogu poveriti i drugi poslovi Republike.

Ustavna obaveza po ranijem Ustavu da neka teritorijalna zajednica može da ima status grada ako ima najmanje dve gradske opštine u svom sastavu je transformisana u mogućnost da se statutom grada može predvideti da se na teritoriji grada organizuju dve ili više gradskih opština.

Oba dva ustava upućuju na to da se teritorijalna organizacija Republike uređuje zakonom, koji je donet krajem 2007.g. kao uslov za donošenje novog zakona o lokalnoj samoupravi, zatim zakona o glavnom gradu, a moguće i zakona o gradovima. Svi ovi zakoni, uključujući i Zakon o lokalnim izborima su doneti krajem 2007.g., osim zakona o gradovima koji doduše nije ustavna obaveza.

U pogledu osnovnih ustavnih rešenja o finansiranju lokalne samouprave skoro da nema razlike u ranijem i sadašnjem ustavu.

Po ranijem Ustavu (čl. 69) je predviđeno da grad Beograd i opštine imaju budžete, u kojima se iskazuju svi prihodi i rashodi i da se sredstva budžeta obezbeđuju iz poreza i drugih prihoda, koji su utvrđuju prema ekonomskoj snazi obveznika. U ovom Ustavu je utvrđena obaveza pri donošenju zakona i drugih propisa da se precizira da li su obezbeđena sredstva u budžetu za njihovo ostvarivanje.

U novom Ustavu (čl. 188) je predviđeno da se poslovi lokalne samouprave finansiraju iz njihovih izvornih prihoda i iz budžeta Republike ili autonomne pokrajine, a u članu 190 (koji se odnosi na nadležnosti opštine) je predviđeno da opština samostalno donosi svoj budžet i završni račun, da bi u čl. 191 bilo precizirano da ova akta u opštini usvaja skupština opštine. Čl. 91 novog Ustava predviđa da se sredstva za finansiranje poslova lokalne samouprave obezbeđuju iz poreza i drugih prihoda i da se obaveza plaćanja poreza zasniva na ekonomskoj moći obveznika. Prema tome, skoro da nema nikakvih razlika između ranijeg i sadašnjeg Ustava u pogledu finansiranja lokalne samouprave, osim formalnog pristupa da se u starom Ustavu sve ove odredbe nalaze na istom mestu, a u novom su različito strukturirane.

Takođe, u članu 92, koji se odnosi na budžet je uređeno da jedinice lokalne samouprave imaju budžete u kojima se iskazuju svi prihodi i rashodi. U pogledu nadležnosti opština nema razlike između novog i starog ustava. U čl. 113 starog Ustava se nalaze iste nadležnosti koje su kasnije definisane čl. 190 novog Ustava. Jedina razlika je da su u novom Ustavu izostavljene tačke 6 i 7 čl. 113 ranijeg Ustava, koje su predviđale da „opština izvršava zakone, druge propise i opšte akte Republike čije je izvršenje povereno opštini i obezbeđuje

POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI

izvršenje propisa i drugih opštih akata opštine, obrazuje organe, organizacije i službe za potrebe opštine i uređuje njihovu organizaciju i rad“.

Novi Ustav (u čl. 190) u odnosu na raniji predviđa da opština utvrđuje simbole opštine i njihovu upotrebu i da se stara o ostvarivanju, zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih prava, kao i da samostalno upravlja opštinskom imovinom.

Temeljni akt međunarodnog karaktera iz oblasti lokalne samouprave je Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, usvojena u Strazburu od strane Saveta Evrope 1985. godine. Ratifikovale su je 43 države, a Srbija je donela Zakon o ratifikaciji Evropske povelje tek 2007. godine, među poslednjim evropskim državama.

Veliki broj pravnih akata uređuje, u celini ili delimično, lokalnu samoupravu, pa ih je nemoguće na jednom mestu nabrojati. Na lokalnom nivou se realizuje mnogo poslova, organi lokalne samouprave moraju sprovoditi veliki broj materijalnih propisa, pa se, čak, procenjuje da se oko tri četvrtine svih donetih propisa odnosi na lokalne zajednice.

Međutim, najbitniji propisi koji uređuju praktično sistem lokalne samouprave su:
Ustav

- Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije (Svačetirotiova zakonasuobjavljenau „SlužbenomglasnikuSrbije“ br. 129/2007)
- Zakon o lokalnoj samoupravi
- Zakon o lokalnim izborima i
- Zakon o glavnom gradu
- Od značaja je i Zakon o finansiranju lokalne samouprave.

Postoje i posebni zakoni koji uređuje pojedine oblasti društvenog života i kojima se jedinicama lokalne samouprave poveravaju ili prenose poslovi iz nadležnosti Republike. To su tzv. „sektorski zakoni“ (npr. Zakon o visokom obrazovanju).Pojedinim zakonima se uređuje procedura u radu organa lokalne samouprave (npr. Zakon o opštem upravnom postupku).

Inače, teritorijalnu organizaciju Republike danas čine dve autonomne pokrajine, kao oblici teritorijalne autonomije od kojih je AP Kosovo i Metohija u posebnom statusu, gradovi, opštine i grad Beograd, kao oblici lokalne samouprave. Po prvi put su utvrđeni kriterijumi, za proglašavanje neke lokalne zajednice gradom, odnosno opštinom.

Jedna teritorijalna zajednica može biti proglašena opštinom ako ima najmanje 10.000 stanovnika ili manje, kada za to postoje posebni ekonomski, geografski i istorijski razlozi.

Da bi neka postojeća opština bila proglašena gradom mora da ima najmanje 100.000 stanovnika, ali u nekim slučajevima kada postoje posebni ekonomski, geografski i istorijski razlozi ne traži se, kao uslov, ovaj broj stanovnika.(NateritorijiSrbije, bez Kosova, ponovomZakonu, postoji 23 grada, odkojih 10 imamanjeod 100,000 stanovnika)

Po ranijem ustavu, za dobijanje statusa grada uslov je bio da se određena lokalna zajednica sastoji iz dve ili više opština. Sada nije tako, ta ustavna odredba je izostavljena i gradovi sami odlučuju, svojim statutima, da li će imati u svom sastavu gradske opštine.

Podela gradova na opštine, organi gradskih opština i poslovi iz nadležnosti grada koje će grad preneti gradskim opštinama uređuju se statutima gradova. (U Srbiji, bez Kosova, postoje 122 opštine, 23 gradai 23 gradskihopština)

Prema tome, osnovni normativni akti, kojima se uređuje sprovođenje propisa iz oblasti lokalne samouprave u jedinicama lokalne samouprave, su statuti opština i gradova.

Na osnovu njih se donosi poslovnici o radu skupština opština i veliki broj drugih akata koji moraju da budu u skladu sa statutima.

Pitanje teritorijalne organizacije Republike je ranije bilo uređeno jedinstvenim zakonom, koji je regulisao lokalnu samoupravu i teritorijalnu organizaciju zajedno.

Donošenjem posebnog Zakona o teritorijalnoj organizaciji, pored već postojeća četiri grada, (Niš, Novi Sad, Kragujevac, Priština) i grada Beograda, još 19 opština dobilo je taj status, tako da danas postoji 24 grada u Republici. Time je stvorena mogućnost za dalju decentralizaciju i demetropolizacija sistema lokalne samoupravei za dalje uspostavljanje višetipskog karaktera lokalne samouprave. (BratislavĐokić, Novi zakonioblastilokalnesamouprave, Lokalnasamoupravabr. 1/08, SKOG, Beograd, 2008., str. 10)

U AP Vojvodini se obrazuje 39 opština i 6 gradova, a u AP Kosovo i Methiji 28 opština i 1 grad, tako da u Srbiji ima ukupno150 opština, 24 grada i grad Beograd ili ukupno 175 jedinice lokalne samouprave, s tim što je sadašnjim zakonom proglašeno 19 novih gradova. Ti gradovi su: Zrenjanin, Kraljevo, Kruševac, Leskovac, Pančevo, Smederevo, Subotica, Čačak i Šabac (sa preko 100.000 stanovnika), kao i Vranje, Loznica, Užice i Zaječar (jer su u blizini državne granice) i iz drugih razloga: Valjevo, Jagodina, Novi Pazar, Požarevac, Sombor, Sremska Mitrovica, a ranije su proglašeni za gradove: Niš, Novi Sad, Kragujevac i Priština i naravno mnogo ranije Beograd.

LITERATURA

Radivoje Marinković, Lokalna samouprava, IPS, Beograd, 1988. g.

Miodrag Jovičić, Sistem lokalne samouprave u Engleskoj, Švedskoj i Švajcarskoj, Uperedna studija, Beograd, 1963. g.

Miroslav R. Đorđević, Pitanje samouprave Srbije 179-183, Gradina, Niš, 1982. g.

Jovan Đorđević, Osnovni tipovi lokalne samouprave, Nova administracija, Beograd, 1957. g.

Bratislav Đokić, Novi zakoni u oblasti lokalne samouprave, Lokalna samouprava, br. 1/08, SKOG, Beograd, 2008. g.

Ustavni zakon SR Srbije o ostvarivanju prava i dužnosti opština u Gradu Beogradu iz 1966.g.

Ustav SFRJ iz 1974.g.

POLOŽAJ GRADA U SISTEMU LOKALNE SAMOUPRAVE U SRBIJI

Ustav SR Srbije iz 1974.g.

Ustav Republike Srbije iz 1990.g.

Zakoni iz oblasti lokalne samouprave

THE POSITION OF THE CITY IN THE LOCAL SELF-GOVERNMENT SYSTEM OF SERBIA

Abstract: *There are several types of local self-government in the Republic of Serbia. The basic units of local self-government are: municipality, city and the city of Belgrade. There are specific criteria pertaining to their organization. The Constitution, Law on Local Self-Government and Law on the Capital City regulate the legal status of local self-government units. In order to fully define the legal position of local self-government, it is necessary to put into effect the Law on the Cities, which is has not been adopted yet.*

Throughout our constitutional development, cities have existed in various forms and with different competences.

Key words: *local self-government, city, city of Belgrade, municipality*

ULOGA LOKALNE SAMOUPRAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA

**Dr Dragan Č. Kostić⁴³,
Mr Vladan S. Vasić⁴⁴,
Vladan Stojanović⁴⁵**

Apstrakt: Koje mehanizme lokalna samouprava može da koristi u cilju unapređenja socijalno ekonomskog stanja?

Veoma efikasan instrument za privlačenje direktnih investicija je institut slobodnih zona. Lokalna samouprava treba da iskoristi sve prednosti koje pruža država kroz Zakon o slobodnim zonama dok u isto vreme može da unapredi svoj poslovni ambijent specijalnim pogodnostima i olakšicama za poslovanje u okviru svojih ingerencija.

Tako se u slobodnim zonama može obezbediti sinergija savremenih državnih instrumenata namenjenih ekonomskom razvoju (stabilno poslovno okruženje, finansijski podsticaji, poreska oslobođenja, itd) sa pogodnostima koje može pružiti lokalna administracija.

Privrednim subjektima opštine i gradovi mogu investitorima ponuditi oslobađanja od plaćanja naknada, taksu i doprinosa pri izgradnji i eksploataciji objekta namenjenih obavljanju privrednih aktivnosti.

Pomoć se može dodeljivati i za povećanje broja radnika i obliku bespovratnih novčanih sredstava kroz refundaciju dela sredstava prethodno plaćenih troškova zarade.

Pomoć ovakve vrste spada u državnu pomoć male vrednosti „de minimis“ i regulisana je pozitivnim zakonskim aktima.

Cilj je unapređenja ekonomskog razvoja lokalnih samouprava i smanjenje stope nezaposlenosti.

Ključne reči: lokalna samouprava, privlačenje direktnih investicija, smanjenje stope nezaposlenosti.

⁴³Univerzitet Megatrend Beograd, Fakultet za menadžment Zaječar, Republika Srbija, vanredni profesor, dragan.kostic3@gmail.com

⁴⁴Grad Pirot, Republika Srbija, gradonačelnik, vladanvasic@hotmail.com

⁴⁵Slobodna zona Pirot, vladan.stojanovic@freezonepirot.com

Uvod

Različite državne mere privlačenja investicija nisu u potpunosti ispunile deklarirane ciljeve u Republici Srbiji. Državne mere namenjene podsticaju poželjno je upotpuniti dodatnim merama lokalne zajednice koje bi dodatno podstakle privlačenje investicija.

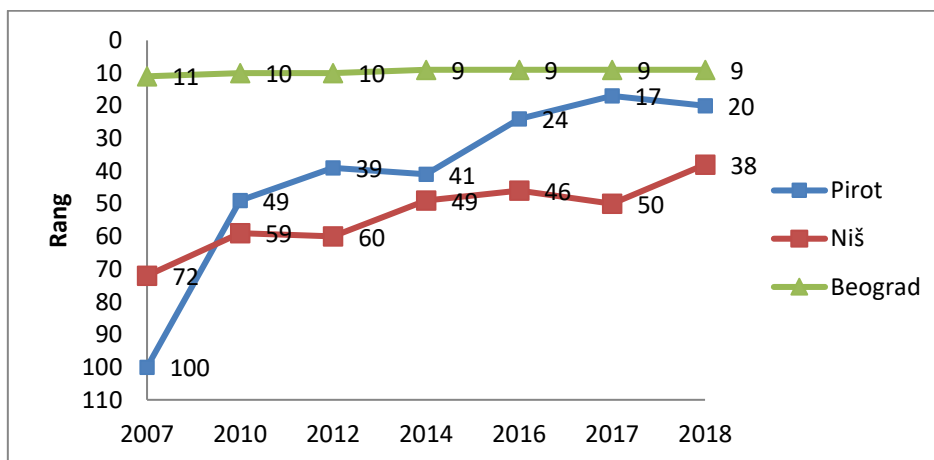
Objedinjene državne mere i mere lokalne politike mogu doprineti obezbeđenju povoljnijeg poslovnog okruženja i investicione klime koja pruža maksimalne pogodnosti za direktne investitore.

Kako jedinice lokalne samouprave predstavljaju mesto svih aktivnosti vezanih za pokretanje poslovanja od velikog je značaja uloga lokalnih vlasti u posticanju lokalnog ekonomskog rasta. „Gradovi, a ne države, pravi su motori ekonomskog razvoja .

1. Ekonomska situacija na teritoriji Pirotskog okruga

Grad Pirot je u poslednjih deset godina primetno napredovao. Sa 100. mesta na rang listi u 2007. godini došao do 20. pozicije u 2018. godini, ispod proseka neto zarade beogradskih opština i iznad proseka grada Niša koji je na 38. mestu.

Grafikon 1: Rangiranje gradova prema visini prosečne neto zarade za period od 2007. do 2018. godine.

Radi upoređenja poboljšanja ekonomije Pirot koristi se podaci o prosečnim bruto platama po regionima i republički prosek gradova: Beograd, Niš, Pirot, regiona Vojvodine, Severa Srbije i Pirotskog Okruga.

ULOGA LOKALNE SAMOUPRAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA

Tabela 1: Prosečna bruto zarada za novembar 2018. godine⁴⁶ u RSD

Beograd	83.941
Sever	74.970
Pirot	72.036
Vojvodina	65.103
Srbija	68.629
Pirotski okrug	66.704
Niš	64.113
Jug	60.058

Nosioci privrednog i industrijskog razvoja u Pirotskom okrugu koji se ističu po vrednosti uvežene i izvežene robe su Tigar Tyres, Tigar AD, D-Company, Mercatus Textile i drugi.

Razlozi za ovakav napredak se nalaze u kreiranju naprednog poslovnog okruženja kroz korišćenje svih dostupnih instrumenata LER-a. Najnoviji je stvaranje Ugovorne okružne privredne komore Pirot.

2. Statistika nezaposlenosti i zapošljavanja u Pirotskom okrugu

Na kraju januara 2019. godine u Pirotskom okrugu je registrovano je 11.710 lica koja traže zaposlenje, od čega je 52,4% ili 6.138 žena.

Struktura lica koja traže zaposlenje je:

- 9.951 nezaposleno (aktivno) lice,
- 1.723 lica privremeno je nesposobno ili nespremno za rad,
- 6 lica kojima miruje pravo po Zakonu
- 12 lica koja su zaposlena a traže promenu zaposlenja
- 18 druga lica koja traže zaposlenje

U januaru 2019. godine ukupno je evidentirano 740 novoprijavljeno lice na evidenciju. Od tog broja 119 lica prvi put traži zaposlenje, a preostalo 621 lice prethodno je bilo u radnom odnosu. U obe kategorije novoprijavljenih nezaposlenih lica registrovano je malo smanjenje broja novoprijavljenih lica u odnosu na prethodni mesec.

Učešće u registrovanoj nezaposlenosti, prema trajanju nezaposlenosti, je sledeće: broj lica koja na posao čekaju do 3 meseca je 1.531 (15,4%), broj lica koja čekaju na zaposlenje od 3 do 6 meseci je 968 (9,7%), broj lica koja čekaju od 6 do 9 meseci je 649 (6,5%), broj lica koja čekaju od 9 do 12 meseci je 491 (4,9%), od 1 do 2 godine je 1.364 (13,7%), od 2 do 3 godine je 829 (8,3%), zatim broj lica koja čekaju od 3 do 5 godine je 1.128 (11,3%), broj lica koja čekaju od 5 do 8 godina je 1.141 (11,5%), od 8 do 10 godina 514 (5,2%) i konačno broj lica koja čekaju na zaposlenje preko 10 godina je 1.336 (13,4%).

⁴⁶ Izvor podataka: www.stat.gov.rs

Od ukupnog broja nezaposlenih lica, preko 12 meseci (dugotrajna nezaposlenost), na zaposlenje čeka 63,4% ili 6.312 lica od čega je 53,7% ili 3.390 žena.

Bez obzira na ekonomski napredak Pirota potrebno je obezbediti dodatne uslove za za privlačenje novih domaćih i stranih kompanije koje će omogućiti nova radna mesta. Kao alat za privlačenja investicija:

- osnovana je Slobodna zona Pirot 1996. godine,
- doneta je odluka o dodeli pomoći male vrednosti privrednim subjektima na teritoriji grada Pirota koja je stupila na snagu januara 2017. godine,
- pokrenula projekat „Logistički centar Pirot“.

3. Uspešan primer Slobodne zone Pirot

Slobodna Zona Pirot omogućava efikasno poslovanje i značajne uštede objedinjavajući sve pogodnosti za investiranje i poslovanje na jednom mestu. Takođe pruža sve logističke usluge na jednom mestu: špeditorske usluge, usluge organizacije međunarodnog transporta, carinjenje robe, skladištenje robe, infrastrukturno zemljište, stručnu pomoć prilikom carinskog zastupanja.

Nalazi se na Panevropskom koridoru Xc i u blizini koridora VIII i IV na udaljenosti 25km od Srpsko-Bugarske granice. Počela je sa radom 1998. godine na ukupno 17ha, a u 2017. se prostire se na 122ha i obuhvata „greenfield“ i „brownfield“ lokacije. U režimu Slobodne zone Pirot posluje 53 trgovinskih i 22 proizvodne firmi, među kojima se nalaze velika, mala i srednja preduzeća i u kojima je zapošljeno oko 6.000 radnika. Naši korisnici su ostvarili u 2017. godini ukupan obrt od 700 miliona evra.

Pored pogodnosti koje nudi Republika Srbija, zakon o Slobodnim zonama, korisnici su oslobođeni lokalnih taksi i taksi za izgradnju i eksploataciju objekata i daje mogućnost greenfield i brownfield poslovanja na infrastrukturno opremljenom zemljištu.

U slobodnoj zoni Pirot su objedinjene: opšte pogodnosti koje Srbija nudi investitorima, pogodnosti gradske uprave Pirot koje su elaborirane u prethodnom poglavlju, pogodnosti Logističkog centra Pirot prikazane u narednom poglavlju.

Opšte pogodnosti koje Srbija nudi investitorima:

- Niske poreske stope: PDV 20% - u slobodnoj zoni 0%,
- Porez na dobit 15%,
- Pristup zoni slobodne trgovine sa plasmanom robe za preko milijardu ljudi kroz veliki broj ugovora o slobodnoj trgovini (EU, CEFTA, EFTA, Rusija, Belorusija, Kazahstan, Turska, USA)
- Izvoz robe i usluga iz zone i uvoz robe i usluga u zonu slobodni i na njih se ne plaća carina i druge dažbine.
- Na uvezenu opremu, mašine i građevinski materijal koji se koristi u zoni ne plaćaju se carina i druge dažbine.

ULOGA LOKALNE SAMOUPRAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA

- Porez na dodatu vrednost ne plaća se na unos dobara u slobodnu zonu.
- Porez na dodatu vrednost ne plaća se na pružanje prevoznih i drugih usluga korisnicima slobodnih zona koje su neposredno povezane sa unosom dobara u slobodnu zonu.
- Porez na dodatu vrednost ne plaća se na energente (električna energija, gas, mazut, ugalj).

Zapošljeno osoblje u Slobodnoj zoni Pirot u sektoru špedicije sa licencama za carinsko zastupanje omogućava veoma brzu realizaciju procedure uvoza/izvoza robe. Efikasnosti doprinosi i prisustvo carine tj. carinskog referata i terminala za carinske preglede. Takođe imamo i parking za teretna vozila koji obezbeđuje službu obezbeđenja.

Pored špediterskih usluga pružamo i usluge organizacije domaćeg i međunarodnog transporta, usluge skladištenja, pretovara robe na otvorenom i zatvorenom skladišnom prostoru po povoljnim cenama. Korisnicima slobodne zone Pirot, takođe je na raspolaganju stručna radna snaga različitog profila za fizičke i administrativne poslove. Na infrastrukturno opremljenom zemljištu u industrijskom parku možete sagraditi svoj skladišni ili proizvodni prostor.

3.1 Infrastrukturna opremljenost

Električna energija: 4 trafostanica 10/0.4 KV snage 2880 KW, 1 trafostanica 35/10 KV snage 4 MW, 1 trafostanica 35/10 KV snage 20 MW. Snabdevanje vodom (sanitarna i industrijska) F 300mm. Kompletna hidrantska mreža F 150 mm (12+65+24 ha). Kanalizacija F 1200/800 mm. Telekomunikacija, 150 telefonskih linija i optički kabal (brz internet). Saobraćajne veze: na međunarodnom putu E-80 (Pan evropskom koridoru Xc), 10km saobraćajnica u zoni, industrijski železnički kolosek dužine 3km.

Vizija Slobodne zone Pirot je postati vodeći industrijski i logistički centar koji daje puni doprinos održivom razvoju regiona, a misija je stvaranje najpovoljnijeg poslovnog ambijenta radi privlačenja domaćih i stranih kompanija koje se bave visokotehnoškom proizvodnjom namenjenoj izvozu kao i pružanje kvalitetnih usluga korisnicima.

4. Odluka

ododelipomoćimalevrednostiprivrednimsubjektimanateritorijiopštinePirot

Cilj dodele ove pomoći je unapređenja ekonomskog razvoja Grada Pirota i smanjenje stope nezaposlenosti kao i za unapređenje razvoja preduzetništva i pomoć se može dodeliti u bilo kom periodu važenja ove odluke, na rok od tri uzastopne fiskalne godine.

Ovom odlukom odobravaju se posebne pogodnosti privrednim subjektima pri:

- izgradnji objekata,
- eksploataciji novoizgrađenih objekata.

Davalac pomoći male vrednosti privrednim subjektima na teritoriji Grada Pirota je gradska uprava Pirot, i ona spada u državnu pomoć male vrednosti „De minimis“.

dr DraganČ. Kostić, mr VladanS. Vasić, Vladan Stojanović

Pomoć se dodeljujeKorisnicima pri izgradnji objekta u vidu oslobađanja od plaćanja naknada, taksi i doprinosa:

1. Kod gradske uprave Grada Pirot ne plaćaju se:
 - a. sve administrativne naknade i lokalne komunalne takse koje se naplaćuju u postupku dobijanja odobrenja za izvođenje radova i upotrebne dozvole,
 - b. doprinos za uređivanje građevinskog zemljišta,
 - c. naknada za uverenje o pravu preče gradnje;

2. Kod javnih komunalnih preduzeća ne plaćaju se:
 - a. naknada za izdavanje uslova za priključenje na komunalnu infrastrukturu,
 - b. naknada za izdavanje saglasnosti za priključenje na komunalnu infrastrukturu,
 - c. naknada za priključenje na komunalnu infrastrukturu (osim materijalnih troškova).

Pomoć se dodeljujeKorisnicima kod eksploatacije objekta u vidu oslobađanja od plaćanja taksi, naknada i poreza za rok od tri godine od momenta izdavanja Rešenja o upotrebnoj dozvoli za novoizgrađene objekte i to:

1. Kod gradske uprave Grada Pirot ne plaćaju se lokalne komunalne takse
2. Kod javnih komunalnih preduzeća plaća se polovina naknade za komunalne usluge prema važećoj ceni za industrijske objekte
3. 50% poreza na imovinu kod Lokalne poreske administracije gradske uprave Pirot

Ukupna vrednost "De minimis" državne pomoći koju Korisnik može da dobije, određena je članom 95 Uredbe o pravilima za dodelu državne pomoći („Sl. glasnik RS" br. 13/10, 11/11, 91/12, 37/13, 97/13 i 119/2014 i ona se kumulira sa drugim državnim pomoćima i ne može preći iznos od 23 miliona dinara dodeljenih u tekućoj fiskalnoj godini, kao i u prethodne dve fiskalne godine.

Uredba se primenjuje nezavisno od toga da li je davalac „De minimis" državne pomoći Republika Srbija, autonomna pokrajna ili jedinica lokalne samouprave. Odluka je počela da se primenjuje od 1. januara 2017. godine.

5. Poslovna i transportna infrastruktura

Lokalna samouprava realizacijom projekta Logistički centar Pirotu saradnji sa Slobodnom zonom Piroto planira znatno da unapredi poslovnu i transportnu infrastrukturu u Pirotu. To posebno dobija na značaju završetkom Koridora H sa kojim će nova lokalna poslovna i transportna infrastruktura biti direktno povezana.

Novi projekat grada Pirota i Slobodne zone Piroto „Logistički centar Piroto“ će omogućiti korisnicima brz pretovar robe sa željeznice na kamione i obrnuto, vezu sa ostalim intermodalnim čvorovima Jugoistočne Evrope i unaprediti postojeće transportne linije između industrijske zone u Pirotu i luka kao što su Varna, Burgas, Solun, Smederevo, Konstanca i ostalih intermodalnih čvorištima Jugoistočne Evrope i Sveta.

Lokacija Logističkog centra Piroto je udaljena svega 30 km od graničnog prelaza Gradina, koji je jedan od najznačajnijih i najfrekventnijih graničnih prelaza u Republici Srbiji. Centar će biti lociran neposredno uz željezničku prugu, na potezu Niš - državna granica sa Bugarskom u okviru Slobodne zone Piroto, svega 500 metara udaljenosti od priključka na novi autoput Koridor X. Dodatna prednost lokacije je blizina još dva panevropska koridora: IV i VIII.

Zahtev za transportnim uslugama na Koridoru X je evidentan i pruža priliku da se u Slobodnoj zoni Piroto izgradi logistički centar sa intermodalnim terminalom, čime će biti stvorena mogućnost integrisanja drumskog i željezničkog saobraćaja. Prema državnim i lokalnim strategijama i planovima, predviđena je izgradnja intermodalnog terminala u Pirotu, a početak rada terminala se očekuje do kraja 2021. godine.

Izgradnja intermodalnog terminala u Pirotu doprineće mobilnosti tereta, efikasnijoj primeni transportnih sredstava, kvalitetu logističkih i pratećih usluga, povećanju aktivnosti i konkurentnosti Republike Srbije u tranzitnim tokovima robe, uz bolje korišćenje domaćih

dr DraganČ. Kostić, mr VladanS. Vasić, Vladan Stojanović

resursa i smanjenje troškova transporta tereta i uticaja drumskih vozila na životnu sredinu i uz korišćenje železničkog transporta kao jeftinijeg i ekološki prihvatljivijeg.

Projektovani kapacitet Logističkog centra Pirot, prema urađenoj studiji izvodljivosti, je 25.000 TEU godišnje. Predviđena je fazna izgradnja terminala, u prvoj fazi sa tri železnička koloseka: 304m, 304m i 548m i platoom, dok je u drugoj fazi planiran produžetak koloseka na 650-680m.

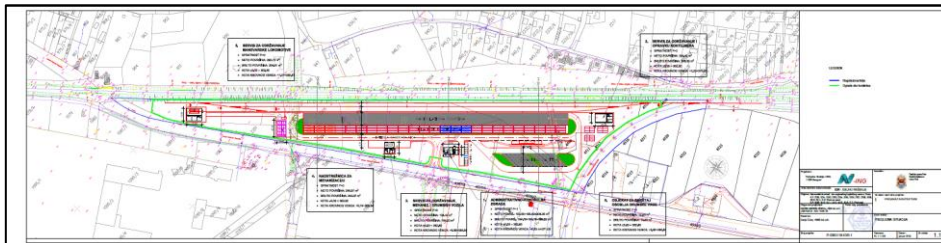
Projekat Logistički Centar Pirot, pored Intermodalnog terminala na površini od 3,7 ha predviđa infrastrukturno opremanje 38 ha zemljišta za nova skladišta, fabrike i drugih poslovnih objekata, izgradnja 3,2 km saobraćajnica i ostale potrebne poslovne i industrijske infrastrukture.

Investicije zajedno sa iznosom tehničkih kontingencija iznose oko 12,8 miliona € i ovim projektom, prema studiji izvodljivosti, biće otvoreno oko 4.200 radnih mesta.

U novembru 2017. godine je raspisan poziv za podnošenje ponude za projektovanje Logističkog centra Pirot, a odabrani ponuđač će u skladu sa raspoloživim prostorom i uslovima za gradnju projektovati, pored osnovnih delova intermodalnog terminala, manipulativni i skladišni deo, utopljeni deo koloseka za Ro-La vozove, 3 kontrenerske linije za privremeno skladištenje kontejnera, do 3 reda u visinu i izmenjivih transportnih sudova sa priključcima za frigo kontejnere i sa delom za skladištenje opasnih materija.

Konkretna infrastruktura terminala se odnosi na sledeće:

- I Faza - terminal sa tri koloseka: 304m, 304m i 548m
- II Faza – produženje koloseka na 650-680m
- Izgradnja 3,2 km puteva i ulica
- Izgradnja nasipa za zaštitu od poplave dužine 500m
- Razvoj i infrastrukturno opremanje 36 ha zemljišta
- Izgradnja 10 novih trafo stanica 10/0.4kV, 630 KVA
- Postavljanje 8500km 10kV podzemne mreže kablova
- Postavljanje osvetljenja – 107 bandera
- Postavljanje niskonaponske elektro mreže 3.8 km
- Postavljanje 3.2 km kanala za telekomunikacije
- Izgradnja 3.5km vodovodne mreže
- Izgradnja 3.7 km drenažnog sistema
- Izgradnja oko 2,7 km kanalizacionog sistema

ULOGA LOKALNE SAMOUPRAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA

Kako je logistika profesija budućnosti i ono na čemu insistira veliki broj kompanija, neizbežno je ulaganje u intermodalne terminale radi zadovoljenja potreba klijenata i integracije, kako u regionalnu, tako i u svetsku privredu.

Izgradnjom intermodalnog terminala u Pirotu biće zadovoljeno više aspekata u pogledu saobraćajne infrastrukture, što će pospešiti i privredni i društveni razvoj zemlje i regiona.

Trenutno je u toku eksproprijacija zemljišta za Logistički centar Pirot i u toku je realizacija investicije za unapređenje kombinovanog transporta koje je Slobodna zona Pirot dobila od strane Ministarstva građevinarstva saobraćaja i infrastrukture u vidu subvencije za nabavku viljuškara za manipulaciju praznim kontejnerima, dve kontejnerske poluprikolice i dva tegljača koje će Slobodna zona Pirot kupiti od svojih sredstava.

Zaključak

Kako bi unapredila privredno okruženje, lokalna samouprava je u saradnji sa lokalnom privredom osnovala Slobodnu zonu Pirot 1996. godine na površini od 17ha. U 2019. godini, Slobodna zona Pirot se prostire na površini od 122h, na kojoj posluje 25 proizvodna preduzeća i 80 trgovinskih koji upošljavaju 6.000 radnika.

Donošenjem odluke o dodeli pomoći male vrednosti privrednim subjektima na teritoriji opštine Pirot i stupanjem na snagu u januaru 2017. godine, lokalna samouprava i Slobodna zona Pirot su doprinele smanjenju stope nezaposlenosti i unapredili razvoj preduzetništva.

U saradnji sa Slobodnom zonom Pirot, priprema projektnu dokumentaciju za prjekat Logistički centar Pirot koji bi trebalo da generiše direktne ekonomske koristi i dodatna radna mesta na terminalu, dok će indirektne koristi biti mnogo obimnije u pogledu: smanjenja broja saobraćajnih nesreća, emisija „Green house“ gasova, buke, gužve u saobraćaju, uticati na povećanje efikasnosti transporta i podstaći osavremenjavanje železničke infrastrukture u Srbiji i regionu. Takođe u okviru projekta Logistički centar Pirot priprema 35ha infrastrukturno opremljenog zemljišta za poslovnu infrastrukturu namenjenu za igradnju novih fabrika i skladišnih objekata.

Ovakav pristup podrške lokalnom ekonomskom razvoju je rezultiralo povećanjem plata u Pirotu. Po visini prosečnih bruto plate u Srbiji, Pirot gravitira oko dvadestog mesta na rang listi gradova i opština. Zahvaljujući zalaganjem predstavnika lokalne privrede i lokalne samouprave napravljen je značajan napredak od 2007. godine kada je Pirot bio na stotom mestu.

U 2018. godini Slobodna zona Pirot je proglašena za najbolju slobodnu zonu u Evropi i treću u svetu od strane FDI magazina "Financijal Times-a", najrelevantnijeg medijskog centra za ocenu investicionih lokacija u svetu.

LITERATURA

- Kostic D. and Vasic V. (Eds.) (2017), Socio - economic progress of local self-government in the era of globalization, Globalization vs. Glocalization, Kosovska Mitrovica.
- Grad Pirot, preuzeto sa: www.piot.rs , pristupljeno 16.04.2018.
- Vlada Republike Srbije, Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu ("sl. glasnik rs", br. 104/2014). Izvor podataka: Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Statistical_regions_of_Serbia preuzeto sa sajta 02.05.2018.
- Kostic D. (2018). Prezentacija Ugovorne okružne privredne komore Pirot, preuzeto iz internih dokumenata Ugovorne okružne privredne komore Pirot, pristupljeno 16.04.2018.
- Kostić, D. (2007), „The role of free zones in the process of restructuring economy of Serbia”; Zaječar, Megatrend University, Faculty of Business Studies.
- Kostic, D. (2008), Slobodne proizvodne zone i industrijski parkovi. Zajecar: Megatrend univerzitet, Fakultet za menadžment Zajecar.
- Ministry of Finance (2017), Report on operations of free zones in the Republic of Serbia, 2016, Belgrade: Administration of Free Zones, Ministry of finance of the Republic of Serbia Publishing, Source: <https://goo.gl/rnefou> .
- Izveštaj Zavod za statistiku Republike Srbije, Prosečne zarade po zaposlenom, po opštinama i gradovima, februar 2019. godine. Pristupljeno aprila 2019. godine.

THE ROLE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE DEVELOPMENT OF FREE ZONES

Abstract: *What mechanisms can the local self-government use to improve the social and economic situation?*

A very efficient instrument for attracting direct investments is the Free Zone Institute. Local self-government should take advantage of all benefits provided by the state through the Law on Free Zones, while at the same time it can improve its business environment with special benefits and facilities for operating within its competences.

Thus, by free zones can be provided synergy of modern state instruments devoted to economic development (stable business environment, financial incentives, tax exemptions, etc.) and the benefits that the local administration can provide.

Municipal entities and cities may offer investors an exemption from payment of fees, taxes and contributions for the construction and exploitation of facilities intended for performing economic activities.

ULOGA LOKALNE SAMOUPRAVE U RAZVOJU SLOBODNIH ZONA

The aid may also be granted to increase the number of workers in the form of non-refundable funds through the refund of part of the funds previously paid for the salary.

Assistance of this kind is part of the state aid of low value "de minimis" and is regulated by positive legal acts.

The aim is to improve the economic development of local self-governments and to reduce the unemployment rate.

Key words: *local self-government, attraction of direct investments, reduction of the unemployment rate.*

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

**Associate Professor Dragan C. Kostic Phd⁴⁷,
Dragan Penezic Phd⁴⁸,
Dr. Samir Hamrouni⁴⁹**

Abstract: *The gray economy and illegal trade are phenomena that negatively affect all sectors of the economy. Companies that are struggling with unfair competition from the gray zone are not able to generate planned revenues, invest in education and employment, and invest in further research in order to meet consumers with new and better-quality products and services.*

In addition to the outflows of assets from legal flows and preventing inflow to the budget, illegal trade is channel through which consumers are supplied with products of unknown origin and unverified quality, which significantly threatens their safety.

In recent years, it has been recorded an increase in the number of free zones in the world. By that zone, they became an important part of global trade. It is very important in their business to avoid the traps of illicit trade by balancing the simplified procedure of delivering goods in the zone and ensuring a safe business process.

For these reasons, it is very important to implement, in all areas of the world, a program that will prevent illegal trade. Such a program includes activities that will increase the security of trade in zones and ensure the control of international supply chains. The cooperation of all stakeholders in this process, and especially customs and tax administrations with the private sector, is crucial to meeting the protection of international trade.

The World Free Zone Organization (WFZO) launched the Safe Zone program as the first step towards including free zones in the legal trade protection program.

Keywords: *illegal trade, free zones, protection of international trade*

⁴⁷ University Megatrend Belgrade, Faculty of Management Zajecar, Republic of Serbia
dragan.kostic3@gmail.com

⁴⁸ BAT SEE, Grad Beograd, Republika Srbija, draganpenezic@gmail.com

⁴⁹ World Free Zone Organization, ceo@worldfzo.org

Introduction

Our increasingly interconnected economies and societies have allowed organised crime to expand alongside the exponential growth in legitimate international trade. Criminal networks exploit differences in regulatory and tax regimes to move goods and services across borders. Calculating and tracking the money made from these activities is important as it can provide crucial information to law enforcement. More data and information sharing is needed to develop a clearer understanding of illicit trade and how to combat it.

A more holistic view of the cost of illicit trade also takes into account its harmful impacts on consumers, the environment, tax revenues and jobs. Traffic in humans and narcotics, for example, also exact a very heavy social toll. Illicit trade can also be closely linked to criminal violence and terrorism. Costs in terms of law enforcement, incarceration and rehabilitation should also be taken into account. Finally, illicit trade can cause longer-term damage to the rule of law, public trust, human capital and public health, as well as deter foreign investment.

It is important to clearly define and measure illicit trade, and understand the context that allows it to flourish. However, countries – and sometimes regions within countries – do not always agree on what goods can be legally traded, and there is even greater variance in the application of quality standards and the protection of intellectual property rights. These differences can make cross-country measurement of illicit trade as a whole very difficult, which is why this report takes a sectoral approach.⁵⁰

Global trends of hyper-mobility, intensified use of cyberspace, urbanisation and population growth, are producing more interconnected societies and economies (OECD, 2011). This often exposes them to events that begin far away, but have knock-on effects that cross national borders. Under these same conditions, transnational organized crime has expanded its activities and entered new markets, while spreading political destabilization and institutional decay.

1. Illicit trade

Illicit trade is a serious and growing threat to society. Through smuggling, counterfeit and tax evasion, governments are losing billions in lost tax revenues, legitimate businesses are being undermined, and consumers are being exposed to poorly made and unregulated products.

According to the United Nations Office on Drugs and Crime transnational organized crime is a USD 870 billion a year business.

It's not just luxury goods that are counterfeited or smuggled and sold illegally. Medicines, cosmetics, toys, electronics and cigarettes can be widely found on the black market. In fact, anything in high demand is attractive to counterfeiters and smugglers.

⁵⁰ Source: Illicit Trade: Converging Criminal Networks by © OECD 2015

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

Cigarettes are among the most illegally trafficked goods in the world. The global black market for tobacco products is large and growing. The value of the illicit tobacco trade is estimated to be greater than the illicit trade in oil, wildlife, timber, arts and cultural property, and blood diamonds combined.

Reports suggest illicit trade in tobacco represents 10% to 12% of global tobacco consumption, with an estimated illicit volume of up to 600 billion illegal cigarettes.

Criminals are increasingly attracted to the high profits and minimal risks associated with trafficking illegal cigarettes.

Over the last decade a new form of illegal tobacco product known as “illicit whites” or “cheap whites” has emerged as a growing problem in several countries around the world.

Illicit Whites (IW) is a term used for cigarettes that are usually manufactured legally in one country/market but which the evidence suggests have been smuggled across borders during their transit to the destination market under review where they have limited or no legal distribution and are sold without payment of tax.

In less than a decade, across the world, large scale smuggling of so-called “illicit whites” has increased exponentially.⁵¹

According to the EU Commission, these are: Brands manufactured legitimately in one market, either taxed for local consumption or untaxed for export, and sold knowingly to traders who transport them to another country where the products are sold illegally without domestic duty paid.⁵²

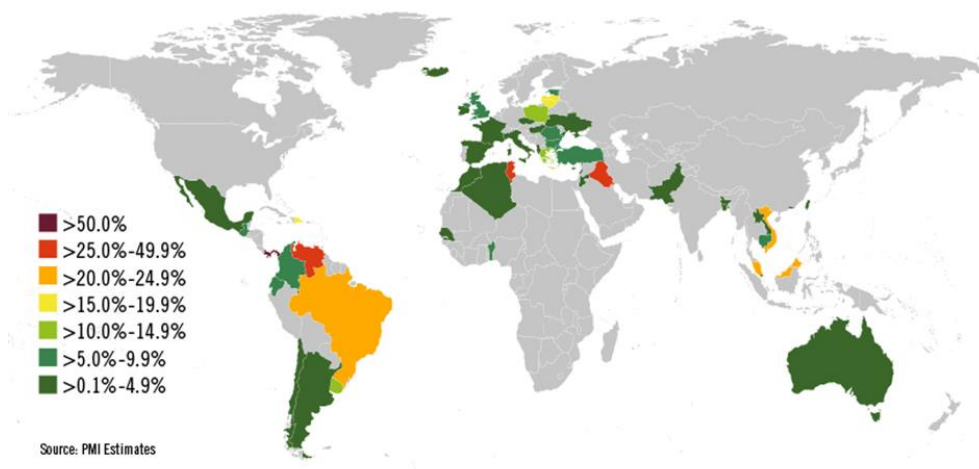
In the European Union alone, illicit whites’ share of the total illicit tobacco trade jumped from 4.3% in 2007 to 33.9% in 2016, according to the latest [KPMG SUN Report](#).⁵³

⁵¹ Elizabeth Allen (Former Head of UK Customs) - [The explosion of Illicit Whites \(June 2013\)](#)

⁵² Algirdas Semeta, European Commissioner for Taxation and Customs Union, Audit and Anti-Fraud – [Answer given to the European Parliament on behalf of the Commission \(2011\)](#)

⁵³ source: <https://www.pmi.com/sustainability/fighting-illicit-cigarette-trade/combating-illicit-whites>

Figure: illicit whites' share of the total illicit tobacco trade in 2015

According to INTERPOL, illicit whites are known to be manufactured in Belarus, Vietnam, Indonesia, Philippines, India, Cambodia, Paraguay, Ukraine, Russia, UAE, Kenya and a number of Free Trade Zones (FTZs).

What makes the illicit whites problem especially difficult to tackle is that these products are usually legally produced, but illegally sold in destination markets avoiding tax and funding organized crime. Trafficking illicit whites is increasingly attractive for criminals as they can generally avoid the risks of prosecution for trademark infringements that counterfeiters face.

As manufacturers of illicit whites are able to operate legally within a country, they have fairly sophisticated facilities where they are able to produce cigarettes of a higher quality than counterfeits. They can also avoid the litigation associated with counterfeiting activity.⁵⁴

[...] today's market sees an ever-growing share of non-branded cigarettes ("cheap whites"). According to Member States' seizure data from 2013, 8 of the 10 most seized cigarette "brands" were "cheap whites". Of the more than 600 million cigarettes seized with support from OLAF in 2015, almost all were cheap whites.⁵⁵

Transnational criminal networks profit from trafficking and illegal trade in narcotics, arms, persons, tobacco, counterfeit consumer goods, and wildlife. Billions of dollars from these activities flow through the global economy each year, distorting local economies, diminishing legitimate business revenues, eroding social conditions and fueling conflicts. This report on governance frameworks to counter illicit trade was prepared under the OECD

⁵⁴ Source Interpol: Countering Illicit Trade in Tobacco Products – [A Guide for Policy-Makers](#)

⁵⁵ Source: European Commission (2016) "Technical assessment of the experience made with the Anti-Contraband and Anti-Counterfeit Agreement and General Release of 9 July 2004 among Philip Morris International and affiliates, the Union and its Member States".

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

Task Force on Countering Illicit Trade (TF-CIT). It promotes tractable policy reforms and fosters international cooperation aimed at the reduction and deterrence of the risk of illicit trade. It draws on a network of specialists from multiple countries and economies, as part of the OECD High Level Risk Forum (HLRF), which works with governments to better understand the full range of complex risks and threats.⁵⁶

2. Free Zones in the World Economy

As indicated in the OECD's 2017 report (Tracking Special Economic Zones in the Western Balkans) on the operation of free zones of a special economic zone (also referred to as free zones), designated geographical areas within the country, where business activity is subject to different rules prevailing in the economy. These rules may apply to investment conditions, trade, customs and taxes, etc.

Zones can be established with different policy goals. The most common objective around the world is to attract foreign direct investment (FDI), as a means of boosting exports, links to global value chains (GVCs) and/or structural transformation of the economy. In countries suffering from high levels of unemployment, zones have been used to boost job creation by attracting investment in highly labour-intensive industries. Last but not least, zones have also been created to support wider economic reforms such as export diversification and upgrading as well as to serve as laboratories for experimentation with new policies and approaches that could, if the outcomes are satisfactory, be scaled up to the entire economy.

Studies of SEZ over the last few decades have come up with estimates for the number of SEZ worldwide that vary significantly. It is hard to pin down a single estimate for SEZ numbers because there is no universally agreed definition for SEZ and the terminology used across countries varies widely. These names do not represent different names for the same thing, but point to different concepts of free zones depending on their purpose and the type of benefits they provide in business.

Common terms for SEZ:

Free zones, Special economic zones, Free trade zones, Export processing zones, Free economic zones, Free ports.

According to the World Bank classification, which is listed in the OECD Free Zone Report of the Western Balkans of 2017, there are six different types of free zones:

1. Free trade zone - Also known as commercial free zones, these are clearly delimited areas (fenced-in, duty-free), offering warehousing, storage and other services aimed at boosting import-export;
2. Export processing zones (EPZ) - Industrial clusters offering incentives and facilitation of manufacturing and other activities prevalently export-oriented;

⁵⁶ Governance Frameworks to Counter Illicit Trade – OECD report

3. Hybrid EPZ - Sub-divided zones with one part open to all industries regardless of their export orientation, and another specifically designed for export-oriented firms;
4. Freeport - Large territories accommodating all types of activities, providing broad incentives and benefits. Can also include residents on the site;
5. Enterprise zones - Aimed at revitalising distressed urban and rural areas, enterprise zones mostly flourish in developed countries and are characterised by the provision of tax incentives and financial grants;
6. Single factory EPZ - Incentives are provided to a specific enterprise, rather than to a geographic location.

In recent years, there has been an increase in the number of free zones in the world. By that zone, they became an important part of global trade. It is very important in their business to avoid the traps of illicit trade by balancing the simplified procedure of delivering goods in the zone and ensuring safe business practices.

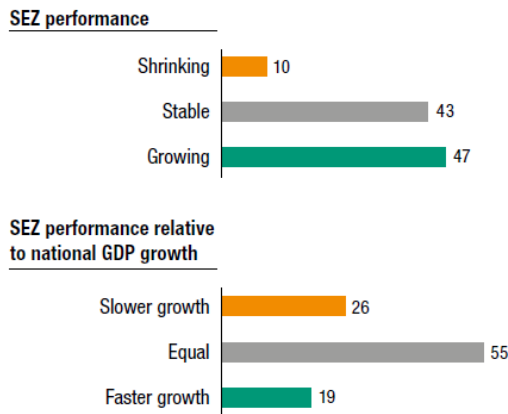
FTZs provide tax advantages and other regulatory exemptions to drive foreign direct investment into their host economies and boost trade facilitation. An estimated 2,200 FTZs that support approximately 70 million jobs currently play an important role in the economic development and prosperity of many countries around the world. These zones are increasingly involved in international supply chains and global value chains.

Zones have played a critical role in the economies of many countries and to ensure they have the greatest possible impact, they need a global, unifying association to bring them together. One that can represent their interests, share their achievements and support their continuous positive development. It is to address this need that the World FZO has been created.

Overall economic growth impact SEZ success can be measured directly by looking at FDI, exports and employment indicators, and at overall production growth in the zones. But in order to isolate the economic growth effect of SEZs, a comparison to the rest of the country provides the necessary counterfactual (figure IV.19)⁵⁷.

⁵⁷ World Investment Report 2019, Special Economic Zones, UNCTAD © 2019, United Nations

Figure IV.19. Absolute and relative growth performance of SEZs, 2007–2012 (Per cent)

Source: Frick et al. (2019).

There are different organization on the regional and world level which gather together free zones and represent their interest. One of the most free zone influential organizations is the World Free Zone Organization.

3. World Free Zone Organization

The World Free Zones Organization (World FZO) is a global not-for-profit organization that provides one authoritative, collective voice representing the interests of free zones around the world.

The World FZO was launched in Dubai, UAE, in May 2014, by its 14 founding members.

Registered in Geneva and headquartered in Dubai, the World FZO is truly international, multi-lateral organization for zones in the world today.

World FZO has established a number of key objectives which form the mandate for the association and underpin all the World FZO's activities:

1. Bring together free zones; regional, national, subnational and local free zone associations; consultants and advisors to free zones; free zone users; interested governmental organizations; and international trade related organizations, for knowledge exchange, education and training, networking and business development;
2. Provide a forum for free zones around the world to learn, grow and prosper through unrivalled access to exclusive in-depth research and insights;

3. Create 'best in class' standards for free zones that enhance the economic ecosystem both globally and in local markets, as well as guidelines for the establishment and administration of free zones;
4. Gather, create, expand and disseminate the knowledge of, and about, free zones internationally;
5. Improve the perception of free zones globally and position them as areas that make valuable contributions to the local economy and promote sustainable business;
6. Provide specialized operational, administrative, educational and networking services to Members, Partners and Observers through trainings as well as physical and electronic resources;
7. Support and advise new free zones internationally as they develop;
8. Become the global through leader on free zones and issues relating to them.⁵⁸

As WFZO joined OECD's initiative to fight and prevent the illicit trade by launching Safe zone program.

Cooperation of World FZO and OECD against illicit trade

Activities regarding the prevention of illicit trade conducted by OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) and World FZO are grouped in chapters and listed below step by step⁵⁹:

OECD concerns over illicit trade in free zones

- In 2018, the OECD published a report that expressed concern over the volume of illicit trade transiting through or originating in jurisdictions with large free trade zones (FTZs).
- The OECD Task Force on Countering Illicit Trade (TF-CIT) set out to create a Code of Conduct to guide free zones in adopting transparent policies.
- The aim was to deter criminal networks from abusing FTZs.
- Dialogue initiated with World FZO
- In response to requests from the World FZO, The TF-CIT agreed to a stakeholder consultation to explore ways to combat illicit trade in free zones.
- The World FZO invited 20 heads of major free zones from around the world to take part in this discussion and lend their own perspective to the debate. The OECD invited experts from its Task Force on Countering Illicit Trade to attend.

Code of Conduct vs. Safe Zone certification

⁵⁸ Source: <https://www.worldfzo.org/About-Us/Our-history>, accessed on June 6, 2019

⁵⁹ Source: WFZO Report - OECD STAKEHOLDER CONSULTATION MEMBERS, March 26, 2019

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

- The TF-CIT's Code of Conduct aims to make FTZs unattractive to criminal activities by incorporating extensive transparency in their operating environments.
- The World FZO approached the discussion with the aim to partner with the OECD in good faith in the effort to reduce illicit trade in FTZs.
- The World FZO presented its Safe Zone management standard as a harmonized maturity model aligned with the World Customs Organization's (WCO) own SAFE Framework and with the World Trade Organization (WTO) Trade Facilitation Agreement.

Transparency, oversight and smooth regulation

- The World FZO defended the case for regulation that was easy to comply with, arguing that it would encourage free zones and their member companies to embrace it.
- The World FZO further positioned its Safe Zone certification as a stamp of approval for clean business practices within FTZs that met the certification criteria.
- The aim was to help define a global standard for legitimate transparent operations under regulatory compliance that maintains efficiency while promoting accountability.
- The World FZO leaders expressed willingness to integrate the OECD's Code of Conduct into their Safe Zone program.

Next steps

- The OECD agreed to meet again with all credible stakeholders to continue the dialogue. The World FZO proposed to host a second stakeholder dialogue after the AICE 2019 when the pilot phase of the Safe Zone program will be finished.
- The Safe Zone model will be amended to incorporate the TF-CIT's own Code of Conduct into a set of fluid guidelines for FTZs to easily follow in order to be considered clean trade zones.
- Thanks to this productive dialogue, the World FZO was able to align its efforts more closely to the OECD's expectations

When World FZO members implement the code of conduct, they will benefit from a highly visible and positive reputation for transparency and co-operation with global efforts to combat illicit trade.

Recommendation of OECD on Countering Illicit Trade⁶⁰

The World FZO, along with 20 heads of major free trade zones from across the globe, met with the OECD Task Force on Countering Illicit Trade on March 26 2019, in Paris, France,

⁶⁰ Source: Draft Recommendation on Countering Illicit Trade: Enhancing Transparency in Free Trade Zones Stakeholder Consultation, 26 March 2019

for a consultation on a Code of Conduct to make FTZs unattractive to criminal activities while preserving their competitiveness within the Global Value Chain.

General draft recommendation of Council on Enhancing transparency in Free Trade Zones:

- Members and non-Members having adhered to the Recommendation, promote transparency in order to deter the abuse of FTZ as conduits for illicit trade;
- Adherents take measures to encourage FTZ to implement the Code of Conduct for Clean Free Trade Zones. Such measures include, but are not limited to the conduct of strict control of consignments arriving from, or for which there is evidence of having transited through, FTZ that do not implement the Code of Conduct for Clean Free Trade Zones;
- Adherents use trade agreements to encourage adherence to the principles for combatting illicit trade in FTZ contained in this Recommendation;
- Secretary-General and Adherents to disseminate this Recommendation;
- Invite non-Adherents to take account of and adhere to this Recommendation;
- Instruct the Public Governance Committee through the Task Force on Countering Illicit Trade;

In recent decades, compliance management has successfully replaced individual transaction controls for many stakeholders in the international supply chain, starting with the introduction of standards by international institutions like the OECD, the WCO and the WTO. The key has been to encourage legitimate businesses to comply by making it easy for them to do so while making illicit trade very difficult to conduct within the same framework.

Code of Conduct for Clean Free Trade Zones

After the Stakeholder Consultation held on 26 March 2019, between OECD of the Council on Enhancing Transparency in Free Trade Zones was established the Code of Conduct for Clean Free Trade Zones.

Clean Free Trade Zones are those that⁶¹:

1. Provide unconditional access to the competent authorities, in accordance with their domestic law, to carry-out unobstructed, ex officio enforcement checks of operators in support of investigations of violations of applicable laws and regulations.
2. Notify the competent authorities in advance of any industrial, commercial or service activity taking place in the FTZ.

⁶¹ Source: Report - Stakeholder Consultation held on 26 March 2019, between OECD of the Council on Enhancing Transparency in Free Trade Zones

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

3. Prohibit operators and persons who do not provide the necessary assurance of compliance with the applicable customs provisions from carrying out an activity in the FTZ.
4. Ensure that economic operators active in the FTZ maintain detailed digital records of all shipments of goods entering and leaving the zone, as well as all goods and services produced within it, sufficient to know what is inside the zone at any given time. The digital records should:
 - a. Document sales and purchase operations of all goods and services entering and exiting the FTZ, and be provided to the competent authorities upon request.
 - b. Maintain a complete and accurate record in accordance with domestic law of all commercial transactions to enable full accountability of materials used in production and assembling processes that may be reconciled with the volume and value of their commercial transactions. These records should be:
 - i. Maintained for a period of at least five years;
 - ii. Made available in a timely manner to the competent authorities upon request;
 - iii. Maintained in a format as required by the competent authorities, such that it can be used for risk profiling by the competent authority.
5. Transmit in a timely manner to the competent authorities the records and information requested in accordance with domestic law and required to be maintained by recordkeeping requirements.
6. Ensure that economic operators active in the FTZ are required to grant access to their detailed digital records upon request of the competent authorities in the jurisdiction where the zone is established.
7. Appoint a dedicated point of contact with the necessary skills and resources to respond effectively to such requests for information from the competent authorities.
8. Incentivise electronic payment for any commercial or financial transaction of the economic operators active in the FTZ occurring inside or originating from the FTZ, and ensure the traceability of cash transactions.
9. Participate in peer learning and dialogues with Adherents to resolve compliance challenges.

Policy Recommendations to Combat Illicit Trade by TRACIT

Transnational Alliance to Combat Illicit Trade (TRACIT) considers that collective endeavors should be aimed at finding a balance between facilitation and regulation of FTZs. To this end, TRACIT has actively participated in the OECD's public consultations on this

matter, including the recent stakeholder consultation where the World Free Zones Organization presented its “Safe Zone Program.”

During the EUROPEAN FREE ZONES SUMMIT – Skopje, May 2019 were presented Policy Recommendations to Combat Illicit Trade in Free Trade Zones by TRACIT.

TRACIT encourages policymakers to:

- Adopt Annex D of the Revised Kyoto Convention and follow the guidelines addressed therein on explicit Customs jurisdiction over FTZs, rules on origin of goods, and Customs transit and transshipment procedures.
- Declare that FTZs are under the jurisdiction of national Customs and provide national Customs with unrestricted rights to enforce laws, including: right to enter and observe day-to-day operations; audit records of companies in the zone; and validate goods status and conformance with tariff and non-tariff measures under the national Customs mandate.
- Take strong and proactive measures to protect FTZs from illicit traders, including risk profiling of suspect shipments; ex-officio checks on goods stored and services conducted in FTZs; Customs supervision of the FTZ perimeter and entry and exit points; validate identity of an FTZ’s economic operators and their clients; implement “Know Your Customer” and “Due Diligence” measures; and require reporting from each FTZ on statistical data on goods entering and leaving the FTZ on the basis of their tariff classification and information that identifies the owner of goods.
- Require more robust information on FTZ operators and require licenses for key operations in FTZs.
- Establish or designate a competent authority to issue licenses to manufacture, import, export, broker, or ship raw materials and other key inputs necessary for production within manufacturing and packaging facilities in FTZs. Such authority should also be responsible for renewal, suspension, and cancellation of the licenses, in accordance with national law.
- Promote accession to and full implementation of the WHO Protocol to Eliminate Illicit Trade in Tobacco Products. One of the Protocol’s features, which sets it apart from all other illicit trade related conventions, is that it specifically devotes an article (art.12) to “Free Zones and International Transit” by requiring, among others, that States Parties “implement effective controls on all manufacturing of and transactions in, tobacco and tobacco products, in free zones, by use of all relevant measures as provided in this Protocol.” Among such measures are the establishment of a licensing system, due diligence measures, the setting up of track and trace systems, etc.
- Ensure the adoption and full enforcement of anti-money laundering (AML) regulations in FTZs. It is important to stress that all FTZ operators that can be regarded as “reporting entities” (e.g. financial institutions) according to the

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

FATF Recommendations, shall indeed comply with all requirements set forth in the recommendations in terms of client identification, record-keeping and reporting of suspicious authorities to the competent Financial Intelligence Unit. Such entities should be supervised and subject to the same sanctions for failing to comply with AML regulations as any other body performing similar functions in the territory of the State.

- Foster Public Private Partnerships in order to better utilize the private sector's investigative resources, data, information and forensic capabilities.⁶²

4. WFZO Safe zone project

The goal is to design, develop, introduce and implement a SAFE ZONE Model that adds value to the society and to business by integrating Free Zones into the Global Secure Supply Chain without losing its advantages and competitive edge for world trade – creating a win-win for the international community.

The SAFE ZONE Concept will be developed together with maximum ten pilot free zones in two project phases.

The SAFE ZONE Model is based on international standards for compliance management, integrity, safety and security. SAFE ZONE Principles are:

1. World FZO and its Members will own the SAFE ZONE model;
2. The SAFE ZONE program is voluntary;
3. SAFE ZONE accreditation is fully based on systematic self-assessment;
4. There will be specific criteria for joining the program;
5. Applications for SAFE ZONE will be done on-line.

Regarding this World FZO established certification programs to help free zones measure their progress and success in the areas of sustainability, security, environment, and regulations. Series of assessments and certifications in areas which are critical to member community. These certifications would take time to conclude, but WFZO is starting to produce guides, roadmaps, checklists and other tools that would help us in fine tuning and developing these certifications.

The Safe Zone model is now being tested in a pilot program with five international free zones chosen for their broad geographical coverage and different profiles.

The pilot Free Zones are:

- Le Freezone Luxembourg
- Bogota Free Zone

⁶² Source: Transnational Alliance to Combat Illicit Trade, Policy Recommendations to Combat Illicit Trade in Free Trade Zones (FTZ) Presented to the EUROPEAN FREE ZONES SUMMIT – Skopje, May 2019

- Dubai Airport Freezone DAFZA
- JSC Klaipeda Free Economic Zone Management Company
- El Consorci Zona Franca Barcelona

Safe Zone is launched to the members of World FZO in June 2019. With support from international institutions, national agencies and the international private sector trading community, Safe Zone has all the elements needed as an efficient and important instrument to let clean free trade zones integrate the global supply chain.

The World FZO invited the OECD to work together in implementing the Safe Zone concept including the agreed Code of Conduct, making complaint free zones an integrated part of the global supply chain.⁶³

Outline of World FZO Safe Zone Concept

The Safe Zone process works as follows: once it has met the basic criteria, a free zone operator sends an electronic application to World FZO; World FZO the validates the basic criteria and, if applicable, sends a Self-Assessment Questionnaire to the applicant. The Self-Assessment Questionnaire (SAQ) is a comprehensive control instrument and guidance tool containing approximately fifty questions that are needed for the next Safe Zone phases. A validator will then start the accreditation work in dialogue with the applicant.

The next step in the process is the introduction of the Code of Conduct and a Security Declaration. The Code of Conduct outlines the rules and regulations for Safe Zone status. The Security Declaration outlines the relationship between the free zone and its members as well as the relationship between the free zone and the World FZO.

The validator then conducts a verification of the applicant, including a site visit inspection to validate the information that has been collected in the SAQ. The validator will then undertake a risk mapping of the applicant. A validation report is created with a recommendation as to whether the applicant meets Level 1 or Level 2. If the applicant is placed on Level 1, the validator also provides an activity plan as to how to reach Level 2 Platinum (Certification). This activity plan can be implemented anytime within a time period of 12 months.

The free zones granted access to Safe Zone (Level 1/2) are moved to the management and monitoring phase and are expected to foster compliance and follow the Safe Zone requirements, including incident reporting.

In line with all compliance management models, the Safe Zone status also grants a number of benefits for Safe Zone operators, including a Safe Zone Certificate, Safe Zone status on the World FZO Safe Zone Portal, acknowledgement from the international community, acknowledgment by other supply chain stakeholders, a Safe Zone Promotion Package (logos etc.) as well as other benefits.

⁶³ Source: Report - OECD stakeholder consultation supporting documents, Paris, France, March 26, 2019

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

Safe Zone will also: increase the security and safety of free zones; make it possible for free zones to be better integrated into global supply chains; improve global supply chain security; improve the corporate image of free zones, attract new business; and, create additional value and for operators and their host countries.

The Safe Zone program is owned and managed by the World Free Zone Organization.

5. Conclusion

One of the most important goals for the World FZO is to create a platform for the sharing of knowledge and experience. There are lessons to be learnt from the experiences of free zones around the world, and without a unifying peak global body, each individual country will continue to find its own way – some will succeed, others may not.

Ultimately the role of free zones is to ensure economic sustainability for the host country, now and for future generations, and an international body such as the World FZO is a great enabler of this success.

It is important to clearly define and measure illicit trade, and understand the context that allows it to flourish. However, countries – and sometimes regions within countries – do not always agree on what goods can be legally traded, and there is even greater variance in the application of quality standards and the protection of intellectual property rights. These differences can make cross-country measurement of illicit trade as a whole very difficult, which is why this report takes a sectoral approach.

In recent years, there has been an increase in the number of free zones in the world. By that zone, they became an important part of global trade. It is very important in their business to avoid the traps of illicit trade by balancing the simplified procedure of delivering goods in the zone and ensuring safe business practices.

Finding a right way to conduct fight against Illicit trade is necessary to avoid big disturbances of tenants, operators, administration, customs ect. That way it is important to create „smart“ strategy which will stop illicit trade and enable undisturbed work by other stakeholders creating free zone safe and attractive environment.

It has been proven over the last two decades that voluntary partnerships-based compliance management models using systematic, transparent system-based controls are more efficient than traditional transaction-based models with stand-alone inspection and control activities. It is more efficient for all stakeholders – and from all perspectives - to use coordinated systematic management and monitoring efforts for the entire supply chain.

While global value chains are developing rapidly in all parts of the international trade environment, it has become obvious and evident that there is a need for approaching and addressing the risk in the same way for all parts of the supply chain. This means that we need to use the same framework: the principles of the WCO SAFE Framework and compliance management for all stakeholders. Integrating all players into the same framework increases the ability to have a safe and secure supply chains with maximum integrity and transparency.

This is why World FZO is developing Safe Zone based on international standards and best practices.

The OECD Task Force on Countering Illicit Trade works with governments to better understand the full range of complex risks and threats posed to our global economies. By drawing attention to the scope of illicit activities and the interconnections between them, the TF-CIT can also help countries focus and co-ordinate efforts to drive criminal entrepreneurs and illicit networks out of business. The TF-CIT focuses on evidence-based research and advanced analytics to assist policy-makers map and understand the market vulnerabilities exploited and created by illicit trade.⁶⁴

Supported from international institutions, national agencies and the international private sector trading community, Safe Zone has all the elements needed to become an efficient and important win-win instrument for all stakeholders. We recommend that this momentum is seized and that it be endorsed by all international trade stakeholders as an important tool in the fight against international cross-border crime and other illegal activities⁶⁵ as this model of cooperation and approach for fighting illicit trade can be applied widely.

⁶⁴ Source: <http://www.oecd.org/gov/risk/oecdtaskforceoncounteringillicittrade.htm>

⁶⁵ Source: White paper – Safe Zones, World Free Zone Organization

THE ROLE OF FREE ZONES IN THE PREVENTION OF ILLEGAL TRADE

BIBLIOGRAPHY

- Source: Illicit Trade: Converging Criminal Networks by © OECD 2015
- Elizabeth Allen (Former Head of UK Customs) - The explosion of Illicit Whites (June 2013)
- Algirdas Semeta, European Commissioner for Taxation and Customs Union, Audit and Anti-Fraud – Answer given to the European Parliament on behalf of the Commission (2011)
- Source Internet: <https://www.pmi.com/sustainability/fighting-illicit-cigarette-trade/combating-illicit-whites>
- Source Interpol: Countering Illicit Trade in Tobacco Products – A Guide for Policy-Makers
- Source: European Commission (2016), “ Technical assessment of the experience made with the Anti-Contraband and Anti-Counterfeit Agreement and General Release of 9 July 2004 among Philip Morris International and affiliates, the Union and its Member States”.
- Governance Frameworks to Counter Illicit Trade – OECD report
- Source Internet: <https://www.worldfzo.org/About-Us/Our-history>, accessed on June 6, 2019
- Source: WFZO Report - OECD STAKEHOLDER CONSULTATION MEMBERS, March 26, 2019
- Source: Draft Recommendation on Countering Illicit Trade: Enhancing Transparency in Free Trade Zones Stakeholder Consultation, 26 March 2019
- Source: Report - Stakeholder Consultation held on 26 March 2019, between OECD of the Council on Enhancing Transparency in Free Trade Zones
- Source: Transnational Alliance to Combat Illicit Trade, Policy Recommendations to Combat Illicit Trade in Free Trade Zones (FTZ) Presented to the EUROPEAN FREE ZONES SUMMIT – Skopje, May 2019
- Source: Report - OECD stakeholder consultation supporting documents, Paris, France, March 26, 2019
- Source Internet: <http://www.oecd.org/gov/risk/oecdtaskforceoncounteringillicittrade.htm>
- Source Internet: White paper – Safe Zones, World Free Zone Organization.

ULOGA SLOBODNIH ZONA U SPREČAVANJU NELEGALNE TRGOVINE

Apstrakt: *Siva ekonomija i nelegalna trgovina su pojave koje negativno utiču na sve privredne grane. Kompanije koje se na tržištu bore sa neloyalnom konkurencijom iz sive zone, nisu u mogućnosti da ostvaruju planirane prihode, investiraju u rasvoj i zapošljavanje, kao ni da ulažu u dalja istraživanja kako bi izašli u susret potrošačima sa novim i kvalitetnijim proizvodima i uslugama.*

Pored toga što se odlivaju sredstva iz legalnih tokova i sprečava punjenje budžeta, nelegalna trgovina je knal kojim se potrošači snabdevaju proizvodima nepoznatog porekla i neproverenog kvaliteta, čime se značajno ugrožava njihova bezbednost.

Poslednjih godina primetan je rast broja slobodnih zona u svetu. Samim tim zone su postale važan deo globalne trgovine. Veoma je važno u njihovom poslovanju da izbegnu zamke nedozvoljene trgovine kroz uravnoteženje olakšanog postupka isporuka roba u zoni i obezbeđenje bezbednog postupka poslovanja.

Uparvo iz tih razloga veoma je važno sprovesti, u svim zonama u svetu, program koji će onemogućiti nedozvoljenu trgovinu. Takav program podrazumeva aktivnosti koje će povećati bezbednost trgovine u zonama i osigurati kontrolu međunarodnih lanaca snabdevanja. Saradnja svih učesnika u ovom procesu a naročito carinskih i poreskih adminstracija sa privatnim sektorom od ključnog je značaja za ispunjenje zaštite međunarodne trgovine.

Svetska organizacija slobodnih zona (WFZO) pokrenula je program „Sigurne zone“ kao prvi korak ka uključenju slobodnih zona u program zaštite legalne trgovine.

Ključne reči: *nedozvoljena trgovina, ,slobodne zone, zaštita međunarodne trgovine.*

ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJA

Vanredni Profesor, Dr Snežana Milićević⁶⁶,
Ms.C, Phd Student, Marijana Đurađević⁶⁷

Rezime: *Obzirom da je upotreba interneta sinonim današnjeg društva nameće se i neminovna potreba za promocijom turističkih destinacija putem ovog hibridnog medija. Za turističke destinacije je veoma bitno da prilikom promocije odaberu pravi kanal komunikacije kako bi doprli do ciljne grupe turista. Društvene mreže imaju nezamenljivu ulogu u promociji turističkih destinacija. One su odraz savremenog društva. Putem objava na njima potencijalni posetioци se mogu veoma lako pretvoriti u stalne i lojalne posetioce turističke destinacije. Turisti se sve više prilikom odabira destinacije u koju će putovati vode objavama i komentarima drugih turista na društvenim mrežama. Cilj rada je da se sagleda kako internet marketing, promocija na društvenim mrežama i pre svega e-WOM propaganda utiču na turiste kada donose odluku o putovanju. Objave na društvenim mrežama i komentari mogu promeniti sliku koju turisti imaju o određenoj destinaciji i učiniti je privlačnijom za posetu.*

Ključne reči: *internet marketing, društvene mreže, promocija, turistička destinacija, e-WOM*

Uvod

Računari, Internet, mobilni uređaji, GPS i digitalna televizija iz temelja su promenili način komunikacije, prikupljanja informacija te distribucije proizvoda i usluga (Final Report,2009). Menadžment određenih preduzeća i organizacija kako bi postigao konkurentsku prednost u različitim sektorima potrebno je da implementira upotrebu novih tehnologija i društvenih mreža u svojim marketinškim strategijama (Kiralova & Pavličeka,2014).

Sa ogromnom količinom informacija dostupnih na Internetu i sve većeg značaja pretraživanja na mreži, od suštinskog značaja je efikasan online marketing u domenu turizma (Xiang et al., 2015). Online marketing je definisan kao proces isporučivanja marketinških poruka putem digitalnih medija, informacionih i komunikacionih tehnologija (Du, 2017). Putem socijalnih mreža DMO (destinacijska menadžment organizacija) može da

⁶⁶Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Srbija, snezana.milicevic@kg.ac.rs

⁶⁷ Ugostiteljsko turistička škola sa domom učenika Vrnjačka Banja, Srbija, mdjuradjevic@gmail.com

dosegne do tražnje na globalnom nivou sa ograničenim resursima (Hays et al., 2013). Države poznate po razvoju turizma, nude različite usluge na nivou destinacije i povećavaju kvalitet ponude putem svog internet sistema (Koo et al., 2013). Internet društvene mreže predstavljaju okosnicu buduće komunikacije između organizacija i potrošača (Ilić & Marković, 2014).

Kompjuterizacija poslovanja, razvoj interneta doveli su do brojnih promena na turističkom tržištu. Promene se dešavaju na strani tražnje koje samim tim iziskuju promene i na strani ponude. Potrošači će preferirati one proizvode, destinacije koji nude najbolje karakteristike kvaliteta, performanse i inovativnosti (Vidović & Broćeta, 2016). Sa promenama preferencija potrošača na turističkom tržištu u pravcu uvažavanja kriterijuma održivosti trajace i proces prilagođavanja turističkih destinacija u smislu postizanja konkurenske prednosti i održivog razvoja koji podrazumeva i sposobnost za inovacije (Popesku, 2011). Cilj rada je da se sagleda značaj upotrebe društvenih mreža u promociji turističkih destinacija, kao i uticaj usmene propagande pre svega u elektronskom obliku na posetioce destinacija. Turistička destinacija koja želi da bude konkurentna na turističkom tržištu mora u svojoj marketinškoj strategiji da implementira veću zastupljenost aktivnosti na internetu, odnosno na društvenim mrežama. Usmena propaganda ili „*word of mouth*“ (WOM) je ona kojoj potrošači najviše veruju, gde je sve veći značaj e-WOM, usmene propagande u elektronskom obliku, što je još jedan od dokaza da internet kao moćno sredstvo informisanja sve više dobija na značaju (Đurađević, 2017), što je istaknuto i u radu.

1. Internet marketing i društvene mreže u razvoju turističke destinacije

1.1 Internet marketing turističke destinacije

Informacione tehnologije predstavljaju ključni faktor razvoja i napretka savremenog društva (Milićević et al., 2013). Informacione i komunikacione tehnologije nemaju samo uticaj na ubrzan razvoj turističke industrije nego dovode i do olakšavanja marketinških aktivnosti u turizmu (Buhalis & Law, 2008; Du, 2017).

Marketing aktivnosti na nivou turističke destinacije imaju za cilj da podrže osnovne elemente destinacije kako bi potencijalni turisti bili privučeni da posete destinaciju, kao i da koriste usluge u okviru destinacije, koje obezbeđuju da očekivanja posetilaca/turista budu ispunjena u okviru same destinacije (Popesku, 2011). Primena uspešne marketing strategije na nivou destinacije podrazumeva korišćenje tehnologija (Internet, ICT) u promociji koje imaju uticaj na ponašanje potrošača prilikom donošenja odluka (Morris Paris et al., 2010). Razumevanje načina na koji IT (informacione tehnologije) utiče na ponašanje potrošača može biti ključna podloga za stvaranje poslovnog identiteta i razvoj efikasnog upravljanja strategijama komunikacije (Xiang et al., 2014).

Internet marketing, u osnovi, predstavlja promociju organizacije, kao i promociju i prodaju proizvoda ili usluga posredstvom digitalne mreže (Stošić, 2007). Internet je postao najznačajnija alatka za planiranje putovanja svih generacija (Xiang et al., 2014), što je u skladu sa trendovima u turizmu, a jedan od njih je i tehnološka (r)evolucija ponude kao glavni akter promene, koja omogućava konkurentnost kroz digitalizaciju turizma (Senić & Manojlović, 2017). Turistička industrija mora konstantno da se razvija i inovira svoju

ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJ

ponudu kako bi zadovoljila potrebe sadašnjih i budućih turista čime se naravno postiže i konkurentnost turističke destinacije (Petrović et al., 2016). Destinacija "smart" turizma predstavlja inovativnu turističku destinaciju, izgrađenu na infrastrukturi najsavremenije tehnologije koja garantuje održivi razvoj turističkih područja, dostupnu svima, što olakšava interakciju posetilaca i integraciju u njegovu okolinu, čime se povećava kvalitet iskustva u destinaciji i poboljšava kvalitet života stanovnika (Koo et al., 2013).

Turisti donose niz odluka o putovanjima na osnovu podataka koji su prikazani na internetu (Xiang et al., 2009). Internet je hibridni medij digitalnog doba koji u sebi sjedinjava do skora razjedinjene tehnologije telefona, štampe, radija, televizije, korespodencije, oglasnih tabli i dr. To je otvoren informatički sistem neizmernog opsega, u čijem kreiranju i funkcionisanju učestvuju milijarde korisnika širom sveta (Jokić & Mikić, 2005). Broj internet korisnika je u decembru 2000. godine iznosio 360,95 miliona dok je u junu 2012. godine iznosio preko 2,4 milijarde što bi značilo porast od oko 566,4% (Ilić & Marković, 2014). Ova činjenica ne znači da treba odbaciti tradicionalne marketinške tehnike, ali kako turističko tržište postaje sve konkurentnije, javljaju se nove destinacije, cene postaju pristupačnije i proizvodi dostupniji, potrebno je u većoj meri koristiti sve moguće alate i metode za pridobijanje potencijalnih potrošača (Reino & Hay, 2011). Potencijalni potrošači, turisti budućnosti su dobri poznavaoци tehnologije, generacija Y (milenijumci) i generacija Z (iGen), vrlo različiti jedni od drugih, sa specifičnim potrebama za komunikacijom, potrošnjom i turističkim doživljajima (Senić & Manojlović, 2017). Generacija Y obuhvata rođene između 1980. i 2000. godine i ima karakteristiku da postane tehnološki savršena i još online aktivnija (Lester et al., 2006; Du, 2017.). Prilikom pretrage na internetu turisti najviše koriste ključne reči kao što su "smeštaj", "aktivnosti", "zona", "atrakcija", "događaji", "informacije", "mesta", "restorani" i "šoping" (Xiang et al., 2009), u potrazi za turističkim doživljajima. Sve značajniju ulogu u promociji i prenošenju poruka imaju nove tehnologije i novi informacioni kanali: internet web portali, društvene mreže, mobilna telefonija i slično (Šurbatović, 2014).

Sadržaj web stranice mora biti primamljiv, razumljiv i jednostavan za korišćenje (Galičić & Laškarin, 2011). Problem može biti to da jezici koje koriste turisti prilikom pretrage za planiranje odmora se znatno razlikuju od onih na sajtovima (Fesenmaier & Pan, 2006). Turistička preduzeća i turističke organizacije se zato, uglavnom prilagođavaju, promovišući svoje ponude online korišćenjem jezika koji je specifičan za turističku industriju (Xiang et al., 2009). Potrebno je koristiti određene tehnike za efikasno pisanje na mreži: nabranje; pisanje efektivnih naslova; pisanje sažetaka; korišćenje efektivnih hiperlinkova i njihovo postavljanje na pravo mesto; potvrđivanje kredibiliteta (Mikić, 2007). Tehnologija menja način na koji su turističke destinacije predstavljene potrošaču. Potencijalni turisti sada mogu gledati video nekoga ko pliva na Sejšelima, penjanje na vulkan u Gvatemali, Veliki koralni greben ili Nacionalni park Yosemite, bez napuštanja sedišta (Reino & Hay, 2011). Kroz veb lokaciju, internetkanal, korisnici lako dolaze do velikog broja informacija u kratkom roku i razumeju određene sadržaje i na prvi pogled (Koo et al., 2013).

Sa druge strane, brojni istraživači su pretpostavili da blogovi o putovanjima, stavovi i mišljenja turista predstavljaju značajne informacije koje mogu pomoći destinacijskom menadžmentu u upravljanju ponudom i identifikovanju nepoznatih karakteristika (Leung et al., 2013). Društvene mreže postaju bitne za očuvanje i izražavanje iskustava turista kroz

slike, komentare, ali i za njihovo deljenje, ne samo sa porodicom i prijateljima, nego i sa strancima (Pilar Latorre-Martínez et al., 2014).

1.2 Uloga društvenih mreža u promociji turističkih destinacija

Društvene mreže su postale veza između dve karakteristike današnjeg društva: informaciono društvo i potrošačko društvo (Pilar Latorre-Martínez et al., 2014). Rastuća uloga socijalnih medija u turizmu je neosporna. Među različitim oblicima društvenih medija, dve najpopularnije su sajtovi za pregled putovanja i društvene mreže-SNSs (social networking sites). SNS je platforma koja omogućava korisnicima da kreiraju lične profile i da se povezuju sa drugima (Okazaki et al., 2016). Jedan od inovativnih oblika prezentacije i promocije turističke ponude Srbije su društvene mreže poput Facebooka, Twitera, Flickra, ili Instagrama, koje pružaju mogućnost korisnicima mreža da se pre putovanja informišu o destinaciji, ali i da razmenjuju iskustva sa drugim korisnicima. Poseban značaj implementacije informacionih tehnologija ogledao bi se u razvoju destinacijskih menadžment kompanija (Milićević et al., 2013).

Primena društvenih mreža na nivou turističkih destinacija se pokazala kao odlična strategija putem koje se mogu ostvariti najčešće postavljeni ciljevi korišćenja društvenih medijskih kampanja: stvaranje ili povećanje svesti o destinaciji; postizanje globalnog publiciteta; ohrabivanje posetilaca da planiraju svoje putovanje; jačanje slike ciljne destinacije kao omiljene destinacije; ciljanje na novo, specifično tržište; sve veći broj posetilaca; stvaranje interesovanja za destinaciju; povećanje broja e-mail pretplatnika; povećanje broja Facebook pratilaca; repositioniranje destinacije u svesti posetioca; činjenje destinacije ponovo omiljenom posetiocima (Kiralova & Pavličeka, 2014). Razlog sve veće komercijalne upotrebe internet društvenih mreža je ne samo eksponencijalni rast broja korisnika nego i rast njihove aktivnosti na mreži (Ilić & Marković, 2014).

Starosno doba je jedan od značajnih faktora koji utiče na usvajanje društvenih mreža (Leung et al., 2013). Mlađe generacije su aktivnije po pitanju korišćenja društvenih mreža u smislu da odlučuju da posete više potencijalnih destinacija, gde će ići u šoping, na večeru, pretražuju širok spektar turističkih iskustava vezanih za događaje, festivale, sport, mada je Internet postao najznačajnija alatka za planiranje putovanja među svim generacijama (Xiang et al., 2015), razlika se javlja samo u tome koju društvenu mrežu koje generacije više koriste. Prema autorima Kiralova i Pavličeka (2014) skoro 25 % ljudi na svetu koristi društvene mreže, a do 2017. godine broj korisnika društvenih medija po proceni autora je trebao da bude 2,33 milijarde.

Facebook je najveći SNS (social networking system) koji se aktivno koristi u promociji turizma (Okazaki et al., 2016). Osnovni cilj *Facebook-a* je prikupiti što više lajkova. Međutim, destinacijskom menadžmentu nije važan broj lajkova, već broj turista koji će posetiti destinaciju, pročitati svaki status, lajkovati, deliti (šerovati), proslediti i preporučiti prijateljima i na taj način dovesti nove turiste (Jovanović & Jovanović Tončev, 2015). Promocija putem *Facebooka* utiče na odluku potrošača da posete destinaciju (Morris Paris et al., 2014). Prema istraživanju autora Kiralova i Pavličeka (2014) 52% korisnika *Facebook-a* je prilikom odabira putovanja bilo pod uticajem slika objavljenih od strane prijatelja,

ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJ

naročito muškarci i osobe starosnog doba od 24 do 34 godine. Razmena ideja stvara virtualni sistem socijalne podrške koji su pojedinci sposobni da izgrade (Morris Paris et al., 2014).

Instagram je društvena mreža za obradu i deljenje fotografija i videa putem mobilnih uređaja, besplatno. Instagram je druga najveća društvena mreža na svetu (Andrić, 2007). Od svog lansiranja u oktobru 2010. godine, broj korisnika i objavljenih fotografija se postepeno povećava, 2013. godine bilo je 46.000.000 aktivnih korisnika svakog meseca ili oko 9 miliona dnevno (Pilar Latorre-Martínez et al., 2014). Korišćenjem dve vrste haštagova (haštag koji nosi ime Brenda i uopštenih haštagova koji su relevantni za ponudu), postiže se veoma laka dostupnost fotografija potencijalnim korisnicima turističkih usluga (Jovanović & Jovanović Tončev, 2015). Mobilne aplikacije kao što je *Instagram* nude dovoljno mogućnosti kompanijama i subjektima turističkog sektora da ih koriste na jednostavan način, kao alat za turističku analizu, obzirom na opcije koje stvarna aplikacija nudi (Pilar Latorre-Martínez et al., 2014). Potrebno je identifikovati potencijalne pratiocice na osnovu afiniteta pratilaca konkurenata i postavljanjem fotografija koje njih interesuju, moguće ih je navesti da postanu pratioci destinacije koja se promovira, na primer pratioci *Instagram* profila Vrnjačke Banje mogu se tražiti među pratiocima drugih banja na *Instagramu*. Veoma je važno da se objavljuju fotografije odmah nakon fotografisanja, jer tada pratioci stiču utisak da im se prezentuje aktuelna situacija (Jovanović & Jovanović Tončev, 2015).

YouTube pruža priliku turistima da potraže vrlo specifične aktivnosti, gledaju i traže savete o destinaciji, obzirom da žele da kontrolišu i odrede šta će se dešavati na njihovom odmoru. Oni mogu odlučiti šta žele da rade na osnovu iskustava drugih turista (Reino & Hay, 2011). *YouTube* i *Twitter*, odigrale su ključnu ulogu u zainteresovanosti stranaca za različite sadržaje, naročito za putovanja (Koo et al., 2013).

Twitter je društvena mreža, osnovana u San Francisku, 2006. godine i predstavlja mikro blog alat koji omogućava svojim korisnicima da prate najnovije informacije u vezi sa svojim interesovanjima (Veljović & Goljanin, 2014). To je društvena mreža koja beleži sve veći broj korisnika i koji ima svoju primenu i u turizmu. Kako bi korišćenje *Twittera* u promociji destinacije bilo efikasno, neophodno je tvitovati o "turističkoj ponudi, informacijama o turizmu, pratiti osobe i organizacije koje se bave turizmom, kao i konkurenciju" (Stojanović, 2013; Jovanović & Jovanović Tončev, 2015). Turističke destinacije vide *Twitter* kao novi, revolucionarni način za ostvarivanje interakcije i razumevanje ponašanja ljudi, potrošača širom sveta (Hays et al., 2013).

Pinterest je društvena mreža koja je osnovana 2010. godine. To je mreža oglasnih tabli (boards) koja služi korisnicima da prikupljaju ideje, zanimljivosti i informacije u vidu fotografija o određenoj turističkoj destinaciji. Table kreiraju sami korisnici prema sopstvenim interesovanjima (Jovanović & Jovanović Tončev, 2015). Svaki pin u sebi sadrži adresu sajta sa kojeg je pinovan, tako da korisnici *Pinteresta* jednim klikom bivaju preusmereni na određeni sajt (Stojanović, 2013).

TripAdvisor je verovatno najbolji pretraživač za turističko-ugostiteljsku ponudu, to je mesto gde se donosi odluka o putovanju i gde se vrše rezervacije usluga koje destinacije nude. Zahvaljujući tome *TripAdvisor* je danas globalno jedan od najmoćnijih turističkih pretraživača, kao i jedan od najpopularnijih portala uopšte (Stojanović, 2013.) Stikki Media

(2014) je otkrio da je 2013. godine osamdeset dva miliona ljudi preuzelo *TripAdvisor* aplikaciju i da je 2.800 novih tema objavljivano svakodnevno na *TripAdvisor-u* (Kiralova & Pavličeka, 2014). *TripAdvisor* je zabeležio prihode od 1492 miliona dolara u 2015. godini, u odnosu na 637 miliona dolara 2011. godine i ostvario je više od 350 miliona mesečnih poseta (TripAdvisor, 2015; Okazaki et al., 2016). Potencijalni posetioci destinacija na *TripAdvisor-u* mogu da pretražuju informacije, da objave komentare, napišu preporuku za hotel, restoran, atrakciju ili odmor. Korisnici su u suštini različite prirode, iz različitih društveno-ekonomskih sredina (Okazaki et al., 2016). Na osnovu istraživanja jasno je da bi menadžment hotela iz Srbije trebalo da usvoji i implementira odgovarajuće procedure praćenja i adekvatnog reagovanja na sadržaje na *TripAdvisor-u*, obzirom na njihov nesumnjiv uticaj na ponašanje savremenog potrošača u hotelijerstvu (Čaćić & Mašić, 2013).

Društvene mreže, narocito kada im se pristupa preko mobilnih telefona, razlikuju se od svih drugih kanala marketinških komunikacija, pa oni koji se njima bave moraju imati na umu da publika neće tolerisati beskorisne sadržaje; samo jednim klikom korisnici mogu da odustanu od pracenja stranice (unlike), blokiraju, sadržaj oznace kao nepoželjan (spam), ili ostave negativne komentare (Krstić & Lazarević, 2014).

Prema Jovanović i Jovanović Tončev (2015) povećanje broja korisnika društvenih mreža iz dana u dan, od DMO-a (Destination Management Organization) zahteva veću radnu i vremensku angažovanost na upravljanju marketingom putem ovih medija, jer promocija putem društvenih mreža nije jednokratni čin koji se završava otvaranjem stranica na socijalnim medijima, već zahteva analitički pristup, redovnu angažovanost i integrisanost sa ostalim kanalima promocije.

Društveni mediji su idealno mesto za stvaranje sadržaja koji predstavljaju način deljenja ideja i saradnje sa drugim učesnicima. Posebno se u tom smislu izdvaja takozvano stvaranje medijskih sadržaja od strane potrošača (CGM –*Consumer-Generated Media Creation*) (Popesku & Oklobdžija, 2017).

2. Znacaj E-wom propagande za razvoj turističke destinacije

Putnici se sve više putem OR (online ili pregledi na mreži) informišu o smeštaju i drugim proizvodima vezanim za turizam (Filieri & McLeay, 2014). Danas sa razvojem tehnologije, pojedincima je omogućeno da lakše mogu da plasiraju svoja mišljenja, stavove, kreacije (Hays et al., 2013), tako daturisti imaju mogućnost da dolaze do informacija na društvenim mrežama gde se slobodno komunicira i razmenjuju informacije. OR podstiču širenje e-WOM u industriji putovanja (Filieri & McLeay, 2014). Tradicionalna WOM (Word of Mouth) propaganda podrazumeva da poznajemo osobu koja je širi i zato se lako procenjuje njen kredibilitet, dok kod e-WOM-a je manja mogućnost da se sudi o kredibilitetu i poruke i onog ko je plasira (Du, 2017), zbog čega je važno poboljšati razumevanje o tome kakve su posledice e-reči (Filieri & McLeay, 2014). Stav, mišljenje izneto na internetu može dugo ostati tamo, tako da ga mnogi potrošači mogu videti i odlučiti da li će reagovati na isto (López & Sicilia, 2014).

Među svim dostupnim informacijama, e-WOM je prepoznat kao jedan od važnih spoljnih izvora informacija prilikom planiranja putovanja zbog visokog percipiranog

ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJ

kredibiliteta (Murphy et al., 2007), gde zaista, kritike i priče napisane od strane potrošača imaju potencijal da poboljšaju ili umanje imidž turističke destinacije (Sparks & Browning, 2011; Kiralova & Pavličeka, 2014). Posetioci stvaraju određenu sliku o destinaciji i određena očekivanja na osnovu prethodnog iskustva, WOM-a, izveštaja za štampu, oglašavanja i pre nego što posete destinaciju (Kiralova & Pavličeka, 2014).

Broj preporuka putem e-WOM-a utiče tako što se preporučenoj destinaciji posvećuje više vremena prilikom donošenja odluke o putovanju (Gupta & Harris, 2010). Korisnici Interneta, pre svega altruisti imaju tendenciju da prosleđuju više online sadržaja od drugih (Ho & Dempsey, 2010). Iznošenje mišljenja putem e-WOM-a doprinosi bržem razvoju turističke destinacije (Goyette et al., 2010). Prema pretpostavci, Lopez i Sicilie (2014) uticaj e-WOM-a na donošenje odluka o putovanju je veći kada se mišljenje nalazi na stranicama trećih lica nego kada se nalaze na web stranicama sponzorisanim od strane turističkih destinacija.

Turistička industrija može iskoristiti prednost e-WOM-a kroz popularne društvene medije kao sredstvo promocije koje je veoma efikasno (Setiawan et al., 2014), naročito među mlađim društvenim grupama koji inače imaju veću tendenciju da se "druže" online u odnosu na starije grupe ljudi (Lopez & Sicilia, 2014). Najvažniji komunikacijski kanal e-WOM-a je društvena mreža Facebook (Lopez & Sicilia, 2014). E-WOM se širi putem društvenih medija i mobilnih tehnologija, odnosno u svim tehnološkim okruženjima gde se korisnici okupljaju kako bi komentarisali, preporučili ili kritikovali proizvode, usluge, mesta ili iskustva. Iz tog razloga se sve veći broj turista okreće društvenim medijima prilikom izbora turističke destinacije i ocene iskustava stečenih u destinaciji, dok sve veći broj nacionalnih turističkih organizacija aktivno učestvuje u komunikaciji sa svojim ciljnim tržištem na ovaj način (Popesku & Oklobdžija, 2018).

Promocija putem e-WOM-a može brzo da doprinese povećanju, proširenju turističkog tržišta (Setiawan et al., 2014). Takozvano stvaranje medijskih sadržaja od strane potrošača, turista, CGM predstavlja novi oblik usmene propagande koji obezbeđuje potrebne informacije koje su nekomercijalne, detaljne, iskustvene i ažurne sa veoma širokim opsegom uticaja (Yoo & Gretzel, 2011; Popesku & Oklobdžija, 2018). Znanje stečeno putem lokalne turističke e-WOM komunikacije može uticati na percepcije i stav prema destinaciji prikazanoj na slici (Lopez & Sicilia, 2014). Intenzivna elektronska komunikacija 'od usta do usta' (elektronski marketing od usta do usta, usmena propaganda elektronskim putem) utiče na brzo prenošenje iskustva i kreiranje pozitivnih i negativnih stavova (Bulut et al., 2012). Upravo iz navedenih razloga, nacionalne turističke organizacije moraju biti prisutne na vodećim društvenim medijima kako bi podstakle razgovor i interakciju sa svojim sadašnjim i potencijalnim turistima na načine koji nisu bili mogući putem tradicionalnih medija (Tuten, 2008; Popesku & Oklobdžija, 2018).

3. Zaključak

Internet pretraživači su postali moćna veza između turista i informacija vezanih za putovanja dostupnih na internetu, kao i važan marketing kanal putem kojeg destinacije mogu da stupe u kontakt sa potencijalnim turistima (Popesku & Oklobdžija, 2018). Turisti se

sve više informišu o parcijalnim turističkim proizvodima kao i integrisanim turističkim proizvodima na nivou destinacije putem interneta i ne samo informišu nego i bukiraju različite kapacitete. Potencijalni turisti sve više vremena provode na društvenim mrežama, koje imaju veliki uticaj na njihovu odluku o putovanjima. U zavisnosti od starosnog doba različite društvene mreže imaju veći ili manji uticaj na određene grupe potrošača, ali njihov uticaj neminovno postoji i veliki je. Svako preduzeće turističke privrede i turističke destinacije treba da iskoriste ovu šansu i promovišu svoje proizvode putem društvenih mreža. Na taj način će svakako dopreći do velikog broja potrošača, turista. Pri tome je bitno voditi računa kada će se plasirati objave, odnosno da to budu termini kadaje najveći broj potencijalnih turista na mreži. To se može uvideti ukoliko se posmatra kada određene objave na društvenim mrežama imaju najveći broj lajkova.

Značaj korišćenja društvenih mreža je što informacija stiže do krajnjeg potrošača čak i u slučaju kada je on eksplicitno ne zahteva, ali se i ne protivi (Ilić & Marković, 2014). Društveni mediji mogu doprineti konkurentnosti destinacija na turističkom tržištu ukoliko se objavljuju zanimljivi, kreativne sadržaji i podstiče interaktivna komunikacija (Kiralova & Pavličeka, 2014). Destinacijske menadžment organizacije moraju voditi računa da informacije budu blagovremene, da prirodne i društvene atraktivnosti budu lepo predstavljene putem fotografija, video zapisa, da objave budu zanimljive, ažurne. Aktivnost na mreži mora biti stalna. Ono što takođe DMO treba da prate jesu komentari korisnika usluga, odnosno posetilaca koji su već boravili u destinaciji, jer turisti donose odluke sve više na osnovu komentara lojalnih gostiju. E-WOM propaganda je od velikog značaja za prodaju turističkog proizvoda i potrebno je posvetiti posebnu pažnju zadovoljstvu turista što će rezultirati njihovim pozitivnim komentarima i doprineti porastu turističkog prometa na ciljnoj destinaciji. Doprinos ovog rada je u tome što jasno pokazuje DMO koliki je značaj upotrebe društvenih mreža u promociji atraktivnosti turističkih destinacija. Ograničenja rada se ogledaju u tome što nisu sagledane sve društvene mreže i njihov značaj.

LITERATURA

- Andrić, B. (2007). Primjena e-marketinga u turizmu. *Poslovna izvrsnost*,1(2),85-97
- Bulut, I., Radenković-Šošić, B.& Zeremski, A. (2012). Tourist destination branding on social networks. *Industrija*, 40 (2), 157-174
- Buhalis, D. & Law, R. (2008). Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after Internet: The state of e-Tourism research. *Tourism Management*, 29 (4), 609-623
- Čačić, K.& Mašić, S. (2013). Uticaj portala TripAdvisor na poslovanje hotela u Srbiji. *Marketing*, 44 (3), 211- 220
- Du, E. (2017). *Understanding New Zealand's online marketing strategy from the perspective of the potencial Chinese youth market - A Case Study of Dalian*. A dissertation submitted to: Auckland University of technology, School of Hospitality and Tourism.

ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJ

- Đurađević, M. (2017). Karakteristike korisnika usluga wellness turizma Specijalne bolnice "Merkur". *HiT Menadžment*, 5(1), 75-84
- Final Report (2009). *Study on the Competitiveness of the EU tourism industry*, Rotterdam, preuzeto sa http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf_getdocument.cfm?doc_id=5257, pristupljeno 21. Jula 2018.
- Filieri, R.& McLeay, F. (2014). E-WOM and accommodation: An analysis of the factors that influence travelers' adoption of information from online reviews. *Journal of Travel Research*, 53 (1), 44-57
- Galičić, V.& Laškarin, M. (2011). Principi i praksa turizma i hotelijerstva. Zagreb: *Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu*
- Gupta, P.& Harris, J. (2010). How e-WOM recommendations influence product consideration and quality of choice: A motivation to process information perspective. *Journal of Business Research*, 63(9-10), 1041-1049.
- Goyette, I., Ricard, L., Bergeron, J. & Marticotte, F. (2010). E-WOM Scale: word-of-mouth measurement scale for e-services context. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, 27 (1), 5-23.
- Ho, Y. & Dempsey, M. (2010). Viral marketing: Motivations to forward online content. *Journal of Business research*, 63 (9-10), 1000-1006.
- Hays, S., John Page, S. & Buhalis, D. (2013). Social media as a destination marketing tool: its use by national tourism organizations. *Current Issues in Tourism*. 16 (3), 211–239
- Ilić, D. & Marković, B. (2014). Značaj upotrebe internet društvenih mreža u procesu dostizanja održive konkurentne prednosti. *Sinteza-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 82-87, Beograd: Univerzitet Singidunum
- Jovanović, V. & Jovanović Tončev, M. (2015). Digitalizacija promocije banja Srbije –na primerima Vrnjačke Banje i SokoBanje. *Sinteza- Key Issues on tourism destination competitiveness*, 5-70, Beograd: Univerzitet Singidunum
- Jokić, D.& Mikić, A. (2005). *Komunikologija biznisa*. Beograd:
- Krstić, A. & Lazarević, S. (2014). Primena društvenih mreža u poslovanju. *Sinteza-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 221-226. Beograd: Univerzitet Singidunum
- Kiralova, A. & Pavličeka, A. (2014). Development of Social Media Strategies in Tourism Destination. Madrid: *International Conference on Strategic Innovative Marketing*, 1-4
- Koo, Ch., Hee, K., Shin, S., Kim, K., Kim, Ch. & Chung, N. (2013). Smart tourism of the Korea: A case study PACIS, preuzeto sa <http://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=pacis2013>, pristupljeno 20. jula 2017.

- López, M. & Sicilia, M. (2014). Determinants of E-WOM influence: the role of consumers' internet experience. *Journal of theoretical and applied electronic commerce research*, 9(1), 28-43
- Leung, D., Law, R., Van Hoof, H. & Buhalis, D. (2013). Social media in tourism and hospitality: A literature review. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30, 3–22
- Lester, H., Forman, M. & Lozd, D. (2006). Internet shopping and buying behavior of college students. *Services Marketing Quarterly*, 27(2), 123-138.
- Morris Paris, C., Lee, W. & Seery, P. (2010). The Role of Social Media in Promoting Special Events: Acceptance of Facebook 'Events'. *Information and Communication Technologies in Tourism*, 10 (12), 531-541
- Milićević, S., Podovac, M., Sekulić, D. (2013), The Role and Significance of Information Technologies for Serbian Tourism Development, *13th International Conference „Research and Development in Mechanical Industry - RaDMI 2013“, SaTCIP Vrnjačka Banja, Kopaonik, 12 - 15. September 2013, Book of Proceedings, Vol 1, pp. 431-435*
- Mikić, A. (2007). *Umetnost komuniciranja*. Užice: Naučno istraživački centar
- Okazaki, S., Andreu, L., & Campo, S. (2016). Knowledge Sharing Among Tourists via Social Media: A Comparison Between Facebook and TripAdvisor. *International Journal of Tourism Research*, 19(1), 107-119.
- Pan, B. & Fesenmaier, D. (2006). Online Information Search Vacation Planning Process. *Annals of Tourism Research*, 33 (3), 809–832
- Pilar Latorre-Martínez, M., Iniguez-Berrozpe, T. & Plumed Lasarte, M. (2014). Image-focused social media for a market analysis of tourism consumption. *International Journal of Technology Management*, 64(1), 17-30
- Petrović, J., Milićević, S. & Đeri, L. (2016). The information and communications technologies as a factor of destination competitiveness in transition countries in European Union. *Tourism Economics*, Vol. 23(6), pp. 1353-1361, doi: 10.1177/1354816616653529
- Popesku, J. (2011). *Menadžment turističke destinacije*. Univerzitet Singidunum
- Popesku, J. & Oklobdžija, S. (2017). *Korišćenje društvenih medija kao oblik digitalnih marketing aktivnosti nacionalnih turističkih organizacija*. Izazovi i problemi savremenog marketinga, Zbornik radova konferencije srpskog udruženja za marketing SEMA, Zlatibor, pp. 231-240
- Reino, S. & Hay, B. (2011). The Use of YouTube as a Tourism Marketing Tool. *Travel and Tourism Research Association: Advancing Tourism Research Globally*, Amherst: International Conference University of Massachusetts
- Senić, V. & Manojlović, N. (2017). Savremene tendencije u turizmu. *HiT menadžment*, 5(1), 18-27

**ULOGA I ZNAČAJ PROMOCIJE PUTEM DRUŠTVENIH MREŽA I E-WOM PROPAGANDE U
RAZVOJU TURISTIČKIH DESTINACIJ**

- Setiawan, P. Y., Troena, E. A., & Armanu, N. (2014). The effect of e-WOM on destination image, satisfaction and loyalty. *International Journal of Business and Management Invention*, 3(1), 22-29
- Stojanović, M. (2013). *Primena društvenih mreža u turizmu i ugostiteljstvu*, preuzeto sa <http://www.turizamiputovanja.com> , pristupljeno 16. juna 2015.
- Stošić, B. (2007). Menadžment inovacija. Stošić, B. (2007). *Menadžment inovacija: Ekspertni sistemi, modeli i metode*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- Sticky Media. (2014). 2012 & 2013 Social Media and Tourism Industry Statistics, preuzeto sa: <http://www.stikkymedia.com/blog/2012-2013-social-media-and-tourism-industry-statistics#sthash.cLRCPkvd.dpuf>, pristupljeno 25. jula 2018.
- Šurbatović, J. (2014). Sport i savremene tehnologije: Upotreba novih medija u sportu. *Sinteza-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 160-165. Beograd: Univerzitet Singidunum
- Tuten, L. (2008). Advertising 2.0. *Social Media Marketing in a Web 2.0 World: Social Media Marketing in a Web 2.0 World: ABC-CLIO*.
- TripAdvisor, (2015). Annual Report, preuzeto sa: <http://ir.tripadvisor.com/secfiling.cfm?filingID=1564590-1612862&CIK=1526520>, pristupljeno: 26. Novembra 2018.
- Veljović, I. & Goljanin, D. (2014). *Tehnike i alati za uspešnu izgradnju online prisustva. Sinteza-Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 192-197. Beograd: Univerzitet Singidunum
- Vidović, A. & Broćeta, A. (2016). Tržišne komunikacije u funkciji unapređenja poslovanja kompanija. *Moć komunikacije -POWERCOM- V Međunarodni naučni skup o razvoju tržišnih komunikacija*, 256-276, Beograd: Visoka strukovna škola tržišnih komunikacija
- Xiang, Z., Magnini, V. & Fesenmaier, D. (2014). Information technology and consumer behavior in travel and tourism: Insights from travel planning using the internet. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 22, 244–249
- Xiang, Z., Gretzel, U. & Fesenmaier, D. (2009). Semantic Representation of Tourism on the Internet. *Journal of Travel Research*, 47 (4), 1-36
- Yoo, K-H. & Gretzel, U. (2011). Influence of personality on travel-related consumer-generated media creation. *Computers in Human Behavior*, 27, 609–621

**THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF PROMOTION THROUGH SOCIAL
NETWORKS AND E-WOM PROPAGANDA IN THE DEVELOPMENT OF
TOURISM DESTINATIONS**

Since the use of the Internet is a synonym for today's society, the need for promotion of tourism destinations through this hybrid media is inevitable. For tourism destinations, it is very important that during the promotion you choose the right channel of communication in order to reach the target group of tourists. Social networks have an irreplaceable role in the promotion of tourism destinations. They are a reflection of modern society. Through posts about them potential visitors can easily turn into permanent and loyal visitors to the tourism destination. It is becoming more and more common for tourists who want to travel to certain destinations to read posts and other tourists' comments in order to choose the right destination. The aim of the paper is to understand how Internet marketing, promotion on social networks and, above all, e-WOM propaganda affect tourists when making a decision on travel. Posts on social networks and comments can change the image that tourists have about a particular destination and make it more attractive to visit.

Key words: internet marketing, social networks, promotion, tourism destination, e-WOM propaganda

DIGITALNA TRANSFORMACIJA MUZEJA

Mr Goran Stamenović⁶⁸
Dr Dejan Rančić⁶⁹

Rezime: *Primena novih tehnologija u oblasti očuvanja kulturno-istorijskog blaga je odavno prepoznata kao jedna od prioriternih oblasti u istraživanju u svetu. Digitalizacija kulturne baštine doprinosi demokratizaciji pristupa kulturnim sadržajima, razvoju informacionog društva i svetske zajednice znanja, a savremene tehnologije omogućavaju veoma efikasno organizovanje i čuvanje podataka. Digitalizacija i omogućavanje onlajn pristupa kulturnim sadržajima, kao i dugotrajno čuvanje digitalnih sadržaja od suštinskog su značaja za promociju, isticanje i vrednovanje kulturne baštine. Ovaj projekat predstavlja značajan doprinos primeni novih tehnologija u procesu digitalizacije i očuvanja kulturno-istorijskog blaga u Bugarskoj i Srbiji, početak procesa digitalizacije kulturno-istorijskog blaga, kao i uključivanje u svetske trendove približavanja kulturno-istorijskog nasleđa širokom krugu građana.*

Ključne reči: *informacione tehnologije, digitalna transformacija, kulturno-istorijsko nasleđe, muzej*

1. Uvod

Primena novih tehnologija u procesu proučavanja i očuvanja kulturno-istorijskog nasleđa predstavlja jedan od prioriteta u Evropi i svetu, a digitalizacija kulturne baštine uvrštena je na listu prioriteta u oblasti kulture u drugoj polovini 2008. godine. Digitalizacija kulturnog nasleđa je jedan od glavnih ciljeva evropskog plana za kulturu. U tekstu o opštim ciljevima francuske kulturne politike stoji: „Nove informaciono-komunikacione tehnologije su značajno razvile i olakšale pristup znanju i informacijama. Uprkos tom razvoju, politička vizija ostaje ista: pomoći da svi oblici kulturnog izražavanja dođu do novih publika.“ (Izvor: <http://www.culturalpolicies.net/web/france.php?aid=33>).

S tim u vezi, digitalizacija kulturne baštine, uključujući i digitalizaciju muzeja, doprinosi demokratizaciji pristupa kulturnim sadržajima, razvoju informacionog društva i evropske zajednice znanja. Digitalizacija muzejskih zbirki doprinosi lakšem pristupu kulturnim sadržajima, razvoju informacionog društva i evropske zajednice znanja. Savremene informacione tehnologije, uključujući i 3D modeliranje, omogućavaju efikasno

⁶⁸ Goran Stamenović MSc, Metropolitan University Belgrade, Serbia, e-mail: goran.stamenovic@metropolitan.ac.rs

⁶⁹ Dejan Rančić PhD, Faculty of Electronic Engineering Niš, Serbia, e-mail: dejan.rancic@elfak.ni.ac.rs

organizovanje i čuvanje podataka, njihovo kasnije pretraživanje, prezentovanje i vizualizaciju. Digitalnom transformacijom muzeja obezbeđuje se zaštita arheoloških, umetničkih i istorijski važnih predmeta i objekata. Digitalizacija, uključujući i onlajn pristup, osigurava dugotrajno čuvanje digitalnih sadržaja i od suštinskog su značaja za promociju, isticanje i vrednovanje kulturne baštine. Digitalizacijom muzejskih zbirki realizuju se preporuke Evropske unije vezane za digitalizaciju i vizuelizaciju kulturno-istorijskog nasleđa, s obzirom da je digitalizacija kulturne baštine uvrštena na listu prioriteta u oblasti kulture 2008.godine. U periodu od 2014. do 2020. godine iz evropskih fondova koji su namenjeni za kulturu finansiraće se konzervacija, digitalizacija, infrastruktura i istraživanja. Paralelno sa procesom digitalizacije, neophodna je i edukacija muzejskih profesionalaca, kroz edukativne radionice lokalnog karaktera, kako bi se dobio jedinstven i usaglašen pristup digitalizovanim sadržajima.

2. Digitalna transformacija muzeja

U realizaciji digitalizacije mogu da se koriste najnovije tehnologije trodimenzionalnog (3D) skeniranja eksponata, 3D modeliranja, najnovije web tehnologija za 3D vizuelizaciju kao i tehnologije virtuelne i proširene realnosti. Primenom pomenutih tehnologija, ostvaruju se ciljevi digitalizacije i arhiviranja kulturno-istorijskog nasleđa, kao što su trajno čuvanje modela, mogućnost reparacije starih i oštećenih modela, popularizacija događaja i običaja, približavanje mlađoj populaciji, približavanje osobama sa hendikepom, približavanje dijaspori, poboljšanje načina promovisanja i slično.

Često se postavlja pitanje šta jeste, a šta nije digitalna transformacija. Da odgovorimo najpre šta nije digitalna transformacija. To svakako nije samo korišćenje društvenih mreža, formiranje IT sektora i upotreba digitalnih alata i tehnologije. Digitalna transformacija predstavlja u stvari reorganizaciju i unapređenje poslovnih procesa i samog poslovanja uz pomoć svih raspoloživih digitalnih alata i tehnologija. Digitalna transformacija predstavlja kontinuirani proces bez kojeg poslovanje u današnjem svetu zaista više nije moguće. Za to su neophodna znanja i veštine koje će omogućiti uspešno upravljanje poslovanjem u digitalnom svetu. Digitalna transformacija predstavlja fleksibilnost u prilagođavanju promenama koje se dešavaju jako brzo zahvaljujući pre svega internetu i koristima koje nam je doneo. Da bi bila uspešna, digitalna transformacija treba da obuhvata ljude, strategiju, saradnju i tehnologiju.

U tehnološkom smislu, digitalizacija je proces pretvaranja analognog signala u digitalni oblik, odnosno transformacija podataka iz oblika koji je razumljiv čoveku u oblik koji je razumljiv računaru. Digitalizaciju možemo podeliti po prirodi objekata na jednodimenzionalnu (1D), dvodimenzionalnu (2D) i trodimenzionalnu (3D) digitalizaciju.

a. jednodimenzionalna digitalizacija (1D)

Primer: Digitalizacija zvuka

b. dvodimenzionalna digitalizacija (2D)

Primeri: Fotografije, umetničke slike, istorijski važna dokumenta

c. trodimenzionalna digitalizacija (3D)

DIGITALNA TRANSFORMACIJA MUZEJA

Primeri: Video igre, simulacije, arheološki, umetnički i istorijski važni objekti

3D digitalizacija je relativno nova naučna disciplina čiji je napredak prouzrokovan napretkom hardvera (3D skeneri, 3d štampači, 3D monitori, 3d hologrami) i napretkom algoritama za automatsko generisanje i optimizaciju i unapređenje tehnike triangulacije iz oblaka tačaka dobijenih skeniranjem.

Slika 1. 3D skener

Slika 2. 3D štampač

Slika 3. 3D monitor

Slika 4. 3D hologram

3. Digitalizacija objekata

Kada govorimo o skenerima za 3D digitalizaciju, oni mogu biti:

- Kontaktni – imaju veću preciznost i mobilnost, mana im je fizički kontakt sa objektom što može dovesti do oštećenja
- Bezkontaktni – rade na principu emitovanja određenog signala prema objektu i hvatanju refleksije, na osnovu koje se vrše izračunavanja pozicije tačaka objekta u prostoru. Ovi skeneri koriste refleksivne i transmisionne metode.

Refleksivne metode mogu biti:

- optičke
 - Triangulacija
 - Interferometrija

- Aktivna stereovizija
- Aktivno defokusiranje
- Optički radar
- Neoptičke
 - Mikrotalasni radar
 - ultrazvuk

Najčešće korišćene transmisionne metode su:

- Radiografija
- Ultrazvuk
- Kompjuterizovana tomografija – MSCT, CBCT
- Magnetna rezonanca

4. Primeri dobre prakse u svetu:

Digitalna transformacija muzeja – galerije TATE (London) - <https://www.tate.org.uk/>

“Digitalni mediji su važan kanal za inspiraciju, izazov i uključivanje lokalne, nacionalne i međunarodne publike. ” (izvor: <https://www.tate.org.uk/about-us/digital>)

Primer uspešne digitalne transformacije je galerija Tate koju čine četiri javne galerije u Velikoj Britaniji, koje se finansiraju iz budžeta.

Digitalna transformacija muzeja-galerije Tate je proces koji je počeo krajem prošle decenije, dobro je planirana i dokumentovan. Transformaciju vodi posebno odeljenje Tate Digital.

Na početku cilj je bio da se upoznaju klijenti i zainteresovani i da im se ponudi informacija koja njima odgovara odnosno ima veću vrednost za njih. Prvi zadatak je bio da se kreira i objavi novi digitalni sadržaj i time poveća vrednost informacija i da se taj sadržaj dalje širi, menja i prilagođava, kao i da se formiraju interesne grupe (da bi se razumela interesovanje grupa klijenta). Od 2013 dodat je i ukupan prihod i digitalni prihod kao dodatni cilj digitalne transformacije.

Krajnji cilj je bio da umetnost bude dostupna svima i da se značajno poveća broj posetilaca kroz digitalne kanale i kroz to i prihod na internetu.

DIGITALNA TRANSFORMACIJA MUZEJA

Slika 5. Galerija TATE, Velika Britanija

Izvor: <https://www.tate.org.uk/>

5. Primeri dobre prakse u prekograničnoj saradnji:

Slika 6. Projekat: Digitalization and visualization of the most important museum collections of the traditional costumes and jewellery by introducing the new 3D technology – VIRTUAL MUSEUM

Izvor: <http://www.pernik-nis-virtual-museum.org/>

Jedan od načina promocije prekogranične saradnje u oblasti očuvanja kulturnog nasleđa su i prezentacije korišćenjem 3D tehnologije, uz održavanje pratećih aktivnosti u vidu raznih događaja – izložbi, seminara, radionica i simpozijuma. Cilj je evidentiranje predmeta kulturnog nasleđa partnerskih muzeja, definisanje sličnosti i razlika među vrstama materijala, tehnika i načina ukrašavanja u narodnoj nošnji i nakitu regije i implementiranjem novi 3D tehnologija (3D skeniranje i prezentacija evidentiranih predmeta) i formiranje web sajta u funkciji zajedničkog virtuelnog muzeja. Stvaranjem Virtuelnog muzeja sa 3D obrađenim predmetima eliminiše se rizik oštećenja predmeta i omogućava široka dostupnost osetljivih predmeta. Na slici 6 prikazani su primeri realizovanih 3D modela koji su nastali kao rezultat projekta „Digitalizacija i vizualizacija najznačajnijih zbirki muzeja iz oblasti narodnih nošnji i nakita uvođenjem novih 3D tehnologija – Virtuelni muzej“ u okviru prekogranične saradnje Srbije i Bugarske (slika 6).

Slika 7. Projekat: “Investing in historical heritage for cultural and historical cohesion and economical progress in Pravec and Nis Municipalities Common CBC Heritage”,

Istorijski muzej Pravec i Narodni muzej Niš

U okviru projekta „Ulažimo u istorijsko nasleđe za kulturno i duhovno zblizavanje i ekonomski napredak između opština Pravec i Niš“ korišćenjem inovativnih IT metoda kreirana je virtuelna biblioteka ispitivanih kulturno-istorijskih spomenika, arheoloških nalazišta, zavetnih mesta, crkava i manastira sa GPS lokalizacijom na veb kartama opština Pravec i Niš. Takođe, urađen je i 3D hologramski prikaz Niške tvrđave i tvrđave Borovec u Bugarskoj.

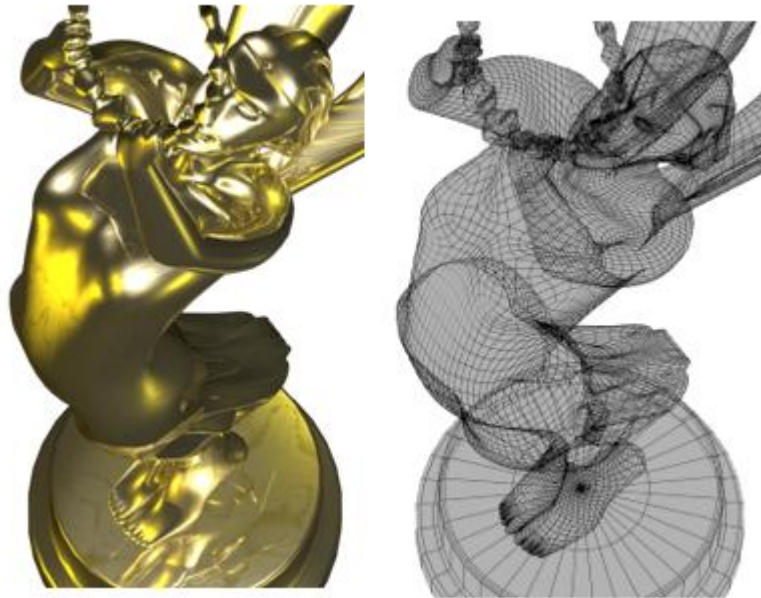
6. Pravci daljeg razvoja

Nove IT tehnologije koje se koriste za izradu web sajtova i baze podataka mogu da se realizuju korišćenjem Sistema za upravljanje sadržajem – CMS (Content Management System). CMS je namenjen prosečnim korisnicima računara, koji ne moraju da znaju veb programiranje. Na ovaj način korisnici sami dodaju sadržaj u virtuelnu biblioteku koja odmah postaje vidljiva na veb sajtu, bez potrebe za intervencijom realizatora sajta (npr. Expression Engine, Joomla, Drupal, WordPress, Blogger). HTML5 tehnologija omogućava napredne načine vizuelizacije na internetu i omogućava da sadržaj izgleda isto na svim uređajima (računarima, mobilnim telefonima, tabletima i sl.).

Za 3D holograme koriste se tehnike 3D modeliranje objekata, 3D računarske animacije, virtuelna realnost (Virtual Reality) i proširena realnost (Augmented Reality).

Kao primer 3D holograma, na slici 10 prikazana je statua boginje Naise. Kod ove satue na osnovu 3D modela pripremljene su animacije za 3D hologram.

Slika 8. 3d hologram – statua boginje Naise

7. Zaključak

Cilj digitalne transformacije muzeja je promocija muzejskih i arhivskih zbirki širokoj javnosti, stvaranje uslova za virtualne izložbe, bez potreba transporta objekata, uz eliminisanje mogućnosti oštećenja predmeta. Na ovaj način muzejske zbirke postaju dostupne široj javnosti i turistima, bez troškova transporta i troškova osiguranja predmeta. Takođe, digitalna transformacija muzeja predstavlja potencijal za konkurisanje u okviru projekata koje finansira EU u cilju promovisanje prekogranične saradnje i kulturne razmene u oblasti očuvanja, prezentovanja i vizuelizaciju kulturnog nasleđa uz pomoć 3D tehnologije.

Primenom ovih metoda i savremenih IT tehnologija u procesu digitalne transformacije muzeja omogućava se proces digitalizacije kulturno-istorijskog nasleđa u Srbiji i Bugarskoj, kao i uključivanje u svetske trendove i približavanje širem krugu građana i turista. Promene koje donosi digitalna ekonomija menjaju sve grane industrije i zbog toga sa planiranjem i izvođenjem digitalne transformacije treba krenuti što pre.

Možemo da zaključimo da se digitalnom transformacijom muzeja omogućava multidisciplinarnost naučnih istraživanja integracijom različitih naučnih disciplina, simulacija i zamena realnih modela u arhitekturi i istorijska simulacija korišćenjem 3D modela. Takođe, omogućeno je 3D skeniranje, arhiviranje i restauracija modela, simulacija i popularizacija događaja i običaja

animacijom 3D modela i kreiranje baze podataka i virtuelne biblioteke uz mogućnost 3D prikaza i 3D štampanje kopija modela.

U cilju edukacije moguće je kreiranja računarskih igara sa istorijskom tematikom i etnološkim motivima i na taj način se približiti mlađoj populaciji, priprema interaktivnih prezentacija zainteresovanim korisnicima i poboljšanje načina i mogućnosti promovisanja i privlačenja novih grupa korisnika i turista.

LITERATURA

- Alliez, P. Cohen-Steiner, D. Devillers, O. Levy, B. and Desbrun, M. (2003). "Anisotropic polygonal remeshing," ACM Transactions on Graphics, vol. 22, no 3, pp.
- Cohen-Steiner, D. and Morvan, J.M. (2003). "Restricted Delaunay triangulations and normal cycle.", in Proc. 19th Ann. Symp. Computational geometry - SCG '03, San Diego.
- Delvainquière J.-C. (2010). "Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe", 11th Edition France. <http://www.culturalpolicies.net/web/france.php?aid=33>
- Petitjean, S. (2002). "A Survey of methods for recovering quadrics in triangle meshes," ACM Computing Surveys, vol. 34, no 2, pp. 211 – 262.
- Vasić, B. (2012). „Ordered Statistics Vertex Extraction and Tracing Algorithm (OSVETA)“, Advances in Electrical and Computer Engineering, vol. 12, no. 4, pp. 25 – 32-
- Vasić, B. Antolović, Rančić, D. (2015). „Geometric investigation of large 3d spatial data for virtual museum applications“, National Center for Digitization, Faculty of Mathematics, University of Belgrade, ISSN: 1820-0109, Issue: 26, pp. 62-68.
- Vukićević, V. (2011). "Digitalizacija kulturnog nasleđa u funkciji ostvarivanja ciljeva kulturne politike," Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, Kultura, br. 130, pp. 165 – 182. UDK: 930.85:004.9(4)"200" 02:004.9(4)"200"
- Mapping of Cultural Heritage actions in European Union policies, programmes and activities (2017). European Commission.

DIGITAL TRANSFORMATIONS OF THE MUSEUM

Abstract: *The usage of the new technologies in the field of preserving the world cultural and historical heritage has been recognized as the one of the priority areas of research. Digitization of cultural heritage contributes to the democratization of access to cultural content, the development of the information society and the global knowledge community. In the same time, modern technologies enable a very efficient organization and storage of data. One of the basic achievements of digitization activities is to ensure spread access to cultural and historical content over the Internet. Long-term preservation of digital content is crucial for promotion with emphasis and evaluation of cultural heritage. Using modern technologies in the process of digitization, this project would significantly contribute to the preservation of cultural and historical treasures in Bulgaria and Serbia. The results of the project would be represent the beginning of the process of digitization of cultural and historical heritage as well as participation in the world trends of approaching cultural and historical heritage to citizens.*

Key words: information technologies, digital transformation, cultural and historical heritage, museum

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA

**Redovni Profesor, Silvana Ilić⁷⁰,
Docent, Milica Paunović⁷¹,
Docent, Anđelija Radonjić⁷²**

Rezime: *Spoljna trgovina ima veliku ulogu i značaj. Bez nje savremena privreda uopšte ne bi mogla da funkcioniše, posebno u uslovima globalizacije. Spoljna trgovina proizilazi iz međunarodne podele rada, a povratno - istu obogaćuje i olakšava. Spoljnom trgovinom ostvaruju se značajni zadaci u okviru nacionalne privrede. Putem plasmana viškova i uvoza deficitarnih proizvoda – usluga, ona vrši značajne strukturne promene u materijalnoj proizvodnji i društvenom proizvodu svake zemlje.*

Ekonomске odnose, posebno spoljnotrgovinske odnose, Srbije i Rumunije na početku 21. veka karakterišu stabilnost ali i relativno nizak intenzitet razmene. Obe zemlje u celini beleže deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni sa svetom, ali u međusobnoj razmeni suficit je na strani Srbije. Iako Rumunija zauzima jedno od vodećih mesta među zemljama spoljnotrgovinskim partnerima Srbije, njeno učešće u ukupnom izvozu Srbije je svega oko 5,5%, a u uvozu Srbije nešto ispod 3 procenta, što ukazuje da postoji mnogo prostora za unapređenje.

Ključne reči: *Spoljnotrgovinska razmena, privreda, saradnja, Srbija, Rumunija*

Uvod

U uslovima globalizacije konkurentska borba za domaće proizvođače jednako je validna i na domaćem tržištu. Iako su međusobni bilateralni trgovinski i platni sporazumi sudbina nerazvijenih zemalja, bez borbe za primenu svetskih merila vrednosti nema razvoja ni uspeha na tržištu. Jasno je da se spoljna trgovina uvek ostvaruje u okviru postojećeg spoljnotrgovinskog i deviznog sistema koji određena zemlja u trgovini sa svetom primenjuje.

Spoljna trgovina ima veliku ulogu i značaj. Bez nje savremena privreda uopšte ne bi mogla da funkcioniše, posebno u uslovima globalizacije. Spoljna trgovina proizilazi iz međunarodne podele rada, a povratno, istu obogaćuje i olakšava. Spoljnom trgovinom ostvaruju se značajni zadaci u okviru nacionalne privrede. Putem plasmana viškova i uvoza

⁷⁰Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, silvana.ilic@fmz.edu.rs

⁷¹Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, milica.paunovic@fmz.edu.rs

⁷²Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, andjelija.radonjic@fmz.edu.rs

deficitarnih proizvoda – usluga, ona vrši značajne strukturne promene u materijalnoj proizvodnji i društvenom proizvodu svake zemlje.

Principi spoljnotrgovinskog poslovanja moraju, takođe, garantovati zakonitost, poslovni moral i etičke norme poslovanja, čuvanje referenci, ugleda i poverenja subjekata koji nose spoljnotrgovinske poslove, kao i ugleda zemalja kojima ti subjekti kao nosioci spoljnotrgovinskih poslova pripadaju.

Najznačajniji nosioci međunarodne trgovine su transnacionalne kompanije, velika preduzeća koja posluju i koja šire svoju poslovnu aktivnost na strana tržišta stranim direktnim investiranjem. (Ilić, Bogojević, Branković, 2018, str. 43) Pod okriljem transnacionalnih kompanija odvija se proces integracije spoljnotrgovinske razmene i investiranja. Inicijalno je trgovina vodila investiranju u inostranstvu, da bi u savremenom dobu investicija vodila trgovini. Zahvaljujući delovanju transnacionalnih kompanija, međunarodna trgovina se u savremenim uslovima odvija posredstvom klasičnih formi robne trgovine, složenih oblika međunarodne saradnje i stranih direktnih investicija. Transnacionalne kompanije obezbeđuju pristup izvoznim tržištima, i za robu koja se već proizvodi u zemlji domaćinu, pružajući im mogućnost nastupa i na međunarodnom tržištu. Rast izvoza, sam za sebe, pruža koristi u pogledu tehnološkog učenja, realizacije ekonomije obima, konkurentnih podsticaja i tržišne inteligencije. (Bjelić, 2011, str. 14)

Svaka nacionalna privreda, u procesu saradnje sa svetom nalazi svoj interes, odmerava svoj položaj i izvlači veće ili manje koristi od spoljne trgovine, u zavisnosti od stepena otvorenosti privrede prema svetu i drugih faktora koji na spoljnu trgovinu utiču. Zbog toga, svaka zemlja nastoji da u svojoj spoljnotrgovinskoj aktivnosti iskoristi komparativne prednosti koje ima u proizvodnji određenih proizvoda i usluga u odnosu na druge zemlje sa kojima održava ekonomske odnose. Svaka zemlja mora na najbolji način da kombinuje i upravlja faktorima proizvodnje kojima raspolaže, počev od prirodnih resursa, preko menadžmenta i radne snage, do kapitala, tehnologije i marketinga.

U cilju unapređenja poslovnih performansi trgovine Srbije u budućnosti treba povećati prihode, što efikasnije upravljati maržom, smanjiti ukupne troškove primenom savremenih koncepata upravljanja troškovima i savremene informacione tehnologije i što efikasnije upravljati rizikom poslovanja (identifikovanje, ublažavanje, kontrola i izveštavanje). Ove mere, uz pojačanu tržišnu konkurenciju, sa što većim prisustvom poznatih stranih trgovinskih lanaca i efikasnijim prilagođavanjem zakonskim regulativama, spadaju u primarne instrumente upravljanja poslovnim performansama trgovine u Srbiji.

Bilateralni odnosi Srbije i Rumunije su tradicionalno dobri i prijateljski, što potvrđuje redovan i sadržajan politički dijalog na visokom i najvišem nivou. Rumunija, kao najveća susedna zemlja predstavlja značajnog spoljnotrgovinskog partnera Republike Srbije. Bilateralna trgovina se odvija u skladu sa Prelaznim sporazumom o trgovini i trgovinskim pitanjima između Evropske unije, sa jedne, i Republike Srbije, sa druge strane. Među 164 zemlje u koje je Srbija plasirala proizvode, Rumunija zauzima 4. mesto najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera Srbije.

1. Uticaj spoljne trgovine na privredu

Međunarodna trgovina je najznačajnija aktivnost savremene svetske privrede. Kako intenzitet saradnje između nacionalnih privreda jača, tako i međunarodni trgovinski tokovi dobijaju na intenzitetu. Ali, osim rasta obima međunarodne trgovine primetna je tendencija pojave novih vidova privredne razmene između zemalja. Ovi novi vidovi saradnje su rezultat liberalizacije režima međunarodne trgovine i porasta globalnog poslovanja velikih preduzeća, pod uticajem liberalizacije investicionih režima nacionalnih privreda. (Bjelić, 2013, str. 177)

Uloga i značaj spoljne trgovine ogledaju se u sledećem:

- ona omogućuje da se na spoljna tržišta plasiraju viškovi i kupe manjkovi u robi, uslugama, novcu, kapitalu, tehnologiji,
- dopunjuje asortiman proizvoda i usluga i omogućuje kvalitetnije zadovoljavanje ljudskih potreba – reprodukcioni i potrošačkih,
- omogućuje postizanje povoljnijih uslova razmene cena nego ako se prodaje samo na domaćem tržištu,
- usmerava proizvođače na primenu svetskih kriterijuma i standarda vrednovanja proizvodnje i najsavremenijeg tehnološkog progressa,
- omogućuje stalnu komunikaciju sa svetom koja pozitivno utiče na kretanje ljudi i kapitala, kao i na obuku ljudi - proširivanje znanja i upoznavanje,
- upoznavanje kultura i običaja drugih naroda i zemalja. (Unković, Stakić, 2011, str. 55)

Spoljna trgovina je korisna i kada ne dopunjuje potrebe za robom koje uopšte nema, ili je nema dovoljno, i kada se ne ostvaruje pod neposrednim motivom većeg dohotka (profita). Tada je reč o dopuni asortimana. Naime, svaki proizvođač, a posebno trgovac, želi da ponudi kompletan asortiman određenog proizvoda – usluge. A da bi to postigao i pored toga što ne proizvodi ceo asortiman, pomaže mu spoljna trgovina.

Spoljna trgovina se ne svodi samo na plasman viškova i popunu manjkova u robi i uslugama, kao i kompletiranje asortimana. Nju motiviše i zarada na uvoznim i izvoznim poslovima, veća nego da se oni obavljaju u zemlji. Spoljna trgovina umanjuje produkcijske troškove i omogućava konkurentnost i na uvoznoj i na izvoznoj strani. Još su klasici ekonomije utvrdili da se jednoj zemlji isplati da izvozi i uvozi određene proizvode čak i u uslovima kada je na svetskom tržištu eksploatiše druga zemlja. Razlog tome je što se u spoljnu trgovinu uključuje najkonkurentnija roba, proizvedena i prodana po najpovoljnijim uslovima, pa se zato jeftinije kupuje i skuplje prodaje nego na nacionalnom tržištu.

Međunarodna trgovina robom predstavlja najznačajniji segment međunarodne trgovine na koji otpada preko 80% ukupne svetske trgovine. Učešće usluga u svetskoj trgovini nije prešao nivo od 20%. (Stojadinović, Jovanović, 2012, str. 61–62) Osim toga, u spoljnoj trgovini uvek deluje logika masovne proizvodnje – tzv. ekonomija obima, koja

omogućuje porast produktivnosti i degresiju troškova po jedinici proizvoda. Ona daje više maha slobodnoj konkurenciji, sprečavajući i umanjujući monopole, kao i previsoko i naglo kolebanje cena. Spoljna trgovina, takođe, posreduje u kupoprodaji između raznih zemalja sveta (reeksportni poslovi), ne dodirujući teritoriju matične države. Na taj način se ostvaruju znatne zarade u devizama i domaćoj valuti, što takođe pozitivno utiče na ukupan dohodak preduzeća i nacionalne ekonomije u celini. (Unković, Stakić, 2011, str. 60)

Ko nije sposoban da pruži konkurentnu cenu, kvalitet, način pakovanja, asortiman i slično, koje će svet prihvatiti, brzo će biti eliminisan sa svetskog tržišta, pa će morati, ili da prodaje samo u zemlji ili da zaključuje tzv. bilateralne trgovinske i platne sporazume sa pojedinim zemljama na osnovu kojih može prodavati pod uslovima lošijim od svetskih.

Spoljna trgovina omogućuje stalnu komunikaciju sa svetom, a mogućnosti međunarodnog saobraćaja između ljudi, preduzeća i država svakodnevno se proširuju. Saobraćajna sredstva se stalno osavremenjuju. Nekada je trebalo nekoliko dana, pa i meseci, da se uspostavi kontakt između kupca i prodavca, a danas se to može obaviti u svako doba i automatski, putem interneta, telefaksa, video konferencije ili satelitske televizije. I samo kretanje – putovanje ljudi iz zemlje u zemlju, posebno u uslovima savremenog avio saobraćaja, postalo je izuzetno brzo. Dostignuti stepen tehničke savršenosti saobraćajnih sredstava povoljno utiče na proširenje obima međunarodne razmene i kretanje ljudi. Povećava se njihova transportna moć, proširuje mreža puteva, postiže veća brzina i sigurnost saobraćaja.

Savremenim tehničkim sredstvima, materijalna dobra, ljudi i misli, veoma se brzo prenose kroz ceo svet. Sve to pozitivno utiče na kretanje ljudi i kapitala, povećanje znanja ljudi, kao i bolje upoznavanje sa kulturom i običajima naroda drugih zemalja i na transfer pozitivnih iskustava u zemlju. To istovremeno omogućuje da međunarodna trgovina ne obuhvata samo razmenu nego i poslove inženjeringa i otvaranje proizvodnih pogona krupnih kompanija širom sveta. Spoljna trgovina stalno prisiljava domaće proizvođače da se uklape u svetske kriterijume i standarde vrednovanja proizvodnje, kao i u najsavremeniji tehnički progres.

Sa razvojem proizvodnih snaga i demokratije međunarodni ekonomski odnosi su sve razvijeniji i sve sadržajni. Učešće jedne zemlje u međunarodnoj podeli rada, u izrazu učešća izvoza u domaćem bruto proizvodu, ima tendenciju povećanja. Kao oblasti uspostavljanja međunarodnih ekonomskih odnosa mogu se navesti međunarodni promet ljudi, međunarodni promet materijalnih dobara, usluga i znanja, međunarodni promet kapitala, kao i zaključivanje međudržavnih i regionalnih sporazuma, te članstvo u međunarodnim finansijskim organizacijama (koji jednoj zemlji daju određena prava, ali nameću i određene obaveze). (Unković, Stakić, 2011, str. 66)

Međunarodni promet ljudi je veoma raznovrstan. Državljeni jedne zemlje putuju i borave u inostranstvu različitim povodom, gde podmiruju brojne vrste troškova. U vezi s tim, iznose valutu svoje zemlje ili primaju doznake ove valute. Odnosno, iznose valute drugih zemalja koje kupuju u svojoj zemlji, ako im nacionalna valuta nije konvertibilna. Takođe, mogu ostvarivati prihode i naknade u inostranstvu i iste donositi u zemlju ili ih primiti kao doznake. (Kozomara, 2001, str. 92) Veoma značajan oblik međunarodnog prometa ljudi jeste turizam. Njegova suština je putovanje i upoznavanje drugih područja i naroda. Mnoge

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA

zemlje sa bogatom istorijom i posebnim prirodnim uslovima i bogatstvom od stranih turista ostvaruju visoke iznose deviznih prihoda.

Međunarodni promet materijalnih dobara, usluga i znanja je druga velika oblast uspostavljanja međunarodnih ekonomskih odnosa. Međunarodni promet materijalnih dobara javlja se često u vezi eksploatacije prirodnog bogatstva, to jest, kada inostrani subjekti na međunarodnom konkursu dobiju koncesiju jedne zemlje za korišćenje pojedinih elemenata njenog prirodnog bogatstva. Pre svega, on obuhvata robni promet, uvoz i izvoz proizvoda. Proizvodi koji se ne proizvode u zemlji ili se proizvode nedovoljno, a neophodni su u jednoj od oblasti potrošnje, uvoze se iz inostranstva. S druge strane, višak proizvoda iz nacionalne produkcije iznosi se na strano tržište. Zatim, sa razvojem specijalizacije i proizvodne kooperacije između zemalja, proizvodi prelaze granicu radi dorade. Poseban oblik međunarodnog prometa proizvoda čini i iznajmljivanje strane opreme. (Kovačević, 2002, str. 112)

Prisutan je trend povećane apsorpcije strane robe i kapitala od strane velikih zemalja sa ubrzanim razvojem. Očekuje se da će ove zemlje progresivno privlačiti globalne investicije nudeći više prinose na njih, te povećavati uvoz sirovina i opreme potrebne za njihov budući rast. (Freund, 2010, str. 15)

Međunarodni promet usluga obuhvata brojne vrste usluga, pre svega u vezi sa:

- proizvodnjom (međunarodna kontrola kvaliteta, građevinski i investicioni radovi u inostranstvu, servisiranje i održavanje stranih proizvoda i opreme i dr.),
- transportom (tranzit, prevoz strane robe, njeno osiguranje u toku transporta i dr.),
- trgovinom (zastupništvo strane firme, skladištenje strane robe, komisiona prodaja ove robe i dr.). (Serjević, Petrović, 2010, str. 128)

Međunarodni promet znanja vrši se uglavnom putem kupoprodaje licenci. On je često povezan ili uslovljen sa prometom proizvoda i usluga. Uz znanje i novu tehnologiju isporučuje se deo opreme, sirovine i drugo, što zemlja kupac može sama da obezbedi. Isto tako, transfer znanja i nove tehnologije u jednoj delatnosti često je uslovljen transferom zastarele tehnologije u drugoj.

2. Karakteristike privrede Rumunije

Rumunija je članica Evropske Unije od 2007. godine i poslednjih desetak godina privreda je pretrpela značajne promene, kako u javnom tako i u privatnom sektoru. Što se tiče najrazvijenijih privrednih sektora u Rumuniji to su: proizvodnja mašina i transportnih sredstava, energetika, hemijska industrija, obnovljivi izvori energije, IT sektor i prehrambena industrija.

Kada govorimo o automobilske industriji treba reći da se najveći deo proizvodnje ove industrije ostvari u fabrikama koje su u vlasništvu drugih EU zemalja iako ima i domaćih kao Roman Brasov, Igero Bus. Na ovom tržištu je prisutan Ford koji je kupio Daewoo Rumunija, dok je Renault sa svojim brendom Dacie i u 2009. ostvario vodeće rezultate u prodaji vozila. Rumunija ima značajne izvore prirodnog gasa i uglja i najveći procenat proizvodnje električne energije potiče od eksploatacije uglja, prirodnog gasa, hidropotencijala i nuklearnih izvora. Najvažniji partneri u izvozu Rumunije sa svetom su: Nemačka, Italija, Francuska, Mađarska i Poljska. (<http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>)

Najvažniji proizvodi u izvozu Rumunije u svet su električni i elektronski uređaji, vozila osim tramvajskih i železničkih, mašine i oprema, mineralna goriva i ulja, nameštaj. Najvažniji partneri u uvozu su: Nemačka, Italija, Mađarska, Francuska, Poljska, Kina, Holandija, Austrija, Turska, Ruska Federacija. (<http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>)

Najvažniji proizvodi u uvozu Rumunije iz sveta su električni i elektronski uređaji, mašine i oprema, vozila osim tramvajskih i železničkih, mineralna goriva i ulja, plastika.

Tabela 1. Spoljnotrgovinska razmena Rumunije sa svetom

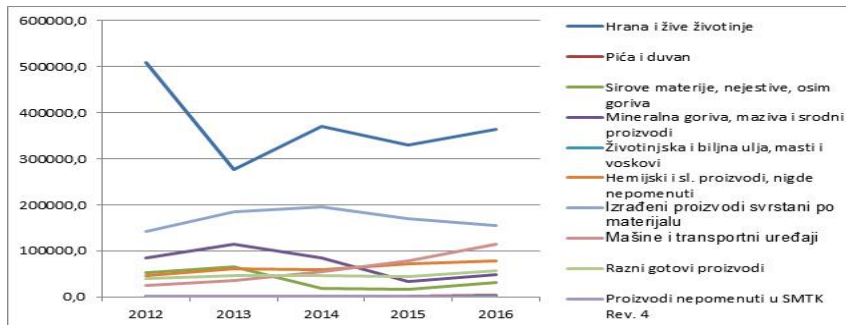
	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Izvoz (milijardi EUR)	37,2	45,02	49,6	52,6	54,6
Uvoz (milijardi EUR)	54,8	54,6	55,3	58,6	63,0
Saldo (milijardiEUR)	-17,6	-9,58	-5,7	-6,0	-8,4
Pokrivenost uvoza izvozom (u %)	67,8%	82,4%	89,7%	89,8%	86,7%

Izvor: <http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA

Ako pogledamo Tabelu 1 u periodu od 2013. do 2017. godine Rumunija na svetskoj sceni ima negativan saldo u pogledu spoljnotrgovinske razmene. Najmanji deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni je ostvaren 2015. godine.

Slika 1. Pregled kretanja vrednosti izvoza u Rumuniji po sektorima SMTK

Izvor: Republički Zavod za statistiku

3. Privredna saradnja Srbije i Rumunije

Rumunija, kao najveća susedna zemlja predstavlja značajnog spoljnotrgovinskog partnera Republike Srbije. Bilateralna trgovina se odvija u skladu sa Prelaznim sporazumom o trgovini i trgovinskim pitanjima između Evropske unije, sa jedne, i Republike Srbije, sa druge strane. U 2016. godini, među 164 zemlje u koje je Srbija plasirala proizvode Rumunija zauzima 4. mesto najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera Srbije. U isto vreme, na listi od 187 zemalja iz kojih je Srbija uvozila proizvode, Rumunija je bila na 12. mestu, prema vrednosti realizovanog uvoza. U 2017. godini ukupna robna razmena iznosila je 1.135 miliona evra, i veća je za 6% u odnosu na prethodnu godinu. Izvoz Srbije u Rumuniju iznosio 670,5 miliona evra i veći je za 7%, a uvoz iz Rumunije iznosio je 464,4 miliona evra. Srbija je zabeležila suficit u robnoj razmeni sa Rumunijom u iznosu od oko 206 miliona evra. (<http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>)

Tabela 2. Pregled izvoza u prvih pet zemalja za 2015. i 2016. godinu

R.b.	2015. godina		2016. godina	
	Zemlja	Iznos u USD	Zemlja	Iznos u USD
1.	Italija	2,16 milijardi USD	Italija	2,17 milijardi USD
2.	Nemačka	1,67 milijardi USD	Nemačka	1,94 milijardi USD
3.	Bosna i Hercegovina	1,17 milijardi USD	Bosna i Hercegovina	1,24 milijardi USD
4.	Rumunija	746 miliona USD (suficit)	Rumunija	851 milion USD (suficit)
5.	Ruska Federacija	725 miliona USD	Ruska Federacija	795 miliona USD

Izvor: Autori prema Republičkom Zavodu za statistiku

Tabela 3. Pregled prvih 10 zemalja u izvozu Srbije u svet, 2017. god.

Zemlja	Učešće u %
Italija	14,44
Nemačka	13,76
Bosna i Hercegovina	8,85
Ruska Federacija	6,43
Republika Crna Gora	5,29
Rumunija	5,28 (suficit)
Bugarska	4,30
Republika Makedonija	4,09
Hrvatska	4,02
Mađarska	3,99

Izvor: Autori prema Republičkom Zavodu za statistiku

Prema podacima iz tabele 3 vidimo da je Rumunija u prvih deset zemalja u 2017. godini u izvozu Srbije, i to na šestom mestu sa 5,28% i ostvarenim suficitom, dok se iz tabele 4 vidi da je Rumunija na četvrtom mestu spoljnotrgovinskih partnera u periodu od I-IX 2018. god.

Tabela 4. Glavni spoljnotrgovinski partneri (I-IX 2018)

Izvoz	Mil. USD	Mil EUR	Uvoz	Mil. USD	Mil. USD
Italija	2052.1	1719.2	Nemačka	2899.3	2437.0
Nemačka	1958.8	1645.3	Italija	2047.3	1718.2
Bosna i Hercegovina	1290.1	1084.7	Kina	1793.6	1508.1
Rumunija	955.4	806.3	Ruska Federacija	1643.3	1380.0
Ruska Federacija	866.8	727.3	Mađarska	1043.1	874.9

Izvor: Republički Zavod za statistiku

Tabela 5. Privredna saradnja Srbije i Rumunije

Godina	Izvoz	Indeks	Uvoz	Indeks	Ukupno	Saldo	% pokrivenost uvoza izvozom
2009.	272,2	141,0	428,8	137,5	701,0	-156,6	63,5
2010.	342,8	125,7	376,3	77,0	719,1	-33,5	91,1
2011.	490,9	143,2	449,5	119,5	940,4	41,4	109,3
2012.	583,1	118,8	637,9	141,9	1221,0	-54,8	91,4
2013.	703,1	120,6	640,5	100,4	1343,5	62,6	109,8

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA

2014.	590,9	84,0	438,4	68,3	1029,3	152,5	134,8
2015.	627,6	106,3	443,2	101,1	1070,8	184,4	141,6
2016.	670,5	106,8	464,4	104,8	1135,0	206,1	144,4
2017.	354,0	88,1	242,0	102,8	596,0	112,0	146,3

Izvor: <http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>

U Tabeli 5 je prikazana spoljnotrgovinska saradnja između dve susedne zemlje, Srbije i Rumunije. Posmatrano po godinama spoljnotrgovinska saradnja izgleda ovako:

- 2009. god. Srbija je iskazala veliki deficit od 156,6%, odnosno pokrivenost uvoza izvozom preko 60%;
- 2010. god. Srbija je bitno smanjila deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni, pokrivenost uvoza izvozom iznosio je oko 90%;
- 2011. god. Srbija ostvaruje pozitivan saldo u spoljnotrgovinskoj saradnji i ima suficit od 9%;
- 2012. god. naša zemlja opet više uvozi iz Rumunije nego što izvozi i to se manifestuje deficitom u spoljnotrgovinskoj razmeni od 9 %;
- od 2013. do 2017. god. sledi period povoljne ekonomske saradnje između Srbije i Rumunije. Tako je 2013. god. Srbija ostvarila suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni od 10 %;
- 2014. god. spoljnotrgovinska saradnja Srbije sa Rumunijom imala je pozitivan saldo, suficit od 35%;
- i u 2015. god. nastavljen je povoljan bilans spoljnotrgovinske razmene. Ostvaren je suficit od 42%;
- u 2016. god. privreda Srbije više je izvozila u Rumuniju nego što je uvozila pa je tako suficit iznosio 44%;
- i na kraju, 2017. god. Srbija je ostvarila suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni od 46%, ali je vrednost izvoza u odnosu na 2016. i 2015. god. prepolovljen.

Zahvaljujući povoljnim investicionim ambijentom i dobrom ekonomskom i političkom saradnjom, nadamo se da će i ove godine biti nastavljen pozitivan trend spoljnotrgovinske saradnje između ove dve susedne zemlje.

U nastavku je dat prikaz izvoza i uvoza sa Rumunijom po proizvodima NSST.

Tabela 6. Prikaz izvoza sa Rumunijom po proizvodima NSST, 2016. god.

IZVOZ po proizvodima NSST				
	Težina u tonama	Vrednost	Učešće u ukupnom izvozu	Indeks
UKUPNO	2.523.036	670.535		106,8
Kukuruz, u zrnu	1.617.006	236.540	35,3%	102,4
Ingoti, dr. polupr. (gvož., čelik)	52.530	33.433	5,0%	65,1
Pšenica i napolica, u zrnu	176.487	29.674	4,4%	141,1
Otpadni proizv. od nafte i sl.	83.458	21.413	3,2%	61,4
Oprema za distribuc. el. energ.	1.291	20.068	3,0%	137,8
Gume za automobile i sl.	6.726	18.692	2,8%	147,5
Šećer, melase i med	42.155	16.159	2,4%	69,8
Nameštaj i delovi	13.267	15.495	2,3%	132,8
Putnički automobili	1.800	14.657	2,2%	218,1
Hartija i karton	11.820	11.310	1,7%	100,2

Izvor: <http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>

- U Tabeli 6 dat je prikaz izvoza sa Rumunijom po proizvodima. Ubedljivo, privreda Srbije je izvozila kukuruz u zrnu na tržište Rumunije. Od ukupne vrednosti izvoza, na izvoz kukuruza odlazi 35%, odnosno, 1/3 ukupnog izvoza ide iz agrarnog sektora.

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA

Tabela 7. Saldo uvozno- izvoznih proizvoda Srbije i Rumunije (2017)

Najveći izvozni proizvodi Srbije u Rumuniju	Izvoz u mil. €	Najveći uvozni proizvodi Srbije iz Rumunije	Uvoz u mil. €
Kukuruz, osim semenskog	131,4 €	Gasna ulja, za ostale svrhe	42,8 €
Ostali provodnici, ostali, za napon do 80V	54,6 €	Nerazvrstana roba po CT	42,4 €
Setovi provodnika za paljenje, ost. Setovi za vozila	48,6 €	Delovi, ostalo, za montažu	41,5 €
Butumen od nafte	27,2 €	Ostali provodnici, ostali, za napon do 80V	22,5 €
Delovi za proizvode iz tarifnog broja 8414	22,7 €	Ploče iverice, od drveta, impregnisane hartijom	19,7 €
Ukupan izvoz navedenih 5 proizvoda u 2017.god.	284,5 €	Ukupan uvoz navedenih 5 proizvoda u 2017.god.	168,9 €

Izvor: Republički Zavod za statistiku, Beograd, 2018. god.

3.1 Investicione aktivnosti Rumunije u Srbiji

Počev od 2014. godine Narodna banka Srbije je, u skladu sa smernicama MMF-a i u sklopu pridruživanja Evropskoj uniji, promenila metodologiju obračuna stranih direktnih ulaganja (korišćenjem „Priručnika za izradu platnog bilansa i međunarodne investicione pozicije br. 6 MMF-a“) i prema novoj metodologiji neto strana direktna ulaganja se dobijaju kao razlika neto povećanja finansijske aktive (neto izlazne investicije, odnosno prilivi i odlivi po osnovu ulaganja rezidenata u inostranstvo) i neto povećanja finansijskih obaveza (neto ulazne investicije, odnosno prilivi i odlivi po osnovu ulaganja nerezidenata u Srbiju) i obuhvataju ulaganja u novcu, robi, konverziju duga u kapital, međukompanijske kredite i

reinvestiranu dobit. Prema ovoj metodologiji, ukupna rumunska ulaganja u Srbiji u periodu 2010-2017/6 godine iznosila su **113,5** miliona evra i Rumunija se nalazi na 22. mestu među zemljama najvećim investitorima u Srbiji.

Tabela 8. Strane direktne investicije, povećanje neto finansijskih obaveza (prilivi i odlivi po osnovu ulaganja rumunskih nerezidenata u Srbiju) nova metodologija BPM 6 u hiljadama EU

2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	I i II Q 2017	Uk. 2010-2016	Uk. 10 Q2 16
3.189	11.906	-4.253	67.797	3.186	-5.054	15.444	21.259	92.215	113.474

Izvor: Spoljnotrgovinska razmena Republike Srbije i Republike Rumunije

U periodu od januara do decembra 2017. god. prilivi po osnovu ulaganja rumunskih rezidenata u Republiku Srbiju iznosili su oko 3,2 miliona evra (konkretno 3.186 hiljada evra). Rumunija se nalazi na 228 mestu među zemljama sa najvećim neto ulaganjima nerezidenata u Srbiju.

Tabela 9. Kompanije investitori

R.B.	Naziv kompanije	Industrija	Opština/grad	Visina ulaganja (u milionima EUR/USD)	Broj radnih mesta
1.	Tender S.A./ Tabak Niš a.d.	Duvanska industrija	Niš	1,2	5*
2.	Gainika Srl		Koceljeva	1,2	

Izvor: <http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>

Bilateralni odnosi Srbije i Rumunije su tradicionalno dobri i prijateljski što potvrđuje redovan i sadržajan politički dijalog na visokom i najvišem nivou. Rumunija kao partner Srbije u bilateralnoj ekonomskoj saradnji zaslužuje mnogo više pažnje i angažovanja. Na to ukazuju mnogi relevantni ekonomski pokazatelji. U poslednjem periodu uočava se stabilan rast BDP-a Rumunije, pri čemu je to jedan od najboljih rezultata u celoj Evropskoj uniji.

U 2017. godini Rumunija je zauzela sedmo mesto u razmeni Republike Srbije sa svetom, dok se prema obimu izvoza nalazi na petom mestu. Ukupna spoljnotrgovinska razmena između Republike Srbije i Rumunije za 2017. godinu iznosila je 1,2 milijarde evra,

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA SRBIJE SA RUMUNIJOM – STANJE I PERSPEKTIVA

od čega je vrednost našeg izvoza bila 769,3 miliona evra, a vrednost uvoza iz Rumunije u R. Srbiju 570 miliona evra, što predstavlja porast od 2,1% u odnosu na 2016. godinu.

Povoljne okolnosti za saradnju dveju zemalja postoje i nisu ni u kom slučaju beznačajne: neposredna blizina (susedstvo), dužina zajedničke granice 547,9 kilometara, devet graničnih prelaza (drumski, železnički, rečni), duga tradicija prijateljstva i saradnje u raznim oblastima kulture. Da li će te okolnosti biti iskorišćene, svakako zavisi u prvom redu od ekonomskih i razvojnih politika Srbije i Rumunije. (Bukvić, Pajović, 2017, str. 403-424)

4. Zaključak

Prednosti međunarodne podele rada su nesporne. Ni jedna zemlja danas ne može imati zatvoreno tržište. Sa procesom globalizacije privrede svih zemalja postaju sve otvorenije i međusobno zavisnije. Međutim, liberalizacija tržišta i otvorenost privrede jedne zemlje mora da rezultira u njenom učešću u međunarodnoj podeli rada, a ono se izražava u odnosu izvoza i domaćeg bruto proizvoda koje ostvaruje.

Rumunija je značajan ekonomski partner Srbije. Dominantnu oblast ekonomske saradnje predstavlja trgovinska razmena, koja u prethodnom periodu beleži kontinuirani rast. U 2017. godini Rumunija je zauzela sedmo mesto u razmeni R. Srbije sa svetom, dok se prema obimu izvoza nalazi na petom mestu. Ukupna spoljnotrgovinska razmena između R. Srbije i Rumunije za 2017. godinu iznosila je 1,2 milijarde evra, od čega je vrednost našeg izvoza bila 769,3 miliona evra, a vrednost uvoza iz Rumunije u R. Srbiju 570 miliona evra, što predstavlja porast od 2,1% u odnosu na 2016. godinu. I na kraju zaključujemo da postoji značajan prostor za dalje unapređenje ovog oblika saradnje dve države.

LITERATURA

- Bjelić, P. (2011). Međunarodna trgovina. Beograd: CID Ekonomski fakultet Beograd.
- Bjelić, P. (2013). Ekonomska politika i razvoj. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.
- Bukvić, R., Pajović, I. (2017). Ekonomski odnosi Srbije i Rumunije na početku 21. veka i mogućnosti unapređenja. RDEFV – Editura Fun, str. 403-424.
- Freund, C. (2010). Adjustment in global imbalances and the future of trade growth. London: Centre for Economic Policy Research.
- <http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=50&p=1&pp=0&>, pristupljeno 1. decembar 2018.
- <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/bilateralni-odnosi/117-bilateralni-odnosi/11518-rumunija?lang=lat>, pristupljeno 1. decembar 2018.
- Ilić, S., Bogojević, D., Branković, B. (2018). Role of multinational companies in the process of privatization of companies in Serbia. EuroEconomica, Vol 37, No 1 (2018), pp. 42-53.
- Kovačević, M. (2002). Međunarodna trgovina. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.

Kozomara, J. (2001). Spoljnotrgovinsko poslovanje. Beograd: Ars Libri.

Republički Zavod za statistiku. (2018). Beograd.

Serjević, V., Petrović, Č. (2010). Osnovi makroekonomije. Niš: SKC.

Spoljnotrgovinska razmena Republike Srbije i Republike Rumunije. (2018). Privredna komora Srbije, Beograd.

Stojadinović, Jovanović, S. (2012). Evropska unija u međunarodnoj trgovini robom na početku XXI veka. Ekonomski pogledi, (1), str. 60–80

Unković, M., Stakić, B. (2011). Spoljnotrgovinsko i devizno poslovanje. Beograd: Univerzitet Singidunum

FOREIGN TRADE EXCHANGE BETWEEN SERBIA AND ROMANIA – THE STATE AND PERSPECTIVE

Abstract: *Foreign trade has a great role and significance. Without it, modern economy could not function at all, especially in the conditions of globalization. Foreign trade stems from the international division of labor, and in return, it enriches and facilitates it. Foreign trade can achieve significant tasks within the national economy. Through the placement of surpluses and import of scarce goods and services, it performs significant structural changes in material production and domestic product of each country.*

Economic relation, especially foreign trade relation, between Serbia and Romania at the beginning of the 21st century are characterized by stability and relatively low exchange intensity. Both countries in general have a deficit in foreign trade, but in the mutual exchange, the surplus is on Serbia's side. Although Romania takes a significant place among the countries which are Serbia's foreign trade partners, its share in Serbia's total exports is only about 5.5% and in Serbia's imports slightly below 3%, which indicates that there is a lot of room for improvement

Key words: Foreign trade exchange, economy, cooperation,

Serbia, Romania

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE*

**Dr Bojan S. Đorđević⁷³,
Dr Gabrijela Popović⁷⁴,
Dr Dragica Stojanović⁷⁵**

Rezime: U radu istražujemo povezanost i uticaj kretanja berzanskih cena roba na privredni rast Republike Srbije u periodu od 1998. do 2017. godine. Privredni rast je izražen kroz godišnje vrednosti realnog BDP, BDP per capita i spoljnotrgovinskog bilansa roba i usluga. Naš cilj je identifikacija statistički značajnih roba sa akcentom na merenje uticaja cena industrijskih metala (bakar, aluminijum i gvožđe) na privredni rast, kao i formiranje tri nezavisna višelinearna regresiona modela. Dobijeni konačni modeli pokazuju statistički značajnu povezanost i uticaj berzanskih cena industrijskih metala, ali i cena sirove nafte na privredni rast Republike Srbije. Rezultati imaju svoje teorijsko i praktično utemeljenje, uzimajući u obzir trenutni privredni rast i rast sektora prerađivačke industrije, građevinarstva i transporta kao najvećih proizvođača i potrošača navedenih roba u našoj zemlji. Sprovedeno istraživanje predstavlja polaznu osnovu za dalja detaljnija istraživanja relacija između kretanja cena roba i makrofundamentalnih pokazatelja nacionalne ekonomije. Osim akademskoj zajednici, rezultati istraživanja mogu biti od koristi kompanijama i investitorima u cilju boljeg razumevanja ekonomskih trendova u Republici Srbiji.

Ključne reči: cene roba, privredni rast, BDP, industrijski metali, višelinearna regresija

Uvod

Mnoge razvijene ekonomije u svetu, ali i ekonomije u razvoju (npr. u Aziji, Africi i južnoj Americi), izložene su fluktuacijama cena roba na globalnom tržištu koje mogu izazvati tzv. cenovne šokove na domaćem tržištu i imati velike implikacije na makroekonomsku stabilnost i politiku tih zemalja. Veliki je broj empirijskih dokaza uticaja visokih fluktuacija cena roba na stope ekonomskog rasta, nivoe cena, trgovinske bilanse i devizne kurseve

* Rad je rezultat rada na naučnom projektu br. TR33023 Instituta za rudarstvo i metalurgiju u Boru, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

⁷³Redovni profesor, Fakultet za menadžment Zaječar, Republika Srbija, e-mail: bojan.djordjevic@fmz.edu.rs

⁷⁴Vanredni profesor, Fakultet za menadžment Zaječar, Republika Srbija

⁷⁵Docent, Fakultet za civilno vazduhoplovstvo Beograd, Republika Srbija

ekonomija, mahom onih robno-izvozno orijentisanih. U literaturi je pretežno zastupljena empirijska dimenzija istraživanja povezanosti kretanja globalnih cena roba i ekonomskog rasta (BDP, BDPpc) razvijenih i ekonomija u razvoju, dok se u poslednje vreme sve veći broj istraživanja odnosi na povezanost između cena roba i ostalih makroekonomskih i finansijskih indikatora, kao što su kamatne stope, inflacija i devizni kursevi (Deaton and Miller, 1995; Deaton, 1999; Kose, 2002, Collier and Goderi 2012; Radditz, 2007; Bruckner and Ciccone, 2010, Groen i Pesenti, 2011; Makin, 2013; Hegerty, 2016; Zhang et al. 2016; Harvey et al., 2017). Na našem prostoru nismo uspeli da pronađemo nijedno istraživanje povezanosti i uticaja globalnog tržišta roba na ekonomski rast Srbije i zemalja u okruženju.

Ekonomija Republike Srbije, koju je duži period karakterisao pad i usporeni rast, kao i visoka stopa nezaposlenosti, za nekoliko godina se transformisala u ekonomiju sa ubrzanim privrednim rastom, niskom i stabilnom stopom inflacije, fiskalnim suficitom, smanjenim javnim dugom i stabilnim bankarskim sektorom. Baza za održavanje ovog stanja i ubrzanje privredne aktivnosti u narednom periodu omogućava nastavak strukturnih reformi i povećanje proizvodne aktivnosti u izvozno orijentisanim privrednim granama, posebno u delatnostima koje nose veću dodatnu vrednost (NBS, 2019; Ministarstvo finansija, 2019). Kako je privreda Srbije pretežno uvozno zavisna, sa trendom rasta vrednosti izvoza i naporima u smanjivanju trgovinskog deficita, ideja autora i predmet istraživanja ovog rada jeste analiza uticaja kretanja berzanskih cena primarnih roba na privredni rast Srbije. Primarne robe koje su izabrane čine osnovnu spoljnotrgovinsku strukturu na strani ponude/izvoza i tražnje/uvoza: bazni metali (bakar, aluminijum, gvožđe), energenti (nafta i gas) i pšenica.

Cilj rada je da se na osnovu istorijskih podataka za period 1998-2017 utvrdi statistički značajna relacija između kretanja cena primarnih roba i ekonomskog rasta tranzicionih ekonomija na primeru Srbije. Mnogobrojna istraživanja uticaja cena primarnih roba na ekonomski rast razvijenih ekonomija u svetu dala su pozitivne rezultate, dok je za ekonomije u razvoju prisutan manji broj istraživanja sa oprečnim rezultatima (pretežno za zemlje Afrike, Azije i Južne Amerike). Dakle, želimo da damo odgovor na pitanja koliko i u kojoj meri kretanja cene roba na globalnom tržištu utiču na ekonomski rast Srbije i da li je moguće predvideti kretanje ekonomskog rasta na osnovu kretanja berzanskih cena izabranih metala – bakra, aluminijuma i rude gvožđa. Konkretno, želimo da identifikujemo ključne robe (metale) čije kretanje cene na globalnom tržištu može biti indikator kretanja ekonomske aktivnosti Srbije.

U skladu sa prethodno navedenim, rad je strukturiran na sledeći način: u sekciji 1 dajemo pregled dosadašnjih rezultata istraživanja povezanosti i relacija cena roba sa ekonomskim rastom različitih zemalja; u sekciji 2 predstavljamo osnovne karakteristike privrede Srbije, sa podacima o ostvarenom BDP, BDPpc i vrednostima izvoza i uvoza u poslednjih nekoliko godina; sekcija 3 daje pregled kretanja berzanskih cena izabranih primarnih roba i trendova u poslednjih 25 godina; u sekciji 4 predstavljamo metodologiju istraživanja sa pregledom izvora podataka i metodama koje će biti korišćene u istraživanju; u sekciji 5 dajemo pregled rezultata sa diskusijom, i u sekciji 6 izvodimo zaključke.

1. Pregled literature

U pregledu literature koji sledi, iz velikog broja istraživačkih radova na temu međuzavisnosti globalnih cena roba i ekonomske aktivnosti zemalja, izdvojili smo one najznačajnije. U nastavku predstavljamo rezultate istraživanja uticaja cena metala (pretežno bakra), energenata (nafte) i poljoprivrednih proizvoda na makroekonomske faktore ekonomija na različitim nivoima ekonomskog razvoja.

Tan (1987) analizira strukturu ponude i tražnje i formira ekonometrijski model tržišta bakra zapadnih razvijenih zemalja, uzimajući u analizu makro i mikroekonomske faktore. Najznačajnije makroekonomske determinante vezane za najveće proizvođače i potrošače bakra su: BDP, industrijska proizvodnja, primarna i sekundarna proizvodnja bakra, izvoz i uvoz ruda metala i rafinisanog bakra, potrošnja bakra i zalihe. Labys i Maizels (1993) ispituju uticaj promena cena poljoprivrednih proizvoda, mineralnih resursa i energenata na osnovne makroekonomske pokazatelje izabranih razvijenih zemalja (BDP, industrijska proizvodnja, devizni kurs, zaposlenost, platni bilans) za period od 1957. do 1986. godine. Zaključuju da fluktuacije cena navedenih roba imaju više nego očekivan uticaj na ekonomsku stabilnost i performanse razvijenih ekonomija. Groen i Pesenti (2011) istražuju povezanost kretanja berzanskih cena roba, deviznog kursa i nivoa ekonomskog razvoja. Primenom faktorsko-autoregresionih modela, autori su pokušali da predvide kretanje deviznih kurseva i stope ekonomskog rasta u izabranim ekonomijama. Zaključuju da u zavisnosti od nivoa razvoja ekonomije, monetarna politika ima odlučujuću ulogu. Arezki i Gulafson (2011) ispituju uticaj fluktuacija cena roba na BDP na osnovu panela 158 ekonomija u periodu od 1970. do 2007. godine. Uzimajući u obzir nivo razvijenosti ekonomija zemalja, učesće renti prirodnih resursa u BDP (NRGDP) i nivo razvijenosti političkog i ekonomskog uređenja, dobijeni rezultati uticaja volatilnosti cena roba govore o statistički značajnom uticaju i rastu u zemljama sa višim stepenom demokratije. Colier i Goderis (2012) istražuju uticaj globalnih cena roba na BDPpc u periodu 1968-2008 godine. Primenom vektorske autoregresione analize (VAR) utvrđuju kratkoročne pozitivne efekte rasta berzanskih cena roba na BDPpc, dok dugoročni efekti zavise od vrste robe i razvoja i usmerenja domaće ekonomije. Makin (2013) analizira uticaj fluktuacija cena roba na izvozne performanse i makroekonomiju najvećih izvoznika u Azijskom regionu – Australije i Novog Zelanda. U fokus postavlja vrednost valuta, promovise termin robne valute (commodity currencies) i identifikuje dugoročni uticaj volatilnosti cena roba na ostvareni BDP i trgovinski bilans ovih izvožno orijentisanih zemalja. Issler et al. (2014) daju prilog razumevanju budućih kretanja cena metala, ističući sinhronizovanost kretanja cena metala sa industrijskim ciklusima i industrijskom proizvodnjom. Ističu period ekonomske krize 2008. godine i period ubrzavanja ekonomske aktivnosti u svetu, pre svih u Kini. Klotz et al. (2014) analizira uticaj Kineske ekonomije na dinamiku cena roba na globalnom tržištu. Istražujući period 1998-2012, primenom vektorske autoregresije (VAR) i Grendžerovog testa kointegrisanosti, zaključuju da Kineski ekonomski bum ima najveći uticaj na cene industrijskih metala i cene energenata.

Moreira (2014) analizira uticaj promena cena roba na makroekonomske varijable Brazila u periodu od 2005. do 2013. godine. Primenjujući više ekonometrijskih metoda, zaključuje da volatilnost cena roba statistički značajno utiče na nivo BDP-a, inflacije i vrednosti valute. Ratti i Vespignani (2015) istražuju uticaj volatilnosti cena roba na likvidnost

zemalja BRIC i G3. Identifikuju visoku kointegrisanost likvidnosti (M2) zemalja BRIC sa cenama energenata i uticaj na kretanje cena metala. Likvidnost zemalja BRIC i G3 su visoko kointegrirane sa globalnim cenama roba i globalnim BDP-om. Isti autori (2016) analiziraju uticaj cena nafte na globalne makroekonomske pokazatelje svetske ekonomije. Rezultati su visoka kointegracija cena nafte sa industrijskom proizvodnjom i kamatnim stopama na globalnom nivou. Zaključuju da kretanje cene nafte najveći uticaj ima na makroekonomske performanse SAD, Kine i zemalja Evrope, koji su ujedno i najveći pokretači svetske ekonomije.

Hegerty (2016) istražuje uticaj volatilnosti cena izabranih roba i spilover efekte na makroekonomske performanse u 9 zemalja u razvoju. Primenom multivarijantnog GARCH modela analizira spilover efekte između cena roba, BDP-a, inflacije, deviznog kursa i kamatne stope. Dolazi do zaključka da ekonomija Čilea veoma zavisi od cene bakra, Indonezije od cene nafte i kalaja, dok svetska cena nafte nema značajnog uticaja na ekonomiju Rusije. Medina i Soto (2016) analiziraju efekte cenovnih šokova roba na izvozno orijentisane ekonomije. Razvijaju DSGE model za poslovne cikluse u Čileu, najvećem svetskom izvozniku bakra. Zhang et al. (2016) istražuju uticaj kretanja cena roba na devizne kurseve izvozno orijentisanih zemalja – Kanade, Australije, Norveške i Čilea, uzimajući u obzir dominantne izvozne robe – bakar, WTI nafta, nafta Brent i zlato.

Bright (2016) analizira uticaj berzanskih cena bakra na makroekonomske performanse Zambije, velikog proizvođača rude bakra. Na bazi rezultata primenjenog ARDL modela, zaključuje da dugoročni uticaj na održivi ekonomski rast imaju kamatne stope, inflacija, cena nafte i poljoprivredna proizvodnja, dok cene bakra imaju kratkoročni uticaj. Brueckner i Nguyen (2016) istražuju uticaj berzanskih cena roba na makroekonomske varijable Vijetnama (BDPpc, trgovinska razmena, odnosno *terms of trade*). Rezultati ukazuju na relativno malu pozitivnu zavisnost BDPpc i uslova trgovinske razmene Zambije od kretanja cena roba na globalnom tržištu. Harvey et al. (2017) testiraju Pribiš-Singerovu hipotezu uticaja dugoročnog rasta cena primarnih roba na ekonomsku aktivnost u razvijenim ekonomijama u periodu od 1650. do 2014. godine. Primenom više ekonometrijskih metoda izdvajaju nekoliko ključnih istorijskih ekonomskih ciklusa i ističu uticaj kretanja cena roba na ekonomsku aktivnost izvozno orijentisanih ekonomija u svetu.

2. Karakteristike privrede Srbije

Kako se navodi u izveštajima Narodne banke Srbije, BDP je značajno nadmašio očekivanja u 2018. godini sa rastom od 4,4%, podržan rastom investicija, javnom potrošnjom i izvozom (NBS, 2019). Makroekonomska stabilizacija zemlje doprinela je rastu stranih investicija, unapređenju poslovnog ambijenta i povećanju kreditnog rejtinga S&P, Fitch i Moodys. Snažan rast investicija započet je novim investicionim ciklusom 2015. godine. Prema dostupnim podacima, u poslednje četiri godine beleži se prosečan rast godišnjih investicija od 7%, dok kumulativni rast iznosi 29,5%, što je rezultiralo ubrzanom rastom BDP-a. (<http://www.pks.rs/privredasrbije.aspx>).

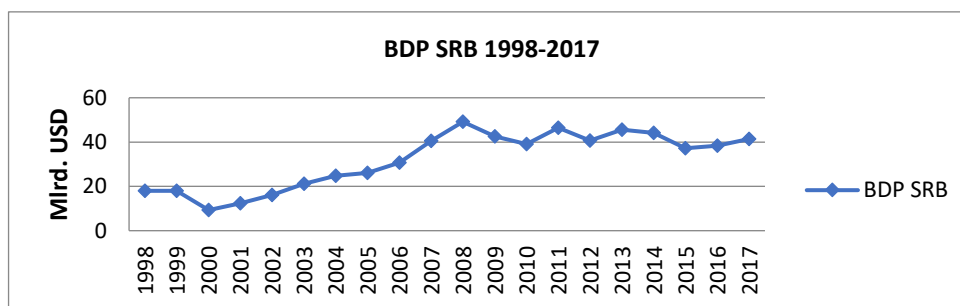
Makroekonomska stabilizacija doprinela je ubrzanom rastu vrednosti stranih direktnih investicija (SDI) i povećanju izvoznog potencijala, gde je najveći deo investicija bio usmeren ka izvozno orijentisanim sektorima privrede. Izdvaja se sektor prerađivačke

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

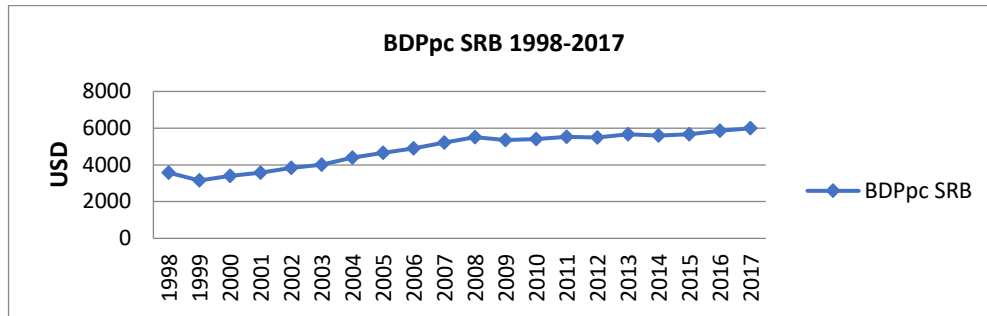
industrije, gde se snažan rast investicija beleži u automobilskoj, metalnoj, prehrambenoj i hemijskoj industriji. Po podacima Privredne komore Srbije, krajnji rezultat je povećanje zaposlenosti, rast proizvodnje i rast izvoza prerađivačkog sektora. Ukupan izvoz robe u 2018. godini beleži rast od 8,7% uprkos smanjenju tražnje u zoni EU, što je delimično kompenzovano rastom izvoza u zemlje istočne Evrope. Veoma značajan je izvoz usluga koji beleži rast od 15%, predvođen izvozom IT sektora i poslovnih usluga. Uvoz robe takođe beleži rast od 14%, gde preko 80% čini uvoz naftnog i gasnog sektora (<http://www.pks.rs/privredasrbije.aspx>). Uvozom podržane investicije i rast cena nafte na globalnom tržištu uzrokovali su povećanje tekućeg deficita robne razmene i učešća u BDP-u. NBS (2019) predviđa za naredni period rast tekućeg deficita na dosadašnjem nivou, u skladu sa domaćom tražnjom, investicijama, rastom izvoza i cenom nafte. Prema dostupnim podacima, snažan rast poslednjih godina je rezultat ubrzanosti u sektoru usluga, poljoprivrede i građevinarstva.

Prema izveštajima Republičkog zavoda za statistiku Srbije (2019), privredna aktivnost merena **stopom realnog rasta bruto domaćeg proizvoda (BDP)** u 2018. godini, u odnosu na prethodnu godinu, iznosi više od očekivanih 4,4%. NBS je revidirala očekivanu stopu rasta na 4,0% u odnosu na inicijalnu projekciju od 3,5 %. Posmatrano po delatnostima, u 2018. godini najznačajnije stope rasta su ostvarene u sektoru građevinarstva (22,9%), sektoru poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (14,8 %) i sektoru informisanja i komunikacija (5,9%). Pozitivna očekivanja u pogledu ekonomskog rasta Srbije imaju Međunarodni monetarni fond, kao i druge međunarodne finansijske institucije. Očekuje se da stopa rasta privrede Srbije u narednom srednjem roku bude iznad globalnog proseka (3,8% rast svetske privrede u 2018. godini, prema projekciji Bloomberg-a). Ekonomska aktivnost u Srbiji će u narednom periodu zavisiti od tražnje u zemljama glavnim spoljnotrgovinskim partnerima (pre svega članica EU), vrednosti investicija i viška likvidnosti koji se prelijeva na domaće tržište, cene energenata, održanja makroekonomske stabilnosti zemlje, nastavka strukturnih reformi, kao i napretka u procesu evropskih integracija. Kretanja vrednosti realnog BDP i BDP po glavi stanovnika (per capita), izražene u US dolarima u periodu od 1998. do 2017. godine, jasno prikazuju Slike 1. i 2.

Slika 1. Kretanje BDP Srbije u periodu 1998-2017

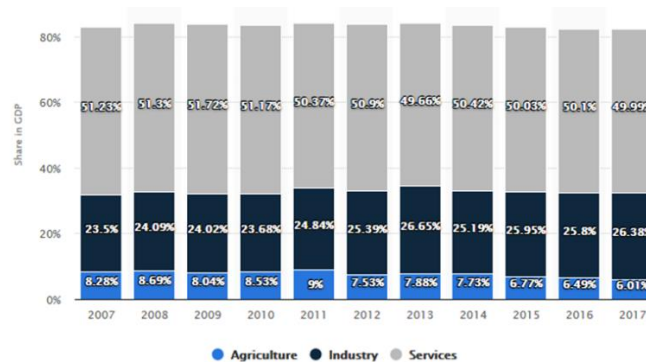

Slika 2. Kretanje BDP per capita Srbije u periodu 1998-2017

Analizirajući mnogobrojne izveštaje nadležnih institucija sa podacima iz 2018. godine, dobijamo da strukturu BDP-a Srbije čine sledeći sektori: 1. poljoprivreda (učešće u BDP-u 6,01%), 2. industrija (26,38%) i 3. uslužni sektor (49,99%). Značajni podaci koji idu u prilog prethodno navedenom odnose se na broj zaposlenih (radne snage) po sektorima: 56,6% u uslužnom sektoru, 25,6% u industriji i 17,8% u poljoprivredi. Učešće sektora u ostvarenom BDP-u za period od 2007. do 2017. godine prikazano je na Slici 3.

Slika 3. Učešće privrednih sektora u BDP Srbije

Izvor: <https://www.statista.com/statistics/440654/share-of-economic-sectors-in-the-gdp-in-serbia/>

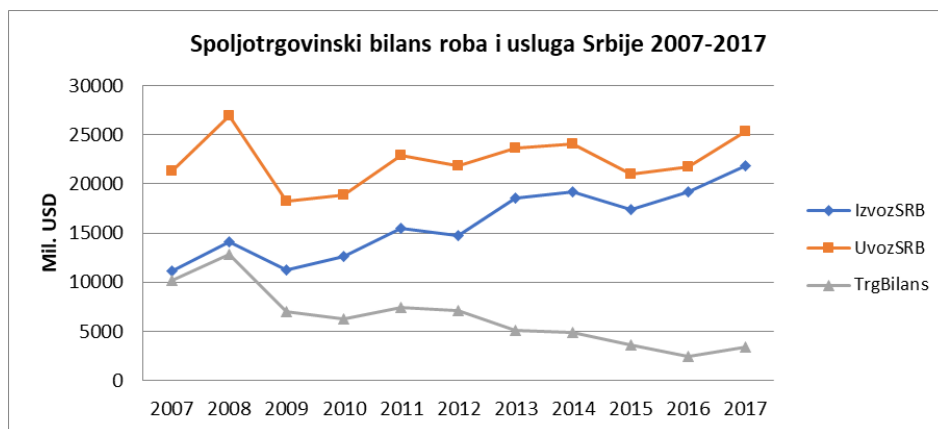
Ukupna **industrijska proizvodnja** u 2018. godini povećana je za 2,5% u odnosu na 2017. godinu. Pozitivan rast ostvaren je u sektoru snabdevanja električnom energijom i gasom (3,6%), dok je u prerađivačkoj industriji rast iznosio 2,8% i to najviše u oblastima: popravka i montaža mašina i opreme (20,6%), proizvodnja ostalih saobraćajnih sredstava (10,7%), proizvodnja baznih metala (9,8%) i proizvodnja nameštaja (8,7%). U sektoru rudarstva zabeležen je pad za 4,5%.

Ukupni **spoljnotrgovinski izvoz roba i usluga** Srbije u 2017. godini iznosio je 21,86 mlrd. USD, što predstavlja rast od 11% u odnosu na 2016. godinu. Uvezeno je robe i usluga u vrednosti od 25,30 mlrd. USD, što predstavlja povećanje od 16,71%. Deficit spoljnotrgovinske razmene roba i usluga u 2017. godini iznosi 3,45 mlrd. USD (u 2016. godini 2,44 mlrd. USD). Pokrivenost uvoza izvozom je 86% sa padom od 2,0% u odnosu na 2016. godinu. Porast spoljnotrgovinskog deficita je posledica pre svega povećanja cene

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

energenata (nafte i gasa) od kojih je privreda Srbije visoko zavisna, relativno stabilan kurs dinara u odnosu na ključne valute, kao i činjenica da privredni rast u značajnoj meri zavisi od uvoza materijala i proizvoda za potrebe investicione aktivnosti i potrošnje kao komponenti BDP-a. Robne grupe koje dominiraju u strukturi robnog izvoza su sledeće: automobili, gvožđe i čelik, obojeni metali, odeća, pšenica, kukuruz, električni uređaji i komponente, metalni proizvodi, oružje i municija. Dominantne uvozne robe su: mašine i transportna oprema, energenti, roba široke potrošnje, hemikalije, hrana i žive životinje. Najznačajniji spoljnotrgovinski partneri Srbije ostaju zemlje EU (Nemačka i Italija), Kina i Rusija (značajan uticaj na strani uvoza – Kina 8,5%, Rusija 7,9% ukupne razmene). Spoljnotrgovinski bilans roba i usluga Srbije za desetogodišnji period prikazan je na Slici 4.

Slika 4. Spoljnotrgovinski bilans roba i usluga Srbije u periodu 2007-2017

Izvor: Autor na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije (RSZS)

3. Trendovi cena na globalnom tržištu roba

U kontekstu našeg istraživanja, u nastavku rada dajemo kratku analizu i pregled kretanja berzanskih cena izabranih roba na globalnom tržištu. Robe su: bazni metali (bakar, aluminijum, ruda gvožđa), energenti (sirova nafta i prirodni gas) i pšenica.

Trendove na globalnom tržištu metala sagledavamo na bazi globalnog indeksa cena metala (Commodity Metal Price Indice) i pojedinačno za svaki metal u periodu 1994–2017. Ako pažljivo pogledamo Slike 5-8, primećujemo da globalno tržište metala izuzetno prati cikluse ubrzanja i usporavanja globalne ekonomije, kao i zemalja najvećih proizvođača i potrošača (SAD i Kina). Posle velikog rasta u periodu 2002-2007, sledi svetska ekonomska kriza 2007/2008, gde dolazi do drastičnog pada cena. Tržište se oporavlja tokom 2009. godine, pri čemu cene pojedinih metala (npr. bakra tokom 2011. godine) beleže svoje istorijske maksimume. Sledi novi ciklus pada cena metala do 2015. godine, zatim delimični rast i opet pad tokom 2017/2018 godine. Razlog ovako velikim fluktuacijama je usporavanje privredne aktivnosti danas najvećih ekonomija, gde prvenstveno mislimo na Kinu – najvećeg svetskog potrošača industrijskih metala i energenata, koja je nakon izuzetno velikog rasta aktivnosti trenutno u fazi usporavanja ekonomskog rasta. Takođe, treba uzeti u obzir i

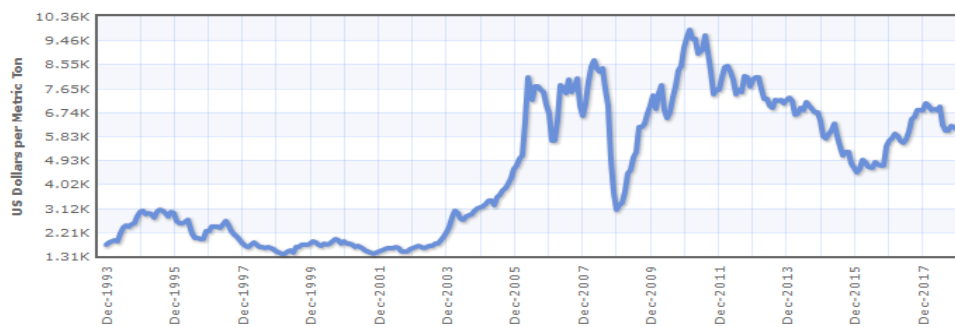
politička dešavanja među najvećim svetskim privredama – trgovinske ratove SAD-Kina (2018), SAD-EU, Rusija-EU, koji svakako imaju uticaja na privrednu aktivnost i ponudu/trajznu na globalnom tržištu roba. Ovome treba dodati i pojedine tenzije koje se javljaju u zemljama proizvođačima nafte (npr. Venecuela), kao i sukobe koji još uvek traju u Siriji. Trendovi kretanja berzanskih cena energenata i pšenice prikazani su na Slikama 9-11. Možemo zapaziti da cene svih razmatranih roba prate cikluse usporavanja i ubrzanja svetske ekonomske aktivnosti.

Slika 5. Kretanje Commodity Metal Price indeksa u periodu 1993 – 2017*

*Napomena: Commodity Metals Price Index, 2005 = 100, includes Copper, Aluminum, Iron Ore, Tin, Nickel, Zinc, Lead, and Uranium Price Indices

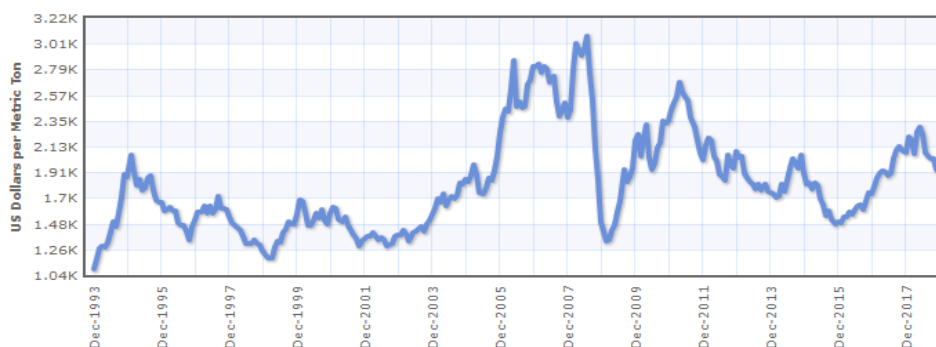
Slika 6. Kretanje cena bakra u periodu 1993 – 2017*

*Napomena: Copper (LME), grade A, minimum 99.9935% purity, cathodes and wire bar shapes, settlement price

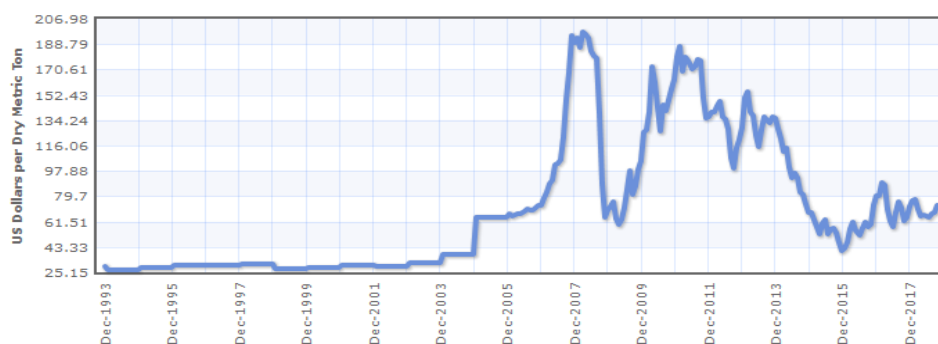
UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

Slika 7. Kretanje cena aluminijuma u periodu 1993 – 2017*

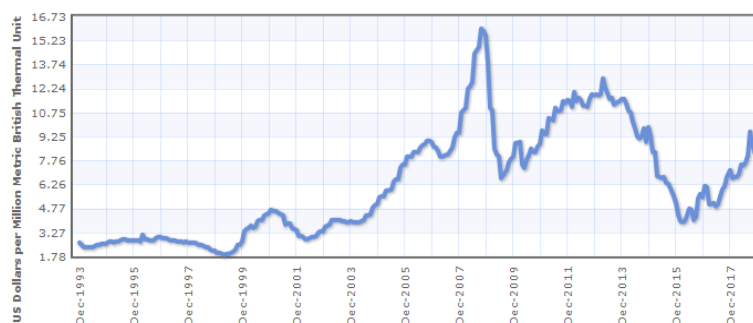
*Napomena: Aluminum (LME) London Metal Exchange, unalloyed primary ingots, high grade, minimum 99.7% purity, settlement price beginning 2005; previously cash price

Slika 8. Kretanje cena rude gvožđa u periodu 1993 – 2017*

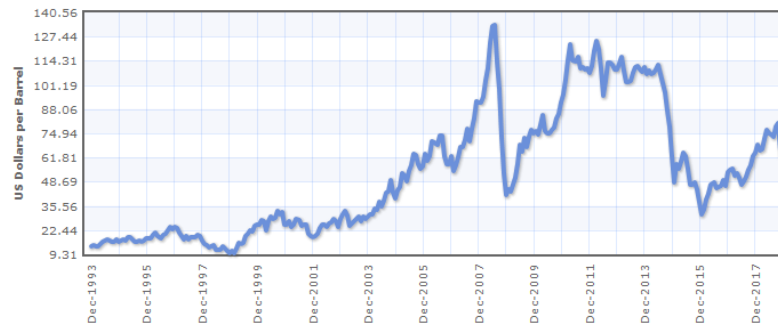
*Napomena: Iron ore (any origin) fines, spot price, c.f.r. China, 62% Fe beginning December 2008; previously 63.5%

Slika 9. Kretanje cena ruskog gasa u periodu 1993 – 2017*

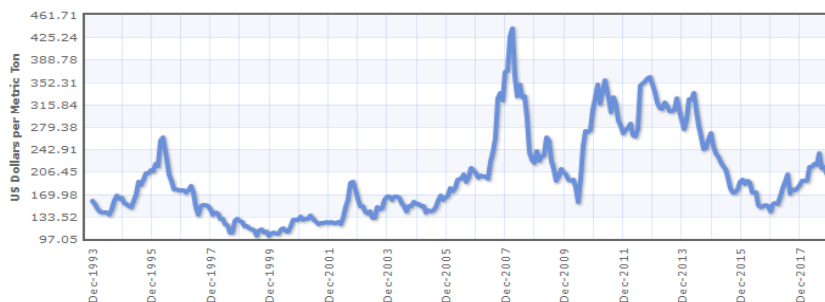
*Napomena: Natural Gas (Europe), average import border price and a spot price component, beginning April 2010 including UK; during June 2000 - March 2010 prices excludes UK.

Slika 10. Kretanje cena sirove nafte u periodu 1993 – 2017*

*Napomena: Crude oil, UK Brent 38° API.

Slika 11. Kretanje cena pšenice u periodu 1993 – 2017*

*Napomena: Wheat (US), no. 1, hard red winter, ordinary protein, export price delivered at the US Gulf port for prompt or 30 days shipment

4. Metodologija istraživanja

Kao pokazatelji ekonomskog rasta Srbije biće uzeti podaci o godišnjim vrednostima realnog BDP-a, BDPpc-a (BDP po glavi stanovnika) i vrednosti trgovinskog bilansa roba i usluga. Istorijski podaci ostvarenih godišnjih vrednosti za period od 1998. do 2017. godine preuzeti su iz izveštaja i analiza sa zvaničnih sajtova NBS, RZS Srbije, portala Trading Economics i Macrotrends. Podaci o kretanju spot cena metala u navedenom periodu preuzeti su sa sajta Londonske berze metala (LME). Istorijske spot cene nafte tipa Brent i cene Ruskog prirodnog gasa preuzete su sa sajtova *US Energy Information Administration* (EIA) i portala Macrotrends, Trading Economics i Indexmundi. Spot cene pšenice tipa Hard Red Winter preuzete su sa portala Indexmundi.

Povezanost kretanja tržišnih cena roba i ekonomskog rasta predstaviceo putem korelacione analize i višelinearne regresije, uz formiranje tri višelinearne regresione jednačine ili modela tipa:

$$Y = a_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_n X_n + \varepsilon$$

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

gde su:

Y – zavisne varijable (makroekonomski pokazatelji - godišnje vrednosti BDP-a, BDPpc-a i godišnje vrednosti trgovinskog bilansa roba i usluga)

α_0 – konstanta regresionog modela

$\beta_{1,2,n}$ – regresioni koeficijenti modela

$X_{1,2,n}$ – nezavisne varijable modela (prosečne godišnje spot cene roba)

ϵ – reziduali modela/standardna greška

Pregled zavisnih i nezavisnih varijabli regresionih modela dat je u Tabeli 1.

Tabela 1. Varijable istraživanja

VARIJABLE ISTRAŽIVANJA	Godišnji podaci
Zavisne varijable (Y)	Jedinica
Realni Bruto domaći proizvod (BDP)	mil. USD
Bruto domaći proizvod per capita (BDPpc)	USD
Trgovinski bilans roba i usluga (TBSRB)	mil. USD
Nezavisne varijable (x)	
Spot cena bakra (HGSpot)	USD/t
Spot cena aluminijuma (ALSpot)	USD/t
Cena rude gvožđa (IronSpot)	USD/t
Spot cena sirove nafte (Brent)(OilBrent)	USD/bbl
Spot cena ruskog gasa (RusGas)	USD/MMBtu*
Spot cena pšenice (WheatSpot)**	USD/metric ton

*British thermal units

**HardRedWinter

Osnovna pretpostavka formiranja višelinearnog regresionog modela jeste normalna raspodela reziduala varijabli modela. U tu svrhu biće primenjen Jarque-Bera test, gde su potrebne vrednosti $JB < \chi^2$ i $\alpha > 0,05$ kako bi se prihvatila H_0 (reziduali imaju normalnu raspodelu). U slučaju nepostojanja normalne raspodele reziduala biće primenjena logaritamska transformacija. Za konstrukciju regresionih modela koristićemo softverske programe SPSS 20 i XLStata Premium.

Za ocenu kvaliteta dobijenih regresionih modela, odnosno ocenu pouzdanosti i nepristrasnosti, potrebno je sprovesti nekoliko ekonometrijskih testova. Prvi test se odnosi na ispitivanje odsustva multikolinearnosti. U ovom testiranju koristimo dva pokazatelja: Faktor inflacije varijanse (VIF) i faktor Tolerancije (TOL). VIF pokazatelj nam daje procenu koliko će se varijansa regresionog koeficijenta uvećati usled linearne zavisnosti sa ostalim nezavisnim promenljivama. Postoje podeljena mišljenja koje su granice za VIF, odnosno TOL, prilikom testiranja modela. Prema pravilu, problem multikolinearnosti ne postoji kada su vrednosti VIF < 5, odnosno 10 ($R^2 < 0,8$ (0,9)), dok su vrednosti pokazatelja TOL < 0,2 (0,1). Varijable čije VIF vrednosti prelaze 10 ne bi trebalo da budu u modelu, dok ima mišljenja da vrednosti VIF > 2,5 i TOL > 0,4 ukazuju na problem multikolinearnosti.

Drugi test se odnosi na normalnu raspodelu reziduala modela, koja će biti ispitana putem Shapiro Wilk i Jarque-Bera testa (H_0 = reziduali imaju normalnu raspodelu). Treća

standardna pretpostavka modela (test) se odnosi na proveru homoskedastičnosti/heteroskedastičnosti slučajnih grešaka. Potrebno je da slučajne greške pokazuju isti stepen rasejanja oko svoje srednje vrednosti. U slučaju da se varijanse slučajnih grešaka međusobno značajno razlikuju, radi se o heteroskedastičnosti. Testiranje reziduala biće provereno primenom Breusch-Pagan i White testa. U slučaju ekonomskih vremenskih serija autokorelacija reziduala je česta pojava, što predstavlja četvrti test ili standardnu pretpostavku modela. Za otkrivanje autokorelacije primenićemo Durbin-Watson test. Vrednosti $DW < 2$ i $DW > 2$, uz konsultovanje tablica d_l i d_u , mogu ukazati na pojavu izražene autokorelacije reziduala. U tom slučaju primenićemo model za otklanjanje autokorelacije reziduala – Cohrane-Orcutt.

5. Rezultati i diskusija

Rezultati Pirsonovog koeficijenta korelacije i determinacije pokazuju jaku statističku povezanost berzanskih cena roba i makroekonomskih pokazatelja rasta privrede Srbije, sem cena aluminijuma, gde postoji slaba veza sa svim makro pokazateljima. Najveći stepen korelacije sa varijablom BDP Srbije ostvaruju cene bakra (0,914), rude gvožđa (0,863) i ruskog gasa (0,765). Sa varijablom trgovinski bilans roba i usluga Srbije visoko pozitivno je korelisana varijabla cene rude gvožđa (0,738), dok su varijable cena nafte i pšenice visoko korelisane, ali sa suprotnim predznakom (-0,678). Matrice koeficijenata korelacije i determinacije prikazane su u Tabelama 2. i 3.

Tabela 2. Korelaciona matrica izabranih makroekonomskih varijabli i berzanskih spot cena roba

*Vrednost Pirsonovog koeficijenta korelacije za period 2007-2017

	HGSpot	ALSpot	IRONSpot	OilBrent	RUSGas	WheatSpot	BDP SRB	BDPpc SRB	TBRUSRB*
HGSpot	1	0,611	0,904	0,637	0,826	0,777	0,914	0,868	0,520
ALSpot	0,611	1	0,435	0,542	0,674	0,686	0,383	0,451	-0,345
IRONSpot	0,904	0,435	1	0,457	0,743	0,734	0,863	0,698	0,738
OILBrent	0,637	0,542	0,457	1	0,535	0,584	0,683	0,788	-0,678
RUSGas	0,826	0,674	0,743	0,535	1	0,916	0,765	0,701	-0,018
WheatSpot	0,777	0,686	0,734	0,584	0,916	1	0,714	0,651	-0,678
BDP SRB	0,914	0,383	0,863	0,683	0,765	0,714	1	0,936	-0,174
BDPpcSRB	0,868	0,451	0,698	0,788	0,701	0,651	0,936	1	-0,703
TBRUSRB	0,520	-0,345	0,738	-0,678	-0,018	-0,678	-0,174	-0,703	1

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

Tabela 3. Matrica koeficijenta determinacije izabranih makroekonomskih varijabli i berzanskih spot cena roba

	HGSpot	ALSpot	IRONSpot	OilBrent	RUSGas	WheatSpot	BDP SRB	BDPpc SRB	TBRUSRB*
HGSpot	1	0,373	0,817	0,405	0,682	0,603	0,835	0,753	0,270
ALSpot	0,373	1	0,189	0,293	0,454	0,470	0,146	0,203	0,119
IRONSpot	0,817	0,189	1	0,208	0,552	0,538	0,774	0,487	0,544
OILBrent	0,405	0,293	0,208	1	0,286	0,341	0,466	0,620	0,459
RUSGas	0,682	0,454	0,552	0,286	1	0,839	0,585	0,491	0,0003
WheatSpot	0,603	0,470	0,538	0,341	0,839	1	0,509	0,423	0,459
BDP SRB	0,835	0,146	0,744	0,466	0,585	0,509	1	0,872	0,030
BDPpcSRB	0,753	0,203	0,487	0,620	0,491	0,423	0,872	1	0,494
TBRUSRB	0,270	0,119	0,544	0,459	0,0003	0,459	0,030	0,494	1

*Vrednost koeficijenta determinacije za period 2007-2017

U Tabeli 4. dati su rezultati Jarque-Bera testa normalne raspodele reziduala varijabli modela. Zapažamo da su sve vrednosti reziduala normalno raspodeljene i u granicama kritičnih vrednosti na nivou značajnosti 0,05. Dobijeni rezultati jesu osnova za konstrukciju višelinearnih regresionih modela.

Tabela 4. Rezultati testa normalne raspodele varijabli modela

Test normalne raspodele (Jarque-Bera)

JB (Critical value - χ^2)	5,991465	<i>H0- Reziduali imaju normalnu raspodelu</i>				
DF	2	<i>Ha - Reziduali nemaju normalnu raspodelu</i>				
p-value (α)	>0,05					
Varijabla	DF	JB	p-value			
BDPSRB	2	1,885582	0,389539	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
BDPpercapitaSRB	2	2,22643	0,328501	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
TBSRB	2	1,057531	0,589332	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
HGSpot	2	1,978232	0,371905	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
ALSpot	2	2,133446	0,344134	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
IronSpot	2	2,037289	0,361084	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
OilBrentSpot	2	2,39932	0,301297	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
RusGasSpot	2	1,480275	0,477048	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>
WheatSpot	2	2,605396	0,271798	$\alpha > 0,05$	$JB < \chi^2$	<i>H0</i>

SVI REZIDUALI IMAJU NORMALNU RASPODELU

Rezultati prvog regresionog modela (realni BDP) sa proverama standardnih pretpostavki pouzdanosti i nepristrasnosti modela prikazani su u Tabeli 5. Koeficijent determinacije adj. R^2 je veoma visok i govori nam da model objašnjava 89% varijacija zavisne promenljive BDP. Rezultati ekonometrijskih testova kvaliteta modela su u dozvoljenim granicama na nivou 0,05. Statistički značajni regresioni koeficijenti na nivou 0,05 su cena bakra (HGSpot) i cena aluminijuma (ALSpot). Zapažamo i statističku značajnost uticaja kretanja cena nafte, ali je ona na nivou značajnosti 0,10 (90%).

Tabela 5. Dobijeni koeficijenti regresionog modela 1 – realni BDP Srbije

MODEL 1 - BDP (0,05)		1998-2017											
	R^2	adj. R^2	F	Coeff.	p-value	VIF	TOL	SW	JB	BP	WH	DW	DWtransf
	0,927	0,891	0,000					0,063509	0,389539	0,215	0,835	1,562	
Intercept				25868	0,000								
HGSpot				0,004	0,010	13,556	0,074						d = 1,562 > du=1,54
ALSpot				-0,012	0,008	2,519	0,397						HO
IronSpot				0,003	0,958	8,472	0,118						
OilBrent				0,056	0,074	2,261	0,442						
RusGas				0,938	0,325	9,262	0,108						
WheatSpot				-0,014	0,709	8,453	0,118						
KONAČAN MODEL:				$Y(BDP)=25868+0.004(HGSpot)-0.012(ALSpot)$									

Konačno dobijamo višeregresione modele BDP na nivou značajnosti 0,05 (95%) i 0,10 (90%):

$$Y(BDP) = 25868 + 0,004HGSpot - 0,012ALSpot$$

$$Y(BDP) = 25868 + 0,004HGSpot - 0,012ALSpot + 0,056OilBrent$$

Rezultati drugog regresionog modela (BDPpc) sa proverama standardnih pretpostavki pouzdanosti i nepristrasnosti modela prikazani su u Tabeli 6. Koeficijent determinacije adj. R^2 je visok i govori nam da model objašnjava 86% varijacija zavisne promenljive BDPpc. Rezultati ekonometrijskih testova kvaliteta modela su u dozvoljenim granicama na nivou 0,05. Statistički značajni regresioni koeficijenti na nivou 0,05 su cena bakra (HGSpot), cena aluminijuma (ALSpot) i cena nafte (OilBrent).

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

Tabela 6. Dobijeni koeficijenti regresionog modela 2 – BDPpc Srbije

MODEL 2 - BDP per capita (0,05)				1998-2017									
	R ²	adj. R ²	F	Coeff.	p-value	VIF	TOL	SW	JB	BP	WH	DW	DWtransf
	0,909	0,863	0,000					0,328501	0,976134	0,976	0,876	1,756	
Intercept				4127,54	< 0,0001								
HGSpot				0,408	0,004	13,035	0,077						d = 1,756 > du=1,68
ALSpot				-0,784	0,033	2,413	0,414						HO
IronSpot				-8,143	0,123	8,366	0,120						
OilBrent				7,66	0,010	2,254	0,444						
RusGas				43,248	0,595	8,877	0,113						
WheatSpot				-0,481	0,881	8,364	0,120						
KONAČAN MODEL:				Y(BDPpc)=4127.54+0.408(HGSpot)-0.784(ALSpot)+7.66(OilBrent)									

Konačan model za BDPpc je:

$$Y(BDPpc) = 4127,54 + 0,408HGSpot - 0,784ALSpot + 7,66OilBrent$$

Rezultati trećeg regresionog modela – trgovinski bilans roba i usluga Srbije (TBRUSRB) sa proverama standardnih pretpostavki pouzdanosti i nepristrasnosti modela prikazani su u Tabeli 7. Koeficijent determinacije adj. R² objašnjava 90% varijacija zavisne promenljive TBRUSRB. Rezultati ekonometrijskih testova kvaliteta modela su zadovoljavajući na nivou 0,05. Statistički značajni regresioni koeficijenti na nivou 0,05 su cena rude gvožđa (IronSpot), cena nafte (OilBrent) i cena pšenice (WheatSpot). Zbog visoke vrednosti pokazatelja multikolinearnosti Faktora varijanse (VIF), varijabla cena pšenice (WheatSpot) ne može ući u sastav regresionog modela.

Tabela 7. Dobijeni koeficijenti regresionog modela 3 – Trgovinski bilans roba i usluga Srbije

MODEL 3 - TRGOVINSKI BILANS ROBA I USLUGA SRBIJE (0,05)				2007-2017									
	R ²	adj. R ²	F	Coeff.	p-value	VIF	TOL	SW	JB	BP	WH	DW	DWtransf
	0,936123	0,904185	0,0005563					0,480014	0,589332	0,100853	0,997239	2,360771	
Intercept				5606,461	0,009								
HGSpot						16,696	0,060						d = 2,360 > du=1,54
ALSpot						18,148	0,055						HO
IronSpot				69,21498	0,0005	8,717	0,115						
OilBrent				-20,4317	0,048	2,821	0,354						
RusGas						25,707	0,039						
WheatSpot				-21,4041	0,006	43,723	0,023						
KONAČAN MODEL:				Y (TBSRB) = 5606.46+69.21(IronSpot)-20.43(OilBrent)									

Konačno, regresioni model za TBRUSRB ima sledeći oblik:

$$Y(TBRUSRB) = 5606,46 + 69,21IronSpot - 20,43OilBrent$$

Kako vidimo iz ovog regresionog modela, sa greškom od 5% tvrdimo da će se trgovinski bilans roba i usluga Srbije povećati za 69,21 milion US dolara u slučaju povećanja prosečne godišnje cene rude gvožđa za 1 US dolar, dok će u slučaju povećanja prosečne cene nafte tipa Brent za 1 US dolar trgovinski bilans roba i usluga pasti za 20,43 miliona US dolara, i obrnuto. Ako uzmemo u obzir činjenicu da već godinama na strani izvoza Srbije dominiraju

gvožđe i čelik, a na strani uvoza u Srbiju nafta i prirodni gas iz Rusije, dobijeni rezultati imaju svoje teorijsko i praktično utemeljenje. Ipak, po mišljenju autora prethodno navedeni rezultati imaju par ograničenja: prvo, za analizu trgovinskog bilansa uzet je period od 2007. do 2017. godine jer nije bilo moguće obezbediti starije podatke, koji je po nama kratak sa samo 11 opservacija, i drugo, Srbija već duži niz godina beleži visoke rezultate na strani izvoza kukuruza (najveće vrednosti izvoza među poljoprivrednim proizvodima), tako da bi bilo zanimljivo videti da li postoji statistička povezanost i uticaj globalnih cena kukuruza na makroekonomske varijable Srbije. Ipak, ovo ostavljamo za neko od narednih istraživanja.

6. Zaključak

Dobijeni rezultati povezanosti i uticaja globalnih cena roba na ekonomski rast Srbije u skladu su sa dobijenim rezultatima dosadašnjih istraživanja inostranih autora za zemlje u razvoju. Istražujući period od 20 godina, zaključujemo da fluktuacije cena pojedinih roba imaju dugoročni uticaj na ekonomsku aktivnost u Srbiji. Naime, kao što smo videli, koeficijenti korelacije cena bakra sa ostvarenim BDP i BDPpc Srbije su veoma visoki (0,914 i 0,868), uz statistički značajno prisustvo u regresionim modelima sa pozitivnim predznakom. Korelacioni i regresioni koeficijenti cena aluminijuma su veoma niski sa negativnim predznakom, tako da cenu aluminijuma ne posmatramo kao mogući indikator dugoročne ekonomske aktivnosti u Srbiji, mada je varijabla statistički značajna i uključena u modele. Cene gvožđa su identifikovane kao visokokorelisane sa svim regresionim zavisnim varijablama (BDP, BDPpc i TBRUSRB), ali kao statistički značajna varijabla prisutna je samo u regresionom modelu TBRUSRB. Ovaj nalaz ima svoje realno utemeljenje jer vrednost robnog izvoza Srbije već godinama svoj rast bazira na rastu proizvodnje i izvoza gvožđa i čelika. Sa druge strane, investicije u sektoru građevinarstva, koji je veliki potrošač ovog metala, i porast pružanja usluga ove vrste u inostranstvu, dovode nas do zaključka da kretanja cena gvožđa i čelika mogu biti indikator budućih dugoročnih izvoznih aktivnosti u našoj zemlji i delimično rasta BDP-a. Kada su u pitanju energenti, cene sirove nafte tipa Brent ostvaruju visoku korelisanost sa zavisnim varijablama i jedina je varijabla prisutna u sva tri regresiona modela, s tim da je nivo značajnosti za model BDP na 90% tačnosti, odnosno sa greškom od 0,1. Time zaključujemo da kretanja cene nafte Brent predstavljaju značajan indikator kretanja ekonomskih aktivnosti u Srbiji, uzimajući u obzir da se visok trgovinski deficit bazira upravo na visokim vrednostima uvoza ovog energenta. Cene ruskog gasa imaju visoke korelacione koeficijente sa zavisnim varijablama, ali bez statističke značajnosti, tako da ova varijabla nije uključena u regresione modele. Globalne cene pšenice značajno prate kretanja zavisnih varijabli, ali usled statističke neznačajnosti i visokog koeficijenta faktora varijanse VIF u modelu TBRUSRB, ova varijabla nije uključena u model.

Uzimajući u obzir procene rasta realnog BDP Srbije za 2019. godinu od 3,5% (pad za 0,9% u odnosu na 2018.), kao i činjenicu usporavanja privredne aktivnosti najvećih svetskih ekonomija SAD i Kine, može se očekivati pad tražnje, a time i pad cena roba na globalnim berzama, što odgovara procenama budućeg rasta u našoj zemlji. Ključni indikator ekonomskog rasta u Srbiji na bazi naših rezultata jesu kretanje globalne cene bakra i cene nafte tipa Brent. Ne treba zanemariti činjenicu da se globalne cene bakra i nafte, kao i ostalih roba, formiraju na fjučers tržištima koja su nepredvidiva, gde cene zavise od mnogobrojnih

UTICAJ KRETANJA BERZANSKIH CENA ROBA NA PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE

fundamentalnih (najčešće političkih) i neočekivanih događaja, jednom rečju, od raspoloženja i očekivanja najvećih investitora i trgovaca u svetu. Srbija je otvorena ekonomija sa sve većom spoljnotrgovinskom saradnjom, pre svega sa zemljama EU i Kinom. Svako usporavanje ekonomskog rasta zemalja EU područja direktno utiče na ekonomske aktivnosti u našoj zemlji, što se trenutno dešava. Kompenzovanje izvoza u zemlje istoka, pre svih u Rusiju i Kinu ima ogromne potencijale, ali i ograničene domaće kapacitete.

LITERATURA

- Arezki, R. & Gylfason, T. (2011). Commodity Price Volatility, Democracy and Economic Growth, CESifo Working Paper Series 3619, CESifo Group Munich
- Bright, C. (2016). The Macroeconomic Determinants of Economic Growth in Zambia: Do Copper prices matter?, MPRA Paper 87854, Germany: University Library of Munich
- Bruckner, M. & Ciccone, A. (2010). International Commodity Price Shocks, Growth and the Outbreak of Civil War in Sub-Saharan Africa, *Economic Journal*, 120(544), 519-534.
- Brueckner, M. & Nguyen, K.T. (2016). Growth in International Commodity Prices, the Terms of Trade, and GDP per capita: A Case Study of Vietnam, CAMA Working Paper 54/2016, September 2016, Australia: Crawford School of Public Policy
- Collier, P. & Goderis, B. (2012). Commodity prices and growth: An empirical investigation, *European Economic Review*, 56(6), 1241-1260.
- Deaton, A. & Miller, R. (1995). *International Commodity Prices, Macroeconomic Performance and Politics in Sub-Saharan Africa*, Princeton Studies in International Finance, Princeton
- Deaton, A. (1999). Commodity prices and growth in Africa, *Journal of Economic Perspectives*, 13(3), 23-40
- Emara, N., Simutowe, A., Jamison, T. (2015). Commodity price changes and economic growth in developing countries, MPRA Paper No. 68678, Munich Online at <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/68678/>
- Ferraro, D. & Peretto, P.F. (2017). Commodity prices and growth, *Economic Journal*, 128(616), 2969-3353.
- Groen, J. & Pesenti, P. (2009). Commodity Prices, Commodity Currencies, and Global Economic Developments, Federal Reserve Bank of New York, Staff Reports no. 387.
- Gruss, B. (2014). After the boom—commodity prices and economic growth in Latin America and the Caribbean, IMF Working Paper no. 14-154, International Monetary Fund
- Harvey, D.I., Kellard, N.M, Madsen, J.B., Wohard, M.E. (2017). Long-Run Commodity Prices, Economic Growth, and Interest Rates: 17th Century to the Present Day, *World Development*, 89, 57-70.

- Hegerty, S.W. (2016). Commodity-price volatility and macroeconomic spillovers: Evidence from nine emerging markets, *The North American Journal of Economics and Finance*, 35, 23-37.
- Klotz, P., Lin, T.C., Hsu, S.H. (2014). Global commodity prices, economic activity and monetary policy: The relevance of China, *Resources Policy*, 42, 1-9.
- Kose, M. (2002). Explaining Business Cycles in Small Open Economies: How Much Do World Prices Matter? *Journal of International Economics*, 56(2), 299-327.
- Labys, W.C. & Maizels, A. (1993). Impact of Commodity Price Fluctuations on the Developed Economies, *Journal of Policy Modeling*, 15(3), 335–352.
- Makin, A.J. (2013). Commodity prices and the macroeconomy: An extended dependent economy approach, *Journal of Asian Economics*, 24, 80-88.
- McGregor, T. (2017). Commodity price shocks, growth and structural transformation in low-income countries, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 65, 285-303.
- Medina, J.P. & Soto, C. (2016). Commodity prices and fiscal policy in a commodity exporting economy, *Economic Modelling*, 59, 335-351.
- Ministry of Finance (2017). Investor Presentation, January 2017
- Moreira, R.R. (2014). Commodities prices volatility, expected inflation and GDP levels: an application for a net-exporting economy, *Procedia Economics and Finance*, 14, 435 – 444.
- Narodna banka Srbije (NBS)(2019). Makroekonomska kretanja u Srbiji, https://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf
- Issler, J.V., Rodrigues, C., Burjack, R. (2014). Using common features to understand the behavior of metal-commodity prices and forecast them at different horizons, *Journal of International Money and Finance*, 42, 310–335.
- Ojeda-Joya, J.N., Jaulin-Mendez, O., Bustos-Peláez, J.C. (2015). The Interdependence between Commodity-Price and GDP Cycles: A Frequency Domain Approach. Working Paper no. 913. Bank of Colombia.
- Raddatz, C. (2007). Are External Shocks Responsible for the Instability of Output in Low Income Countries? *Journal of Development Economics*, 84, 155-187.
- Ratti, R.A. & Vespignani, J.L. (2015). Commodity prices and BRIC and G3 liquidity: A SFAVEC approach, *Journal of Banking & Finance*, 53, 18-33.
- Ratti, R.A. & Vespignani, J.L. (2016). Oil prices and global factor macroeconomic variables, *Energy Economics*, 59, 198-212.
- Tan, C.S. (1987). An Econometric Analysis of The World Copper Market, The World Bank, Washington D.C.
- Zhang, H.J., Dufour, J-M., Galbraith, J.W. (2016). Exchange rates and commodity prices: Measuring causality at multiple horizons, *Journal of Empirical Finance*, 36, 100-120.

Internet:

<http://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/spoljna-trgovina>

<https://www.lme.com/en-GB/Metals/Non-ferrous/Copper#tabIndex=0>

<https://www.lme.com/Metals/Ferrous/Steel-Rebar#tabIndex=2>

<https://www.macrotrends.net/>

<https://tradingeconomics.com/>

<https://www.indexmundi.com/>

<http://www.pks.rs/privredasrbije.aspx>

<https://www.statista.com/statistics/440654/share-of-economic-sectors-in-the-gdp-in-serbia/>

<https://www.eia.gov/finance/data.php>

**IMPACT OF COMMODITY EXCHANGES PRICES MOVEMENTS ON
ECONOMIC GROWTH OF REPUBLIC OF SERBIA**

Abstract: *This paper investigates the connection and impact of commodity exchange price movements on the economic growth of the Republic of Serbia in the period 1998-2017. Economic growth is expressed in annual values of real GDP, GDP per capita and foreign trade balance of goods and services. Our aim was to identify statistically significant commodities, with emphases on the measurements of industrial metals prices (copper, aluminum and iron) impact on economic growth, as well as the formation of three separate multilinear regression models. Obtained ultimate models shows a statistically significant connection and impact of industrial metals exchange price, but also a crude oil price, on the economic growth of the Republic of Serbia. The results have their both theoretical and practical establishment, considering current economic growth and the growth of sectors of manufacturing, construction and transportation as our country's largest manufacturers and consumers of said commodities. The survey represents a starting point for further detailed research of relations between commodity price movements and macro-fundamental indices of the national economy. The research results can be useful not only to academic community but also companies and investors, to understand economic trends in Republic of Serbia.*

Key words: *commodity prices, economic growth, GDP, industrial metals, multiple linear regression*

ГРАД ПИРОТ

FAKULTET ZA
MENADŽMENT
I
ZAJECAR

ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA

**Prof. Dr Miloš Todorović⁷⁶,
Istraživač Pripravnik, Student Doktorskih Studija Aleksandar Đorđević⁷⁷**

Rezime: *Savremeni liberalni tržišni odnosi zaoštravaju problem ravnomernog regionalnog razvoja. Balast tim stihijskim procesima bi mogao da bude razmeštaj slobodnih zona u manje razvijenim područjima. Ali, za njihovo privlačenje i funkcionisanje, neophodna je izgradnja kompletne infrastrukture, a za opstanak dovoljan broj firmi koje posluju u zoni. Ipak, najznačajniji efekat na razvoj regiona bi imalo uključivanje kooperanata u proizvodne procese firmi u zoni. Konačno, regioni moraju biti svesni i negativnih efekata koje slobodne zone i firme u njima mogu imati na privredu i životnu sredinu.*

Ključne reči: *slobodne zone, regionalni razvoj, spoljna trgovina*

Uvod

Razvoj tržišta i liberalizma neminovno vode ka sve većem raslojavanju društva, kako na globalnom, tako i nacionalnom nivou. Srednji sloj koji je predstavljao bazu stabilnosti i razvoja nestaje a jaz između najbogatijih i najsiromašnijih je sve dublji. Bogate i moćne zemlje postaju još bogatije. U okviru nacionalnih granica dolazi do centralizovanja i polarizacije, glavni gradovi se razvijaju dok ostatak teritorije uglavnom ostaje nerazvijen. Javlja se i nekoliko većih gradova sa višim životnim standardom međutim ravnomerni regionalni razvoj uglavnom ostaje teorijska kategorija sa retkim primerima u praksi. Ovo dovodi do novih problema ekološke prirode, zaoštavanja komunalnih pitanja, prezasićenosti velikih i glavnih gradova a na drugoj strani je devastiranje prostora i egzodus stanovništva. Polarizacija i koncentracija stanovništva u jednom ili više velikih centara nije svojstvena samo razvijenim zemljama, već predstavlja problem globalne prirode.

Državna politika regionalnog razvoja bi trebalo da bude protivteža centripetalnim procesima koje sobom nosi tržište. Jedan od načina jeste i kreiranje slobodnih zona u manje razvijenim područjima. Međutim da samo njihovo osnivanje nije dovoljno. Tek sa uspešnim poslovanjem i što većim uključivanjem lokalnih firmi u proizvodne lance kompanija koje posluju u zoni, mogu se očekivati željeni efekti na planu ravnomernijeg regionalnog razvoja. Stoga zone moraju da ispune određene preduslove. Pre svega neophodna je izgrađena infrastruktura, povoljna lokacija, usklađivanje zakona i propisa kao i dovoljan broj firmi koji će poslovati u zoni i učiniti je isplativom.

⁷⁶ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Republika Srbija, milos.todorovic@eknfak.ni.ac.rs

⁷⁷ Inovacioni centar Univerziteta u Nišu, Republika Srbija, djaleksandar91@gmail.com

Slobodne zone sobom nose pozitivne ali i negativne efekte. Svakako najveći pozitivni efekat jeste povećanje zaposlenosti, transfer znanja i tehnologije, upošljavanje lokalnih firmi kooperanata, povećanje izvoza i posledično povećanje bruto domaćeg proizvoda. Sa druge strane neretko firme koje dolaze pogotovu u nerazvijene zemlje nose sa sobom tzv. „prljave tehnologije“ i stvaraju probleme za životnu sredinu. Javljaju se brojni ekonomski i socijalni problemi, zarade u ovim kompanijama nisu mnogo visoke, pogotovu za nekvalifikovanu radnu snagu, a često se zahteva i prihvatanje poslovnih običaja i kulture zemlje porekla kapitala. Te kulturološke razlike mogu biti i nepremostiva prepreka za lokalno stanovništvo. U brojnim kompanijama iz slobodnih zona zabranjeno je čak i ujedinjavanje radnika u sindikate. Ukoliko se sagleda manje popularan koncept bruto nacionalnog proizvoda diskutabilan je neto efekat koji slobodne zone ostvaruju na bruto domaći proizvod, jer većina kompanija koje posluju u zoni vrši repatrijaciju profita.

Globalno posmatrano slobodne zone imaju svoju evoluciju razvoja koja se sastoji u diversifikaciji po sektorima i prostornom širenju. Tranzicijom od klasičnih izvoznih zona, preko proizvodno izvoznih do visoko tehnoloških ili industrijskih parkova slobodne zone su postale prepoznatljivo obeležje svetske privrede sa kraja 20. i početka 21. veka. One su postale i jedan od značajnijih instrumenata za privlačenje stranih investicija, a među uvoznicama kapitala se razvila svojevrsna tržišna utakmica u broju slobodnih zona koje će se otvoriti i količini kapitala koji će one privući. Uključivanje lokalnih firmi u globalne lance vrednosti preko kompanija koje posluju u slobodnoj zoni bi bio krajnji cilj kojem teži uvoznica kapitala. Na taj način bi slobodne zone pomogle izvozno orijentisanu strategiju rasta uvoznice kapitala, kao i rast zaposlenosti i BDP-a. Najmanje poželjni scenario je da slobodne zone ostanu usamljene enklave koje maksimalno eksploatišu pogodnosti koje je pružila zemlja domaćin bez bilo kakvih kontakata sa firmama iz okruženja.

U okviru rada biće osvrta na pojedina svetska iskustva sa slobodnim zonama i pokušajima da se osnivanjem istih ublaži problem regionalnog razvoja. Svakako najuspešniji primer predstavlja Republika Kina, koja već duži niz godina sprovodi ovu politiku, a sagledan je i pokušaj Afrike u kreiranju slobodnih zona. Obrađen je i slučaj Republike Srbije, poslovanje njenih slobodnih zona i njihovi rezultati prezentovani zvaničnim Izveštajem iz 2017. godine.

1. Svetska iskustva sa Slobodnim zonama

Slobodne zone su geografska područja u kojima vladaju drugačija pravila poslovanja. Poslovno okruženje u zonama je liberalnije iz perspektive politike i efikasnije iz administrativne perspektive nego u ostatku zemlje. Ove zone obično nude fiskalne podsticaje, infrastrukturu i usluge, pojednostavljen proces registracije biznisa i carinske procedure, olakšanu obradu radnih i imigracionih dozvola kao i olakšavanje procesa investiranja. One imaju status eksteritorijalnosti u odnosu na neke ili većinu pozitivnih propisa zemlje domaćina, naročito kada se radi o poreskim obavezama. Od 1970-ih, većina zona je stvorena u zemljama u razvoju. Baza podataka slobodnih zona Međunarodne organizacije rada navodi 176 zona u 47 zemalja; 1995. godine bilo ih je oko 500; do 2006. godine taj broj je porastao na 3.500 zona u 130 zemalja. Sada se procenjuje da postoji preko

ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA

4.500 slobodnih zona širom sveta, i još predstavljaju glavno oruđe kreatora investicione politike (UNCTAD, 2015).

Tabela 1. Procene ILO o broju zaposlenih u slobodnim zonama

Geographical area	Estimated number of workers	Number of zones
Asia	55,741,147	900+
Central America and Mexico	5,252,216	155
Middle East	1,043,597	50
North Africa	643,152	65
Sub-Saharan Africa	860,474	90+
United States	340,000	713
South America	459,825	43
Transition economies	1,400,379	400
Caribbean region	546,513	250
Indian Ocean	182,712	1
Europe	364,818	50
Pacific	145,930	14
TOTAL (estimations)	65,980,763	3500+

Izvor: ILO: Trade union policy guide on EPZs (Geneva, 2015), p.10.

Privrede zemalja u razvoju kao što su Kina, Egipat, Indonezija i Filipini iskazuju najviše nivoe izvoza iz slobodnih zona. Iako zone u razvijenim zemljama kao što su one u Irskoj, Novom Zelandu i Americi imaju najveće količine izvoza, zemlje u razvoju u proseku mnogo više zavise od slobodnih zona u smislu generisanja izvoza. Slobodne zone smatrane su katalizatorom strukturnih transformacija u zemljama u razvoju. U istočnoj Aziji, Kina je koristila slobodne zone kao platforme za podršku razvoju izvozno-orijentisane proizvodnje. U Latinskoj Americi i na Karibima, Dominikanska Republika, El Salvador i Honduras su upotrebljavali izvozne prerađivačke zone kako bi iskoristili prednosti preferencijalnog pristupa tržištu Amerike. Ove zone su generisale velike proizvodne sektore u privredama koje su prethodno zavisile od poljoprivrednih proizvoda. U Zapadnoj Aziji i Severnoj Africi, slobodne zone igraju važnu ulogu u promovisanju diversifikacije Egipta, Maroka i Ujedinjenih Arapskih Emirata. Iako većina zemalja u podsaharskoj Africi nije operacionalizovala programe slobodnih zona do 1990-ih ili 2000-ih, danas mnoge imaju aktivne slobodne zone. Mnoge od njih funkcionišu u formi tradicionalne izvozne prerađivačke zone ili u formi industrijskih parkova (Svetska banka, 2017). Slobodne zone imaju različite oblike u zavisnosti od industrijske strukture zemlje, institucionalnog okruženja kao i ciljeva ekonomske politike zemlje koji se žele postići (Farole & Akinci, 2011).

Doprinos slobodnih zona industrijskom razvoju može biti značajan, posebno tamo gde podstiču stvaranje klastera. Industrijski klaster je grupa međusobno povezanih firmi i institucija (najčešće blisko lociranih) koje objedinjuju napore u cilju realizacije zajedničkog cilja (smanjenja troškova, zajedničkog plasmana, rešenje tehnološkog problema i sl.). Klasteri često uključuju obrazovne i istraživačke institucije, finansijere i vladine agencije. I razvijene i zemlje u razvoju koriste klasterne za promovisanje industrijskog razvoja. Mogu biti

mehanizam koji će podstaći firme da udruže napore i resurse sa državom i doprinesu poboljšanju međunarodne konkurentnosti.

Nisu sve slobodne zone uspešne s obzirom da se suočavaju sa brojnim izazovima. Uprkos njihovim prednostima i primerima uspeha kao što je slučaj u Kini, slobodne zone imaju mešoviti učinak. Investicije u infrastrukturu slobodnih zona u mnogim slučajevima su rezultirale zonama koje koštaju više od koristi koje donose privredi. Može se desiti da postanu zone u kojima investitori koriste prednosti poreskih olakšica bez obezbeđenja značajne zaposlenosti stanovništva ili zarade od izvoza. Mnoge zone nisu uspele da prošire koristi izvan svojih enklava ili da doprinesu unapređenju domaćih veština i proizvodne baze. Neke tradicionalne izvozne prerađivačke zone su bile uspešne u privlačenju investicija i stvaranju novih radnih mesta u kratkom roku, ali su postale nekonkurentne kada su plate počele da rastu ili kada su trgovinske preferencije nestale. Dakle bile su neuspešna strategija na dugi rok. Uopšteno kako su slobodne zone oblik preferencijalnog tretmana za određene firme ili sektore, mogu se posmatrati i kao poremećaji na tržištu ili kao drugo najbolje rešenje u poređenju sa politikama koje promovišu konkurentnost u širem privrednom ambijentu.

Uobičajene prepreke za uspeh u zonama su loše lokacije, zahtevni kapitalni troškovi, antikonkurentne politike, loši zakoni o radu, loš razvoj slobodnih zona (npr. neodgovarajuće projektovani objekti, neadekvatno održavanje) i loše upravljanje zonama (npr. neadekvatne administrativne strukture ili previše organa koji su uključeni u administraciju zone). Mnoge zone, u raznim regionima sveta, nisu uspele da privuku dovoljno investicija. U Africi, sa izuzetkom zona u Mauricijusu i nekih uspešnih zona u Keniji, Madagaskaru i Lesotu, većina zona je privukla ograničena ulaganja i nije značajno poboljšala izvoz i zapošljavanje (Svetska banka, 2017). Do danas je samo Mauricijus uspešno koristio slobodne zone u podršci procesa strukturne transformacije. Čak i tamo gde slobodne zone imaju neki početni uspeh, kvalitet investicija i zapošljavanja često je bio loš i tako podrivao njihovu održivost. Jedan od razloga je što su mnoge afričke zemlje svoje slobodne zone pokrenule relativno kasno a one su se suočile sa već ustaljenom globalnom konkurencijom. Međutim, slaba sposobnost planiranja, implementacije i upravljanja, kao i nedostatak koordinacija institucija takođe je imalo ulogu u neuspehu ovih slobodnih zona.

1.1 Iskustva Kine sa slobodnim zonama

Kina je zemlja koja je najefikasnije svoje slobodne zone stavila u funkciju unapređenja privrednog razvoja i transformacije sistema. Krenula je sa četiri zone u početnoj fazi kako bi napravila eksperiment sa tržišno orijentisanim ekonomskim reformama koje su se odnosile na zakone, propise, poreze, zemljište, rad, finansije, carine, imigraciju itd. Nakon postignutog uspeha programi slobodnih zona i relevantnih reformi polako su se širili čitavom zemljom. Uz brojne industrijske klastere, slobodne zone su značajno doprinele rastu BDP-a, zaposlenosti, izvozu i privlačenju stranih investicija. Takođe su odigrale važnu ulogu u uvođenju novih tehnologija u Kinu i usvajanju modernih praksi upravljanja (Zeng, 2010).

Dok je većina lekcija u Kini pozitivna, npr. sledeće: postepenost sa pragmatičnim i eksperimentalnim pristupom, način razmišljanja orijentisan na reformu, snažna

ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA

posvećenost i aktivno pomaganje države, otvorenost prema stranim direktnim investicijama, adekvatna infrastruktura, efikasan marketing i promocija investicija kao i kontinuirano učenje i nadogradnja tehnologije, itd. (Zeng, 2010), postoje i neka negativna iskustva koja su u hodu ispravljana. Tako su pojedine slobodne zone počele da konkurišu jedna drugoj zbog preklapanja u strukturi proizvodnje, javio se i "pečurka efekat", zaoštreni su ekološki problemi oko slobodnih zona, a posebno je bilo bolno saznanje o neintegrisanosti pojedinih slobodnih zona u privredu regiona.

Do avgusta 1980. Šenžen, Zhuhai i Šantou u provinciji Guandong su proglašeni posebnim ekonomskim zonama, a zatim Ksiamen u provinciji Fujian u oktobru 1980. godine. Četiri slobodne zone bile su prilično slične po tome što su obuhvatale velike oblasti u kojima je cilj bio da se pojednostavi sveobuhvatni ekonomski razvoj i sve su uživale posebne finansijske, investicione i trgovinske privilegije. Namerno su locirane daleko od centra političke moći u Pekingu kako bi se smanjili potencijalni rizici i političko uplitanje. Bile su ohrabrene da vode pragmatičnu i otvorenu ekonomsku politiku koja bi poslužila kao test za inovativne politike koje bi se, ako se pokažu uspešnim, implementirale širom zemlje.

Kombinacija povoljnih politika i prave kombinacije faktora proizvodnje u slobodnim zonama rezultirala je nezapamćenim stopama rasta u Kini. U odnosu na prosečni nacionalni rast BDP-a od oko 10 posto od 1980. do 1984. godine, Šenžen je rastao po fenomenalnoj godišnjoj stopi od 58 posto, a sledio je Zhuhai (32 posto), Ksiamen (13 posto) i Šantou (9 posto). Do 1986. godine, Šenžen je već razvio rudimentarna tržišta kapitala, radne snage, zemlje, tehnologije, komunikacije i drugih faktora proizvodnje (Yeung et al., 2009).

S obzirom da se početno liberalizovanje trgovine i investicija pokazalo uspešnim, Kina je odlučila da još više otvori svoju ekonomiju. Centralna vlast je 1984. godine stvorila novu varijantu slobodnih zona, koju su nazvali zonama ekonomskog i tehnološkog razvoja, neformalno poznatije kao kineski nacionalni industrijski parkovi. Razlika između sveobuhvatnih slobodnih zona i nove varijante ogleda se pre svega u obimu. Sveobuhvatna slobodna zona često se sastoji od mnogo većeg područja (ponekad i čitavog grada ili pokrajine). Od 1984. do 1988. godine, 14 zona novog tipa je osnovano u primorskim i gradovima na ušćima velikih reka Pearl, reke Jangce i Min u Fujianu. U međuvremenu, 1988. godine, cela pokrajina Hainan je proglašena za petu sveobuhvatnu slobodnu zonu, a 1989. i 2006. godine, Šangaj Pudong Nev oblasti Tianjin Binhai Nev oblast dobili su takav status.

Kasnije, 1992. godine, Državno veće je stvorilo još 35 specijalnih slobodnih zona. Time su nastojali da ih prošire sa obala na unutrašnje regione i da se manje fokusiraju na osnovne industrije a više na tehnološki intenzivne industrije. Do kraja 2008. funkcionisale su 54 specijalne zone na državnom nivou. Do marta 2013. godine, u Kini postoji 191 specijalna zona na nacionalnom nivou. Obično se nalaze u prigradskim regijama velikog grada. U okviru ovih zona administrativni odbor, koji obično bira lokalna uprava, nadgleda ekonomsko i socijalno upravljanje zonom u ime lokalne uprave (China Knowledge Online 2009).

Slobodne zone su značajno doprinele povećanju BDP-a, zaposlenosti, izvoza i privlačenju stranih investicija i novih tehnologija, kao i usvajanju modernih praksi upravljanja, između ostalog. Procenjeno je da su poslednjih godina, slobodne zone (uključujući sve vrste industrijskih parkova i zona) na nacionalnom nivou stvarale oko 22%

BDP-a i oko 60% izvoza, činile oko 46% stranih direktnih investicija, i generisale preko 30 miliona radnih mesta (Zeng, 2010). Analiza panel podataka za 270 gradova na nivou prefekture tokom 23 godine pokazuje da je uvođenje slobodne zone u gradu dovelo do povećanja nivoa BDP-a od 12% u proseku u post-reformskim godinama, a efekat je zavisio od vrste zone. Dugoročni (kumulativni) efekat slobodnih zona mogao bi biti povećanje od oko 20% na nivou BDP-a (Alder S. et al., 2013). Mnogi faktori su doprineli uspehu kineskih slobodnih zona, s tim da se oni mogu razlikovati od slučaja do slučaja. Postoje ipak neki zajednički elementi koji ukazuju na određenu uspešnu praksu:

- **Snažna posvećenost i podrška vlade projektu za tržišno orijentisane ekonomske reforme**
- **Reforma zemlje kao faktora proizvodnje**
- **Podsticaji investicija i autonomija institucija**
- **Strane direktne investicije i kineska dijaspora**
- **Transfer tehnike i tehnologije**
- **Jake veze sa domaćom privredom**
- **Jasni ciljevi**
- **Lokacijska prednost**

Dok su ukupne lekcije slobodnih zona iz Kine pozitivne i ohrabrujuće, postoje i neke nepovoljne lekcije koje bi druge zemlje trebalo da izbegnu u sprovođenju programa slobodnih zona. Takve lekcije uključuju: "efekat pečurke" na lokalnom nivou i preklapanja na kasnijem nivou razvoja, degradaciju životne okoline i disbalans između industrijskog razvoja i socijalne dimenzije. Pod tzv. "efektom pečurke" podrazumeva se greška nekih manjih gradova i sela koja su pokušala da formiraju slobodne zone bez prethodnog adekvatnog planiranja i procene mogućnosti i efekata. Usled toga većina ovih zona je ugašena uz ogromne gubitke. Preklapanje ukazuje na razvoj sličnih zona na relativno malom prostoru, preklapanju potreba u pogledu resursa što dovodi do smanjenja efikasnosti poslovanja. Životna okolina i uništavanje iste dolazi usled imperativa profita i zaposlenosti a zapostavljanje efekata koji ogromna postrojenja imaju na prirodnu okolinu. Poslovanje u zoni ne podrazumeva deregulativu i odsustvo zakona. Naprotiv, poslovanje u zonama mora biti jasno definisano, kako na nacionalnom nivou, tako i u pogledu odnosa i saradnje sa lokalnom samoupravom. U Kini su posebno bili izraženi socijalni problemi u pogledu zdravstvene zaštite i transporta radnika, obrazovanje isl. Zbog toga Kina uveliko radi na uvođenju novih propisa i ublažavanju ovih problema u svojim slobodnim zonama.

1.2 Slabi rezultati slobodnih zona u Africi

U regionu podsaharske Afrike, nekoliko zemalja je pokrenulo programe slobodnih zona početkom 1970-ih (Liberija 1970., Mauricijus 1971. i Senegal 1974), ali nisu operacionalizovali programe do 1990-ih ili 2000-ih. Takođe, ove zone se u velikoj meri razlikuju od modernih višenamenskih zona velikih razmera koje se trenutno formiraju (Farole 2011). Nedostatak podataka otežava sveobuhvatnu analizu učinka Afrike u formiranju slobodnih zona u smislu podsticanja investicija, izvoza i zaposlenosti u odnosu na druge regione. Raspoloživi dokazi ukazuju na to da je iskustvo sa tradicionalnim slobodnim zonama kao i specijalizovanim bilo relativno loše u smislu stvaranja radnih mesta i podsticanja izvoza. Razni primeri pokazuju da je do sada veoma malo afričkih zona (sa izuzetkom Mauricijusa) učinilo značajan napredak ka iskorišćavanju dinamičkog potencijala slobodnih zona kao instrumenta održive strukturne transformacije. Neki od ključnih izazova, između ostalog, uključuju (Zeng 2012a):

- **Neadekvatan pravni, regulatorni i institucionalni okvir**
- **Loše poslovno okruženje**
- **Nedostatak strateškog planiranja**
- **Nerazvijena infrastruktura**
- **Upravljanje zonama i operativna znanja ispod potrebnog nivoa**
- **Promena vlada i nekonzistentnost politika**
- **Problem preseljenja stanovništva**

Kao strateški problem za veće rezultate slobodnih zona na tlu Afrike, sigurno bi se mogao navesti nedostatak i nerazvijenost privatnih firmi koje bi trebalo da prate poslovanje firmi u zoni. Zato bi slobodne zone u Africi trebalo shvatiti kao potencijal za smanjenje regionalnih razlika na globalnom, ali ne i lokalnom nivou. Jer ako iole postoje firme koje bi iskoristile slobodnu zonu kao mogućnost za unapređenje poslovanja, one se uglavnom nalaze u afričkim prestonicama. Novu nadu pruža projekat Kine koja bi u okviru plasmana stranih direktnih investicija mogla da transferiše i koncept slobodnih zona. No, otvaranje svake nove slobodne zone ima svoje specifičnosti i treba biti tretirano kao poseban projekat, a ne univerzalno rešenje za pojedine ekonomske probleme.

2. Republika Srbija i slobodne zone

Analizom izveštaja o poslovanju za 2017. godinu, koje su dostavila privredna društva za upravljanje slobodnim zonama, može se zaključiti da svi pokazatelji u najznačajnijim ekonomskim kategorijama imaju trend rasta u odnosu na 2016. godinu, i to: broja proizvodnih korisnika, zaposlenih, izvoza robe, vrednosti ukupnog prometa, vrednosti proizvodnje kao i vrednosti pruženih usluga u zonama. Konceptijski posmatrano, slobodne

zone postavljene su kao generatori razvoja pojedinih područja i regiona zemlje. One omogućavaju najbrže privlačenje investicija u novu opremu i osavremenjavanje proizvodnih procesa što je ključna pretpostavka za poboljšanje konkurentnosti i postizanje većeg izvoza.

Ukupna vrednost realizovanog prometa robe i usluga u 2017. godini preko slobodnih zona u Republici Srbiji iznosi 4.919.824.107 evra. U odnosu na 2016. godinu ukupan promet veći je za 2,03%. Na povećanje prometa uticalo je povećanje uvoza repromaterijala, povećanje izvoza robe kao i vrednost realizovanog prometa usluga u slobodnim zonama. Uvoz robe veći je za 2,00% u odnosu na 2016. godinu, i to repromaterijala za 3,97% dok je uvoz gotovih proizvoda manji za 18,68%. Izvoz robe veći je za 2,49% u odnosu na 2016. godinu, a plasman robe na tržište Republike Srbije manji je za 3,13% u odnosu na 2016. godinu. Vrednost pruženih usluga u slobodnim zonama veća je u odnosu na 2016. godinu za 52,42%. Ističemo da je povećanje ukupne vrednosti realizovanog prometa robe i usluga u 2017. godini rezultat značajnog povećanja ukupne vrednosti realizovanog prometa Slobodne zone „Novi Sad”, Slobodne zone „Zrenjanin”, Slobodne zone „Užice”, Slobodne zone „Beograd” i Slobodne zone „Šabac” u kojima je zabeležen značajan rast ukupne vrednosti realizovanog prometa i usluga u odnosu na 2016. godinu. Vrednost realizovanog prometa robe i usluga iznosi 4.919.824.107 evra i to:

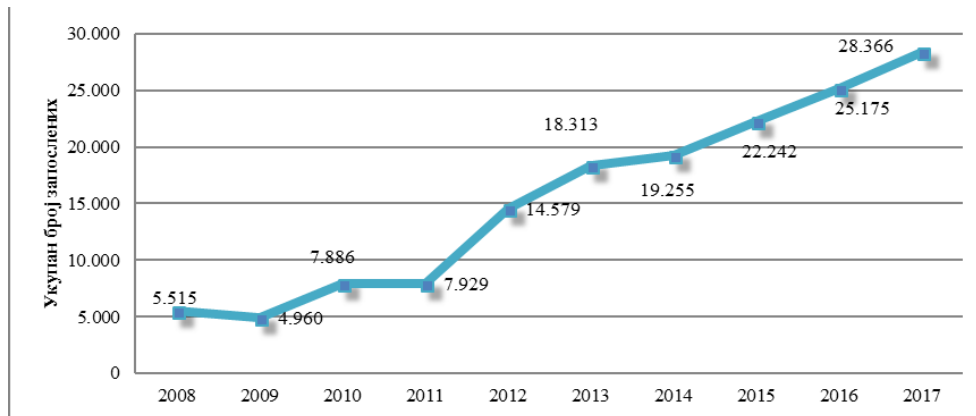
- - **uvoz - 2.180.429.959 evra,**
- - **izvoz - 2.262.249.220 evra,**
- - **plasman na tržište Republike Srbije - 435.364.848 evra,**
- - **vrednost realizovanog prometa usluga u slobodnim zonama - 42.132.388 evra.**

U ukupnom izvozu robe iz Republike Srbije slobodne zone učestvovala su sa 16,44% u 2016. godini, dok su sa 13,31% učestvovala u 2017. godini. Uprava za slobodne zone počela je sa radom u decembru 2008. godine i u tom momentu su funkcionisale tri slobodne zone. Danas po rešenjima Vlade imamo 14 slobodnih zona. U 2009. godini je funkcionisalo šest slobodnih zona, u 2010. i 2011. godini sedam, u 2012. i 2013. godini devet, u 2014. godini 12 slobodnih zona, u 2015. godini 13 slobodnih zona, a u 2016. i 2017. godini funkcionisalo je 14 slobodnih zona.

Ukupan broj zaposlenih u slobodnim zonama od 2008. do 2017. godine permanentno se uvećavao što se može videti na sledećem grafiku.

ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA

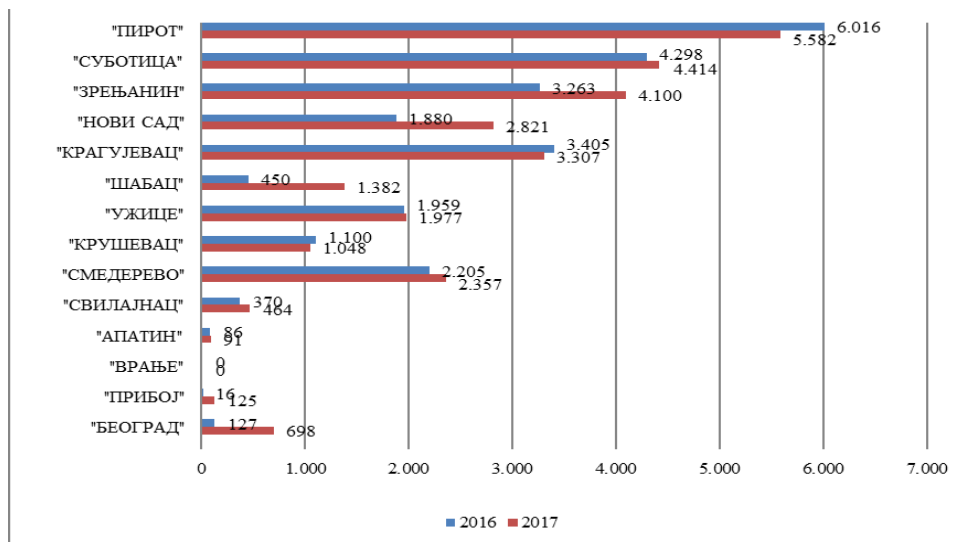
Slika 1. Rezultati slobodnih zona 2008-2017: Ukupan broj zaposlenih

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Evidentan je uticaj slobodnih zona na porast zaposlenosti. Daleko najveći broj zaposlenih je u slobodnoj zoni Pirot, zatim slede Subotica, Zrenjanin, Novi Sad i Kragujevac. Ovaj podatak ukazuje da slobodne zone imaju adekvatnu ulogu u rešavanju hroničnog problema manje razvijenih krajeva, kakva je nezaposlenost.

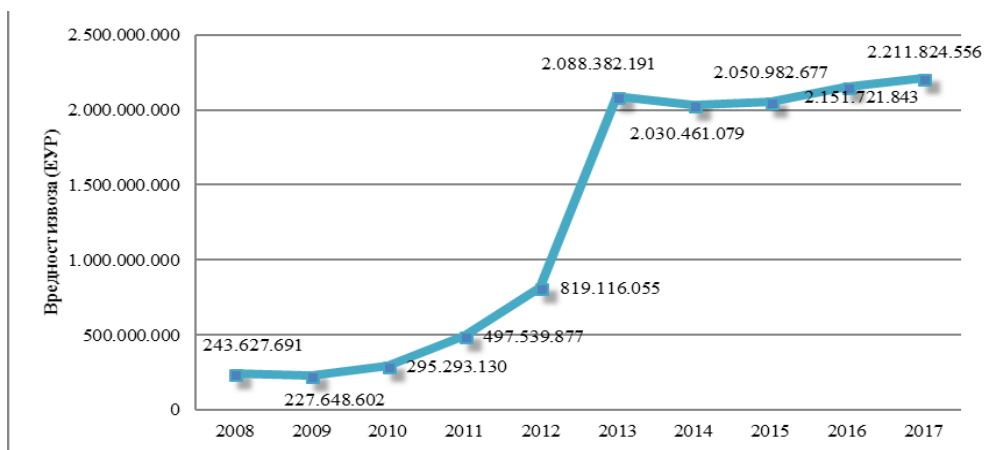
Slika 2. Broj zaposlenih po slobodnim zonama 2016.-2017.

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Vrednost izvoza beleži stalni porast od 2008. do 2017. godine. U okviru izvoza prednjači slobodna zona Kragujevac obzirom da se tamo proizvode kapitalno najintenzivniji i najslženiji, proizvodi (FIAT automobili) sa najvišim stepenom završne obrade.

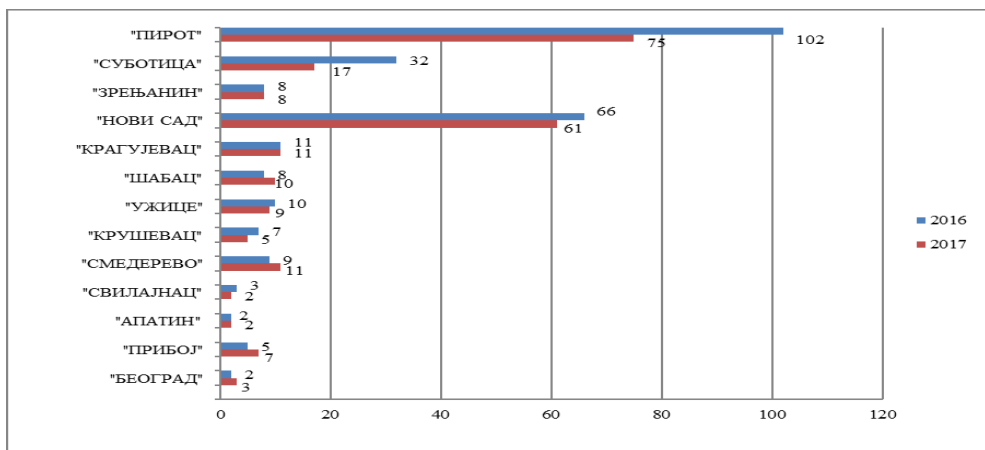
Slika 3. Rezultati slobodnih zona 2008.-2017.: Vrednost izvoza

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Slobodne zone su u 2017. godini imale ukupno 221 korisnika, od čega 166 domaćih i 55 stranih. U odnosu na 2016. godinu broj korisnika se smanjio za 42 korisnika (15,97%). Broj zaposlenih kod korisnika je 28.366 radnika i u odnosu na 2016. godinu taj broj se povećao za 3.318 radnika (13,25%).

Slika 4. Broj korisnika u slobodnim zonama 2016.-2017.

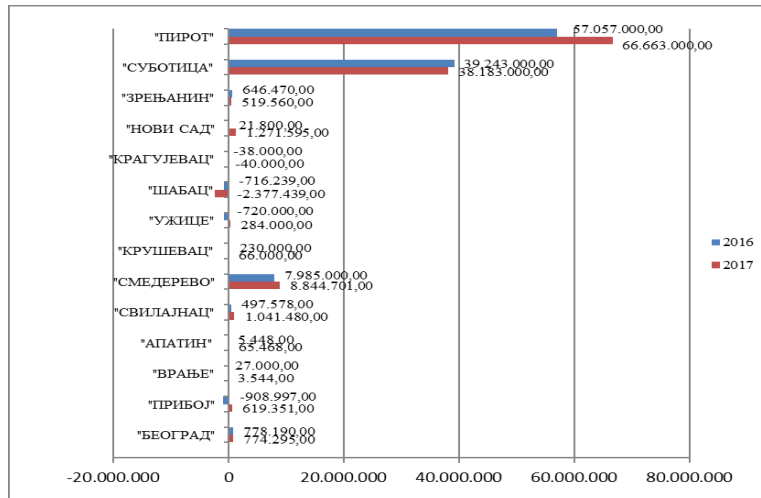

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Najveći broj korisnika slobodnih zona beleže Pirot i Novi Sad, a prate ih Subotica i Kragujevac. Ukoliko se sagleda dobit preduzeća za poslovanje zonom takođe prednjači slobodna zona Pirot.

ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA

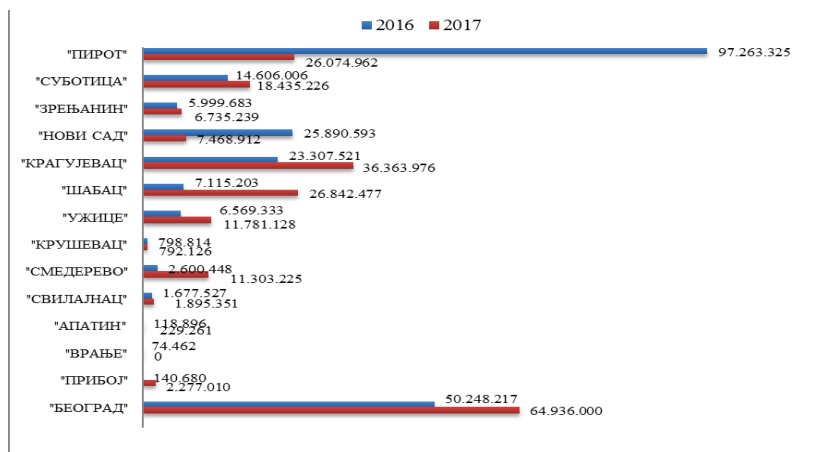
Slika 5. Ostvarena dobit preduzeća za upravljanje slobodnom zonom (u din.)

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Slobodna zona Pirot beleži i najveće ukupne investicije u poslednje dve godine dok je sledeća slobodna zona Beograd, pa Kragujevac. Ovi podaci se vide na grafiku koji sledi.

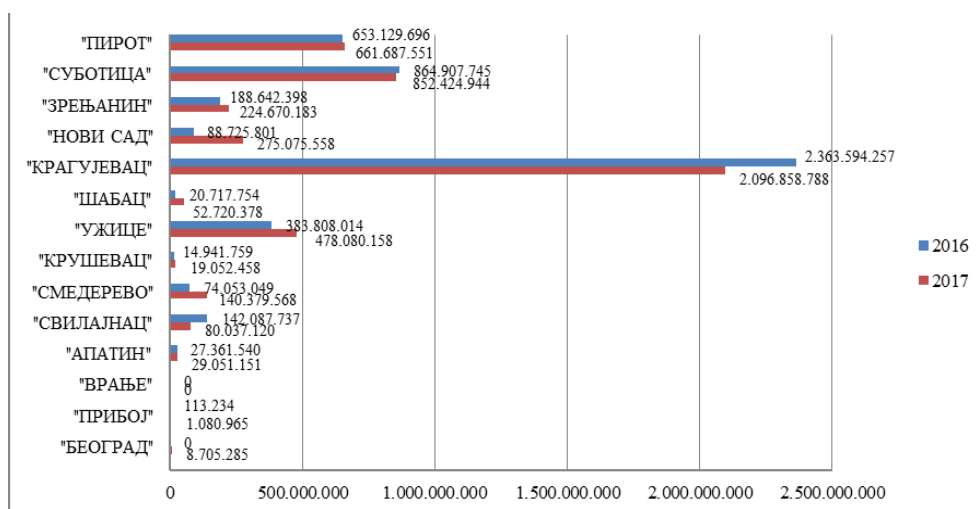
Slika 6. Ukupne investicije u slobodnim zonama (u evrima)

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Najviši ukupan promet u 2016. i 2017. godini je zabeležen u slobodnoj zoni Kragujevac, zatim je prate zona u Subotici a slobodna zona Pirot se nalazi na trećem mestu po ovom parametru.

Slika 7. Ukupan promet po zonama (u evrima)

Izvor: Izveštaj o poslovanju slobodnih zona 2017.

Imajući u vidu da u Republici Srbiji već postoji 14 slobodnih zona, mišljenja smo da u narednom periodu prvenstveno treba raditi na privlačenju novih investitora u postojeće slobodne zone i u skladu sa zahtevima i potrebama ići na proširenje područja slobodnih zona koje već funkcionišu. Vlada je u junu 2018. godine usvojila Strategiju razvoja slobodnih zona u Republici Srbiji za period od 2018. do 2022. godine. Osnovni cilj koji se želi postići kroz implementiranje Strategije je da se kroz razvoj slobodnih zona doprinese opštoj društvenoj koristi, kao i ukupnom ekonomskom napretku Republike Srbije.

Na osnovu informacija o poslovanju slobodnih zona u Republici Srbiji, vidimo da adekvatna strategija doprinosi razvoju područja van glavnog grada i njihovom uspešnom poslovanju. Najveći broj investicija, zaposlenih ali i firmi koje posluju u zoni ima slobodna zona Pirot koja je u 2018. godini i proglašena za najbolju slobodnu zonu na teritoriji ne samo Srbije već i čitave Evrope. Što se tiče prometa prednjači slobodna zona Kragujevac pa je jasno da su ove dve najuspešnije zone vezane za dve moćne korporacije – FIAT i Michelin.

Adekvatno vođenje i unapređenje slobodnih zona u Srbiji može biti jedan od promotora razvoja privrede, pre svega povećanjem broja kooperanata koji će saradivati sa firmama koje posluju u zoni. Država bi svojim podsticajima trebalo da ohrabri saradnju sa zonama, sličnim merama kojima je privukla strane direktne investicije u zone. Posebno bi blagotvoran bio podsticaj stvaranja odgovarajućih klastera za saradnju sa firmama u zoni. Time bi se slobodne zone pretvorile u polugu razvoja i širenja domaćih preduzeća.

3. Zaključak

Brojni procesi dovode do raslojavanja i polarizacije društva kako po regionima tako i u okviru država i sveta. Jedan od načina razvoja nerazvijenih i marginalizovanih područja jeste kreiranje slobodnih zona. Slobodne zone rastu na globalnom nivou, a njihov koncept

ULOGA SLOBODNIH ZONA U UBLAŽAVANJU PROBLEMA REGIONALNOG RAZVOJA

se sve više prihvata. Međutim, mešoviti rezultati koje one ostvaruju u različitim privredama, zemljama i regionima pokazuju da ne mogu predstavljati jedinstveni recept za razvoj svih. Da bi bile uspješne one moraju biti adekvatno implementirane i pažljivo prilagođene specifičnoj situaciji u zemlji ili regionu. S obzirom na složena i heterogena okruženja u kojima one funkcionišu, potreban je jasan okvir za vođenje poslovanja zona u zemljama koje žele da ih oforme. Taj okvir treba da sadrži jasnu podjelu uloga i odgovornosti kako za vladu tako i za privatni sektor. Neka od ključnih pitanja jesu uspostavljanje neophodnih zakonskih i regulatornih okvira, preduzimanje potrebnog strateškog planiranja i procene izvodljivosti poslovanja, pronalaženje načina da se obezbedi adekvatna infrastruktura, kao i uspostavljanje odgovornih socijalnih i ekoloških standarda. Ono što je još važnije jeste povezivanje sa lokalnom privredom, uspostavljanje veza i kreiranje industrijskih klastera. Neophodan je i dovoljan broj firmi koje će poslovati u toj zoni kako bi ona bila profitabilna.

Na primeru Kine i drugih zemalja uvidelo se kako je moguće sprovesti adekvatnu politiku razvoja slobodnih zona koja će blagotvorno delovati na decentralizaciju ukupnih ekonomskih kretanja. Poželjno je iskoristiti i iskustva zemalja koja nisu uspela da iskoriste potencijale i prednosti slobodnih zona. Takav je slučaj sa zemljama Afrike. Kod njih je ključ neuspeha bio nepostojanje potencijalnih lokalnih kooperanata koje bi prisustvo firmi u slobodnoj zoni iskoristile za razvoj sopstvenog poslovanja.

Republika Srbija ima pozitivna iskustva u vezi sa poslovanjem slobodnih zona. Za ublažavanje problema regionalnog razvoja, posebno je značajno da maksimalne rezultate postižu slobodne zone u manje razvijenim područjima. Zato ih i treba prihvatiti kao podsticaj domaćim firmama čiji bi razvoj poslovanja, dodatno potpomognut od strane države, dao ozbiljnije rezultate na planu ravnomernijeg regionalnog razvoja.

LITERATURA

- Alder, S., et al. (2013). "The Effect of Economic Reform and Industrial Policy in a Panel of Chinese Cities". Working paper No. 207, Center for Institutions, Policy and Culture in the Development Process, University of Zurich.
- China Knowledge Online. (2009.) "China Special Report: Industrial Parks—China's Vehicles for Manufacturing." <http://www.chinaknowledge.com>.
- Farole, Thomas. (2011.) Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experience. Washington, DC: World Bank.
- Farole, T., and G. Akinci (2011). Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges and Future Directions in Development. Washington, DC: World Bank.
- Global Experiences with Special Economic Zones(2015.): Focus on China and Africa Douglas Zhihua Zeng Trade and Competitiveness Global Practice Group April 2015 WPS7240 Public Disclosure
- Ministarstvo finansija RS (2017.): Izveštaj o poslovanju slobodnih zona u Republici Srbiji za 2017. godinu

- UNCTAD (2015). Enhancing the Contribution of Export Processing Zones to the Sustainable Development Goals: An Analysis of 100 EPZs and a Framework for Sustainable Economic Zones. New York and Geneva: United Nations.
- WIR17. World Investment Report (2017.) Investment and Digital Economy. New York and Geneva: United Nations.
- World Bank (2017). Global Investment Competitiveness Report 2017/2018. Washington, DC: World Bank.
- Yeung et al. (2008.) "China's Special Economic Zones at 30." Eurasian Geography and Economics 2009 50 (2).
- Yeung, Yue-man, J. Lee, and G. Kee. (2009.) "China's Special Economic Zones at 30." Eurasian Geography and Economics 50 (2): 222–40.
- Zeng, Douglas Zhuhua. (2010.) Building Engines for Growth and Competitiveness in China: Experience with Special Economic Zones & Industrial Clusters. Washington, DC: World Bank.
- Zeng, Douglas Zhuhua. (2012.) "SEZs in Africa: Putting the Cart in Front of Horse?" (blog). Washington, DC: World Bank.

THE ROLE OF SPECIAL ECONOMIC ZONES IN MITIGATING THE REGIONAL DEVELOPMENT PROBLEM

Abstract: *The problem of balanced regional development is being aggravated by contemporary liberal market relations. Deployment of special economic zones in less developed areas could serve as a counterweight of these processes. In order to attract SEZs and for them to function, it is necessary to build a complete infrastructure, and for the survival of the zone there must be enough companies operating in it. Nevertheless, the most significant effect on the development of the region would be the involvement of cooperatives in the production processes of companies operating in the zones. Finally, the regions must also be aware of the negative effects that special economic zones and companies operating in them can have on their economy and environment.*

Key words: *special economic zones, regional development, foreign trade*

ГРАД ПИРОТ

POSREDOVAČNA
PRIVREDNA
KOMORA
PIROT

FAKULTET ZA
MENADŽMENT
ZAJEČAR

ZNAČAJ KOMUNIKACIJE U UPRAVLJANJU LANCEM SNABDEVANJA

Prof. dr Andrea Bučalina Matic⁷⁸,
Prof. dr Vesna Milanović⁷⁹,
Prof. dr Dragana Trifunović⁸⁰

Rezime: U radu će biti prezentovan značaj komunikacije duž lanca snabdevanja. Oправданost istraživanja na navedenu temu ogleda se u činjenici da komunikacija omogućava da se izgrade, održavaju i unapređuju odnosi između organizacija kao karika u lancu snabdevanja, a sve u cilju isporuke veće vrednosti krajnjem korisniku i ostvarivanja koristi za svaku kariku u lancu. Cilj ovog rada je da se kroz prezentovanje pregleda dosadašnjih rezultata istraživanja u ovom području ponudi teoretičarima i praktičarima u oblasti menadžmenta lanca snabdevanja i logistike saznanja o tome kako se kroz efikasnu komunikaciju može doprineti razvoju efikasnih lanaca snabdevanja.

Ključne reči: komunikacija, lanac snabdevanja, menadžmentlanca snabdevanja

Uvod

Upravljanje lancem snabdevanja je jedan od načina na koji kompanije uspevaju da ostvare neophodnu uzajamnu povezanost svih interesnih strana u procesu poslovanja. Osim toga, upravljanje lancem snabdevanja omogućava kompanijama ne samo da ostvare već i održe konkurentsku prednost (Gunasekarana & Ngai, 2004). Zbog toga je efikasno upravljanje lancem snabdevanja i dalje izazov za menadžere kompanija koje posluju u globalnom okruženju, s jedne strane, a predmet istraživanja brojnih autora u ovoj oblasti i njoj srodnim oblastima, s druge.

Kompleksnost lanca snabdevanja zahteva, između ostalog, i uključivanje komunikacije i razmene informacija, kao značajnih faktora, koji mogu doprineti njegovoj efikasnosti (Moberg et al., 2002). Kako komunikacija pomaže da se izgrade, održavaju i unapređuju odnosi između organizacija kao karika u lancu snabdevanja, a sve u cilju isporuke veće vrednosti krajnjem korisniku i ostvarivanja koristi za svaku kariku u lancu, tako

⁷⁸Fakultet za poslovne studije Beograd, Megatrend univerzitet, Beograd, Republika Srbija, abucalina@megatrend.edu.rs

⁷⁹Poslovni i pravni fakultet, Beograd – Mladenovac, Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd - Mladenovac, Republika Srbija, vmilanovic555@gmail.com

⁸⁰Fakultet za poslovne studije Beograd, Megatrend univerzitet, Beograd, Republika Srbija, dtrifunovic@megatrend.edu.rs

je za predmet istraživanja u ovom radu postavljeno utvrđivanje značaja komunikacije u upravljanju lancem snabdevanja.

Imajući u vidu navedeno, cilj ovog rada je da se kroz prezentovanje pregleda dosadašnjih rezultata istraživanja u ovom području ponudi teoretičarima i praktičarima u oblasti menadžmenta lanca snabdevanja i logistike saznanja o tome kako se kroz efikasnu komunikaciju može doprineti razvoju efikasnih lanaca snabdevanja.

Rad je strukturiran tako da je u nastavku predstavljeno upravljanje lancem snabdevanja, informacione i komunikacione tehnologije i upravljanje lancem snabdevanja, te značaj razmene informacija i komunikacije u lancu snabdevanja. Sledi zaključak.

1. Upravljanje lancem snabdevanja

Upravljanje lancem snabdevanja predstavlja uzajamnu povezanost planiranja, organizovanja, komandovanja, koordiniranja i kontrole resursa koje kompanija koristi u svom poslovanju za proizvodnju proizvoda ili usluga koje nudi krajnjim korisnicima, vodeći računa o isporuci proizvoda u pravo vreme, na pravo mesto. Pored toga što kompanije vode računa o zadovoljenju potreba korisnika sa proizvodima i uslugama koje su određenog kvaliteta i koje je neophodno isporučiti u pravo vreme i na pravo mesto, cilj je i isporučiti proizvod ili uslugu po povoljnim uslovima, ali i prihvatljivoj ceni (Werner & Albers, 2002). Iz prethodnog određenja upravljanja lancem snabdevanja se uočava naglasak na činjenici da je reč o upravljačkom procesu u kojem se teži ponuditi veća vrednost za krajnjeg korisnika uz ostvarivanje logističkih zahteva.

Kada se upravljanje lancem snabdevanja definiše kao proces planiranja i kontrole koji povezuje sve karike u lancu čiji je krajnji cilj servisiranje potreba krajnjih korisnika (Harrison & Van Hoek, 2005), onda se uočava da lanac snabdevanja uključuje karike, koje moraju biti povezane u lanac, i da im je krajnji cilj veća usluga za krajnjeg korisnika. U ovom određenju se ne navodi činjenica da veća usluga za krajnjeg korisnika znači isporuka veće vrednosti krajnjem korisniku koja će istovremeno biti od koristi svim karikama u lancu odnosno lancu u celini. U svojoj definiciji, Christopher (2016, str. 5) upravo navodi da je upravljanje lancem snabdevanja "upravljanje apstrim i daunstrim odnosima sa dobavljačima i kupcima u isporuci superiorne vrednosti kupcima uz manje troškove za lanac snabdevanja u celini". Tako su kompanije koje povezuju odvojene aktivnosti lanca snabdevanja u integrisani, koordiniran sistem fleksibilne, efikasne i agilne (Rejman Petrović et al., 2012). Agilnost lanca snabdevanja predstavlja sposobnost kompanije da obavlja operativne aktivnosti zajedno sa partnerima kako bi se prilagodili ili odgovorili na promene na tržištu i samim tim efektivno i efikasno odgovorili na promene u nabavci, proizvodnji, isporuci i promociji (Liu et al., 2013).

Značaj upravljanja lancem snabdevanja rastao je sa beleženjem učestalih promena (trendova) u okruženju u kom kompanije posluju. Neke od njih su globalizacija poslovanja, kraći životni ciklus proizvoda, promenljivi zahtevi krajnjih korisnika, ubrzan razvoj nauke i tehnologije, promene životnog standarda i slično. U skladu sa navedenim trendovima jedan od ključnih zadataka proizvodnih, ali i uslužnih kompanija, jeste zadovoljenje krajnjih korisnika proizvodom i uslugom visokog kvaliteta, a jedan od ključnih uslova u postizanju navedenog je postojanje efikasnog lanca snabdevanja (Petrović et al., 2008).

ZNAČAJ KOMUNIKACIJE U UPRAVLJANJU LANCEM SNABDEVANJA

Kako je uticaj lanca snabdevanja na kvalitet evidentan, tako se povećava značaj odnosa između karika u lancu. "Sa povećanjem značaja ovih odnosa teži se izvršavanju optimizacije lanca snabdevanja, koja ima za cilj da uspešno kontroliše različite elemente unutar lanca" (Lysons & Farrington, 2006 u Stević, 2018, str. 160). Reč je o učesnicima - karikama, njihovim odnosima, kao i načinu organizacije internih aktivnosti; učesnici treba sinhronizovano da deluju, svoje aktivnosti sinhronizovano da sprovode u cilju dodavanja vrednosti u bilo kojoj fazi procesa i smanjenju ili eliminaciji ovih drugih aktivnosti, odnosno onih koje ne doprinose vrednosti (Stević, 2018). Drugi autori navode značaj komunikacije u optimizaciji, te naglašavaju da je neophodno obezbediti visok nivo komunikacije i automatizacije svih karika u lancu, da bi se postigla željena optimizacija lanca snabdevanja (Davidović & Maletić, 2016).

Ciljevi kojim se teži u lancu snabdevanja su minimizacija troškova, povećanje nivoa usluga, bolja komunikacija među kompanijama, veća fleksibilnost u pogledu isporuke i vremena odziva. Da bi bili ostvarivi neophodno je postojanje komunikacionih veza između karika koje su podržane adekvatnom informaciono-komunikacionom tehnologijom (Lancioni et al., 2000). U tom smislu se u nastavku rada prezentuje koji značaj one imaju u upravljanju lancem snabdevanja.

2. Informacione i komunikacione tehnologije i upravljanje lancem snabdevanja

Primena informaciono komunikacionih tehnologija omogućava integrisanje poslovnih procesa, elektronskim putem, sa drugim članovima lanca snabdevanja, mogućnost pružanja korisničkih usluga širom sveta, mogućnost praćenja statusa sistema za treće strane, ali i smanjenje troškova usluga i vremena odziva (Garcia-Dastugue & Lambert, 2003). Na taj način se složenost upravljanja lancem snabdevanja, naročito onim delom koji se odnosi na upravljanje odnosima sa krajnjim korisnicima i dobavljačima, prevazilazi upotrebom informaciono komunikacionih tehnologija koje uključuju elektronsku razmenu podataka, Internet i World Wide Web, kao i prelaskom kompanija na on line komunikacione sisteme (Gunasekarana & Ngai, 2004).

Pojava i primena interneta, je kompanijama olakšala upravljanje lancem snabdevanja, odnosno omogućila povezivanje kompanija – karika u lancu snabdevanja (Lee, 2002). Povezanost svih članova – karika u lancu snabdevanja se ogleda u području kako informacijskih, tako i materijalnih i kapitalnih tokova (Ata, 2015). Istovremeno, internet je omogućio da se postigne sinhronizacija planiranja u lancu snabdevanja (Lee, 2002), čime je omogućena bolja saradnja i integracija karika u lancu, ali i veća fleksibilnost i agilnost lanca (Samadi & Kassou, 2016).

Informacione tehnologije tokom poslednjih godina postale su najznačajniji činilac u poboljšanju performansi lanca snabdevanja, pružajući pravovremene, tačne i pouzdane informacije (Samadi & Kassou, 2016). Tako da su informacije obezbedile osnovu za realizaciju transakcija i donošenje odluka. Takođe, za informacije se kaže da predstavljaju osnovu poboljšanja održivosti lanca snabdevanja (Ata, 2015). Ukoliko kompanija uspe da iskoristi mogućnosti koje joj pružaju blagovremene i tačne informacije imaće mogućnost da adekvatno reaguje na promene koje se dešavaju u okruženju u kom posluje, a koje se

odnose na promene na tržištu, promene u proizvodnji, transportu (Lancioni et al., 2000.) ali i o potrebama i zahtevima krajnjih korisnika.

3. Razmena informacija i komunikacija i upravljanje lancem snabdevanja

Kontinuirana i otvorena komunikacija koja se odvija između kompanija – karika lanca snabdevanja minimizira nesigurnosti ili nesporazume u lancu (Moorman et al., 1993 u Kwon & Suh, 2004). U vezi s tim, komunikacione veštine čine suštinu strateških odnosa i poverenja koje se uspostavlja između kompanija – karika lanca snabdevanja (Hall, 1993; Povell & Dent-Micallef, 1997 u Jacobs et al., 2016).

Načini na koje kompanije komuniciraju sa kupcima i dobavljačima u lancima snabdevanja se odvijaju sve manje tradicionalnim sredstvima, a sve više elektronskom komunikacijom (Olhager & Selldin, 2004). Mnoge kompanije, elektronskom komunikacijom, povećavaju komunikaciju (kako kompjutersku tako i interpersonalnu) sa dobavljačima i krajnjim korisnicima i doprinose većoj koordinaciji aktivnosti u lancu sa drugim karikama (Stock et al., 2000).

Da bi se obavila efikasna razmena informacija neophodna je adekvatna komunikacija. Adekvatna i efikasna komunikacija, olakšavajući razmenu informacija, doprinosi većem razumevanju karika i njihove uloge u zajedničkom interesu. Razmena informacija smanjuje nesigurnost i varijabilnost u lancu snabdevanja i omogućava sigurnije i bolje prognoziranje, te koordinaciju (Abu-Shanab, 2007). Koristi od elektronske razmene podataka su pored smanjene neizvesnosti i poboljšanje performansi u sistemu lanca snabdevanja (Srinivasan et al., 1994). Osim toga, poboljšana je komunikacija između svih karika u lancu snabdevanja (Lee, 2002).

Poboljšana razmena informacija olakšava koordinaciju konkurentskih inicijativa i saradnje. Potrebno je da su tačne, ali i pristupačne na svim nivoima u lancu snabdevanja (Mukaddes et al., 2010). Razmena informacija je ključna u saradnji karika u lancu snabdevanja (Pradabwong et al., 2017).

4. Zaključak

Cilj ovog rada je bio da se kroz prezentovanje pregleda dosadašnjih rezultata istraživanja u ovom području ponudi teoretičarima i praktičarima u oblasti menadžmenta lanca snabdevanja i logistike saznanja o tome kako se kroz efikasnu komunikaciju može doprineti razvoju efikasnih lanaca snabdevanja.

U radu se pošlo od pojma i značaja upravljanja lancem snabdevanja, značaja primene informaciono-komunikacionih tehnologija u upravljanju lancem snabdevanja, kao i značaja razmene informacija, te uloge komunikacije. Naglašeno je da primena informaciono-komunikacione tehnologije u poslovanju kompanija omogućava lakše upravljanje komplikovanim vezama između kompanija – karika u lancu snabdevanja, ali i obezbeđuje uslove da kompanije posmatraju lanac snabdevanja kao način za postizanje konkurentske prednosti. Osim toga, razvoj tehnologije, naročito informacione tehnologije i informacionih sistema olakšao je komunikaciju i koordinaciju duž celog lanca.

ZNAČAJ KOMUNIKACIJE U UPRAVLJANJU LANCEM SNABDEVANJA

Komunikacija između karika lanca doprinosi integraciji svih karika u lancu snabdevanja. Ona omogućava razmenu informacija koje predstavljaju ključni činilac u poslovanju. Dalja istraživanja vezana za značaj komunikacije u upravljanju lancem snabdevanja treba da budu usmerena na pravce kretanje informacija i blagovremeno deljenje informacija i znanja. Informacije i znanja deljena na ovaj način bi trebala da omoguće povezanost svih karika u lancu snabdevanja, što bi dalje vodilo bržem i lakšem prilagođavanju potrebama krajnjih korisnika, sniženju troškova u poslovanju kompanija i koristi za sve karike lanca i lanac u celini.

LITERATURA

- Abu-Shanab, E. (2007). Conference: ECKM 2007, 8th European Conference on Knowledge Management Consorci Escola Industrial de Barcelona. In: Martins, B. & Remenyi, D. (Eds.), *Supply Chain Management & Information Sharing Capabilities* (pp. 8-14). Barcelona: Academic Conferences Limited
- Ata, U. Z. (2015). The Role of Information Technology in Supply Chain Sustainability. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences (JETEMS)*, 6(5), 354-358.
- Christopher, M. (2016). *Logistics & supply chain management*, UK: Pearson.
- Davidović B. & Maletić, (2016). Zahtevi u poboljšanju upravljanja lancem snabdevanja. *FBIM Transactions*, 4(2), 73-82.
- Garcia-Dastugue, S. J. & Lambert, D. M. (2003). Internet-enabled coordination in the supply chain. *Industrial Marketing Management*, 32 (3), 251–263.
- Gunasekarana, A. & Ngai, E.W.T. (2004). Information systems in supply chain integration and management. *European Journal of Operational Research*, 159 (2), 269–295.
- Harrison, A. & Van Hoek, R. (2005). *Logistics Management and Strategy*. New Jersey: Prentice Hall.
- Jacobs, M. A., Yu, W. & Chavez, R., (2016). The effect of internal communication and employee satisfaction on supply chain integration. *International Journal of Production Economics*, 171, 60-70.
- Kwon, I. W. G. & Suh, T. (2004). Factors affecting the level of trust and commitment in supply chain relationships. *Journal of supply chain management*, 40(1), 4-14.
- Lancioni, R.A., Smith, M.F. & Oliva, T. A. (2000). The Role of the Internet in Supply Chain Management. *Industrial Marketing Management* 29 (1), 45–56.
- Lee, H.L. (2002). Aligning supply chain strategies with product uncertainties. *California Management Review*, 44 (3), 105-119.
- Liu, H., Ke, W., Wei, K. K. & Hua, Z. (2013). The impact of IT capabilities on firm performance: The mediating roles of absorptive capacity and supply chain agility. *Decision Support Systems* 54(3), 1452–1462.

- Moberg, C. R., Cutler, B. D., Gross, A., & Speh, T. W. (2002). Identifying antecedents of information exchange within supply chains. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 32(9), 755-770.
- Mukaddes, A. M. M., Rashed, C. A. A., Malek, A. B. M. A. & Kaiser, M. J. (2010). Developing an Information Model for Supply Chain Information Flow and its Management. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 1 (2), 226-231.
- Olhager, J. & Selldin, E. (2004). Supply chain management survey of Swedish manufacturing firms. *International Journal of Production Economics*, 89(3), 353-361.
- Petrović, D., Xie, Y., Burnham, K. & Petrović, R. (2008). Coordinated control of distribution supply chains in the presence of fuzzy customer demand. *European Journal of Operational Research*, 185(1), 146-158.
- Pradabwong, J., Braziotis, C., Tannock, J. D. & Pawar, K. S. (2017). Business process management and supply chain collaboration: effects on performance and competitiveness. *Supply Chain Management: An International Journal*, 22(2), 107-121.
- Rejman Petrović, D., Milanović, I. & Kalinić, Z. (2012). Arhitektura lanca snabdevanja u E-okruženju, *Ekonomski horizonti*, 14 (1), 37-50.
- Samadi, E. & Kassou, I. (2016). The Relationship between IT and Supply Chain Performance: A Systematic Review and Future Research. *American Journal of Industrial and Business Management*, 6 (4), 480-495.
- Stević, Ž. (2018). Uloga i značaj dobavljača u upravljanju lancem snabdevanja. *Megatrend Review*, 15(1), 159-176.
- Srinivasan, K., Kekre, S & Mukhopadhyay, T. (1994). Impact of Electronic Data Interchange Technology on JIT Shipments. *Management Science*, 40(10), 1291-1304.
- Stock, G. N., Greis, N. P. & Kasarda, J. D. (2000). Enterprise logistics and supply chain structure: the role of fit. *Journal of operations management*, 18(5), 531-547.
- Swaminathan, J.M. & Tayur S.R. (2003). Models for Supply Chains in E-Business. *Management Science*, 49 (10), 1387-1406.
- Werner, D. & Albers, S. (2002). Supply chain management in the global context. Working Paper No.102, Dept. of Business Policy & Logistics, University of Cologne

**THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION IN SUPPLY CHAIN
MANAGEMENT**

Abstract: *The paper is going to indicate the importance of communication in supply chains. The study on the subject is justified by the fact that communication enables building, maintaining and improving the relationships between organizations as a link in a supply chain, aiming to provide greater value to the end user and benefits for each link in the supply chain. The aim of the paper is to present the summary of the results of all the studies in this area, offer to theoreticians and practitioners in supply chain management and logistics the information about how efficient communication can contribute to the development of efficient supply chains.*

Keywords: *communication, supply chains, supply chain management*

PERSONNEL MOTIVATION IN INDUSTRIAL ENTERPRISES THROUGH BONUS SYSTEM WITH ADDITIONAL REMUNERATION

**Assoc. Prof. dr. Jordanka Angelova⁸¹,
Assoc. Prof. dr. Svetlana Borisova⁸²**

Abstract: In the article, the authors view the motivation of staff through additional bonus based on a bonus system. Some of the more basic models for bonus systems and how they would affect staff turnover, increase labor productivity, etc., have been studied and presented. The authors analyze and determine that when the staff motivation system is precisely developed and implemented, it can be an effective tool for increasing the outputs and revenues of each industrial enterprise. In this regard, objective conclusions have also been drawn that, in order for a bonus system to be effective, the ratio between incentives and needs should be monitored and changed periodically.

Keywords: motivation; staff, remuneration, bonus system; industrial enterprises.

Introduction

The management of industrial enterprises in a market economy is considerably more complex than in a centralized administrative system. It is related to the expansion of the rights of managers and their responsibilities, and to the need for their more flexible adaptation to changes in the external environment. In this respect, human resource management cannot be automated even though we live in the technology era, which is why it deserves special attention from industrial managers.

New goals are constantly emerging; new tasks are being placed that without the appropriate and adequate staff it would not be feasible. With the emergence of new market mechanisms, the problems encountered are impossible to solve without modern professional management, which includes the motivation of the staff (Mihova, 2011). The constant growth of personal consciousness, the ever-increasing and complicated human needs contribute to attracting the attention and interest of science to the human factor as a very important reserve for social development.

⁸¹ Technical university - Sofia, Faculty of Management, Bulgaria, e-mail: jsa@tu-sofia.bg

⁸² Technical university - Sofia, Bulgaria, e-mail: sborisova@tu-sofia.bg

1. Motivational models

Managing work resources can be seen as a system of elements and relationships between them, in which the conditions are created to efficiently realize the objectives of the enterprise and to achieve satisfactory results. Therefore, there is a predominant view that a well-balanced staff motivation system can serve as an adaptive management tool that influences staff efficiency (Mihova, 2011).

On the basis of motivation factors, any system of motivation of workers in the industrial enterprise can be built. Various motivational models are applicable (Shopov, 2002), with the specificity of motivational factors. In practice, these are: the model of economic (financial) expedience; the model of social human relations; the model of human self-realization; the model of the complex man and the Japanese motivation model.

The difference, as mentioned above, is in the types of motivational factors that are very varied in practice. An emphasis can be placed on one of the models, namely: the model of economic feasibility. The application of this model can have a strong incentive effect, as a result of which workers will do their best to achieve the industrial enterprise's goals.

Motivation through bonuses based on results achieved

Employing incentives for industrial workers through bonuses, based on results, is an economic impact tool. The significant and constant increase in pay, to which bonuses have been added, stimulates people to work more intensely to obtain the higher remuneration for their work (Mihova, 2017). In this regard, bonuses can be seen as a kind of collective incentive for employees in the industrial enterprise.

Of course, it is for the senior management to decide whether to develop and implement, in the industrial enterprise, a motivational system to stimulate people with additional financial resources.

2. Proposal for a bonus system in the industrial enterprise

One of the main tasks of the managers is related to the parallel management of the motivation of the staff and the objectives of the enterprise. Employee motivation provides an opportunity to uncover employees' potential, helps improve quality of work and work productivity (Philipov, 2012). Good motivation is never redundant. Employees in the industrial enterprise can always be stimulated, and this will improve not only their work but also the psychological climate in the team. Because of this, the incentive system through remuneration set up by a well-balanced bonus system is crucial to the management of staff in the industrial enterprise.

The development of a bonus system based on the results achieved on the basis of additional remuneration can be divided into 10 (ten) consecutive stages (Figure 1):

1. An analysis of the objectives and results of the industrial enterprise;
2. Determining the desired performance of the enterprise that can be achieved by further motivating staff;
3. Exploring and analyzing the needs of the staff and the degree of motivation.

PERSONNEL MOTIVATION IN INDUSTRIAL ENTERPRISES THROUGH BONUS SYSTEM WITH ADDITIONAL REMUNERATION

Motivational profile.

4. Determine how to act. Target Groups Staff, Financial Parameters, and Calendar Period of Validity of the Bonus System, in the short and long term. (It is recommended that you have the right to receive bonuses through additional financial compensation for the results of the work to have all the people who are in an established employment relationship with an industrial enterprise.)
5. Choice of very specific, yet realistic, quantitative and qualitative bonuses criteria;
6. Develop a methodology for determining bonuses;
7. Creating a written version of the bonus system through additional remuneration based on the results achieved;
8. Presentation of the bonus system to management and staff;
9. Training of officials who will work with the bonus system and are related to wage management;
10. Implementation of the bonus system in the enterprise following an order by the Head of the Industrial Enterprise.

Practice shows that when a bonus system is put in place, staff make more effort to obtain additional remuneration and meet their material need. And for the system to function effectively over a longer period of time, an important condition is that it is open and flexible, making it possible to make changes as a result of the work environment or staff.

Motivation through a bonus system is a management tool that can successfully model the behavior of employees in the industrial enterprise. Regardless of its short-term or long-term duration, the bonus system should be described in the internal wage structure rules. This may be considered as a guarantee of the receipt of the specified bonuses of a temporary or permanent nature. This is almost an obligatory condition because it is related to the legal provisions, which is why the Labor Inspectorate in Bulgaria is paying serious attention to it (Odit.info, 2015).

The bonus incentive system through additional remuneration for work results is recommended to be valid for a fixed calendar period. It is important to take into account the specifics of the industrial enterprise and only then to make an assessment of certain selected indicators and criteria. Each bonus system must be flexible to deliver positive results. For example, a good option is when the criteria included in the bonus system can be adjusted. There are, of course, precise parameters and one last column - loyalty and skillful handling of the commitments to be defined as subjective, at the discretion of the direct manager. It can bring the highest number of points (Odit.info, 2015)

When developing bonuses, a platform with the required real-time results is required for a certain period (month, quarter, semester, year). Objective assessment and clear rules in any internal bonus system would positively influence the end results. For example, with

a turnover of 1000 BGN - 1%, 1000-2000 BGN - 2%, etc. All employees who would benefit from the specific bonus system should be aware of the rules, criteria, and manner of evaluation and that this information be certified by a signature.

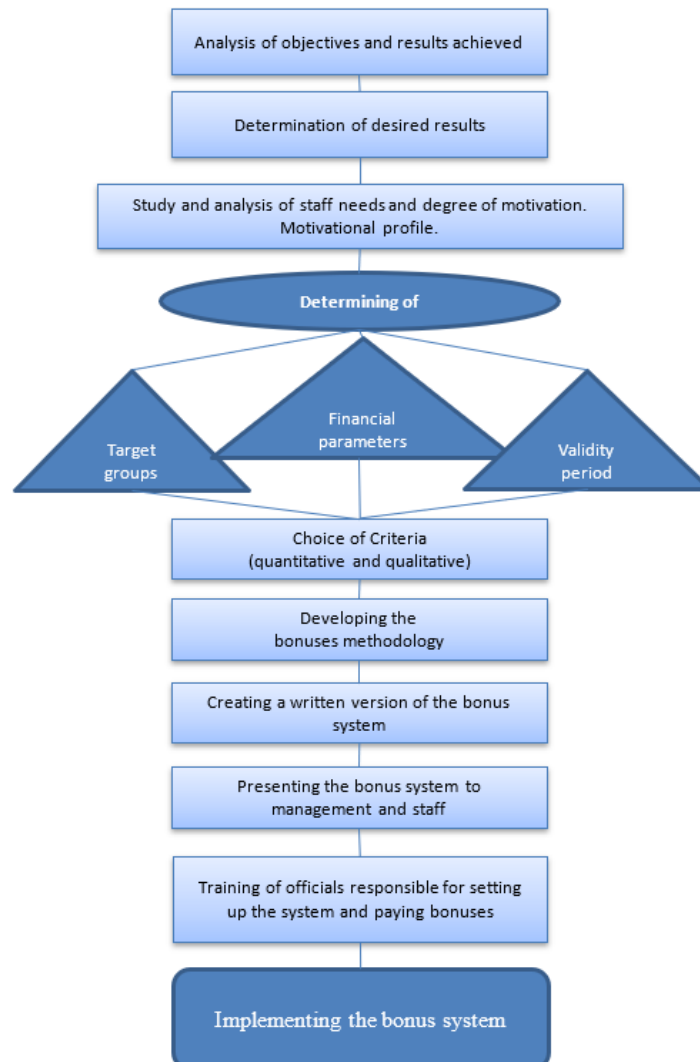

Fig. 1 Stages of building a bonus system

Here we will note that the results of a well-designed, balanced, and extremely stimulating bonus system can reach high levels. This could help overcome problems related to, for example, staff turnover and low economic efficiency. To this end, it is advisable in

PERSONNEL MOTIVATION IN INDUSTRIAL ENTERPRISES THROUGH BONUS SYSTEM WITH ADDITIONAL REMUNERATION

the early stages of building the bonus system to ask some key questions, **not "how" and what "would" motivate people in the enterprise?** For example: it is wrong to look for an answer to the question of how to organize a training seminar. It is necessary to clarify, first, what will be the purpose of the training and what will be the benefits for the people?

3. Conclusion

Finally, it should be noted that bonus systems have a strong positive effect on the work of people in industrial enterprises (Kreativen.com, 2018)

Motivation based on the bonus system through additional remuneration has, in addition to its advantages, some minor disadvantages that are directly related to its characteristics. As a major advantage, its strong motivating effect can be pointed out as people are tied to results and this affects overall efficiency. The disadvantage is the lack of security of earnings, which may vary during the period due to different results.

When a motivation system is well developed and is consistent with the strategic objectives of the industrial enterprise, this creates the conditions for successful modeling of the behavior of the staff. Productivity increases, people's interest in work increases, trust and loyalty builds towards the enterprise. People begin to perform better their assigned job, and this has an impact on the overall financial situation, besides the personality, and the enterprise as a whole.

REFERENCES

- Mihova, T. (2011). Motivatsia na choveshkite resursi v malkia i sreden biznes, Mezhdunarodna nauchna konferentsia "Uniteh 11": Tehnicheski universitet – Gabrovo;
- Mikhova T., Aleksiyeva V., Ferdov, A., (2017) Izsledvane na udovletvorenostta ot truda v"v visokotekhnologichnite kompanii, Sbornik dokladi ot XV Mezhdunarodna nauchna konferentsiya , "MENIDZHM"NT I INZHENERING' 17", Sozopol;
- Filipov, F. Stimuli i motivi za trud v organizatsiite, Disertatsionen trud, BAN, S., 2012;
- Shopov, D. i kol. (2002). Narachnik po upravlenie na choveshkite resursi. Sofiya: IK Trud i pravo.
- <https://www.odit.info/>
- <http://www.kreativen.com/>

**MOTIVACIJA OSOBLJA U INDUSTRIJSKIM PREDUZEĆIMA KROZ
BONUS SISTEM S DODATNIM NAKNADOM**

Sažetak: U članku autori vide motivaciju osoblja kroz dodatni bonus zasnovan na bonus sistemu. Proučavani su i predstavljeni neki od osnovnih modela bonusa i način na koji bi oni uticali na fluktuaciju osoblja, povećanje produktivnosti rada itd. Autori analiziraju i utvrđuju da kada je sistem motivacije osoblja precizno razvijen i implementiran, on može biti efikasno sredstvo za povećanje izlaza i prihoda svakog industrijskog preduzeća. U tom smislu, takođe su izvučeni objektivni zaključci da, da bi sistem bonusa bio efikasan, odnos između podsticaja i potreba treba pratiti i periodično menjati.

Ključne reči: motivacija; osoblje, sistem nagrađivanja, bonus sistem; industrijska preduzeća.

THE ROLE OF BUSINESS LOGISTICS IN CORPORATE CUSTOMER SERVICE

Nadezhda Dimova, Associate Professor dr⁸³

Abstract: Modern economic conditions impose a number of challenges for business logistics and, in particular, its role in customer service. Digitalization in this area predetermines a number of changes and requires that managers of large companies be innovative and creative in terms of applying the principles of business logistics in order to provide excellent service to ever-changing users.

Keywords: business logistics, distribution, consumer behavior, customer service, business success.

Introduction

The distribution system encompasses, in a coherent whole, in a coordinated and subordinate manner, all the elements that ensure the organization of the movement of the products from producers to consumers.

Physical distribution is a complex of activities including the following: order processing, material handling, warehousing, goods unification, stock management, shipping and transport used in the movement of products from producers to consumers and customer service.

The effectiveness of physical distribution has a major impact on consumer satisfaction and on company costs. Producers of products and services have to choose the best way to store and move their goods and services to the market. Planning for an effective physical distribution system can be an important solution in developing a common marketing strategy.

The main goal is to deliver the right goods at the right places at the right time and at the lowest possible cost. No system of physical distribution can simultaneously maximize customer service and minimize distribution costs. The tasks of physical distribution can be systematized as follows: maximum customer service, large stocks, premium transportation and numerous warehouses, all requiring good planning, coordination and ongoing optimization. These interrelationships between activities are the main feature of distribution, and the unifying unit is the total cost.

The main aim of the report is to present the role of business logistics in the overall customer service and their relationship with physical distribution.

⁸³ New Bulgarian University, Bulgaria, n.dimova@nbu.bg

1. Elaboration

The efficiency of the physical distribution subsystem is determined by the following: the speed of movement of goods, the optimization of warehousing activities for the preparation and commercialization of goods, the right choice of warehouse and transport model of service, the level of technology and equipment of the material and technical base throughout the path of physical movement of goods and rapid realization.

Each of these physical distribution activities has its own features, including the type, characteristics, way of product purchasing, storage, transport, commercialization, etc.

The strategic importance of physical distribution is evident from every element of the marketing mix. Product design and packaging are to allow for efficient arrangement, storage and transport. The decision to differentiate products by size, color and style is to be in line with the demand in the relevant markets.

For its part, logistics as a science, according to some researchers, dates back to the time of ancient Greece. The first logistics specialists are considered to be some ancient scientists who considered it a science of thinking, an art of managing, thinking, and calculating. Later in Roman times, logistics specialists appeared to be involved in securing the legion. Napoleon's 19th Century Baron Jomini was a military specialist and was involved in managing the French Army's stockpile. Nowadays, logistics problems are mainly addressed by the two logistics centers of the Logistics European Association and Logistics in the United States. These two institutions lay the foundations of logistics. The difference between the two is that the US Governance Board looks at the process on a wider scale, while the European Logistics Association looks only at the physical aspects of logistics performance.

In today's economic environment, business logistics is a wider concept than physical distribution and involves coordinating the movement of raw materials, materials, details and finished products in order to achieve a certain level of service with minimal overall costs. The concept of business logistics includes both the distribution of finished products to end users and the supply of materials and raw materials needed to produce this production.

Notwithstanding the differences between physical distribution and business logistics, these two concepts are often used as one-to-one in practice.

Business logistics is a strategy that collects as a focus all activities and operations that ultimately provide customer service and optimal sales at a reasonable cost. The customer is the focus of business logistics, focusing on integrated distribution management. Frequently, specialized literature places a sign of equality between business logistics and marketing logistics.

Business logistics is a wider concept, including the coordination and integrated management of all entities' activities and their subordination to the common business objectives. The main purpose of coordination is to achieve a high level of customer service and the resulting sales and costs contribute to the achievement of global aspirations and ideas in business.

THE ROLE OF BUSINESS LOGISTICS IN CORPORATE CUSTOMER SERVICE

Coordinated and integrated management of the distribution business and its subordination to the common business objectives is decisive for the following:

the choice of distribution channels;

the physical movement of goods, the distribution of functions between the entities ensuring the distribution and movement of goods;

determination of the necessary stock inventories and their completion;

territorial location and location of stockpiles;

methods of transporting freight, in building the communication and information systems, differentiating the collection and use of information by individual distributors.

Effects of internet penetration into distribution.

Based on the influence of the Internet on distribution, the following three effects are observed:

elimination of distances;

homogeneity of time;

location irrelevance.

The penetration of new technologies undoubtedly greatly shortens the distance between manufacturers, traders and end-users. New technologies enable fast and inexpensive communications between people and companies, even if they are long distances.

The effect on distribution is also significant. A practice for digitalized products, the distance between the buyer and the seller is irrelevant to the distributive costs.

In traditional markets, time and seasonality affect trade and distribution. Conversely, there is no time limit in virtual markets and it does not depend on it. Real hours do not prevent the buyer from buying the goods and the seller selling them. Or the time in the net is homogenized.

With the help of new technologies, the location irrelevance is also introduced because this concept changes significantly for a large number of companies that sell on the Internet as well.

The comparison between traditional and web-based companies should be based on the following three criteria:

content – the type of products bought and sold; For example, ticket centers sell theater tickets and many websites just give information about the show without selling tickets.

Context - the conditions under which a deal takes place; Traditional theaters sell tickets through a ticket center or simply check out their tickets, and some websites sell tickets directly without the need for a physical presence.

Infrastructure - the main activity; a ticket center needs a building, while websites that sell these tickets need to have an efficient server and a large database of all the theaters and performances they offer to their clients.

New technologies define new dimensions and web-based companies operate in new market spaces. It is the irrelevance that helps eliminate the importance of localization.

In modern management, there are a number of changes under the influence of distribution and business logistics. These changes are generally determined by the place of distribution in the overall logistics system and could be presented in several directions, namely:

Distribution should represent and protect the goals and interests of the organization in the best way in establishing relationships with other organizations. This undoubtedly means that special attention should be paid to distributors.

Distributors often play the role of a balance. They regulate the flow of the input material in line with the emerging needs of the organization, taking into account the market's raw material and trends in its management decisions. For its part, this provides normal conditions for the organization's activity and creates prerequisites for fulfilling the orders of the clients on time.

Moreover, distributors play an important role in reducing the length of the entire logistics cycle by making the right decisions in managing and implementing various activities. As a result, shorter time is needed for customer orders to be delivered and thus a higher level of customer service is applied, which is one of the main goals of business logistics as a whole.

Another direction is to optimize logistics costs.

They are also crucial for the overall role of business logistics and customer service capabilities.

2. Conclusion

Taking various management decisions in the field of business logistics planning makes it possible to develop an optimal plan, both in terms of end results and from the position of effective use of scarce resources. The elaborated type of economically sound plan determines to a great extent the success of its implementation, naturally, the role of control, evaluation and operational regulation must not be underestimated. Effective performance in business logistics management is achieved when a satisfactory consumer demand is met.

REFERENCES:

- Blagoev, V. (2003). Marketing: principles, segmentation, positioning, analyzes, strategies, marketing mix, Rouse, Danube Press Publishing.
- Couglan, A., Anderson, E., Stern, L., El - Ansary, A., (2006). Marketing Channels, 7th ed., Pearson-Prentice Hall, NJ
- Gatarona, D. (2001). Fundamentals of logistics and distribution, Sofia, Deipress Publishing House.
- Katrandzhiev, H. (2008). Distributive Policy, Sofia, University Publishing House "Holding".
- Vasileva, D. (2002). Distribution Policy, Sofia, Publishing House Trakia - M..

**ULOGA POSLOVNE LOGISTIKE U SERVISU
KORPORATIVNIH KUPACA**

Sažetak: *Savremeni ekonomski uslovi nameću brojne izazove za poslovnu logistiku, a posebno njegovu ulogu u službi za korisnike. Digitalizacija u ovoj oblasti predodređuje niz promena i zahteva da menadžeri velikih kompanija budu inovativni i kreativni u smislu primene principa poslovne logistike kako bi pružili odličnu uslugu stalno menjajućim korisnicima.*

Ključne riječi: *poslovna logistika, distribucija, ponašanje potrošača, služba za korisnike, poslovni uspjeh.*

PRIMENA BESPILOTNIH LETELICA U ROBNOM VAZDUŠNOM TRANSPORTU

Sara Zoraja⁸⁴

Rezime: *Bespilotne letelice ili dronovi, predstavljaju novi način transporta u budućnosti, a spektar njihove primene je širok. Cilj jeste prepoznati potencijal ovog novog načina transporta robe i pomoći njegov razvoj donošenjem regulativa, edukacijom, razvojem i usavršavanjem novih tehnologija, kao i saradnjom sa industrijskim partnerima. Očekuje se da će dronovi moći da prevaziđu neke od najučestalijih logističkih problema, izbegavajući problematičnu infrastrukturu na zemlji, ubrzavajući proces dostave, i čineći lance snadbevanja efikasnijim. Akcenat se stavlja na nedovoljno razvijene regione, bez aerodromske infrastrukture, ali dobro povezanim sa ostalim regionima, ili sa potencijalom za proizvodnju dobara za kojima postoji internacionalna potražnja. Na osnovu svega navedenog, zaključuje se da logistički centri predstavljaju najbolje mesto za implementaciju cargo dronova.*

Ključne reči: *bespilotna letelica, dron, cargo, logistički centar*

Uvod

Bespilotne letelice (eng. *Unmanned Aerial Vehicals*), poznatije kao dronovi, jesu vazduhoplovi bez letačke posade, kontrolisani od strane zemaljskih operatera sistemom daljinskog upravljanja.

Kada govorimo u kontekstu razvoja, bespilotne letelice su se relativno brzo razvile u poslednjih par godina i našle svoje mesto na tržištu. Sakupljanje informacija, fotografisanje i snimanje iz vazduha je postalo uobičajno. Pored toga, dronovi se uveliko koriste u vojne svrhe, za nadzor terena, naftnih i gasnih postrojenja itd. Međutim, danas je pažnja preusmerena na novi način primene ovih vazduhoplova, a to je transport robe. Velika su očekivanja da će dronovi moći da prevaziđu neke od najučestalijih logističkih problema izbegavajući problematičnu infrastrukturu na zemlji, ubrzavajući proces dostave, i čineći lance snadbevanja efikasnijim. Mnoge kompanije, koje su uvidele veliki potencijal koji bespilotne letelice poseduju, uveliko rade na svojim prototipovima, a prvi letovi su zakazani za 2020. godinu. U međuvremenu se vrši priprema regulative i zakona koji će se primenjivati za letenje ovog tipa vazduhoplova.

1. Tehničko-eksploatacioni aspekt

Zašto dronovi predstavljaju budućnost u cargo transportu?

⁸⁴ Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet, Republika Srbija, sara.zoraja@gmail.com

Jedan od glavnih razloga jeste taj što dronovi mogu vršiti dostavu robe u udaljenijim oblastima, kako u urbanim, tako i u ruralnim sredinama. Još jedan od njihovih glavnih aduta jeste brzo reagovanje u slučaju prirodne katastrofe i potrebe za humanitarnom ili medicinskom pomoći. Pored svega toga, ekološki su prihvatljivi i efikasni po pitanju troškova, zbog toga što predstavljaju kombinaciju inovativnog dizajna i optimalnih brzina krstarenja.

1.1 Tipovi i veličine dronova

Dronovi mogu biti različitih veličina i dimenzija, od najmanjih koji se koriste u komercijalne svrhe, do najvećih koji su namenjeni vojnim aktivnostima. Budući dronovi će biti još većih dimenzija, sa fiksnim krilima, kojima će za poletanje i sletanje biti potrebna kratka poletno-sletna staza.

1.2 Načini poletanja i sletanja

Bespilotne letelice namenjene cargo transportu moći će, u zavisnosti od svoje konstrukcije, da poletanje, odnosno sletanje, vrše na jedan od dva načina:

- vertikalno (eng. VTOL-*Vertical Take-off and Landing*) sa terena;
- horizontalno (eng. HTOL-*Horizontal Take-off and Landing*) sa PSS⁸⁵.

Cargo dronovi koji budu bili projektovani tako da mogu da poleću i sleću vertikalno sa terena, će imati veću uštedu po pitanju goriva zahvaljujući tome što će najveći deo vremena provesti u krstarenju⁸⁶.

1.3 Tehničke karakteristike bespilotnih letelica

Bespilotne letelice su u suštini veoma slične današnjim vazduhoplovima, jedina razlika je u tome što njima ne upravlja letačka posada. Letenje se obavlja pomoću najsavremenijih automatskih sistema, dok su za kontrolu i nadgledanje zadužene specijalno obučene službe kontrole letenja.

Odsustvom posade omogućeno je cargo dronovima da lete optimalnom, ali ujedno i manjom brzinom (u poređenju sa brzinama današnjih vazduhoplova), koja iznosi oko 450 km/h, što je s jedne strane dosta brže od ostalih vidova transportnih sredstava, a ipak dovoljno brzo za transport robe vazdušnim putem. Manja brzina krstarenja omogućava laganu, a efikasnu konstrukciju same letelice, kao i upotrebu efikasnih propelera koji će obezbeđivati neophodno ubrzanje prilikom poletanja sa PSS-a i snagu za kretanje kroz vazдушnu sredinu, ali i pružati otpore koji su neophodni za smanjivanje brzine prilikom sletanja.

Dužina PSS, potrebna za obavljanje operacija poletanja i sletanja, je dosta manja u poređenju sa konvencionalnim⁸⁷ dužinama, a u zavisnosti od tipa bespilotne letelice koja

⁸⁵ PSS - Poletno-sletna staza

⁸⁶ Krstarenje je faza leta u kojoj se najmanje angažuje motor, samim tim se troši najmanja količina goriva.

⁸⁷ dužina PSS potrebna za poletanje, odnosno sletanje, zavisi od više faktora, kao što su: tip vazduhoplova, mase na poletanju i sletanju, podužni nagib PSS, meteorološki uslovi na lokaciji itd.

PRIMENA BESPILOTNIH LETELICA U ROBNO M VAZDUŠNOM TRANSPORTU

vrši gore pomenute operacije, kretaće se u rasponu od 500-1500m. Operacije će moći da se obavljaju kako sa asfaltirane, tako i sa travnate poletno-sletne staze.

Ugao poniranja će, takođe, biti redukovan i povećan sa 3°, na 7° i više, što će otvoriti nove mogućnosti obavljanja operacija u oblastima okruženim visokim prirodnim ili veštačkim preprekama.

Cargo dronovi mogu biti napravljeni od lakših i jednostavnijih, kompozitnih materijala, obzirom da ne postoji potreba za presurizacijom. Samim tim, poprečni presek trupa ne mora biti kružnog ili elipsastog oblika⁸⁸, već može biti oblika koji je najkompatibilniji obliku cargo kontejnera koji se transportuje.

Takođe, i sam oblik letelice može biti prilagođen tako da bude aerodinamički najefikasniji za date uslove transporta.

1.4 Eksploatacija

Cargo vazduhoplovni prevozioci, u većini slučajeva, da bi pokrili operativne troškove i napravili profit, moraju da sakupljaju robu sa različitih aerodroma kako bi im koeficijent popunjenosti bio tek nešto veći od 50%. Sličan je slučaj i sa putničkim vazduhoplovima koji prevoze još manju količinu robe. Bepilotne letelice su veoma pogodne na tim kratkim rutama, jer mogu direktno da lete, bez presedanja na hub-ovima⁸⁹, sa malom količinom tereta. Čak i relativno mala brzina krstarenja dronova može da se poredi sa brzinom aviona u krstarenju, dok su troškovi, rizik od krađe ili gubitka robe na hub-ovima i te kako prisutni, a u slučaju dronova svedeni su na minimum ili praktično ne postoje.

Velika prednost i korist u eksploataciji bepilotnih letelica jeste mogućnost pružanja hitne medicinske ili humanitarne pomoći na mestima na kojim se dogodio neki vid neprilike ili prirodne katastrofe.

Naravno, preduslov za efikasnu eksploataciju, jeste poštovanje propisa i preporučenih praksi koji se tiču bezbednosti. Cilj vazduhoplovnih organizacija koje se bave ovom tematikom jeste olakšati razvoj nove grane vazduhoplovstva donošenjem standarda koji se tiču bezbednog, efikasnog, redovnog i pouzdanog obavljanja operacija bepilotnih cargo letelica.

2. Ekonomski rezon

U društvu je popularno mišljenje da su aerodromi generatori ekonomske aktivnosti regiona u kojima se nalaze. U nekim slučajevima to možda jeste tačno, ali u većini njih je u potpunosti suprotno. Mnogi regionalni aerodromi imaju problem nedovoljnog iskorišćenja zbog toga što ne postoji dovoljno velika putnička, odnosno transportna potražnja, ili, s druge strane, postoje regioni koji proizvode robu koju je moguće izvoziti, ali ne postoji adekvatna infrastruktura za transport te robe do potencijalnih klijenata. Veliki broj regiona je suočeno sa gore navedenim problemima, a jedno od mogućih rešenja u budućnosti jeste upravo

⁸⁸ poprečni presek trupa putničkog vazduhoplova zbog toga što je to najpogodniji oblik za raspodelu opterećenja koje je posledica presurizacije

⁸⁹ eng. hub – centar, čvor

primena bespilotnih letelica. Njihovo korišćenje u ovim regionima ima veliki potencijal da stvori novo tržište, a u idealnom slučaju i povratne tokove robe.

Neophodna infrastruktura potrebna za obavljanje operacija bespilotnih letelica svedena je na minimum, dok se za prihvat i otpremu ovakvog tipa vazduhoplova mogu koristiti standardna vozila, oprema i mašine koji se koriste za manipulaciju robom u bilo kom od ostalih vidova transporta. Npr. utovar i istovar pojedinih tipova cargo dronova je moguće obaviti viljuškarima koji postoje u svim logističkim centrima i skladištima.

Poletno-sletnu stazu, kao glavni i najbitniji deo infrastrukture, je moguće izgraditi blizu ili u samim industrijskim zonama, zahvaljujući tome što će biti potrebno relativno kratka dužina poletno-sletne staze za obavljanje operacija poletanja i sletanja. Time će se uštedeti ne samo novac, već i vreme potrebno za transport, ali i opslugu letelice.

Budući da govorimo o bespilotnoj letelici, odustvo posade predstavlja još jedan ekonomski benefit, zbog toga što nemamo direktan operativni trošak koji se odnosi na platu posade. Odsustvo posade nam donosi još jednu uštedu, a tiče se potrošnje goriva. Naime, ne mora se voditi računa o radnom vremenu posade i o prosečnom broju blok sati, što upravo dozvoljava cargo dronovima da krstare optimalnom brzinom, koja im omogućava najmanju potrošnju goriva. Odsustvo ljudi u samom vazduhoplovu, ali i aerodinamički efikasna konstrukcija napravljena od laganijih materijala, idu u prilog manjoj potrošnji goriva.

Cargo dronovi su mali, a efikasni, što omogućava transport malih količina robe koju većina regiona generiše, i zbog toga će u budućnosti osvojiti tržište. Lete na malim distancama sa malom količinom tereta, povezuju proizvođače iz najizolovanijih oblasti sa njihovim potencijalnim mušterijama direktnim letom, izbegavajući troškove i bezbednosne rizike na aerodromima presedanja.

3. Moguće primene

Regioni koji ne poseduju aerodromsku infrastrukturu, bilo zbog nedovoljnog razvoja samog regiona ili zbog postojanja prirodno problematičnog terena sa visokim preprekama, su idealni kandidati za primenu bespilotnih letelica.

S druge strane, regioni koji su dobro povezani sa drugim oblastima, kroz koje prolazi međunarodni put, ili imaju dobru lokalnu saobraćajnu infrastrukturu, ali su previše udaljeni od najbližeg hub-a preko kojeg se uspostavlja internacionalni i interkontinentalni putnički i robni tokovi, takođe predstavljaju potencijalno tržište na kome je moguće obavljati transport robe cargo dronovima.

Posebno su zanimljive oblasti koje imaju potencijal za proizvodnju dobara za kojima postoji internacionalna potražnja, ali nedovoljna za namenski cargo let, ili je proizvodnja tih dobara neregularna, nepredvidiva, odnosno sezonska.

Na osnovu svega gore navedenog, logistički centri predstavljaju jedno od najpogodnijih mesta za implementaciju dronova. Na ideju o mogućnosti korišćenja bespilotnih letelica u logističkim centrima došlo se zbog povećanja obima internacionalnog robnog transporta. Iz tog razloga se razmatra mogućnost uvođenja novih operacija u sistem,

PRIMENA BESPILOTNIH LETELICA U ROBNOM VAZDUŠNOM TRANSPORTU

novih procedura i novih vidova transporta. Broj ljudske populacije se takođe povećava iz godine u godinu, kao i njihova koncentracija u urbanim regijama, što će dovesti do zagušenja na putevima, zagađenja, kašnjenja, povećanih vremena transporta sa jednog na drugo mesto. Uzimajući u obzir ove razloge, i potrebu da se isprati tempo urbanizacije i trend rasta populacije, potrebno je naći novi vid transporta robe, koji će moći da zadovolji rastuću potražnju i prevaziđe pomenute prepreke.

Projekat koji je prvi zaživeo tiče se dostave manjih paketa poručenih preko interneta, obzirom da je internet kupovina trenutno u punom jeku. Smatra se da bi upravo na ovom tržištu cargo dronovi mogli da rasterete grad, puteve i železnice u poslednjim kilometrima, smanjujući zagušenje, a pridržavajući se predviđenih vremena dostave. Velike kompanije kao što su Amazon, UPS, DHL eksperimentišu ovim novim vidom transporta i novim tehnologijama kako bi utvrdili budući opstanak i beneficije ovakvog sistema.

4. Upotreba bespilotnih letelica u drugim vidovima transporta

Logistički centri su do sada bili okrenuti tradicionalnim procedurama i standardima koji se tiču transporta robe, ali isti centri su danas otvoreni i za mogućnost implementacije nove tehnologije (dronova) u tradicionalni vid transporta.

Transport robe pomorskim putem se ranije smatrao jednim načinom internacionalne razmene dobara. Robni transport ovim vidom saobraćaja je ograničen, budući da zavisi od postojanja luka, reka i kanala za transport robe do nekog grada. Transport dronovima bi mogao da olakša čitav proces, npr. prilikom utovara i istovara robe. Slično tome, dronovi bi zapravo mogli da se koriste za transport pošiljki do krajnjih korisnika.

S druge strane, železnica pruža puno mogućnosti za transport dobara kroz veliki broj zemalja, ali je takođe spektar njenih mogućnosti ograničen. Cargo dronovi bi mogli da se koriste za raspoređivanje paketa kako se oni približavaju svojim krajnjim destinacijama.

Kada govorimo o drumskom transportu, konsolidacija tereta je postala preduslov za transport robe ovim putem. Samim tim, to otežava transport, zbog toga što ne postoji jedno odredište na koje treba dovesti robu, već postoji više njih. Ali, kada bi se paket dostavio transportnim dronom, oslobodilo bi se mesto u kamionu, samim tim bi se uštedelo i vreme i novac, zato što se može vršiti dalja konsolidacija robe i smanjivati sveukupni troškovi. Takođe, cargo dronovi bi mogli da vrše automatski utovar i istovar robe iz kamiona, čineći čitav proces efikasnijim.

5. Ograničenja bespilotnih letelica

Imajući u vidu prethodno pomenute prednosti bespilotnih letelica u poređenju sa avionima, posmatrane i s tehničkog i s ekonomskog aspekta, može se zaključiti da se primenom cargo dronova mogu smanjiti troškovi prilikom konstrukcije i tokom eksploatacije. Međutim, ukoliko na tržištu postoji mogućnost odabira između različitih vidova transporta, onda treba preispitati isplativost jeftinog i brzog načina transporta (bespilotne letelice) u poređenju sa još jeftinijim, ali sporijim (ostali vidovi transporta). Čak i ukoliko istraživanje pokaže da upotreba dronova nosi veće prednosti, treba prevazići nekoliko prepreka pre same implementacije istih na tržište. Neke od prepreka su tehničke

prirode, druge se odnose na donošenje pravila i regulative, javlja se i nesigurnost pri investiranju, kao i klasičan problem otmice vazduhoplova.

5.1 Regulative

Pre samog procesa eksploatacije bespilotnih cargo letelica mora se izvršiti promena u regulativi. Po Pravilniku o bespilotnim vazduhoplovima trenutno je letenje dronova u okolini aerodroma – zabranjeno. Takođe, neophodno je u regulativi opisati proceduru u slučaju incidenata ili akcidenata, odnosno treba odrediti odgovorno lice ukoliko dođe do takvog događaja. Razmatra se i maksimalan broj dronova koji će u svakom trenutku kontrolor leta moći da kontroliše.

5.2 Nesigurnost pri investiranju

Investicije jesu preduslov za razvoj tržišta na kome operacije vrše bespilotne letelice. Međutim, javnost na ideju o sve većoj automatizaciji u vazdušnom sektoru ne reaguje sa oduševljenjem, zbog čega se aviokompanije ne usuđuju da investiraju u razvoj cargo dronova. Aviokompanija koja se odluči na takav korak, moraće da ulaže tokom samog istraživanja u obuku kontrolora leta, definisanje zahteva za izgradnjom infrastrukture, kao i ispitivanje različitih konstrukcija same bespilotne letelice kako bi se došlo do najoptimalnijeg aerodinamičkog oblika.

5.3 Otmice bespilotnih letelica

Pre nego da bespilotne letelice počnu sa obavljanjem operacija, neophodno je investirati u razvoj softvera koji će štiti vazduhoplov od otmica i obaranja sistema. Budući da će se ovim letelicama vršiti transport robe visoke vrednosti, postoji opasnost od krađe ovih dobara upravo otmicom vazduhoplova.

U Tabeli 1 dat je sumiran prikaz prethodno navedenih prednosti i ograničenja u konstrukciji i eksploataciji bespilotnih letelica. Budući da će se fleksibilnost i vreme transporta meriti u odnosu na uštedu, logično je da će poboljšanje na ovim poljima dovesti do smanjenja troškova.

PRIMENA BESPILOTNIH LETELICA U ROBOM VAZDUŠNOM TRANSPORTU

Tabela 1 Pregled prednosti i ograničenja

prednosti UAV	ušteta u troškovima	fleksibilnost	vreme transporta	ograničenja
<i>odsustvo letačke posade</i>	troškovi rada	ne postoji baza	-	regulativa, investicije, otmice
<i>lakša konstrukcija</i>	troškovi goriva	poletanje i sletanje na kraćim stazama	sporije letenje	-
<i>jednostavniji materijali</i>	lakše održavanje	-	sporije letenje	-
<i>fleksibilne operacije</i>	smanjen prazni hod	smanjen prazni hod	veća efikasnost	-
<i>održivost</i>	manje visine (manji uticaj NOx), manje goriva (manje CO2)	-	sporije letenje	-
<i>mala neophodna infrastruktura</i>	bez aerodromskih taksi, manje transfera	poletanje i sletanje u industrijskim parkovima	manje transfera	regulativa

Izvor: Sopstveno istraživanje

6. Zaključak

Automatizacija je pojam koji ne nailazi na oduševljenje kada se predstavi širokim narodnim masama, a razlog je verovatno taj što se ljudi osećaju sigurnije kada je čovek deo sistema. Ali ukoliko automatizacija omogući transport velike količine tereta i uštedu velike sume novca, onda će se verovatno sa pozitivnijim stavom gledati na nju.

Internet era je omogućila čak i najmanjim kompanijama da se pojave na tržištu i prodaju svoje proizvode svuda u svetu. Ali dostava tih dobara do mušterije je ponekad skupa, ponekad rizična, teška ili prosto nemoguća. Bespilotne letelice omogućavaju kretanje čak i najmanjih količina robe sa jednog na drugo mesto, bilo gde u svetu.

Jedan od ciljeva ovog rada jeste podizanje svesti o budućem tržištu, kako bi se motivisali proizvođači, vlada i potencijalni operatori bespilotnih letelica da ubrzaju proces implementacije istih. Najveći izazov jeste zapravo ubediti javnost da ovaj način transporta robe može biti bezbedan. Što pre treba početi sa letovima cargo dronova u izolovanim oblastima, sakupljajući pritom podatke o letovima i prateći parametre bezbednosti. Ovaj način je najefikasniji za prikupljanje dovoljno velikog broja podataka i formiranje uzorka na osnovu koga će moći da se izvede accident rate⁹⁰ i uporedi sa već postojećim. Ukoliko rezultati pokažu da je a.r. UAV \leq a.r. A/C⁹¹ onda ove rezultate treba iskoristiti za poboljšanje percepcije javnosti po pitanju bespilotnih letelica.

- **U godinama koje slede, dronovi će se u potpunosti infiltrirati u logističke centre i industrijske zone. Već se uveliko radi na donošenju zakona i regulative koje se tiču operacija bespilotnih letelica. Evropska komisija se trudi da ustanovi pravila, takva da nove operacije ne budu ometane nepotrebno teškim i skupim pravilima i procedurama.**

LITERATURA

- Groningen R. (2017) "Cost Benefit Analysis Unmanned Cargo Aircraft: Case study Stuttgart–Urumqi/Shenzhen", preuzeto sa: <https://www.platformuca.org/wp-content/uploads/2017/01/Groningen2017-Business-case-UCA-China-Europe.pdf> , pristupljeno 01. Decembar 2018.
- Hourcade C., Eagles R. (2014) "Unmanned Aircraft Systems (Drones)", preuzeto sa: <https://www.iata.org/pressroom/media-kit/Documents/Unmanned-aircraft-systems.pdf>, pristupljeno 05. Decembar 2018
- Mirković B., Tošić V., Babić O. (2010) Vazduhoplovna pristaništa (II izdanje). Beograd, Republika Srbija. Univerzitet u Beogradu – Saobraćajni fakultet.
- Robinson A. (2016) "Transport Drones and Autonomous Vehicles: The Transportation Mode Dance Card is getting Full", preuzeto sa: <https://cerasis.com/2016/04/07/transport-drones/>, pristupljeno 06. Decembar 2018.

⁹⁰ eng. accident rate – stopa nesreća

⁹¹ eng. accident rate of unmanned aerial vehicles \leq accident rate of aircrafts

THE USE OF DRONES FOR CARGO TRANSPORTATION

Abstract: *Unmanned aerial vehicles, or drones, offer new forms of air freight in the future, with wide spectrum of possibilities. The objective is to address the potential of this new way of cargo transportation and to help its development by setting new standards, with education initiatives, by developing new technologies and with the collaboration of industry partners. It is expected that drones will be able to overcome some of the most often logistics problems by avoiding problematic infrastructure on the land, as well as by accelerating delivery process and making the supply chains more efficient. Emphasis is put on the undeveloped regions, without airport infrastructure, but well connected with other regions or with a potential to produce goods that are in high international demand. To conclude, based on above said, logistics centers represent the best place for implementation of cargo drones.*

Key words: *unmanned aerial vehicle, drone, cargo, logistics center*

PAMETNI TURIZAM KAO KATALIZATOR TURISTIČKOG RAZVOJA REGIONA

Tijana Matejić, MA⁹²,
spec. Dragana Vuković, MA⁹³

Rezime: Pametni turizam predstavlja narednu fazu u evoluciji turizma u odnosu na e-turizam, koja podrazumeva svojevrsnu primenu koncepta “pametnih gradova” u oblasti turizma i referiše na integrativnu aplikaciju informaciono-komunikacionih tehnologija sa ciljem razvoja inovativnih servisa u turizmu. Rad definiše pojam pametnog turizma, opisuje njegove tehnološke i poslovne osnove i ukazuje na ulogu koju pametni turizam može imati u kontekstu stimulanja turističko – privrednog razvoja regiona. Nadalje, u radu je predstavljen model pametne platforme koja integriše podatke o fizičkim i virtuelnim posetama turističkih tačaka od interesa od strane posetilaca i daje personalizovane preporuke u pogledu tokova poseta posetilaca sa ciljem unapređenja njihovih iskustava. Predstavljena platforma se bazira na upotrebi state-of-the-art tehnologija, koristeći mobilnu aplikaciju za pametne telefone, sistem bikona za registrovanje lokacije posetilaca u zatvorenom prostoru, GPS tehnologiju, neuronske mreže i Big Data tehnologije za obradu na ovaj način prikupljenih masovnih podataka i davanje preporuka posetiocima.

Ključne reči: Pametni turizam, Pametni gradovi, Pametne turističke destinacije, Sistemi za davanje preporuka, Lociranje pametnih telefona.

Uvod

Primena informacionih i komunikacionih tehnologija (IKT), decenijama unazad, transformiše poslovne procese u turizmu, čineći ovaj sektor dinamičnijim i konkurentnijim, nudi nove mogućnosti za realizaciju turističkih servisa kao i za prevazilaženje barijera sa kojima se turistička industrija suočava. IKT nudi mogućnosti za prevazilaženje razlika u prostoru i vremenu sa kojima se suočavaju različiti stejkholderi u procesu kreiranja i isporuke turističkih servisa i proizvoda, utiče na globalizaciju turističkog tržišta, uvećanje kvaliteta turističkih iskustava kod konzumenata i pruža mogućnosti za veću ekspanziju kreativnosti i inovativnosti u turističkom sektoru. IKT doprinose unapređenju i

⁹² Visoka tehnološka škola strukovnih studija – Aranđelovac, Serbia, tijana.matejic@vsar.edu.rs

⁹³ Visoka tehnološka škola strukovnih studija – Aranđelovac, Serbia, dragana.vukovic@vsar.edu.rs

transformaciji mnogih turističkih procesa, poput: komunikacije sa klijentima i partnerima, realizacije administrativnih procesa, realizacije procesa rezervacije i plaćanja onlajn, obezbeđivanje novih virtuelnih i realnih turističkih iskustava za interesente, realizacije marketinških istraživanja, diferencijacije i pozicioniranja proizvoda, vođenja poslovnih procesa i upravljanja ljudskim resursima i drugo. Turistički onlajn portali, uveliko su transformisali aktivnosti obezbeđivanja servisa turistima, s obzirom da su se pokazali uspešnim u efektivnoj organizaciji i distribuciji svih potreba turista i ponuda turističke industrije (Wahab, 2017). Primena sistema za onlajn rezervacije i plaćanja, osim poslovanja sa turistima, olakšala je i poslovne procese između provajdera turističkih servisa i turističkih agencija i dovela do pojave onlajn turističkih agencija poput: Booking.com, Expedia, Google Flights, AirBnB i drugo. Primena IKT u turizmu omogućava unapređenje strategija koje su orjentisane na korisnike, umanjeње troškova i stvaranje osnova za širenje partnerstava, čime utiče na poboljšanje konkurentnosti.

Do značajnih promena došlo je i na strani korisnika turističkih usluga, s obzirom da je upotreba novih tehnologija promenila ponašanja i očekivanja korisnika, uvećala transparentnost tržišta i učinila da se korisnici ne prepoznaju više kroz prizmu njihovog doprinosa turističkim iskustvima, već se formalno konceptualizuju i kao ko-kreatori vrednosti u turističkim ekosistemima (Vargo & Lusch, 2008).

Pametni turizam ("smart tourism") predstavlja narednu fazu u evoluciji turizma u odnosu na e-turizam kod kojeg se potencirala intenzivna primena IKT u turizmu. Za razliku od e-turizma kod kojeg je naglasak bio na primeni digitalnih tehnologija u turizmu posebno u fazama pre i nakon turističkih poseta, kod pametnog turizma naglasak je na integraciji fizičkog i digitalnog sveta i na iskustvima koja se stiču tokom putovanja. Drugo, u tehnološkom smislu posmatrano, e-turizam naglasak stavlja na upravljanje informacijama, dok je kod pametnog turizma naglasak na obilju i diverzitetu podataka kojima raspolažu integrativni sistemi (big data). U kontekstu povezivanja poslovnih subjekata, e-turizam se fokusira na parcijalne aktivnosti poslovnih subjekata i konzumenata, dok se pametni turizam fokusira na realizaciju pametnih turističkih ekosistema svih učesnika.

Primena IKT i onlajn društvenih medija u turizmu, od posebnog je značaja za zemlje u razvoju, jer im omogućava, uz niska finansijska ulaganja, bolje pozicioniranje na svetskom turističkom tržištu i veću konkurentnost. Posmatrano iz ugla zemalja u razvoju posebno je značajno da primena IKT utiče na redukciju operativnih troškova i omogućava malim i srednjim preduzećima da konkurišu na međunarodnom tržištu (Arker, 2009).

Prema izveštaju Svetskog Ekonomskog Foruma za 2017 (WEF, 2017), koji se ticao kompetitivnosti sektora turizma i putovanja zemalja širom sveta, Srbija zauzima 95. mesto među 136 analiziranih zemalja. Kada su u pitanju transakcije poslovnih subjekata ka korisnicima koje se realizuju putem Interneta, u istom izveštaju Srbija je zauzela 89. mesto, dok je u pogledu procenjenog stepena upotrebe IKT u realizaciji transakcija između poslovnih subjekata zauzela 95. mesto. Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016 – 2025 kao jedan od nedostataka turističkog sektora identifikuje neadekvatnost Internet platformi i IKT aplikacija za promociju turističkih destinacija, virtuelnih vodiča i drugih aplikacija. Imajući prethodno u vidu, može se zaključiti da primena koncepta

PAMETNI TURIZAM KAO KATALIZATOR TURISTIČKOG RAZVOJA REGIONA

pametnog turizma u Republici Srbiji može biti ključni faktor za podizanje konkurentnosti turističkog sektora i samim tim, značajan stožer daljeg privrednog razvoja.

1. Pojam pametnog turizma

Termin “pametno” je reč koja se sve više nalazi u upotrebi kako bi se opisao tehnološki, ekonomski i društveni razvoj koji se bazira na sinhronizovanoj, povezanoj i koncentrisanoj upotrebi različitih tehnologija koje koriste: senzore, “otvorene podatke”, “big data”, Internet inteligentnih uređaja (eng. Internet of things), RFID, NFC, “računarstvo u oblaku” (eng. Cloud Computing) i druge savremene IKT. Pojam pametnog se može konceptualizovati kao korišćenje operacionih podataka približno u trenutku njihovog nastanka, integrisanje i deljenje podataka i korišćenje kompleksne analitike, modelovanja, optimizacije i vizuelizacije kako bi se donele bolje operativne odluke (Harrison et al, 2010). Debnath et al (2014), definišu pametan sistem kao sistem koji uključuje funkcionalnosti: autonomnog registrovanja, obrade, kontrole, komunikacije, predviđanja i prevencije. U kontekstu poslovanja Van Heck & Vervest (2007), u njihovoj diskusiji o pametnim poslovnim mrežama, naglašavaju da je srž ovakvih mreža zajednička infrastruktura, koja omogućava različitim poslovnim entitetima da sve dok je potrebno prate iste ciljeve i poslovnu logiku i jednostavno se uključuju u mrežu i isključuju iz nje. Ovaj koncept našao je svoje otelotvorenje u pojedinim urbanim područjima i sumarizovan je pod pojmom “pametni gradovi” (eng. smart city) koji na inovativan način koriste tehnologije sa ciljem optimizacije resursa, efektivnijeg upravljanja i unapređenja kvaliteta života u gradovima.

U okviru koncepta pametnih gradova, turizam se posmatra kao servis koji obezbeđuju pametni gradovi i pametan turizam se konceptualizuje kao cilj pametnih gradova (Guo et al., 2014). Kada su u pitanju posetioci i turisti, pametni turistički ekosistemi treba da pruže podršku u: (1) predviđanju potreba korisnika na osnovu različitih faktora i davanju relevantnih preporuka posetiocima, (2) obogaćivanju on-site iskustava kroz obezbeđivanje bogatih informacija koje se baziraju na kontekstu upotrebe, (3) omogućavaju posetiocima da dele svoja iskustva sa drugim korisnicima. Iz ugla turističke industrije od ovih sistema se očekuje da pruže podršku u povezivanju i komunikaciji sa partnerima, ko-kreiranju vrednosti, automatizaciji procesa, predviđanju tržišnih potreba, kreiranju novih proizvoda i drugo. Iako ovi sistemi mogu biti heterogeni, distribuirani i ponekad fragmentisani, osnovni ciljevi razvoja ovih sistema su: otvorenost, skalabilnost i kooperativnost uz obezbeđivanje potpune autonomije industrijskih subjekata, održavanje procesa razvoja turističkih iskustava i svih poslovnih faza (Staab & Werthner, 2002).

Pametni turizam obuhvata tri komponente: (1) Pametne destinacije, (2) Pametne poslovne ekosisteme i (3) Pametna iskustva (Gretzel et al, 2015).

Pametne turističke destinacije predstavljaju ekosisteme koji obezbeđuju kompetitivnost turističkih destinacija i predstavljaju implementaciju koncepta pametnih gradova u oblasti turizma koja se bazira na sinergiju ljudi, informaciono-komunikacionih tehnologija i liderstva u gradovima i omogućava realizaciju inovativnih i personalizovanih servisa posetiocima i građanima. Ključni aspekt pametne destinacije je integracija informaciono – komunikacionih tehnologija u fizičku infrastrukturu. Tako na primer, grad Brisbejn, integriše preko 100 bikona na tačkama od interesa koji zajedno sa aplikacijom za

pametne telefone isporučuju posetiocima informacije o turističkim objektima kada se nalaze u njihovom radijusu. Lopez de Avila (2015) definiše pametnu turističku destinaciju kao "inovativnu turističku destinaciju koja se bazira na infrastrukturi savremenih tehnologija koja garantuje održivi razvoj turističkih oblasti, koje su raspoložive svima, olakšavaju interakciju posetilaca sa okruženjem, uvećavajući kvalitet iskustva na destinaciji i poboljšava kvalitet života rezidenata".

Pametni poslovni ekosistemi podrazumevaju kompleksne sisteme koji kreiraju i podržavaju razmenu turističkih resursa i zajedničko kreiranje turističkih iskustava. Servisni ekosistem je struktura koja spontano vremenski i prostorno registruje i reaguje na događaje i sastoji se od velikog broja slabo povezanih ekonomskih i društvenih učesnika, koji saraduju putem institucija i tehnologija, radi (1) zajedničke proizvodnje servisa, (2) razmene servisa i resursa i (3) zajedničkog kreiranja vrednosti. Dakle, kod pametnih ekosistema svaki stejkholder je učesnik koji može da razmenjuje resurse sa drugim učesnicima radi zajedničkog kreiranja vrednosti i bude proizvođač, konzument, posrednik i drugo, što zahteva redefinisane uloga subjekata u turističkoj industriji (Vargo & Lush., 2008). Yoo et al. (2015) opisuju strategije koje je primenio TripAdvisor i naglašavaju da pametni turistički ekosistemi treba da omoguće stejkholderima da se uključuju i isključuju ad-hoc iz sistema, zavisno od resursa koje je potrebno razmeniti.

Pametna iskustva predstavljaju komponentu koja se fokusira na unapređenje iskustava korisnika kroz personalizaciju servisa, postojanje svesti o kontekstu realizacije servisa i monitoring u realnom vremenu.

Prikupljanje, obrada i razmena informacija vezanih za turizam je središnja funkcija pametnih turističkih ekosistema. Uopšteno, ovakvi turistički ekosistemi koriste pametne tehnologije u kreiranju, upravljanju i isporuci pametnih turističkih servisa i karakteriše se intenzivnom razmenom i obradom podataka.

Na osnovu prethodnog, pametni turizam se može definisati kao integrisani napor u prikupljanju i agregaciji podataka do kojih se dolazi na bazi fizičke infrastrukture, društvenih veza, organizacionih izvora i ljudi u kombinaciji sa naprednim tehnologijama sa ciljem transformacije podataka u iskustva koja se stiču u okviru destinacija i poslovnih vrednosti sa jasnim fokusom na efikasnost, održivost i unapređenje iskustava (Gretzel et al., 2015).

2. Tehnološka komponenta pametnog turizma

U okviru koncepta pametnog turizma tehnološka potpora se posmatra kao infrastruktura koja treba da uključi različite inteligentne tehnologije koje mogu da omoguće razumevanje konteksta realnog sveta, isporuku kontekstno zavisnih servisa, jednostavno povezivanje različitih subjekata i podrže naprednu analitiku podataka sa ciljem optimizacije poslovnih vrednosti. Tehnološka komponenta pametnog turizma je kompleksna, obuhvata pervazivnu infrastrukturu, mobilne i konteksta svesne sistema i dinamičnu povezanost koja podržava interakcije u realnom vremenu ne samo sa fizičkim okruženjem, već i sa provajderima turističkih servisa, povezanim ustanovama i društvom, koje je direktno i indirektno vezano za posetioca.

PAMETNI TURIZAM KAO KATALIZATOR TURISTIČKOG RAZVOJA REGIONA

Primeri tehnologija koje se u ovom domenu koriste su: Internet inteligentnih uređaja, senzorske tehnologije, tehnologije za lociranje, BigData tehnologije, savremene tehnologije za analizu podataka (eng. DataMining), Ambijentalna inteligencija, sistemi za kreiranje produžene realnosti (eng. Augmented reality), Sistemi za podršku odlučivanju, Sistemi za davanje preporuka, Autonomni agenti i drugo.

Kod pametnih gradova podaci se prikupljaju putem senzora, telefona, video/audio mreža, log fajlova, transakcionih aplikacija, veba, društvenih medija gde je većina podataka generisana u realnom vremenu i velikog je obima. Pervazivne tehnologije, poput Interneta inteligentnih uređaja (eng. Internet of things, IoT) predstavljaju ključnu komponentu za realizaciju koncepta pametnih gradova i pametnog turizma, s obzirom da omogućava realizaciju prilagođenih turističkih servisa koji poseduju svest o kontekstu njihove aktuelne upotrebe. IoT tehnologija ima potencijal da integriše sve vrste turističkih resursa, posebno informacionih resursa, pri čemu ekonomska moć pametnog turizma upravo potiče iz kontrole informacionih izvora i tokova.

Izraz Internet inteligentnih uređaja označava trend gde veliki broj ugrađenih uređaja koristi komunikacione servise koje nudi Internet Protokol. Sa mnogim od ovih uređaja, koji se često nazivaju – pametni objekti, direktno ne radi čovek, već postoje kao delovi u zgradama ili vozilima ili su rašireni u okruženju (*IETF, 2015*). Osnovna ideja iza ovaog koncepta je pervazivno prisustvo u okruženju različitih objekata poput: RFID tagova, senzora, aktuatora, pametnih telefona i satova koji su u stanju da stupaju u uzajamne interakcije i saraduju sa susednim objektima radi ostvarivanja postavljenih ciljeva (Want et al., 2015). Chen (2013) je dizajnirao sistem za lociranje posetioca u realnom vremenu koji se bazirao na primeni IoT paradigme i koristi se za razmenu informacija. Wen et al. (2013) su razvili model za informatizaciju turističkih proizvoda kroz analizu ključnih procesa turističkih proizvoda. Kao rezultat razvili su sistem za praćenje koji se bazira na webu koji koristi dvodimenzionalni kod. Guo (2010) je primenio model geo-prostornog servera za podatke u oblasti inženjeringa turizma i uspostavio hijerarhijski teorijski sistem za javni informacioni servis za lociranje. TrUST koristi IoT paradigmu i implementaciju „pametnih objekata“ kako bi se poboljšalo korisničko iskustvo prilikom posete istorijskih centara (Chianese et al., 2015).

Chen i Zhou (2010) ističu da IoT tehnologija unapređuje sektor turizma u svim njegovim aspektima. Selekcija turističkih destinacija, planiranje ruta, bukiranje hotela i integrativni menadžment turističkih atrakcija se može vršiti korišćenjem IoT informacionog sistema. Buduće aplikacije IoT tehnologije u pametnom turizmu uključuju inteligentne sisteme za upravljanje hotelima, inteligentne sisteme za kupovinu karti, inteligentne sisteme za udaljeni video monitoring, sisteme za navođenje, inteligentne sisteme za turističke agencije i drugo.

Pametni turistički ekosistemi generišu obimne količine po sadržaju i formi heterogenih podataka (eng. big data) koji se prikupljaju putem različitih sistema i od strane različitih subjekata, te je jedan od ciljeva ovih sistema adekvatno prikupljanje, filtriranje i čuvanje podataka, sa jedne strane i inteligentna obrada i multidimenzionalno analiziranje prikupljenih podataka, radi ekstrakcije znanja koja pružaju podršku u poslovnom odlučivanju, inovacijama, operacijama i servisima. Big data objedinjuje različite tehnologije

za prikupljanje, obradu (u realnom vremenu, paketnu i hibridnu), Data Mining metode za analizu podataka, skladištenje podataka, vizuelizaciju i drugo- i ekstrahuje i organizuje vredne informacije iz skupova podataka koji ubrzano rastu, velikog su volumena, različitih formi, učestalo se menjaju i prikupljaju se iz raznovrsnih i autonomnih izvora za najkraće moguće vreme, koristeći različite statističke tehnike i tehnike mašinskog učenja. Tehnologija Cloud computinga („Računarstvo u oblaku“) su kroz pružanje osnove za čuvanje i obradu opsežnih podataka obezbedile efikasnu i ekonomičnu platformu za skladištenje i obradu big data podataka i time obezbedila dodatnu podršku za integraciju obimnih heterogenih podataka, kakvi su oni koje generišu pametni turistički ekosistemi.

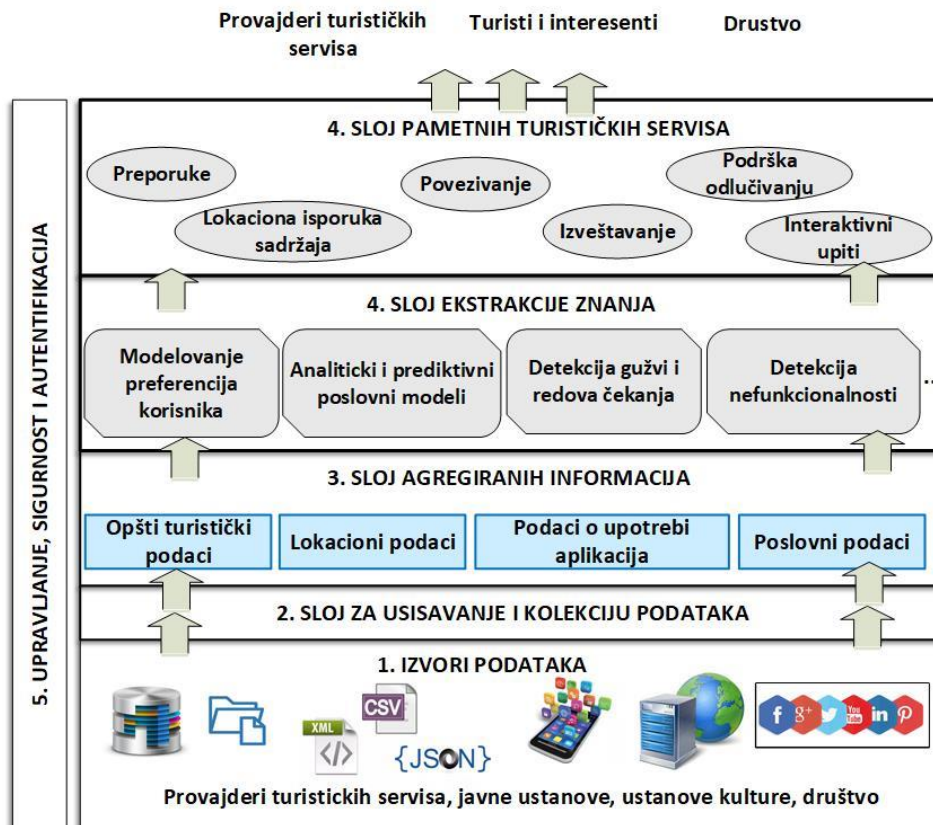
Važan aspekt razvoja pametnih servisa je personalizacija servisa, gde je personalizacija proces prikupljanja i obrade podataka o potrebama i afinitetima korisnika radi kreiranja servisa koji zadovoljavaju potrebe korisnika i baziraju se na informacijama koje su relevantne za korisnika. Sistemi za davanje preporuka olakšavaju korisnikov pristup relevantnim informacijama i predstavljaju jednu od najznačajnijih oblasti u personalizaciji korisničkih servisa. Problem davanja preporuke se obično definiše kao problem procenjivanja relativnih ocena stavki koje korisnik nije prethodno video/okusio u smislu interesovanja koje bi korisnik za njih mogao pokazati, a na osnovu definisanog modela preferencija korisnika. Takva ocena se obično bazira na ocenama koje je korisnik davao drugim stavkama, odnosno istoriji njegovih preferencija u pogledu sličnih stavki u prošlosti (filtriranje na bazi sadržaja), ocenama koje su dali drugi korisnici za koje se ustanovi da su slični odnosnom korisniku (kolaborativno filtriranje) ili koristi hibridni pristup koji kombinuje rezultate prethodna dva sistema. Posebnu kategoriju ovih sistema čine Sistemi preporuke lokacija/tačaka od interesa (point-of-interest, POI) koji uzimaju u obzir geografsku poziciju stavki koje se preporučuju u odnosu na poziciju korisnika, znanja o uticaju geografske lokacije na ponašanje korisnika prilikom determinisanja preferencija korisnika dok pojedini Sistemi preporuke uzimaju u obzir i podatke o društvenom uticaju i vremenskoj dimenziji.

3. Model platforme pametnog turističkog ekosistema

Model informacione arhitekture pametnog turističkog ekosistema (PTE) kroz pet slojeva apstrahuje informacione tokove koji na svom izlazu omogućavaju realizaciju pametnih turističkih servisa za provajdere turističkih servisa (PTS), turiste i društvo u celini i podrazumeva implementaciju big data i IoT tehnologija pri realizaciji platforme PTE. Model koristi tehnologije koje omogućavaju fleksibilno uključivanje različitih subjekata ekosistema i koristi skalabilnu i modularnu arhitekturu.

U okviru **sloja izvora podataka** su informacioni izvori poput: baza podataka i fajl sistema, mobilne, desktop i veb aplikacije provajdera turističkih servisa, ustanova kulture i turističkih organizacija i drugih učesnica ekosistema, uključujući centre za zdravstvenu zaštitu, auto-moto saveze, meteorološke stanice i dr., aplikacije za lociranje pametnih telefona posetilaca koje koriste GPS, bikon, QR kod, RFID, tehnologije za vizuelno lociranje, aplikacije za lociranje pokretnih objekata turističke baštine, aplikacije koje koriste senzorske mreže za ustanovljivanje faktora orkuženja, kao i društvene mreže koje putem svojih API-ja omogućavaju pristup relevantnim informacijama i servisima koje obezbeđuju.

Model informacione arhitekture pametnog turističkog ekosistema

Sloj za usisavanje i kolekciju podataka obuhvata servise koji se koriste za ekstrakciju, prikupljanje, agregiranje i upravljanje tokovima velikog obima heterogenih podataka i uključuje aplikacije i konektore za ekstrakciju i praćenje promena podataka u okviru različitih baza podataka i fajl sistema (namenski konektori, Debezium, Sqoop), aplikacije za prikupljanje podataka o logovima sa web servera i iz online društvenih servisa i mreža (**Apache Flume, Apache Nifi, Elastic Logstash, StreamSets**) i servise za razmenu poruka (npr. Apache Kafka) zajedno sa aplikacijama za indeksiranje podataka. Alati koji se na ovom sloju koriste treba da obezbede format za serijalizaciju podataka, odnosno njihovo konvertovanje u jedinstveni format, čime se omogućava jednostavnije povezivanje podataka.

Sloj agregiranih informacija uključuje četiri klase informacija koji predstavljaju osnovu za izgradnju sistema za isporuku inteligentnih servisa. Opšti turistički podaci uključuju različite tipove podataka koji su relevantni za turiste poput: podataka o turističkim atrakcijama, lokacijama i objektima kulturne baštine, smeštajnim kapacitetima, prevozu i stanju na putevima, o radu PTS, vremenskim uslovima, restoranima i događajima, podataka iz komentara drugih posetilaca i drugo. Lokacione informacije prikupljaju se na osnovu podataka koje obezbeđuju aplikacije za lociranje turista i objekata kulturne baštine i informacioni sistemi lokalnih PTS i obuhvataju informacije o trenutnim lokacijama turista,

gužvama na destinacijama, lokacijama koje su turisti posetili, vremenima zadržavanja turista u blizini objekata i u okviru turističkih destinacija i drugo. Ove informacije pružaju osnovu za realizaciju kontekstno osetljivih servisa turistima, kao i za modelovanje preferencija posetilaca. Podaci o ponašanju korisnika pri upotrebi aplikacija vezuju se pojedinačno za korisnike, kao i prethodna klasa informacija i uključuju podatke o izvršenim rezervacijama i kupovinama u okviru aplikacija, pretragama, deljenjima na mrežama, zadržavanja na stranicama i drugo i koriste se kao osnova za modelovanje preferencija korisnika. Poslovni podaci relevantni su za PTS i uključuju podatke o finansijskim i poslovnim pokazateljima, mrežama partnera, poslovnim praksama i drugo i koriste se kao osnova za izgradnju i primenu poslovnih analitičkih i predikcionih modela. Kada su u pitanju tehnologije koje se na ovom sloju koriste za skladištenje podataka, mogu se koristiti HDFS fajl sistem koji omogućava distribuirano skladištenje i obradu podataka u okviru klastera računara i NoSQL baze podataka (poput HBase) pružajući brzo izvršavanje ad-hok interaktivnih i kompleksnih upita nad podacima. Pri obradi distribuiranih podataka koriste MapReduce, Spark, TEZ i drugo.

Sloj ekstrakcije znanja primenjuje različite matematično-statističke modele i metode mašinskog učenja (poput neuronskih mreža) radi ekstrakcije modela koji predstavljaju osnovu za realizaciju inteligentnih servisa. Alati koji se u ovom domenu mogu koristiti su: R, Mahout, MLib i drugo.

Sloj pametnih turističkih servisa obuhvata aplikacije i servise koji su adaptirani turistima i njihovim trenutnim kontekstima u okviru kojih koriste turističke servise, te obezbeđuju korisnicima putem mobilnih, desktop i on-site aplikacija informacije i iskustva koji su za njih relevantni i adaptirani njihovim trenutnim potrebama, poput isporuke informacija o lokacijama na kojima se korisnici trenutno nalaze putem mobilne aplikacije ili na displejima, realizacije fizičkih efekata na lokacijama na kojima se korisnici trenutno nalaze, povezivanja sa korisnicima koji se nalaze na istoj turističkoj destinaciji, vodičima i drugo. Kada su u pitanju PTS ovaj sloj omogućava realizacija ad-hok, interaktivnih upita, napredno analitičko izveštavanje i direktnu podršku pri donošenju poslovnih odluka i pri povezivanju sa poslovnim partnerima u okviru pametnog turističkog ekosistema.

Sloj za upravljanje, sigurnost i autentifikaciju, zadužen je za: kolaboraciju među komponentama sistema i upravljanje resursima (gde se mogu koristiti big data rešenja kao što su ZooKeeper, Oozie, Sentry itd.), autorizaciju, verifikaciju i šifrovanje (mogu se koristiti LDAP, Guardium, Kerberos i drugo).

4. Zaključak

Pametni turizam predstavlja novu eru u razvoju turističke industrije koja koristi savremene tehnologije u prikupljanju, integraciji, centralizaciji i upravljanju raznovrsnim informacijama koje su značajne za turizam i koje se mogu koristiti u kontekstu unapređenja servisa koji se obezbeđuju turistima radi poboljšanja turističkih iskustava i realizacije uvećanih poslovnih vrednosti. Integrativna analiza i pristup informacijama koje obezbeđuju raznovrsni članovi turističkog ekosistema poput turista, turističkih agencija, hotela, turističkih organizacija, ustanova kulture i dr. i upotreba senzorskih tehnologija za prikupljanje podataka u realnom vremenu, omogućavaju ekstrakciju novih znanja, na IKT baziranih prediktivnih, analitičkih modela i modela za podršku odlučivanju, pružiti podršku u povezivanju poslovnih partnera i drugo, unaprediti sektor turizma i učiniti ga konkurentnijim na svetskom tržištu.

Podizanje turističke konkurentnosti i bolja organizacija i sistematizacija turističkog sektora od posebnog su značaja za zemlje u razvoju, kod kojih razvoj turizma ima snažan uticaj i na druge ekonomske sektore i može da predstavlja jedan od faktora uravnoteženog i održivog privrednog rasta. Model platforme koji je predstavljen u radu koristi se kao osnova za izgradnju platforme turističkog ekosistema grada Aranđelovca, koja trenutno integriše informacije koje obezbeđuju veb aplikacija Narodnog muzeja i Visoke tehnološke škole strukovnih studija u Aranđelovcu, realizuje funkcije lociranja u otvorenom (objekti u okviru parka Bukovičke banje) i zatvorenom prostoru (koristeći sistem bikona, neuronske mreže za određivanje lokacije pametnog telefona i QR kodove u okviru Narodnog muzeja) i obezbeđuje servise: lokaciona isporuka sadržaja, davanje preporuka turistima, inteligentno izveštavanje i interaktivno postavljanje upita. Sistem je trenutno razvijen na nivou prototipa i u skorijoj budućnosti se očekuje njegovo stavljanje u širu upotrebu, gde će obuhvatiti širi opseg informacija i servisa vezanih za realizaciju turističkih servisa grada Aranđelovca. U kasnijoj fazi razvoja, radiće se na uključivanju drugih regionalnih turističkih destinacija i gradova, te će biti izvedena studija sa ciljem procene uticaja koji odnosna platforma ima na razvoj sektora turizma u regionu.

LITERATURA

- Arker, D. (2009). *Building Strong Brands*. SMQ, (6), New York.
- Chen, C., & Zhou, Q. (2010). A Study on IOT Technology in Upgrading Traditional Industries. *Journal of Hangzhou Dianzi University (Social Sciences)*, 6(4), 1-6.
- Chen, H., Cui, L., & Xie, K. (2013). A Comparative Study on Architectures and Implementation Methodologies of The Internet of Things. *Chinese Journal of Computers*, 36(1), 168-188
- Chianese A., Piccialli F. & Riccio G (2015) The TrUST project: improving the fruition of historical centers through Smart Objects, Elsevier (2015).
- Debnath, A. K., Chin, H. C., Haque, M. M. & Yuen, B. (2014). A methodological framework for benchmarking smart transport cities. *Cities*, 37, 47-56

- Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z. & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments, *Electronic Markets*
- Guo, X. (2010). Research on Digital Tourism Engineering Based on G/S Model and Its Evaluation Technology. Chengdu University of Technology, 47-60.
- Guo, Y., Liu, H., & Chai, Y. (2014). The Embedding Convergence of Smart Cities and Tourism Internet of Things in China: An Advance Perspective. *Advances in Hospitality and Tourism Research*, 2(1), 54-69.
- Harrison, C., Eckman, B., Hamilton, R., Hartswick, P., Kalagnanam, J.,Paraszczak, J.,&Williams, P. (2010). Foundations for smarter cities. *IBM Journal of Research andDevelopment*, 54(4), 1–16.
- IETF (2015). Architectural Considerations in Smart Object Networking*, Internet Architecture Board, Request for Comments: 7452, ISSN: 2070-1721, preuzeto sa: <https://tools.ietf.org/html/rfc7452>, pristupljeno: 20. decembar 2018.
- Lopez de Avila, A. (2015). Smart Destinations: XXI Century Tourism. Presented at the ENTER2015 Conference on Information and Communication Technologies in Tourism, Lugano, Switzerland, February 4-6, 2015.
- Staab, S., & Werthner, H. (2002). Intelligent systems for tourism. *IEEE Intelligent Systems*, November/December, 2002, 53–55.
- Van Heck, E. & Vervest, P.(2007). Smart Business Networks: How The Network Wins. *Communications of the ACM*, 50 (6), 29-37
- Vargo, S. & Lusch, R. (2008). Service-dominant logic: Continuing the evolution. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 36(2), 1-10
- Wen, W., Xu, C., & Li, X. (2013). Design and Implementation of Tourism Commodities Traceability System Based on Internet of Things. *Science and Technology Management*, 9, 116-120.
- Wahab I., (2017). Role of Information Technology in Tourism Industry: Impact and Growth, *International Journal of Innovative Research in Computer and Communication Engineering*, 260-263.
- World Economic Forum (2017). *The Global Competitiveness Report 2017–2018*. Geneva: WFE publishing.
- Yoo, K.-H., Sigala, M., & Gretzel, U. (2015). Exploring TripAdvisor. In R. Egger, I. Gula, & D. Walcher (Eds.), *Open Tourism – Open Innovation, Crowdsourcing and Collaborative Consumption challenging the tourism industry*. Heidelberg: Springer Verlag.

**SMART TOURISM AS A CATALYST FOR TOURISTIC DEVELOPMENT
OF THE REGION**

Abstract: *Smart tourism represents the next phase in the evolution of tourism in relation to e-tourism, which entails the application of "smart cities" concept in tourism and refers to the integrative application of ICT in order to develop innovative tourism services. This paper defines the notion of smart tourism, describes its technological and business basics and explains the role of smart tourism in stimulating tourism and economic development of the region. Furthermore, this paper presents a model of smart platform, which integrates data on physical and virtual visits to touristic points of interest and provides personalized recommendations regarding the visiting trends with the aim of improving visitors' experiences. The presented platform is based on the use of state-of-the-art technologies, using a mobile smartphone application, beacon's system for recording indoor visitors' locations, GPS technology, neural networks and Big Data technologies for processing mass-collected data and giving recommendations to visitors.*

Keywords: *Smart tourism, Smart cities, Smart touristic destinations, Recommendation systems, Smart phone locating.*

ГРАД ПИРОТ

FAKULTET ZA
MENADŽMENT
ZAJECAR

AKADEMIJA MLEKA I ZDRAVE HRANE KROZ PROJEKAT PREGOGRANIČNE SARADNJE KAO RAZVOJNA ŠANSI PIROTSKOG REGIONA

Dipl. inž Saša Petrović⁹⁴

Apstrakt: Uvid u istoriju ekonomskih, socijalnih i odbrambenih strategija jasno nam šalje poruku da onaj ko upravlja kvantitetom i kvalitetom zdravstveno bezbednosnih i ekonomskih resursa za proizvodnju i promet, dostupnost potrošačima i proizvođačima: hrane, vode, energije, vazduha i clobode odlučivanja, taj može (ucenjivački) da upravlja i ponašanjem naroda na datom području (ili u celom svetu). Stoga se kao nasušna potreba javlja neophodnost da svaka država, ali i region, ima autonomnu strategiju razvoja, u kojoj se definišu pravci i potencijali razvoja. Namera ovog rada je da ukaže na jednu od mogućih razvojnih šansi Pirotskog regiona, a to je po našem mišljenju i Akademija mleka i zdrave hrane. Pirotski okrug, od davnina poznat po proizvodnji hrane posebno mlečnih proizvoda i u Srbiji je kraj ima najviše brendiranih proizvoda od hrane. Pirotski okrug ima Staru planinu, prirodni rezervat sa izvanrednim, danas neiskorišćenim potencijalima za proizvodnju hrane, posebno zdrave hrane. Pirotski okrug poseduje bazu za izvođenje praktične nastave na budućoj Akademiji: srednju mlekarsku školu (jednu od najpriznatijih u Srbiji koja se bavi i proizvodnjom kačkavalja) i Zavod za poljoprivredu u kome se neguju i razvijaju autohtone rase pirotskih ovaca. U ovom projektu moguće je i poželjno je prvenstveno zbog podrške EU koja podržava ovakve projekte, ostvariti i pograničnu saradnju sa Bugarskom (koja jednim delom već i postoji). Akademija mleka i hrane, posebno zdrave i brendirane hrane sa zaštićenim geografskim poreklom, potpuno smo sigurni, mogla bi biti ta i takva institucija koja bi predstavljala „mozak“ i generator opšteprivrednog ali i svedruštvenog razvoja Pirotskog okruga.

Ključne reči: Akademija mleka i zdrave hrane, Pirotski region, pogranična saradnja, razvoj, zdrava hrana

UVOD – DOBAR PLAN ZA USPEŠAN RAZVOJ

Narodi koji žele da svoju sudbinu drže u svojim rukama – brojčano veliki ili mali, bogati ili siromašni – trude se da definišu strategiju svog razvoja, koja će im omogućiti da u meri koliko je to realno moguće budu *subjekti*, a ne puki *objekti* istorijskih zbivanja. Da bi se izbegla stihijnost, proizvoljnost i neravnomernost u razvoju, da bi se zadovoljile narastajuće

⁹⁴ Saša Petrović, Mlekarska škola ..Dr.Obren Pejić.. Pirot, petrovicsasa73@gmail.com;

potrebe ljudi, neophodno je da se na nivou države, regiona ili manjih administrativnih celina prave planovi razvoja i strategije za njihovo ostvarenje. Pri tome se polazi od realnih mogućnosti, prirodnih odlika, društvenih prilika i stvarnih mogućnosti zemlje (društva) u sklopu međunarodnih okolnosti. Samo tako napravljena strategija, nacionalno odgovorna i vizionarska, može da donese neku dobrobit, da dugoročno reši neke probleme i dalje omogući zadovoljavanje naraslih potreba ljudi.

Nesporno je da svaka zemlja (društvo) ima svoje posebnosti koje moraju da se imaju na umu pri izradi bilo koje i bilo kakve strategije. Nijedna strategija, pa ni srpska, ne može da bude prosta kopija ili kompilacija stranih strategija, zato što mora da se vodi računa o našim posebnostima. Strane strategije mogu da budu uzor u metodološkom smislu, u načinu sagledavanja i rešavanja problema, u sagledavanju opštih svetskih tokova i težnji, ali nikada ne mogu u potpunosti da odraze sve naše posebnosti. Osnovni cilj izrade nacionalne strategije razvoja Srbije u 21. veku jeste da se ozbiljnom analizom ukaže na stanje u najvažnijim elementima razvoja društva i države, da se identifikuju glavni problemi i ukaže na varijante njihovog prevazilaženja. Time bi se, s jedne strane, Republika Srbija predstavila svetu i svojim građanima kao ozbiljna država, a s druge strane, stvorila bi se osnova za izradu pojedinačnih strategija na usaglašenoj jedinstvenoj platformi. Naš priznati ekonomista Oskar Kovač, govoreći o svrsishodnosti nacionalnih strategija razvoja posebno u kriznim vremenima smatra da: „Strateški valja razmišljati upravo u naizgled bezizlaznim situacijama. Tada nije dovoljno tražiti ‘promene’ već je nužno iskazati kuda željene promene treba da vode“ (Kovač, 2003, str. 5). Dakle, treba imati viziju i uporno raditi na njenom sprovođenju u delo.

Ono što važi za državu u celini, važi i za manje administrativne celine, koje takođe u okviru svojih nadležnosti i mogućnosti treba i mogu da donose svoje razvojne strategije. Svaki region ima svoje komparativne prednosti koje može afirmisati i koje treba da budu osnovni zamajac njegovog razvoja.

1. Srbija i pogranični regioni u svetlu demografskih činjenica

Demografske činjenice su najsigurniji (reč je o egzaktnim faktorima) pokazatelji trenda kretanja jedne nacije. Šta nam oni govore kada je srpski narod u pitanju? Srpski narod je na „sigurnom“ putu demografskog samouništenja i nestanka! Srbija se iz godine u godinu demografski smanjuje; zbog novog „danka u krvi“ srpska nacija sve više stari, čime se nenadoknadivo potire reproduktivni deo nacije. Prema podacima koje navodi Unija prosvetnih radnika u 2013/2014. godini u osnovnim i sredljim školama upisano je negde oko osamsto hiljada đaka. A školske 1995/1996. godine upisano je milioni stočetnaest hiljada đaka. Dakle, za manje od 20 godina iz obrazovnog sistema nestalo je oko 300. 000 dece (2014). Osnovni činilac od koga zavisi obim ljudskih resursa u Srbiji je, naravno, demografski pad. To ćemo ilustrovati upoređivanjem samo dve kohorte: 1985. godine u Srbiji je bilo 101.938 živorođene dece, a godine 2012 – 67.257 dece. Dakle, broj dece rođene 2012. godine je tačno 66% broja dece rođene 1985. godine. (RZS, 2012).

Podaci koje iznosi Vukmirović, baveći se detaljnom analizom kretanja stanovništva u pograničnim područjima, više su nego zabrinjavajući. Uz bugarsku granicu prostire se 68 seoskih naselja. U periodu od 1971. do 2011. godine ukupan broj stanovnika u posmatranim

AKADEMIJA MLEKA I ZDRAVE HRANE KROZ PROJEKAT PREGOGRANIČNE SARADNJE KAO RAZVOJNA ŠANSI PIROTSKOG REGIONA

naseljima smanjen je za gotovo dve trećine (-64.5%). Čak 62 naselja su ostala bez više od polovine stanovnika, 52 naselja bez više od dve trećine, 44 naselja bez više od tri četvrtine, 39 naselja bez više od četiri petine stanovnika dok je 18 naselja je izgubilo više od 90% stanovnika. Uz makedonsku granicu prostiru se 22 seoska naselja. Najveći gubitak stanovništva u periodu od 1971. do 2011. godine pretrpela su upravo naselja uz makedonsku granicu a taj gubitak je veći od četiri petine (-81.5%) stanovništva. Uz granicu sa Crnom Gorom prostire se ukupno 35 seoskih naselja od kojih samo dva naselja (Draga 1% i Spiljani 8.3%) u opštini Tutin beleže porast broja stanovnika. Ukupan gubitak broja stanovnika u naseljima uz crnogorsku granicu u periodu od 1971. do 2011. godine iznosi 57.2 Uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom prostire se 68 naselja, 6 gradskih i 62 seoska. Negativan priraštaj stanovnika beležimo u 50 dok u 18 naselja beležimo porast broja stanovnika. Ukupno pomatrano, broj stanovnika koji žive u naseljima neposredno uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom je od Popisa stanovništva 1971. do Popisa stanovništva 2011. godine uvećan za 5.8%, s tim što su sela izgubila 14.6% stanovnika dok je broj stanovnika u gradskim naseljima značajno uvećan Uz teritoriju Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija prostire se ukupno 91 seosko naselje. Ukupno posmatrano, smanjenje broja stanovnika u selima koja se prosturu uz teritoriju Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija iznosi 72.2%. Četiri sela su se potpuno ugasila, devet sela je ostalo na jednocifrenom broju, 42 sela na dvocifrenom a samo 16 sela beleži trocifren broj (max=446) stanovnika. (Vukmirović, 2013)

Polako, ali sigurno, zamire život na selu. To nije izraženo samo u pograničnim i brdsko-planinskim područjima, već i u selima u blizini gradova. Bavljenje zemljoradnjom ili drugim biznisom na selu postaje sve manje atraktivno i privlačno za stanovnike sela. Još uvek stanovništvo napušta sela, odlazi u gradove ili inostranstvo u potrazi za boljim i sigurnijim poslom. Zbog pogoršavanja uslova života i rada na selu i poljoprivredi, izraženog bekstva sa sela, neracionalnog korišćenja raspoloživih resursa u ovim sredinama, u porastu je seosko siromaštvo, inače izraženije nego u gradovima. Vrlo veliki problem Srbije jeste što se dramatično smanjuje broj stanovnika u ogromnom broju sela, naselja i gradova, regionima. Po istraživanju obavljenom u okviru SANU, u 986 sela stanovništvo je drastično smanjeno, svako ima ispod 100 stanovnika i u proseku je vrlo staro – preko 50 godina i ako se ispoljeni trend smanjenja nastavi, ona će za petnaestak godina postati potpuno pusta. Dramatično se smanjuje i broj stanovnika u 46 lokalnih samouprava u kojima je dohodak po stanovniku za preko 60% niži od republičkog proseka koji je inače vrlo nizak (SANU, 2014).

Demografski podaci nam nedvosmisleno pokazuju da su popogranične opštine u vrlo negativnom trendu smanjenja stanovništva i da je, na duži vremenski period posmatrano, njihova perspektiva jako sumorna. Posebno je za opstanak ovih regiona opasan trend odliva mozgova⁹⁵. Odliv mozgova se odvija u dva pravca: prema inostranstvu i ka centralnoj Srbiji, posebno Beogradu. Najveći broj mladih koji se školuju u Beogradu ostaju u tom gradu ili traže načina da odu u inostranstvo. Na taj način ovi regioni ne samo da se demografski

⁹⁵ O ovom fenomenu šire u radu: Odliv Mozgova u funkciji zamene stanovništva u Srbiji, u: *Migranti na raskršću ili bespuću zemlje Srbije*, priredili Jovan Ćirić i Branislav Knežević. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Regionalno predstavništvo Ruske humanitarne misije na Balkanu., 2016. str. 15-31

prazne već i ostaju bez razvojnih potencijala. Taj „odliv naučnih i tehničkih kadrova“ je ozbiljna posledica globalizacijske prakse. Nerazvijene države ulažu velika sredstva u obrazovanje, a plodove „ljudskog kapitala“ ubiraju veće razvijene države. Veliko je pitanje kako se može ublažiti, ako već ne može sprečiti moderna eksploatacija profesionalne inteligencije. Ukoliko se razlike u privrednoj razvijenosti, tehnološkoj opremljenosti i političkoj moći prodube između bogatih i siromašnih zemalja i delova sveta, nema sumnje da će i obrazovanje slediti podele o kojima je reč. Globalizacija (najbogatija zapadna društva) „otima“ talente malim nerazvijenim društvima, zahvaljujući materijalno-finansijskim prednostima.

Pirotski region, bez obzira što se prema nekim statističkim podacima nalazi u vrhu republičkog proseka takođe beleži vrlo negativne demografske tendencije i doživljava sudbinu ostalih pograničnih regiona⁹⁶. Za razvoj ovog regiona kao i drugih posebno je nepovoljna izrežna tendencija odlazak mladih školovanih ljudi. Na taj način ovi regionu sa jedne strane ostaju bez najreproduktivnijeg stanovništva čime se povećava starosna struktura struktura stanovništva i sve više smanjuje stanovništvo. Sa druge strane ova područja ostaju i bez razvojnog potencijala jer oni koji su najsposobniji i koji treba da budu nosioci razvoja odlaze u razvijenije sredine.

2. Razvojni potencijali pirotskog regiona

Razvojni potencijali pirotskog regiona su svakako raznovrsni i mnogobrojni o kojima se dosta pisalo i na čiju promociju lokalne samouprave u ovom kraju rade. Ne zanemarujući druge, ovom prilikom ukazujemo na tri razvojne šanse pirotskog regiona, a koje su vezane za proizvodnju ekološki zdravih proizvoda, povezane sa razvojem čitave Stare planine, koje su povezane sa razvojem ekoturizma i proizvodnju zdrave hrane a ujedno su deo dugogodišnje tradicije ovog kraja. Reč o pirotskom ćilimu, pirotskom kačkavalju i pirotskoj peglanoj kobasici.

Tokom vekova, najvažnija zanatsko industrijska grana Pirota bila je ćilimarstvo. To je originalna tkačka delatnost ponikla u ovom gradu i obeležje je siromašnog dela ženskog stanovništva. Bitan preduslov za razvoj ćilimarstva je razvoj stočarstva kao privredne grane, zatim dovoljna količina vune kao sirovine i grad kao trgovački centar. Ti preduslovi omogućili su da proces proizvodnje pirotskog ćilimarstva od sveg početka bude zaokružen: ovde je gajen kvalitetan soj ovaca (na Staroj Planini), tu je prerađivana i bojena vuna, tehnika tkanja je bila usavršena, kao i osoben razboj i razvijena trgovina. Od juna 2003. godine pirotski ćilim kao proizvod zaštićen je od strane Zavoda za intelektualnu svojinu a na osnovu Zakona o geografskim oznakama porekla. Proizvodnja pirotskog ćilima je gotovo zamrla poslednjih godina, ali svakako da postoji šansa za njegovu obnovu i podizanje na viši ozbiljniji nivo posebno u povezivanju sa turizmom.

Pored ćilima simbol i obeležje grada na Nišavi je i kačkavalj, proizvod čiju su veštinu izrade stanovnici visočkih sela, kako se veruje naučili od Crnovunaca, odnosno Karakačana, koji su između 17. i 19. veka živeli na Staroj planini. Za ova stočarska plemena pretpostavlja

⁹⁶ Prema podacima republičkog zavoda za statistiku – RZS -, broj stanovnika u Pirotskom okrugu u poslednjih dvadeset godina, umanjen je za četvrtinu.

AKADEMIJA MLEKA I ZDRAVE HRANE KROZ PROJEKAT PREGOGRANIČNE SARADNJE KAO RAZVOJNA ŠANSI PIROTSKOG REGIONA

se da vode poreklo od Grka ili Cincara. Vremenom oni su se odselili ili asimilirizovali sa lokalnim stanovništvom. U početku je kačkavalj izrađivan isključivo od ovčijeg mleka da bi se tek kasnije pravio i od kravljeg mleka ili mešanog (takozvani mešanac). Najstariji pisani podaci o izradi kačkavalja na Staroj planini datiraju s početka 18. veka. Pirotski kačkavalj poznat je širom sveta zbog svoje specifične arome koja nastaje zahvaljujući bogatim pašnjacima. Na 40.000 hektara staroplaninskih pašnjaka, koji se prostiru na nadmorskoj visini od 1.300 do 2.169 metara, pedesetih godina prošloga veka napasano je preko 100.000 ovaca, a danas, međutim, ih ima manje od 50.000. I u ovome treba tražiti uzrok gubitka kačkavalja kao robne marke.

Kada je pre 15 godina propala lokalna državna mlekara, u Pirotu je prekinuta proizvodnja čuvenog pirotskog kačkavalja pa je Mlekarska škola nastavila tradiciju izrade ovog specijaliteta po recepturi staroj više od 200 godina. Iako je bio poznat širom nekadašnje Jugoslavije, Pirotski kačkavalj za sada se uglavnom prodaje u Pirotu, Nišu i okolnim gradovima, a samo male količine stižu do Beograda i drugih delova Srbije. Situacija je znatno promenjena u poslednje vreme pa se ovaj brend može naći i na rafovima poznatih supermarketa. Mlekarska škola prerađuje oko 5.000 litara mleka dnevno, po tradicionalnoj recepturi i mesečno proizvodi oko 15 tona kačkavalja. Međutim, i pored toga, kačkavalj visokog kvaliteta, proizveden u Mlekarskoj školi u Pirotu, teško bori za svoje mesto na tržištu zbog poplave nekvalitetnih biljnih sireva, koji mu obaraju cenu i preotimaju kupce zbog čega se na lageru nalaze velike količine kačkavalja. Kvalitetan kačkavalj je specifičan proizvod koji mora da bude skup jer je skup i sam proces izrade u kome dolazi do velikog gubitka težine. Prilikom sušenja i zrenja on izgubi preko 30 procenata. Međutim, trenutna cena je, zbog ove poplave tržišta biljnim sirevima, kod nas prilično niska jer imamo problema sa prodajom, pa smo cenu morali da spustimo na štetu naše zarade jer trenutno imamo oko 70 tona zrelog kačkavalja na lageru.

U poslednje vreme, pored kačkavalja peglana kobasica postaje jedan od najprepoznatljivijih brendova pirotskog kraja, po kojima ovaj kraj postaje poznat u svetu kao nekad po na čuvenim pirotskim čilimima, a u ovom gradu veruju da povećanje proizvodnje ovih vrhunskih autohtonih specijaliteta može podstaći razvoj tog kraja i doprineti boljoj zaposlenosti i zaradi lokalnog stanovništva. Tradicija pravljenja peglane kobasice u pirotskom kraju stara je nekoliko vekova, ali se do pre nekoliko godina proizvodila samo za sopstvene potrebe u staroplaninskim domaćinstvima. Njena proizvodnja za šire tržište obnovljena je pre pet, šest godina i od tada se stalno se povećava. U posao izrade sve čuvenije i prepoznatljivije kobasice uključuje se sve veći broj ljudi, koji su u njemu prepoznali šansu za zaradu, pa se u Pirotu i okolini sada godišnje proizvede više od 1.000 kilograma ovog suvomesnatog specijaliteta. Realno, može da se ostvari dobar ekonomski interes, što je najbitnije za održivi razvoj Pirota i okolnih naselja, s obzirom da mi kupujemo stoku od ljudi iz okolnih sela, a peglanu kobasicu šaljemo dalje na tržište. Prodajemo je u našem restoranu, na pirotskom tržištu, šaljemo je restoranima u Beogradu i delikatesnim prodavnicama suvomesnatih proizvoda. Peglana kobasica je sve zastupljenija na tržištu, a stalno osvajamo nova. Novac dolazi ljudima u Pirotu i okolini“, Ova vrsta kobasice je vrhunski specijalitet proizveden od najkvalitetnijeg mesa umešanog sa začinima. Predpostavlja se da potiče još iz doba Turaka. Za spravljanje peglane kobasice najčešće se

koriste pažljivo odabrani komadi kozijeg, ovčijeg i junećeg mesa, odnosno „posne“ vrste mesa. Za mnoge najbolje je magareće mleko. Nikako se ne koristi svinjsko meso iz dva razloga: prvi- jer se lako i brzo kvari, a drugi je vezan za poreklo iz turskog doba. Meso se odvaja iz svih žila, masnoća, loja i neželjenih primesa, melje se i meša sa začinima. Peglana mora biti ljuta ili diskretno ljuta, jer je njena magija baš u ljutini. Kobasica se nakon punjenja vezuje u obliku potkovice i suši se na promaji. Optimalna temperatura za sušenje kobasice treba da bude između minus pet i plus pet stepeni, bez vlage i velikog mraza. Zato je za pravljenje peglane najbolji period kraj novembra-kraj decembra. Tokom perioda sušenja, kobasice se svaka dva-tri dana peglaju (najčešće flašom), zbog čega se i zovu peglane, nakon čega dobiju oblik potkovice. Tako se iz kobasice izbacuje voda i obezbeđuje njena dugotrajnost. Bez konzervansa, aditiva i veštačkih boja, bez termičke obrade, izlaganja dimu, ovo je potpun ekološki proizvod.

Peglana kobasica i kačkavalj koji su postali gastronomski brendovi ovog kraja prave se od potpuno prirodnih materijala, zbog čega su posebno cenjeni kod turista koji dolaze u pirotski kraj, posebno u hotele na Staroj planini.

3. Akademija mleka i zdrave hrane

Najpre, logično pitanje *zašto* je ovom regionu potrebna ovakva institucija?

Pirotski okrug, od davnina poznat po proizvodnji hrane posebno mlečnih proizvoda i u Srbiji je kraj ima najviše brendiranih proizvoda od hrane. Brendirani proizvodi, o tome je bilo reči i na ovom skupu prošle godine, sve više postaju, hit u svetu ali i razvojna šansa za pojedine regione. Pirotski okrug ima Staru planinu, prirodni rezervat sa izvanrednim, danas neiskorišćenim potencijalima za proizvodnju hrane, posebno zdrave hrane. Stara planina je prirodni most koji povezuje Srbiju i Bugarsku. O njoj se često, posebno u predizbornim kampanjama, govori o razvojnoj šansi za ove pogranične opštine. Da to ne bi, kao do sada što je slučaj, ostalo samo na željama, svakako da je najbolji način da se to pretoči u praksi, kada bi se formirala jedna visokoškolska-naučna institucija koja bi se i bavila ovim pitanjima.

Pirotski okrug sa oko 100 000. stanovnika je jedini okrug u Srbiji koji nema fakultet. Ima Visoku školu za obrazovanje vaspitača za koju vlada sve manje interesovanja, stoga je ovom regionu neophodna jedna visokoškolska akademska ustanova iz više razloga a dva su ključna:

Pirotski okrug, jedan od najvećih po površini na krajnjem Istoku Srbije, ima izrazito negativni demografski trend („bela kuga“), kako zbog negativnog priraštaja tako i zbog izrazite migracije ka centralnoj Srbiji posebno ka Nišu i Beogradu, jer u ovom okrugu nemaju gde da studiraju i dođu do posla. Ovakva jedna ustanova dala bi značajan doprinos smanjenju odliva stanovništva, a takođe, i predstavljala snažan faktor za dolazak mladih iz drugih regiona koji bi studirali, neki imostali u ovom kraju. Pirotski okrug ima izrazito prisutan fenomen „*ognjišta koja gasnu*“. Čitava sela, posebno na Staroj planini su nestala, a ista sudbina čeka najveći broj sela. Takav negativan trend, koji ima i imaće nesagledive negativne posledice na razvoj čitavog kraja, može se zaustaviti samo oživljavanjem poljoprivredne proizvodnje i otvaranjem malih i srednjih poljoprivrednih preduzeća, zadruga, kombinata u čvornim (središna mesta prema kojima gravitiraju nekoliko sela) mestima. Negde bi se oni bavili proizvodnjom mleka, negde mesa, meda, lešnika, oraha, šljiva... Ovakva jedna ustanova, i obrazovna i naučna, svakako bi dala svoj doprinos razvoju poljoprivrede, turizma a spona između ovih delatnosti je svakako zdrava hrana.

Drugi razlog su razvojni potencijali ovog kraja, a među koje prvenstveno potenciramo proizvodnju ekološki zdrave hrane i razvoj ekoturizma, što u svetskim razmerama postaju osnovni trendovi o čemu je bilo reči- Međutim, da sve ove želje, koje ujedno predstavljaju jedan, ako ne i najvažniji, razvojni potencijal pirotskog kraja, ne bi ostale samo puke želje potrebna je odgovarajuća institucija koja bi sve to usmeravala i stvarala odgovarajući kadar, naravno ne samo za pirotski kraj već i za celu Srbiju a to može biti *Akademija mleka i hrane*. U ovom projektu moguće je i poželjno je prvenstveno zbog podrške EU koja podržava ovakve projekte, ostvariti i pograničnu saradnju sa Bugarskom (koja jednim delom već i postoji). Akademija mleka i hrane, posebno zdrave i brendirane hrane sa zaštićenim geografskim poreklom, potpuno smo sigurni, mogla bi biti ta i takva institucija koja bi predstavljala „mozak“ i generator opšteprivrednog ali i svedruštvenog razvoja Pirotskog okruga.

4. Kako do realizacije ovog cilja

U realizaciji jednog ovog projekta, koji ima ne samo lokalni već i nacionalni značaj, moraju uzeti učešća sve strukture od lokalnih do nacionalnih.

- Lokalna smouprava mora obezbediti odgovarajući prostor (od samog objekta pogodan za izvođenje nastave do drugih pratećih sadržaja) za takvu akademsku instituciju. Svakako da u Pirotu već postoje potencijalni prostori (recimo: zgrada Doma vojske ili neke od zgrada napuštene vojne kasarne...) koje uz odgovarajuću adaptaciju mogu odgovarati budućoj nameni.
- Vlada Republika Srbije, posebno Ministarstvo prosvete mora podržati i u svakom pogledu pomoći realizaciju takvog projekta, posebno podrškom pri apliciranju kod Evropske unije za finasijsku pomoć u realizaciji ovog projekta koji bi imao i međunarodni značaj – pogranična saradnja.

Ovaj projekat treba realizovati uz stručnu i kadrovsku pomoć Poljoprivrednog fakulteta iz Beograda. Svakako da Pirotski okrug u ovom trenutku nema spreman nastavnički kadar da potpuno pokrije izvođenje nastave na ovakvoj instituciji. Procena je da u ovom trenutku ovaj kraj ima nekoliko doktora nauka i desetak masteranata (mogućih saradnika i asistenata) koji bi mogli da uzmu učešća u radu na budućem fakultetu. Zato, uz dogovor i procenu prvi korak bi trebalo da bude otvaranje *akreditovanog* odeljenja Poljoprivrednog fakulteta iz Beograda koji poseduje odgovarajući kadar i potrebno iskustvo. Daljim prostornim i kadrovskim jačanjem, posebno ako se ostvari saradnja sa Bugarskom i otvore se dvojezične grupe i odeljenja u Pirotu i nekom Bugarskom gradu, moguće je ostvariti i treba težiti ka potpunoj autonomnosti naravno ne prekidajući saradnju sa Poljoprivrednim fakultetom iz Beograda..

Pirotski okrug poseduje bazu za izvođenje praktične nastave na budućoj Akademiji: srednju mlekarsku školu (jednu od najpriznatijih u Srbiji koja se bavi i proizvodnjom kačkavalja i sireva) i Zavod za poljoprivredu u kome se neguju i razvijaju autohtone rase pirotskih ovaca. Zbog negativnih demografskih tokova, Mlekarska škola ima sve manji broj đaka, stoga je neophodno preduzimati razne mere da se taj trend preokrene. Jedan od načina jeste i otvaranje takve akademije čija baza treab da bude i ova škola.

5. Ka zaključku

Uvid u istoriju ekonomskih, socijalnih i odbrambenih strategija jasno nam šalje poruku da onaj ko upravlja kvantitetom i kvalitetom zdravstveno bezbednosnih i ekonomskih resursa za proizvodnju i promet, i dostupnost potrošačima i proizvođačima: hrane, vode, energije, vazduha i slobode odlučivanja, taj može (ucenjivački) da upravlja i ponašanjem naroda na datom području (ili u celom svetu). Stoga se kao nasušna potreba javlja neophodnost da svaka država, ali i region, ima autonomnu strategiju razvoja, u kojoj se definišu pravci i potencijali razvoja. Namera ovog rada je da ukaže na jednu od mogućih razvojnih šansi Pirotskog regiona, a to je po našem mišljenju i Akademija mleka i zdrave hrane. Pirotski okrug, od davnina poznat po proizvodnji hrane posebno mlečnih proizvoda i u Srbiji je kraj ima najviše brendiranih proizvoda od hrane. Pirotski okrug ima Staru planinu, prirodni rezervat sa izvanrednim, danas neiskorišćenim potencijalima za proizvodnju hrane, posebno zdrave hrane. Pirotski okrug poseduje bazu za izvođenje praktične nastave na budućoj Akademiji: srednju mlekarsku školu (jednu od najpriznatijih u Srbiji koja se bavi i proizvodnjom kačkavalja) i Zavod za poljoprivredu u kome se neguju i razvijaju autohtone rase pirotskih ovaca. U ovom projektu moguće je i poželjno je prvenstveno zbog podrške EU koja podržava ovakve projekte, ostvariti i pograničnu saradnju sa Bugarskom (koja jednim delom već i postoji). Akademija mleka i hrane, posebno zdrave i brendirane hrane sa zaštićenim geografskim poreklom, potpuno smo sigurni, mogla bi biti ta i takva institucija koja bi predstavljala „mozak“ i generator opšteprivrednog ali i svedruštenog razvoja Pirotskog okruga.

Pirotski region svoj put u bolju budućnost može prokčiti pre svega kroz razvoj poljoprivrede i turizma sa akcentom na seoski turizam. Ogromna prostranstva sa obiljem stočne hrane, prirodne lepote, zdrave hrane, čistog vazduha... jesu prirodne prednosti koje ovaj kraj može i treba da iskoristi kao razvojnu šansu. Poljoprivreda (proizvodnja zdrave hrane) i seoski turizam idealna su kombinacija koja će vratiti ljude u skoro opustela sela a za njima će i turisti. Naravno, sve to treba naučno osmisliti, organizovati i usmeravati a u tim procesima svakako najznačajnije mesto treba da pripadne jednoj takvoj instituciji kakva je Akademija mleka i zdrave hrane.

LITERATURA

- Andelković, P. (2016). Odliv Mozgova u funkciji zamene stanovništva u Srbiji, u: *Migranti na raskršću ili bespuću zemlje Srbije*, priredili Jovan Ćirić i Branislav Knežević. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut zakriminološka i sociološka istraživanja, Regionalno predstavništvo Ruske humanitarne misije na Balkanu.
- Vukmirović J. (2013). Regionalni razvoj kao preduslov za izlazak iz krize, *Makroekonomski trendovi*, januar 2013.
- Kovač, O. (2003). Strategija privrednog razvoja u nestabilnim uslovima. Izlaganje na naučnom skupu SANU pod nazivom: „Svršishodnost nacionalnih strategija razvoja

danas“, objavljeno u ediciji „Naučni skupovi“, Knjiga 23. Odeljenje društvenih nauka SANU , – Beograd 2003.

Očić, Č. (2014). Moguće strategije razvoja Srbije, U: Srpska akademija nauka i umetnosti odeljenje društvenih nauka *Ekonomski zbornik knjiga XIII*, urednik Časlav Očić, Beograd 2014.

ACADEMY OF MILK AND HEALTHY FOOD AS A DEVELOPING CHANCE OF THE PIROT REGION THROUGH THE PROJECT OF CROSS-BORDER COOPERATION

Abstract: *An insight into the history of economic, social and defensive strategies clearly sends us a message that the one who manages the quantity and quality of health and economic resources for production and transport, and the availability of food, water, energy, air and freedom of decision making; to consumers and producers can (blackmail) manage the behavior of people in a given area (or worldwide). Therefore, the need for each country, as well as the region, is to have autonomous strategy of development, in which the directions and potentials of development are defined, is a necessity. The intention of this paper is to point out one of the possible development possibilities of the Pirot region, which in our opinion is also the Academy of Milk and Healthy Food. Pirot district, known from the past for the production of foods especially for dairy products, also has the most branded food products in Serbia. The Pirot district has the Stara planina, a natural reserve with outstanding, untapped potential for food production, especially healthy food. The Pirot district has a base for conducting practical classes at the future Academy: a Dairy school (one of the most well-known in Serbia engaged in the production of cheese) and the Agricultural Institute in which the autochthonous breeds of Pirot sheep are cultivated and developed. In this project, it is possible and desirable primarily because of the support of the EU that supports such projects, to achieve border cooperation with Bulgaria (which partly already exists). The Academy of Milk and Food, especially healthy and branded foods with protected geographical origin, we are completely sure, could be such an institution that would represent the "brain" and the generator of the general, but also, the development of the Pirot district.*

Key words: *Academy of milk and healthy food, Pirot region, border cooperation, development, healthy food*

ГРАД ПИРОТ

UDRUŽENJE
PRIVREDNA
KOMORA
PIROT

FAKULTET ZA
MENADŽMENT
ZAJEČAR

INFRASTRUKTRA KAO FAKTOR REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

**prof. dr Dalibor Miletić, vanredni profesor⁹⁷,
prof. dr Krunislav Sovtić, redovni profesor⁹⁸,
prof. dr Marija Petrović-Ranđelović, vanredni profesor⁹⁹**

Rezime: : Razvoj modernih privreda opterećen je postojanjem mnogobrojnih ograničenja i izazova. Problemi regionalnog razvoja prepoznati su u svim državama bez obzira na dostignuti nivo privredne razvijenosti.

Regionale disproporcije predstavljaju jedan od najkrupnijih razvojnih problema Republike Srbije. Smanjenje regionalnih razlika predstavlja veoma težak i dugoročan proces, koji se sastoji u iznalaženju odgovarajućeg razvojnog modela, ali i u profilisanju delatnosti koje će biti nosioci privrednog razvoja.

Nosioci ekonomske politike Republike Srbije prepoznali su Infrastrukturu kao delatnost koja može doprineti poboljšanju ekonomskih indikatora po regionima. Upravo iz tog razloga, cilj ovog rada je da ukaže na značaj razvoja i unapređenja infrastrukture, delatnosti koja može doprineti smanjenju regionalnih disproporcija. U tom kontekstu biće ukazano na razvojnu renesansu aerodroma Konstantin Veliki u Nišu, kao primer dobre prakse.

Ključne reči: infrastruktura, aerodrom Konstantin Veliki, regionalni razvoj, Srbija.

Uvod

Ekonomska teorija se kontinuirano bavi istraživanjem razvojnih procesa od svog nastanka do današnjih dana. Međutim, može se reći da je neosporna činjenica da još uvek postoji veliki broj nedovoljno istraženih ekonomskih fenomena. Jedno od suštinskih pitanja iz domena regionalnog razloga jeste kako ublažiti regionalne disproporcije na nivou jedne nacionalne ekonomije. Takođe, ekonomska praksa je potvrdila da je reč o jednom od najznačajnijih pitanja iz oblasti ekonomije.

⁹⁷ Fakultet za menadžment, Zaječar, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija; dalibor.miletic@fmz.edu.rs

⁹⁸ Fakultet za menadžment, Zaječar, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija; krunislav.sovtic@fmz.edu.rs

⁹⁹ Ekonomski fakultet, Niš, Univerzitet u Nišu, Srbija; marija.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

Nosioci ekonomske politike u Republici Srbiji prepoznali su probleme regionalnog razvoja već nakon Drugog svetskog rata kao veoma značajne. Decenijama su prisutna nastojanja da se ublaže regionalne disproporcije, ali je rešavanje ovog problema značajno usporeno usled mnogobrojnih internih problema u funkcionisanju srpske privrede, ali i tranzicionog procesa koji još uvek opterećuje rešavanje istog.

Regionalni razvoj Republike Srbije mora se pratiti, usmeravati i kontrolisati. Postojanje velikih regionalnih razlika nametnulo se svom težinom na iznalaženje potencijalnih politika i strategija kako bi se rešili problemi u ovom domenu. Imajući u vidu činjenicu da je regionalna dimenzija veoma kompleksna i osetljiva, od velike je važnosti kreiranje valjane strategije regionalnog razvoja. Jedna ovakva strategija podrazumeva definisanje privrednih sektora i grana koji će biti nosioci privrednog rasta i razvoja nedovoljno razvijenih područja. Sektor infrastrukture svakako predstavlja delatnost koja u značajnoj meri može da ublaži postojanje regionalnih disproporcija na nivou Republike Srbije.

1. Infrastruktura kao faktor privrednog rasta i privrednog razvoja

Termin infrastruktura potiče od latinske reči "infra" što znači ispod i reči „structure“ što znači sklapati. Generalno posmatrano, infrastruktura se može definisati kao fizička i prostorna struktura ili objekte koji omogućavaju kretanje ljudi, dobara, proizvoda, vode, energije, otpada, informacija i sl. (Veselinović, 2013, str. 41)

Ključna uloga infrastrukture ogleda se u činjenici da ona potpomaže i unapređuje ljudske aktivnosti. Posmatrana u tom smislu, bez obzira na dostignuti nivo privredne razvijenosti, infrastruktura predstavlja jednu od ključnih determinanti privrednog rasta i privrednog razvoja. U tom kontekstu, potrebno je istaći, da u ekonomskom smislu infrastruktura predstavlja skup različitih sistema koji omogućavaju efikasno i kontinuirano odvijanje određene privredne delatnosti.

U ekonomskom smislu posmatrano, može se reći da infrastruktura predstavlja kompleks privrednih grana koje imaju izuzetan značaj za privredni rast i privredni razvoj. Ključna obeležja privrednih grana u kontekstu infrastrukture imaju značajne eksterne efekte.

Impresivan razvoj tehnologije i savremeni uslovi poslovanja posledično su doprineli podsticanju razvoja na globalnom nivou što je istovremeno doprinelo stvaranju novih potreba i posledično daljem rastu proizvodnje. Savremeni razvojni procesi uticali su na sveobuhvatne promene u segmentu razmene, što je za rezultat imalo unapređenje infrastrukture.

Generalno posmatrano, infrastrukturu možemo podeliti na: (Veselinović, 2013, str. 41-42)

- komunalnu infrastrukturu (vodovodna, kišna i fekalna kanalizacija),
- saobraćanu infrastrukturu (putevi, železnica, mostovi i telekomunikacije),
- energetske infrastrukturu (dalekovodi, gasovodi i toplovodi),

INFRASTRUKTRA KAO FAKTOR REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

- ekonomsku infrastrukturu (tehnološki parkovi, industrijske zone, biznis inkubatori i turističke zone) i
- ostalu infrastrukturu (zdravstvena, obrazovna, socijalna, kulturna i sportska).

Imajući mnogobrojne pojavne oblike infrastrukture, za potrebe ovog rada, pod pojmom infrastruktura podrazumevaćemo saobraćajnu infrastrukturu. Infrastruktura (saobraćaj) predstavlja samostalnu privrednu delatnost koja se bavi prenosom materijalnih dobara, ljudi i vesti, sa jednog mesta na drugo, u cilju omogućenja prometa roba i zadovoljenja društvenih potreba u prevozu kao i međusobne razmene misli ljudi. (Božić, 2009, str. 3)

U tom kontekstu, potrebno je istaći da saobraćaj kao privredna grana nije sama sebi cilj već predstavlja i produžetak procesa proizvodnje putem prometne sfere. Postojanje neefikasnog i neracionalnog sistema infrastrukture dugoročno opredeljuje funkcionalnu efikasnost privrede i svih njenih podsistema. Takođe, infrastruktura nema primaran značaj za funkcionisanje privrede, već je od vitalne važnosti za unapređenje kvaliteta života svih stanovnika jedne nacionalne ekonomije.

Kada je reč o infrastrukturi, treba da je sasvim jasno da je njen razvoj uslovljen opštim privrednim razvojem. Osim toga, istovremeno infrastruktura predstavlja i neophodan uslov opšteg privrednog, ali i regionalnog razvoja. Ekonomska teorija i praksa odavno su ukazale da postojanje racionalnog infrastrukturnog sistema stvara kvalitativne preduslove za povezivanje lokalnih tržišta u nacionalna, odnosno nacionalna povezuje na regionalnom i globalnom tržištu.

Osnovne ekonomske funkcije saobraćaja ispoljavaju se u sledećem: (Pjanić, Stojanović, Jakšić, 1994, str. 1380)

- prvo, saobraćaj kao privredna delatnost omogućava, obavljanje procesa proizvodnje za ogroman broj proizvoda, za sve one proizvode čije mesto proizvodnje nije gde i mesto potrošnje;
- drugo, saobraćaj je bitan faktor teritorijalne podele rada i razmeštaja proizvodnje u svakoj zemlji. Saobraćaj obezbeđuje povezivanje međusobno udaljenih regiona u jednoj zemlji, kao i pojedinih zemalja i kontinenata;
- treće, saobraćaj je značajan opšti uslov privrednog razvitka svake zemlje i pojedinih regiona. Izgradnja saobraćajne infrastrukture i njena integralna vezanost za određeno područje daje saobraćajnim objektima karakteristike tzv. Objektivnih uslova proizvodnje. Saobraćajna infrastruktura istovremeno je odlučujući činilac prostornog povezivanja različitih faktora proizvodnje i na taj način uslov bez koga se proizvodnja ne može odvijati. Zato se saobraćaj javlja ne samo kao faktor privrednog razvoja nego kao opšti uslov proizvodnje;
- četvrto, saobraćaj je jedan od značajnih faktora privrednog razvoja nedovoljno razvijenih regiona u okviru jedne zemlje i ubrzanja privrednog razvoja nerazvijenih zemalja. U razvoju nedovoljno razvijenih područja saobraćaj ima ulogu inicijalnog faktora koji doprinosi aktiviranju prirodnih bogatstava i otvaranju nerazvijenih

regiona i njihovom uključivanju u jedinstveno privredno područje i tržište date zemlje. Izgradnja saobraćajne infrastrukture deluje stimulatивно na privredni razvoj i daje značajne indirektnе efekte.

Saobraćajna infrastruktura predstavlja neophodan uslov nesmetanog obavljanja određene privredne delatnosti, i u skladu sa time predstavlja inicijalni pokretač korišćenja svih proizvodnih faktora. Postojanje razvijene saobraćajne infrastrukture u jednom regionu predstavlja tzv. „pol rasta“ koji pokreće celokupnu privredu, ali istovremeno predstavlja i faktor akceleracije postojećih kapaciteta.

2. Ključne karakteristike infrastrukture Republike Srbije

U odnosu na druge tranzicione države, Srbija je sa zakašnjenjem od decenije otpočela proces tranzicije. Neophodno je istaći da posebnost svake tranzicije predstavljaju promene koje se dešavaju u ključnim privrednim sektorima koji su kapitalno intenzivni. U tom kontekstu, treba istaći sektore poput energetike i saobraćaja koji predstavljaju infrastrukturu za sve privredne i neprivredne delatnosti. U ovim delatnostima, po pravilu, nalaze se velika, javna infrastukturna preduzeća, koja ostvaruju značajan uticaj na produktivnost, efikasnost i rentabilnost privrede.

Položaj saobraćajnog sektora u Srbiji nije na zavidnom nivou, prisutan je značajan zaostatak kako u odnosu na zemlje iz okruženja tako i u odnosu na Evropsku uniju (EU). Jednu od ključnih prepreka ostvarenju ekonomskog rasta u Srbiji je slabo razvijena infrastruktura ali i neadekvatna organizacija saobraćaja. Prema mnogim analitičarima, iako postoje značajne pogodnosti za razvoj, za saobraćaj u Srbiji može se reći da je nerazvijen, nekonkurentan i nestandardizovan sa EU. Stanje u ovoj privrednoj delatnosti navodi nas na zaključak da nije postojalo političkog i opšteg društvenog konsenzusa za razvoj ovog sektora.

Tokom tranzicionog perioda sprovedena je ekonomska politika koja se zasnivala na potrošnji čime je značajno smanjen finansijski potencijal za investicije. Osim toga i investicije koje su realizovane bile su nedovoljne za dostignuti nivo privrednog razvoja Srbije. Identična situacija prisutna je i u saobraćaju, s tim što treba napomenuti da investicije u saobraćaju traju predugo.

Povoljan saobraćajno – geografski položaj osnovno je obeležje Republike Srbije, koja uz to ima i vrlo osetljiv geostrateški položaj. Značaj položaja ogleda se u tome da preko srpske teritorije prolazi koridor još iz antičkih vremena Via militaris, koji predstavlja najkraću kopnenu vezu između Evrope i Azije, odnosno Bliskog Istoka. Analizom komparativnih prednosti geografskog položaja Srbije, može se govoriti o njenom značaju u saobraćajnom povezivanju Zapadne i Centralne Evrope sa Jugoistočnom Evropom i Bliskim istokom. Osim toga, pozicija Republike Srbije značajna je u ostvarivanju veza između država Centralne Evrope – Srednjeg Podunavlja prema Južnom Jadranu, Egejskom i Crnom moru, odnosno Mediteranu. (Vlada Republike Srbije, 2010, str. 3)

Savremeni globalni procesi nametnuli su da je infrastruktura osnov povezivanja i integracija. Panevropske konferencije o saobraćaju, održane na Kritu 1994. godine i u Helsinkiju 1997. godine, definisale su savremene infrastrukturne koridore za države istočne Evrope. Nakon okončanja ratnih sukoba na teritoriji bivše SFRJ dodat je i Koridor X. Od deset

INFRASTRUKTRA KAO FAKTOR REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

panevropskih infrastrukturnih koridora, dva prolaze kroz Srbiju – Koridor VII i Koridor X. Panevropski koridor VII (reka Dunav) je jedini plovni put od deset panevropskih koridora. i predstavlja izuzetan potencijal za Republiku Srbiju. Panevropski koridor X obuhvata železničku i putnu mrežu, duž koga se planira i izgradnja gasovodne infrastrukture, mreže optičkih kablova, kao i pratećih sadržaja autoputa. (Stojkov, Milić, 2010, str. 10)

Slika 1. Panevropski koridori Evropske unije

Izvor: <http://www.transportintelligence.com/market-reports/report-central-and-eastern-europe-logistics-2010/252/>

Republika Srbija je okružena Panevropskim koridorima i njihovim krakima, i to: Budimpešta – Arad – Krajava – Sofija – Solun (Koridor IV); Arad – Bukurešt – Konstanca (krak Koridora – IVa); Budimpešta – Šamac – Sarajevo – Ploče (krak Koridora – Vc); Valona – Tirana – Skoplje - Sofija (Koridor VIII). Takođe, u okruženju Republike Srbije nalazi se Jadranska magistrala, koja će duž jadranske obale spojiti krake Koridora – Va i Vc (Rijeka – Ploče) preko Crne Gore, sa Koridorom VIII u Valoni. Navedeni koridori ubrzano se grade, a naročito nakon ulaska Bugarske i Rumunije u EU. U tom smislu obim tranzita na Koridoru X može stagnirati, čak i opadati. (Vlada Republike Srbije, 2007, str. 6)

Takođe, može se reći da je geografski položaj osnov komparativne prednosti Srbije za razvoj kopnenog, rečnog i vazdušnog saobraćaja. Osim toga, postoji i potencijal za privlačenje tranzitnog saobraćaja a naročito imajući u vidu činjenicu da se Srbija nalazi u središtu Balkana na raskršću glavnih saobraćajnih koridora Evrope.

Međutim, uprkos neospornim prednostima za razvoj saobraćaja komparativne prednosti nisu iskorišćene, nemamo izgrađenu infrastrukturu i razvijen saobraćaj.

Negativne tendencije u saobraćajnoj delatnosti negativno su se odrazile i na stepen ekonomskog i sveukupnog društvenog razvoja.

Saobraćaj, kao deo tercijarnog sektora, mora se posmatrati kao infrastruktura (logistička podrška) privrede. Ova delatnost je i u proteklom periodu činila okosnicu u razvoju Srbije, pa nema razloga ni mogućnosti da se nešto bitno izmeni u narednom periodu. Iako saobraćaj ne prate mnogi problemi koji pritiskaju druge delatnosti u okviru tercijarnog sektora i privrede Srbije, evropskim standardima moraćemo da se prilagođavamo i u ovoj oblasti.

U skladu sa evropskim opredeljenjem, Srbija se 2007. godine priključila državama koje imaju strategiju u oblasti saobraćaja, usvojivši Strategiju razvoja železničkog, drumskog, vodnog, vazdušnog i intermodalnog transporta u Republici Srbiji od 2008. do 2015. godine. Međutim i ova Strategija doživela je sudbinu svih usvojenih do sada, nije došlo do njene implementacije a samim time ni do napretka u ovoj oblasti. Upravo iz tog razloga pomenuta Strategija neće biti predmet nekog našeg većeg interesovanja.

Prema svim poznatim indikatorima, stanje saobraćajne infrastrukture i razvijenosti srpskog saobraćaja više je nego loše. Poražavajuće stanje u oblasti saobraćaja nasleđe je prethodnog perioda zahvaljujući neefikasnim nosiocima ekonomske politike. Zaostatak je značajan ne samo u odnosu na prosek EU, već znatno zaostajemo za državama iz okruženja. Sve to je ostvarilo negativan uticaj na sveukupni društveno – ekonomski razvoj. Decenijski pokušaji da se unapredi saobraćaj u Srbiji nisu urodili plodom.

Uzimajući u obzir postojanje raznih vidova saobraćaja, predmet analize ovog rada biće vazdušni saobraćaj, odnosno aerodrom Konstantin Veliki u Nišu. Ključni razlog ovakvog posmatranja infrastrukture kao determinante regionalnog razvoja nalazi se u činjenici da je ovaj aerodrom doživio pravu renesansu poslednjih godina i na takav način doprineo poboljšanju pojedinih makroekonomskih indikatora regiona Istočna i Južna Srbija.

3. Razvoj aerodroma Konstantin Veliki u funkciji smanjenja regionalnih disproporcija

Čovekova istraživačka priroda i težnja da ide u korak sa vremenom doprineli su da vazdušni saobraćaj u veoma kratkom vremenu zauzme značajnu ulogu u ukupnom saobraćajnom sistemu. Iako najmlađa grana transporta, nakon Drugog svetskog rata ostvaruje impresivne stope rasta. Vazdušni saobraćaj ostvario je najdinamičniji razvoj u odnosu na druge vidove saobraćaja zbog naučnotehnološkog progressa i primene rezultata unapređenja performansi aviona u domenu brzine, dužine doleta i tovarne sposobnosti.

U prevozu putnika, pre svega da dugim relacijama, ostvario je potpunu dominaciju, dok na srednjim i kratkim relacijama je u stalnom usponu i ostvaruje veliko učešće. O značaju u teretnom saobraćaju možda najbolje govori podatak da negde oko 40% svetskog industrijskog izvoza, po vrednosti, prevozi se avionom. (Krstić, Stepanović, 2004, str. 9)

Srbija ima bogatu i dugu tradiciju u razvoju vazdušnog saobraćaja. Spadamo u red država koje su začetka ovog vida saobraćaja u globalnim razmerama bile aktivno uključene u njegov razvoj i primenu u civilne i vojne svrhe. Najteži period u svojoj istoriji vazdušni

INFRASTRUKTRA KAO FAKTOR REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

saobraćaj Srbije imao je tokom devedesetih godina prošlog veka. Embargo međunarodne zajednice totalno je zaustavio međunarodni vazdušni saobraćaj kao i sve poslove u ovoj oblasti. Nakon 2000. godine, srpski vazdušni saobraćaj ponovo je postao deo međunarodnog.

Sredinom 1927. godine osnovano je Društvo za vazdušni saobraćaj Aeroput, što predstavlja početak civilnog saobraćaja u Srbiji. Naslednik ovog društva je Jugosloveski aerotransport, zatim Jat Airways, a danas Air Serbia. Današnje preduzeće Air Serbia nastalo je 2013. godine potpisivanjem ugovora o strateškom partnerstvu sa Etihad Airways sa ciljem da se obezbedi budućnost nacionalne kompanije. (<https://www.airserbia.com/sr-RS/o-nama>)

U Srbiji postoji 39 zvanično upisanih aerodroma, koji se znatno razlikuju po svojoj opremljenosti, a što se delimično ogleda i po dužini piste:

Tabela 1. Osnovne karakteristike aerodroma u Srbiji

	asfaltirano	neasfaltirano
ukupna dužina	16	23
dužina preko 3.047 m	2	0
dužina 2.438 – 3.047 m	4	0
dužina 1.524 – 2.437 m	4	2
dužina 914 – 1.523 m	2	9
dužina 2.438 – 3.047 m	4	12

Izvor: Grupa autora, 2008, str. 15

Od ukupnog broja aerodroma, samo 5 je uvršteno na listu aerodroma sa IATA kodom (IATA Airport Code), pa su međunarodni aerodromi sa IATA oznakama: aerodrom „Nikola Tesla“ Beograd, aerodrom „Batajnica“ Beograd (vojni aerodrom), aerodrom „Konstantin Veliki“ Niš, aerodrom „Ponikve“ Užice (vojni aerodrom) i aerodrom „Slatina“ Priština. Aerodrom u Prištini je od 1999. godine u nadležnosti UNMIK-a i NATO snaga. (Grupa autora, 2008, str. 14)

Značajan potencijal za razvoj vazdušnog saobraćaja predstavljaju aerodromi koji su već duži vremenski period, makar deklarativno, u procesu transformacije iz vojnih u civilne. U takvoj situaciji je recimo aerodrom Morava u Lađevcima kod Kraljeva. Nakon višegodišnjih najava da će ovaj vojni aerodrom dobiti funkciju u civilnom saobraćaju, svečano otvaranje predviđeno je 28.06.2019. godine. Od 2011. godine ovaj aerodrom ima nov kontrolni toranj i pristanišnu zgradu dok je proširenje i produženje piste u toku. Vojni aerodrom „Ponikve“ kod Užica je nakon 14 godina od NATO bombardovanja ponovo otvoren, doduše za prihvatanje lakih letilica jer je oštećena pista.

Tabela 2. Osnovne karakteristike aerodroma u Srbiji

aerodrom	civilni/vojni	poletno-sletna staza	vrsta kolovozne konstrukcije
Beograd	civilni	3.400 x 45	asfalt
Niš	civilni	2.200 x 45	asfalt
Vršac	civilni	1.000 x 25	asfalt
Bor	civilni/ samo u uslovima vizuelne vidljivosti	1.086 x 30	asfalt

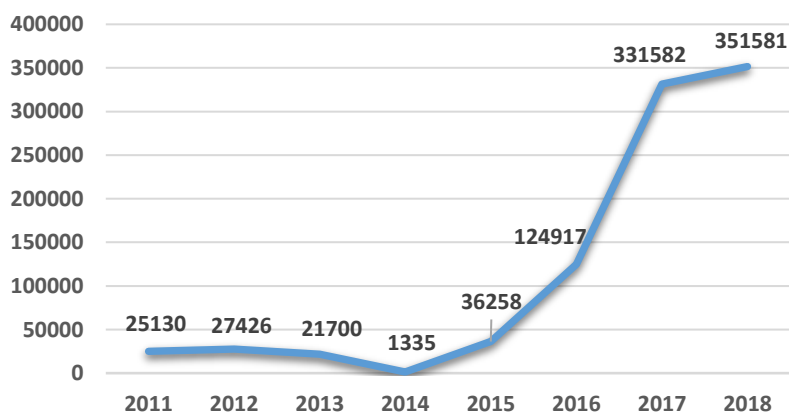
Izvor: Grupa autora, 2008, str. 15

Aerodrom Konstantin Veliki (međunarodna oznaka INI) nastao je već daleke 1935. godine, ali je 1952. godine izgrađena betonska poletno-sletna staza. (<https://nis-airport.com/istorijat/>) Reč je o trenutno jedinom aerodromu van Beograda koji je u funkciji civilnog putničkog i teretnog saobraćaja.

Ne ulazeći u dublju analizu razvoja, neophodno je istaći da je aerodrom imao različite razvojne faze. Nakon značajnih oštećenja tokom NATO agresije, 1999. godine, krajem juna 2015. godine započela je prava renesansa ovog aerodroma. Tačnije, polovinom 2015. godine sa aerodroma Konstantin Veliki poleteo je prvi avion niskotarifne mađarske aviokompanije Wizzair na relaciji Niš-Bazel.

Prema zvaničnim statističkim podacima aerodroma Konstatin Veliki, za prvih šest meseci 2017. godine prevezeno je više putnika nego tokom cele 2016. godine. Narednom tabelom prikazaćemo najaktuelnije podatke broja putnika.

Grafik 1. Broj putnika Aerodrom Konstantin Veliki, 2011-2018. godine

Izvor: <http://nis-airport.com/statistika/>

Na osnovu prikazanog grafika jasno se može uočiti da su nakon 2014. godine ostvareni impresivni rezultati kada je reč o broju putnika koji su leteli sa aerodroma Konstantin Veliki. Imajući u vidu činjenicu da je nakon juna 2015. godine uveden značajan

INFRASTRUKTRA KAO FAKTOR REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

broj povoljnih letova sa ovog aerodroma, ne treba da nas čudi činjenica da je za svega tri godine broj putnika povećan preko 900%.

Uvođenje letova putem tzv. low cost kompanija posledično je rezultiralo u povećanju broja putnika. Sa druge strane, osim domaćih, povećao se i broj stranih putnika što svakako predstavlja podsticaj za razvoj turizma u ovom delu Srbije. U prilog toga, prikazaćemo broj turista, domaćih i stranih, koji su posetili grad Niš u posmatranom periodu uspona aerodroma Konstantin Veliki.

Tabela 3. Dolasci turista u grad Niš u periodu 2014-2018. godine

	ukupno	domaći turisti	inostrani turisti
2014	68.688	31.207	37.391
2015	75.696	34.924	41.045
2016	85.048	40.419	44.629
2017	106.884	46.848	60.036
2018	122.839	50.294	72.545

Izvor: Republički zavod za statistiku, saopštenja, razne godine

Na osnovu prikazanih podataka jasno se može uočiti da je u posmatranom periodu povećan broj dolazaka turista u Niš. Tačnije, broj dolazaka turista povećan je sa 68.688 u 2014. godini na 122.839, odnosno za oko 80%. Osim toga, primetno je povećanje broja domaćih turista, i to sa 31.207 u 2014. godini na 50.294 u 2018. godini, odnosno za oko 65%. Povećanje dolazaka naročito je izraženo kod inostranih turista jer se broj povećao sa 37.391 u 2014. godini na 72.545 u 2018. godini, odnosno za preko 90%. Narednom tabelom prikazaćemo noćenja turista u gradu Nišu u periodu 2014-2018. godine.

Tabela 4. Noćenja turista u gradu Nišu u periodu 2014-2018. godine

	ukupno	domaći turisti	strani turisti
2014	130.246	71.714	58.532
2015	148.139	83.053	65.140
2016	160.947	90.175	72.772
2017	188.730	95.467	93.263
2018	211.914	101.892	110.022

Izvor: Republički zavod za statistiku, saopštenja, razne godine

Na osnovu prikazanog grafika jasno se može uočiti da je u posmatranom periodu značajno povećan broj noćenja turista i to za preko 60% u ukupnom broju, odnosno za preko

40% kada je reč o domaćim turistima. Najveće povećanje prisutno je kod inostranih turista i iznosi oko 90%.

Povećanje broja turista nedvosmisleno pokazuje da samo jedan mali segment unapređenja infrastrukture može imati značajne pozitivne ekonomske efekte. Povećanje turističkog prometa je svakako jedan od ključnih indikatora koji doprinosi smanjenju regionalnih disproporcija. Imajući u vidu činjenicu da je najavljen završetak Koridora X kroz Srbiju realna su očekivanja da će to biti značajan podsticaj da region Istočne i Južne Srbije postepeno dostigne prosečni nivo razvijenosti Republike Srbije.

4. Zaključak

Regionalni razvoj predstavlja ekonomski problem strukturnog karaktera, čija je osnovna karakteristika: greške u regionalnom razvoju dešavaju se brzo, a rešavaju se sporo. Jedino na dugi rok moguće je definisanje ciljeva i rešavanje problema regionalnog razvoja. Međutim, ovo ne znači da nisu potrebni kratkoročni potezi kojima će se, pre svega, sačuvati šanse za dugoročno delovanje.

Cilj unapređenja regionalnog razvoja podrazumeva otklanjanje, ili barem ublažavanje posledica tržišne privrede koje su uzrok postojanja regionalnih razlika i zbog kojih se neki delovi Srbije razvijaju brže, dok su drugi marginalizovani, odnosno njihov razvoj stagnira, ili čak nazaduje. Regionalne diferencijacije iniciraju probleme za uvođenje novina i ostvarivanje napretka. Iskustva pokazuju da je otklanjanje regionalnih razlika u razvoju teško, skupo i sporo.

U kontekstu iznalaženja ukupnih rešenja za zaustavljanje regionalnih disproporcija jedno od centralnih mesta zauzima unapređenje i razvoj infrasturkture. Razvoj infrastrukture doprinosi podizanju kvaliteta života građana i stvaranja povoljnih uslova za nove investicije i unapređenje privrednog razvoja, a samim time i do razvoja nerazvijenih područja. Investicije u infrastrukturu i usluge povezane sa njom od suštinske su važnosti za brz oporavak zemlje, i u tom smislu predstavljaju pokretačku snagu razvoja nerazvijenih područja. Razvoj infrastrukture treba da doprinese dugoročnom ujednačenom razvoju sve tri komponente blagostanja – ekonomske, socijalne i komponente životne sredine.

Imajući u vidu činjenicu da region Istočne i Južne Srbije spada u nerazvijene regione, rešavanje problema iz domena regionalnog razvoja svom težinom se postavio pred nosioce ekonomske politike. Aerodrom Konstantin Veliki u Nišu predstavlja primer dobre prakse kako unapređenje, u ovom slučaju infrastrukture u avio saobraćaju, ima značajne pozitivne ekonomske efekte. U narednom periodu neohodan je dalji razvoj infrastukture koji bi mogao da doprinese ubrzanju privrednog razvoja ovog regiona.

LITERATURA

- <https://www.airserbia.com/sr-RS/o-nama>, pristupljeno: 15. mart 2019.
- Božić, V. (2009) *Ekonomija saobraćaja*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Grupa autora. (2008). *Studija ekonomskog uticaja konverzije postojećeg vojnog aerodroma Ponikve u međunarodni civilni aerodrom Užice na Zlatiborski region*, Užice: Regionalna privredna komora.
- Krstić, B., Stepanović, Lj. (2004). *Avio-saobraćaj u turbulencijama: neki elementi za formiranje vazduhoplovne politike*, Beograd: Centar za liberalno – demokratske studije.
- <https://nis-airport.com/istorijat/>, pristupljeno: 05. april 2019.
- Izvor: <http://nis-airport.com/statistika/>, pristupljeno: 05. april 2019.
- Pjanić, Z., Stojanović, I., Jakšić, M. (1994) *Ekonomska i poslovna enciklopedija*, knjiga II, Beograd: Savremena administracija.
- Republički zavod za statistiku. (2015) *Turistički promet u Republici Srbiji - decembar 2014*, Saopštenje br. 19, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2016) *Turistički promet u Republici Srbiji - decembar 2015*, Saopštenje br. 18, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2017) *Turistički promet u Republici Srbiji - decembar 2016*, Saopštenje br. 18, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2018) *Turistički promet u Republici Srbiji - decembar 2017*, Saopštenje br. 18, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2019) *Turistički promet u Republici Srbiji - decembar 2018*, Saopštenje br. 16, Beograd.
- Stojkov, B., Milić, Đ. (2010). Značaj koridora 10 za razvoj Srbije, 1. *Naučno-stručna konferencija „Koridor 10“ – održivi put integracija*, Beograd: Poslovna politika, Institut Kirilo Savić, str.
- <http://www.transportintelligence.com/market-reports/report-central-and-eastern-europe-logistics-2010/252/>, pristupljeno: 17. April 2012.
- Veselinović, P. (2013) *Nacionalna ekonomija*. Kragujevac: Ekonomski fakultet.
- Vlada Republike Srbije. (2007). *Strategija razvoja železničkog, drumskog, vodnog, vazdušnog i intermodalnog transporta u Republici Srbiji od 2008. do 2015. godine*, Beograd.
- Vlada Republike Srbije. (2010). *Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine*, Beograd.

INFRASTRUCTURE AS A FACTOR OF REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The development of modern economies is burdened by the existence of numerous limitations and challenges. Problems of regional development have been recognized in all countries regardless of the achieved level of economic development.*

Regional disproportions are one of the biggest development problems of the Republic of Serbia. Reducing regional differences is a very difficult and long-term process, which consists in finding the appropriate development model, but also in profiling the activities that will be the drivers of economic development.

The makers of economic policy of the Republic of Serbia recognized Infrastructure as an activity that can contribute to the improvement of economic indicators by regions. For this reason, the aim of this paper is to point out the importance of developing and improving the infrastructure, which can contribute to the reduction of regional disputes. In this context, the development renaissance of Konstantin the Great airport in Nis will be pointed out as an example of good practice.

Key words: *infrastructure, Konstantin the Great airport, regional development, Serbia.*

MARKETINŠKI I TEHNOLOŠKI ASPEKTI BRENDIRANJA GASTRONOMSKIH PROIZVODA U PREKOGRANIČNOM REGIONU

Toma Dašić¹⁰⁰,
Naučni saradnik, Ivan Stojković¹⁰¹

Rezime: Rad ima za cilj da na praktičnom primeru pokaže da se kroz implementaciju inovativnih pristupa u oblasti marketinga i tehnologije hrane usmerenih na razvoj i zaštitu tradicionalnih gastronomskih proizvoda kroz sertifikaciju i brendiranje mogu povećati diverzitet ponude i komparativne prednosti prekograničnog područja. Sertifikacija i zaštita prekograničnih proizvoda koji odražavaju poseban karakter regiona je prikazana kroz tradicionalne gastronomske proizvode „Leskovačke specijalitete sa roštilja“ zaštićene u okviru projekta koji je uspešno realizovan kroz Interreg-IPA program prekogranične saradnje Bugarska-Srbija. Brendiranjem već prepoznatljivih gastronomskih proizvoda zaštitnim žigom unapređuje se njihova reputacija i dodaje nova ekonomska vrednost kroz garanciju kvaliteta i specifičnih karakteristika proizvoda. Specifične karakteristike proizvoda rezultat su upotrebe sirovina proizvedenih na navedenom području i njihovom pravilnom izboru. Tehnološki postupci proizvodnje „Leskovačkih specijaliteta sa roštilja“ izvode se po tačno opisanim postupcima uz poštovanje zakonskih propisa. Normativi i način serviranja gastronomskih specijaliteta propisani su na osnovu dugogodišnje tradicije ugostiteljstva u regionu Jugoistočne Srbije.

Ključne reči: brendiranje, žig garancije, Leskovački specijaliteti sa roštilja, tehnologija hrane, prekogranična saradnja

Uvod

Gastronomski turizam je fenomen u nastajanju koji utiče na razvoj novih turističkih proizvoda zbog činjenice da je više od trećine turističke potrošnje posvećeno hrani. Hrana je ključni deo svih kultura, glavni element globalne nematerijalne baštine i sve važnija atrakcija za turiste. Kao način za jačanje veza između hrane i turizma u prekograničnom regionu i obezbeđivanje osnove za lokalni razvoj gastro turizma javlja se brendiranje gastro-turističkih proizvoda, šta može podržati lokalnu kulturu pomažući njeno očuvanje na lokalnom nivou. Gastronomija predstavlja sredstvo za diversifikaciju turizma i stimulisanje lokalnog, regionalnog i nacionalnog ekonomskog razvoja. Jake snage prekograničnog regiona leže u činjenici da je hrana sastavni deo kulture. Postoje brojni festivali hrane i događaji vezani za tradicionalnu gastronomsku ponudu, čime regije postaju poznate po

¹⁰⁰ Visoka poslovna škola strukovnih studija Leskovac, Republika Srbija; dasic.toma@vpsle.edu.rs

¹⁰¹ Inovacioni centar Tehnološko-Metalurškog Fakulteta Beograd, Republika Srbija; ivantehno@gmail.com

izvršnoj gastronomskoj i poljoprivrednoj praksi. Brendiranjem gastronomskih proizvoda obogaćuje se ponuda jedinstvenih proizvoda koji garantuju viši kvalitet, povećava se izbor i olakšava pristup zdravim i tradicionalnim proizvodima za potrošače, koji postaju informisaniji. Sa druge strane proizvođači postaju odgovorniji za svoje proizvode i obezbeđuju očuvanje univerzalnih vrednosti (kulturnih, tradicionalnih i ekoloških) kroz tržišne mehanizme. Slabosti koje se bredniranjem tradicionalnih gastronomskih proizvoda mogu otkloniti su nedoslednost u tehnologiji i načinu pripreme tradicionalnih jela, nedostatak turističkih tura vezanih za hranu, nizak nivo edukovanosti po pitanju gastronomskog menadžmenta kako bi se zadovoljili visoki standardi koje danas zahtevaju turisti.

Evropska unija je od početka 21. veka pokrenula veliki broj programa i finansijski podržala akcije i projekte koji imaju za cilj razvoj turističkih proizvoda. Veliki deo realizovanih projekata akcenat stavlja na turizam i poljoprivredu i razvoj kvalitetnih proizvoda. Ovakvi projekti imaju teorijski, ali i praktičan značaj i rezultiraju u povećanju broja registrovanih proizvoda i brendova, poboljšanju poslovnog okruženja za ovu vrstu proizvoda i skreću pažnju akademskoj i poslovnoj zajednici o važnosti proširivanja znanja i podizanja svesti u ovoj oblasti. Na osnovu toga, kroz projektne aktivnosti projekta u okviru INTERREG IPA programa prekogranične saradnje Bugarska-Srbija izvršena je standardizacija i zaštita domaćih gastronomskih proizvoda „Leskovački specijaliteti sa roštilja” žigom garancije. Cilj je olakšavanje poslovnih odnosa u oblasti gastro turizma kroz stimulisanje prekograničnog partnerstva između preduzeća, institucija i organizacija u prekograničnom regionu. Takođe, razvoj efikasnih programa obuke za prenos znanja o stvaranju ljudskih resursa u oblasti tradicionalne gastronomije, u cilju očuvanja gastronomske baštine, osiguraće dugoročnu održivost kuhinje destinacije kao faktora od najveće važnosti za poboljšanje kvaliteta turističkog doživljaja u prekograničnom regionu. Projektnom saradnjom u prekograničnom regionu moguće je povećati broj turističkih proizvoda u prekograničnom području kroz implementaciju inovativnih pristupa u oblasti turizma koji uključuju razvoj i zaštitu kulturnog nasleđa. Sertifikacijom i zaštitom prekograničnih turističkih proizvoda i usluga koji odražavaju poseban karakter destinacija, kao što su tradicionalni gastronomski proizvodi na Bugarskoj i Srpskoj strani, povećava se kvalitet tradicionalnih gastronomskih proizvoda i usluga, uspostavljaju poslovne veze među preduzetnicima u prekograničnom regionu, uz istovremeni razvoj i razmenu znanja i veština na polju gastronomije. Na taj način se prate tržišni trendovi i buduća potražnja za turističkim proizvodima. Sertifikacija tradicionalnog gastronomskog proizvoda je logičan korak ka očuvanju kulturne baštine, povećanju turističke atraktivnosti prekograničnog područja i daje vrednost zajednici.

MARKETINŠKI I TEHNOLOŠKI ASPEKTI BRENDIRANJA GASTRONOMSKIH PROIZVODA U PREKOGRANIČNOM REGIONU

1. Marketinški aspekti brendiranja gastronomskih proizvoda

Proizvodi sa dodatom ekonomskom vrednošću u poslednje vreme privlače pažnju potrošača koji sve više traže garanciju kvaliteta, geografskog porekla, nutritivnih vrednosti i bezbednosti proizvoda koje kupuju. Proizvodi sa posebnom vrednošću stvaraju se upotrebom tradicionalne tehnologije izrade, znanja i načina proizvodnje, korišćenjem specifičnih sirovina, ili pružanja usluga. Brendiranjem ovih proizvoda štiti se lokalna kultura i tradicija, a proizvodi se diferenciraju od proizvoda drugih regiona i konkurenata. Proizvođači mogu dobiti višu cenu za proizvode koji dobijaju na ekskluzivnosti i olakšan pristup domaćem i inostranom tržištu. Eksterni efekti ovakvog marketing pristupa su pozitivni i ogledaju se na unapređenje zaposlenosti i smanjenje iseljavanja lokalnog stanovništva, pomaže se razvoj srodnih grana, poput turizma, malih i srednjih preduzeća, ali i poboljšanje imidža zemlje. Upravo brendiranje tradicionalnih proizvoda je šansa za izlazak proizvođača hrane iz cenovnih makaza i povećanje vrednosti prehrambenih proizvoda. Brendiranje poljoprivrednih sirovina, prerađevina i prehrambenih proizvoda dodaje vrednost ovim proizvodima, a potrošačima pruža garancija da konzumiraju proizvode iz određenog geografskog područja, proizvedene na način na koji oni žele i za koji su spremni su da plate (Đorđević i Dašić, 2015).

Osnovna svrha brendiranja je zaštita vlasništva proizvođača ili pružaoca usluge i s druge strane, pomoć potrošačima u odlučivanju o kupovini jer je brend garancija konstantnog kvaliteta i razlikovanja porekla odnosno proizvođača proizvoda (Veljković, 2010). Iako deluje da su ove karakteristike imanentne savremenim uslovima poslovanja, posmatrajući razvoj razmene dobara može se zaključiti da su ekonomskim akterima sa strane ponude ali i tražnje oduvek bile bitne ove funkcije brenda (Đorđević i Sredojević, 2014, s. 137).

Brendiranje proizvoda i dodavanje oznaka geografskog porekla predstavljaju veoma uspešan oblik diferencijacije i izvor komparativne prednosti na današnjem tržištu (Giovannucci et al., 2009). Đorđević i Sredojević (2014) ističu da se često zanemaruje da se radi o važnom obliku intelektualne svojine, na koju s marketinške i pravne strane treba obratiti pažnju. Sertifikacija je potrebna zbog zaštite sirovinske specifičnosti područja ili veština ljudi utkanih u dati proizvod, dok je neophodno marketinški propratiti ovu vrstu proizvoda kako se imitacijom ne bi narušio imidž proizvoda ili usluge. Pravna zaštita je potrebna, a podrška marketinga dovoljan uslov za očuvanje brenda i postizanje uspeha proizvoda sa zaštićenim geografskim poreklom. Što se marketinškog aspekta tiče, nema univerzalnog recepta za uspeh, jedino uopšteno pravilo je da sve marketinške aktivnosti moraju da budu dizajnirane u skladu sa željama i potrebama potrošača (Đorđević i Dašić, 2015).

Kao vid pravne zaštite tradicionalnih gastronomskih proizvoda „Leskovački specijaliteti sa roštilja”, standardizovanih i zaštićenih u okviru INTERREG IPA programa prekogranične saradnje Bugarska-Srbija, korišćen je žig garancije.

Prema Zakonu o žigovima, žig je pravno zaštićen znak kojim fizičko i pravno lice obeležava svoje robe i usluge u prometu, kako bi potrošači mogli da ih razlikuju od istovrsnih ili sličnih roba i usluga koje na tržištu nudi neko drugo fizičko ili pravno lice. Pravna zaštita

znaka kojim se u prometu obeležavaju robe ili usluge nije zakonska obaveza, već je odluka o njegovoj pravnoj zaštiti prepuštena slobodnoj volji onoga koji znak koristi. Pravna zaštita znaka žigom uvek je dobrodošla, jer nudi brojne koristi za njegovog vlasnika, poput isključivog prava vlasnika da žigom obeležava svoje robe i usluge u prometu, zabrani drugim licima neovlašćeno korišćenje znaka, ili ga koristi kao značajno oruđe za ekskluzivnost vlasnika žiga, buduće investicije, finansijski dobitak od licenci, franšizinga i prenosa prava. Žig garancije je pravno zaštićen znak koji koristi više privrednih društava pod nadzorom nosioca žiga, a koji služi kao garancija kvaliteta, geografskog porekla, načina proizvodnje ili drugih zajedničkih obeležja robe ili usluga tih privrednih društava.

Tržišno posmatrano, dodavanje brendu oznaka kvaliteta, geografskog porekla, propisanih standarda proizvodnje, signalizira se veza proizvoda, geografskog područja, načina proizvodnje, specifičnih karakteristika, itd. Proces kojim se uspostavlja ova veza često može da bude težak za kreiranje i održavanje. U većini slučajeva za adekvatno brendiranje zasnovano na ovim atributima potrebne su godine truda i građenja društvene svesti. Uspes ovih oznaka kao signala potrošačima zavisi od kvaliteta, transparentnosti i poštovanja osnovnih propisanih pravila koja regulišu uslove za dobijanje žiga garancije. Ako se njima upravlja na pravi način, ove oznake smanjiće asimetričnost informacija između potrošača i proizvođača i doneće koristi svim tržišnim učesnicima. U suprotnom slučaju, postaće samo kratkotrajni marketinški trik koji može da donese više štete nego koristi proizvođačima koji koriste žig garancije.

Prema Sautier i Van de Kop (2006), zbog svoje izrazite povezanosti sa regionom, proizvodnja i marketing proizvoda na osnovu zaštitnog žiga su posebno pogodni za mala i srednja preduzeća. Manja preduzeća su fleksibilnija, inovativnija te su u boljoj poziciji da iskoriste svoj lokalni identitet, oni takođe imaju veću motivaciju za stvaranje ovakvog brenda. Takođe, proizvodnja ograničena na region, limitira i obim proizvodnje što je čini neatraktivnom za velike kompanije. Brendiranje regionalnih proizvoda posebno odgovara proizvodima koji su proizvedeni u prirodnim uslovima, koristeći poseban know-how.

Brendiranje zahteva temeljnu procenu i strateško planiranje kako bi se utvrdile eventualne slabosti i predvideli nedostaci koji bi u fazi implementacije uzrokovali gubitak vremena i materijalnih resursa. Proces kojim se utvrđuje održivost i isplativost opcije brendiranja proizvoda žigom kojim se garantuje kvalitet, geografsko poreklo i način proizvodnje trebalo bi da uključuje sledeće: (Giovannucci et al., 2009)

- 1) utvrđivanje zainteresovanih strana i njihovih kapaciteta da učestvuju ili ometaju razvoj brenda,
- 2) panel diskusije koje imaju za cilj utvrđivanje interesa, realnog kapaciteta i generisanje ideja u vezi sa brendom,
- 3) procena raspoloživih resursa,
- 4) analiza barijera ulaska i mogućih negativnih eksternalija,
- 5) istraživanje tržišta za konkretan proizvod,
- 6) preliminarno razgraničenje teritorije i njenih ključnih karakteristika,
- 7) najmanje osnovna analiza troškova i koristi, kao i analiza osetljivosti,
- 8) razmatranje pravnih aspekata.

MARKETINŠKI I TEHNOLOŠKI ASPEKTI BRENDIRANJA GASTRONOMSKIH PROIZVODA U PREKOGRANIČNOM REGIONU

Zatim je potrebno napraviti dugoročni strateški plan sa jasnim fokusom i definisanim koracima, kako putanja razvoja brenda ne bi dobila neželjeni pravac ili da ne bi bila prekinuta. Da bi bili uspešniji brendovi zahtevaju i strateški razvoj upravljačkih struktura i njihovo učešće u razvoju strateškog plana. Komponente strateškog plana trebalo bi da budu: (Đorđević i Dašić, 2015)

- 1) Rešavanje pravno regulatornih pitanja na domaćem i međunarodnom tržištu;
- 2) Plan za održavanje reputacije geografskog brenda putem različitih kontrola: razvoj standarda i kontrole kvaliteta u različitim fazama proizvodnje kao i organizacije ili nezavisnog tela koje će da sprovodi kontrolu;
- 3) Marketing plan za zaštitu postojeće i postizanje željene pozicije brenda u mislima potrošača, a koji je koncipiran na osnovu sveobuhvatnog istraživanja tržišta;
- 4) Analizirati načine prilagođavanja promenama kao što su povećanje broja proizvođača, nestašica sirovina i slično. Ovo je jedan od ključnih koraka jer je prilagođavanje promenama imperativ za uspeh u savremenim tržišnim uslovima.

Percepcija potrošača o brendovima i proizvodima je ključna, jer su brendovi uspešni samo ako ih potrošači prihvate. Marketing uspeh ovih proizvoda u mnogome zavisi i od koordinacije i konzistentnosti marketing poruke svih proizvođača jednog proizvoda koji nosi oznaku žiga garancije. Bitno je postepeno razvijati brend, sticati iskustvo i ne zapostaviti nijedan element marketing miksa kao ni suštinske atribute brenda.

2. Tehnološki aspekti brendiranja gastronomskih proizvoda

Zaštita žigom garancije pruža mogućnost nosiocu žiga da pored obeležja proizvoda ili usluge, propiše uslove kojih se korisnici žiga moraju pridržavati, kako bi proizvod ili usluga kupcima ili korisnicima garantovali kvalitet, geografsko poreklo, tehnologiju proizvodnje ili druga obeležja robe ili usluga koje kupci povezuju sa datim žigom.

Uslov za kvalitet i posebnost proizvoda koji su zaštićeni žigom garancije - Leskovački specijaliteti sa roštilja je da budu pripremljeni isključivo od sirovina i na način opisan Laboratom žiga garancije „Leskovački specijaliteti sa roštilja“, (Stojković i sar., 2018).

Prema ovom elaboratu u Leskovačke specijalitete sa roštilja spadaju:

- Leskovački ćevapčići;
- Leskovačka pljeskavica (Pljeskavica na leskovački način);
- Leskovačka gurmanska pljeskavica;
- Leskovačka punjena pljeskavica;
- Leskovački đevrek od mesa;
- Leskovački uštipci od mesa.

Oni se isključivo pripremaju od Leskovačkog ćevap mesa koje se proizvodi na tradicionalan način u adekvatnim higijenskim uslovima i uz poštovanje propisa o bezbednosti hrane. Proizvodnja Leskovačkog ćevap mesa od koga se izrađuju „Leskovački specijaliteti sa roštilja“ mora biti od navedenih sirovina, u skladu sa propisanim postupkom proizvodnje. Zahtevi posebnih svojstava za proizvodnju sirovine i pripremu Leskovačkih specijaliteta sa roštilja su propisani u elaboratu i korisnici žiga ih strogo moraju poštovati: (Stojković i sar., 2018)

- Osnovna sirovina za proizvodnju Leskovačkog ćevap mesa mora biti od „Domaćeg šarenog govečeta – Jablanički simentalac“;
- Osnovna sirovina mora biti ohlađena do temperature + 4 ° C;
- Proces proizvodnje Leskovačkog ćevap mesa mora da ima sledeće faze:
 - Soljenje mesa i mešanje sa lojem i ledom;
 - Odležavanje smeše na hladnom do 4 ° C, minimum 1 h;
 - Primarno mlevenje na šajbni prečnika otvora 8 – 10 mm;
 - Odležavanje smeše u rashladnom uređaju na temperaturi 0 – 4 ° C;
 - Mešanje mesa sa ledom i sekundarno mlevenje na mašini otvora šajbne 4 – 6 mm;
 - Odležavanje pre oblikovanja minimum 2 h.
- Oblikovanje proizvoda od Leskovačkog ćevap mesa (Leskovačkih specijaliteta sa roštilja) po opisanim postupcima u elaboratu;
- Pečenje Leskovačkih specijaliteta sa roštilja mora biti isključivo na tradicionalnom roštilju i na način opisan elaboratom;
- Serviranje Leskovačkih specijaliteta sa roštilja mora biti na način opisan elaboratom, bez dodatne improvizacije.

Leskovački specijaliteti sa roštilja moraju da zadovolje specifične zahteve senzornih svojstava:

- Da nisu prepečeni;
- Moraju biti svetlobraon do braon boje;
- Da nisu tvrdi i žilavi;
- Na preseku moraju biti ujednačene boje;
- Svojstvenog mirisa i ukusa;
- Moraju biti „sočni“;
- Moraju se uvek služiti topli na zagrejanom posuđu;
- Kao prilog može se služiti isključivo sveže seckani crni luk i Leskovačka mlevena ili gruvana paprika;
- Ne smeju se podgrevati i podgrejani služiti konzumentu.

Svi specijaliteti od Leskovačkog ćevap mesa se isključivo peku na klasičnom roštilju. Za dobijanje vatre koristi se ćumur. Za pripremu Leskovačkih specijaliteta sa roštilja koristi se isključivo ćumur proizveden na teritoriji Jablaničkog okruga od sirovina (bukve ili hrasta) sa ovog područja. Ćumur daje specifičnu aromu Leskovačkim specijalitetima sa roštilja. Temperatura na kojoj se peku Leskovački specijaliteti sa roštilja uglavnom treba biti umerena (160 – 180°C). Potrebno je primeniti praćenje temperature adekvatnim baždarenim termometrima (digitalni laserski) kako bi se izbegle eventualne greške pri pečenju.

Leskovački specijaliteti sa roštilja, Leskovačko ćevap meso kao osnovna sirovina za proizvodnju, kao i objekti u kojima se proizvode, moraju ispuniti zahteve sledećih zakonskih propisa i pravilnika:

- Zakon o bezbednosti hrane (“Službeni glasnik RS” broj 41/09);
- Zakon o veterinarstvu (“Službeni glasnik RS” broj 91/05, 30/10 i 93/12);
- Zakon o zdravstvenoj ispravnosti životnih namirnica i predmeta opšte upotrebe (“Službeni glasnik RS” broj 92/11);

MARKETINŠKI I TEHNOLOŠKI ASPEKTI BRENDIRANJA GASTRONOMSKIH PROIZVODA U PREKOGRANIČNOM REGIONU

- Pravilnik o veterinarsko sanitarnim uslovima objekata za proizvodnju i promet hrane životinjskog porekla ("Službeni glasnik RS" broj 73/10);
- Pravilnik o uslovima koje moraju da ispunjavaju objekti za klanje životinja, obradu, preradu i uskladištenje proizvoda životinjskog porekla ("Službeni glasnik RS" broj 91/08 i 73/10);
- Pravilnik o opštim i posebnim uslovima higijene hrane u bilo kojoj fazi proizvodnje, prerade i prometa ("Službeni glasnik RS" broj 72/10);
- Pravilnika o veterinarsko-sanitarnim uslovima, odnosno opštim i posebnim uslovima za higijenu hrane životinjskog porekla, kao i o uslovima higijene hrane životinjskog porekla („Službeni glasnik RS", br. 25/2011);
- Pravilnik o načinu vršenja stalnog veterinarsko-sanitarnog pregleda životinja za klanje i proizvoda životinjskog porekla (Službeni list SFRJ, br.68/89);
- Pravilnik o kvalitetu mesa stoke za klanje, peradi i divljači ("Službeni list SFRJ" broj 34/74, 26/75, 13/78, 1/81 i 2/85);
- Pravilnik o kvalitetu usitnjenog mesa, poluproizvoda od mesa i proizvoda od mesa ("Sl. gl. RS" broj 31/12);
- Pravilnik o higijenskoj ispravnosti vode za piće ("Službeni list SRJ" broj 42/98 i 44/99);
- Pravilnik o kvalitetu i drugim zahtevima za so za ljudsku ishranu i proizvodnju namirnica, (Službeni list SCG br. 31/05);
- Pravilnik o kvalitetu začina, ekstrakata začina i mešavina začina ("Službeni glasnik RS" broj 43/13);
- Pravilnik o deklarisanju, označavanju i reklamiranju hrane ("Službeni glasnik RS" broj 85/13 i 101/13).

3. Zaključak

Interesovanje potrošača za tradicionalne gastronomske proizvode je u stalnom porastu. Srbija ima bogatu nacionalnu gastronomsku ponudu i ovi proizvodi predstavljaju šansu za uklapanje u modernu paradigmu poslovanja, uz očuvanje tradicionalnih vrednosti i poštovanje lokalne intelektualne svojine. Međutim, nije dovoljno samo imati potencijale, već je potrebno pronaći načine za iskorišćavanje istih. Jedan od načina predstavlja i pravilno brendiranje, kojim se dodaje ekonomska vrednost gastronomskim proizvodima. Brendiranje žigom garancije predstavlja jedan vid ulaganja, kako kroz tržišne, tako i kroz tehnološke inovacije. U Srbiji postoje zakonski i tehnički uslovi za uspešno sprovođenje ovog procesa, međutim ključni izazovi tek predstoje.

Međutim, pre nego što se ozbiljno pristupi ekonomskoj eksploataciji brenda i razvoju marketing strategije za ovu vrstu proizvoda, moraju se rešiti problemi koji se pre svega tiču korisnika brenda koji mogu predstavljati veliku pretnju za urušavanje brenda. Treba delovati u pravcu rešavanja problema prihvatanja propisanih uslova kojima se garantuje kvalitet proizvoda i usklađenost sa propisanim standardima za određeni brend. Poboljšanje i održavanje reputacije se vrši putem razumevanja, opšteg konsenzusa svih zainteresovanih strana i koordinacije. Kako bi osigurali razvoj brendiranih proizvoda zaštićenih žigom garancije, kao i iskorišćenje ekonomskih efekata brenda kao poluge razvoja, neophodno je da nosioci žiga edukuju najpre korisnike žiga, zatim potrošače i ostale zainteresovane

strane. Gastronomski brendovi ulogu jednog od faktora uspešnog i održivog privrednog razvoja mogu ostvariti samo ukoliko svi procesi vezani za adekvatnu eksploataciju brenda budu sprovedeni na pravi i propisani način.

LITERATURA

- Đorđević, T. i Dašić, T. (2015). Praktični aspekti brendiranja tradicionalnih proizvoda. U: Birovljev, J. i Sakal, M. (Eds.), *Strategijski menadžment i sistemi podrške odlučivanju u stratejskom menadžmentu*, Zbornik radova. Subotica: Ekonomski fakultet.
- Đorđević, T. i Sredojević, Z. (2014). Značaj brendiranja proizvoda putem zaštićenog geografskog porekla. U: Mitić, S. i Ognjanov, G. (Eds.) *Marketing prehrambenih proizvoda* (s. 127-151). Beograd: Dosije studio.
- Giovanucci D., Josling T., Kerr W., O'Connor B. & Yeung M.T. (2009). *Guide to geographical indications – Linking products and their origins*. Geneva: International Trade Centre.
- Stojković, I., Dašić, T. i Todorović, Z. (2018). *Leskovački specijaliteti sa roštilja – Elaborat žiga garancije*. Beograd: Privredna komora Srbije.
- Van de Kop P., Sautier D. (2006). Regional identity: An overview. In: Van de Kop P. & Sautier D. (Eds.), *Origin-based Products: Lessons for pro-poor market development* (pp. 21-30). Amsterdam: KIT.
- Veljković S. (2010). *Brend menadžment*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Zakon o žigovima. *Službeni glasnik RS, br. 104/2009 od 16.12.2009. godine i br. 10/2013 od 30.01.2013. godine*.

**MARKETINŠKI I TEHNOLOŠKI ASPEKTI BRENDIRANJA GASTRONOMSKIH PROIZVODA U
PREKOGRANIČNOM REGIONU**

**MARKETING AND TECHNOLOGICAL ASPECTS OF BRANDING OF
GASTRONOMIC PRODUCTS IN CROSS-BORDER REGION**

Abstract: *The aim of the paper is to show that the diversity of supply and the comparative advantage of the cross-border area can be increased through the implementation of innovative approaches in the field of marketing and food technology, aimed at the development and protection of traditional gastronomic products through certification and branding. Certification and protection of cross-border products that reflect the special character of the region is presented through traditional gastronomic products "Leskovac grill specialties". These products are certified within the project successfully implemented through the Interreg-IPA cross-border program Bulgaria-Serbia. Branding of recognizable gastronomic products with a trademark enhances their reputation and adds new economic value through quality assurance and specific product characteristics. Proper selection and use of inputs produced in the specified area bring specific characteristics of these product. The technological processes of "Leskovac grill specialties" production are carried out according to the precisely defined procedures, in compliance with the legal regulations. The norms and the rules of serving gastronomic specialties are prescribed on the basis of the long tradition of catering in the region of South East Serbia.*

Keywords: *branding, trademark, Leskovac grill specialties, food technology, cross-border cooperation*

PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA“ U KREIRANJU MODELA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA

Toma Dašić¹⁰²,
Ljubica Janjić¹⁰³

Rezime: Uzimajući u obzir specifične karakteristike i prirodu svežih poljoprivrednih proizvoda smanjenje zaliha i upotreba adekvatnih i kvalitetnih informacija za percepciju potražnje se postavljaju kao ciljevi lanca snabdevanja koji odlikuje neizvesnost i na strani snabdevanja i na strani potražnje. Lanci snabdevanja se planiraju i organizuju na osnovu vremena proizvodnje proizvoda, isporuke kroz marketing kanale i dostupnosti u maloprodajnim objektima. Najčešće marketing strategije sa aspekta tokova koji se realizuju niz ili uz lanac su strategije „guranja i vučenja“. Rad ima za cilj da pokaže da uspešna marketing strategija poljoprivredno-prehrambenog lanca snabdevanja, posmatrano iz ugla malih proizvođača, podrazumeva kreiranje modela lanca koji pruža mogućnost primene hibridnog pristupa u kome se preklapaju funkcije guranja i vučenja u sredini procesa. Marketing strategija mora da bude usmerena da se njihovi sveži poljoprivredni proizvodi guraju iznad nivoa distributera, odnosno veleprodaje, do maloprodaje ili prerade, upravo zbog karakteristika proizvoda koji su lako kvarljivi, sa kratkim rokom za konzumiranje.

Ključne reči: marketing strategija „guranja i vučenja“, hibridna strategija, poljoprivredni proizvodi, lanac snabdevanja.

Uvod

Brojni trendovi mogu biti uočeni na tržištima prehrambenih proizvoda širom sveta. Rast prihoda potrošača prati rast tražnje za svežim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima, koji istovremeno moraju ispunjavati stroge zahteve koji se tiču kvaliteta i bezbednosti hrane. Sa druge strane, liberalizacija trgovine i investicija je omogućila maloprodajnim lancima se ubrzano šire na nova tržišta, tako da oni sada postavljaju uslove pod kojima proizvođači hrane moraju snabdevati urbanizovane potrošače čiji broj raste. Može se tumačiti da ovi trendovi ugrožavaju opstanak i profitabilnost malih proizvođača. Liberalizacija trgovine dovodi do toga da, čak i tamo gde se poljoprivredno stanovništvo jedne zemlje pretežno sastoji od malih poljoprivrednika kao što je slučaj u Srbiji, poljoprivrednici u zemlji se takmiče sa poljoprivrednim proizvođačima svih veličina iz drugih

¹⁰² Visoka poslovna škola strukovnih studija Leskovac, Republika Srbija; dasic.toma@vpsle.edu.rs

¹⁰³ Visoka poslovna škola strukovnih studija Leskovac, Republika Srbija; janjic.ljubica@vpsle.edu.rs

delova sveta. U skorije vreme, u Srbiji se ohrabruju velike domaće i strane investicije u zemljište i poljoprivredu, donoseći novu „domaću“ konkurenciju malim proizvođačima.

Zemlje u razvoju postaju sve više integrisane u globalno tržište hrane zbog globalnog snabdevanja maloprodaja i prehrambenih industrija u razvijenim zemljama. Brzi rast maloprodajnih lanaca u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju duboko transformiše institucionalni pejzaž sistema prehrambene proizvodnje i razmene. Istovremeno, raste potražnja potrošača iz razvijenih zemalja i zemalja u razvoju za svežim proizvodima visokog kvaliteta tokom cele godine. Sezonski karakter kultura, ograničeni rok trajanja, i povećan fokus potrošača na sigurnost, kvalitet i način proizvodnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, koji postaju ključni pri donošenju odluke o kupovini, uslovljavaju promene u organizaciji poljoprivredno-prehrambenih lanaca ka razvoju konkurentskih prednosti učesnika u lancu. Dominantni oblik poljoprivredno-prehrambenog lanca snabdevanja poljoprivrednim proizvodima fragmentiran i neefikasan, dodatno je opterećen nedostatkom predvidljivosti, odsustvom obima, visokim transportnim troškovima i neefikasnom domaćom logistikom i posredovanjem. To nameće potrebu za integracijom proizvodnih i distributivnih kanala, sa razvijenim vezama unazad i unapred, i konsolidacijom u sektoru svežih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda kao rešenjem za uređenje tradicionalnog poljoprivrednog sistema koji pokreće snabdevanje, ka organizovanijem sistemu koji pokreće tražnja.

Glavna tema u ovom radu je da se na osnovu analize marketing strategije lanca snabdevanja poljoprivredno-prehrambenim proizvodima predloži model marketing strukture lanca koja može uticati na poboljšanje tržišne pozicije, pre svega malih proizvođača svežih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda – voća i povrća, u Srbiji. Korišćenje savremenih marketing modela organizacije lanca može poslužiti kao osnova za redizajniranje postojećeg tržišta svežeg voća i povrća u Srbiji, a koje će se zasnivati na poboljšanju položaja malih proizvođača u lancu.

1. Primena marketing strategija „guranja i vučenja“ u poljoprivredno-prehrambenom lancu snabdevanja

Savremeni poljoprivredno-prehrambeni lanci snabdevanja moraju biti izuzetno fleksibilni, responzivni i sa niskim troškovima, kako bi se zadovoljile stalne promene u zahtevima potrošača (van der Vorst, Beulens & van Beek, 2005). Dizajn strategije lanca snabdevanja zavisi od ciljeva lanca i performansi koje lanac treba da ostvari na ciljanom tržištu. Prema Chopra & Meindl (2006) na performanse lanca snabdevanja utiču četiri pokretača: nivo zaliha, koji utiče na kvalitet proizvoda, vreme isporuke i troškove vezane za isporuku; transport koji podrazumeva korišćenje i kombinaciju različitih modaliteta i ruta, svaki sa svojim karakterističnim performansama, kojima se proizvodi pokreću između učesnika u lancu snabdevanja; objekti i oprema koji se koriste za skladištenje, čuvanje, rukovanje, preradu i proizvodnju proizvoda, a koji nezavisno od funkcije, lokacije, kapaciteta i fleksibilnosti objekata imaju značajan uticaj na performanse lanca snabdevanja; i

PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA” U KREIRANJU MODELA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA

informacije, odnosno podaci i analize u vezi sa zalihama, transportom, objektima i kupcima u čitavom lancu snabdevanja, a koje su potencijalno najveći pokretač performansi jer direktno utiču na svaki drugi pokretač.

Specifične karakteristike poljoprivrednih proizvoda obuhvataju kratak rok trajanja i kvarljivost, ograničenja vezana za uslove skladištenja, duge vremenske rokove prikupljanja i isporuke, udaljenost od mesta branja/prikupljanja do mesta isporuke, neizvesnost i varijabilnost u količini i kvalitetu proizvoda. Uzimajući u obzir prirodu ovih proizvoda smanjenje zaliha se postavlja kao cilj lanca sa stanovišta vidljivosti i smanjenja troškova. Poljoprivredno-prehrambene lance odlikuje neizvesnost i na strani snabdevanja i na strani potražnje, i kao izazov za poljoprivredne proizvođače nameće se usklađivanje ponude i potražnje uz vođenje računa o specifičnim zahtevima kupaca u pogledu kvaliteta proizvoda i bezbednosti hrane (van der Vorst, da Silva & Trienekens, 2007). Prema Van der Vorst et al. (2007), kod tradicionalnih lanaca snabdevanja se zalihe drže u svakom procesu i javljaju se u prekomernoj količini duž lanca. Na taj način se vezuje kapital koji bi se inače mogao koristiti za investiranje u proizvodnju, šta je od posebnog značaja pogotovo za male proizvođače u zemljama u razvoju.

Procesi u tradicionalnim lancima snabdevanja – u svakom ciklusu se formiraju zalihe (predstavljene obrnutim trouglom)

Izvor: Chopra & Meindl (2006)

Drugi strateški cilj je usmeren na performanse lanca koje nisu uslovljene spoljnim faktorima, već se odnosi na neadekvatnu percepciju potražnje uzrokovane kvalitetom informacija koje imaju nezavisni akteri u lancu snabdevanja. Nedostatak adekvatne koordinacije između aktera u lancu direktno je povezan sa lošim performansama lanca (Arshinder, 2011). Usled nepostojanja pravovremenih informacija o promenama u potražnji, vodeće vreme realizacije od izdavanja narudžbine do isporuke proizvoda postaje predugačko, pa je i vreme reagovanja na promene predugačko. Pogrešno interpretiranje povratnih informacija između većeg broja učesnika u lancu dovodi do toga da se i mali neočekivani porast potražnje kupaca kod maloprodavaca reflektuje kroz opadanje nivoa zaliha, i pojačanim narudžbinama od veletrgovaca, koje su zbog dugog vremena i kašnjenja

isporuke iznad nivoa inicijalnog rasta tražnje (Sterman, 1989; van der Vorst, 2004). To se na sličan način dalje prenosi na veletrgovce, što dodatno pojačava njihovu tražnju i pritisak prema proizvođačima, koji zbog malog porasta tražnje sada moraju u kratkom roku rešiti problem ogromnih narudžbina. Ovaj fenomen, kod kojeg narudžbine prema dobavljaču imaju znatno veća odstupanja od narudžbina kupca, naziva se „efekat biča“ (Lee, Padmanabhan & Whang, 1997). Efekat biča izaziva ozbiljne troškove, pogotovo za proizvođače, i ilustruje značaj koordinacije i protoka informacija između aktera u lancu snabdevanja.

Lanci snabdevanja se planiraju i organizuju na osnovu vremena proizvodnje proizvoda, isporuke kroz marketing kanale i dostupnosti u maloprodajnim objektima. Najčešće strategije sa aspekta tokova koji se realizuju niz ili uz lanac su strategije „guranja i vučenja“ („push-pull“). Termin „push and pull“ ima izvore u logistici, ali je vrlo poznat i u oblasti marketinga (Harrison, Lee & Neale, 2003). Strategija „guranja“ se primenjuje kada se proizvodnja zasniva na dugoročnim prognozama potražnje i prodaje. S druge strane, strategija „vučenja“ se javlja kada potražnja kupaca pokreće čitav proizvodni proces (Simchi-Levi, Kaminsky & Simchi-Levi, 2003). Postoje prednosti i slabosti u korišćenju „push-pull“ strategija u okviru lanca snabdevanja.

Strategije „guranja“ se zasnivaju na projekcijama potražnje kupaca. Prema Simchi-Levi et al., (2003) ponašanje potrošača ne može uvek biti predvidljivo jer su projekcije jednostavno pretpostavke, a jedino tačne projekcije čine primenu strategije uspešnom. Ova strategija ima za cilj donošenje proizvoda do samog kupca nezavisno od sredstava koja se koriste. U pristupu „guranja“ potrošaču se direktno ističu prednosti proizvoda. Ideja je „gurati“ proizvode kroz marketing kanale, sa ciljem minimiziranja vremena koje kupac troši od trenutka kad je postao svestan proizvoda do njegove kupovine.

Velike izazove za današnje proizvođače u poljoprivredno-prehrambenom sektoru predstavljaju troškovi čuvanja celokupnih zaliha usled većeg nivoa zaliha, rizik od isteka roka upotrebe ili kvarenja proizvoda pre nego što se prodaju (Simchi-Levi et al., 2003). Zbog tog su troškovi držanja zaliha u lancu snabdevanja obično viši nego u slučaju primene strategije „vučenja“.

U strategiji „vučenja“ proizvodi ulaze u lanac snabdevanja kada to opravdava potražnja kupca. Sa strategijom „vučenja“, učesnici u lancu izbegavaju troškove držanja zaliha čija tražnja opada i koji se možda neće prodati. Upravljanje lancem ima za cilj minimiziranje zaliha, i fokusira se na pravovremene isporuke. Prema Simchi-Levi et al. (2003), postoje mnoge prednosti za strategiju „vučenja“, kao što su viši nivo usluga, niži troškovi držanja zaliha usled smanjenja nivoa zaliha, smanjenje vremena od naručivanja proizvoda do njegove isporuke, jer se usled dostupnosti informacija bolje predviđaju buduće narudžbine krajnjih kupaca. Ali postoje i neki ozbiljni nedostaci. Rizik je u mogućem nedostatku zaliha potrebnih da zadovolje tražnju, u slučaju da proizvođači ne mogu dovoljno brzo da povećaju proizvodnju. Strategija vučenja pokazuje nedostatke kada vreme

PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA” U KREIRANJU MODELA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA

realizacije postaje duže i zahteva brze promene. Takođe je mnogo teže iskoristiti ekonomiju obima jer se proizvodnja i distribucija zasnivaju na stvarnoj potražnji i stoga su planirani samo po potrebi.

U sistemu „vučenja“ kupac uvek traži proizvod i „vuče“ ga kroz marketing kanale, a proizvodnja i distribucija su vođeni isključivo potražnjom. Prekida se kontinuitet zaliha te je koncentracija samo na specifične narudžbine. Strategija „vučenja“ je skup metoda koje se koriste za stvaranje potražnje potrošača za određenim proizvodom. Na taj način „vučemo“ krug ljudi koji ih traže čime širimo svest o proizvodu. Ova strategija zavisi od prepoznatljivosti proizvoda. Tu pomažu kupci koji putem svojih ocena daju dodatnu vrednost proizvodima, te se na temelju toga i novi kupci jednostavnije odlučuju na kupovinu.

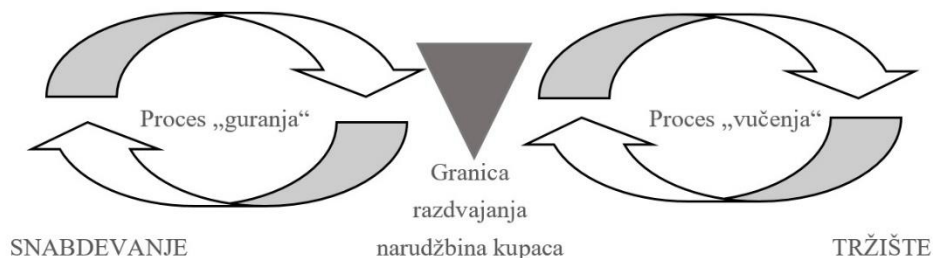
U poljoprivredno-prehrambenom lancu snabdevanja „guranje“ je vitalni deo bez kojeg „vučenje“ ne bi imalo smisla. Uspešna marketing strategija uključuje obe metode. Ako je namera proizvođača da prodaje proizvod putem maloprodaje, ono što je sigurno je da će proizvođači morati uveriti trgovinske lance da kupe i nude njihov proizvod. A istovremeno moraju podići svest o proizvodima i početi raditi na izgradnji vrednih preporuka. Sistem zasnovan na potpunom „guranju“ zaustavlja proizvode u distributivnim centrima i maloprodaji gde mora čekati kupca da „povuče“ proizvod.

Međutim, uspešna marketing strategija poljoprivredno-prehrambenog lanca posmatrano iz ugla malih proizvođača, podrazumeva dizajn lanca koji pruža mogućnost primene hibridnog pristupa u kome se preklapaju funkcije guranja i vučenja u sredini procesa. Marketing strategija sa aspekta malih proizvođača mora da bude usmerena da se njihovi proizvodi guraju iznad nivoa distributera, odnosno veleprodaje, do maloprodaje ili prerade, upravo zbog karakteristika proizvoda, lake kvarljivosti i kratkog roka za konzumiranje. Ovo je granica između sistema guranja i vučenja, odnosno mesto gde se seku faze guranja i vučenja (Harrison et al., 2003). U prvoj fazi će proizvođači proizvoditi većinu proizvoda. U drugoj fazi će maloprodaja i prerada preuzeti koordinaciju robnih tokova i diferencirati ove proizvode na osnovu zahteva kupaca. To dovodi do smanjenja potrebe za predviđanjem u sistemu, a naročito kod proizvođača, obzirom da dostupne informacije o zahtevima korisnika smanjuju vreme od naručivanja proizvoda do njegove isporuke (Simchi-Levi et al, 2003).

Postojanje dugih marketing kanala, sa brojnim nezavisnim učesnicima i vezama duž lanca, uzrokuje brojne poremećaje u protoku informacija. Kao posledica stvaraju se prekomerne zaliha uzvodno u lancu, šta uzrokuje postojanje neravnoteže u snazi učesnika u lancu (Christopher, 2005). Ovakav model nije održiv za male proizvođače. Eliminisanjem suvišnih veza u lancu, uz uspostavljanje horizontalnih oblika saradnje proizvođača i mehanizama koordinacije, obezbeđuje se pravovremenost informacija šta sprečava

stvaranje „efekta biča“ i fleksibilnost proizvođača za veće oscilacije u nivou zaliha koje izaziva promena tražnje kupaca.

Hibridni pristup u strategiji „guranje/vučenje“ (zalihe predstavljene obrnutim trouglom)

Izvor: Chopra & Meindl (2006)

Tačka razdvajanja narudžbina kupaca je koncept u strategiji „guranje/vučenje“ koji razdvaja deo lanca snabdevanja u kojem se upravljačke odluke donose na osnovu narudžbina kupaca (proces vučenja), od dela lanca snabdevanja gde se planovi proizvodnje zasnivaju na predviđanju zahteva potrošača i/ili predviđanju narudžbina učesnika proizvodno u lancu (proces guranja). Prema Jongen & Meulenberg (2005), nizvodno od tačke prema kupcu, tok proizvoda se direktno kontroliše narudžbinama kupaca, a fokus je na responzivnosti kupaca, koja zavisi od vremena i fleksibilnosti. Uzvodno prema proizvođačima, tok proizvoda se kontroliše prognoziranjem i planiranjem, a fokus je na efikasnosti i uzimajući u obzir inherentna svojstva materijalnih tokova i proizvodnih kapaciteta i resursa (Jongen & Meulenberg, 2005).

2. Model poljoprivredno-prehrambenog lanca snabdevanja za efikasnu primenu hibridne marketing strategije

S aspekta modernog lanca snabdevanja, postojanje veletrgovaca na strani proizvodnje umanjuje efikasnost lanca snabdevanja i povećava troškove logistike i troškove trgovine. Sveži poljoprivredni proizvodi od proizvođača do krajnjih potrošača prolaze kroz tržišta veleprodaje i maloprodaje na kojima su uključeni u više trgovinskih i logističkih procesa. Svaka transakcija u ovim procesima ima za rezultat dodatne logističke troškove, zbog logističke transformacije u procesu isporuke, pakovanja, utovara i istovara proizvoda, skladištenja, i nedostatka primene standardizovanih logističkih tehnologija. Prednost ovog modela lanca snabdevanja je u mogućnosti prikupljanja proizvoda od velikog broja malih proizvođača i distribuciju većeg obima, čime se do određene mere može rešiti problem u neekonomičnosti malih proizvođača koju uzrokuje disperzivna i neorganizovana proizvodnja.

Značajno smanjenje troškova transakcija i logistike, uz povećanje efikasnosti logistike, moguće je ostvariti eliminisanjem prisustva veletrgovine na strani proizvodnje,

PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA” U KREIRANJU MODELA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA

čime se izbegavaju dodatne transakcije u trgovini i veliki broj logističkih transformacija. Time se proizvodi mogu direktno isporučivati na veleprodajna tržišta u oblasti distribucije ili do prerađivačkih preduzeća. Ovakav model lanca ne donosi prednosti samo u efikasnijoj logistici. Na strani poljoprivredne proizvodnje položaj učesnika u lancu snabdevanja postaje uravnotežen, a uloga malih proizvođača kao članova lanca je ravnopravna.

Obzirom da poljoprivrednu proizvodnju karakteriše disperzivnost i nezavisnost poljoprivrednih proizvođača, kao uslov za stvaranje modela lanca bez veletrgovaca na strani proizvodnje podrazumeva udruživanje proizvođača i njihovu integraciju kroz organizacije proizvođača. Formiranjem savremenih marketing organizacija malim proizvođačima se pruža mogućnost da uđu na tržišta organizovani na višem nivou, i stvaraju se uslovi da savladaju ograničenja sa kojima se suočavaju kao individualni proizvođači. Zajedničkim delovanjem oni mogu da povećaju ponudu i iskoriste prednosti ekonomije obima, čime se smanjuju razlike između učesnika na tržištu (Bienabe & Sautier, 2005). Međutim, ovakav model organizacije lanca optimizira samo poljoprivrednu logistiku u fazi proizvodnje, dok na strani prodaje i distribucije posredničku uloga tržišta u lancu snabdevanja preuzimaju veleprodavci. Oni prikupljaju poljoprivredne proizvode od proizvođača, vrše agregaciju, zatim isporučuju proizvode na tržišta putem organizovanih distributivnih kanala i prodaju ih maloprodavcima i prerađivačima. Veleprodavci u velikoj meri održavaju posredničke veze, ostvaruju integraciju snabdevanja, povećavaju efikasnost poljoprivredne logistike i smanjuju logističke troškove.

Model koji stvara uslov za primenu hibridne marketing strategije omogućava proizvođačima guranje proizvoda do maloprodaje. Prema Bienabe & Sautier (2005) to podrazumeva da se organizacije proizvođača javljaju kao posredničke organizacije u lancu, a ugovori se koriste kao sredstva za integraciju aktivnosti i integraciju operacija. Organizacije proizvođača na osnovu zaključenih ugovora o prodaji direktno prodaju poljoprivredne proizvode maloprodajnim lancima (Boseli & Van de Kop, 2005).

Sušтина je uvođenje savremenog kanala distribucije koji pruža platformu da visokokvalitetni poljoprivredni proizvodi uđu na tržište. Na taj način ruralna područja su uključena u poslovanje u uslovima tržišne ekonomije, mali poljoprivredni proizvođači se povezuju sa velikim tržištem, dolazi do izgradnje integrisanog lanca između proizvodnje i tržišta, kako bi se ostvarila poslovna pozicija u kojoj svi dobijaju, proizvođači, posrednici i kupci.

Uz ovakav model lanca snabdevanja, organizovani proizvođači dobijaju informacije o tržišnoj tražnji i cenama proizvoda direktno od maloprodavaca, i efikasno izbegavaju negativne uticaje koji utiču na formiranje efekta biča. Sa druge strane, ovakav lanac pruža savršenu prodajnu platformu za poljoprivredne proizvode. Korišćenjem specifičnih karakteristika maloprodaje, kao što razvijena maloprodajna mreža širom zemlje, razgranati distributivni kanali, brz odgovor na promene na tržištu, omogućava proizvodima da brže

dođu do potrošača. Dobavljači poljoprivrednih proizvođača, lokalni maloprodavci, regionalni i nacionalni lanci maloprodaje i strani maloprodajni formati su privučeni na istu platformu da se sastanu i pregovaraju sa organizacijama proizvođača kako bi maksimizirali koristi koje mogu ostvariti. Ovde su posredničke veze svedene na minimum, što ne samo da smanjuje troškove logistike i vreme snabdevanja, već se održava svežina i kvalitet poljoprivrednih proizvoda. Direktna nabavka pruža savršenu osnovu za jeftinu ponudu svežih poljoprivrednih proizvoda i značajno smanjuje troškove maloprodaje. Na kraju, ovaj model na jednoj strani rešava problem neizvesnosti sa kojima se proizvođači sreću prilikom predviđanja kretanja na tržištu prodaje i smanjuje troškove poslovanja, a sa druge strane rešava probleme potrošača iz urbanih područja koji se tiču nedostatka izbora i kvaliteta svežih poljoprivrednih proizvoda.

3. Savremene marketinške organizacije proizvođača u lancu snabdevanja svežim voćem i povrćem

Za potrošače, pitanja kvaliteta i bezbednosti hrane, raznovrsnosti proizvoda, načina u uslova proizvodnje i kvaliteta usluga igraju značajniju ulogu prilikom donošenja odluke o kupovini (Van der Vorst, 2005). Ovi trendovi navode maloprodavce da koriste svojstva kvaliteta proizvoda u svojim marketing strategijama i strategijama konkurencije, i proizvođači se pozivaju da stave veći akcenat na svojstva koja se tiču kvaliteta proizvoda (Bijman, 2002). Sa druge strane, menja se struktura na strani prerađivača hrane i maloprodavaca. Prerađivači i maloprodavci postaju veći i internacionalizovani. Koncentracija je znatno povećana posebno na evropskom maloprodajnom tržištu hrane. Javljaju se veliki igrači u maloprodaji i njihov značaj raste (Aramyan, Ondersteijn, van Kooten & Lansink, 2006). Kao odgovor na spajanja i akvizicije među maloprodavcima, trgovci na veliko poljoprivredno-prehrambenim proizvodima takođe doživljavaju proces koncentracije. Nemogućnost prilagođavanja ovim promenama utiče na ubrzani pad konkurentnosti malih proizvođača svežih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Uspostavljanje novih marketinških udruženja proizvođača se nametnulo kao rešenje za većinu ovih izazova. Nastaje novi vid kooperacije koji kombinuje sve komercijalne aktivnosti pojedinačnih članova u jednu centralnu marketing i prodajnu organizaciju. Spajanje je reakcija na promene u tržišnim uslovima u sektoru svežih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u severozapadnoj Evropi i nemogućnosti tradicionalnih tržišta da se prilagode ovim promenama (Bijman, 2002). Nove organizacije proizvođača formirane su kako bi ujedinile proizvođače određenih useva, odnosno kategorija voća i povrća, i stvorile mogućnost da kolektivno pregovaraju sa kupcima, da sprovedu program osiguranja kvaliteta, da organizuju sortiranje i pakovanje, kao i da sprovedu specifične marketinške aktivnosti za svoje proizvode.

Tradicionalni lanci imaju osnovnu funkciju prikupljanja i distribucije na tržištu koje karakteriše veliki broj malih proizvođača i veliki broj različitih kupaca. Tržišna pozicija individualnih uzgajivača jeste relativno slaba u odnosu na kupce zbog male količina koje

PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA” U KREIRANJU MODELA POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA

nude na prodaju, kvarljivosti proizvoda, i nedostatka tržišnih informacija. Kolektivnom ponudom proizvoda većeg broja proizvođača može se unaprediti delovanje tržišta između prodavaca i kupaca (Bijman, 2002). Koncentracijom tržišta kupaca, i porastom tržišne snage uzgajivača usled ukрупnjavanja, javljaju se brojne opcije isporuke direktno od proizvođača do distributivnog centra maloprodavca.

U poređenju sa tradicionalnim ponuđačima, nove marketing organizacije su mnogo veće, više heterogene i imaju više različitih funkcija. Neke od ovih novih organizacija su fokusirane na marketing funkcije, i razvile su veleprodajne kapacitete, drugi se fokusiraju na inovacije i proširenu kontrolu kvaliteta, i pružanje šireg spektra tradicionalnih i novih usluga svojim članovima. Ovakve proizvodne organizacije su uspostavljene sa ciljem da smanje troškove, povećaju obim rada i operacija, dodaju veću vrednost, unaprede tržišnu orijentaciju i poboljšaju koordinaciju u lancu proizvodnje i distribucije, i povećaju efikasnost prodaje i logistike (Bijman, 2002).

Formiranjem organizacije proizvođača, marketing strategija udruženih malih proizvođača postaje više ofanzivna. Glavni elementi marketing strategije su istraživanje tržišta, uspostavljanje direktnih veza sa glavnim maloprodajama, razvoj i promocija brenda, inovacije proizvoda i diferencijacija, i visok kvalitet (Bijman & Hendrikse., 2004). Cilj je da organizacije proizvođača budu prepoznate kao dobavljači proizvoda vrhunskog kvaliteta kako bi postale preferirani dobavljač glavnih maloprodajnih lanaca, da budu inovativni u marketingu, kao i u razvoju novih proizvoda, i da obezbede tokom cele godine široki spektar raznovrsnih kategorija svežih proizvoda.

Važan deo marketinške strategije je uspostavljanje organizacije proizvođača kao brenda. Svi proizvodi nose jedinstven logo organizacije proizvođača, iza kojeg bi trebalo da stoji kvalitet i stručnost. Brendiranje organizacije je u početku namenjen izgradnji imidža među veleprodavcima i maloprodajom, dok se vremenom brend organizacije razvija u potrošački brend (Bijman & Hendrikse, 2003). Organizacije promovišu svoj brend, i uspostavljaju bliske odnose sa glavnim trgovcima i maloprodavcima kako bi postali preferirani dobavljač kvalitetnih svežih proizvoda (Bijman & Gijssels, 2012).

Dizajn marketinške strategije podrazumeva i integraciju funkcije veleprodaje u organizacije proizvođača. Organizacije ne mogu da postanu preferirani dobavljači najvećih maloprodavaca ukoliko nemaju direktan pristup njima (Bijman, 2002). Takođe, realizacija strategije upravljanja kategorijom podrazumeva da se funkcija veletrgovine orijentiše i na uvozne proizvode. Kako bi zadovoljile porast tražnje za svežim poljoprivredno-prehrambenim proizvodima na ključnim tržištima, nedostatak proizvodnih kapaciteta organizacije mogu kompenzovati uvozom ključnih kategorija proizvoda. Jedinstvena tranzitna funkcija organizacija proizvođača, koja podrazumeva reeksport uvezenog svežeg voća i povrća na tržište evropskih zemalja kroz njihovu veleprodajnu funkciju, može postati ključna u održanju pozicije lidera u kategorijama voća i povrća (Bijman et al., 2012).

Posredovanje putem ugovora, za dnevne, nedeljne ili mesečne ugovore, postaje efikasniji i dominantan mehanizam određivanja cena (Bijman, 2002). Prodaja putem ugovora omogućava direktnu isporuku od uzgajivača do kupca. Sve manje i manje proizvoda sa zapravo transportuje do logističkih centara. U skladu sa zahtevima potrošača, kontrola kvaliteta je postala važnija funkcija. Po pitanju marketinga, kolektivna promocija je zamenjena promocijama specifičnim za preduzeća. Organizacije promovišu svoj brend, i uspostavljaju bliske odnose sa glavnim trgovcima i maloprodavcima kako bi postali preferirani dobavljač kvalitetnih svežih proizvoda (Bijman & Gijssels, 2012). Mehanizmi kojima se dodaje vrednost i ugovorno posredovanje, omogućavaju organizacijama proizvođača da postignu više cene na veleprodajnom i izvoznom tržištu i uvećaju vrednost izvoza.

4. ZAKLJUČAK

U Srbiji rast tražnje za hranom je ograničen smanjenjem broja stanovnika i padom prihoda, kvalitet i bezbednost hrane generalno nisu na visokom nivou, a penetracija maloprodajnih lanaca je i dalje ograničena. Ukoliko mali uzgajivači voća i povrća generišu rast prihoda koji će doprineti ciljevima rasta i smanjenja siromaštva, mali poljoprivredni proizvođači će morati da odgovore na rastuće pritiske konkurencije. Zajedničko delovanje malih proizvođača, organizovanih u asocijacije proizvođača, može uticati na smanjenje troškova kroz kolektivnu izgradnju kapaciteta za skladištenje i čuvanje, nabavku tehnike i tehnologije, deobu informacija, i privlačenje kapitala. Povezivanje omogućava malim proizvođačima da istovremeno i pouzdano pristupe nizu tržišta i uslugama sa nižim troškovima, što je od ključnog značaja za njihovu konkurentnost.

Saradnja proizvođača po pitanju razvoja proizvoda, sistema kvaliteta, i unapređenja logistike mora biti usmeravana na jačanje snage asocijacija proizvođača i proširenje kapaciteta. Kolektivna akcija uzgajivača putem udruživanja može ojačati njihovu pregovaračku moć u lancu vrednosti, do zajedničkih investicija u specifična i potrebna sredstva za proizvodnju visoko kvalitetnih proizvoda, do pronalaženja alternativnih tržišta za ove proizvode. To će udruženjima dati mogućnost da spot tržišta zamene ugovornim posredovanjem, i organizovati proizvodnju za potrebe kupaca, a horizontalnu saradnju unaprede sistemom vertikalne koordinacije. Više koordinacije i saradnje mogu dovesti do poboljšanja efikasnosti u proizvodnji i kanalima distribucije malih poljoprivrednih proizvođača i više proizvodnih i tržišnih inovacija.

Ključni interesi malih proizvođača svežih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda su u realizaciji proizvodnje sa većim procentom učešća u potrošačkom dinaru, veći broj alternativa za prodaju svojih proizvoda, obezbeđenje bolje infrastrukture za čuvanje i manipulaciju proizvodima i uspostavljanje transparentnog i efikasnog sistema za utvrđivanje cena. Interesi kupaca na drugoj strani su u dostupnosti veće količine proizvoda sa sertifikovanim kvalitetom i prisustvo efikasne logistike kojom se minimizira gubitak proizvoda i kvaliteta. Potražnja kupaca će povlačiti proizvode u lancu, koji će proizvođači

**PRIMENA MARKETING STRATEGIJA „GURANJA I VUČENJA” U KREIRANJU MODELA
POLJOPRIVREDNO-PREHRAMBENOG LANCA SNABDEVANJA**

morati da isporučite u pravom kvalitetu, sa odgovarajućim cenama i pravo vreme. Razumevanje ovih razolikih preferencija potrošača stavlja se u prvi plan i „vuče“ proizvode kroz lanac snabdevanja.

LITERATURA

- Aramyan, L., Ondersteijn, C., Van Kooten, O. & Lansink, A.O. (2006). Performance Indicators in Agri-Food Production Chains. In: Ondersteijn, C.J.M., Wijnands, J.H.M., Huirne, R.B.M. & van Kooten, O. (Eds.), *Quantifying the Agri-food Supply Chain* (pp. 47-64). Dordrecht: Springer.
- Arshinder, K., Kanda, A. & Deshmukh, S. G. (2011). A review on supply chain coordination: Coordination mechanisms, managing uncertainty and research directions. In: Choi, T.M. & Edwin Cheng, T.C. (Eds.), *Supply Chain Coordination under Uncertainty* (pp. 39-82). Heidelberg: Springer-Verlag.
- Bijman, J., Gijssels, C. (2012). *Support for Farmers' Cooperatives. Case Study Report: Fruit and Vegetables Cooperatives in The Netherlands and Belgium*. Wageningen: Wageningen UR.
- Bijman, W.J.J. (2002). *Essays on Agricultural Co-operatives: Governance Structure in Fruit and Vegetable Chains*. Rotterdam: Erasmus Research Institute of Management (ERIM), Erasmus University Rotterdam.
- Bijman, W.J.J. & Hendrikse, G.W.J. (2003). Co-operatives in chains: institutional restructuring in the Dutch fruit and vegetables industry. *Journal on Chain and Network Science*, Volume 3 - Issue 2, 95- 107.
- Bijman, W.J.J. & Hendrikse, G.W.J. (2004). Growers' Associations and the Stability of VTN/The Greenery. In: Hendrikse, G.W.J. (Ed.), *Restructuring Agricultural Cooperatives* (p. 9-28). Rotterdam: Erasmus University Rotterdam.
- Boseli, D. & Van de Kop, P. (2005). *Regoverning Markets Global Issue Paper 2*. Amsterdam: Royal Tropical Institute.
- Chopra, S. & Meindl, P. (2006). *Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation (3rd Edition)*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Christopher M. (2005). *Logistics and Supply Chain Management*. New York: Prentice Hall,.
- Harrison T.P., Lee H.L. & Neale J.J. (2003). *The Practice of Supply Chain Management: Where Theory and Application Converge*. New York: Springer.
- Jongen, W. M. F. & Meulenbergh, M. T. G. (2005). *Innovation in Agri-food Systems*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers
- Lee, H., Padmanabhan, V. & Whang, S. (1997). *Information Distortion in a Supply Chain: the Bullwhip Effect*. *Management Science*, 43, (4), 546-558.

- Sautier, D., Bienabe E. (2005). The role of small-scale producers' organisations in addressing market access. In F.R Almond & S.D. Hainsworth (Eds.), *Beyond agriculture - making markets work for the poor: Proceedings of the International Seminar, 28 February–1 March 2005*. Westminster, London, UK. Crop Post-Harvest Programme (CPHP), Natural Resources International Limited, Aylesford, Kent and Practical Action, Bourton on Dunsmore, Warwickshire, UK., 69-85.
- Simchi-Levi, D., Kaminsky, P. & E. Simchi-Levi (2004). *Designing and Managing the Supply Chain: Concepts, Strategies and Case Studies*. Boston: Irwin McGraw Hill.
- Sterman, J. (1989). *Modeling managerial behavior: misperceptions of feedback in a dynamic decision making experiment*. *Management Science*, 35 (3), 321–339.
- Vorst van der, J.G.A.J. (2004). Supply Chain Management: theory and practices. In: Camps, T., Diederens, P.J.M., Hofstede, G.J., Vos, B. (Eds.) *The emerging world of chains and networks: Bridging theory and practice* (p.p. 105 – 128). Amsterdam: Reed Business Information.
- Vorst van der, J.G.A.J., Beulens, A.J.M. and van Beek, P. (2005). Innovations in logistics and ICT in food supply chain networks. In W.M.F. Jongen & M.T.G. Meulenberg (Eds.), *Innovation in agri-food systems: product quality and consumer acceptance*, p. 245-292., Wageningen: Wageningen Academic Publishers.
- Vorst, van der, J.G.A.J., Silva, da, C.A. and Trienekens, J.H. (2007). *Agro-industrial supply chain management: concepts and applications*. Rome: FAO.

**APPLICATION OF "PUSH AND PULL" MARKETING STRATEGY IN
DEVELOPMENT OF AGRI-FOOD SUPPLY CHAIN MODEL**

Abstract: *Taking into account the specificities and characteristics of fresh agricultural products, the reduction of inventories and the use of adequate quality information to perceive demand are set as the objectives of the agri-food supply chain. These supply chains are characterized by uncertainty both on the supply side and on demand side. Supply chains are planned and organized based on production time, delivery of products through marketing channels and their availability at retailers. From the aspect of upstream and downstream supply chain network, the most common marketing strategies are "push and pull" strategies. The aim of the paper is to show that a successful supply chain marketing strategy, viewed from the perspective of small-scale producers, implies development of a supply chain model that provides the ability to apply a hybrid approach, overlapping the pushing and pulling functions in the middle of the process. Marketing strategy must be directed at pushing their fresh agricultural products above the level of distributors, i.e. wholesale, to retailers or processing, bearing in mind the characteristics of products such as perishability and a short time for consumption.*

Keywords: *"push and pull" marketing strategy, hybrid strategy, fresh agricultural products, supply chain.*

ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA

Prof. dr Suzana Đukić¹⁰⁴,
Phd student Jelena Stanković¹⁰⁵

Rezime: *Savremeno poslovno okruženje stvara brojne izazove za preduzeća. Integrisanje principa društveno odgovornog ponašanja u poslovne aktivnosti preduzeća jedan je od najvećih izazova današnjice. Savremeni potrošači su sve kritičniji prema preduzećima i njihovim aktivnostima, a pri izboru proizvoda sve više uvažavaju ekološke kriterijume. Izbor potrošača uslovljen je, pored ostalog, njegovim obrazovanjem, informisanošću i sposobnošću da prepozna i bira odgovarajuće vrednosti. Stoga su preferencije potrošača kritični faktor uspeha u alokaciji ograničenih resursa preduzeća. Ovo vodi ka trendu tzv. zelenog marketinga koji kompanija koristi kao jednu od strategija kako bi podržala koncept društvenog marketinga i principe održivog razvoja. U takvim uslovima ekološko obrazovanje u Republici Srbiji se postavlja kao važan zadatak, budući da najneposrednije utiče na stvaranje ekološke svesti. Cilj autora u radu je da ukažu na suštinu zelenog marketinga kao komponente društvenog odgovornog marketinga, njegov značaj u stvaranju vrednosti brenda i lojalnosti potrošača koji u svojim izborima na tržištu prednost daju proizvodima sa ekološkim karakteristikama. Naporima na edukaciji potrošača i delovanjem preduzeća koje vodi stvaranju ekološki prihvatljivih proizvoda doći će do podizanja ekološke svesti društva, brige o zdravlju i poboljšanju kvaliteta života.*

Ključne reči: *održivi razvoj, zeleni marketing, zdravi proizvodi, ekološka svest, potrošači*

Uvod

Zbog sve većih ekoloških problema, upravljanje životnom sredinom postaje izazov za savremeno društvo. Posledice ljudskog ponašanja su intenzivne po životnu sredinu i dovode do narušavanja prirodne ravnoteže, globalnog zagrevanja, pojave raznih bolesti, nestajanja brojnih prirodnih resursa, itd. U takvim uslovima raste briga i svest jednog dela potrošača o uticaju koji mogu svojom potrošnjom imati na životnu sredinu i društvo u celini. Radi se o ekološki odgovornim potrošačima koji sačinjavaju tržišni segment sa karakterističnim obeležjima. Rast takvog tržišnog segmenta i kritičniji stav prema neodgovornom ponašanju preduzeća doveli su do promene poslovnih modela preduzeća. Nove poslovne modele karakteriše sve intenzivnije usvajanje principa društvene odgovornosti i njihovog

¹⁰⁴ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, suzana.djukic@eknfak.ni.ac.rs

¹⁰⁵ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, jelena.a.stankovic@eknfak.ni.ac.rs

ugrađivanja u poslovne aktivnosti. Takvi napori preduzeća podrazumevali su usaglašavanje marketinga sa zahtevima održivog razvoja i razvoj koncepta *zelenog* marketinga (Peattie, Crane, 2005; Ottman, 2011; Ottoman, 2011; Mishra, Sharma, 2010; Lee, 2008).

Razvoj *zelenog* marketinga deo je sveukupnih promena i transformacije marketinga od tradicionalnog do holističkog. Intenzivne kritike društva upućene marketingu dovele su do sagledavanja uticaja koji marketing aktivnosti imaju na prirodu i društvo. Naime, postoje mišljenja da potrošnja po definiciji ima negativne posledice na prirodu i društvo i da marketing koncept nije usklađen sa zahtevima održivog razvoja. Napori na eliminisanju takvih kritika doveli su do usklađivanja marketing koncepta sa izazovima okruženja i razvijanja koncepta holističkog marketinga. Holistički marketing predstavlja „kreiranje i implementaciju marketing aktivnosti, procesa i programa na način koji reflektuje širinu i međuzavisnost njihovih efekata“ (Keller, Kotler, 2006, pp. 300-301). U tom smislu holistički marketing podrazumeva integraciju na nekoliko nivoa: integraciju marketing aktivnosti u okviru marketing funkcije, integraciju marketinga sa ostalim poslovnim funkcijama u preduzeću, integraciju aktivnosti preduzeća i njenih partnera, kao i integraciju preduzeća u okruženje – prirodno i društveno. U skladu sa navedenim, koncept holističkog marketinga obuhvata sledeće segmente: integrisani, interni, marketing odnosa i društveno odgovorni marketing. Važna komponenta društveno odgovornog marketinga je *zeleni* marketing.

Svrha rada je ukazivanje na suštinu i značaj *zelenog* marketinga kao izvora konkurentne prednosti preduzeća. Preduzeća koja žele da opstanu na brojnim tržištima i segmentima menjaju svoje ponašanje. Promena ponašanja preduzeća znači primenu novih poslovnih modela, transformaciju marketing strategija i marketing programa koji su fokusirani na obezbeđenje zadovoljstva i lojalnosti potrošača kojima su svoje i zdravlje drugih ljudi, ekologija i održivi razvoj motivi kupovine i potrošnje.

1. Razvoj koncepta *zelenog* marketinga

Koncept *zelenog* marketinga se razvio iz tradicionalnog marketinga osamdesetih godina prošlog veka (Peattie, Crane, 2005). To je vreme kada zabrinutost javnosti za ekološke probleme raste i kada su identifikovani brojni negativni uticaji koji potrošnja i marketing aktivnosti imaju na prirodnu sredinu. Intenziviranje kritika posebno od strane pokreta environmalista, dovelo je do preispitivanja uticaja marketinga na prirodno okruženje. Prema Prakash-u (2002), odnos između marketinga i prirodnog okruženja treba posmatrati u smislu sagledavanja uticaja prirodnog okruženja na ostvarenje ciljeva preduzeća. U istraživanju evolucije ovog odnosa korišćeni su različiti termini: ekološki marketing (Fisk, 1974; Henion, Kinnear, 1976), environmetalni marketing (Coddington, 1993; Peattie, 1995; Menon, 1997), zeleni marketing (Elkington, 1994; Pride, Ferrell, 1993; Ottman, 1998; Polonski, 1994; Mishra, Sharma, 2010), održivi marketing (Van Dam, Apeldoorn, 1996; Fuller, 1999; Martin, Schouten, 2012). Između navedenih termina nema suštinskih razlika, već u njihovoj obuhvatnosti.

U samim počecima razvoja *zeleni* marketing (engl. Green Marketing) je podrazumevao samo označavanje proizvoda ili preduzeća kao prijatelja okoline. Smatralo se da *zeleni* marketing treba da bude usmeren na smanjenje štete pričinjene sredini, ali ne na eliminisanje uzroka koji su do toga doveli (Stanković, Đukić, Popović, 2012, str. 184). Bilo

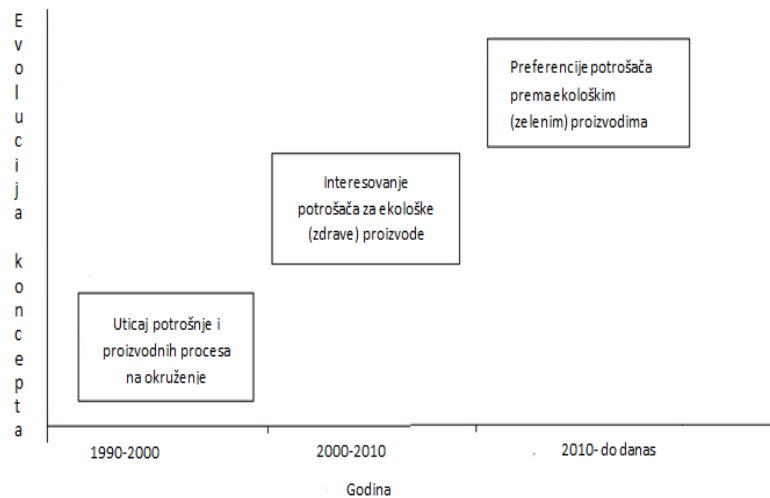
ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA

je dovoljno da preduzeća eliminišu posledice proizvedenih proizvoda na okruženje što se svodilo na brigu za zagađenje životne sredine. Izostajalo je proaktivno reagovanje koje bi bilo usmereno na sprečavanje takvih problema.

Međutim, vremenom ekološke oznake nisu bile dovoljne i nisu udovoljile zahtevima javnosti. Od marketinga se tražilo davanje „odgovora na povećane pritiske međunarodne zajednice sa težnjom da se na potpuniji način ispune dugoročni zahtevi vezani za društvenu odgovornost u odnosu na sve aspekte društva, uključujući i globalni ekosistem“ (Miles, Munilla, 1995, pp. 23-37). U tom smislu smatralo se da *zeleni* marketing treba da obuhvati široki spektar aktivnosti kao što su: proizvodnje proizvoda sa ekološkim standardima, uvođenje čistih proizvodnih procesa, razvijanje ekološke tj. biorazgradive ambalaže, koje su praćene promenama u promociji (Chalal, Dangwal, Raina, 2014, p. 344). Navedene aktivnosti su „dizajnirane da generišu ili olakšaju svaku razmenu koja teži da zadovolji potrebe i želje potrošača i društva simultano omogućavajući rast organizacije putem povećanja profitabilnosti uz minimalne negativne uticaje na prirodno okruženje“ (AMA, Welling, Chavan, 2010; Ottman, Stanford, Hartman, 2006).

Jačanje ekološke svesti javnosti vremenom je doveo do profilisanja novog segmenta potrošača sa bitno izmenjenim motivima i očekivanjima u kupovini i potrošnji. Zdravi proizvodi i briga za prirodno okruženje i društvo u celini su primarni motivi na kupovinu takvih potrošača. Od preduzeća se očekivalo ne samo da inoviraju svoje proizvode i procese u skladu sa ekološkim zahtevima, već da rade na unapređenju životnog stila potrošača (Grant, 2007; Ottman 2011). Stvaranje interesovanja potrošača za zdrave proizvode je zamenjeno razvijanjem preferencija prema takvim proizvodima u kupovini i potrošnji (Slika 1). *Zeleni* marketing je postao značajan izvor inovacija u marketingu i ostvarenja konkurentske prednosti (Ottman, 2011). Preduzeća koja usvajaju takvo ponašanje kreirala su novi poslovni ambijent koji će dugoročno unaprediti njihov ugled i poslovne efekte i povratno pozitivno delovati na celokupno društvo

Slika 1: Evolucija koncepta zelenog marketinga

Izvor: Chalal, Dangwal, Raina, (2014). Antecedents and consequences of strategic green marketing orientation, *Journal of Global Responsibility*, Vol. 5, No. 2, p. 346.

Konkurentsku prednost putem zelenog marketinga moguće je ostvariti na različite načine. Razvijanjem proizvoda sa ekološkim karakteristikama preduzeća nastoji da se diferencira na tržištu jer potrošačima pruža veće zadovoljstvo nego što pružaju proizvodi konkurencije. Preduzeća mogu razvijati jedinstvene marke sa dugoročnim ekološkim identitetom i koja će potrošačima pružati osećaj poverenja i sigurnosti. Fokus preduzeća može biti smanjeno korišćenje prirodnih resursa, energije i generisanje minimalnog otpada. Svi navedeni pristupi zahtevaju integrisanje svih učesnika u lancu vrednosti i stvaranje ekološki održivog lanca. Pored toga, ta saradnja je važna i za integrisanje poslovnih funkcija unutar jednog preduzeća kako bi se došlo do profitabilnih rešenja za sticanje profita.

2. Usklađivanje marketing strategije sa ekološkim izazovima

Preduzeća vođena konceptom zelenog marketinga karakteriše usklađivanje ciljeva i aktivnosti. Ona uvode nove kriterijume u generisanju inovacija i diferenciranje partnera u lancu vrednosti. Rezultati takvog usklađivanja su strategije jer su usredsređene na potrošače koje na kupovinu pokreću ekološki motivi i kreiranje vrednosti za njih (Ottman, 1998). Efekti ovakve strategije su mogući samo ukoliko postoji saradnja svih partnera koja imaju osećaj odgovornosti prema okruženju (Peattie, 1999). U tom smislu, kao moguće marketing strategije Cronin i ostali (2011) navode: strategija zelenih inovacija, strategija ozelenjavanja procesa i tzv. zelene alijanse. Prva strategija podrazumeva razvoj novih, ekoloških proizvoda ili modifikovanje postojećih dodavanjem ekoloških karakteristika. Strategija koja podrazumeva ozelenjavanje procesa je fokusirana na integrisanje ekoloških principa unutar preduzeća tj. razvijanje zelenih proizvodnih procesa čije su posledice po prirodno okruženje minimalne. Osim proizvodnje tzv. zelenih proizvoda i razvijanja zelenih

ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA

proizvodnih procesa, predlaže se i strategija koja podrazumeva stvaranje alijansi koje čini fokalno preduzeće sa svim učesnicima u lancu vrednosti koji su usvojili tzv. zelenu orijentaciju (Chalal, Dangwal, Raina, 2014, p. 344).

Poslovni efekti od primene novih marketing strategija uslovljeni su segmentacijom tržišta i diferenciranjem potrošača prema željama i preferencijama u pogledu tražene vrednosti. Cilj je identifikovanje i razumevanje profila tzv. zelenih potrošača. Takve potrošače karakteriše davanje prednosti u kupovini i potrošnji markama koje imaju minimalni štetni uticaj na čovekovu okolinu. Radi se o potrošačima koji teže promeni svojih životnih navika i favorizovanju vrednosti koja odgovara njihovom stilu života. Kako bi zadovoljile potrebe potrošača sa ekološkim zahtevima, proizvodi moraju imati funkcionalne i emocionalne prednosti. Pripadaju kategoriji obrazovanih i kupovno moćnih potrošača, koji su aktivni u svom okruženju, podržavaju ekološke akcije i spremni su izdvojiti veću sumu novca za vrednost koju žele. Oni postaju generatori inovacija, a ne samo korisnici vrednosti i preduzeće ih koristi za uticaj i obrazovanje drugih potrošača. Zahtevi zelenog potrošača u pogledu ekoloških proizvoda su sledeći:

- 1) Ne uzrokuje štetu za okolinu tokom proizvodnje, upotrebe ili odlaganja;
- 2) Troši manju količinu energije;
- 3) Ne stvara nepotreban otpad;
- 4) Ne sadrži štetne sirovine;
- 5) Ne ugrožava njegovo i zdravlje drugih;
- 6) Ne uključuje zloupotrebu i testiranje na životinjama.

Na osnovu strategijske orijentacije, Crane (2011) je organizacije podelio u četiri kategorije: organizacije koje primenjuju pasivno ozelenjavanje, one koje primenjuju tzv. prigušeno ozelenjavanje, ozelenjavanje niša i kolaborativno ozelenjavanje. Pasivno ozelenjavanje je strategija u kojoj preduzeće nije aktivno uključeno na tzv. zelenim tržištima, niti čini napore na poboljšanju ekoloških performansi proizvoda, već se ovim problemima bavi preko ključnih tržišnih aktera kao što su kupci, regulatori, itd. Nezavisno ozelenjavanje podrazumeva inkrementalna poboljšanja kako bi se proizvodi postepeno modifikovali i vremenom postali ekološki prihvatljiviji. Treća strategijska orijentacija podrazumeva ozelenjavanje niša, što predstavlja situaciju u kojoj preduzeće targetira potrošače sa jakim ekološkim preferencijama i stoga, pozicionira svoje proizvode kao zelene alternative, koje su bolje od onih koje daju njihovi konkurenti (Peattie, 1995, 1999). Kolaborativno ozelenjavanje se zasniva na integrisanju prethodne tri strategije. Poslednja strategija uključuje zaokret ka radikalnim inovacijama uz primenu tržišne orijentacije kako bi inovacije bile tržišno prihvatljive (Lau, Burton, 2011; Miller, Cardinal, Glick, 2007).

Primer uspešne primene integrisane strategije zelenih inovacija je kompanija Nokia. Porast prodaje mobilnih telefona koji prati relativno niska ekološka svest potrošača zahtevao je od ove kompanije da proširi svoje globalne inicijative za recikliranjem telefona. Pilot program u Indiji za rezultat je imao prikupljanje oko 68 000 mobilnih uređaja za 45 dana, a planira se u više od 15 gradova. Za svaki reciklirani telefon, Nokia sadi drvo u ime korisnika. U ovaj projekat učestvovala su i nekoliko nevladinih organizacija koje su radile na novom naporu i uložile su oko 3.000 stabla. Od samog početka poslovanja Nokia je usredsređena na zaštitu životne sredine, izbor materijala i dobavljača čije se komponente

recikliraju. Recikliranje pomaže kompaniji da izgradi poverenje sa potrošačima. Iako Indija još uvek ima relativno nisku ekološku svest, novija istraživanja pokazala su da raste odgovornost prema ekološkim problemima. Cilj kompanije je da eliminiše iz upotrebe stare telefone, ali je prepreka to što indijska kultura ohrabruje ljude da izvuku vrednost iz korišćenih dobara, pa su se tako stari telefoni koristili sve dok ne budu potpuno beskorisni. Promocijom značaja recikliranja telefona ova kompanija pokušava da promeni i navike Indijaca (O'Connell, p. 68).

Prednosti zelenih marketing strategija su brojne za preduzeće. Važna prednost je rast prihoda. On je rezultat rasta broja potrošača koji žele da njihova potrošnja bude društveno odgovorna. Oni su spremni da za „čiste“ i energetske efikasne proizvode plate veću cenu i ne smatraju da će im to smanjiti kvalitet života. I pored toga što su navedene promene moguće uz određena ulaganja, dugoročno gledano preduzeće će imati niže troškove od minimiziranja štetnih efekata. Prednost zelenog marketinga jesu i poreske olakšice i subvencije preduzeća na takvo ponašanje od strane države. Konačni efekti su nemerljivi, a to je briga za planetu i buduće generacije. Odlaganje i tretman otpada, smanjenje emisije gasova, dugoročno vode očuvanju životne sredine, zdravlju ljudi i koristima društva (Rajeshkumar, 2012). Ovakvi društveni efekti nailaze na velike finansijske podsticaje od vlada mnogih zemalja.

3. Transformacija marketing miksa koncepta

U kontekstu prethodnih promena, nužne su promene u okviru svakog instrumenta marketing miksa. U skladu sa principima zelenog marketinga svaki instrument marketing miksa će imati ekološku dimenziju počev od istraživanja tržišta do komercijalizacije inovacija (Arseculeratne, Yazdanifard, 2014).

Marka proizvoda je ključni instrument marketing miksa koja u novom konceptu mora pretrpeti odgovarajuće izmene. Marke su kompleksne i uključuju vrednosti, ideje, asocijacije, osećanja i emocije koje čine više ili manje kohezivni entitet (Chandler, Owen, 2002; Collins, Carey, 1983; Farquhar, Han, Herr, Ijiri, 1992). Polazeći od činjenice da marke omogućavaju identifikovanje i diferenciranje proizvoda od konkurentnih (Low, Lamb, 2000), kreiranje i upravljanje tzv. zelenim markama postaje ključna aktivnost nove strategijske orijentacije preduzeća. Takve marke poseduju specifični set atributa i koristi vezanih za minimiziranje uticaja na životnu sredinu (Hartmann, Ibanez, Sainz, 2005). Percipiraju se kao zelene marke koje poseduju značajnu ekološku prednost nad drugim markama (Kaman, 2008). To znači da takve marke komuniciraju svoje performanse ciljnim potrošačima što vodi poverenju i pozitivnom odnosu prema njima (MontoroRios, Marinez, Moreno, Soriano, 2006). Tako, na primer, namera menadžmenta francuske prehrambene kompanije Danone je izgraditi jake i smislene marke koje zadovoljavaju zdravstvene, ekološke i ekonomske potrebe potrošača, ali i zajednica u kojima deluju. Njihovi naponi treba da doprinesu izgradnji zdravije budućnosti. Promovisanjem takvih proizvoda i pakovanja Danone promovise nove navike u potrošnji i zdraviji stil života. Primeri kompanija koji su dobili nagrade za ekološke proizvode prikazani su u Tabeli 1.

ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA

Tabela 1: Dobitnici nagrade za ekološki proizvod

Kompanija	Proizvod
<i>Dell</i>	Hibridni eko-računar
<i>Nike</i>	Reciklirana obuća
<i>Tesla</i>	Električni automobil
<i>Herman Miler</i>	Lampa sa energetske efikasnim LED svetlom

Izvor: Ottman, A. J. (2011). *The New Rules of Green Marketing: Strategies, Tools, and Inspiration for Sustainable Branding*, Greenleaf Publishing- Aizlewood's Mill, p. 19

Navedeni primeri su rezultat proizvodnih procesa koji imaju minimalne negativne efekte na životnu sredinu. Neki od njih podrazumevaju riversnu logistiku koja podrazumeva povratak proizvoda i korišćene ambalaže u ponovnu proizvodnju što bi znatno pomoglo očuvanju životne sredine (Arseculeratne, Yazdanifard, 2014). Uvođenje takvih proizvodnih tehnologija i procesa, troškovi pretvaranja otpada u reciklirane proizvode, edukovanje zaposlenih prate visoka ulaganja. Međutim, uštede su očigledne što dugoročno doprinosi životnoj sredini i društvu i povratno na samo preduzeće (Tabela 2).

Tabela 2: Glavne prednosti ekoloških proizvoda

Kategorija proizvoda	Prednosti za potrošače
CFL sijalice	Štede novac, traju duže
Hibridni automobili	Tiha vožnja, status
Prirodna sredstva za čišćenje	Bezbednost, bezbrižnost
Organski proizvodi	Sigurnost, bolji ukus
Reciklirani papir	Štedi novac
„deljenje automobila“ (engl. Car sharing)	Štedi novac, udobnost
Mobilni telefoni na solarnu energiju	Dugotrajna upotreba

Izvor: Ottman, A. J. (2011). *The New Rules of Green Marketing: Strategies, Tools, and Inspiration for Sustainable Branding*, Greenleaf Publishing- Aizlewood's Mill, p. 16

Stimulisanje tražnje na kupovinu zelenih marki nije lak zadatak. Akcenat je tzv. razvojnom marketingu koji ima zadatak da stimuliše i razvija tražnju za takvim markama. Zadatak marketinga komuniciranja u tom smislu je kreiranje poruka koja prenosi identitet i vrednost marke ciljnim potrošačima (Aaker, Joachimsthaler, 2000). Jak fokus poruka na globalne ekološke probleme i brigu za planetu može stvoriti interesovanje za ove inovacije (Arseculeratne, Yazdanifard, 2014). Pri tome se mora obezbediti ekološka kompatibilnost marke sa specifičnim karakteristikama proizvoda. To je ono što je poznato kao "strategija funkcionalnog pozicioniranja" (Hartmann, Ibanez, 2006). Međutim, za dugoročnu lojalnost potrošača neophodno je stvarati emocionalne asocijacije marke s obzirom na to da kognitivni i emocionalni mentalni procesi stvaraju stavove prema markama (Hartmann, Ibanez, Sainz, 2005; Hartmann, Ibanez, 2006). Nejasne percepcije o marki mogu imati negativan uticaj na njenu reputaciju, a vodeći potrošači mogu postati skeptični njenoj ukupnoj vrednosti (Peattie, 1999).

Kanali marketinga imaju strateški značaj za razvoj svakog preduzeća, jer mogu opredeliti njenu poziciju u dužem vremenskom periodu. Efikasno upravljanje kanalima je kontinuirani zadatak marketinga. Kanali marketinga moraju pretrpeti promene u zelenom marketing miksu. Neophodni su novi kriterijumi prilikom izbora članova kanala kao i preispitivanje postojećih partnera - posrednika i eliminisanje onih koji ne ispunjavaju ekološke kriterijume i ne podržava misiju preduzeća (Arseculeratne, Yazdanifard, 2014). U nameri da ih stimuliše da prihvate takvu vrstu odnosa, preduzeća koriste različite mogućnosti motivisanja svojih kanala kako bi isporučivali superiornu vrednost krajnjim potrošačima. To mogu biti razni programi obuke čime se stvaraju pretpostavke za unapređenje ekoloških sposobnosti i ostvarivanje ciljeva.

Cena ekoloških proizvoda treba da bude konzistentna prethodnim promenama. Idealna situacija bila bi da se ekološke komponente mogu razviti bez promene u ceni. Postoje kompanije koje uspevaju u tome. Tako na primer, cene Toyotinih hibridnih vozila su u skladu sa cenama automobila konkurenata zahvaljujući podsticajima same kompanije. Međutim, brojnija su preduzeća koja zbog viših troškova i malih serija formiraju premijsku cenu u odnosu na obične proizvode. Takvom cenom proizvođači žele da naglase jedinstvene prednosti ekološke marke (Nefat, 2015).

4. Zaključak

Velike promene u marketingu uslovljene su zahtevima savremenog okruženja. Jedan od najvećih zahteva jeste briga za okruženje i smanjenje posledica koje poslovne aktivnosti imaju na njega. Takve promene su dovele do razvoja holističkog marketinga čiji je važan deo *zeleni* marketing. Radi se o integrisanju ekoloških principa u poslovanje preduzeća koji moraju prožimati i ciljeve svih učesnika u lancu vrednosti. Efekti će izostati ukoliko ne postoji strateški i operativna usklađenost partnera u celokupnom tzv. zelenom lancu vrednosti.

Zeleni marketing postaje važan izvor konkurenske prednosti za mnoga preduzeća. To je za rezultat imalo transformaciju marketing strategija koja je fokusirana na tržišne segmente koji prednost u kupovini daju proizvodima sa ekološkim komponentama. Potrošači žele da se identifikuju sa markama i preduzećima koje su zelene, kompatibilne i spremne su da plate više cene.

Usklađivanje marketing strategije za rezultat ima marketing program koji se sastoji od proizvoda sa ekološkim obeležjima, marke koja treba da prenese takav koncept potrošačima, marketing komuniciranja koje je usredsređeno na jačanje svesti o značaju takvih izbora i premijskih cena i kanala koji podražavaju ukupan koncept. Novi strateški pristup šansa je da preduzeće dugoročnim interesima društva istovremeno ostvaruje profit. Time se ostvaruje ravnoteža između ekološkog i ekonomskog učinka.

U cilju uspešnog prevazilaženja nagomilanih ekoloških problema neophodan je razvoj ekološke kulture (ekološko ponašanje) i ekološke etike (ekološke svesti) u okviru koncepta savremenog obrazovnog sistema. Politikom razvoja i delovanjem preduzeća po pitanju stvaranja ekološki zdravih proizvoda vremenom dolazi do podizanja ekološke svesti društva, povećane brige o zdravlju i poboljšanja kvaliteta života. Da bi se to ostvarilo potrebni su i napor celog društva i prilagođavanje obrazovnog procesa u humanom smeru.

ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA

Neophodno je odrediti granice preko kojih se ne sme preći, čime se doprinosi razvoju odgovornosti prema prirodi okruženju i celokupnom društvu.

LITERATURA

- Aaker, D., & Joachimsthaler, E. (2000). *Brand Leadership*, Free Press, London.
- Arseculeratne, D., & Yazdanifard, R. (2014). How green marketing can create a sustainable competitive advantage for a business, *International business research*, (7) 130-137. Dostupno na: <http://ccsenet.org/journal/index.php/ibr/article/view/31502/19041>.
- Chalal, H., Dangwal, R., & Raina, S. (2014). Antecedents and consequences of strategic green marketing orientation, *Journal of Global Responsibility*, 5(29) 338-362.
- Chandler, J., & Owen, M. (2002). *Developing Brands with Qualitative Market Research*, Sage Publications, London.
- Coddington, W. (1993). *Environmental Marketing: Positive Strategies for Reaching the Green Consumer*, McGraw-Hill, New York, NY.
- Collins, L., & Carey, C. (1983). The Crisis in Branding or do Brands Have a Future?, *Proceedings of the Market Research Society Conference*, MRS, London.
- Cronin, J.J., Jeffery, S.S. Jr, Gleim, M.R., Ramirez, E. & Martinez, J.D. (2011). Green marketing strategies: an examination of stakeholders and the opportunities they present, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 39(1) 158-178.
- De Bakker, F.G. (2009). *Corporate Culture and Environmental Practice: Making Change at a HighTech Manufacturer*, Edward Elgar, Northampton.
- Elkington, J. (1994). Towards the sustainable corporation: win-win-win business strategies or sustainable development, *CA Management Review*, 36(2) 90-100.
- Farquhar, P., Han, J., Herr, P., & Ijiri, Y. (1992). Strategies for leveraging master brands, *Marketing Research*, 4(3)32-43.
- Fisk, G. (1974). *Marketing and the Ecological Crisis*, Harper and Row, London.
- Fuller, D.A. (1999). Sustainable marketing: managerial-ecological issues, *Markets and Market Development*, Sage Publications, California, CA.
- Hartmann, P., & Ibanez, V.A. (2006). *Green value added. Marketing Intelligence & Planning*, 24(7) 673-680.
- Hartmann, P., Ibanez, V.A., & Sainz, J.F.F. (2005). Green branding effects on attitude: functional versus emotional positioning strategies, *Marketing Intelligence and Planning*, 23(1) 9-29.
- Henion, K. & Kinnear, T. (1976). A guide to ecological marketing, in Karl, E.H. and Thomas, C.K. (Eds), *Ecological Marketing*, American Marketing Association, Columbus, OH.

- Kaman, L. (2008). Opportunities for green marketing, *Marketing Intelligence & Planning*, 26(6) 573-586.
- Kotler, P., & Keller, K. (2006). *Marketing Management*, 12th edition, Pearson/Prentice Hall, New Jersey.
- Lee, K. (2008). Why and how to adopt green management into business organizations? The case study of Korean SMEs in manufacturing industry, *Management Decision*, 47(7) 1101-1121.
- Low, G.S., & Lamb Jr., C.W. (2000). The measurement and dimensionality of brand associations, *Journal of Product and Brand Management*, 9(6) 350-368.
- Martin, D., & Schouten, J. (2012). *Sustainable Marketing*, Pearson Education Inc.
- Menon, A. (1997). Enviropreneurial marketing strategy: the emergence of corporate environmentalism as market strategy, *Journal of Marketing*, 61(1) 51-67.
- Miles, M., & Munilla, L. (1995) The Eco Marketing Orientation: An Emerging Business Philosophy: *Environmental Marketing: Strategies, Practice, Theory, and Research*, editors: Michael Jay Polonsky, Alma T Mintu-Wimsatt, PhD, The Haworth Press, Binghamton, NY, 23-37.
- Mishra, P. & Sharma, P. (2010). Green marketing in India: emerging opportunities and challenges, *Journal of Engineering, Science and Management Education*, (3) 9-14.
- MontoroRios, F.J., Marinez, T.L., Moreno, F.F., & Soriano, P.C. (2006). Improving attitudes toward brands with environmental associations: an experimental approach, *Journal of Consumer Marketing*, 23(1) 26-33.
- Nefat, A. (2015). *Zeleni marketing*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile.
- O'Connell, A. (2009). Using Gifts and Trees to Make Recyclers of Indian Consumers, *Havard Business Review*, 87(9) 68.
- Ottman, J. A. (1998). *Green marketing: opportunity for innovation*, NTC Business Books, McGraw-Hill, Illinois.
- Ottman, J. A. (2011). *The New Rules of Green Marketing: Strategies, Tools and Inspirations for Sustainable Branding*, Greenleaf, Sheffield.
- Ottman, J.A., Stafford, E.R., & Hartman, C.L. (2006). Avoiding green marketing myopia: ways to improve consumer appeal for environmentally preferable products, *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 48(5) 22-36.
- Peattie, K. & Crane, A. (2005). Green marketing: legend, myth, farce or prophesy, *Qualitative Market Research: An International Journal*, 8(4) 357-370.
- Peattie, K. (1995). *Environmental Marketing Management*, Pitman, London.
- Peattie, K. (1999). Trappings versus substance in the greening of marketing planning, *Journal of Strategic Marketing*, 7(2) 131-148.

ZELENI MARKETING KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI PREDUZEĆA

- Phau, D., & Ong, I. (2007). An investigation of the effects of environmental claims in promotional messages for clothing brands, *Marketing Intelligence and Planning*, 25(7) 772-788.
- Polonsky, M. (1994). An introduction to green marketing, *Electronic Green Journal*, 1(2) 1-10.
- Prakash, A. (2002). Green marketing, public policy and managerial strategies, *Business Strategy and the Environment*, 11(5) 285-297.
- Pride, W.M. & Ferrell, O.C. (1993). *Marketing: Study Guide*, Business and Economics.
- Stanković, Lj., Đukić, S., & Popović, A. (2012). Razvoj društveno odgovornog marketinga, *Marketing*, 43(3) 181-190.
- Van Dam, Y.K., & Apeldoorn, P.A.C. (1996). Sustainable Marketing, *Journal of Macromarketing*, 16(2) 45-56.
- Welling, M.N. & Chavan, A.S. (2010). Analysing the feasibility of green marketing in small and medium scale manufacturers, *Sri Krishna International Research and Educational Consortium*, 1(2) 1-15.

GREEN MARKETING AS A SOURCE OF COMPETITIVE ADVANTAGE OF COMPANIES

Abstract: *Modern business environment creates numerous challenges for the enterprises. Integrating the principles of corporate social responsibility in the business activities of the company is one of the biggest challenges of our time. Modern consumers are increasingly critical to companies and their activities, and while selecting a product they take environmental criteria into account ever more. Consumers choice is conditioned by, among other things, their education and their level of information but also by their ability to recognize and select an appropriate value for them. Therefore, consumers' preferences are a critical success factor in the allocation of limited resources of modern enterprises. This leads to a trend of green marketing used by companies as one of the strategies to support the concept of social marketing and sustainable development. In such conditions, ecological education in the Republic of Serbia is becoming an important task, since it directly affects the creation of ecological awareness. The aim of the authors is to point out the essence of green marketing as a component of social responsible marketing, its importance in creating the value of brand and loyalty of consumers who give priority to products with ecological characteristics in their choices in the market. Efforts to educate consumers and the operation of companies that lead to the creation of environmentally friendly products, the ecological awareness of the society will raise, health care will increase, and the quality of life will improve.*

Key words: *sustainable development, green marketing, healthy products, environmental awareness*

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

**Mr Mladenović Milica¹⁰⁶,
Dr Mladenović Slobodan¹⁰⁷**

Rezime: *Dok mi kaskamo, kako u svemu tako i u primeni outsorsinga, sve druge zemlje nalaze se korak ispred nas, i uživaju u prednostima koja ova strategija donosi sa sobom. Njegov uticaj na privredni rast i razvoj je od velikog značaja. Donosi prednost ne samo za preduzeće, koje outsorsuje neku od svojih funkcija, a koja se pri tom ogleda u smanjenju troškova, fokusiranje na ključne aktivnosti koje može uticati na rast i razvoj na tržištu, korišćenju boljih tehnologija, nego i za samu privredu, kroz otvaranje novih malih i srednjih preduzeća, zapošljavanju radno sposobnog stanovništva, izvozu usluga, i privlačenju stranog i domaćeg kapitala. Predstavlja šansu za oporavak Srpske privrede, a koju pri tom ne treba propustiti.*

Ključne reči: *outsorsing, značaj, cilj, prednost, razvoj*

UVOD

U savremenim uslovima poslovanja, broj i obim ugovora o spoljnjem obezbeđivanju resursa i aktivnosti tj. outsorsing ugovori, iz dana u dan se povećava. Outsorsing strategija se aktualizovala krajem osamdesetih godina prošlog veka. Iako je dosta akutealana ne postoji jedinstvena definicija. Termin outsorsing etimološki potiče iz engleskog jezika i označava spoljašnje obezbeđivanje resursa i aktivnosti, jer preduzeća u svim aktivnostima lanca vrednosti ne mogu biti efikasna, pa je oportuno pronaći partnere (dobavljače) kojima će se poveriti obavljanje funkcija/aktivnosti, a samim tim i resursa koji nedostaju jednom preduzeću. Outsorsingom se obično manje važne i/ili manje efikasne funkcije/aktivnosti u preduzeću prebacuju na eksternog snabdevača tj. outsorsing partnera.

Autsorsing se posmatra kao strategija uštede troškova, sa organizacionim outsorsingom nestaju njihove nesusštinske kompetencije, uz održavanje korisničkog servisa i na taj način dobijaju konkurentske prednosti. Primena outsorsinga u preduzeću može povećati njihove ukupne poslovne rezultate u mnogim oblastima.

¹⁰⁶ Student, Fakultet za menadžment Zaječar, Megatrend univerzitet Beograd, Srbija, mima_mim4e@live.com

¹⁰⁷ Niška poslovna škola strukovnih studija, Niš, Srbija, mladenovicslobodan@yahoo.com

1. Pojmovno određenje outsouringa

Jedna od odluka koja se u savremenom svetu sve više koristi u vreme globalizacije, svakodnevnih turbulencija u okruženju i otvorene tržišne ekonomije, da bi se postigla strateška prednost i jačanje konkurentske prednosti preduzeća na tržištu jeste odluka o outsorsingu. Pojam outsorsing predstavlja kombinaciju termina "spolja", "resurs", "korišćenje", što znači izaći izvan firme kako bi iskoristili resurse drugih kompanija, (Koo, 2008) Fenomen outsorsing, kao poslovna praksa potiče iz 1950-ih, ali je široko prihvaćen kao strategija 1980-ih godina XX i XXI veka. U početku se primenjivao za podugovaranje informacionih sistema. Međutim, od tada počinje da se koristi i kod ostalih tipova funkcija ili aktivnosti u preduzeću. Outsorsing se danas primenjuje u zemlji i inostranstvu i sličan je podugovaranju, zajedničkom ulaganju i strateškim partnerstvima.

Ne postoji jasna definicija outsouringa. (Koo, 2008) Definicije outsouringa su usko povezane, ali bez obzira na to postoje neke manje razlike. S obzirom na to da u literaturi postoji mnogo definicija, u tabeli br. 1 dat je njihov prikaz.

Tabela broj 1: Različite definicije outsouringa

Godina	Autor	Definicija outsouringa
1996	Ulset	TCE perspektiva: transakcija se obavlja putem tržišta ili hibridne forme. (Ulset, 1996)
1996	Rothery and Roberson	Čin okretanja eksternoj organizaciji radi obavljanja funkcija koje su se prethodno obavljale interno. To podrazumeva prenos planiranja, administracije i razvoja aktivnosti nezavisnom trećem licu. (Espino-Rodríguez & Padrón-Robaina, 2006)
1996	Casani i saradnici	Dugoročan odnos u vezi sa razvojem utvrđenih aktivnosti ili zadataka koji nisu od suštinskog značaja za firmu sa specijalizovanim stručnjacima, koji vremenom, postaju strateški partneri. (Espino-Rodríguez & Padrón-Robaina, 2006)
1996	Aubert i saradnici	Outsorsing je odluka o tome da li napraviti ili kupiti (uslugu, proizvod itd). (Aubert & Rivard & Patry, 1996)
1998	Bryce i Useem	Provizija spoljne kompanije od proizvoda ili usluga u vezi sa glavnom funkcijom ili aktivnostima kompanije korisnika. (Bryce & Useem, 1998)
1999	Lankford i Parsa	Nabavka proizvoda ili usluga iz izvora koji su izvan organizacije. (Lankford & Parsa, 1999)
2000	Gilley i Rasheed	Ili supstitucija ili apstinencija od unutrašnjih aktivnosti, stoga mora da postoji jasan izbor, odbijanje internalizacije (Gilley & Rasheed, 2000)
2000	Arnold	gramatički pristup: korišćenje spoljnih resursa, dakle korišćenje spoljnih resursa (Arnold, 2000)
2003	Quélin i Duhamel	Operacija premeštanja transakcije, prethodno upravljane interno, na eksternog dobavljača kroz dugoročni ugovor, uključujući transfer na dobavljača (Espino Rodríguez & Padrón-Robaina, 2006)

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

2004	McCarthy i Anagnostou	Ne sastoji se samo iz kupovine proizvoda ili usluga iz eksternih izvora, već i transferiše odgovornosti za poslovne funkcije i često povezanog znanja (prečutno i kodifikovano), ekstennoj organizaciji (Espino-Rodríguez & Padrón-Robaina, 2006)
2004	Bhagwati i saradnici	Definicija STO-a (Svetska Trgovinska Organizacija): offshore trgovina u uslugama na dohvata ruke je fenomen u trgovini (Bhagwati & Panagariya & Srinivasan, 2004)
2004	Accenture	Kupovina usluga, koje su u toku, od spoljne kompanije, koje kompanija trenutno obezbeđuje, ili koju većina organizacija normalno obezbeđuje, samostalno. (Accenture, 2004)
2005	Kumar and Eickhoff	Praksa praćena upravljanjem spoljnog ugovaranja funkcija u kući (misliti se na matičnu kompaniju) koje kompanije ne rade delimično dobro, spoljnim firmama koje rade. (Kumar and Eickhoff, 2005)

Izvor: Koos, B., (2008), "Outsourcing and Innovation: To what extent does outsourcing manufacturing or Research and Development influence the product innovation performance of organizations in the Dutch production industry? ", str. 10

Prvo, kada se govori o ekonomskoj perspektivi transakcijskih troškova (TCE) Williamson-a (1985), autsorsing se može definisati kao transakcija izvršena preko tržišta ili neke hibridne, pomoćne forme Ulset (1996). U tom smislu, autsorsing je opisan kao izbor sistema upravljanja u kojem je izbor tržišta ispred hijerarhije i kao takav ima vrlo široku primenu. Sličnu definiciju daju Aubert, Rivard i Patry (1996), koji determinišu autsorsing kao napraviti-ili-kupiti odluku. Obe definicije svode se na isto značenje, ali prva je data iz ekonomske perspektive, dok je druga sa poslovno administrativnog stanovišta. Drugi istraživači definišu autsorsing kao nabavljanje - i davanje prednosti - spoljašnjim resursima. (Lei & Hitt, 1995), (Bryce & Useem, 1998), (Lankford & Parsa, 1999), (Gilley & Rasheed, 2000), (Arnold, 2000). Međutim, poslednjih godina definicija je redefinisana. Ukazano je da autsorsing nije samo koncept o kupovini, već i o svesnom izboru nabavke. (Gilley & Rasheed, 2000), (Bhagwati et al., 2004), (Accenture, 2004), (Kumar & Eickhoff, 2005) Na taj način bi trebalo da dođe do promišljenog izbora autsorsing firmi. Gilley i Rasheed (2000) napravili su zanimljivu specifikaciju po ovom pitanju, pronicljivom supstitucijom aktivnosti ili apstinencijom od aktivnosti. Forma ukazuje na eksterno poreklo aktivnosti jednom izvedene u firmi, dok je apstinencija zapravo prenos aktivnosti na spoljnog partnera bez da se aktivnosti dovrše u firmi, iako postoje mogućnosti da izvrše zadatak sami. Stoga, apstinencija je o "odluci da se odbije internalizacija". (Gilley & Rasheed, 2000) Nemogućnost da to odrade sami zbog, na primer, nedopustivo visokih troškova ili deficita znanja, logično dovodi do spoljnje nabavke. (Gilley & Rasheed, 2000) Firme bi trebale ili da to urade same, ili bi trebalo da budu u stanju da to urade pre nego što se eksterna nabavka okarakterise kao autsorsing. (Gilley & Rasheed, 2000), (Accenture, 2004) Iako ovo dovodi do užih definicija, to je u nekoj meri u skladu sa gore pomenutim pristupom transakcijskih troškova i odlukom napraviti-ili-kupiti. Na posletku, ovi pristupi preuzimaju troškove na sebe ukoliko ih obavljate samostalno. Jedan od aspekata na kojima izgleda postoji koncenzus je činjenica da aktivnost koja se autsorsuje treba da bude aktivnost koja je u toku (stalna aktivnost, aktivnost koja se odvija), (Accenture, 2004), (Bryce & Useem, 1998) Stoga, jednokratno naručivanje ne pokriva značenje autsorsinga. Štaviše, takođe je naglašeno da to

podrazumeva spoljnog, nezavisnog dobavljača. (Lei & Hitt, 1995), (Lankford & Parsa, 1999), (Gilley & Rasheed, 2000), (Accenture, 2004)

Kada se relevantna literatura uzme u obzir, postaje jasno da je outsorsing o tekućoj spoljnoj nabavci u vezi sa uslugama ili proizvodima koje je firma u stanju da odradi dobro ili je to uspevala u prošlosti. Ovo poslednje je od ključnog značaja prilikom definisanja outsorsinga, kao fenomena koji se posmatra kao alat strateškog menadžmenta i deo korporativne strategije. (Bettis, 1992), (Lankford & Parsa, 1999), (Accenture, 2004) Ako nije u nadležnosti kompanije da proizvodi dobra za sebe, onda i nema neke koristi za menadžment da razmotri "alat" outsorsinga jer će firma morati da ih nabavi izvan (spolja) u svakom slučaju. Iz navedenog pregleda može se zaključiti da je suština outsorsinga odluka o alokaciji resursa i kao takav usko je povezan sa granicama firme. Na osnovu pregleda, izvedena je sledeća definicija: *Outsorsing se tiče tekuće nabavke proizvoda ili usluga iz eksternih izvora, koje je firma u stanju da odradi dobro, ili je to mogla u prošlosti.*

Na osnovu ove definicije zajednička ulaganja i strateške alijanse ne smatraju se outsorsingom zato što se on sastoji od jednosmernog toka resursa (Bryce & Useem, 1998) Spoljašnja firma je plaćena da dostavi uslugu ili proizvod i mada bi moglo doći do neke vrste razmene informacija, tu suštinski nema zajedničkog razvoja. Na kraju krajeva, outsorsing kompanija obično nabavlja proizvod izvan firme zato što provajder usluge ima više znanja i zato što provajder usluge ima konkurentnu prednost u proizvodnji i drugim aktivnostima. (Espino-Rodríguez & Padrón-Robaina, 2006) Osim toga, upravljanje i implementacija su prebačene na provajdera (pružioca usluga) za razliku kod zajedničkih ulaganja.

2. Svrha i ciljevi outsorsinga

Savremeni pogled razmatra outsorsing kao strategijski interes preduzeća na duži vremenski period. Naime, osim smanjenja ukupnih troškova, velika pažnja se pridaje dugoročnoj strategiji preduzeća, te shvatanju outsorsinga kao strateškog alata za obezbeđenje dugoročnog opstanka i rasta preduzeća na tržištu. (Vučur, 2013) Motivi sve veće primene outsorsinga mogu se pronaći u sledećim razlozima: (Greaver, 1999)

- veličina preduzeća više ne predstavlja faktor konkurentnosti,
- mala konkurentna preduzeća počinju igrati sve važniju ulogu,
- pritisak konkurencije na globalnom nivou sve je veći,
- proizvodni ciklus i pružanje usluga vremenski su sve kraći,
- efikasnost, rast i veličina preduzeća nisu garancija za postizanje profita u budućnosti,
- poboljšavanje operativne i finansijske efikasnosti predstavljaju ključne faktore dugoročnog opstanaka na tržištu,
- spoljna ponuda stručne radne snage vrlo je bogata pa je nepotrebno interno zapošljavanje,
- sticanje najsavremenijih tehnologija i znanja vrlo je skupo te ih je često nemoguće postići ukoliko su razvijani kao segment preduzeća.

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

Ciljevi primene outsorsinga mogu se razmatrati kroz:(Greaver,1999)

- Poboljšanje organizacionih aspekata poslovanja: povećanje efikasnosti na način da se preduzeće orijentiše na aktivnosti koje najbolje obavlja, povećanje fleksibilnosti kako bi se zadovoljili promenljivi uslovi poslovanja, potražnja za proizvodima, uslugama i tehnologijama;

- Reorganizacija poslovanja preduzeća, kako bi došlo do povećanja vrednosti proizvoda i usluga, većeg zadovoljstva potrošača, kao i povećanja vlasničkih udela u ukupnom kapitalu preduzeća;

- Napredovanje preduzeća: povećanje operativne efektivnosti, povećanje stručnosti radnika i uopšte menadžmenta, bolje raspolaganje veštinama i bolju primenu tehnologija koje inače pre preduzeću nisu bile dostupne;

- Unapređenje upravljanja i kontrole preduzećem uopšte, a posebno poboljšanje upravljanja rizicima, podsticanje inovativnosti, stvaranje odnosa poverenja i brendiranje proizvoda preduzeća;

- Finansijski prosperitet: smanjenje finansijskog ulaganja u sredstva preduzeća, stvaranje gotovog novca prebacivanjem imovine na izvršioca usluge;

- Rast na tržištu: dobijanje pristupa na tržištu i novim poslovnim mogućnostima kroz poslovnu mrežu snabdevača, ubrzano širenje na tržištu, povećanje obima prodaje i proizvodnih kapaciteta u razdoblju kad to preduzeće nije u mogućnosti finansirati samostalno, komercijalno iskoristiti veštine koje preduzeće već poseduje;

- Smanjivanje troškova: snižavanje troškova kroz prepuštanje aktivnosti specijalizovanom preduzeću koje ima niže troškove poslovanja, prebacivanje fiksnih troškova u varijablne;

- Poboljšanje poslovanja s aspekta zaposlenih: pružanje sigurnosti za buduće napredovanje u karijeri, poboljšanje izvršavanja sporednih aktivnosti poslovanja.

Autsorsing može da ponudi mogućnost organizaciji da dođe do sledećih ciljeva: efektivnost troškova, fokusiranje na ključne aktivnosti, strategija ljudskih resursa i dr.

S druge strane outsorsing nema samo korist za organizacije, već se njegova prednost ogleda i za celu ekonomiju jedne nacije, doprinoseći rastu GDP-a i broju zaposlenih, i izvozu usluga.

3. Razlozi za outsorsing

Razlozi za outsorsing mogu biti veoma različiti, (Chase et al., 2005) ali većina razloga fokusirana je na nekoliko osnovnih momenata. Jedan argument je da outsorsing omogućava poboljšanje prinosa na investicije - rentabilnost. Ovo stoga što je outsorsing kompanija u mogućnosti da smanji (redukuje) svoju imovinu, na primer skupu tehnologiju, skladišta ili opremu. Štaviše, mnoge kompanije takođe očekuju i smanjenje operativnih troškova (na top listi od 10 faktora to je primarni faktor). Istraživanja, kojima su kompanije ispitivane o razlozima za outsorsing, pokazala su da su troškovi i cene uvek među prva tri odlučujuća faktora. (Lynch, 2002) Na primer, 63% firmi ne bavi se outsorsingom jer oni veruju da outsorsing neće smanjiti njihove troškove. (Langley et al., 2001) Tabela broj 2. pokazuje listu od prvih deset razloga za uvođenje outsorsinga (sastavljena uz pomoć istraživanja kompanija).

Tabela broj 2: Top deset razloga za outsorsing

1. Smanjenje i kontrola operativnih troškova
2. Poboljšanje fokusa kompanije
3. Dobijanje pristupa mogućnostima svetske klase
4. Besplatni interni resursi za druge namene
5. Sredstva nisu dostupna interno
6. Ubrzanje koristi reinženjeringa poslovnih procesa
7. Funkcija je teška za upravljanje/van kontrole je
8. Čini da su fondovi kapitala dostupni
9. Podela rizika
10. Infuzija gotovine

Izvor: <http://www.outsourcing.com>

Drugo mišljenje je da kompanija mora da poboljša svoj fokus da bi izašla na kraj sa svojim konkurentima, na primer, kroz uredsređivanje na svoju osnovnu delatnost (redni broj 2 iz tabele broj 4). (Pralhad & Gary Hamel, 1990) Ili da jednostavno se suoči sa manjkom znanja ili veština, ili sa nepostojanjem potrebnih resursa, pa zbog toga mora da traži eksterne mogućnosti (redni broj 3 i 5 iz tabele broj 4). (Brown & Wilson, 2005)

Osim ovih razloga iz tabele broj 4, kao razlozi za uvođenje outsorsing ističu se i kvalitet i smanjenje vremena realizacije. Ovo su veoma važni kriterijumi, posebno za proizvodna preduzeća, budući da će kraće vreme realizacije proizvodnje dovesti do boljeg skladištenja i kraćeg vremena na tržištu. Razuman kvalitet u odnosu na cenu je još jedan faktor za diferenciranje od konkurencije i očuvanje baze potrošača. (Duening & Click, 2005)

U istraživanju koje je sproveo Miller (2006), 86% ispitanika, uključujući i top menadžere, navelo je da uvođenje outsorsinga u njihove organizacije može povećati njihove

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

ukupne poslovne rezultate u mnogim oblastima. Osim toga, ovo istraživanje prepoznalo je mnoge razloge za outsorsing, uključujući i to da 59% ispitanika želi da se koncentriše na svoje osnovne delatnosti; 36% ispitanika želeo je da outsorsuje kako bi brže ostvario svoje poslovne ciljeve; 32% ispitanika želelo je da se fokusira na inovacije proizvoda; 28% ispitanika želelo je da se fokusira na promene na tržištu; i, 22% ispitanika krenulo je ovom putanjom očekujući povećanje prihoda i profita.

4. Uticaj outsorsinga na razvoj privrede

Na boljem položaju su države koje se fokusiraju na sektore u kojima imaju komparativnu prednost, tj. ako se fokusiraju na sektore u kojima imaju najmanje oportunitetne troškove. Na taj način dolazi se do porasta produktivnosti u zemljama, što se ogleda kroz veću ponudu proizvoda ali i niže cene za potrošače.

Indija je globalni lider u outsorsingu i uživa dobru reputaciju posebno u outsorsingu softvera i hardvera. Ova zemlja je takođe i glavni izvor proizvodnje softvera za mnoge organizacije u svetu.(Giridharadas, 2007), (Johnson, 2007), (Oza & Hill, 2007), (Raman et al., 2007) Postoje neki dokazi da se 82% organizacija u SAD-u, uključujući i velike firme kao što su IBM i Accenture, oslanjaju na outsorsing IT usluga iz Indije, jer obezbeđuju visok kvalitet usluge.(Muncaster, 2007) Globalni institut MekKinsi (*McKinsey Global Institute*), je u avgustu 2003. godine, napravilo najznačajnije istraživanje na primeru trgovinskih odnosa SAD i Indije, o efektima koje outsorsing ima na celokupnu ekonomiju (Vivek & Farrell, 2003) Zaključak ovog istraživanja je da outsorsing pozitivno utiče na četiri načina na nivou nacionalne ekonomije: (Vulić, 2007)

1. Uštede u troškovima: - za svaki dolar koji se potroši na poslovne aktivnosti koje preduzeća iz SAD poveravaju dobavljačima u inostranstvu, američke kompanije uštede 58 centi. Zahvaljujući outsorsingu, američka preduzeća štede novac i postaju profitabilnija, što dovodi do većih prinosa na investicije, što je, u krajnjem, u interesu akcionara. Prema istraživanju kompanije Global Insajt (*Global Insight*), čije je sprovođenje finansirala Američka asocijacija za informacionu tehnologiju, ukupne uštede od ofšoringa će se popeti sa 6,7 milijardi dolara u 2003. godini na 20,9 milijardi dolara u 2008. godini.
2. Novi prihodi: - Indijskim dobavljačima usluga su za normalno poslovanje potrebni brojni proizvodi i usluge - kompjuterska i telekomunikaciona oprema, pravna i finansijska ekspertiza, znanja iz oblasti marketinga. Preduzeća iz Indije, često, kupuju ove proizvode i usluge od američkih kompanija. Tako bi, na primer, centar za podršku korisnicima u indijskoj oblasti Bengaluru, mogao da koristi Delove kompjutere, Majkrosoftov softver, Lusentove (*Lucent Technologies*) telefone, Siskovu mrežnu opremu, a usluge revizije bi pružao Prajsvoterhaus Kupers (*PricewaterhouseCoopers*). Procena je da za svaki dolar koji američka preduzeća potroše na poslovne aktivnosti koje se poveravaju dobavljačima u Indiji, indijske kompanije potroše pet centi na kupovinu proizvoda i usluga u SAD. Ukupan američki izvoz u Indiju je 2006. godine iznosio 10 milijardi dolara, što je značajno povećanje u odnosu na 2000. godinu, kada je izvoz bio svega 3,7 milijardi dolara.
3. Profit od ulaganja u inostranstvu: - mnogi indijski dobavljači usluga su, u stvari, u celosti, ili delimično, u američkom vlasništvu. Ova preduzeća učestvuju sa oko 30%

u ukupnom prihodu indijske industrije dobavljača usluga. Tako se za svaki dolar koji se potroši na poslovne aktivnosti koje američka preduzeća poveravaju dobavljačima u Indiji, stvori dodatna četiri centa vrednosti za SAD.

4. Premeštanje radne snage na konkurentnije poslove: - pored direktnih koristi od outsourcinga za SAD, u obliku ušteda u troškovima, novih prihoda i profita od ulaganja u inostranstvu, ekonomija uživa i indirektnu korist - kapitalne uštede koje su američka preduzeća ostvarila mogu biti investirane kako bi se otvorila nova radna mesta. Upravo ovo se događalo u poslednje dve decenije, paralelno sa seljenjem proizvodnih pogona u inostranstvo. Izveštaj američkog Biroa za statistiku rada (*Bureau of Labor Statistics*) pokazuje da se broj radnih mesta u sektoru proizvodnje smanjio za dva miliona u poslednjih 20 godina. Ali, radnicima je bilo relativno jednostavno da pronađu zaposlenje u novim industrijama, kao što su obrazovanje, zdravstvo, telekomunikacije, saobraćaj i zabava, pa je ukupan broj radnih mesta povećan za 43 miliona. Radna snaga se, dakle, premeštala na konkurentnije poslove, koji su bolje plaćeni, što je povećavalo životni standard stanovništva. Istovremeno, ukupan obim proizvodnje je povećan, uprkos stalnom smanjenju broja zaposlenih, jer su fabrike postajale produktivnije. Izgleda kao da se slična stvar ponovo dešava u ekonomiji SAD - ovaj put u sektoru usluga. Kako se centri za podršku korisnicima, administrativni poslovi i IT funkcije sele u inostranstvo, tako se otvaraju nove mogućnosti za visoko-plaćena zanimanja koja stvaraju novu vrednost, kao što su dizajn, istraživanje i razvoj. Prema podacima Biroa za statistiku rada, u periodu od 1999. do 2003.godine, više od 70.000 kompjuterskih programera je izgubilo posao. U istom periodu, više od 115.000 softverskih inženjera je našlo nove poslove koji su bili bolje plaćeni. (Drezner, 2004)

Novih radnih mesta će sigurno biti, ali je teško predvideti tačno u kojoj industriji. Tako, na primer, 20 godina unazad, niko nije mogao ni da zamisli uređaj kao što je mobilni telefon. Danas, industrija mobilne telefonije u SAD zapošljava skoro 200.000 ljudi. Biro za statistiku rada procenjuje da će, u periodu od 2000. do 2010. godine, biti stvoren višak od 22 miliona novih radnih mesta. Outsourcing, dakle, poboljšava konkurentsku poziciju sektora usluga američke ekonomije, koji čini oko 30% ukupne vrednosti američkog izvoza. Uprkos popularnom verovanju da je SAD veliki korisnik usluga preduzeća iz zemalja u razvoju, Amerika je, u 2006. godini, ostvarila suficit od 71 milijardu dolara u sektoru usluga. (Vulić, 2007)

Koliko će vrednosti biti stvoreno na ovaj način zavisi od budućeg ekonomskog rasta države. Kao orijentir mogu poslužiti istorijski trendovi. Prema podacima Lori Klecer (*Lori Kletzer*), profesorice ekonomije sa Univerziteta Kalifornija, Santa Kruz (*University of California, Santa Cruz*), u periodu od 1979. do 1999.godine, 69% radnika iz američkog sektora usluga koji su izgubili posao zbog ugovora o slobodnoj trgovini, su pronalazili posao u roku od jedne godine, a plata koju su zarađivali je iznosila 96,2% od nivoa prethodne plate. (Kletzer, 2001)

Ako se ima u vidu da je na svaki dolar koji se potroši na poslovne aktivnosti koje preduzeća iz SAD poveravaju dobavljačima u inostranstvu, 72 centa ranije bilo trošeno na plate američkih radnika, dolazi se do podatka da su indirektno koristi za ekonomiju SAD između 45 i 47 centi za svaki dolar koji se potroši na outsourcing. Na ovaj način, outsourcing

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

stvara novu vrednost na nivou celokupne ekonomije. Direktna korist za SAD iznosi 67 centi na svaki dolar koji se potroši na poslovne aktivnosti koje američka preduzeća poveravaju dobavljačima u Indiji, a indirektna korist iznosi dodatnih 45-47 centi. Ukupno gledano, proces outsorsing stvara vrednost za SAD u iznosu između 1,12 i 1,14 dolara (i oko 33 centa za Indiju), što znači da novostvorena vrednost iznosi između 12 i 14 centi na svaki dolar koji se potroši na outsorsing. Mek Kinsijev globalni institut tvrdi da outsorsing koristi obema zemljama koje su uključene u proces, odnosno da predstavlja situaciju u kojoj obe strane dobijaju (*win-win game*). (Vulić, 2007)

Kao što američke kompanije sele deo svojih poslovnih procesa u zemlje u razvoju, tako preduzeća iz drugih zemalja outsorsuju poslovne procese u SAD. Pozitivni efekti od ovog fenomena ne smeju biti zanemareni. Prema podacima američkog Biroa za statistiku rada, broj radnih mesta koji su outsorsovani je porastao sa 6,4 miliona u 1983. godini na 9,7 miliona u 2000. godini. Broj poslova koji su strane kompanije preselile u SAD, u istom periodu, je porastao još više - sa 2,6 miliona na 5,7 miliona. Danas, oko 6,4 miliona Amerikanaca radi u filijalama stranih kompanija u SAD. Prema podacima američkog Ministarstva trgovine (*Department of Commerce*) strane investicije za otvaranje novih kapaciteta u SAD su porasle dva puta u periodu od 2002. do 2003. godine i iznosile su 82 milijardi dolara, a doprinele su otvaranju 400.000 novih radnih mesta.

Proizvođači automobila kao što su Tojota, Be Em Ve (*BMW*), Honda, Mercedes-Benc (*Mercedes-Benz*) i Nisan imaju svoje fabrike u SAD. Sa svojom fabrikom od 13.000 radnika, Honda je najveći poslodavac u centralnom delu američke države Ohajo. Infosys, je u aprilu 2004. godine otvorio svoj ogranak u SAD pod imenom Infosys Konsalting (*Infosys Consulting Inc.*), koji će se baviti pružanjem konsultantskih usluga. Infosys Konsalting planira da zaposli 500 konsultanata u SAD u naredne tri godine. (Musich, 2004)

Drugi indijski IT „teškaš“, Vipro Tehnologiz, je tokom 2003. i 2004. godine unajmio 300 američkih konsultanata. Ukupno gledano, ne-američke kompanije su u toku 2003. godine uložile 82 milijarde dolara u otvaranje svojih filijala i podružnica u SAD, što je dvostruko više u odnosu na godinu ranije. (Prahald & Krishnan, 2004)

Na konkursu koji je indijska vlada raspisala za obezbeđivanje kompjuterske opreme za svoju poresku službu, pobedila je zajednička ponuda Hjulit-Pakarda i Majkrosofta. Potpisani ugovor je vredan 150 miliona dolara, što predstavlja najveći ugovor u istoriji koji je neka multinacionalna korporacija zaključila sa vladom Indije. Brojna evropska preduzeća se oslanjaju na partnere iz SAD kako bi povećala efikasnost poslovanja. Tako je, na primer, najveći proizvođač mobilnih telefona na svetu, finska Nokija, poverila obavljanje IT funkcije Aj Bi Emu. (Vulić, 2007)

Međutim, outsorsing IT-a nije jedini popularni tip outsorsing usluga iz Indije i drugih delova sveta. Globalne operacije i cilj organizacionog rasta prirodno vrši pritisak na organizacije da investiraju u ljudski kapital. (Hasan & Abdullah, 2008), (Leeuwen & Foldvari, 2008), (Potkány, 2008) Održavanje i razvoj ključnog upravljanja ljudskim resursima (engl. Human Resources, HR) vrlo je značajna. (Blackman et al., 2006) Jeffay, Bohannon i Laspisa (1997) ukazuju na to da outsorsing HR aktivnosti, može voditi kvalitetnije HR po nižim cenama.

Datar (2003) predlaže da neke interne funkcije ljudskih resursa, koje nisu osnovna delatnost, mogu biti trajno ili privremeno outsorsovana. Na primer, regrutacija je najpopularniji proces outsorsovavanja ljudskih resursa. Rekrutovani specijalisti imaju naprednije tehnike, uključujući više kanala nabavke, veb sajtova i softvera zapošljavanja koji lako mogu naći na hiljade aplikanata, čime se povećava verovatnoća za nalaženje najbolje osobe za taj posao. (Maidment, 2003)

Švajcarski prehrambeni gigant, Nestle (Nestlé), je zaključio outsorsing aranžman o obavljanju obračuna plata sa Hjulit-Pakardom. (Vulić, 2007)

Tabela br. 3 pokazuje najpopularnije aktivnosti koje se outsoursuju i ističe da je HR funkcija veoma često outsorsovana funkcija. U stvari, tržište outsorsing HR-a samo u Indiji je brzo rasla u poslednjih nekoliko godina, sa tržišnim potencijalom HR aktivnosti u Indiji koji se povećava do 32 biliona \$ (Tabela br. 4).

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

Tabela broj 3: Tipovi outsorsovanih aktivnosti ili funkcija

Broj ispitanika	Tip aktivnosti
160	Informacione tehnologije
	<ul style="list-style-type: none"> • Razvoj aplikacija i podrška (64%) • Programiranje ugovora (54%)
	<ul style="list-style-type: none"> • Unos podataka i prosto programiranje (42%)
152	Usluge menadžmenta
	<ul style="list-style-type: none"> • Plate (40%) • Zalihe i funkcije baze podataka (32%) • Funkcije ljudskih resursa (80%) - Administracija 401 (k) penzionog fonda (42%) - Administracija benefita (56%) - Pretraživači izvršnog nivoa (54%)
74	Distribucija i prodaja proizvda ili usluga
70	Proizvodnja komponenata za gotove proizvode ili kupovina
42	Proizvodnja gotovog proizvoda
30	Dizajn proizvoda
20	Inžinjering
18	Proces istraživanja

Izvor: Elmuti, D. (2003). The Perceived impact of outsourcing on organizational performance. American Journal of Business, 18(2), str. 36

Tabela broj 4: Linija usluga i tržišni potencijal u Indiji

Linija usluga u Indiji	Tržišni potencijal (u milijardima)
Ljudski resursi	3.5-4.0
Odnos sa kupcima	7
Usluga plaćanja	3.0-3.5
Razvoj kapaciteta i drugi	2.5-3.0
Administracija	1.5
Zdravstvena zaštita	1.5-2.0

Izvor: Dutta, S. (2005). HR outsourcing: The emerging trend. ICMR Case Studies and Management Resource. Retrieved December 1, 2007, from <http://www.icmrindia.org>

Postoje istraživanja koja ukazuju na to da 91% organizacija već outsorsuju neke od njihovih HR aktivnosti i 56% organizacija će povećati broj outsorsing provajdera. (Gilley et al., 2004), (Jeffay, 1997) Ovaj podatak govori da postoji ogromno tržište za ovaj biznis i da outsorsing provajderi moraju da razmotre šta su oni spremni da ponude organizacijama.

Zaključak je da je tržište za outsorsing HR funkcije naglo poraslo tokom protekle decenije zato što troškovi u vezi sa outsorsingom HR funkcije mogu biti jeftiniji i efikasniji od rada internih HR aktivnosti. (Edgell et al., 2008), (Hansen, 2009), (Kim & Won, 2007) Međutim, isplativost je samo jedan od mnogih faktora koji dovode do popularnosti outsorsinga kao strategije ljudskih resursa.

Uzmimo u obzir još jednu korist od outsorsinga. Koliko dobro obučeni frizer može da naplati svoje šišanje u SAD? Otprilike 35 dolara. Ista takva frizura, uz isti nivo veštine frizera, košta svega jedan dolar u Nju Delhiju (Indija). Zbog čega onda ova usluga košta 35 dolara u SAD? Iz jednostavnog razloga što ljudi imaju stalnu potrebu za doterivanjem frizure, a ova vrsta usluge ne može biti obavljena sa distance, tj. ne možemo "uvoziti" šišanje. Frizer tako dobija svojih 35 dolara, a društvo ga subvencionira za 34 dolara samo zbog toga što su njegove usluge vezane za određenu geografsku lokaciju. Pogledajmo sada posao analitičara tržišta akcija. Na ovom radnom mestu se, u Njujorku, zarađuje oko 100.000 dolara godišnje, a isti taj posao se može obaviti u Indiji za samo 20.000 dolara godišnje. Očigledno da analitičar iz Njujorka traži da ga društvo subvencionira za razliku od 80.000 dolara. Važno je napomenuti da ovaj posao, kao i brojni drugi, nisu, doskoro, bili globalno mobilni. Vremenom se stvaraju uslovi da se sve veći broj usluga može obaviti sa distance, uz isti nivo kvaliteta, ali uz nižu cenu. Građani polako otkrivaju da su, dugi niz godina, na nevidljiv način, subvencionisali pojedine sektore ekonomije. Što se budućnosti tiče, outsorsing obećava da će ublažiti demografske trendove, koji pokazuju da će se u razvijenim zemljama broj ljudi koji su zaposleni u odnosu na ukupnu populaciju smanjivati, tj. da stanovništvo stara. Bankarska grupa Ejč Es Bi Si smatra da bi za SAD bilo potrebno oko 8,6 miliona dodatnih radnika, kako bi, u narednih 20 godina, održavao nivo zaposlenosti iz 2000. godine (Vulić, 2007)

Slično istraživanje je sproveo i Mek Kinsijev globalni institut. Njihov zaključak je da bi, uz sadašnji nivo produktivnosti, za SAD bilo potrebno 15,6 miliona dodatnih radnika, kako bi do 2015. godine, održavao postojeći nivo zaposlenosti. (Vivek & Farrell, 2003)

Države koje nijesu bile spremne da dozvole emigrantima ulaz, sada imaju mogućnost da presele određena radna mesta u inostranstvo. Dakle, umesto "uvoza" radnika, sada mogu da "izvoze" radna mesta.

5. Zaključak

Primena outsorsinga kod nas je još uvek u razvoju, pri čemu tu upravo leži velika šansa i potencijal kada je u pitanju razvoj zemlje, i sam okrug Pirot. Prema podacima nacionalne službe za zapošljavanje, na birou rada postoji veliki broj nezaposlenih radno sposobnog stanovništva, svih uzrasta i pola, koji bi brzo mogli da se zaposle, npr. kadar koji je radio u administraciji velikih firmi koje su propale tokom tranzicije, ljudi koji su radili u državnoj administraciji ili mladi nezaposleni ljudi koji su tek završili fakultete.

Infrastruktura koja je neophodna za outsourcing industriju u Srbiji je dobra, osnivanje outsourcing centara ne traži velike investicije i, na kraju, najveća komparativna prednost naše zemlje jeste da su prosečne zarade daleko niže od proseka u Centralnoj i Istočnoj Evropi, pa i od zarada koje se trenutno isplaćuju u Indijskim outsourcing kompanijama. Nezaposlenost je jedan od najvećih problema naše ekonomije, osnivanjem outsourcing centara koji bi mogli da opslužuju velike međunarodne kompanije u svetu, kao na primer u Indiji, bi ovaj problem značajno ublažilo. Pružanje outsourcing usluga podrazumeva izvoz usluga i neto priliv deviznih sredstava u zemlju. Pozitivan uticaj se ne ogleda samo u zaposlenosti, već i u GDP, opštem napretku jedne ekonomije.

Lokacija outsourcing centara nije toliko bitna jer se usluga pruža na daljinu, te je to šansa da se zaposle ljudi u manje razvijenim gradovima i krajevima. Ovaj vid preduzetništva bi na kraju mogao da učini Srbiju prepoznatljivijom tačkom u poslovnom svetu, te privlačnijom za ulaganja stranih investitora (kao što je to bilo recimo sa Bangalorom u Indiji).

LITERATURA

- Agrawal, Vivek and Diana Farrell. "Who wins in offshoring?" The McKinsey Quarterly - Special Edition: Global Directions, 2003
- Arnold, U. (2000). New dimensions of outsourcing: a combination of transaction cost economics and the core competencies concept. *European Journal of Purchasing & Supply Management*, 6, 23-29.
- Aubert, B. A., Rivard, S., & Patry, M. (1996). A transaction cost approach to outsourcing behavior: Some empirical evidence. *Information & Management*, 30, 51-64.
- Bettis et al., R. A. (1992). Outsourcing and Industrial Decline. *The Executive*, 6 (1), 7-23.
- Bhagwati, J., Panagariya, A., & Srinivasan, T. N. (2004). The Muddles over Outsourcing. *Journal of Economic Perspectives*, 18 (4), 93-114.
- Blackman, L, Humphries, H., Davis, R. & Brereton, P. (2006, February). Is salary sacrifice a retention aid?. *Human Resources*, 48.
- Brown, D., Wilson, S., 2005, *The black book of outsourcing. How to manage the changes, challenges, and opportunities*
- Bryce, D. J., & Useem, M. (1998). The Impact of Corporate Outsourcing on Corporate Value. *European Management Journal*, 16 (6), 635-643.
- Chase, R.B., Jacobs, F.R., Aquilano, N.J., (2005), *Operations Management for Competitive Advantage with Global Cases*, 11th edition, New York: McGraw Hill
- Datar, R. (2003, July). *BPO adoption in Asia/Pacific: A Demand-side perspective*. Gartner Research.
- Drezner, Daniel W. "The Outsourcing Bogeyman." *Foreign Affairs*, May/June 2004
- Duening, T. N., Click, R. L., 2005, *Essentials of Business Process Outsourcing*
- Edgell, J., Meister, G.E. & Stamp, N. (2008). Global sourcing trends in 2008. *Strategic Outsourcing: an International Journal*, 1(2), 173–180.
- Espino-Rodríguez, T. F., Padrón-Robaina, V., 2006, *A review of outsourcing from the resource-based view of the firm*, in: *International Journal of Management Reviews*, Vol. 8. pp. 49-70.
- Gilley, K. M., & Rasheed, A. (2000). Making More by Doing Less: An Analysis of Outsourcing and its Effects on Firm Performance. *Journal of Management*, 26 (4), 763-790.
- Gilley, K. M., Greer, C. R., & Rasheed, A. A. (2004). Human resource outsourcing and organizational performance in manufacturing firms. *Journal of Business Research*, 57, 232-240.
- Giridharadas, A. (2007, September 25). Outsourcing works so well, India is sending jobs abroad. *New York Times*, 1
- Greaver, II M. F. (1999), *Strategic Outsourcing: A Structured Approach to Outsourcing Decisions and Initiatives*, AMACOM, New York.

AUTSORSING U CILJU REGIONALNOG RAZVOJA

- Hansen, F. (2009). Currents in Compensation and Benefits. *Compensation & Benefits Review*, 41(1), 5 – 24.
- Hasan, A. & Abdullah, M.S. (2008). Human capital, exports, and economic growth: A causality analysis for Pakistan, 1975 – 2005. *The Business Review*, 11(1), 247 - 252.
- Jeffay, J., Bohannon, S. & Laspisa, E.K. (1997). Beyond benefits: The changing face of HR outsourcing. *Benefits Quarterly*, 13(1), 41-48.
- Johnson, J.E. (2007). The Expert Opinion: An Interview with Alan M. Preston, President and CEO Synergyst, San Antonio, Texas. *Journal of Global Information Technology Management*, 10(1), 67 – 69.
- Kim, G.M. & Won, H.J. (2007). HR BPO service models for small and medium enterprise. *Business Process Management Journal*, 13(5), 694 – 706.
- Kletzer, Lori G. "Job Loss from Imports: Measuring the Costs." Institute for International Economics, Washington, DC, 2001
- Koos, B., (2008), `` Outsourcing and Innovation: *To what extent does outsourcing manufacturing or Research and Development influence the product innovation performance of organisations in the Dutch production industry?*``
- Kumar, S., & Eickhoff, J. H. (2005). Outsourcing: When and how should it be done? *Information Knowledge Systems Management*, 5, 245-259.
- Langley, C. J., Allen, G.R., Tyndall, G. R., 2001, *Third-Party Logistics Study: Results and Findings of the 2001 Sixth Annual Study*, pp. 4-7.
- Lankford, W. M., & Parsa, F. (1999). Outsourcin: a primer. *Management Decision*, 37 (4), 310-316.
- Leeuwen, B.V. & Foldvari, P. (2008). Human capital and economic growth in Asia 1890–2000: A Time-series analysis. *Asian Economic Journal*, 22(3).
- Lei, D., & Hitt, M. (1995). Strategic restructuring and outsourcing: The effect of mergers and acquisitions and LBOs on building firm skills and capabilities *Journal of Management*, 21 (5), 835-859.
- Lynch, C. F., 2002, *Price vs. value: The outsourcing conundrum*, in: Modern Materials handling, February, no page available
- Maidment, F.H. (2003). *Human resource* (13th ed.). The United States of America: McGraw-Hill/Dushkin.
- Miller, M.L. (2006). The new fundamentals of outsourcing. *Industrial Heating*, December, 73(12), 19-21.
- Muncaster, P. (2007, October 8). Indian firms enjoy rapid growth. *IT week*.
- Musich, Paula. "Indian Firm Infosys Ventures Onto U.S. Soil." ZDNet, 2004
- Oza, A. & Hill, K.L. (2007). Outsourcing to India: Advantage or Disadvantage? *Allied Academies International Conference. Academy of Information and Management Sciences*, 11(1), 15 – 19.
- Potkány, M. (2008). Personnel outsourcing processes. *E+M Ekonomie a Management*, 4, 53 – 62.
- Prahalad C.K. & Hamel G. (1990). The core competence of the corporation. *Harvard Business Review*, 68(3), pp. 243-265.

- Prahalad, C.K. and M.S. Krishnan. "The Building Blocks Of Global Competitiveness." Optimize Magazine, Issue 35, CMP Media LLC, September 2004
- Raman, S.R., Budhwar, P. & Balasubramanina, G. (2007). People management issues in Indian KPOs. *Employee Relations*, 29(6), 696–710.
- Ulset, S. (1996). R&D outsourcing and contractual governance: An empirical study of commercial R&D projects. *Journal of Economic Behavior & Organisation*, 30, 63-82.
- Vučur G., (2013), Pozicioniranje outsorsinga u hotelskom poslovanju, *Economics & Economy*, Vol.1, No.1
- Vulić, V., (2007) Strategijski outsourcing kao instrument ostvarivanja održive konkurentne prednosti, *Ekonomski fakultet Podgorica*
- Williamson, O. E. (1985). *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: The Free Press.

OUTSOURCING IN REGIONAL DEVELOPMENT GOAL

Abstract: *As we lag, both in everything and in the use of outsourcing, all other countries are a step ahead of us, and they enjoy the benefits that this strategy brings with them. Its impact on economic growth and development is of great importance. It brings an advantage not only to the company, which authors one of its functions, which is reflected in the reduction of costs, the focus on key activities that can influence the growth and development of the market, the use of better technologies, but also for the economy itself, through the opening new small and medium-sized enterprises, employment of working-age population, export of services, and attracting foreign and domestic capital. It represents a chance for the recovery of the Serbian economy, which should not be missed.*

Key words: *outsourcing, importance, goal, advantage, development*

ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

Msc Slađana Stanišić¹⁰⁸

Rezime: Dostignuti nivo privrednog razvoja u savremenim uslovima privređivanja u velikoj meri određuje kvalitet ukupnih društvenih odnosa. Privredni razvoj je dinamičan proces, koji se meri rastom bruto domaćeg proizvoda, a može se predstaviti i kao dinamički proces povećanja životnog standarda stanovništva. Kao odgovor na stepen privrednog razvoja Republike Srbije i životni standard njenog stanovništva, nastao je novi vid preduzetništva - socijalno preduzetništvo. Ovaj vid preduzetništva razvija se usled različitih društvenih promena i događaja koji su skrenuli pažnju na neujednačen razvoj, potrebu razvoja preduzetništva i ugrožene društvene kategorije stanovništva. Cilj rada je da se ukaže na uticaj razvoja socijalnog preduzetništva na privredni i društveni razvoj Republike Srbije. Pored toga, cilj je i da se ispita mogućnost regionalne saradnje prilikom razvoja socijalnog preduzetništva.

Ključne reči: društveni razvoj, životni standard, privredni razvoj, socijalno preduzetništvo.

Uvod

Socijalno preduzetništvo predstavlja relativno novi vid preduzetništva u Republici Srbiji, koji se pojavljuje nakon 2000. godine, zajedno sa njenim ulaskom u proces tranzicije i reformi. Najviše su ga promovisale međunarodne organizacije i fondacije, a prihvatile i propagirale pojedine domaće nevladine organizacije.

Republiku Srbiju karakteriše usporen privredni razvoj, visoke stope nezaposlenosti, koje su znatno iznad zabeleženih stopa nezaposlenosti po Anketi, kao i izraženo siromaštvo. Koncept smanjenja siromaštva i nezaposlenosti u prethodnom periodu u značajnoj meri zasnovao se na pasivnoj podršci siromašnim porodicama i pojedincima. Pitanja socijalnog uključivanja i smanjenja siromaštva postaju obavezna komponenta politike integracije u Evropsku uniju (EU) i sve veća pažnja poklanja se socijalnom uključivanju.

U radu se razmatra nastajanje i razvoj socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji, obuhvatajući različite faktore koji su uticali na razvoj ove forme preduzetništva, kao i izazove na koje nailazi ovaj oblik alternativnog načina zapošljavanja. Cilj rada je da ukaže na tendencije i izazove u razvoju socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji, kao i njegov uticaj na privredni razvoj ove zemlje. Naglasak je stavljen na izazove i teškoće na koje socijalno

¹⁰⁸Delhaize Serbia, Republika Srbija; sladjana.stanisic@outlook.com

preduzetništvo nailazi u srpskom društvu, dati su primeri razvoja socijalnog preduzetništva i analizirana je mogućnost regionalne saradnje.

1. Određenje socijalnog preduzetništva

U savremenom društvu sve više se koriste termini „socijalna ekonomija“, „socijalno preduzetništvo“ i „socijalno preduzeće“. Da bi se ovi termini razumeli na pravi način, neophodno ih je definisati. Socijalna ekonomija često se definiše kao treći sektor ekonomije (pored privatnog i državnog), koji obuhvata brojne ekonomske aktivnosti sa naglašenom socijalnom orijentacijom, odnosno koje nisu čisto komercijalne, niti se obavljaju pod okriljem države. Te aktivnosti obavljaju se na komunalno/lokalnom nivou, dobrovoljne su i/ili neprofitne. Stoga se često kaže da socijalna ekonomija obuhvata tri podsistema, i to lokalne zajednice (*community sector*), dobrovoljni rad i socijalna preduzeća (Mijatović et al., 2012).

Socijalna ekonomija je deo ekonomske stvarnosti u kojoj se uzajamno prepliću pitanja socijalne inkluzije, blagostanja, socijalnog staranja i socijalnog kapitala, sa akcentom na jednu razvojnu perspektivu. Podrazumeva implementaciju principa socijalne odgovornosti, kombinujući ekonomsku održivost i socijalnu inkluziju ranjivih grupa građana.

U uslovima dinamičnih modernih društava, socijalno preduzetništvo se pojavljuje kao značajan pokretač socijalne inovacije i preoblikovanja različitih društvenih polja (zdravstva, životne sredine, obrazovanja, socijalne zaštite, preduzetništva). Na taj način se koristi prilika da se unapredi sistem, koncipira novi pristup i pronadju održiva rešenja za stvaranje socijalnih vrednosti. Socijalno preduzetništvo u velikoj meri podstiče prepoznavanje i rešavanje socijalnih problema i profesionalna integracija radnika u nepovoljnom položaju, kao i ostalih ranjivih grupa.

Socijalno preduzetništvo predstavlja ekonomski segment spektra organizacija koje čine treći sektor, odnosno preduzetničke aktivnosti sa socijalnim ciljem. To su privatne organizacije, formalno organizovane prema određenom pravnom osnovu, autonomne u odlučivanju, slobodne i bez obaveznog članstva, delimično profitne, okrenute zadovoljavanju potreba, a ne stvaranju kapitala. Ove organizacije imaju demokratski sistem odlučivanja.

Osnovne karakteristike koje određuju socijalno preduzetništvo su proizvodnja dobara ili pružanje usluga, visok stepen autonomije, tendencija ka plaćenom radu i usmerenost na socijalne ciljeve i doprinos zajednici. Pre svega, to se odnosi na usmerenje da ostvarivanje odgovarajućih finansijskih efekata posluži kao osnova za postizanje prethodno definisanih širih društvenih i ekoloških ciljeva i promociju dugoročne samoodrživosti.

Socijalna preduzeća su privatne, samostalne institucije uključene u snabdevanje usluga za one potrebe koje zaslužuju brigu ili za opšti interes na stabilan i neprekidan način (Galera & Borzaga, 2009, p. 2015). Prvenstveno su orijentisana na rešavanje socijalnih problema. Aktivnosti se usmeravaju na rešavanje problema ugroženih kategorija građana, podstiču građansku inicijativu i uspešan su instrument, prvenstveno lokalnog ekonomskog razvoja. Prema klasifikaciji Evropske unije koja se široko koristi, sektor socijalnih preduzeća

ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

čine: zadruge, društva za međusobnu ispomoć (*mutual benefit societies*), udruženja i fondacije (Mijatović et al., 2012, str. 4).

Socijalna preduzeća se od tradicionalnih udruženja građana i nevladinih organizacija razlikuju po tome što imaju snažniju privrednu delatnost i spremnost da se upuste u preuzimanje rizika. Na drugoj strani, za razliku od klasičnih profitnih preduzeća imaju izraženiju orijentaciju prema širim društvenim ciljevima i interesima šire zajednice. Ona daju doprinos društvu i ekonomski i društveno ugroženim licima u zajednicama, pružajući robu i usluge, jer ove kategorije stanovništva nisu u mogućnosti da ih plate, stvarajući uslove za zapošljavanje i radnu integraciju marginalnih društvenih grupa, doprinoseći time stvaranju socijalne kohezije i akumulacije socijalnog kapitala (Cvejić et al., 2009).

Organizacije socijalnog preduzetništva najčešće predstavljaju odgovor na određena politička, društvena i ekonomska događanja. Na primer to su neefikasnost tržišta za ostvarivanje dobiti (profita), neuspeh vlada kod traženja rešenja društvenih problema, razočarenje u domete države blagostanja, neuspeh osnivača, privatnih i humanitarnih, da uz pomoć novca primereno i dugoročno zadovolje društvene potrebe i drugo.

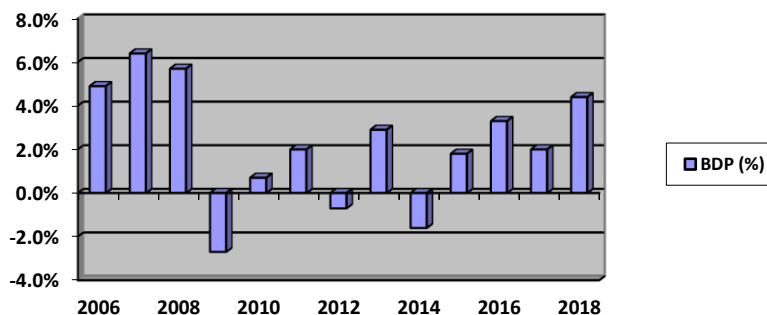
2. Razvoj socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji – tendencije i izazovi

Razvoj socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji teče poslednjih devetnaest godina, iako ovaj vid preduzetništva nije u potpunosti definisan u formalno pravnom smislu. Zakonska regulativa nije predvidela okvire za osnivanje socijalnih preduzeća u Republici Srbiji, tako da je njihov razvoj još uvek u procesu povoja.

U srpskom društvu postoji određen broj organizacija sa inicijativama koje odgovaraju socijalnim misijama i odnose se na ugrožene kategorije stanovništva. Najčešće su to organizacije u formi udruženja građana, poljoprivredne i omladinske zadruge, poslovni inkubatori i slično. Ovi organizacioni oblici često se poistovećuju sa socijalnim preduzećima s obzirom da postoje određene sličnosti, a pre svega društveni akteri i jednih i drugih su deprivilegovani slojevi koji imaju smanjene šanse za opstanak na tržištu, tako da se u cilju opstanka orijentišu na iznalaženje drugih načina funkcionisanja.

Postoje teškoće funkcionisanja u uslovima neoliberalizma i tržišne privrede, koje ostavljaju značajne posledice na pripadnike osetljivih društvenih kategorija. Republika Srbija već duži vremenski period ima poteškoća sa niskim i usporenim privrednim rastom, visokom stopom nezaposlenosti i siromaštva. Ova zemlja se nalazi u procesu reformi i tranzicije koji je počeo sa značajnim zakašnjenjem, koji je dodatno usporen niskim stopama privrednog rasta. Privredni rast se izražava preko kretanja bruto domaćeg proizvoda (BDP).

Slika 1: Realni rast BDP-a Republike Srbije od 2006. do 2018. godine (u %)

Izvor: Narodna banka Srbije

Na Slici 1 je predstavljen realni rast BDP-a u %. Može se videti da su u 2006., 2007. i 2008. godini ostvarene najviše stope realnog rasta BDP-a. Nakon toga, u 2009. godini ostvaren je pad BDP-a od 2,7%. Pad je ostvaren i u 2012. godini, i to u vrednosti od 0,7% i u 2014. godini u vrednosti od 1,6%. Nakon toga, u 2015. i 2016. godini ostvaren je realni rast BDP-a i to u iznosu od 1,8% i 3,3% respektivno. Ovi podaci govore o godinama u kojima je Republika Srbija imala privredni rast i periodima u kojima je imala pad privredne aktivnosti. Za 2017. godinu realni rast BDP-a iznosio je 2,0%, a za 2018. godinu 4,4%.

Nezaposlenost predstavlja jedan od najozbiljnijih problema u Republici Srbiji već duži vremenski period. Brojne ekonomske, socijalne i druge posledice ekonomske krize ukazuju na neophodnost preduzimanja adekvatnih mera i politika za rešavanje problema koje je kriza prouzrokovala, naročito na socijalno ugroženi segment stanovništva.

Veliki procenat radno aktivnog stanovništva u Republici Srbiji nema posao, pa nije u stanju da se brine o sebi i svojoj porodici. Republika Srbija je lider u Evropi po nezaposlenosti. Posebno nepovoljna odlika nezaposlenosti jeste njena dugotrajnost, jer čak dve petine nezaposlenih ne radi duže od pet godina, a samo četvrtina kraće od godinu dana. To znači da u ovoj državi nije u pitanju ciklična, već strukturna nezaposlenost, kod koje su šanse za ponovno zapošljavanje sve manje. Posebno su pogođeni mladi ljudi, koji u većini slučajeva godinama ne uspevaju da se uključe na tržište rada.

Posebno su značajne brojne ekonomske i socijalne posledice nezaposlenosti. Nezaposlenost u Republici Srbiji ima dugoročni karakter, jer nezaposlena lica ostaju u tom statusu duže vreme. Međunarodno iskustvo pokazuje da se verovatnoća nalaženja posla smanjuje proporcionalno dužini nezaposlenosti, što može dovesti do trajnog isključivanja sa tržišta rada i povećanja rizika siromaštva.

**ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE
SRBIJE**

Tabela 1: Anketna nezaposlenost u Republici Srbiji (u %)

Godina	2006	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015	2017	2018
%	20,9	13,6	16,1	19,2	23,9	22,1	19,2	17,7	13,5	11,3

Izvor: Narodna banka Srbije

Kao što je predstavljeno u Tabeli 1, u periodu od 2006. do 2012. godine došlo je do rasta nezaposlenosti, najviše usled dejstva svetske ekonomske i finansijske krize. Od 2013. godine beleži se smanjenje anketne nezaposlenosti. U trećem kvartalu 2018. godine došlo je do smanjenja anketne nezaposlenosti na 11,3%.

Uzimajući u obzir analizirane podatke o privrednom razvoju i nezaposlenosti u Republici Srbiji može se predvideti njihov negativni uticaj na smanjenje siromaštva. Povećanje BDP-a, kao i smanjenje nezaposlenosti, odnosno povećanje zaposlenosti imaće pozitivan uticaj na smanjenje siromaštva u ovoj zemlji. Životni standard u Republici Srbiji je nizak, a regionalna neravnomernost uticala je i na stvaranje regionalnih razlika u siromaštvu, koje se manifestuje i u strukturi socijalno ugroženog stanovništva.

Loša društveno-ekonomska situaciju uz skoro potpunu neefikasnost sistema socijalne zaštite, doprineli su drastičnom povećanju broja siromašnih. Takođe, negativni efekti finansijske krize u Republici Srbiji bili su velikog intenziteta. Kriza je uslovlila pad ekonomske aktivnosti, došlo je do zaustavljanja rasta zarada i do pada zaposlenosti i porasta nezaposlenosti.

Može se reći da siromaštvo u Republici Srbiji ima određene strukturalne, kvantitativne i kvalitativne karakteristike. Od velikog značaja je i analiza dubine i oštine siromaštva. Podaci su predstavljeni u Tabeli 2. Dubina siromaštva predstavlja vrednost koju bi trebalo izdvojiti iz BDP-a i transferisati siromašnim licima, kako bi se ona našla iznad linije siromaštva. Dubina siromaštva je u 2014. bila 1,4%, a prethodnih godina 1,1% za 2011. godinu, 1,4% za 2012. godinu i 1,6% za 2013. godinu. U 2015. i 2016. godini ovaj indikator imao je vrednost 1,2%. Najveća dubina siromaštva bila je 2006. godine, sa vrednošću od 2,1%. Iznos dubine siromaštva je relativno skroman, što znači da su u Republici Srbiji siromašni građani u proseku umereno siromašni, tj. da se njihova lična potrošnja nalazi u proseku na maloj udaljenosti od navedene linije siromaštva.

Tabela 2: Dubina i oština siromaštva i stopa siromašnih u Republici Srbiji

U %	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dubina	2,1	1,9	1,2	1,5	1,5	1,1	1,4	1,6	1,4	1,2	1,2
Oština	0,8	0,7	0,4	0,5	0,5	0,3	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Stopa	8,8	8,3	6,1	6,6	7,6	6,6	6,3	7,4	7,6	7,4	7,3

Izvor: Mladenović, 2017.

Oštrina siromaštva je relativno skromna i iznosi po 0,4% za 2014., 2015. i 2016. godinu. Imajući u vidu vrednosti za prethodne godine i to 0,3 % za 2011. godinu i 0,5% za 2012. i 2013. godinu, može se dati ocena da je siromaštvo u Srbiji i dalje uglavnom umereno. Najveća oštrina siromaštva bila je 2006. godine, kada je imala vrednost od 0,8%. Prateći trend stope siromaštva za period od 2006. do 2016. godine može se videti da je stopa siromaštva u proseku iznosila 7,45%. Najveća vrednost stope siromaštva bila je u 2006. godini kada je uzimala vrednost od 8,8%. Najniža stopa siromaštva bila je u 2008. godini, sa vrednošću od 6,1%. U 2016. godini stopa siromaštva u Republici Srbiji iznosila je 7,3%.

Iako je stopa siromaštva u posmatranom periodu smanjenja, siromaštvo i nezaposlenost i dalje ostavljaju svoj uticaj na razvoj socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji, koje trenutno služi kao dimenzija zapošljavanja, odnosno „alternativnog“ zapošljavanja u uslovima visoke stope nezaposlenosti. Socijalno preduzetništvo ne predstavlja zamenu za tradicionalne mere podrške najsiromašnijim slojevima stanovništva. Njime se razvijaju programi i mere kojima se pruža dodatna podrška siromašnim građanima i socijalno isključenim kategorijama stanovništva, kako bi im se omogućio pristup obrazovanju, tržištu rada, mogućnostima za rešavanje stambenog pitanja i pitanja finansija.

Grupe koje su najčešće zainteresovane kao ciljne grupe, korisnici ili nosioci socijalnih preduzeća, su kao i u većini razvijenih društava osobe sa invaliditetom, lečeni zavisnici, bivši osuđenici, Romi i pojedine druge etničke grupe, izbegla i raseljena lica, korisnici socijalne pomoći, a u Republici Srbiji u ovu grupu se mogu svrstati i žene sa otežanim pristupom zapošljavanju (Mandić, Kelijašević, 2017). Navedene društvene kategorije su takođe predviđene kao ciljne grupe za angažovanje u socijalnim preduzećima u Predlogu Zakona o socijalnom preduzetništvu i zapošljavanju u socijalnim preduzećima, pa se kao osnovna potreba i namena socijalnog preduzetništva prepoznaje njihovo zapošljavanje.

Kao što odlike socijalnog preduzetništva i primeri iz prakse razvijenih zemalja ukazuju, socijalna misija ovog vida preduzetništva nije u prostom zapošljavanju osetljivih društvenih kategorija i njihovom „udaljavanju“ sa evidencije nezaposlenih. Zapošljavanje u uslovima nedovoljne institucionalne podrške i neuređene regulative može da rezultira posledicama upravo suprotnim od očekivanih, brojnim zloupotrebama i neuspehom privredne aktivnosti.

U srpskom društvu se socijalnim preduzećem smatra i aktivnost udruženja građana, koja to često nije. Česta su predstavljanja socijalnih preduzeća koja se legitimišu isključivo zapošljavanjem žena, koje spadaju u kategoriju lica koja imaju teškoće u zapošljavanju. Takođe se može uočiti zapošljavanje osoba sa telesnim invaliditetom na poslovima za koje su prekvalifikovane, a iz razloga nepristupačnosti okruženja i ograničenih mogućnosti za mobilnost na radnom mestu.

Značaj promocije socijalnog preduzetništva prepoznat je u Strategiji za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine. Nacionalna strategija za podsticajno okruženje za razvoj civilnog društva u Republici Srbiji za period 2015- 2019. godine, takođe prepoznaje koncept socijalnog preduzetništva (Evropski pokret Srbija, 2016).

ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

Osnovni izazovi u realizaciji socijalnog preduzetništva i unapređenju položaja osetljivih kategorija nalaze se u sferi političkog i zakonskog okvira inkluzije i redukcionističkog shvatanja rada. Problematika brige o unapređenju položaja osetljivih društvenih kategorija kao što su siromašni, osobe sa invaliditetom i Romi, nije razvijana u okviru diskursa ljudskih prava kao što je to bio slučaj u evropskim zemljama, a pre svega nastaje u skladu sa potrebama pridruživanja Evropskoj uniji. Postoje brojne nedoslednosti i nepravilnosti u procesu inkluzije, podrške zapošljavanju, obrazovanju i aktivizmu. Pored toga, postoji izazov nedostatka finansijskih sredstava kao i izostanka investicija u socijalna preduzeća.

Koncept socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji nije na adekvatan način prepoznat od strane vlasti, pa time nije dovoljno dobro definisan ni u pravnom sistemu. Neophodno je uspostaviti regulatorni zakonski okvir koji će urediti oblast socijalnog preduzetništva. Zakon treba da predvidi dve faze u toku procesa socijalnog uključivanja i socijalnog zapošljavanja korisnika. Najpre pripremu za socijalno zapošljavanje u Centrima za socijalno uključivanje, a zatim socijalno zapošljavanje, organizovano kroz različite oblike (zadruga, samostalne radnje, radionice i udruženja).

Postoje određene slabosti koje se ispoljavaju kod socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji, naročito u oblasti socijalne zaštite, a pre svega se može navesti slabost ljudskih resursa. Preduzeća često nisu orijentisana na zarađivanje i postoji teškoća da se donesu potrebne odluke. Pored toga ne postoji definisana marketing strategija, kao ni prodajna strategija i slično (Mijatović et al., 2012).

Prisutna je debata o tome u kom pravcu treba razvijati pravni okvir za rad socijalnih preduzeća, tačnije da li treba razvijati poseban zakon o socijalnim preduzećima ili je možda bolje modifikovati postojeće zakone. U svakom slučaju, neophodno je precizno propisati uslove za osnivanje i prestanak rada socijalnih preduzeća, način funkcionisanja, raspodelu dobiti, ali i predvideti efikasne instrumente kontrole i represivnih mera u cilju izbegavanja zloupotreba samog cilja zbog kojih se ovaj koncept primenjuje (Grupa 484, 2011).

Prepoznata su dva moguća načina povezivanja društveno odgovornog poslovanja i socijalnog preduzetništva, dva koncepta koja deluju ka ostvarenju javnog interesa kao opšte prihvaćenog društvenog cilja. Prvi način je da se socijalna preduzeća uključe u lanac nabavke društveno odgovornih kompanija, a drugi je da menadžeri kompanija pružaju biznis mentorstvo mladim socijalnim preduzetnicima, a da banke pružaju povoljnije mikro kredite za socijalna preduzeća.

U Republici Srbiji se događa da u rešavanju problema nezaposlenosti veću ulogu imaju pasivne od aktivnih mera zapošljavanja. Posebno su u politici zapošljavanja ranjivih grupa dominantno korišćene mere tzv. zaštićenog tržišta rada kao što je formiranje posebnih preduzeća u kojima su zapošljavani invalidi, i propisivanje kvote, odnosno procenti invalida na ukupan broj zaposlenih, koje svaki poslodavac treba da zaposli, što je trenutni izraz zvanične politike zapošljavanja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji.

3. Primeri socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji i mogućnost regionalne saradnje

U Republici Srbiji ne postoji zvanična statistika socijalnih preduzeća, ali prema podacima Evropskog pokreta Srbija u 2016. godini je poslovalo oko 1.200 socijalnih preduzeća. Ako se izuzmu poljoprivredne zadruge, koje tek treba transformisati u moderne zadruge, procenjuje se da u ovoj zemlji posluje više od 400 zdravih i održivih socijalnih preduzeća. Od tog broja oko 3/4 su udruženja građana i fondacije, dok ostale pravne forme obuhvataju preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i radnu integraciju osoba sa invaliditetom, privredna društva (društva sa ograničenom odgovornošću i preduzetnici), zadruge i zadužbine (Evropski pokret Srbija, 2016).

Ova preduzeća se tek od nedavno smatraju potencijalom koji može da ublaži negativne posledice tranzicije i pruži mogućnosti zapošljavanja. Najveći broj programa koji imaju ekonomske i socijalne ciljeve nalazi se u aktivnostima udruženja građana, verskih organizacija i novih oblika zadrugarstva. Sadržaj njihovih programa uglavnom se odnosi na pružanje socijalnih servisa i socijalnu integraciju i inkluziju ranjivih grupa. Zadruge su u Republici Srbiji identifikovane kao katalizator socijalnih reformi i u okviru programa sindikalnih organizacija, kao i Nacionalne službe za zapošljavanje. Socijalne zadruge kombinuju elemente neprofitnih i dobrovoljnih organizacija sa tradicionalnim zadrugarstvom. Karakteriše ih visok stepen autonomije, preduzimanje različitih oblika ekonomskih i socijalnih aktivnosti, neprofitna distribucija dobara i briga za zajednicu. Osim poljoprivrednih, puni potencijal za socijalno preduzetništvo pokazuju ženske socijalne zadruge.

U cilju zastupanja interesa preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom, sa težnjom ohrabrenja, podrške i olakšanog rada, godine 1966. formirana je „Zajednica ustanova i organizacija za rehabilitaciju i zapošljavanje invalidnih lica“. Danas posluje kao „Udruženja preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom Republike Srbije“, čiji su osnivači preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Udruženje se kroz aktivnosti bori protiv diskriminacije na tržištu rada i zalaže za pružanje jednakih šansi osobama sa invaliditetom da se stručno osposobljavaju i zapošljavaju u skladu sa Evropskom Strategijom zapošljavanja osoba sa invaliditetom.

Značajni su sledeći projekti i inicijative iz oblasti socijalnog preduzetništva (Krstić, 2014. i Evropski pokret Srbija, 2016):

- „Nacionalna mreža socijalnih preduzeća“ (SENS), koja okuplja oko 30 srpskih socijalnih preduzeća i nastoji da svojim članovima obezbedi edukaciju, stručne savete i promociju u svim fazama pokretanja i vođenja posla, uz besplatno članstvo za sva socijalna preduzeća;
- „Koalicija za razvoj socijalnog preduzetništva“, predstavlja mrežu organizacija posvećenih unapređenju i razvoju ove vrste poslovanja u Republici Srbiji, čiji su osnivači Balkanski fond za lokalne inicijative, Evropski pokret u Srbiji, Smart kolektiv, Inicijativa za razvoj i saradnju Srbije i Grupa 484;

ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

- Socijalna ekološka kooperativa „Eko bag“, koja je pokrenuta od strane nevladine organizacije sa ciljem proizvodnji torbi i novčanika od recikliranog materijala, a u kojoj je zaposleno 30 žena koje su ostale bez posla nakon privatizacije preduzeća iz tekstilnog sektora;
- Društvena kooperativa „Vivere“ koja je osnovana od strane nekoliko nezaposlenih žena i roditelja dece sa invaliditetom, koji su prošli specijalnu obuku u Italiji, čija je oblast delovanja pružanje socijalnih usluga i integracija osoba sa invaliditetom, koja nije dovoljno regulisana od strane lokalnih vlasti;
- Dobrovoljno udruženje građana „Caritas“, koje deluje u zdravstvenoj i humanitarnoj oblasti, pokrenulo je uslugu hemijskog čišćenja, pranja, sušenja i peglanja veša koje realizuju žene iz ugroženih društvenih grupa za određenu novčanu nadoknadu, a ciljne grupe su korisnici programa kućne nege, stara i lica sa invaliditetom koja su socijalno ugrožena i za koje se usluge obavljaju besplatno;
- Zanatska zadruga „Damsko srce“, koja je nastala na temeljima „Udruženja za negovanje i očuvanje starih i umetničkih zanata Grlica“, a koja zapošljava žene koje su ostale bez posla da obavljaju delatnost tkanja pirotskog ćilima;
- Udruženje žena „Udahni život“, koje se bavi organskom poljoprivrednom usmereno je ka proizvodnji organske hrane koja se koristi za ishranu dece iz socijalno ugroženih porodica, turista, potomaka bivših žitelja sela i drugo;
- Fondacija „Catalyst“, koja se kroz sakupljanje i analizu podataka, promociju, povezivanje, organizovanje dešavanja, razvoj instrumenata, kao i konsultantske usluge trudi da proširi i ojača postojeći filantropski ekosistem u zemljama Zapadnog Balkana;

Inicijative u razvoju socijalnog preduzetništva uglavnom nastaju spontano, u okviru neformalnih grupa. Visok stepen prilagodljivosti okolnostima je odlika koja karakteriše skoro sva uspešna socijalna preduzeća, kao i preuzimanje rizika. Kod većine socijalnih preduzeća razvijen je osećaj vlasništva nad idejom i praksom. Takođe je prisutan i osećaj pripadnosti zaposlenih, korisnika i njihovih porodica, koji su spremni da učestvuju u kreiranju programa, ulože vreme u njegovu implementaciju i postanu sastavni deo strukture donošenja odluka.

Od velikog značaja za razvoj socijalnog preduzetništva bio bi veći stepen regionalne saradnje. Stanje u Republici Srbiji u manje razvijenim regionima lošije je u odnosu na razvijenije regione. Regionalna raspoređenost siromaštva i nejednakosti u Republici Srbiji zahteva posebne mere razvoja socijalnog preduzetništva. Republika Srbija je zemlja sa velikim, konstantnim i rastućim regionalnim razlikama u privrednom razvoju. Neravnomernost u regionalnom privrednom razvoju manifestovala se i u stvaranju različite regionalne dimenzije siromaštva.

Siromaštvo u Republici Srbiji je sve više odlika ruralnih područja i regionalno je značajno više zastupljeno kod ruralne nego kod urbane populacije. Takođe, ne samo da više prevladuje među ruralnom populacijom, već je tu znatno izraženije. Region Južne i Istočne

Srbije beleži najviše stope siromaštva. Beogradski region ima stabilno najnižu stopu siromaštva, a kao pozitivan trend može se navesti približavanje regiona Vojvodine i Šumadije i Zapadne Srbije Beogradskom regionu (Mladenović, 2017). Projektima razvoja socijalnih preduzeća koji povezuju regione u Republici Srbiji, bilo kroz primere dobre prakse, finansijsku podršku ili saradnju u plasmanu proizvoda/usluga omogućilo bi se otvaranje novih radnih mesta na kojima bi bile zaposlene osobe koje pripadaju grupama teže zapošljivih osoba, što bi doprinelo povećanju životnog standarda i smanjenju regionalnih razlika u razvoju.

4. Zaključak

Socijalno preduzetništvo u Republici Srbiji nije razvijeno. Prema slobodnim procenama obuhvata par hiljada preduzeća i organizacija drugih oblika, od kojih je velika većina vrlo mala, a mnoga se teško i dalje mogu smatrati socijalnim preduzećima. Socijalno stanje u Republici Srbiji je veoma teško, što iziskuje veliku potrebu za socijalnim preduzećima u više sektora. Vlada Republike Srbije je do sada pokazala umereno pozitivan stav prema socijalnom preduzetništvu, što se prvenstveno vidi po zakonodavnoj aktivnosti, ali i po operativnom uključenju u razvoj ovog sektora.

Nezaposlenost u Republici Srbiji je velika, a među ugroženim grupama, poput osoba sa invaliditetom i nekvalifikovane radne snage, ona je veoma izražena. Jedno od rešenja za njih su socijalna preduzeća, čiji je cilj da podstaknu zapošljavanje socijalno ugroženih grupa. Organizacije koje se mogu smatrati socijalnim preduzećima u Republici Srbiji od nedavno počinju da privlače pažnju kao potencijal koji može da ublaži socijalne nejednakosti i pruži mogućnosti zapošljavanja.

Pored tradicionalnih mera podrške najsiromašnijim slojevima stanovništva, u narednim godinama neophodno je razviti programe i mere kojim će se pružiti dodatna podrška siromašnim građanima i socijalno isključenim kategorijama stanovništva kako bi se omogućio njihov pristup obrazovanju, tržištu rada, mogućnostima za rešavanje stambenog pitanja i finansijama. Cilj je osposobiti i vratiti teško zapošljive kategorije stanovništva na tržište rada. Kroz mere aktivnog uključivanja, cena koju treba predvideti za podsticaje za zapošljavanje i obrazovanje siromašnih i isključenih građana mnogo je manja od cene stalnih i neodrživih davanja za socijalnu zaštitu.

Socijalno preduzetništvo ima šanse za veći razvoj u Republici Srbiji, ali je put dugačak i od velikog značaja je regionalna saradnja. Iz svega navedenog može se zaključiti da socijalno preduzetništvo predstavlja neiskorišćenu mogućnost za Republiku Srbiju da smanji siromaštvo, nezaposlenost i društvenu isključenost marginalizovanih grupa. Dalji tok istraživanja može biti usmeren ka pronalaženju projekata za unapređenje regionalne saradnje prilikom razvoja socijalnog preduzetništva u Republici Srbiji.

ZNAČAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA ZA PRIVREDNI I DRUŠTVENI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

LITERATURA

- Cvejić, S., Babović, M. & Vuković, O. (2009). *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Galera, G. & Borzaga, C. (2009). Social enterprise: An international overview of its conceptual evolution and legal implementation, *Social Enterprise Journal*, 3 (5), 210-228.
- Grupa 484 (2011). *Socijalno preduzetništvo – Elektronski bilten o socijalnom preduzetništvu*. 2-3, Beograd: Grupa 484.
- Evropski pokret Srbija (2016). *Društveno, korisno, održivo – Kako osnovati socijalno preduzeće u Srbiji*, Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Krstić, N. (2014). Socijalno preduzetništvo, *Bankarstvo*, 1, 126-139.
- Mandić, Kelijašević, Lj. (2017). Osobnosti socijalnog preduzetništva u Srbiji – između državne uključenosti i „profesionalne rehabilitacije“, *Kultura polisa*, 32, 415-426.
- Mijatović, B., Paunović, M. & Kovačević, V. (2012). *Socijalno preduzetništvo u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Mladenović, B. (2017). *Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. godine*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva. Beograd: Vlada Republike Srbije.
- Narodna banka Srbije (2019). *Osnovni makroekonomski pokazatelji*, preuzeto sa: <https://www.nbs.rs/internet/latinica/80/index.html>, pristupljeno 20.02.2019.

SIGNIFICANCE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The achieved level of economic development in modern economic conditions highly determines the quality of overall social relations. Economic development is a dynamic process, measured by the growth of gross domestic product, either as an increase of population standard of living. As a response to the level of economic development of the Republic of Serbia and the population living standard, formed a new type of entrepreneurship - social entrepreneurship. This type of entrepreneurship is evolving due to various social changes and events that have drawn attention to unequal development, the need to develop entrepreneurship and the vulnerable social category of the population. The aim of this paper is to point out the influence of the development of social entrepreneurship on the economic and social development of the Republic of Serbia. In addition, the goal is also to examine the possibility of regional cooperation in the development of social entrepreneurship.*

Key words: *social development, standard of living, economic development, social entrepreneurship.*

РАЗВОЈ ПОГРАНИЧНИХ ПОДРУЧЈА ОПШТИНА ДИМИТРОВГРАД, ТРГОВИШТЕ И БОСИЛЕГРАД У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ ПРОСПЕРИТЕТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ¹⁰⁹

**Dr Sreten Ćuzović, Redovni profesor¹¹⁰,
Dr Svetlana Sokolov Mladenović, Vanredni profesor¹¹¹,
Jovana Milenović, Student Master studija¹¹²**

Rezime: Osnovni cilj rada je analiza razvojnih potencijala pograničnih opština Trgovište, Bosilegrad i Dimitrovgrad. Naime, reč o neopravdano zapostavljenim područjima koja raspolažu neistraženim i neiskorišćenim potencijalom. Poseban akcenat u radu biće stavljen na raspoloživo lekovito bilje koje, ukoliko se pravilno sakuplja, prerađuje, proizvodi i plasira na tržište, može umnogome doprineti zdravlju, ne samo lokalnog, već i stanovništva na čitavoj teritoriji Srbije. U tom kontekstu, biće ukazano na osnovne odlike potencijala prethodno navedenih pograničnih područja. S obzirom da se predmet istraživanja rada odnosi na pogranične oblasti koje obuhvataju opštine Trgovište, Bosilegrad i Dimitrovgrad, od ključne važnosti je sagledati uticaj proizvodnje i plasmana lekovitog bilja na pomenute oblasti. S druge strane, podrazumeva se izbor adekvatne strategije čiji će rezultat biti jačanje privrede, opšte unapređenje života, smanjenje nezaposlenosti, što u konačnom doprinosi lokalnom ekonomskom razvoju.

Ključne reči: pogranična područja, lekovito bilje, prirodni potencijal, lokalni ekonomski razvoj.

Uvod

Zaštita životne sredine i njeno očuvanje već više decenija predstavljaju značajan problem čovečanstva. Osnovni koncept životne sredine je koncept održivosti. Danas, ovom konceptu pripada značajna uloga u posmatranju dugoročne perspektive opstanka i napretka čovečanstva.

¹⁰⁹ Rad predstavlja rezultat istraživanja na temu „Proizvodnja i plasman lekovitog bilja u funkciji razvoja pograničnih područja s fokusom na teritorije opština Dimitrovgrad, Bosilegrad i Trgovište“ sa kojom su studenti Ekonomskog fakulteta u Nišu Nina Midić, Anđela Mitić, Jovana Milenović, Katarina Cekić i Aleksandra Janjić, pod mentorstvom prof. dr Sretena Ćuzovića i prof. dr Svetlane Sokolov Mladenović, osvojili drugo mesto na takmičenju „Najbolja projektna ideja“ koje je organizovala Razvojna agencija Srbije.

¹¹⁰ Ekonomski fakultet Niš, Srbija; sreten.cuzovic@eknfak.ni.ac.rs

¹¹¹ Ekonomski fakultet Niš, Srbija; svetlana.sokolov-mladenovic@eknfak.ni.ac.rs

¹¹² Ekonomski fakultet Niš, Srbija; milenovicjovana@gmail.com

U XXI veku društvo se suočava sa globalnim problemima poput oštećenja biosfere i njenim ekosistemima, umanjenim količinama izvora mineralnih i energetskih sirovina, zagađenjima vazduha, vode, promenama klime...

Životna sredina kao oblast istraživanja na početku XXI veka privlači pažnju naučnika i praktičara. Oni često istražuju podsisteme životne sredine, konkretizuju razmere i ciljeve njihovog proučavanja.¹¹³

Polazna pretpostavka u ovom istraživanju je kako i na koji način poboljšati očuvanje životne sredine i doprineti razvoju zajednice. Razmatranjem brojnih faktora (broj stanovnika, geografska lokacija područja, broj registrovanih gazdinstava...) došli smo do zaključka da pogranične opštine Dimitrovgrad, Trgovište i Bosilegrad imaju ogromne, a neiskorišćene prirodne potencijale na kojima treba raditi kako bi se doprinelo celokupnom razvoju društvenih zajednica.

U radu biće razmotrena konkretizacija regiona, uticaj investicije na ekonomski razvoj, kakve su opasnosti i šanse realizacije projekta i na kraju rezimirati dobijene rezultate.

1. Konkretizacija potencijala regiona ili dela regiona

Osnovni cilj projekta je unapređenje pograničnih opština Trgovište, Bosilegrad i Dimitrovgrad. Nije slučajno da su baš ove oblasti predmet unapređenja, jer je reč o neopravdano zapostavljenim područjima koji u izobilju raspolažu neistraženim i

neiskorišćenim potencijalom. Predeli koji su bogati lekovitim biljem, koje ukoliko se pravilno sakuplja, prerađuje, proizvodi i plasira na tržište, može umnogome doprineti zdravlju, ne samo lokalnog već i stanovništva na čitavoj teritoriji Srbije. Potrebno je iskazati osnovne odlike potencijala prethodno navedenih pograničnih područja. Teritorija opštine Trgovište se graniči na jugu sa Republikom Makedonijom, na istoku opštinom Bosilegrad, na severu opštinom Vranje i na zapadu granicu čini teritorija opštine

Bujanovac. Opština se prostire na površini od 370 km² na nadmorskoj visini od 569 do 1831 metara nadmorske visine. Opštinu karakteriše umereno-kontinentalna klima koju odlikuju sveža i kraća leta kao i duge i dosta oštre zime. Zastupljeni su vetrovi iz svih pravaca, pri čemu su najčešći i najjači severoistočni vetrovi. Dejstvom različitih prirodnih faktora stvoreni su raznovrsni tipovi zemljišta na relativno malom prostoru opštine

Trgovište koja možemo razvrstati u *tri areala*:¹¹⁴

Prvi areal obuhvata aluvijalne ravni Pčinje, Tripušnice, Kozjedolske i Lesničke reke na čijim su se nanosima formirala aluvijalna nekarbonatna zemljišta. Proizvodne mogućnosti su dosta promenljive zbog uticaja podzemnih voda i čestih poplava. Spadaju u red potencijalno najplodnijih zemljišta na kojima se gaje ratarske i povrtarske kulture.

¹¹³ Mišković D., Petrović O., Babović J., „Održivi razvoj i zaštita životne sredine“, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2013.

¹¹⁴ Nacionalna strategija razvoja opština Bosilegrad, Dimitrovgrad i Trgovište

RAZVOJ POGRANIČNIH PODRUČJA OPŠTINA DIMITROVGRAD, TRGOVIŠTE I BOSILEGRAD U FUNKCIJI REGIONALNOG PROSPERITETA REPUBLIKE SRBIJE

Drugi areal obuhvata čitavo pobrđe dolina Pčinje i njenih pritoka na čijim su se terasama razvila zemljišta iz grupe smonica i gajnjača.

Treći areal obuhvata brdsko-planinski obod u kome je reljef najizraženiji, klima vlažnija, hladnija i vegetacija bujnija.

Pogodnosti faktora prirodne sredine, a posebno klime sa obiljem vlage uslovile su pojavu raznovrsnog biljnog pokrivača na području opštine Trgovište. Samonikla vegetacija predstavljena je uglavnom livadskim i šumskim zajednicama. Travnu vegetaciju obrazuju višegodišnje zeljaste biljke na dolinskim, brdskim i planinskim livadama. Prema broju stanovnika Trgovište spada u kategoriju najmanjih opštinskih centara. Izražen je trend pada broja stanovnika uzrokovan mehaničkim odlivom stanovništva i negativnog prirodnog priraštaja. Osim socioekonomskih motiva za unutrašnje i spoljne migracije najviše uticaja na raseljavanje stanovništva iz planinskih krajeva je imala veoma loša saobraćajna pristupačnost ovih područja. Indeks starenja ukazuje na starost populacije i konkretno u ovom području ukazuje na ozbiljnost problema jer on prelazi vrednost 40 i čak dostiže 94,6. Po svim kriterijumima ovu opštinu možemo svrstati u jednu od najnerazvijenijih pograničnih opština u Srbiji iako ona raspolaže obiljem potencijala. Među njima itekako iskoristiv i isplativ potencijal jeste prikupljanje lekovitog bilja. Sakupljanje šumskih plodova i lekovitog bilja na ovoj teritoriji lokalno stanovništvo vrši radi prikupljanja dodatnih prihoda. Otkupna mesta su uglavnom organizovana od strane otkuplivača koji se duži vremenski period bave prikupljanjem i otkupom šumskih plodova i lekovitog bilja. Plasman sakupljenog lekovitog bilja ne predstavlja veći problem, jer se radi o proizvodima koji su na bogatijim tržištima sve traženiji, a njihova cena ima tendenciju rasta. Najveći deo proizvoda se plasira indirektno na tržište Evropske unije za sada u rinfuznim pakovanjima firmama koje dalje prerađuju, pakuju i distribuiraju. Manja količina proizvoda se preradi. Preduzetnici glavne prepreke za razvoj finalnih proizvoda od lekovitog bilja vide pre svega u nedostatku investicija. Takođe ovo područje karakteriše pojava dezagrarizacije uzrokovana starošću poljoprivrednika. S obzirom na činjenicu da su stanovnici u podmaklim godinama starosti većinom nisu motivisani za ulaganja u razvoj i unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Evidentno je da zbog ovih razloga dolazi do smanjenja oraničnih površina na račun povećanja površina pod pašnjacima i livadama. Najveći broj lokalnih puteva je neasfaltiran, ali je i u područjima gde postoji toliko je propao da ga praktično nema. Ova činjenica dovodi do saznanja da je otežan transport poljoprivrednih proizvoda do tržišta, naročito onih proizvođača koji žive u brdskoplaninskim predelima. Potencijali koji obezbeđuju dobru osnovu za razvoj jesu očuvana životna sredina, nizak stepen zagađenosti, prirodni resursi, blizina koridora 10 i adekvatna radna snaga. Ovi potencijali pružaju mogućnost za razvoj turizma i organske proizvodnje,

ali i korišćenje obnovljivih izvora energije. Čitavo područje karakteriše se raznovrsnim prirodnim bogatstvima, ali nažalost nisu dovoljno valorizovana. Opština ima značajne potencijale u vidu brownfield (neiskorišćenih) lokacija koje mogu biti ponuđene investitorima pod povoljnim uslovima uz obavezu zapošljavanja lokalnog stanovništva. Sakupljanja šumskih plodova i lekovitog bilja predstavlja jak potencijal, jer stanovništvo poseduje potrebno znanje i veštine za organizovanu eksploataciju. Oko 80% sela bavi se prikupljanjem lekovitog bilja radi ostvarivanja sezonskog prihoda.

Opština Bosilegrad nalazi se u jugoistočnom delu Republike Srbije. Graniči se sa opštinom Surdulica na severu, sa opštinom Trgovište na zapadu, sa opštinom Vranje na severozapadu, sa Republikom Makedonijom na jugozapadu i Republikom Bugarskom na istoku. Okosnicu saobraćajne mreže na području opštine čine regionalni putevi P-122 i P239 preko kojih je Bosilegrad povezan sa jednom od važnijih evropskih saobraćajnica sa evropskim autoputem E-75 ili koridor E-10.

Opština Bosilegrad je pogranična nerazvijena opština Pčinjskog okruga. Sam administrativni centar nalazi se na 620 metara nadmorske visine, a celu opštinu karakteriše brdsko-planinski predeo sa nadmorskom visinom od 600 do 1922 metara. Nepovoljna konfiguracija terena i struktura zemljišta uslovljavaju neizgrađenost putne mreže, tako da su osnovne saobraćajnice kojim je opština povezana sa unutrašnjošću zemlje itekako uslovila stepen (ne)razvijenosti opštine. Klima je umereno-kontinentalna odnosno planinska. Odlikuje se svežim letima kao i nešto dužim, hladnim i snežnim zimama. Kao resurs od krucijalnog značaja za razvoj opštine ističemo lekovite, aromatične i zaštićene biljne vrste. Na području opštine javlja se preko dvadesetak lokaliteta gde uspeva preko 150 biljnih vrsta. Najveća koncentracija nalazi se na planini Rudina nedaleko od zajednice Izvor i Besne Kobile na zapadnoj strani opštine. Potencijali koji ukazuju na mogućnost korišćenja biljnih vrsta za razvoj ove opštine jesu dobro očuvana životna sredina, bogatstvo prirodnih vrsta, i adekvatno poznavanje biljnih vrsta od strane lokalnog stanovništva.

Opština *Dimitrovgrad* administrativno pripada Pirotskom okrugu čiji istočni i jugoistočni deo obuhvata. Graniči se sa opštinama Pirot i Babušnica, dok se istočnim delom graniči sa Republikom Bugarskom. Kroz Dimitrovgrad prolazi drumski i železnički magistralni koridor 10, Beograd-Niš-Dimitrovgrad-Sofija koji povezuje Evropu sa Bliskim Istokom, a na 5km istočno od Dimitrovgrada nalazi se najveći granični prelaz sa Republikom Bugarskom – Gradina. Teritorija Dimitrovgrada pripada planinskom tipu reljefa. Brdsko-planinski predeo je delom prosečen dolinom reke Nišave. Klima je umereno-kontinentalna sa četiri jasno izražena godišnja doba. Usled brdsko-planinske konfiguracije terena dominantni su livadsko-pašnjački i šumski tip vegetacija. Usled razlika u nadmorskoj visini, reljefu postoji raznovrsnost biljnog sveta. Region je bogat samoniklim, lekovitim i aromatičnim biljem poput kleke, šipka, sleza, velebilja, jagorčevina, smilja, kantariona, gloga... U opštini nema velike opasnosti od zagađenja životne sredine. Povremena merenja kvaliteta vazduha, vode i buke ne ukazuju na opasnost od zagađenja. Privreda Dimitrovgrada nije intenzivno orjentisana. Skoro kompletan izvoz vrši se na tržište Bugarske, a najniži je u Pirotskom okrugu. U opštini nema proizvodnje lekovitog i aromatičnog bilja i uprkos ogromnom bogatstvu biljnih vrsta u opštini nema sakupljanja bilja.

**RAZVOJ POGRANIČNIH PODRUČJA OPŠTINA DIMITROVGRAD, TRGOVIŠTE I BOSILEGRAD
U FUNKCIJI REGIONALNOG PROSPERITETA REPUBLIKE SRBIJE**

2. SWOT analiza

Tabela br. 1 :

SNAGE	SLABOSTI
<ol style="list-style-type: none"> 1. Veliko bogatstvo prirodnih resursa; 2. Plodno zemljište koje predstavlja dobru osnovu za razvoj organske poljoprivrede, proizvodnju zdrave hrane i zdravog lekovitog bilja; 3. Očuvana, relativno nezagađena i neugrožena životna sredina; 4. Higijenski najspornija voda po izveštaju higijenskog zavoda iz Vranja u Pčinjskom okrugu (Bosilegrad); 5. Veliko bogatstvo i kvalitet voda, potencijal vodotoka, razvijena hidrografska mreža i veliki broj izvora; 6. Nepostojanje velikih industrijskih kapaciteta i zdrava, nezagađena životna sredina; 7. Mogućnost korišćenja obnovljivih izvora energije 8. Značajna ekovisestna raznovrsnost izražena kroz prisustvo različitih tipova staništa (livadskih, šumskih...) 9. Postojeći, a neiskorišćeni kapaciteti za preradu biljaka; 10. Postojanje lokacija za „brownfield“ investicije 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Velika unitergenost poseda; 2. Tehnološka zastarelost i neadekvatna poljoprivredna mehanizacija; 3. Neorganizovani tržišni nastup i nedostatak preduzetničkog duha; 4. Ekstenzivna upotreba prirodnih resursa; 5. Pretaranje poljoprivrednog u građevinsko zemljište; 6. Pojava erozije koja je posebno izražena u brdsko planinskim predelima; 7. Neadekvatna valorizacija razvojnih potencijala; 8. Nedovoljna zaštićenost vodni i prirodnih resursa od zagadivanja; 9. Visoka nezaposlenost, siromaštvo i nizak životni standard stanovništva; 10. Nepovoljan prirodni prirastaj i starosna struktura stanovništva
ŠANSE	OPASNOSTI
<ol style="list-style-type: none"> 1. Mogućnost izmene zakona, poboljšanje saradnje sa Ministarstvima i ostalim institucijama; 2. Mogućnost podnošenja projekata pri Ministarstvu i raznim donatorima; 3. Pomoć međunarodnih donatorskih organizacija i od strane Republičkih fondova; 4. Regionalno i prekogranično povezivanje na bazi komplementarnosti privrednih delatnosti; 5. Korišćenje sredstava Fonda za zaštitu životne sredine i IPA fondova u cilju unapređenja upravljanja otpadom; 6. Korišćenje iskustva i prakse EU u oblasti zaštite životne sredine; 7. Edukacija i obuka radne snage; 8. Modernizacija infrastrukture; 9. Rekonstrukcija postojećeg stambenog fonda u ruralnim naseljima; 10. Pokrivanje celokupnog planskog područja mrežom mobilne telefonije 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Učestala promena zakona; 2. Nedovoljno investiranje u ekonomski i prostorni razvoj opština; 3. Nedovoljna aktivnost stanovništva u rešavanju problema; 4. Brzo starenje stanovništva i njegovo smanjenje, velika migracija, pad nataliteta zbog demografskog položaja opštine; 5. Nemogućnost zaposlenja zbog slabe kvalifikacione strukture; 6. Nezainteresovanost mladih za ostanak na selu; 7. Odlazak radno-sposobnog stanovništva iz seoskih naselja; 8. Propadanje postojećih javnih objekata u ruralnim naseljima; 9. Neželjna konkurencija iz istočnih zemalja; 10. Nedostatak sredstava za izgradnju novih energetskih mreža i objekata, velika zavisnost od Republičkih fondova.

3. Uticaj potencijalne investicije na lokalni ekonomski i regionalni razvoj

Ekonomski razvoj može se definisati kao dinamički proces povećanja stepena zadovoljavanja ljudskih potreba, odnosno proces u kome se realni nacionalni dohodak dugoročno povećava. Stoga, lokalni ekonomski razvoj obuhvata aktivnosti koje se sprovode na određenom području s ciljem dostizanja održivog društveno-ekonomskog razvoja.

S obzirom da se konkretni projekat odnosi na pogranične oblasti koje obuhvataju opštine

Trgovište, Bosilegrad i Dimitrovgrad, od ključne važnosti je uticaj proizvodnje i plasmana lekovitog bilja na pomenute oblasti. Potrebno je sprovesti projekat tako da

podrazumeva izbor strategije čiji će rezultat biti jačanje privrednog sastava, opšte unapređenje života i smanjenje nezaposlenosti.

Reč je o oblastima neiskorišćenog kapaciteta, kao što je hidro potencijal, ekološki čista sredina, čista voda, šumski potencijal. Područje je svakako pogodno za rast i razvoj bilja koje je predmet projekta. Projekat će iskorišćenjem tog potencijala doprineti lokalnom razvoju.

S obzirom da će proizvodni pogon biti smešten na ovom pograničnom području, to će zahtevati zapošljavanje lokalnog stanovništva. Stoga, jedan od najznačajnijih uticaja jeste smanjenje nezaposlenosti. očekuje se da će doći do podizanja nivoa znanja i poboljšanja obrazovnog sistema i orjentisanih obuka, obrazovanje kadrova za rad u privredi i prekvalifikacija zaposlenih, modernizacija programa obuke i permanentno obrazovanje odraslih.

Stopa nezaposlenosti kod populacije starosti 15 i više godina iznosi 13,0% na nivou cele Srbije, pri čemu je nešto veća u Regionu Južne i Istočne Srbije (13,7%), dok najnižu vrednost ima u Regionu Vojvodine (11,9%). Stopa nezaposlenosti mladih, od 15 do 24 godine starosti, najviša je u Regionu Južne i Istočne Srbije (34,1%), a najniža u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije (29,2%). Prema ovim podacima iz Republičkog zavoda za statistiku Srbije, možemo zaključiti da je sprovođenje projekata, koji će povoljno uticati na porast zaposlenosti i angažovanje stanovništva, najpotrebniji na području Južne i Istočne Srbije, što se i poklapa sa regijom ovog projekta.

Potrebno je angažovati kadrove koji će raditi u proizvodnji, što se odnosi na određeni nivo znanja i sposobnosti iz oblasti biologije, farmacije, hemije, botanike, zatim berači (sakupljači), proizvođači gajenog bilja (poljoprivredna gazdinstva), privatnih preduzeća registrovanih za različite delatnosti, kao što su gajenje, otkup, prerada, promet lekovitog i aromatičnog bilja i šumskih plodova, proizvodnja dijetetskih suplemenata i medicinskih sredstava, proizvodnja farmaceutskih proizvoda, proizvodnja i promet lekovitog i aromatičnog bilja i etarskih ulja, proizvodnja čajeva, veleprodaja, maloprodaja i dr. Zemlje u razvoju uglavnom imaju dobro obučene kadrove u oblasti hemije, biologije, poljoprivrede i medicine. Međutim, nedostatak sredstava i opreme može se smatrati razlogom za ograničenje industrijskog razvoja, pri čemu naglašavamo neophodnost otklanjanja ovog nedostatka.

Trebalo bi stvoriti bolje uslove za ugrožene grupe i njihovo integrisanje u društvo što se može postići:

- Uključivanje radno sposobnih socijalno ugroženih lica na javnim, lokalnim radovima
- Stvaranje mogućnosti za zapošljavanje invalidnih i socijalno ugroženih grupa
- Osposobljavanje Roma za njihovo integrisanje u društvu
- Izrada socijalne karte pojedinih ugroženih grupa.

RAZVOJ POGRANIČNIH PODRUČJA OPŠTINA DIMITROVGRAD, TRGOVIŠTE I BOSILEGRAD U FUNKCIJI REGIONALNOG PROSPERITETA REPUBLIKE SRBIJE

- Projekat će doprineti poboljšanju socijalne infrastrukture:
- Stvaranje nove socijalne infrastrukture kao i modernizacija već postojeće (Centar za socijalni rad, bolnice, škole i Dom kulture)
- Modernizacija postojeće infrastrukture za ljude sa posebnim potrebama
- Sanacija napuštenih javnih objekata i promena njihove namene.

Na ovaj način novonastalo preduzeće će dostići titulu društveno odgovornog preduzeća.

Možemo zaključiti da bi uticaj na povećanje zaposlenosti usled razvijanja ovakvog projekta bila od izuzetne važnosti jer obuhvata širok spektar profesija i znanja koje zadovoljavaju tražnju za radom, ali cilj projekta jeste da zadrži mlado i obrazovano stanovništvo kao i da utiče na njihov povratak u pogranične oblasti nakon završenih studija, jer im se na ovaj način otvaraju mogućnosti zapošljavanja. Postoje izvesne turističke vizije i turistički razvoj opštine Dimitrovgrad pre svega zbog povoljnog geografsko-saobraćajnog položaja u odnosu na glavne razvojne osevine i saobraćajne koridore Republike Srbije (posebno E-80) i veće gradove (posebno Niš i Sofija). Korist od razvoja turizma na području Dimitrovgrada treba da osele svi stanovnici, posetioци, turistički sektor, povezane delatnosti i javni sektor. Dimitrovgrad nastoji da se pokaže kao tradicionalna i mirna turistička destinacija, a opet puna mogućnosti za raznolike aktivnosti u očuvanom prirodnom i kulturnom okruženju. Proizvodnja lekovitog bilja na ovom području bi mogla da privuče veći broj ljudi koji bi posetili područje Dimitrovgrada i doprineli razvoju turizma. S druge strane, turisti koji već posećuju ovu opštinu, mogli bi se zainteresovati za proizvode „Santerb“ i tako unaprediti prodaju. Prema tome, korist je obostrana.

Mogu se izdvojiti još neke prednosti koje projekat može imati na područje:

- manji broj građana prima socijalnu pomoć,
- manja migracija mladih ljudi,
- veći broj građana koji uredno izmiruju komunalne usluge,
- bolja privredna slika lokalne zajednice,
- prihodi koje lokalna samouprava ima po osnovu oporezivanja privrednog subjekta ulažu se dalje u poboljšanje infrastrukture, obrazovanje, komunalne usluge,
- lokalni dobavljači sirovina i usluga imaju sigurnog kupca,
- zaposleni u lokalnom preduzeću kupuju robu i usluge u lokalnoj zajednici.

Regionalne razlike u Srbiji su među najvećim u Evropi, što je doprinelo jačanju svesti o neophodnosti kreiranja politika stimulacije ravnomernog regionalnog razvoja. S tim u vezi, razvijeni su ciljevi podsticanja regionalnog razvoja Srbije:

- 1) sveukupni društveno-ekonomski održivi razvoj;
- 2) smanjenje regionalnih i unutar-regionalnih dispariteta, u stepenu društveno-ekonomskog razvoja i uslova života, sa naglaskom na podsticanje razvoja nedovoljno razvijenih, devastiranih industrijskih i ruralnih područja;
- 3) smanjenje negativnih demografskih kretanja;
- 4) razvoj ekonomije bazirane na znanju, inovativnosti, savremenim naučno-tehnološkim dostignućima i organizaciji upravljanja;
- 5) razvoj konkurentnosti na svim nivoima;
- 6) uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira za planiranje, organizovanje, koordiniranje i realizaciju razvojnih aktivnosti;
- 7) podsticanje međuopštinske, međuregionalne, prekogranične i međunarodne saradnje u pitanjima od zajedničkog interesa;
- 8) efikasnije korišćenje domaćih prirodnih resursa i dobara, na republičkom, pokrajinskom, regionalnom i lokalnom nivou.

Upravo se očekuje ovakav uticaj projekta na regionalni razvoj, s posebnim osvrtom na stavke pod brojevima 1), 2), 4), 7) i 8).

Vizija razvoja je zapravo angažovanje stanovništva u ruralnim delovima i realizacija ekonomske koristi od lekovitog bilja uz očuvanje biodiverziteta. U cilju iskorišćenja ovog potencijala na profitabilan način neophodno je uspostaviti otkup na svim područjima, zatim radno angažovati veći broj stanovništva u sakupljanju, iskoristiti kadrove sa fakulteta i institucija koji izučavaju problematiku bilja.

Da bi se sačuvalo znanje i tradicija, neophodno je upoznati mlade generacije sa znanjem i značajem lekovitog bilja. Kao predlog razvoja ove ideje može se razmišljati o uvođenju izbornog predmeta o izučavanju lekovitog bilja uz mogućnost angažovanja učenika u berbi istog radi sticanja praktične upotrebe stečenog znanja, kao i organizovanju edukativnih radionica i učestvovanju u projektima vezanim za razvoj novih ili poboljšanje postojećih proizvoda.

RAZVOJ POGRANIČNIH PODRUČJA OPŠTINA DIMITROVGRAD, TRGOVIŠTE I BOSILEGRAD U FUNKCIJI REGIONALNOG PROSPERITETA REPUBLIKE SRBIJE

4. Zaključak

Na osnovu izloženih rezultata, možemo zaključiti da su opštine Dimitrovgrad, Trgovište i Bosilegrad zaista nerazvijene, da njihov potencijal treba iskoristiti i podići performanse na viši nivo. Treba raditi na očuvanju životne sredine, težiti ka razvoju područja i doprineti konceptu održivog razvoja, jer održivi razvoj se javlja kao preduslov, ali i krajnji cilj efikasne organizacije brojnih ljudskih aktivnosti. Realizacijom ovog projekta doći će do oživljavanja zapostavljenih ruralnih područja, zaustavio bi se proces migracije, osposobilo stanovništvo za određenu vrstu poslova, iskoristio izvozni potencijal Srbije i stvorila nova socijalna infrastruktura.

Udruživanje subjekata, partnerstava, umrežavanje stejkholdera, usaglašavanje privatnog i javnog interesa modeli su za budući razvoj. Pod udruživanjem u kontekstu održivog razvoja podrazumevamo objedinjavanje resursa, znanja, informacija i sredstava. Njihova primenljivost moguća je kada je u pitanju proizvodnja lekovitog bilja. Iskustva u primeni postoje, a takođe i prostor za njihovo usavršavanje.

LITERATURA

- Arandžević Z., „Nacionalna ekonomija“, Ekonomski fakultet Niš, 2008.
- Mišković D., Petrović O., Babović J., „Održivi razvoj i zaštita životne sredine“, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2013.
- Nacionalna strategija razvoja opština Bosilegrad, Dimitrovgrad i Trgovište
- Pavlović V., Univerzitet i održivi razvoj“, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2011.
- Ćuzović S., Ivanović P., „Inovacije u trgovinskom menadžmentu“; Ekonomski fakultet Niš, 2010.

**DEVELOPMENT OF BORDER AREAS OF DIMITROVGRAD MUNICIPALITIES,
TRADE AND BOSILEGRAD MUNICIPALITY IN THE REGIONAL REGIONAL
PROSPERITY OF THE REPUBLIC**

Abstract: *The main goal of the paper is the analysis of the development potentials of the border municipalities of Trgovište, Bosilegrad and Dimitrovgrad. Namely, it is a matter of unjustifiably neglected who have unexplored and untapped potential. Special emphasis will be placed on available medicinal herbs which, if properly collected, processed, manufactured and marketed, can contribute to health, not only to the local, but also to the population throughout the territory of Serbia. In this context, we should point out the basic possibilities that are previously mentioned in the border areas. Considering the fact that the subject of work research is related to the border areas that include the municipalities of Trgovište, Bosilegrad and Dimitrovgrad, it is of crucial importance to consider the influence of the production and marketing of medicinal herbs in the mentioned areas. On the other hand, it means the choice of an adequate strategy that will result in the strengthening of the economy, general improvement of life, reduction of unemployment, which in the final contribution to local economic development.*

Key words: *border areas, medicinal herbs, natural potential, local economic development.*

ZELENO FINANSIRANJE KAO MOGUĆNOST ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA REGIONA

**Dr Dragica Stojanović, Docent 115,
Prof. dr Bojan Đorđević, Redovni profesor 116**

Rezime: Klimatske promene su realna slika čitave Planete, samim tim, usaglašavanje ekonomskog rasta sa održivim razvojem je univerzalni izazov za većinu zemalja u razvoju. Postavljanje regionalnih ekonomija na putu održivog razvoja zahteva pomeranje ulaganja od prirodno resursnih intenzivnih industrija i emisije gasova prema zelenim tehnologijama i novom efikasnijem modelu razvoja. U ovom modelu razvoja - zelenoj transformaciji, centralnu ulogu preuzima finansijski sektor odnosno zeleno finansiranje. Zeleno finansiranje je nova oblast finansija koji ima svoju primenu u procesu integracije zaštite životne sredine i ekonomskog profita. Suštinski, zeleno finansiranje je deo zelenog ugljenika koji povezuje finansijski sektor, unapređenje životne sredine i ekonomski razvoj. Činjenica da je ovo relativno novi oblik finansiranja, u radu se posebna pažnja posvećuje razvoju tržišta zelenih finansija i zelenih finansijskih inicijativa u razvijenim zemljama. U cilju dostizanja održivog ekonomskog razvoja regiona kao i sprečavanje daljih klimatskih promena, u nastavku rada se ukazuje na neophodnost kreiranja i uspostavljanja odgovarajuće politike razvoja zelenih finansija. Otkrivajući unutrašnje protivrečnosti između zelenog finansiranja i zaštite životne sredine u postizanju ekološke ravnoteže i održivog ekonomskog razvoja na globalnom nivou, rad se završava predlogom opcija koje mogu doprineti razvoju ovakvog finansijskog sistema u Srbiji.

Ključne reči: Zeleno finansiranje, održivi regionalni razvoj, zelena transformacija, Srbija.

Uvod

U savremenom okruženju postoje neoborivi naučni dokazi da globalno zagrevanje ima značajan uticaj na ekonomije kako na regionalnom tako i na globalnom nivou. Pored toga, postoje sve veći dokazi koji ukazuju da klimatske promene i rizici po životnu sredinu imaju važne implikacije i na finansijsku stabilnost zemalja u svetu. U praksi, to podrazumeva radikalnu dekarbonizaciju ekonomija, što podrazumeva fundamentalne promene u finansijskom sektoru na međunarodnom, regionalnom – evropskom i nacionalnom nivou prema onome što je nazvano „zeleno finansiranje“. Zeleno finansiranje je koncept koji

¹¹⁵ Fakultet za civilno vazduhoplovstvo Beograd, Srbija; e-mail dragica.stojanovic@fmz.edu.rs

¹¹⁶ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; e-mail bojan.djordjevic@fmz.edu.rs

kombinuje oblast finansija i poslovanja sa ekološkim ponašanjem. Ova oblast uključuje individualne i poslovne potrošače, proizvođače, investitore i finansijske zajmodavce. U zavisnosti od učesnika, zelene finansije se mogu izraziti na različite načine. Sa jedne strane mogu biti posledica finansijskih podsticaja ili želje da se sačuva planeta. Sa druge strane, mogu biti njihova kombinacija. Za razliku od tradicionalnih finansijskih aktivnosti, zelene finansije naglašavaju koristi od ekološke zaštite i više su usmerene prema industriji zaštite životne sredine. Prema tome, zeleni finansijski sistem odnosi se na implementaciju politike, institucionalne aranžmane i srodne finansijske infrastrukture koje kroz kreditiranje, privatni kapital, izdavanje obveznica, osiguranja i drugih finansijskih usluga i instrumenata (trgovanje emisijama), usmerava finansijska sredstva prema ekološki prihvatljivim projektima i aktivnostima (Wang and Zhia, 2016).

Težnja za ostvarenjem održivog razvoja zahteva pronalaženje novih oblika instrumenata, kojima bi se delovalo na globalno zagađenje, kako na nacionalnom, tako i na regionalnom i globalnom tržištu. U tom pogledu, neophodno je problem posmatrati globalno a ne samo iz ugla nacionalnih ekonomija. Jedan od najvećih izazova današnjice je kako zadovoljiti sve veće potrebe za energijom uz minimalno zagađenje životne sredine. Takav način u sebi podrazumeva odgovornu ekonomiju, društvenu stabilnost, uz maksimalnu zaštitu životne sredine ali i koja iziskuje određena finansijska sredstva.

Polazeći od toga da u literaturi nedostaju detaljne studije o zelenim finansijama, cilj rada je da ukaže na značaj primene zelenog finansiranja u oblasti upravljanja rizicima životne sredine. Činjenica da je ova oblast nedovoljno istražena na našim prostorima, u radu se najpre definiše sam pojam i ukazuje na najznačajnije komponente zelenih finansija. Polazeći od toga da su zeleno finansiranje i održivost finansiranja široki pojmovi koji pokrivaju različite finansijske proizvode, u nastavku rada se ukazuje na karakteristike Zelenih obveznica koje podržavaju finansiranje projekata u oblasti zaštite životne sredine. Na kraju, rad identifikuje ključne aktere ovih finansija i predlaže opcije koje mogu predstavljati način razvoja zelenog finansijskog sistema u Srbiji.

1. Zeleno finansiranje – koncept održivog ekonomskog razvoja

Realizacija sporazuma o klimatskim promenama zahteva transformaciju ekonomija zemalja kao i ogroman napor finansijskog sektora i njenih aktera. Nažalost, trenutni finansijski sistem ne pruža neophodne finansije. Glavni razlog za to su eksterni troškovi emisije ugljenika koji nisu adekvatni sa cenom na tržištu. Pored toga, u većini zemalja pa i u Srbiji osnovni izvori energije su fosilna goriva, samim tim, ulaganje u obnovljive izvore energije i energetska efikasnost je na nezadovoljavajućem nivou. Da bi se rešili ovi problemi neophodno je uskladiti cenu ugljenika kroz ukidanje subvencija za fosilna goriva i uvesti sistem za trgovanje emisijama što zahteva razvoj odgovarajućeg finansijskog sistema (German Development Institute, 2016).

Iako se pojam „zeleno finansiranje“ sve više koristi na globalnom nivou, još uvek nema univerzalne definicije. Studijska grupa Zeleno finansiranje (Green Finance) G20 je u 2016.-oj godini opisala zeleno finansiranje kao finansiranje investicija koje pružaju ekološke prednosti u širem kontekstu održivog razvoja u oblasti životne sredine. Sve ovo obuhvata

ZELENO FINANSIRANJE KAO MOGUĆNOST ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA REGIONA

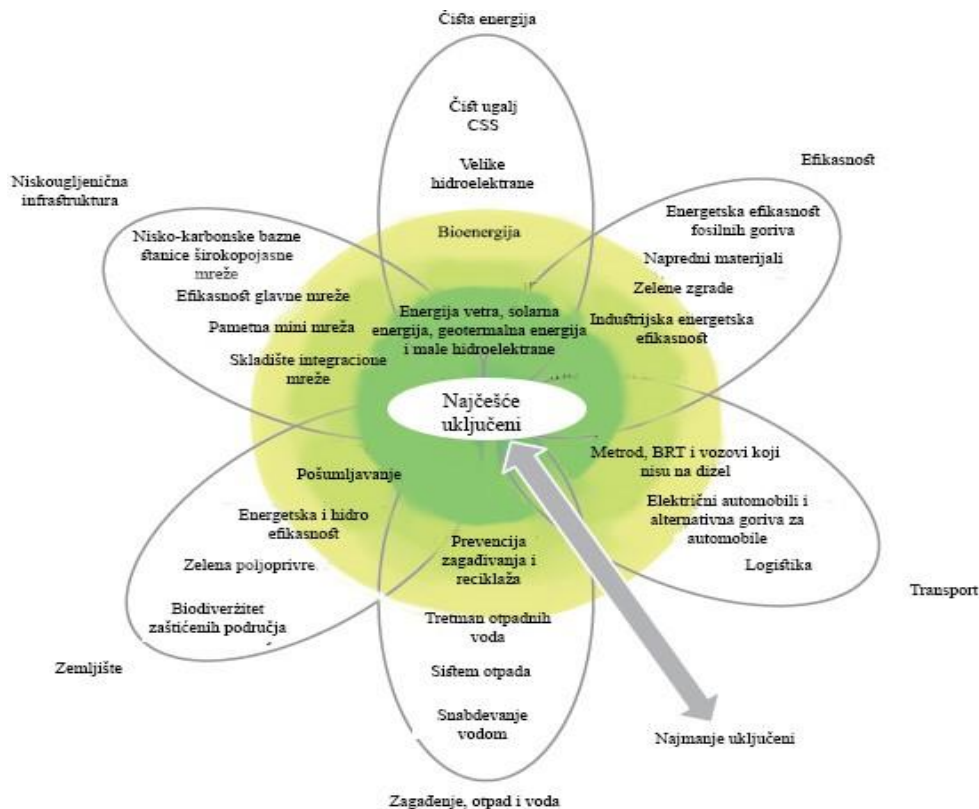
definicije na nivou finansijskih instrumenata (zeleni indeksi ili zelene obveznice) i podsektora finansijskog tržišta (zeleno osiguranje ili zeleno bankarstvo). (Lindenberg, 2014).

U skladu sa napred navedenim, do danas ne postoji precizna i ustaljena definicija zelenog finansiranja iz dva razloga. S jedne strane, mnoge publikacije ne pokušavaju da definišu pojam, a s druge, definicije koje se predlažu značajno variraju. Među retkim definicijama u literaturi se mogu naći sledeće:

1. Zeleno finansiranje je širok pojam koji se može odnositi na finansijske investicije koje se ulažu u projekte i inicijative održivog razvoja, ekološke proizvode i politike koje podstiču razvoj održivije ekonomije. Pored klimatskog finansiranja, zeleno finansiranje se odnosi na širi spektar zaštite životne sredine (kontrolu industrijskog zagađenja, sanitaciju vode ili zaštitu biodiverziteta) (Hohne et.al., 2012).
2. Zeleno finansiranje se često meša sa zelenim investicijama. Međutim, u praksi, zeleno finansiranje predstavlja širi pojam koji obuhvata operativne troškove zelenih investicija i različite finansijske izazove (troškovi pripreme projekta i kupovine zemljišta) (Zadek and Flynn, 2013).

Polazeći od činjenice da odsustvo univerzalne definicije u literaturi stvara metodološke izazove, mapiranje postojećih definicija ističe široku konvergenciju definicija, kao što je prikazano na Slici 1.

Slika 1. Komponente definicija zelenog finansiranja

Izvor: United Nations Environment Programme (UN Environment), (2017)

Zeleno finansiranje uključuje tri aspekta (Slika 2). Prvi aspekt uključuje finansiranje javnih i privatnih zelenih investicija u proizvode i usluge životne sredine (upravljanje vodama i zaštita biodiverziteta) i nadoknadu štete u oblasti životne sredine (mere za povećanje energetske efikasnosti). Drugo, zeleno finansiranje obuhvata finansiranje javnih politika, uključujući operativne troškove koji podstiču prilagođavanje ekološkim inicijativa, npr. ulaznih tarifa za obnovljive izvore energije. Na kraju, kao komponenta finansijskog sistema, zeleno finansiranje se bavi zelenim investicijama, kao što su Zeleni klimatski fond, tj. zelene investicije, zelene obveznice koje su strukturisane u zelene fondove (European Banking Federation, 2017).

Slika 2. Zeleno finansiranje - aspekti

Izvor: Lindenberg, (2014)

Na osnovu pomenutih činjenica možemo zaključiti da zeleno finansiranje pokriva nekoliko oblasti: bankarstvo, tržište obveznica, institucionalne investitore, analizu rizika i merenje napretka u održivom ekonomskom razvoju.

2. Tržišni mehanizmi zelenih finansija

Poslednjih godina široka javnost na globalnom nivou prepoznaje potrebu da globalni finansijski sistem treba da aktivno doprinese sistemu održivog razvoja. Uzimajući u obzir obim i urgentnost rešavanja potreba finansiranja održivog razvoja, u poslednjih nekoliko godina, koncept zelenih finansija postao je izraženiji kako na regionalnom tako i na globalnom nivou. U cilju rešavanja neodložnih problema životne sredine, kao što su klimatske promene, privatni sektor ima ključnu ulogu u rešavanju problema, dok istovremeno zeleni finansijski sektor pomaže pri transferu finansijskih tokova u zelene investicije. S obzirom na tu činjenicu, tržište zelenih finansija uključuje tržišne mehanizme, ali i finansijske proizvode koji mogu kontrolisati emisiju zagađivača.

Zeleno finansiranje i održivost finansiranja su široki pojmovi koji pokrivaju različite finansijske proizvode koji promovišu ekonomiju sa niskom emisijom ugljenika i podržavaju investicije u projekte u oblasti zaštite životne sredine. Najpoznatije tržište je karbonsko tržište dok su Zelene obveznice najpoznatiji proizvod.

Posle ratifikacije Kjoto protokola, među učesnicima u finansijskom sektoru dolazi do pojačavanja svesti da klimatske promene zahtevaju finansijske implikacije. Većina donetih regulativa sa jedne strane ograničava emisiju gasova ali sa druge strane istovremeno dozvoljava i kupovinu „emisionih“ kredita u okviru i van oblasti primene regulative. Sve ovo je dovelo do nastajanja tržišta za trgovanje karbonskim emisijam. Na karbonskom tržištu obavljaju se transakcije i sklapaju ugovori gde jedna strana kupuje od druge strane

određenu količinu „karbonskih“ kredita. „Emisionim“ kreditima se može trgovati na formiranim klimatskim berzama u svetu. Učesnici na ovom tržištu su različiti, pored korporacija mogu se javiti i individualni i institucionalni investitori (Latinović, 2008). Osnovna podela tržišta za trgovinu karbonskim emisijama iz projekata neutralizacije (carbon offset) uključuje (Čomić at al., 2016):

1. *Regulisana karbon tržišta*, koja su regulisana međunarodnim pravilima definisanim u UNFCCC (1992) i posebno u okviru Kjoto protokola. Trenutno najveća šema za regulisano karbon tržište je EU ETS (EU Emissions Trading System - EU sistem trgovanja emisijama).
2. *Dobrovoljna karbon tržišta*, koja nisu regulisana propisima i obavezama, odnosno ne postoji institucionalizovani okvir za standarde, samim tim, razvoj ovih standarda nije predmet nijedne formalne regulative.

Zelene obveznice podržavaju finansiranje projekata u oblasti ublažavanja efekata klimatskih promena. Ovi projekti su najčešće usmereni na: instalaciju postrojenja na sunčevu energiju i energiju vetra, izgradnju energetski efikasnih zgrada i smanjenje emisije ugljenika putem ponovnog pošumljavanja i čuvanja šuma od uništenja (Rilak, 2018). Tržište „zelenih obveznica“ datira od 2007, kada su institucije poput Evropske investicione banke i Svetske banke emitovale obveznice za finansiranje, obnovljive energije i projekata energetske efikasnosti. Od tada, međunarodno tržište zelenih obveznica je prošlo kroz početnu fazu razvoja (2007-2012), da bi 2013. godine ušlo u fazu ubrzanog razvoja. Ključni faktor za razvoj tržišta bio je uvođenje Međunarodne asocijacije tržišta kapitala (International Capital Market Association - ICMA) u januaru 2014. godine i principa Zelenih obveznica, koji su osnova za mnoge postojeće zelene oznake. Od tada se tržište za zelene obveznice dramatično proširilo. U 2016. godini, agregatna emisija je nadmašila 100 milijardi dolara, da bi u prvoj polovini 2017. godine emisija iznosila oko 60 milijardi dolara. Međutim, pored ovih činjenica, tržište zelenih obveznica je i dalje veoma malo u odnosu na šire globalno tržište obveznica. To proizilazi iz činjenice da je do 2013. godine, izdavanje uglavnom dolazilo od nadnacionalnih (tj. Međunarodnih organizacija kao što je Evropska investiciona banka), dok su emitenti iz razvijenih ekonomija Evrope i SAD dominirali u 2014 i 2015. godini (International Capital Market Association, (2018).

Za razliku od klasičnih obveznica, Zelene obveznice se koriste za finansiranje konkretnih „zelenih“ investicija i ne predstavljaju dodatni rizik za investitora. U poređenju sa bankarskim depozitima, obveznice imaju tendenciju da obezbede veću profitabilnost, likvidnost i stabilnost koje zadovoljavaju najrazličitije investitore. Prikupljena sredstva moraju biti potrošena na obnovljivu energiju i održive zelene projekte. Zelene obveznice mogu se posmatrati kao eksperiment, koji je pokazao da tržišta kapitala mogu da budu izvor finansiranja inicijativa za rešavanje problema klimatskih promenama. Ključni cilj jeste da se investitorima uz obveznice ponudi proizvod koji zadovoljava njihove ciljeve u pogledu povraćaja na investicije, u koje je uračunat i rizik, kao i da se podrži finansiranje projekata kojima se smanjuje emisija gasova sa efektom staklene bašte i pomaže zemljama da se prilagode uticajima klimatskih promena (Knežević at al. 2013).

Polazeći od činjenice da zeleno finansiranje predstavlja pozitivan korak napred u tranziciji globalne ekonomije ka održivosti, osnovni zadaci su internalizacija ekoloških

ZELENO FINANSIRANJE KAO MOGUĆNOST ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA REGIONA

eksternalija i smanjenje percepcije rizika. Kako bi podržali ozelenjavanje finansijskog sistema akteri implementiraju različite razvojne politike i regulatorne mere.

3. Pokretači razvoja i politika zelenih finansija

Zeleno finansiranje predstavlja pozitivan korak napred u tranziciji globalne ekonomije ka održivosti. Kao oblik finansiranja sprovodi se kroz finansiranje javnih i privatnih zelenih investicija i javnih politika koje podržavaju zelene inicijative. Glavni akteri koji pokreću razvoj zelenog finansiranja su banke, institucionalni investitori i međunarodne finansijske institucije, kao i centralne banke i finansijski regulatori. Kako bi podržali ozelenjavanje finansijskog sistema, akteri implementiraju različite politike i regulatorne mere kao što su zahtevi za kreditiranje prioriteta, finansiranje ispod tržišne stope putem subvencija, kamatnih stopa ili daju mogućnost refinansiranja. Poed činjenice da procene stvarnih potreba finansiranja za zelene investicije znatno variraju između različitih izvora, zajedničko je da je u tu svrhu potrebna velika količina privatnog kapitala.

Kako bi se povećao tok privatnog kapitala za zelene investicije, pre svega, neophodno je kreirati pogodno okruženje koje olakšava zeleno finansiranje, uključujući poslovnu klimu, vladavinu prava i režim investiranja. Takođe, neophodno je da primena standarda i određenih pravila u ovoj oblasti, budu u funkciji promocije razvoja sredstava za finansiranje zelenih finansija. To podrazumeva da se dobrovoljni principi i smernice za zeleno finansiranje moraju implementirati i nadgledani. Međutim, u slučaju kada dobrovoljne smernice nisu dovoljne, one moraju biti dopunjene finansijskim i regulatornim podsticajem. I na kraju, kako bi svo ovo napred dalo pozitivne efekte, neophodno je da akteri finansijske, ekološke i regulatorne politike uspostave bolju kordinacija (Stojanović i Ilić, 2018).

Polazeci od toga da razvoj industrije za zaštitu životne sredine zahteva veliki kapital i dug period vraćanja investicija, neophodno je da svaka zemlja ima svoj jedinstveni način finansiranja. Međutim, mobilizacija kapitala za zelene investicije ograničeno je različitim mikroekonomskim izazovima. Sve ovo dovodi do takozvanog uskog grla u razvoju zelenih finansija. Naime, danas, postoje neusklađenost ročnosti između dugoročnih zelenih investicija i relativno kratkoročnih vremenskih horizonata štediša i još važnije investitora. Pored toga, pristupi finansijske i ekološke politike često nisu u kordinaciji. Štaviše, vlade mnogih zemalja daju nepotpune informacije kako i u kojoj meri promovišu zelenu tranziciju. U tom pogledu, relevantne politike zelenog finansiranja u kombinaciji sa reformama i inovativnim finansijskim sredstvima mogu olakšati ovo usko grlo.

Politike zelenog finansiranja uključuju dva aspekta(Shuo, 2013):

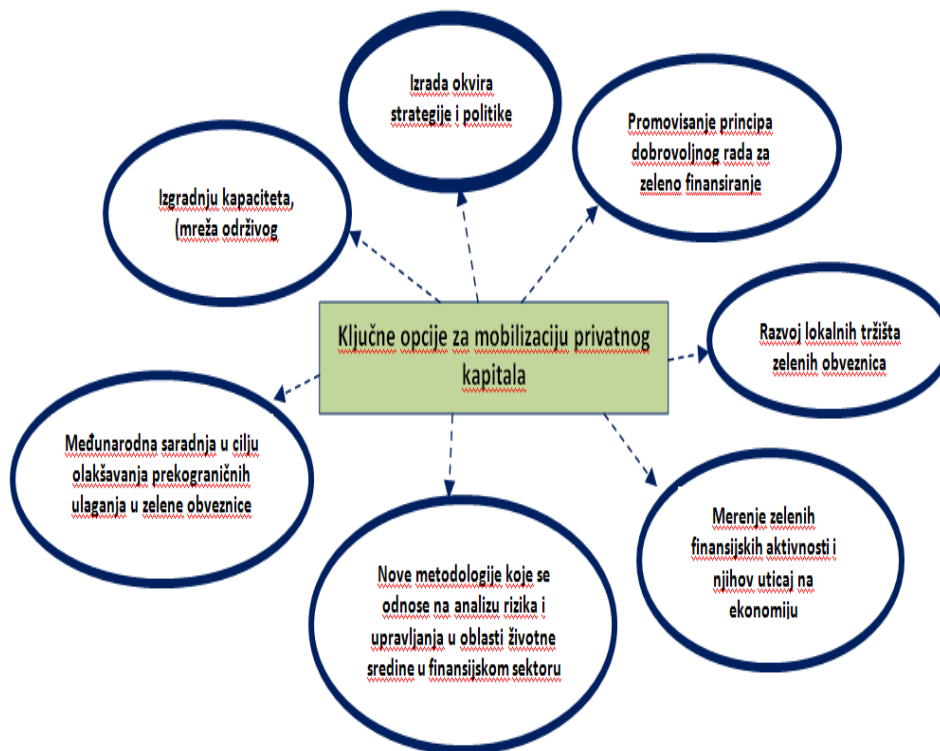
1. reformu i inovacije postojećih finansijskih resursa, istraživanje tipova fiskalne politike i izvodljiv način prikupljanja novca za razvoj zelenog finansiranja i
2. reformu postojećih politika upravljanja fiskalnim prihodima i distribucijom, efikasnost i usmeravanje korišćenja fiskalnih fondova.

Pored činjenice da zelene investicije kao osnovni oblik zelenog finansiranja imaju široko mapiranje u u odnosu na ciljeve održivog razvoja između ekološke zaštite životne sredine i zelenog finansiranja postoje određene kontraindikacije. Kako bi se efikasno suočila

sa kontradikcijama između zelenih finansija i ekološke zaštite, neophodno je pre svega da politika razvoja primeni sredstva koja odgovaraju vremenskoj strukturi projekata. Kako bi se promenila vremenska struktura projekata, relevantni subjekti mogu da izdaju finansijske derivate, kao što su proizvodi za sekjuritizaciju sredstava. Konačno, politika razvoja bi trebala da poboljša aktivnosti tržišta zelenih finansija kroz razvoj ekoloških finansija, stvaranjem tržišta za klimatske derivate i drugih tržišta koja se odnose na ekološku zaštitu. Na taj način bi se direktno poboljšala i likvidnost povezanih investicija (United Nations Environment Programme, 2016).

Na osnovu gore pomenutih aspekata politike u oblasti zelenog finansiranja, ključne opcije za mobilizaciju privatnog kapitala za zelene investicije prikazane su na Slici 3 (Green Finance Study Group, (2016):

Slika 3. Opcije mobilizacije privatnog kapitala za zelene investicije

Izvor: Autori

Pored činjenice da neke opcije koje se smatraju dobrim praksama u jednoj zemlji, možda nisu pogodne za drugu zemlju, ovi elementi čine najveći deo podsticajnog okruženja za zeleno finansiranje.

4. Zaključak

Prihvaćena koncepcija održivog društvenog razvoja zasniva se na uslovljenosti i povezanosti zaštite životne sredine i zaštite čoveka. Shodno tome, održivi razvoj ekonomije, zahteva pomeranje ulaganja od prirodno resursnih intenzivnih industrija i emisije gasova prema zelenim tehnologijama i novom modelu razvoja. U ovom modelu razvoja - zeleno transformaciji, centralnu ulogu zauzima finansijski sektor odnosno zeleno finansiranje. U kontekstu ovakvog pristupa, zeleno finansiranje je pozitivan korak u tranziciji regionalne, samim tim i globalne ekonomije ka održivosti. Da bi se podstaklo ulaganje koje obezbeđuje ekološke koristi, osnovni zadaci zelenog finansiranja su internalizacija eksternih efekata u životnu sredinu i smanjenje percepcije rizika. Glavni akteri koji pokreću razvoj zelenog finansiranja su banke, institucionalni investitori, međunarodne finansijske institucije, centralne banke i finansijski regulatori. Da bi se podržalo ozelenjavanje finansijskog sistema,

akteri implementiraju različite politike i regulatorne mere kao što su zahtevi za kreditiranje prioriteta, finansiranje ispod tržišne stope putem subvencija, kamatnih stopa ili daju mogućnost refinansiranja. Pored činjenice da procene stvarnih potreba finansiranja za zelene investicije znatno variraju između različitih izvora, zajedničko je da je u tu svrhu potrebna velika količina privatnog kapitala.

U Srbiji ova vrsta finansiranja se prvi put pojavila otprilike pre 10 godina, međutim, podatke o dosadašnjim zelenim ulaganjima nije lako naći. Finansiranje ove vrste u Srbiji najvećim delom inicirano je kreditnim linijama od stranih međunarodnih finansijskih institucija. Polazeći od toga da je naš finansijski sektor još uvek u fazi formulacije politike, vrlo je teško izmeriti koliko je naša bankarska ili finansijska industrija dostigla viziju „Zelenog finansiranja“. Međutim, kako naša zemlja otvara poglavlja u pregovorima sa EU, dolazi uskoro na red i Poglavlje 27 koje se tiče upravo zaštite životne sredine. Polazeći od činjenice da realizacija sporazuma o klimatskim promenama zahteva transformaciju ekonomija zemalja kao i ogroman napor finansijskog sektora i njenih aktera, vreme je da kreatori politike u Srbiji i pojedinačne finansijske institucije u ostvarenju ciljeva održivog ekonomskog razvoja primene koncept zelenih finansija.

LITERATURA

- European Banking Federation, (2017). Towards a green finance framework, preuzeto sa: <https://www.ebf.eu/wp-content/uploads/2017/09/Geen-finance-complete.pdf>.
- German Development Institute, (2016) Green Finance: Actors, Challenges and Policy Recommendations, *Briefing Paper 23/2016*
- G20 Green Finance Study Group, (2016). G20 Green Finance Synthesis, Report, preuzeto sa: from <http://www.g20.utoronto.ca/2016/green-finance-synthesis.pdf>
- Höhne, N., Khosla, S., Fekete, H., Archer, G. (2012). *Mapping of Green Finance Delivered by IDFC Members in 2011*. Ecofys.
- International Capital Market Association, (2018). *Green Bond Principles, Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds*, preuzeto sa: <https://www.icmagroup.org/green-social-and-sustainability-bonds/green-bond-principles-gbp/>
- Knežević, S., Bilić, M., Babić, Ž. (2013). Problemi savremenog doba globalnog karaktera- zaštita životne sredine i obezbeđivanje investicija u uslovima ekonomske krize. *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu*, 1(1), 41-54.
- Latinović, M. (2008). Karbonsko' tržište. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies* 13, (49-50), 101-109.
- Lindenberg, N. (2014). *Definition of Green finance*. German Development Institute
- Rilak, M. (2018). Zelene obveznice: I nije sve tako zeleno. *Biznis & finansije*, 149, preuzeto sa: <http://bif.rs/2018/06/zelene-obveznice-nije-sve-tako-zeleno/>
- Shuo, C. (2013). *Green Finance and Development of Low Carbon Economy*. LTLGB, Springer Berlin Heidelberg.

ZELENO FINANSIRANJE KAO MOGUĆNOST ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA REGIONA

- Stojanovic, D., Ilic, B. (2018). Green financing in the function of risk management environment and sustainable economic growth. Book of Proceedings: *30th International Scientific Conference on Economic and Social Development*, 69-76.
- Zadek, S., Flynn, C. (2013). South-Originating Green Finance: Exploring the Potential. The Geneva International Finance Dialogues. UNEP FI, SDC, and iisd.
- United Nations Environment Programme, (2016). Design of a Sustainable Financial System. definitions and concepts Background Note, *Working Paper 16/13*.
- United Nations Environment Programme (UN Environment), (2017). Design of a Sustainable Financial System. Green Finance Opportunities in ASEAN.
- Čomić, D., Glavonjić, D. B., Delić, S. (2016). Analiza tržišta i prodajnih cijena karbon kredita sa fokusom na sektor šumarstva. *Glasnik šumarskog fakulteta*, 1(25), 61-85.
- Wang, Y., Zhia, Q. (2016). The role of green finance in environmental protection: Two aspects of market mechanism and policies. *Energy Procedia*, 104, 311 – 316.
- World Economic Forum, 2017, The green bond market, explained, preuzeto sa: <https://www.weforum.org/agenda/2017/07/what-are-green-bonds-explainer/>,

GREEN FINANCING AS A POSSIBILITY OF SUSTAINABLE REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract: *Climate change is a realistic picture of the entire planet, therefore, matching economic growth with sustainable development is a universal challenge for most developing countries. Setting up regional economies on the road to sustainable development requires shifting investment from natural resource intensive industries and greenhouse gas emissions towards a new and more efficient model of development. In this model of development – green transformation, the central role is taken by the financial sector, i.e. green finance. Green finance is a new area of finance that has its application in the process of integrating environmental protection and economic profit. Fundamentally, green financing is part of green carbon which connects financial sector, environmental improvement and economic development. Due to the fact that this is a relatively new form of financing, the paper pays special attention to the development of green finance market and green finance initiatives in the developed countries. In order to achieve sustainable economic development and to prevent further climate change, the paper also points to the necessity of creating and establishing appropriate policy for the development of green finance. By revealing internal contradictions between green financing and environmental protection in achieving ecological balance and sustainable economic development on a global level, the paper ends with a proposal of options that can contribute to the development of such a financial system in Serbia.*

Key words: *Green finance, sustainable regional development, green transformation, Serbia*

EKONOMSKI ZNAČAJ NOVOPRONAĐENIH REZERVI RUDE BAKRA U REPUBLICI SRBIJI

Prof. dr Gabrijela Popović¹¹⁷,
Prof. dr Dragan Mihajlović¹¹⁸

Rezime: Globalni socio-ekonomski rast zasnovan je na potrošnji različitih mineralnih resursa, ali njihova ograničenost je činjenica koja karakteriše 21. vek. Bakar je još uvek jedan od ključnih inputa u mnogim sektorima kao što je izgradnja, transport i različiti tipovi proizvodnje, iako se raspoložive rezerve rude bakra neumitno smanjuju. Imajući navedeno u vidu, osnovni cilj ovog rada je iznalaženje odgovora na pitanje kako će novopronađene rezerve rude bakra doprineti poboljšanju postojeće ekonomske situacije u Republici Srbiji.

Ključne reči: Rezerve rude bakra, ekonomski značaj, Republika Srbija.

Uvod

Metalični minerali predstavljaju jedan od ključnih prirodnih resursa koji se podvrgavaju seriji rudarskih i metalurških operacija u cilju dobijanja odgovarajućih metala (Antonijević et al., 2012). Evidentan je konstantan rast potrošnje različitih vrsta metala što ukazuje na činjenicu da sama rudarska industrija može doprineti stabilnosti i prosperitetu jednog društva. Dakle, eksploatacija mineralnih resursa može biti zamajac ekonomskog razvoja i značajan izvor prihoda. Međutim, posjedovanje mineralnih resursa nije garancija sigurnog ekonomskog napretka i prosperiteta određene države. U slučajevima kada su troškovi proizvodnje metala niži od njegove tržišne cene, proizvodnja je opravdana jer se ostvaruje određeni prinos. U tom smislu, ekonomisti polaze od pretpostavke da rudarska proizvodnja ima jednak ekonomski uticaj kako kod bogatih tako i kod siromašnih država.

Suprotno gledište tome da rudarska industrija doprinosi ekonomskom prosperitetu države iskazano je u radu Davisa i Tiltona (2005), koji ukazuju na činjenicu da se u poslednjih decenija stav prema rudarskoj proizvodnji kao faktoru ekonomskog razvoja, pogotovo zemalja u razvoju, promenio. Mnoga istraživanja državnih službi, studije slučaja sprovedene od strane zemalja čije se ekonomije zasnivaju na rudarskoj proizvodnji, kao i uporedne analize različitih država ukazale su na postojanje negativne veze između rudarstva, sa jedne strane i osnovnih indikatora ekonomskog razvoja, sa druge. Kako ukazuju navedeni autori,

¹¹⁷ Fakultet za menadžment u Zaječaru, Megatrend univerzitet u Beogradu, Srbija; gabrijela.popovic@fmz.edu

¹¹⁸ Fakultet za menadžment u Zaječaru, Megatrend univerzitet u Beogradu, Srbija; dragan.mihajlovic@fmz.edu

kod ekonomija zasnovanih na eksploataciji mineralnih resursa viša je stopa siromaštva i korupcije. Naravno, ovakav stav ima svoje zagovornike kao i kritičare.

Kada je u pitanju eksploatacija mineralnih resursa u Republici Srbiji, neizbežno je konstatovati da eksploatacija bakra ima zaista dugu tradiciju i to dužu od veka. Iako je proizvodnja bakra prolazila kroz različite socijalne i političke promene koje su se neminovno odrazile na nju, ipak je ostala jedna od ključnih faktora industrijskog razvoja Republike Srbije. Nakon stagnacije tokom 90-ih godina, od 2010. pa naovamo započelo se sa ozbiljnijim ulaganjima u tehnologiju i unapređenje navedene proizvodnje (Nikolić et al., 2013). Trenutno kompanija Nevsun Resources Ltd. iz Kanade (u daljem tekstu Nevsun) realizuje "Timok copper-gold project", projekat usmeren na istraživanje i valorizaciju nalazišta bakra i zlata u Istočnoj Srbiji. "Timok copper-gold project" obuhvata gornju zonu Čukaru Peki koja je u stopostotnom vlasništvu pomenute kompanije i donju zonu Čukaru Peki koja predstavlja zajednički poduhvat navedene kompanije i Freeport-McMoRan Exploration Corporation iz Sjedinjenih Američkih Država (SAD) (u daljem tekstu Freeport) (<https://www.nevsun.com/projects/timok-project/#reports>).

U radu će biti prikazan osvrt na prednosti i mane ekonomskog razvoja zasnovanog na eksploataciji mineralnih resursa, u ovom slučaju rude bakra. Pored toga, biće ukazano na značaj novopronađenih rezervi bakra u Istočnoj Srbiji kao i na ključne tehničke i ekonomske pokazatelje prikazane u izveštajima kompanije Nevsun. Rad će biti organizovan na sledeći način: u odeljku (1) akcentat će biti stavljen na pitanje da li je posedovanje mineralnih resursa "blagoslov" ili "prokletstvo"; u odeljku (2) biće prikazani osnovni podaci vezani za istražne aktivnosti i rezerve bakra i zlata u gornjoj i donjoj zoni Čukaru Peki; a na kraju će biti prikazana zaključna razmatranja.

1. Ekonomski značaj posedovanja mineralnih resursa

Društveni uticaj rudarske proizvodnje kao i postojanje društvenih nejednakosti uzrokovanih istom jeste problem koji relativno često zaokuplja pažnju naučnika i istraživača. Posebno interesantna tema jeste neravnomerni razvoj zemalja koje imaju sličnu količinu rezervi mineralnih resursa, dok nejednačenost razvoja regiona unutar iste države nije tako često razmatrana u naučnim radovima (Hajkowicz et al., 2011). Relativno često se u radovima provlači teza da posedovanje viška prirodnih resursa, i to pre svega mineralnih, može predstavljati "prokletstvo" koje se negativno odražava na opšti ekonomski razvoj određene države.

U svom radu su Papyrakis i Gerlagh (2007) ukazali na činjenicu da je posedovanje prirodnih resursa predstavljalo negativnu determinantu privrednog razvoja SAD. Tsui (2010) je istraživao na koji način nove rezerve nafte utiču na stanje demokratije u određenoj državi i zaključio da povećanje raspoloživih rezervi nafte dovodi do opadanja nivoa demokratije. James i Aadland (2011) su se bavili pitanjem da li posedovanje obilnijih rezervi određenih prirodnih resursa zaista predstavlja prokletstvo. Istraživanjem su utvrdili da se države čija ekonomija jako zavisi od prirodnih resursa sporije razvijaju. Pored toga, utvrdili su da, nasuprot prethodnom, specijalizacija u oblasti eksploatacije prirodnih resursa doprinosi ekonomskom rastu i razvoju određene države. Istraživanja su, takođe, pokazala da je u gradovima koji su u blizini rudarskih centara manji broj start-up kompanija (Glaeser et al.,

EKONOMSKI ZNAČAJ NOVOPRONAĐENIH REZERVI RUDE BAKRA U REPUBLICI SRBIJI

2015). Konačno, Gilberthorpe i Papyrakis (2015) su pokušali da identifikuju načine za prevazilaženje problema označenog kao „prokletstvo resursa“.

Sa druge strane postoje autori koji su zagovornici teze da posedovanje viška prirodnih resursa svakako ne može imati negativni uticaj na performanse ekonomije jedne države. S tim u vezi Domenech (2008) je konstatovao da bogatstvo prirodnim resursima ima pozitivan efekat na industrijalizaciju Španije. Michaels (2011) u svom radu ukazuje na činjenicu da specijalizacija u pogledu eksploatacije prirodnih resursa, i pored određenih troškova, itekako može biti pokretačka poluga razvoja jedne države. U radu Pinilla et al. (2015) ukazuju na sledeće činjenice vezane za posedovanje obilnijih rezervi prirodnih resursa:

- a) raspolaganje prirodnim resursima je tesno povezano sa nivoom ekonomskog razvoja;
- b) raspolaganje obilnijim rezervama prirodnih resursa nije konstanta već se nalazi pod uticajem cena i drugih relevantnih faktora;
- c) kvalitet institucija predstavlja osnovnu značajku u upravljanju prirodnim resursima posebno u pogledu prinosa ostvarenih od korišćenja i eksploatacije istih.

Rudarska aktivnost može imati brojne pozitivne ekonomske i društvene efekte uključujući povećanje zaposlenosti, povećanje prihoda, razvoj infrastrukture i povećanje regionalne potrošnje (Rolfe et al., 2007). Dakle, rudarski poduhvati mogu imati direktan uticaj na ekonomski razvoj u smislu ostvarivanja dodate vrednosti, kao i indirektan uticaj izražen povezanošću i uticajem na ostale ekonomske aktivnosti u državi odnosno regionu (Söderholm & Svahn, 2014). Razvoj uzrokovan rudarskom aktivnošću uslovljen je različitim faktorima kao što je: geografski položaj, veličina rudnika, postojanje rudarskih aktivnosti i tome slično.

Evidentna je činjenica da prirodni resursi imaju uticaja na ekonomski razvoj određene države. Međutim, u pitanju je sistemska komponenta ekonomskog razvoja koja u mnogome zavisi od kvaliteta institucija države, uslovno rečeno vlasnice posmatranih resursa. Navedene institucije predstavljaju ključni činilac i odrednicu koja definiše da li će raspoloživi prirodni resursi biti „blagoslov“ ili „prokletstvo“ za određenu društvenu zajednicu.

2. Projekat Timok

Kompanija Nevsun raspolaže značajnim istražnim potencijalom u Republici Srbiji koji obuhvata sledeće:

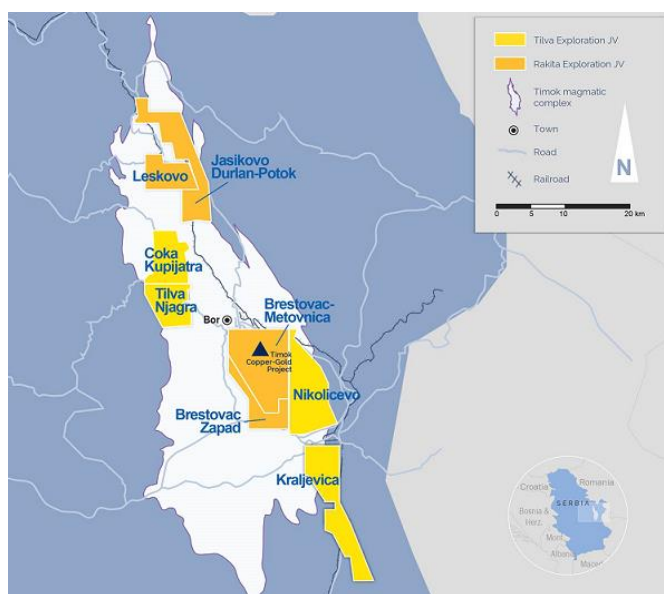
- a) Rakita, zajednički istražni poduhvat koji obuhvata “Timok copper-gold” projekat (u daljem tekstu Projekat Timok) koji se realizuje u saradnji sa Freeport-om. Dobijene su četiri dozvole za obavljanje istražnih radnji u izuzetno perspektivnom Timočkom magmatskom kompleksu koji obuhvata: Brestovac-Metovnicu, Brestovac-Zapad, Jasikovo-Durlan potok i Leskovo.
- b) Tilva, istražni projekat koji predstavlja zajednički poduhvat sa kompanijom Rio Tinto. Dobijene su četiri dozvole za obavljanje istražnih radnji u izuzetno perspektivnom

Timočkom magmatskom kompleksu koji se nalazi u blizini Grada Bora i obuhvata sledeće oblasti: Nikoličevo, Kraljevica, Čoka Kupjatra i Tilva Njagra.

c) Pored navedenih, kompanija Nevsun poseduje još sedam dozvola za obavljanje istražnih radnji na različitim lokacijama u Republici Srbiji (<https://www.nevsun.com/projects/exploration/serbia/>).

Trenutno je posebno aktuelan Projekat Timok koji obuhvata gornju zonu Čukaru Peki koja je u potpunom vlasništvu kompanije Nevsun i donju zonu Čukaru Peki koja predstavlja zajednički poduhvat sa kompanijom Freeport. Projekat Timok je lociran u centralnoj zoni Timočkog magmatskog kompleksa koji odlikuje jedna od najviših koncentracija bakra Tetijskog pojasa (**Slika 1**).

Slika 1. Lokacija obavljanja istražnih radova Projekta Timok

Izvor: <https://www.nevsun.com/projects/timok-project/#overview>

- Dosadašnje istražne radnje su ukazale na postojanje značajnih količina bakra i zlata u gornjoj zoni Čukaru Peki (Tabela 1).

EKONOMSKI ZNAČAJ NOVOPRONAĐENIH REZERVI RUDE BAKRA U REPUBLICI SRBIJI

Tabela 1. Izveštaj o stanju mineralnih rezervi u gornjoj zoni Čukaru Peki

Kategorije	Mil. t	Sadržaj			Sadržaj metala	
		% Cu	g/t Au	% As	Cu (mil. tona)	Au (mil. unci)
Izmerene	2,2	8,6	5,7	0,29	0,19	0,4
Indicirane	26,6	3,3	2,1	0,2	0,87	1,8
Ukupno	28,7	3,7	2,4	0,2	1,05	2,2
Zaključne	13,9	1,6	0,9	0,06	0,23	0,42

Izvor: <https://www.nevsun.com/projects/timok-project/#overview>

Kada je u pitanu donja zona Čukaru Peki istražne radnje su još na početku, ali procene ukazuju da se radi o relativno bogatom ležištu čije procenjene rezerve bakra iznose oko 14 mil. t i nešto više od 9 mil. unci zlata.

U prethodnoj studiji izvodljivosti čiji je naručilac kompanija NevSun urađena je ekonomska analiza Projekta Timok. Ključni rezultati sprovedene finansijske analize prikazani su u **Tabeli 2.**

Tabela 2. Pregled ključnih finansijskih pokazatelja za Projekat Timok

POKAZATELJ	JEDINICA MERE	VREDNOST
Cena Cu	\$/lb	3,15
Cena Au	\$/oz	1.300
Kapitalni troškovi projekta	Miliona \$	574
Održivi kapital	Miliona \$	239
Troškovi zatvaranja	Miliona \$	48
Operativni troškovi	\$/t rude	32,42
Ukupni troškovi (uključujući transportne i troškove topljenja)	\$/t rude	93,32
Proizvedeni koncentrat	Mt	3,16
C1 troškovi	\$/lb	0,92
Neto sadašnja vrednost nakon oporezivanja (8%)	Miliona \$	1,816
Interna stopa prinosa	%	80%
Period povraćaja	Godine	0,9

Izvor: https://www.nevsun.com/projects/timok-project/docs/2CN010.031_Timok_NI43-101_TR_LZ_Resource_20180807-FINAL.pdf

Podaci prikazani u **Tabeli 2** ukazuju na činjenicu da finansijski parametri idu u prilog započinjanja eksploatacije rude bakra u pomenutoj oblasti. Planirano je da eksploatacija gornje zone Čukaru Peki započne 2020. god. što će dovesti do otvaranja određenog broja radnih mesta. Imajući u vidu činjenicu da Istočna Srbija ima problema sa nezaposlenošću kao i odlivom stanovništva, ne može se poreći da će otvaranje novog rudnika imati pozitivan efekat, pre svega, na demografsku situaciju i standard stanovništva Istočne Srbije. Pored navedenog, pozitivni efekti intenziviranja rudarske proizvodnje će se, takođe, odraziti i na budžet Republike Srbije. Procenjuje se da će se, postepeno, učešće rudarstva u bruto društvenom proizvodu povećati sa 2%, koliko je iznosilo 2016. god. (<http://data.stat.gov.rs/Home/Result/0902010301?languageCode=sr-Cyrl>) na očekivanih 5%.

3. Zaključak

Da li raspolaganje mineralnim resursima pomaže ili odmaže ekonomskom razvoju određene države ili regiona? Odgovor varira od slučaja do slučaja. Posedovanje rezervi prirodnih odnosno mineralnih resursa jeste blagoslov ali ne i nužni faktor ekonomskog prosperiteta određenog regiona. Eksploatacija mineralnih resursa sobom nosi mnoge benefite i to: obezbeđuje ostvarivanje priliva, doprinosi intenziviranju izvoza, stimuliše lokalnu privredu, obezbeđuje otvaranje radnih mesta i zapošljavanje lokalnog stanovništva, država putem poreza, takođe, ostvaruje prihode koje koristi za različite namene i usmerava u razne fondove. Međutim, ima primera država koje su bogate mineralnim resursima, ali su ipak na jako niskom nivou ekonomskog razvoja.

Kompanija Nevsun zajedno sa kompanijama saradnicama sprovodi istražne aktivnosti i realizuje Projekat Timok. Dosadašnja istraživanja su pokazala da je u pitanju oblast koja je dosta bogata rezervama bakra i zlata. U prethodnoj studiji izvodljivosti koje je izrađena po narudžbini navedene kompanije, izvršena je ekonomska analiza opravdanosti započinjanja eksploatacije gornje zone Čukaru Peki. Dobijeni rezultati su pokazali da postoji ekonomska opravdanost za započinjanje rudarske aktivnosti, te je predviđeno da se sa eksploatacijom započne 2020. godine.

Aktiviranje navedenog nalazišta bakra može imati višestruke pozitivne efekte kako na lokalni tako i na regionalni ekonomski razvoj u Republici Srbiji. Otvaranje novih radnih mesta može značajno izmeniti dosadašnji trend iseljavanja stanovništva iz Istočne Srbije i uticati na povećanje životnog standarda u navedenoj oblasti. Pored toga, rudarska aktivnost indirektno može pozitivno uticati na dalji razvoj drugih privrednih grana. Da li će novopronađene rezerve bakra biti "blagoslov" ili "prokletstvo" za Republiku Srbiju prvenstveno zavisi od toga da li će se navedenim prirodnim dobrom kao i ostvarenim prinosima pravilno upravljati.

LITERATURA

- Antonijević, M. M., Dimitrijević, M. D., Milić, S. M. & Nujkić, M. M. (2012). Metal concentrations in the soils and native plants surrounding the old flotation tailings pond of the Copper Mining and Smelting Complex Bor (Serbia). *Journal of Environmental Monitoring*, 14(3), 866-877.
- Davis, G. A. & Tilton, J. E. (2005). The resource curse. *Natural Resources Forum*, 29, 233–242.
- Domenech, J. (2008). Mineral resource abundance and regional growth in Spain, 1860–2000. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 20(8), 1122-1135.
- Gilberthorpe, E. & Papyrakis, E. (2015). The extractive industries and development: The resource curse at the micro, meso and macro levels. *The Extractive Industries and Society*, 2(2), 381-390.

- Glaeser, E. L., Kerr, S. P. & Kerr, W. R. (2015). Entrepreneurship and urban growth: An empirical assessment with historical mines. *Review of Economics and Statistics*, 97(2), 498-520.
- Hajkowicz, S. A., Heyenga, S. & Moffat, K. (2011). The relationship between mining and socio-economic well being in Australia's regions. *Resources Policy*, 36(1), 30-38.
- <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/0902010301?languageCode=sr-Cyrl> (pristupljeno: 03. 02. 2019.)
- <https://www.nevsun.com/projects/timok-project/#reports> (pristupljeno: 01. 02. 2019.)
- <https://www.nevsun.com/projects/exploration/serbia/> (pristupljeno: 02. 02. 2019.)
- <https://www.nevsun.com/projects/timok-project/#overview> (pristupljeno: 02. 02. 2019.)
- James, A. & Aadland, D. (2011). The curse of natural resources: An empirical investigation of US counties. *Resource and Energy Economics*, 33(2), 440-453.
- Michaels, G. (2011). The long term consequences of resource-based specialisation. *The Economic Journal*, 121(551), 31-57.
- https://www.nevsun.com/projects/timok-project/docs/2CN010.031_Timok_NI43-101_TR_LZ_Resource_20180807-FINAL.pdf (pristupljeno: 03. 02. 2019.)
- Nikolić, R., Vušović, N., Svrkota, I. & Mihajlović, B. (2013). Position of Serbian copper production complex on the world market. *Mining and Metallurgy Engineering Bor*, (3), 33-48.
- Papayrakis, E. & Gerlagh, R. (2007). Resource abundance and economic growth in the United States. *European Economic Review*, 51(4), 1011-1039.
- Pinilla, V., Badia-Miró, M. & Willebald, H. (2015). Introduction: Natural resources and economic development—what can we learn from history?. In *Natural Resources and Economic Growth* (pp. 1-25). Routledge.
- Rolfe, J., Miles, B., Lockie, S. & Ivanova, G. (2007). Lessons from the social and economic impacts of the mining boom in the Bowen Basin 2004-2006. *Australasian Journal of Regional Studies*, 13(2), 134-153.
- Söderholm, P., & Svahn, N. (2014). *Mining, regional development and benefit-sharing*. Luleå tekniska universitet.
- Tsui, K. K. (2011). More oil, less democracy: evidence from worldwide crude oil discoveries. *The Economic Journal*, 121(551), 89-115.

**ECONOMIC SIGNIFICANCE OF NEWLY FOUND COPPER ORE DEPOSITS IN
THE REPUBLIC OF SERBIA**

Abstract: *The global socio-economic growth is based on the consumption of various mineral resources, but their scarcity is the fact that identifies the 21st century. Copper is still one of the crucial inputs in many sectors such as building, transport and different kinds of production, but available deposits of copper ore are stringently decreasing. Bearing in mind that fact, the main goal of this paper is to discover how would newly found copper deposits contribute to the improvement of the current economic situation in the Republic of Serbia.*

Key words: *Copper ore deposits, economic significance, Republic of Serbia.*

STANOVNIKA I ĐAKA U SELIMA SVE MANJE (NIŠKI I PIROTSKI OKRUG)

Prof. dr emiritus Andon Kostadinović ¹¹⁹

Apstrakt: *Srbija nestaje iz godine u godinu. Karakteristično je da nestaje, da se smanjuje broj stanovnika u selima ali i gradovima. Samo šest opština u Srbiji beleži pozitivan rast stanovnika. Broj rođene dece i đaka prvaka sve je manji i manji a više i više starih u selu. Posebno je ovaj trend izražen u našoj zemlji i u Bugarskoj, kad imamo u vidu ovaj deo Evrope. Svakog dana je manje 107 osoba. Karakteristično je i za ovaj naš kraj (Niš, Pirot, Bela Palanka, Babušnica, Dimitrovgrad) – dece sve manje i manje, stanovnika takođe, dolazi do gašenja škola i samih sela.*

Ključne reči: *stanovništvo, demografija, selo, broj đaka, natalitet,*

Uvod

„Ako je selo snažno i jako, onda je i država snažna i jaka“.

Narodna mudrost

Danas su sela devastirana, danas su sela opustošena i danas su sela u nestajanju i odumiranju. Ona predstavljaju stub jedne države, i ukoliko ih izgubimo izgubili smo i svoj identitet. To je bio povod da se latim istraživanja opstanka sela, njegovom vraćanju i oživljavanju života i rada, pre svega, ruralnih područja u kojima je još uvek moguće oživljavanje seoskog stanovništva. Ovim bi se omogućilo zadrugarima da obrađuju brojne hektare plodnog zemljišta koje je već nekoliko decenija zaparloženo i neobrađivano. U selima ima mnogo posla, može mnogo da se radi i ovim projektom naše zemlje moći će mnogo da se pomogne u pogledu zapošljavanja i oživljavanja poljoprivrede, pre svega mladima i mladim bračnim parovima. Zadruge su te koje mogu ponovo oživeti sela, agrarnu proizvodnju, stočarstvo, vinogradarstvo, pčelarstvo, turizam i tako dalje. Ali se moraju stvarati još bolji finansijski uslovi, uvoditi savremenu tehnologiju, tehničke uslove, ali imati i socijalnu kontrolu, posebno u ruralnim i pograničnim područjima. Selo je čuvar baštine, kulture i ono ima veoma bitnu ulogu u obezbeđivanju hrane čovečanstvu. Ono je čuvar ljudskog i prirodnog kapitala. Ovo govorimo sa razlogom jer smo najviše imali prажnjenje sela u ruralnim i pograničnim područjima. Danas u svetu živi oko polovine stanovnika na selu. Ali bez stvarnih uslova, tehnološke i kulturne civilizacije i poboljšanja kvaliteta života, kao što je u gradovima, neće se mnogo postići opstanku sela. Zadruge i zadrugarstvo će omogućiti povezanost sela i grada i unapređivaće razvoj sela zahvaljujući posebno ekonomskim i finansijskim prednostima nad gradom. Zadruge i zadrugarstvo su u prošlosti davali impulse razvoju i opstanku sela u Srbiji.

¹¹⁹ Prof. dr emiritus Andon Kostadinović, Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment “Konstantin veliki” Niš

Stanovnika i đaka u selima i gradovima je sve manje i manje, što ukazuje na veliku opasnost da nam se sela ugase – nestanu. Razlozi su već davno poznati: putevi do sela, prodavnice sa namirnicama, vrtići, ambulante, apoteke, zadružni domovi, institucije kulture, mogućnost za zapošljavanje mladih – neophodnost poljoprivrednih proizvođača za proizvodnju hrane. Sve su ovo preduslovi za život na selu i perspektivu za meštane sela. Selima je potrebno sve ono što je potrebno i gradovima. Sumorna je slika sela i seljaka, sumoran je život na selu. Zato s pravom B. Gulan ističe da u Srbiji, prema popisu stanovništva iz 2011. godine, ima 7.186.862 stanovnika, a od toga van gradskih sredina živi 2.914.990 stanovnika. Što se tiče sela, ima ih oko 4.600, dok 1.200 se nalaze u fazi nestajanja, dok u 986 sela stanuje manje od 100 stanovnika. U našim selima 73% sela nema dom kulture, nema biblioteku, poštu, nema oko 2000 sela, a 500 sela nemaju asfaltne puteve ni vezu sa svetom; dok 400 sela u Srbiji nemaju prodavnice, 2760 sela nema vrtića, a 230 sela nema osnovnu školu i 2/3 sela nema ambulante, itd (Gulan, 2014: 191-192). Naredna tabela (videti tabelu br. 1) oslikava sliku sela u Republici Srbiji prema popisu stanovništva iz 2011. godine (sa brojem stanovnika, brojem sela i udela u procentima).

Tabela br. 4: Sela u Republici Srbiji prema popisu iz 2011.

Број становника	Број села	Удео у процентима
0 - 49	535	11,8
50 - 99	460	10,1
100 - 199	692	15,2
200 - 399	922	20,3
400 – 599	583	12,8
600 - 799	342	7,5
800 - 999	253	5,3
1000 - 1999	475	10,5
2000 - 3999	201	4,4
4000 - 5999	42	0,9
6000 - 7999	25	0,5
8000 и више	13	0,3
Укупно	4541	100

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2011.

Iz prethodne tabele se može zapaziti da najveći broj sela (535), ima stanovnika koji žive u njima od 0-49, što iznosi 11,8%, dok u 13 sela živi preko 8000 stanovnika, odnosno 0,3%. U narednoj tabeli dajemo pregled stanovništva u gradovima i nekoliko opština Republike Srbije, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (za 2014. godinu).

Tabela br. 2: Stanovništvo u nekim gradovima i opštinama

STANOVNIKA I ĐAKA U SELIMA SVE MANJE (NIŠKI I PIROTSKI OKRUG)

	1991	2006	2012
Београд	1552723	1602861	1664218
Нови Сад	268198	314192	343648
Сомбор	97274	92887	85127
Прибој	32753	29070	26770
Рековац	16075	12388	10792
Мајдапек	26010	21691	18454
Црна Трава	3949	2041	1608
Књажевац	43300	34345	31042

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2011

Takođe je prisutno da se smanjuje broj stanovnika u Jugoslaviji i Srbiji. To se vidi pregledno u narednoj tabeli Niškog regiona odnosno Ništavskog, Pirotskog i Topličkog okruga.

Tabela br. 3: Broj stanovnika po popisu stanovništva Okrug Opština

Округ	Општина	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Нишавски	Алексинач	61002	64344	67200	66082	67286	63844	57749	53894
	Гаџин Хан	26830	26182	23965	19974	16281	12990	10464	8770
	Дољевац	17641	18825	19860	20228	20663	20662	19561	19158
	Мерошина	20063	21251	20729	19881	19341	18041	14812	14317
	Ниш	107545	120318	146524	193509	230711	246184	250518	272818
	Ражањ	18931	19622	18829	17113	15586	13582	11369	9676
	Сврљиг	32282	32939	30260	26503	24242	20740	17284	14724
Питотски	Бабушница	37532	37312	34316	29093	23872	19333	15734	12638
	Б. Паланка	29641	28756	24982	21323	18744	16447	14381	12551
	Димитровград	23063	22082	18418	16365	15156	13448	11748	10562
	Пирот	70049	69210	68073	69285	69653	67658	63791	59380
Топлички	Блаце	23676	24608	22099	19331	17338	15709	13759	12744
	Житорађе	21250	22427	22071	21224	20710	19545	18207	16562
	Куршумлија	37284	39772	36896	31672	27629	23590	21608	20109
	Прокупље	59292	62614	60075	57315	56256	52969	48501	46044
	Укупно	585631	610263	614297	628842	643470	623742	589486	583939

Izvor: Petrović, 2014: 38.

Prisutan je pad broja stanovništva u Niškom regionu, u odnosu na popise iz 1948. i 2011. godine (u Aleksincu, Gadžinom Hanu, Doljevcu, Merošini, Ražnju, Svrlijigu i Babušnici). Primetan je rast i stopa stanovnika u Nišu u svih pet opština (Medijana, Niška Banja, Crveni Krst, Panteleј, Palilula). Zapažamo da je najveća stopa rasta stanovnika u Nišu. Industrijalizacija je u Nišu učinila svoje, posebno posle 1950. godine, migraciona kretanja stanovništva su, takođe, učinila svoje, s obzirom da su se iz susjednih opština stanovnici doseljavali i nastanjivali u Niš, koji je bio i ostao industrijski centar. Ali je poslednjih dvadesetak godina usporen rast stanovništva, s obzirom da nema više elektronske i mašinske industrije koje su zapošljavale oko 50.000 radnika. Stanje, kao što se vidi iz tabele, slično je i u Borskom, Zaječarskom, Jablaničkom i Pčinjskom okrugu. Smanjuje se broj upisane dece u osnovnim školama Broj upisane dece u školama se smanjuje iz godine u godinu, iz decenije u deceniju. Frapantni podaci o broju upisane dece u prvi razred osnovne škole, prema popisu od 2000. do 2011. godine, dati su u sledećoj tabeli.

STANOVNIKA I ĐAKA U SELIMA SVE MANJE (NIŠKI I PIROTSKI OKRUG)

Tabela br. 4: Broj upisanih učenika prvog razreda u Srbiji

Школска година	Број првака	Школска година	Број првака
2000	85226	2006	69051
2001	84504	2007	72009
2002	84096	2008	72328
2003	81045	2009	72930
2004	80219	2010	74761
2005	71633	2011	74000

Izvor: Petrović, 2014: 42.

Neophodna je briga za poboljšanje i povećanje prirodnog priraštaja u Srbiji. Mora se studijski razmotriti ovaj problem na nivou republike, regiona, opštine, uz pomoć Srpske akademije nauka i umetnosti, univerziteta, posebno poljoprivrednih fakulteta, visokih strukovnih škola, srednjih poljoprivrednih škola, sociologa sela i grada, udruženja i organizacija koja se bave pitanjima sela i grada i drugih organizacija i asocijacija. Samo školske 1980/81. godine bilo je blizu milion dece, učenika osnovnih škola, da bi 2011. godine palo na 580.000 učenika. Za samo 30 godina opao je upis dece u prvi razred osnovne škole na gotovo polovinu učenika u osnovnim školama, što predstavlja sunovrat. To se nije desilo ni u jednoj evropskoj zemlji, koliko je nama poznato. Zastrašujuće je stanje u pogledu demografskog razvoja i prirodnog priraštaja u nas. Već duži period, stručnjaci iz oblasti demografije, sociologije sela i grada, obrazovanja, zdravstva, kao i SANU - odeljenje sociologije sela, institucije obrazovanja i agrara, instituti, posebno sociologija sela i balkanske organizacije, balkanske asocijacije sociologije sela, kao i profesori poljoprivrednog fakulteta iz Zemuna, ukazuju i ukazivali su na probleme sela. Da spomenemo i Vlasinske susrete, posvećene selu, koji su do sada održali 24 susreta. Njih vodi prof. dr Đura Stevanović. Ovi susreti ukazivali su, i ukazuju, na probleme nestanka sela i grada.

Tek prošle godine Skupština i Vlada Srbije pokrenuli su pitanje intenzivnijeg bavljenja posrnuća Srbije u pogledu demografskog razvoja, populacione politike i nestanka sela i grada. S pravom ukazuje prof. Milosav Petrović na to, sledećim rečima: „Stručnjaci iz oblasti demografije, statistike, obrazovanja i zdravstva upozoravaju da se zbog manjka perspektive i duge ekonomske krize bračni parovi sve teže odlučuju za potomstvo. U Srbiji je 2011. godine rođeno najmanje beba još od Drugog svetskog rata, ukupno 65.598, čime je naša zemlja dotakla svoj „apsolutni minimum“. To je 2.706 manje nego 2010. i 4.701 manje nego 2009. godine. Po statističkim parametrima to iznosi samo 9 beba na 1.000 stanovnika. U istoj godini u Srbiji je umrlo 102.935 stanovnika, odnosno 14,2 na 1.000 stanovnika. Zato imamo dugoročni pad nataliteta. Da bi se to preokrenulo potrebno je najmanje 30 ili 40 godina, a kako danas stvari stoje – i daleko više od toga“ (Petrović, 2014: 42). Iz ovih razloga u Srbiji se svake godine u osnovnu školu upisuje sve manje dece. Najgore je u manjim gradovima i seoskim sredinama. Samo u poslednjoj deceniji broj učenika prvog razreda je opao za najmanje 10.000. Slede i zvanični podaci (po godinama) o tome. Gašenje škola je

očigledno i uočeno na nizu primera u nas, jer se sa gašenjem škola na selu smanjuje broj stanovnika i sela polako odumiru. To je dokazano posebno u Jugoslaviji i Srbiji posle rata, kao što smo ukazali u ovom radu. Industrijalizacija i odlazak iz sela u varošice i gradove u kojima je podizana industrija – smanjivalo se stanovništvo sela, a plodno zemljište ostajalo zaparloženo. Danas se u Srbiji $\frac{1}{4}$ plodne zemlje ne obrađuje. O ovome se raspravljalo na brojnim stručnim konferencijama i okruglim stolovima na kojima su učestvovali znani demografi, sociolozi sela, poljoprivredni stručnjaci, ekonomisti, pedagozi kao i SANU, posebno odeljenje za proučavanje sela, zavodi za proučavanje sela u Beogradu, pa sve do Vlasinskih susreta koji su svake godine posvećeni selu. Na svim ovim skupovima je ukazivano na gašenje škola, priraštaje stanovništva, populacione politike – belu kugu, demografski razvoj stanovništva u najvišem smislu reči. Zabeleženo je na Vlasinskim susretima 2010. godine zatvaranje seoskih škola, ali ni ovo savetovanje nije urodilo plodom. Tada je rečeno, kako beleži profesor Milosav Petrović, da je: "Od vankada poznato pravilo da gašenje škole u jednom seoskom naselju predstavlja siguran put u ubrzano nestajanje i samog sela. Ovu činjenicu, manje-više, svako razume jer je ona dokazana na sijaset primera u Srbiji posle Drugog svetskog rata. Sunovrat sela je, između ostalog, posledica smanjenja dece i gašenje malih osnovnih škola. O tome se raspravljalo na mnogim stručnim skupovima demografa, politikologa, sociologa, pedagoga, ekonomista i drugih profila, počev od Srpske akademije nauka i umetnosti, preko pojedinih ministarstava i Zavoda za proučavanje sela, do „Vlasinskih susreta“, koji se organizuju punih 18 godina u Vlasotincu i na Vlasinskom jezeru" (Petrović, 2014: 43). Ovoga puta spominjemo i Udruženje „Školama na ivici opstanka" u Nišu koje već 15 godina aktivno radi i ukazuje na probleme škola, ali i o jačanju svesti i značaju obrazovanja i škola kao i o obnavljanju sela i njegovu revalitizaciju odlaskom mladih sa sela. Ostaje nada da će već započeta aktivnost u Srbiji na formiranju zadruga, povećati obrađivanje plodnog zemljišta koje će se koristiti, i koje će davati impuls razvoju sela i stanovnika sela, a doprineti i razvoju sela, rađanju dece i boljoj populacionoj politici kod nas. Posebno o gašenju škola Opšte je poznata činjenica, ne samo u Donjem Komrenu, već i svuda, da selo bez škole i učitelja, crkve bez popa i selo bez kmeta – predsednika sela, ne može normalno da funkcioniše. Ukoliko postoje u selu ova tri činioca, život će se normalno odvijati. Od davnina je opšte poznato da su zemljišni posedi i zemljoradnja predstavljali preduslov za formiranje i opstanak sela. Zadruga su bile te koje su zaustavljale odlazak sa sela. Plodna zemlja i njihova obrada je zahtevala, i zahteva, pre svega mlade ljude i mladu radnu snagu koja je bitna za očuvanje sela, poljoprivrede i zadrugarstva. Ta međuslovljenost obrazovanja, poljoprivrednih, srednjih i visoko strukovnih škola kao i fakulteta, odakle se regrutuju stručnjaci za poljoprivredu, stočarstvo, vinogradarstvo, jako je važna. Formiranjem zadruge, koja bi objedinila i vodila napretku sela, stanje bi se znatno poboljšalo. Materijalni položaj ekonomije, standard stanovništva na selu, obrazovanje, zdravstvo, kultura, putna infrastruktura, autobuske linije i saobraćaj u celini, bitni su činioci povratka i ostanka na selu, posebno mladih ljudi koji su rođeni na selu. Stubovi svakog društva su obrazovanje, zdravstvo i kultura, ali bez razvoja poljoprivrednog-agrarnog i korišćenja onoga što nam je priroda dala (plodno zemljište, livade, reke), javiće se posledice koje će se odraziti na nestanak sela i ubrzati njihovo odumiranje .

4. Ka zaključku

Naša narodna mudrost je davno shvatila i izrekla misao da "ako je selo snažno i jako, onda je i država snažna i jaka ". Srpski seljak je oduvek bio čovek za sve prilike. Nekada je na selu živelo više naroda nego u gradovima. Nažalost danas je slika srpskog sela jako sumorna. Na osnovu iznetih rezultata istraživanja lako možemo zaključiti da najveći broj sela u Srbiji nestaje, a i da ona u kojima ima još stanovništva nemaju izglednu budućnost. Stogasu neophodne suštinske i drugačije mere od dosadašnjih koje bi zaustavili dalji sunovrat sela i stvorile neophodne mere za povratak dela stanovništva na selo.

LITERATURA

- Andelković P. (201), Ka domaćinskoj ekonomici, Kosovska Mitrovica, Filozofski fakultet Kosovsak Mitrovica
- Gulan, B. (2014): "Sela u Srbiji – kako dalje", Zbornik radova Sumorna slika sela Srbije, Kruševac – Varvarin, Društva za narodno prosvetivanje Kragujevca, Udruženje građana I.O.S. – Beograd, Opština Varvarin, Kragujevac – Varvarin.
- 3Petrović, M. (2014): Opstanak manjih škola, Niš: SVEN.

FPOPULATION AND PUPILS IN VILLAGES ARE DIMINISHING (NIS AND PIROT REGION)

Abstract: *Serbia is disappearing year in year out. It is characteristic for the population to disappear, to reduce the number of inhabitants in villages and towns. Only six municipalities in Serbia recorded positive population growth. The number of children born and the first grade elementary school pupils is getting smaller and smaller and there are more and more old people in the villages. This trend is particularly evident in our country and in Bulgaria, when we take this part of Europe into account. Every day there are 107 people less. It is characteristic for this region (Niš, Pirot, Bela Palanka, Babusnica, Dimitrovgrad) - number of children is getting smaller, number of inhabitants as well, schools and villages are getting extinguished.*

Key Words: *population, demography, village, number of pupils, population*

SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Nenad Andrić, Dipl. menadžer¹²⁰,
Prof. dr Silvana Ilić¹²¹,
Prof. dr Srđan Žikić¹²²

Rezime: Mala i srednja preduzeća predstavljaju okosnicu razvoja ne samo Srbije već i EU i mnogih drugih zemalja. Uz uvažavanje značaja sektora malog biznisa za ekonomski razvoj, a imajući u vidu specifičnosti poslovanja MSP (mali obim prodaje, skromni iznosi kapitala, permanentno „napeta“ pozicija likvidnosti) modaliteti kreditne podrške ovom sektoru po definiciji obuhvataju odgovarajući „miks“ sredstava iz komercijalnih izvora i iz međunarodnih izvora, uz asistenciju državne regulative i podrške.

Nedostatak finansijskih sredstava prisutan je u svakoj fazi razvoja malih i srednjih preduzeća, a posebno u fazama osnivanja i rasta. U radu će biti prikazani pojedini oblici finansiranja malih i srednjih preduzeća.

Ključne reči: finansiranje, privreda, razvoj, mala i srednja preduzeća

Uvod

Dinamičnost i fleksibilnost malih i srednjih preduzeća (MSP) i njihovo visoko učešće u bazičnim makroekonomskim agregatima determinišu važnu ulogu ovog sektora u ekonomskom razvoju zemalja. Da bi rezultati poslovanja MSP bili zadovoljavajući neophodno je generisanje i obezbeđivanje stimulativnog poslovnog ambijenta. (Krstić, Stanišić, Stojanović, 2012)

U privredama koje karakterišu hiperinflacija, visoki troškovi privatizacije i prestrukturiranja, gubitak tržišta, zastarela tehnologija, značaj ovih preduzeća je nedvosmislen. Danas se procenjuje da u malim preduzećima u svetu radi oko 50% od ukupnog broja zaposlenih. Zbog uticaja na ukupni privredni razvoj zemlje, otvaranje novih radnih mesta se smatra najznačajnijom karakteristikom i vrlinom malih preduzeća. (Pinar , et al., 2011) Sem toga, i međunarodno tržište pruža velike mogućnosti za njihov razvoj.

Sektor malih preduzeća dobija poseban značaj u zemljama koje ostvaruju ubrzani tehnološki razvoj, jer se preko malih preduzeća lakše prenosi savremena tehnologija. Mala preduzeća imaju izuzetno značajnu ulogu u lokalnom i regionalnom razvoju jedne zemlje.

¹²⁰ Brana komerc doo Kruševac, Srbija; branakomerc@ptt.rs

¹²¹ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; silvana.ilic@fmz.edu.rs

¹²² Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; srdjan.zikic@fmz.edu.rs

Ona su često glavni izvor nove zaposlenosti i inovativnosti. Mala preduzeća mogu imati i značajnu ulogu u spoljnoj trgovini jedne zemlje, kao kooperanti velikih multinacionalnih preduzeća i kompanija. (Malinić, D, Milićević, V, Glišić, M, 2014)

Jedan od većih problema malih i srednjih preduzeća je nedostatak kapitala. Upravo iz tog razloga veliki broj novoosnovanih preduzeća ne preživi duže od četiri godine. Jedan od uzroka brzog prestanka rada malih preduzeća je i bankrotstvo velikih korporacija sa kojima su male firme povezane sistemom ugovornih odnosa. (Ilić, Radonjić, Andrić, 2018) Cilj rada je da se prikažu svi relevantni izvori finansiranja sektora malih i srednjih preduzeća a sve u cilju profitabilnog poslovanja.

1. Ograničenja u razvoju malih i srednjih preduzeća

Ograničenja u razvoju malih i srednjih preduzeća se odnose na unutrašnje slabosti, slabosti ambijenta i institucionalne podrške i narušavanje ambijenta. Pod unutrašnjim slabostima se misli na slabosti koje nastaju zbog neadekvatnog razvoja malih i srednjih preduzeća. Naime, u ovim preduzećima preduzetnici su istovremeno i menadžeri, pa u fazi rasta i razvoja pojavljuju se problemi u organizovanju i vođenju posla, jer vlasnik nije sposoban da samostalno organizuje, upravlja, planira, rukovodi poslovnim procesima što se odražava na održavanje kontinuiteta posla; neadekvatno pribavljanje i angažovanje aktuelnih znanja, informacija, rešenja novih tehnologija i proizvoda, nedostatak stručne i obrazovane radne snage, nedostatak savremene proizvodne opreme i sl. (Erić, 2003)

Slabostima ambijenta i institucionalne podrške smatraju se institucionalne prepreke i previše birokratije koje ukazuju na problem nepovoljnog poslovnog ambijenta za mala i srednja preduzeća. U ovom kontekstu mogu da se spomenu sledeći problemi: nedostatak privatnih sredstava za investiranje, brojna ograničenja finansijske politike prema malim i srednjim preduzećima, ograničen pristup kreditima, loši uslovi kreditiranja, neadekvatne poslovne informacije i računovodstveni standardi koji bi olakšali investicione odluke, nepostojanje baze podataka o tržišnim trendovima što otežava pravljenje biznis planova i sl. (Krstić, 2011)

Pod narušavanjem ambijenta se smatraju administrativne barijere kada je reč o osnivanju i uspešnom poslovanju malih i srednjih preduzeća i to prvenstveno u sferi: registrovanja preduzeća, dozvola za rad, procesa sertifikacije proizvodne opreme i proizvoda, uvoz i tranzit robe, izvoz robe, rad inspeksijskih organa, troškovi podnošenja obaveznih izveštaja i sl. Mala i srednja preduzeća koja uspevaju kvalitetno da rešavaju probleme opstajanja, uz male dodatne napore, rešavaju i probleme iznad prosečnog rasta i razvoja. Preduzeća koja ne uspevaju da kvalitetno reše nastale probleme osuđena su na propadanje. (Pokrajčić, 2002)

2. Specifičnosti u obezbeđivanju izvora finansiranja za sektor malih i srednjih preduzeća

Mala i srednja preduzeća predstavljaju okosnicu razvoja ne samo Srbije već i EU i mnogih drugih zemalja. Uz uvažavanje značaja sektora malog biznisa za ekonomski razvoj, a imajući u vidu specifičnosti poslovanja MSP (mali obim prodaje, skromni iznosi kapitala,

SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

permanentno 'napeta' pozicija likvidnosti) modaliteti kreditne podrške ovom sektoru po definiciji obuhvataju odgovarajući 'miks' sredstava iz komercijalnih izvora i iz međunarodnih izvora, uz asistenciju državne regulative i podrške. Varijante kreditne podrške u Srbiji se kreću u rasponu od čisto komercijalnih oblika kredita, preko učešća banaka u transferu finansijskih sredstava iz javnih i međunarodnih fondova, do direktnih budžetskih davanja klasičnoj formi i u formi subvencionisanja odgovarajućeg dela kamata. Uprkos masivnoj kreditnoj podršci, MSP u Srbiji se i dalje suočavaju sa prilično oštrim uslovima za pozajmljivanje, što restriktivno utiče na razvoj ovog sektora. (Birovljev, Davidović, Petrović, 2011)

Izvori finansiranja za ovaj sektor su značajno limitirani. Pošto su ova preduzeća najčešće registrovana u pravnoj formi privatnog preduzetnika (samostalne radnje) ili društva sa neograničenom ili ograničenom odgovornošću (češći slučaj – DOO), pojedini izvori iz kategorije sopstvenih sredstava im prosto nisu dostupni. Veća preduzeća tipa akcionarskih društava (AD) mogu emisijom običnih ili preferencijalnih akcija da sakupljaju dodatni kapital kao oblik sopstvenih sredstava, dok mala i srednja preduzeća u formi DOO (i drugim pobrojanim) to nije omogućeno. Veličina preduzeća je bitan faktor i kod pristupa pojedinim finansijskim institucijama. Veća organizacija, sa većim bilansnim parametrima iz svojih finansijskih izveštaja može biti atraktivnija za banku od male organizacije koja je tek u početnoj fazi životnog ciklusa. Pored toga, veća organizacija ima više mogućnosti da dodatna finansijska sredstva i kapital sakupi emisijom drugih hartija od vrednosti. Sa druge strane, manje organizacije su limitirane. Konačno, čak i u slučaju prikupljanja kapitala emitovanjem hartija od vrednosti postoje određeni transakcioni troškovi, koji su značajno viši u slučaju malih emisija, što je opet prepreka za preduzeća iz grupe malih i srednjih preduzeća. Finansiranje predstavlja sigurno jedan od najvećih problema sa kojima se suočava sektor malih i srednjih preduzeća (MSP). Lepeza mogućih izvora finansiranja u velikoj meri zavisi od stepena privredne razvijenosti i to posebno razvijenosti finansijskog sistema i finansijskih tržišta.

Razvijeniji sistemi su oni koji imaju razvijene mehanizme takozvanog indirektnog finansiranja gde postoji više finansijskih institucija i posrednika. (Mishkin & Eakins, 2006) Postoji čitav niz specifičnosti koje su vezane za finansiranje isključivo malog i srednjeg biznisa. Mnoge od ovih firmi nastaju kao rezultat preduzetničke aktivnosti. U njenoj osnovi je želja za inovativnošću i spremnost da se prihvata rizik. Čim postoji znatna doza rizika teže je obezbediti pojedine izvore finansiranja. Otuda, posebni problemi za preduzetnike i vlasnike malog i srednjeg biznisa su vezani upravo za finansiranje investicija i posebno inovacija, istraživanja i razvoja. (Erić, Beraha, Đurićin, 2011)

Prema pojedinim shvatanjima (Smith&Smith, 2004) postoji nekoliko karakterističnih razlika između klasičnih korporativnih (poslovnih) finansija i finansiranja preduzetnika i malog i srednjeg biznisa.

– *Nemogućnost odvajanja investicionih od finansijskih odluka* – kod velikih organizacije ta dva tipa odluka su razdvojena. Oni koji donose investicione odluke ne moraju uvek da budu u poziciji onih koji razmišljaju kako će cela organizacija ili svaka pojedinačna investicija da se finansira. Između ove dve vrste odluka postoji uvek visok stepen

međuzavisnosti, ali ona je kod malih biznisa mnogo više izražena. Kod velikih organizacije pojedine investicione projekte je u potpunosti moguće izfinansirati iz sopstvenih izvora (na primer neraspoređene – zadržane dobiti). Kod manjih organizacija ne postoje takve unutrašnje rezerve i veće investicije po pravilu zahtevaju angažovanje spoljnih izvora finansiranja.

– *Manja mogućnost diversifikacije rizika* – sektor MSP ima mnogo manje šanse da izvrši diversifikuju proizvoda, tržišta i plasmana, tako da su značajno više izloženi delovanju faktora rizika od sektora velikih preduzeća.

– *Mogućnost uključivanja u menadžment spoljnih investitora* – Kod velikih organizacija tipa AD investitori u akcije, koji su istovremeno i "suvlasnici" kompanije najčešće su pasivni, tj. nisu uključeni u svakodnevni menadžment proces. Sa druge strane, pronalaženje alternativnih partnera koji bi uložili sopstveni kapital u mali biznis, podrazumevaju značajno veću involviranost kako u stratejski, tako i operativni menadžment. Ovo samo još jednom potvrđuje da je kod sektora MSP jako teško razdvojiti odluke o finansiranju od odluka o investiranju. (Freel, 2007)

– *Informacioni problemi u realizaciji investicionih projekata* – sa aspekta korporativnih finansija za spoljne investitore najvažniji su ukupne poslovne performanse kompanije, merene na primer kroz različite vrste racija – likvidnosti, aktivnosti, zaduženosti ili profitabilnosti. Ukoliko ti parametri pokazuju zadovoljavajuće vrednosti, na primer rast racija profitabilnosti prinosa na aktivu (ROA) ili prinosa na akcijski kapital (ROE) spoljni investitori se obično zadovoljavaju javno objavljenim podacima iz finansijskih izveštaja. Pored toga, mnogi investicioni projekti su relativno mali u odnosu na ukupnu vrednost kompanije, pa se spoljni investitori ne udubljujući previše u detalje i ne mešaju suviše u pojedinačne poslovne odluke. Ponekad se čak kaže da je forma AD (javnih kompanija) dizajnirana "sa namerom da ograniči potrebu menadžera da ubeđuju spoljne investitore u vrednost novog projekta." (Myers&Mayluf, 1984) Za razliku od velikih preduzeća, kod sektora MSP pojedini investicioni projekti mogu imati relativno veliki udeo u odnosu na ukupnu vrednost malog biznisa, pa je otuda za spoljne investitore potrebno obezbediti značajno više informacija kako bi ih ubedili da je projekat vredno preduzimati.

– *Značaj realnih opcija kao determinante vrednosti* – U savremenoj literaturi iz oblasti korporativnih finansija donošenje investicionih odluka se vrlo često posmatra u relacijama postojanja realnih opcija. Vrednost realne opcije u investicijama zavisi od nivoa neizvesnosti koju one nose. Za pojedine manje investicione projekte, kao što su na primer zamena opreme i nabavka nove, nivo neizvesnosti je relativno mali, pa je samim tim mala i vrednost realnih opcija. Kod velikih kompanija vrlo često postoje takve odluke, mnoge od njih su rutinskog karaktera, pa realne opcije nemaju značaj kao determinantne vrednosti kao što je to slučaj za manje firme. Kod malog biznisa skoro svaka investiciona odluka može biti "sudbonosna", tj. od nje može zavisiti budućnost, egzistencija i/ili uspeh, tj. neuspeh firme. Otuda, realne opcije imaju mnogo veći uticaj na vrednost sektora MSP u odnosu na velike kompanije.

– *Značaj mogućnosti napuštanja posla kao aspekt određivanja vrednosti u investicionim odlukama* – U teoriji investiranja u hartije od vrednosti i korporativnim

SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

finansijama vlasnici akcija velikih kompanija su slobodni da prodaju svoje akcije na berzanskom ili vanberzanskom tržištu kada god to zažele. Njihova odluka o prodaji vlasničkog udela u kompanije ne mora da ima tesnu i direktnu povezanost sa tekućim poslovanjem kompanije, već sa njihovim ličnim razlozima, procenama ili interesima. U slučaju malog i srednjeg biznisa ne postoji takva situacija u pogledu napuštanja posla. Naime, ne postoje akcije kao finansijski instrument finansiranja, kao ni visoka likvidnost i sloboda njihove prodaje kao kod velikih kompanija. Vremenski horizont vlasnika je često vezan za period realizacije određenog investicionog projekta, pa tek nakon ostvarivanja određenih rezultata moguće je tražiti "izlaz" kroz takozvanu strategiju napuštanja ili "žetve".

– *Različit pogled na vrhovnu ciljnu funkciju preduzeća* – kreiranje (maksimiranje) vrednosti vlasnika – Od sredine 80-ih godina XX veka kao dominantna ciljna funkcija savremenih privrednih organizacija prihvaćeno je shvatanje o maksimiranju vrednosti vlasnika. U velikim kompanijama tipa AD vrlo često postoji pojava odvajanja funkcije vlasništva i upravljanja, gde su menadžeri viđeni kao agenti vlasnika akcija koji polažu prava na buduće prihode koje kompanija ostvaruje. Njihov zadatak jeste da donose takve odluke kojima se uvećava tržišna cena akcija i stvara dobit koja može biti isplaćena u vidu dividendi. Kod sektora MSP, međutim, u najvećem broju slučajeva ne postoji pojava odvajanja funkcija vlasništva i menadžmenta, pošto su obično vlasnici malog i srednjeg biznisa ujedno i menadžeri. Njihova orijentacija ne može biti samo usmerena ka maksimiranju finansijske dimenzije poslovanja, pošto postoji čitav niz drugih ciljeva koji moraju biti uvaženi da bi biznis uopšte opstao i da bi mogao da raste i dalje se razvija. Pored toga, isključiva orijentacija ka maksimiranju vrednosti vlasnika za preduzetnike bi mogla da znači vrlo visoke plate za njih i ostale pogodnosti, koje ne bi uvek doprinosile napretku posla. Otuda, pogled na vrhovnu ciljnu funkciju kod sektora MSP je malo drugačiji u odnosu na velika preduzeća.

U pogledu ocene dve osnovne grupe izvora finansiranja za sektor MSP postoje takođe određene specifičnosti. (Mazzucato, 2013)

- *Finansiranje sopstvenim sredstvima* – bazira na samofinansiranju preduzetnika, korišćenju sredstava porodice i bliskih prijatelja. Vrlo često su u finansiranje uključeni i zaposleni, neretko kroz niže plate u početku. Postoje i izvori u vidu franšizinga, faktoringa, zalaganje imovine, itd. Kod sopstvenih izvora dominiraju interni sopstveni izvori, što znači da se sva ostvarena dobit reinvestira, posebno u početnim fazama razvoja biznisa. Ovaj stav su u potpunosti potvrdili i nalazi našeg istraživanja. Spoljni sopstveni izvori su pak značajno limitirani i nemoguće ih je pribaviti bez promene pravne forme, bilo kroz uključivanje novih partnera u formi društva sa ograničenom odgovornošću (DOO), bilo kroz preregistraciju firme iz DOO u AD kako bi bilo moguće emitovati akcije.
- *Finansiranje putem pozajmljenih sredstava* – vrlo limitirane mogućnosti, usled malog kapitala i vrednosti firme. U početnim fazama ne postoje ni finansijski izveštaji za prethodne godine, pa je fokus vrlo limitiran na mikro finansiranje (u pojedinim zemljama gotovo da ne postoji – primer Srbije, ili je izuzetno skupo, kao na primer u nekim zemljama neposrednog okruženja – Crna Gora, Bosna i Hercegovina), bankarske

kredite (različitih formi), državne razvojne programe (razne forme), lizing, hartije od vrednosti duga, itd.

3. Alternativni načini finansiranja MSP

Sve alternativne načine finansiranja MSP možemo svrstati u četiri osnovne grupe i to:

1. Sopstvena sredstva osnivača i vlasnika.
2. Pozajmljeni izvori – u koje možemo uključiti privatne pozajmice, bankarske kredite različitih vrsta, kao i emisiju hartija od vrednosti instrumenata duga.
3. Nacionalni programi podrške – šeme državne pomoći – koji uključuju veliki broj različitih programa koji kreira svaka vlada u zavisnosti od potreba i mogućnosti. U ovu grupu možemo uključiti i međunarodne programe za finansijsku podršku sektoru MSP koji za pojedine zemlje, kao što je naša nisu zanemarljivi. Po svojoj suštini ova grupa izvora spada u kategoriju pozajmljenih, pošto najveći deo ovih programa je u osnovi zasnovan na kreditnoj formi. Međutim, s obzirom na njihov značaj i činjenicu da su značajno povoljniji u pogledu rokova i visine kamatne stope ističemo ih kao posebnu grupu.
4. Nove forme finansiranja na bazi učešća u vlasništvu povezane sa mehanizmima razvijenog finansijskog tržišta, kao što su: Venture Capital Firms, Business Angels, Private Equity Funds, IPOs itd. Većina od ovih izvora po svojoj prirodi se može uključiti u prvu grupu, sopstvenih izvora zasnovanih na prodaji dela vlasništva u biznisu ili poslovnom entitetu.
5. Emisija akcija kao oblik sakupljanja dodatnog kapitala – u višim fazama razvoja i životnog ciklusa, kada MSP menjaju pravnu formu iz DOO u akcionarsko društvo – AD.

Nedostatak finansijskih sredstava prisutan je u svakoj fazi razvoja malih i srednjih preduzeća, a posebno u fazama osnivanja i rasta. Ova preduzeća suočavaju se sa paradoksom: ukoliko su uspešnija, teže dolaze do kapitala potrebnog za poslovanje, rast i razvoj. Razlog je rizik, koji se povećava sa rastom preduzeća, što otežava dolazak do konvencionalnih finansijskih izvora, pre svega kredita, koji su dostupni velikim preduzećima. (Raynard & Forstater, 2002) Mala i srednja preduzeća finansiraju se iz: vlasničkog kapitala, duga i ostalih izvora.

3.1 Finansiranje iz vlasničkog kapitala

Osnovne vrste vlasničkog kapitala malih i srednjih preduzeća su (Pokrajčić, 2002) : lični kapital vlasnika, kapital iz tzv. poslovnih „anđela“ i rizični kapital.

LIČNI KAPITAL. Prvi na listi izvora finansiranja malog i srednjeg biznisa se nalaze sredstva samih vlasnika. Reč je o inicijalnim sredstvima koja su neophodna da bi se registrovala pravna forma biznisa i da bi se uopšte započelo poslovanje. Kod mnogih mikro preduzeća (sa brojem zaposlenih manjim od 10) ta sredstva uz eventualne pozajmice predstavljaju i jedine realno moguće izvore finansiranja malog biznisa. Kada organizacije počne da funkcioniše i obavlja osnovne poslovne operacije pojavljuju se i interno generirana sopstvena sredstva koja proizilaze iz dela dobiti koju preduzetnik ili vlasnik malog i srednjeg

SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

biznisa ostvari. Najveći problem sa sopstvenim sredstvima, bilo samih vlasnika bilo interno generiranih jeste što su uvek limitirana. To je opšte pravilo koje važi za sve izvore, ali posebno za sopstvena sredstva samih vlasnika. Da bi ušli u određeni posao preduzetnici su vrlo često spremni da ulože celokupnu svoju ušteđevinu, prodaju nekretnine ili drugu imovinu koju poseduju. Bez traženja drugih dodatnih izvora ovaj izvor definitivno nije dovoljan za dalju ekspanziju poslovanja, za ozbiljnije investicije, istraživanje i razvoj i mnogo toga drugog. Otuda, vlasnici MSP su prinuđeni da što pre pronađu i aktiviraju druge dodatne izvore sredstava.

KAPITAL POSLOVNIH „ANĐELA“. Mala i srednja preduzeća, sredstva za finansiranje poslovnih aktivnosti mogu da obezbede putem tzv. poslovnih anđela. U pitanju je veoma pogodan izvor finansiranja za preduzeća koja su nedovoljno finansijski jaka da mogu da privuku veće investitore. Sredstva poslovnih anđela su posebno značajna za preduzetnike početnike i novoosnovana mala preduzeća koja nisu u mogućnosti da na drugi način obezbede kapital za započinjanje biznisa, međutim ovaj vid finansiranja još uvek je nedovoljno afirmisan i velikom broju MSP uglavnom nepoznat.

Danas su SAD, u kojima je registrovano preko 260 hiljada aktivnih poslovnih anđela koji godišnje investiraju preko 20 mlrd. eura, vodeća zemlja u primeni ovakvog oblika finansiranja. U Evropi je registrovano oko 75 hiljada poslovnih anđela sa godišnjim iznosom investicija od oko 4 mlrd. eura, što govori u prilog daleko skromnijoj zastupljenosti datog izvora finansiranja. Poslovni anđeli ili anđeli investitori su bogati pojedinci koji ulažu svoja sredstva, znanje i iskustvo u novoosnovana mala preduzeća koja imaju potencijal za brzi rast i razvoj. Na ovaj način preduzetnici i vlasnici malih preduzeća obezbeđuju nedostajuća sredstva za početak poslovanja, a poslovni anđeli ulažu sredstva u ova preduzeća očekujući visok godišnji prinos od investiranja svoje imovine, kao i značajno uvećanje te imovine u kratkom roku.

Intenzivan razvoj kompanije posredstvom kapitala poslovnih anđela može značajno da poboljša njenu reputaciju, status i atraktivnost za buduće investitore. Najčešći oblik ulaganja poslovnih anđela odvija se kroz zamenu ulaganja za udeo u vlasništvu preduzeća (najčešće manjinski). To znači da ulagač, zajedno sa preduzetnikom, deli rizik projekta i vrlo često učestvuje u vođenju i operativnom radu preduzeća, po pravilu bez ikakve posebne nadoknade. Ponekad se ulaganje odvija i u formi zajma, odnosno poslovni anđeo daje zajam, koji se ne mora vraćati ukoliko se ispune određeni unapred dogovoreni uslovi, već se pretvara u vlasnički udeo. Poslovni anđeli svoj kapital, znanje i iskustvo uglavnom investiraju u start-up kompanije, na lokalnom ili eventualno regionalnom nivou. Ređi su slučajevi ulaganja u nacionalne i internacionalne projekte i poduhvate. Poslovni anđeli su veoma oprezni pri odabiru projekata za finansiranje i prihvataju veoma mali broj u odnosu na broj ponuđenih. Kapital koji investiraju višestruko je manji od sume koju ulažu profesionalni investitori. Posebno su zainteresovani za brzorastuće biznise (informatika, telekomunikacije, bioinženjering i sl.), jer očekuju, na kratak rok, višestruko veći povraćaj inicijalnih investicija i visok godišnji prinos na investicije. Uz novac najčešće pokušavaju da ulože i svoje profesionalno znanje, pa se zbog toga sve češće za poslovne anđele koristi termin profesionalni investitori. (Hausman, 2005)

Rezultati brojnih istraživanja pokazuju da je finansiranje putem poslovnih anđela najzastupljenije u: IT sektoru, uključujući internet, e-trgovanje, softver i multimedije, industriji, zdravstvu i biotehnologiji. Poslovni anđeli najčešće finansiraju poslovne poduhvate u kojima poseduju znanje i iskustvo što im omogućava da sa jedne strane podstiču razvoj odabranog preduzeća, dok sa druge strane ostvaruju kontrolu nad investicijama. To su najčešće dokazani preduzetnici, osobe koje su dugo na rukovodećim pozicijama, vlasnici uspešnih kompanija, ali i mnogi drugi koji poseduju kapital i žele da investiraju u poslove za koje veruju da im mogu doneti brz povraćaj i ozbiljnu zaradu, pa i po cenu rizika da ostanu bez svog novca. Poslovni anđeli su neretko i ljudi koji žele poslovno da se aktiviraju, bilo aktivnim učešćem u realizaciji projekta u koji ulažu, bilo kao savetnici menadžmenta. Motivi za ovu vrstu ulaganja su nekad i čisto psihološke prirode, kada pojedinci ovom vrstom ulaganja žele da produže svoju radnu aktivnost ili da dokažu i sebi i drugima da su i dalje sposobni za veoma uspešne poslovne inicijative.

Zbog pojednostavljene procedure ove vrste investicija često se nazivaju i neformalne investicije. Novac dobijen od poslovnih anđela, u poslovnom žargonu često se naziva i "pametnim novcem", zato što uz njega preduzetnik najčešće dobija iskustvo, znanje, poslovne kontakte, menadžerske savete i sva ostala znanja investitora. Poslovni anđeo je u prilici da odluči da li će se sam direktno uključiti u posao u koji ulaže, da li će biti samo mentor, savetnik, ili će pak angažovati stručnjaka koji će preduzetniku pomagati u realizaciji projekta.

Da bi privukli poslovne anđele preduzetnici i mala i srednja preduzeća treba da imaju veoma atraktivne projekte, ali i da potencijalnim investitorima uspešno prezentuju svoje poslovne ideje. Poslovni anđeli na različite načine dolaze do informacija o potencijalnim korisnicima njihovih investicija i u kontakt sa njima stupaju samostalno ili preko zastupnika (grupe, kluba ili mreže poslovnih anđela). Zbog visokog rizika investitori očekuju da u kratkom roku ostvare značajan prinos na uložena sredstva. Kapital poslovnih anđela je pogodan izvor finansiranja za preduzetnika iz sledećih razloga: a) nema povraćaja novca, za razliku od kredita, lizinga i slično, b) pored kapitala mogu da ponude znanje i iskustvo u pružanju podrške za razvoj kompanije, v) ukoliko se kompanija razvija i raste mogu biti izvor za dalja finansijska ulaganja i stabilno finansijsko poslovanje kompanije i unapređuju sistem poslovanja i rukovođenja kompanijom, itd. (United States Agency for International Development ,USAID,2012)

RIZIČNI KAPITAL. Rizični kapital kupuje ulog u preduzeću sa ciljem da, ostvari kontrolu i da, posle prve emisije akcija, i transformacije preduzeća u akcionarsko, prodajom akcija, ostvari kapitalni dobitak. Pravni oblik rizičnog kapitala je partnersko preduzeće. Najčešće preduzeća rizičnog kapitala osniva nekoliko investicionih banaka. Partneri imaju neograničenu odgovornost, ali neki od partnera mogu da imaju i ograničenu odgovornost. Preduzeće rizičnog kapitala postoji od 7 do 10 godina. Kapital se ulaže prve dve do tri godine, a prinosi se ostvaruju poslednje dve do tri godine. Osnivač preduzeća rizičnog kapitala mogu da budu i kompanije za ulaganje rizičnog kapitala u mala i srednja preduzeća, čiji nastanak i rad inicira i kontroliše nadležna državna agencija za mala i srednja preduzeća. Najveći deo rizičnog kapitala ulaže se u razvojne projekte i u komercijalizaciju inovacija. Cilj rizičnog kapitala je da ulaže u novo preduzeće, dok se preduzeće poslovno ne osamostali, kada ono može da dođe i do drugih izvora finansiranja.

SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Rizični kapital je posrednik između preduzetnika, koji imaju nove poslovne ideje i investicionih banaka i institucionalnih investitora, koji pravila tržišta kapitala ograničavaju da ulažu u preduzetničke poduhvate. Ulaganje u rizični kapital zaštićeno je na osnovu preferencijalnih akcija, sa vlasničkim pravom, pravom veta na ključne odluke, klauzulom protiv razvodljavanja kapitala i združenim investiranjem, čime se diversifikuje rizik ulaganja. (Hausman, A et al., 2005)

3.2 Finansiranje iz duga

Dugovi su jedan od osnovnih izvora finansiranja malih i srednjih preduzeća. U zemljama tržišne privrede mala preduzeća koriste: trgovačke kredite, komercijalne kredite i kredite ostalih finansijskih institucija.

TRGOVAČKI KREDITI. Trgovački krediti se koriste prilikom nabavke sirovina, opreme, i ostalih resursa, a na osnovu otvorenog računa kod dobavljača. Trgovački kredit je jedan od najvažnijih izvora finansiranja iz duga, jer nastaje kao rezultat uobičajenih pravila tržišne razmene. Mala i srednja preduzeća, koja žele da povećaju obim prodaje, mogu da se opredele za konsignacionu prodaju. Konsignaciona prodaja je vrsta trgovačkog kredita, jer se dobavljačima plaća tek kada se proizvodi prodaju, a ne u trenutku kada su nabavljeni, tj. primljeni od dobavljača.

KOMERCIJALNI KREDITI I KREDITI OSTALIH FINANSIJSKIH INSTITUCIJA. Procenjuje se da kredit, koje tradicionalne finansijske institucije odabravaju malim i srednjim preduzećima, iznosi od 25% do 60% ukupne vrednosti njihovih sredstava. Krediti za mala preduzeća su, po pravilu, skuplji, u odnosu na druge izvore finansijskih sredstava, ali oni su, u pojedinim slučajevima, i jedini dostupan izvor. (Sheedy, 2001)

Bankarski krediti. Spoznavši značaj malih i srednjih preduzeća za razvoj celokupne privrede, kao i specifičnost potreba ovih preduzeća za kapitalom, banke su razvile posebne mehanizme za pružanje usluga ovom sektoru. Usmeravanjem na kreditiranje malih i srednjih preduzeća, banke nastoje da ovim privrednim subjektima omoguće obezbeđivanje potrebnih finansijskih sredstava pod povoljnijim uslovima i na znatno brži i jednostavniji način nego što je to slučaj sa velikim poslovnim sistemima.

Kredit predstavlja ustupanje određenog iznosa novčanih sredstava korisniku (klijentu) od strane banke, uz obavezu klijenta da odobrena sredstva vrati u ugovorenom roku, uz plaćanje kamate na način i u rokovima predviđenim ugovorom o kreditu. Pravo na kredit može ostvariti podnosilac zahteva za kredit koji uz zahtev podnosi svu neophodnu dokumentaciju propisanu internim aktima banke. Banka utvrđuje kreditnu sposobnost za sve učesnike u kreditu (korisnik kredita, solidarni dužnik, i/ili jamac). Banka odobrava kredit, procenjujući uspešnost poslovanja i kreditnu sposobnost klijenta, stepen rizika, ekonomsku opravdanost plasmana, kao i obim i nivo poslovne saradnje klijenta sa bankom. Kreditni zahtev može biti odbijen, bez obaveze davanja obrazloženja podnosiocu zahteva.

Novija istraživanja pokazuju da 90% malih i srednjih preduzeća, identifikuju svoju lokalnu banku, kao glavnu finansijsku instituciju, za bankarske i ostale finansijske usluge. Komercijalni krediti su pristupačan izvor finansijskih sredstava, za mala i srednja preduzeća koja imaju vlastiti kapital kao garanciju, i koja nemaju problem sa gotovinom. Iako su mala

i srednja preduzeća značajno tržište, komercijalne banke su veoma selektivne u davanju kredita ovom sektoru. Zbog toga što se smatra da su krediti za mala i srednja preduzeća skupi za servisiranje, da su nisko rentabilni, i da ne obezbeđuju zadovoljavajuće prinose. Isto tako, banke izuzetno retko odobravaju konvencionalne kredite za osnivanje, tj. početak poslovanja malih i srednjih preduzeća, zato što, zbog zakonskih propisa, ne mogu da zaračunaju dovoljno visoku kamatu, koju nalaže visok stepen rizika kredita. Istraživanja pokazuju da krediti, koje banke odobravaju malim i srednjim preduzećima nisu, nužno, nerentabilni. Podaci pokazuju da pojedine banke, koje odobravaju kredite malim i srednjim preduzećima ostvaruju veću stopu prinosa na ukupna sredstva, u odnosu na banke koje ne kreditiraju ova preduzeća.

Kreditna linija. Mala i srednja preduzeća, koja imaju zadovoljavajući kreditni rejting, mogu, kod svoje banke, da otvore kreditnu liniju. To je finansijski aranžman u okviru koga banka odobrava preduzeću pozajmicu, tj. kredit do određenog, dogovorenog, iznosa, tokom godine u kojoj preduzeće nije imalo minus na računu.

Krediti osiguravajućih društava. Osiguravajuća društva mogu da budu značajan izvor finansiranja, posebno za mala i srednja preduzeća, koja se bave nekretninama. U većini zemalja tržišne privrede, vlasnik preduzeća može da se obrati osiguravajućem društvu direktno, ili da kontaktira njegovog agenta, ili hipotekarnu banku, sa zahtevom da mu se odobri kredit. (Ilić, 2014)

Kredit sa garancijom. Krediti sa garancijom su dugoročni krediti za mala i srednja preduzeća, za koje garanciju daju agencije za mala preduzeća. Malim preduzećima često je potreban dugoročni kredit, a većina kreditora uglavnom odobrava samo kratkoročne kredite. Agencija pomaže preduzećima da dobiju dugoročne kredite, nudeći garanciju za kredite, sa rokom otplate do 25 godina.

SPECIFIČNOSTI U OBEZBEĐIVANJU IZVORA FINANSIRANJA ZA SEKTOR MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

4. Zaključak

Savremena svetska privredna praksa pokazuje da pravo rešenje za konkurentnost na globalnom tržištu nisu niže cene, već novi proizvodi i tehnologije, za čiji razvoj su veoma važna mala i srednja preduzeća. Tako se za mala i srednja preduzeća kaže da su izvori ne samo lokalnog razvoja, već i rasta nacionalnih privreda.

Podsticanje razvoja sektora MSP definisano je kao jedan od prioritarnih ciljeva ekonomske politike Republike Srbije kroz razne programe finansijske podrške. Mala i srednja preduzeća predstavljaju značajan faktor oporavka domaće privrede, pri čemu se odraz stabilnosti finansijskih sredstava koje poseduju ogleda u zapošljavanju, izvozu, uvozu, investiranju. Mala i srednja preduzeća su važan faktor u procesu približavanja srpske privrede razvijenim tržišnim ekonomijama, kao i na putu integracije u EU.

LITERATURA

- Birovljev, J., Davidović, M., Petrović, R. (2011). Kreditna podrška malim i srednjim preduzećima u Srbiji: *Ekonomika preduzeća*. vol. 59, br. 5-6, 76-88
- Erić, D. (2003). *Finansijska tržišta i instrumenti*, 2. izdanje, Beograd: Čigoja štampa
- Erić, D., Beraha, I., Đurićin, S. (2011). Financing innovative small and medium-sized enterprises in times of crisis: *Romanian Journal of Economics*. Institute of National Economy. Bucurest, vol.33, issue 2 (42), 68-79
- Freel, M.S. (2007). Are Small Innovators Credit Rationed: *Small Business Economics*, 28 (1), 23-42
- Hausman, A. (2005) Innovativeness among small businesses: Theory and propositions for future research. *Industrial Marketing Management*, 34(8), rr 771-783
- Hausman, A, Becker & J, Brawer, R (2005). Identifying value indicators and social capital in community health partnerships: *Journal of community psychology*, volume 33. issue 6, 691-703
- Ilić, S. (2014). *Finansijski menadžment*. Zaječar: Fakultet za menadžment Zaječar
- Ilić, S., Radonjić, A., Andrić, N. (2018). Značaj sektora MSPP za privredni razvoj Republike Srbije, *Second International Scientific Conference on Economics and Management - EMAN 2018*, str 76-85, Ljubljana, Slovenija
- Krstić B., (2011). *Konkurentne strategije i finansiranje razvoja malih i srednjih preduzeća*. Bar: Fakultet za poslovni menadžment
- Krstić, B., Stanišić, T., Stojanović, M., (2012). Analysis of state and development factors of small and medium enterprise sector in Serbia: *Facta universitatis*, Vol. 9, No 3, 341-357
- Malinić, D., Milićević, V., Glišić, M (2014). Uslovljenost veličine i vitalnosti preduzeća u srpskoj privredi: *Ekonomika preduzeća*, vol. 62, br. 7-8, 121-136

- Mazzucato, M. (2013). Financing innovation: creative destruction vs. destructive creation.: *Industrial and Corporate Change*, 22(4), 873-858
- Mishkin F.S. & S.G. Eakins, (2006). *Financial Markets and Institutions*. 6th edition, Boston: Pearson – Addison Wesley
- Myers S. C. & N.S. Mayluf, (1984). Corporate Finance and Investment Decision When Firms Have Information Investors Do Not Have: *Journal of Financial Economics*, No 13, 102-114
- Pinar O., Mylenko N., & Saltane V. (2011). Small and Medium enterprises a cross - country analysis with a new data set: *Policy Research Working Paper* 5538, The World Bank
- Pokrajčić D, (2002). *Ekonomika preduzeća*, Beograd: Autorsko izdanje
- Smith J.K. & Smith R.L. (2004). *Entrepreneurial Finance*, New York: John Wiley & Sons
- Sheedy, E. (2001). Start and run profitable home: Based business. International Self-Council Press Ltd
- United States Agency for International Development (USAID) (2012) *Financing the growth of small and medium sized enterprises: Critical issues and recommendations for Serbia*. Retrieved from <http://bep.rs/documents/c3/FINANCING%20THE%20GROWTH%20OF%20SME%20-%20Critical%20>

THE SPECIFIC CHARACTERISTICS OF ENSURING FUNDS FOR SMALL AND MID-SIZE ENTERPRISES

Abstract: *Small and mid-size enterprises are a pillar of economic development not only in the Republic of Serbia but also in the EU and many other countries. Taking into account the significance of small businesses for furthering the economic development (small volume production, modest capital funds, permanently 'intense' solvency position), there are different modes of credit support they can choose from, including, by definition, a 'mix' of domestic and foreign funds along with the state financial assistance.*

The lack of finances is present in every phase of small and mid-size enterprises development, especially in the early phases of founding and growth. The paper also shows certain ways of financing small and mid-size enterprises.

Key words: *financing, economy, development, small and mid-size enterprises.*

UTICAJ ELEMENATA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NA USPEŠNOST PREDUZETNIČKOG PODUHVATA

Prof. dr Marija Radosavljević¹²³,
Prof. dr Radenko Milojević¹²⁴

Rezime: *Imajući u vidu intuitivnu prirodu preduzetnika, njegovu spontanost, upornost i izdržljivost, sklonost ka timskom radu, potrebu uspostavljanja raznovrsnih mreža i kontakata, s jedne strane, i elemente emocionalne inteligencije, s druge strane, sasvim je jasno zašto je emocionalna inteligencija poželjna karakteristika preduzetnika u savremenim uslovima. Emocionalna inteligencija donosi dobrobit preduzetnicima sa više aspekata, kao što su povećanje samosvesti, efektivnija komunikacija, bolja kontrola emocija, efektivnije identifikovanje zahteva i potreba kupaca, obezbeđenje jedinstva tima kroz unapređeno liderstvo. Zbog svega navedenog, važno je da preduzetnici budu svesni značaja emocionalne inteligencije, ali i načina i mogućnosti za njen razvoj. Cilj rada je ispitati značaj pojedinih elemenata emocionalne inteligencije u smislu njihovog uticaja na uspešnost realizacije preduzetničkog poduhvata. Empirijsko istraživanje pokazaće da li su preduzetnici u Republici Srbiji upoznati sa konceptom emocionalne inteligencije, kao i koji element emocionalne inteligencije smatraju neizostavnim za uspeh svog biznisa.*

Ključne reči: *preduzetništvo, emocionalna inteligencija, preduzetnički poduhvat, uspeh.*

Uvod

Jedan od aspekata preduzetništva koji je predmet analize od strane autora jeste i odnos između emocionalne inteligencije i preduzetničkih namera, a koji se pokazao pozitivnim i značajnim (McLaughlin, 2010). Kako preduzetnička namera vodi ka preduzetničkom ponašanju, posledično, može se reći da emocionalna inteligencija utiče i na preduzetničko ponašanje. Iz tog razloga, smatra se da uključivanje emocionalne inteligencije u nastavne programe iz oblasti preduzetništva, jeste neophodno, jer može pomoći budućim preduzetnicima da se efikasno bave rizikom i neizvesnošću preduzetničkog procesa (Fakhr Eldin, 2017).

Pojam emocionalna inteligencija prvi put se pojavio 1985. godine u naslovu doktorske disertacije Vejn Pejns (Radosavljević & Đorđević, 2016). Autori koji su među

¹²³ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, marija.radosavljevic@eknfak.ni.ac.rs

¹²⁴ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Srbija, radenko.milojevic@eknfak.ni.ac.rs

prvima pokušali da definišu i operacionalizuju pojam emocionalne inteligencije bili su i Peter Salovej (Peter Salovey) sa Univerziteta Jejl i Džon Mejer (John Mayer) sa Univerziteta Nju Hempšir. Pomenuti autori emocionalnu inteligenciju definišu kao sposobnost praćenja svojih i tuđih osećanja i emocija i upotrebu tako dobijenih informacija u razmišljanju i ponašanju (Mayer & Salovey, 1993).

Razvoj koncepta emocionalne inteligencije je, generalno posmatrano, doprineo promeni načina posmatranja emocija u odnosima između ljudi. U tom smislu, danas se mogu identifikovati dva osnovna pogleda na emocije i emocionalnu inteligenciju: tradicionalni i savremeni. Razlike između istih mogu se uočiti na osnovu Tabele 2.

Tabela 1. Viđenje emocija

Tradicionalno viđenje	Savremeno viđenje
emocije ometaju	emocije motivišu
emocije ljude čine ranjivim	emocije ljude čine ljudima od poverenja
emocije zamagljuju prosuđivanje	emocije ubrzavaju analizu
emocije se moraju kontrolisati	emocijama se gradi poverenje
emocije sputavaju tok informacija	emocije obezbeđuju povratne informacije

Izvor: Singh, D. 2006. Emotional Intelligence at Work – A Professional Guide, New Delhi: Response Books

Emocionalna inteligencija je dinamična kategorija, odnosno ona se tokom vremena može razvijati i unapređivati. Najčešće se razvija i unapređuje posmatranjem i oponašanjem uzora ili idola. To mogu biti: roditelji, nastavnici, heroji, javne ličnosti, ali i pretpostavljeni, kolege itd. U tom smislu, smatra se da emocionalna inteligencija nije urođena (genetski uslovljena), već da se stiče i uči kroz proces socijalizacije, odnosno kroz proces socijalnog učenja. Pritom treba istaći da emocionalna inteligencija ne znači da čovek uvek mora biti fin. Naprotiv, emocionalno inteligentan čovek mora biti spreman da se konfrontira drugima i da argumentovano i bez neprijatnosti brani svoje stavove, ali da mora da kontroliše svoje emocije.

1. Modeli i elementi emocionalne inteligencije

Bez obzira na relativno kratak period analize emocionalne inteligencije, definicije kojima se ovaj pojam objašnjava su brojne. Ipak, one se mogu sistematizovati u tri grupe, na osnovu kojih su formulisani određeni modeli emocionalne inteligencije. To su (Jorfi, Jorfi & Korahi, 2010):

- model sposobnosti,
- model osobina i
- kombinovani model emocionalne inteligencije.

UTICAJ ELEMENATA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NA USPEŠNOST PREDUZETNIČKOG PODUHVATA

Prema *modelu sposobnosti*, akcenat u shvatanju emocionalne inteligencije je na sposobnostima koje pojedinci poseduju kako bi upravljali emocijama. Tako prema jednom od shvatanja koje pripada ovom modelu emocionalna inteligencija uključuje sledeće sposobnosti (Mayer & Salovey, 1997):

- sposobnost identifikacije sopstvenih emocija, ali i dešifrovanja tuđih izraženih preko čovekovog lica, glasa itd. (*percepcija emocija*),
- sposobnost usmeravanja emocija radi podsticanja kognitivnih aktivnosti, kao što su razmišljanje i rešavanje problema (*korišćenje emocija*),
- sposobnost shvatanja zbog čega i na koji način se emocije javljaju, razvijaju i ispoljavaju i koje su njihove posledice (*razumevanje emocija*), i
- sposobnost ispoljavanja ili distanciranja od određenih emocija u zavisnosti od procene koliko su one korisne u datoj situaciji (*upravljanje emocijama*).

Za razliku od prethodnog modela, *model osobina* prilikom operacionalizacije emocionalne inteligencije stavlja akcenat na ličnost, tj. na određene nekognitivne osobine pojedinca kao što su: samopouzdanje, ostvarenost u životu, opšte raspoloženje i sl. Jednim od predstavnika ovog modela smatra se Bar-On (2000) koji ukazuje da emocionalnu inteligenciju čini pet komponenti i to: interpersonalna kompetencija, intrapersonalna kompetencija, adaptabilnost, upravljanje stresom i opšte raspoloženje (Bar-On, 2000). Pomenuti autor smatra da sve navedene komponente emocionalne inteligencije vode psihološkoj dobrobiti pojedinca.

Kombinovani model emocionalne inteligencije, kao treći model emocionalne inteligencije, predstavlja kombinaciju prethodna dva, tj. modela sposobnosti i modela osobina. U ovoj grupi modela najpoznatiji je Golemanov model emocionalne inteligencije. Prema Golemanu emocionalnu inteligenciju čine i nekognitivne i kognitivne sposobnosti koje omogućuju pojedincu da uspešno savladava izazove svakodnevice (Goleman, 1998). Pomenuti autor smatra da emocionalnu inteligenciju čini pet elemenata (Tabela 1).

Tabela 2. Golemanov model emocionalne inteligencije

	samosvest	odnosi se na sposobnost osobe da poseduje svest o tome šta misli i oseća
	samokontrola	odnosi se na umeće upravljanja sopstvenim emocijama i raspoloženjima
	samomotivacija	predstavlja sposobnost istrajnosti i pored suočavanja sa neuspesima koji prate svaki životni put
	empatija	predstavlja sposobnost prepoznavanja i saosećanja sa emocijama drugih osoba
	socijalne veštine	podrazumevaju sposobnost oblikovanja emocija drugih osoba

Izvor: Boyatzis, Richard, Goleman, Daniel and Rhee, Kenneth. 2000. Clustering competence in emotional intelligence: insights from the emotional competence inventory (ECI), The Handbook of emotional intelligence, Eds. Reuven Bar-On and James Parker, San Francisco: Jossey-Bass, str. 348.

Imajući u vidu intuitivnu prirodu preduzetnika, njegovu spontanost, upornost i izdržljivost, sklonost ka timskom radu, potrebu uspostavljanja raznovrsnih mreža i kontakata, s jedne strane, i elemente emocionalne inteligencije, s druge strane, sasvim je jasno zašto je emocionalna inteligencija poželjna karaktersitika preduzetnika u savremenim uslovima.

Neki autori ističu da je emocionalna inteligencija indikator uspeha broj 1, ali i da donosi dobrobit preduzetnicima na više načina: povećanje samosvesti, efektivnija komunikacija, bolja kontrola emocija, efektivnije identifikovanje zahteva i potreba kupaca, obezbeđenje jedinstva tima kroz unapređeno liderstvo (Deen, 2018). Zbog svega navedenog, važno je da preduzetnici budu svesni značaja emocionalne inteligencije, ali i načina i mogućnosti za njen razvoj.

Na osnovu Golemanovog modela emocionalne inteligencije može se zaključiti da između emocionalne i socijalne inteligencije postoji tesna veza. Naime, empatija i socijalne veštine koje su posmatrane kao komponente emocionalne inteligencije, zapravo, odražavaju socijalnu inteligenciju. Premda bi se na osnovu Golemanovog rada moglo zaključiti da je socijalna inteligencija proistekla iz emocionalne inteligencije, većina autora je na stanovištu da socijalna inteligencija, zapravo, uključuje emocionalnu inteligenciju (Salovey & Mayer, 1990). Naime, o socijalnoj inteligenciji se govorilo još 20-tih godina prošlog veka kada je Edvard Torndike socijalnu inteligenciju predstavio kao „sposobnost razumevanja i upravljanja muškarcima i ženama, dečacima i devojčicama, da bi se mudro postupalo u ljudskim odnosima“ (Thomdike, 1920). Na osnovu navedenog može se zaključiti da je koncept socijalne inteligencije „stariji“ koncept u odnosu na koncept emocionalne inteligencije i da je, zapravo, omogućio njegov razvoj.

UTICAJ ELEMENATA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NA USPEŠNOST PREDUZETNIČKOG PODUHVATA

Kao rezultat razvoja koncepta emocionalne inteligencije i njegovog sve većeg prisustva u literaturi i istraživanjima autora, postoji i treća grupa shvatanja, a to je da su emocionalna i socijalna inteligencija, zapravo, zasebni koncepti (Emmerling & Boyatzis, 2012), pa se u novije vreme govori o tzv. emocionalno-socijalnoj inteligenciji. Pod njom se podrazumeva međuzavisnost emocionalnih i socijalnih kompetencija i veština koje određuju koliko efektivno ljudi razumeju i iskazuju sebe, druge, kao i veze sa njima, ali i kako se nose sa svakodnevnim izazovima u odnosima sa drugima (Bar-On & Parker, 2000).

Bez obzira na različita mišljenja autora, a imajući u vidu da su koncepti emocionalna i socijalna inteligencija usko povezani koncepti, prihvatljivim se smatra ideja da je emocionalna inteligencija širi pojam od socijalne inteligencije, odnosno da su poslednja dva elementa emocionalne inteligencije zapravo odraz socijalne inteligencije.

2. Primena koncepta emocionalne inteligencije u preduzetništvu

Emocionalna inteligencija podrazumeva sposobnost uočavanja i razumevanja svojih i tuđih osećanja i emocija i upotrebu tako dobijenih informacija u razmišljanju i ponašanju. Činjenica je da preduzetnik obično ima određeno stručno znanje i veštine, kao i sklonost ka preuzimanju rizika, ali bez samopouzdanja i samo-motivacije njegova istrajnost može biti dovedena u pitanje.

Dobro poznavanje koncepta emocionalne inteligencije i primena znanja iz ove oblasti posebno je značajna u u svakodnevnom funkcionisanju preduzetnika. Izuzučavanje ovog koncepta, zapravo, preduzetnicima treba da pomogne da shvate kako emocije mogu „raditi za njih“.

Pored toga što je emocionalna inteligencija važna za njihov svakodnevni rad, odnosno za efektivnu saradnju i komunikaciju sa drugima, ona je važna i kada je reč o samomotivaciji, samopouzdanju, uspostavljanju kontakta sa drugim ljudima (partnerima, kupcima, dobavljačima, investitorima), samokontroli, rešavanju konflikata.

Činjenica je da preduzetnik obično ima određeno stručno znanje i veštine, kao i sklonost ka preuzimanju rizika, ali bez samopouzdanja i samomotivacije njegova istrajnost može biti dovedena u pitanje. Svaki početak je težak, a posebno početak preduzetnika kada treba dokazivati vrednost ideje i boriti se za svoje mesto na tržištu. Zato preduzetnik mora biti sposoban da uspostavi kontakte sa potencijalnim partnerima, pridobije njihovo poverenje i razvije odnose saradnje. Takođe, s obzirom na brojne stresne i konfliktne situacije kojima je izložen na svom razvojnom putu, preduzetnik mora pronaći način da kontroliše i usmerava svoje emocije i uspešno, sa pozitivnim ishodom, izađe iz svakog konflikta.

Smatra se da ljudi koji imaju razvijeniju emocionalnu inteligenciju ne samo da su uspešniji u društvu, u profesionalnom radu i braku, nego su mentalno i fizički zdraviji i otporniji na stres.

Svoju emocionalnu inteligenciju preduzetnici mogu unaprediti ukoliko uspeju da razviju sledeće veštine (Boyatzis, Goleman, & Rhee, 2000):

- *suzdržavanje od kritike* – podrazumeva da se umesto koncentrisanja na slabosti drugih, treba koncentrisati na njihove sposobnosti; kritika je opravdana samo onda ukoliko je konstruktivna i podsticajna,
- *balansiranje emocija* – podrazumeva spremnost za dijalog i rešavanje problema, otvorenost za kritike i uvažavanje tuđeg mišljenja,
- *uticaj na druge* – podrazumeva uspostavljanje komunikacije sa drugima vodeći računa o uticaju na njihova osećanja i nastojanje da se razumeju tuđe emocije,
- *upravljanje stresom* – odnosi se na mogućnost suočavanja pojedinca sa uzrokom stresa i prevazilaženje negativnih osećanja povodom toga,
- *upravljanje konfliktom* – odnosi se na sposobnost pronalaženja optimalnih i kreativnih rešenja, kojima se izbegavaju neprijateljstva između pojedinaca,
- *upravljanje besom* – podrazumeva sposobnost kontrole sopstvenih negativnih emocija i destruktivnog ponašanja.

Emocionalna inteligencija je dinamična kategorija, odnosno ona se tokom vremena može razvijati i unapređivati. Najčešće se razvija i unapređuje sa godinama, tj. sticanjem životnog iskustva, ali i posmatranjem i oponašanjem uzora ili idola. To mogu biti: roditelji, nastavnici, heroji, javne ličnosti, ali i pretpostavljeni, kolege itd. U tom smislu može se konstatovati da emocionalna inteligencija nije urođena (genetski uslovljena) kategorija, već da se stiče i uči kroz proces socijalizacije, odnosno kroz proces emotivnog i socijalnog učenja. Pritom, treba istaći da emocionalna inteligencija ne znači da čovek uvek mora biti fin, kao što se to najčešće pogrešno misli. Naprotiv, emocionalno inteligentan čovek mora biti spreman da se konfrontira drugima i da argumentovano i bez neprijatnosti brani svoje stavove. Međutim, sve to mora da radi kontrolišući svoje emocije.

3. Metodologija istraživanja

U istraživanju se pošlo od ideje da emocionalna inteligencija predstavlja značajnu karakteristiku uspešnih preduzetnika, te je cilj istraživanja utvrditi da li uspešne preduzetnike karakteriše visok nivo emocionalne inteligencije. U tom smislu, formulisane su sledeće hipoteze:

H1: Među elementima emocionalne inteligencije, postoji pozitivna korelacija,

H2: Svi elementi emocionalne inteligencije jednako su važni za uspeh preduzetnika.

Istraživanje se temelji na uzorku koji je uključivao 12 preduzetnika. Podaci su prikupljeni metodom anketiranja, pri čemu je korišćen strukturirani upitnik, koji sadrži pitanja potrebna za ocenu pet elemenata emocionalne inteligencije, kao i za ocenu uspešnosti preduzetnika.

Radi ispitivanja prve hipoteze primenjena je korelaciona analiza, realizovana pomoću SPSS programa. Rezultati korelacione analize pokazuju visok stepen pozitivne korelacije između svih elemenata emocionalne inteligencije, koji je pri tome i statistički značajan. Najveći stepen korelacije karakteriše odnos između samo kontrole i socijalnih veština (0,806), dok je najniži koeficijent korelacije između samo motivacije i socijalnih veština (0,624).

**UTICAJ ELEMENATA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NA USPEŠNOST PREDUZETNIČKOG
PODUHVATA**

Tabela 3. Korelaciona analiza elemenata emocionalne inteligencije

Elementi		S	K	M	E	SV
Samosvest (S)	Koeficijent korelacije	1,000				
	Nivo značajnosti	,				
	Veličina uzorka	12				
Samokontrola (K)	Koeficijent korelacije	,648(**)	1,000			
	Nivo značajnosti	,000	,			
	Veličina uzorka	12	12			
Samomotivacija (M)	Koeficijent korelacije	,671(**)	,714(**)	1,000		
	Nivo značajnosti	,000	,000	,		
	Veličina uzorka	12	12	12		
Empatija (E)	Koeficijent korelacije	,680(**)	,682(**)	,726(**)	1,000	
	Nivo značajnosti	,000	,000	,000	,	
	Veličina uzorka	12	12	12	12	
Socijalne veštine (SV)	Koeficijent korelacije	,657(**)	,806(**)	,624(**)	,758(**)	1,000
	Nivo značajnosti	,000	,000	,000	,000	,
	Veličina uzorka	12	12	12	12	12

Izvor: Autori

Drugi deo analize počiva na primeni višestruke linearne regresije. Regresiona analiza, takođe je sprovedena primenom SPSS programa, a rezultati su prikazani u Tabeli 4.

Tabela 4. Regresiona analiza

	Nestandardizovani koeficijenti		Standardizovani koeficijenti	t	Značajnost
	B	Std. Error	Beta		
S	,239	,019	,256	12,396	,000
K	,135	,023	,158	5,911	,000
M	,192	,020	,250	9,754	,000
E	,241	,022	,251	10,987	,000
SV	,137	,019	,179	7,239	,000

Izvor: Autori

Prema rezultatima regresione analize, uticaj svih elemenata emocionalne inteligencije na uspeh preduzetnika statistički je značajan (značajnost je u svim slučajevima jednaka 0,000). Prema koeficijentima B, može se zaključiti da je najznačajniji uticaj sledeća tri elementa: samo svesti, empatije i samo kontrole. To znači da bi preduzetnici treba posebno da vode računa o razvoju ovih elemenata emocionalne inteligencije, ukoliko žele da obezbede uspešnu realizaciju preduzetničkog poduhvata.

4. Umesto zaključka

Rezultati istraživanja nedvosmisleno ukazuju da je emocionalna inteligencija koncept sa kojim bi preduzetnici trebalo da se upoznaju, odnosno da postanu svesni da, osim tradicionalnih karakteristika, moraju razvijati i neke druge koje mogu biti jednako ili čak više značajne za njihov uspeh. Ako se samo motivacija kao karakteristika preduzetnika podrazumeva, kao i potreba razvijenosti socijalnih veština, jer su nužno upućeni da direktno komuniciraju sa akterima van granica preduzeća (dobavljačima i kupcima), onda je svakako značajan rezultat istraživanja koji pokazuje da čak i veći uticaj na uspešnost preduzetnika imaju preostala tri elementa emocionalne inteligencije. Ipak, imajući u vidu da je veličina uzorka značajno ograničenije istraživanja, poželjno je u budućem periodu značajno povećati veličinu uzorka, kako bi se rezultati mogli smatrati reprezentativnim, a ne samo informativnim.

UTICAJ ELEMENATA EMOCIONALNE INTELIGENCIJE NA USPEŠNOST PREDUZETNIČKOG PODUHVATA

LITERATURA

- Bar-On, R. (2000). Emotional and social intelligence: insights from the Emotional Quotient Inventory, u Reuven Bar-On, James Parker (ur.). *The handbook of emotional intelligence: Theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace*. San Francisco, CA: Jossey- Bass.
- Bar-On, R. E., & Parker, J. D. (2000). *The handbook of emotional intelligence: theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace*. Jossey-Bass.
- Boyatzis, R. E., Goleman, D., & Rhee, K. (2000). Clustering competence in emotional intelligence: Insights from the Emotional Competence Inventory (ECI). *Handbook of emotional intelligence*, 99(6), 343-362.
- Deen, A., (2018). 6 Ways Emotional Intelligence Serves Entrepreneurs, <https://www.liveplan.com>
- Emmerling, R. J., & Boyatzis, R. E. (2012). Emotional and social intelligence competencies: cross cultural implications. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 19(1), 4-18.
- FakhrEldin, H. (2017). The relationship between the emotional intelligence of entrepreneurs and the new venture creation: The role of age, gender and motive. *Arab Economic and Business Journal*, 12(2), 99-108.
- Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam Books.
- Jorfi, H., Jorfi, S., & Moghadam, K. (2010). Impact of emotional intelligence on performance of employees. *Postmodern Openings*, 4(4), 63-74.
- Mayer, J. D., & Salovey, P. (1993). The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 17(4), 433-442.
- Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence. *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications*, 3, 31.
- McLaughlin, E. B. (2010). The role of emotional intelligence and self-efficacy in developing entrepreneurial career intentions. In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2010, No. 1, pp. 1-5). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Radosavljević, M., & Đorđević, B. (2016). Emotional intelligence of employees-elements, development and effects. *TEME: Casopis za Društvene Nauke*, 40(3), 1069-1084.
- Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, cognition and personality*, 9(3), 185-211.
- Singh, D. (2006). *Emotional intelligence at work: A professional guide*. Sage.
- Thomdike, E. (1920). Intelligence and its uses. *Harper's Magazine*, 140, 227-235.

THE IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ELEMENTS ON ENTREPRENEURIAL SUCCESS

Abstract: *Considering the intuitive nature of entrepreneur, its spontaneity, persistence and endurance, the tendency to teamwork, the need to establish various networks and contacts, on the one hand, and the elements of emotional intelligence, on the other hand, it is quite clear why emotional intelligence is desirable entrepreneur's characteristics in modern conditions. Emotional intelligence brings different benefits to entrepreneurs, such as self-awareness, more effective communication, better emotional control, more effective identification of customers' needs, and team unity. Because of all this, it is important for entrepreneurs to be aware of the importance of emotional intelligence, as well as the ways and possibilities for its development. The aim of the paper is to examine the importance of individual elements of emotional intelligence in terms of their impact on the success of entrepreneurship venture realization. The empirical research will show whether entrepreneurs in the Republic of Serbia are familiar with the concept of emotional intelligence as well as what elements of emotional intelligence are considered as indispensable for the success of entrepreneurship.*

Key words: *entrepreneurship, emotional intelligence, entrepreneurial endeavor, success.*

SISTEM DRŽAVNE POMOĆI U OBLASTI REGIONALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

Prof. dr Boban Stojanović¹²⁵,
Doc. dr Vladan Vučić¹²⁶,
Zorana Kostić¹²⁷

Rezime: U radu se analizira razvoj i primena regulisanja državne pomoći saglasno pravu i praktičnoj primeni u Evropskoj uniji (EU). Sistem državne pomoći obuhvata inventar, monitoring, međunarodno izveštavanje i kontrolu državne pomoći kroz za to osposobljene institucije. Posebna pažnja se posvećuje državnom intervencionizmu u oblasti regionalnog razvoja. Ovaj vid državne pomoći dobija sve veći značaj zbog izraženog dejstva na konkurenciju i slobodnu trgovinu. On je regulisan pozitivnim propisima EU i multilateralnim Sporazumom o subvencijama Svetske trgovinske organizacije 1994. god. Sadržaj, pristup i primena sistema državne pomoći značajan je kako u EU, tako i u zemljama koje nameravaju da pristupe EU. U radu se ukazuje na relevantnost sistema državne pomoći u oblasti regionalnog razvoja za Srbiju u kontekstu pregovora o pridruživanja EU.

Ključne reči: Državna pomoć, zaštita konkurencije, regionalni razvoj, Evropska unija

Uvod

Svaka zemlja koja se uključuje u procese integracije sa Evropskom unijom (EU) razvija pravne norme i primenjuje pravila nadziranja, kontrole i međunarodnog izveštavanja o direktnim i indirektnim davanjima države poslovnim subjektima, sektorima ili geografskim područjima, kako bi se izbeglo nepropisno narušavanje konkurencije i obezbedili uslovi za slobodnu trgovinu. Za tu vrstu aktivnosti države u EU je u upotrebi sintagma *državna pomoć*.

Ovaj vid regulisanja, nadziranja i međunarodnog dijaloga je prisutan i u Srbiji. Razlozi za uvođenje zakonodavstva i praktičnih aktivnosti proističu prvenstveno iz unutrašnje potrebe Srbije, tj. iz interesa njenih stanovnika. Čak i površan uvid u nivo i strukturu direktnih izdataka države pokazuje da su izdvajanja države relativno velika i da je problematičan način distribucije i merenja njihovih efekata. Uz to, u postojećem sistemu državnih davanja postoji ogroman prostor za volunтарizam, korupciju i zloupotrebu radi sticanja prednosti, na primer favorizovanjem određenih tržišnih aktera, sektora ili regiona.

¹²⁵ Ekonomski fakultet, Niš, Srbija, e-mail: stojanovic@ni.ac.rs

¹²⁶ Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment "Konstantin Veliki", Niš, e-mail: vladan.vucic@gmail.com

¹²⁷ Ekonomski fakultet, Niš, e-mail: zoksinis@gmail.com

Za Srbiju je važno da se popunjavanjem pravne praznine ostvare pozitivni efekti po konkurenciju i društveno blagostanje.

Drugi razlog za regulisanje, kontrolu i obezbeđivanje javnosti državne pomoći je harmonizacija sa zakonodavstvom EU. Ugovor o osnivanju Evropske zajednice (EZ) upućuje na pojam "pomoć", iako je termin državna pomoć ušao u svakodnevnu upotrebu i pravnu terminologiju. U Svetskoj trgovinskoj organizaciji (STO) se koristi termin subvencija koji je široko objašnjen u *Sporazumu o subvencijama i kontra merama* iz 1994. godine. Termin subvencija iz STO ima isto značenje kao i termin pomoć u okviru EU. U Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) koristi se termin "državna pomoć".

U zavisnosti od nacionalnih pravnih i ustavnih zahteva, sistem državne pomoći generalno zahteva okvir specifičnog zakonodavstva kako bi se kreirale institucionalne nadležnosti i niz obaveza i prava u pogledu monitoringa i sistema izveštavanja. Time se uspostavlja *nacionalni sistem državne pomoći*. Takvo zakonodavstvo treba da osigura da državne pomoći ne ugrožavaju konkurenciju na domaćem tržištu, da se prate efekti mera državnih intervencija, da se poštuju međunarodna pravila i da se ekonomska politika usklađuje sa najboljom međunarodnom praksom.

Imajući u vidu brojne političke, pravne ili ekonomske implikacije, ne postoji jasan konsenzus i jedinstven vrednosni stav o pozitivnim ili negativnim efektima državne pomoći. Državna pomoć je generalno štetna ako doprinosi nepotrebnom trošenju javnih fondova i neefikasnoj alokaciji resursa. Vidovi te neracionalnosti su: 1) sprečavanje efikasnog funkcionisanja tržišnog mehanizma; 2) kreiranje veštačkih prednosti koje narušavaju konkurenciju i snižavaju konkurentnost; 3) generisanje kulture koja promovise zaštitničku ulogu države, tako da ekonomski subjekti rešenje za svoje poslovne probleme traže od države i 4) narušavanje sistema slobodne međunarodne trgovine.

1. Zakonski okvir sistema kontrole državne pomoći

Zakonska regulativa u Srbiji je u najvećoj meri usklađena sa važećim pravilima i propisima o kontroli državne pomoći unutar EU, što je i bila obaveza po osnovu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Zakon o regionalnom razvoju u Srbiji usvojen je 2009. godine, ali su izmene i dopune izvršene novim zakonom početkom već 2010. godine. Među osnovnim ciljevima donošenja ovog zakona su: 1) sveukupni društveno-ekonomski razvoj, 2) smanjenje regionalnih i unutar-regionalnih dispariteta, u stepenu društveno-ekonomskog razvoja, sa naglaskom na podsticanje nedovoljno razvijenih, devastiranih industrijskih i ruralnih područja i 3) povećanje konkurentnosti na svim nivoima.

Vlada Republike Srbije je formirala Komisiju za kontrolu državne pomoći odlukom od 29. decembra 2009. godine. Komisija za kontrolu državne pomoći ima pet članova, i sačinjavaju je: po jedan predstavnik iz četiri ministarstava (finansija, ekonomije i regionalnog razvoja, infrastrukture i zaštite životne sredine) i Komisije za zaštitu konkurencije, pri čemu je predstavnik ministarstva finansija predsednik Komisije za kontrolu državne pomoći, dok je predstavnik Komisije za zaštitu konkurencije njegov zamenik. Stručne i administrativne poslove za potrebe Komisije obavlja Ministarstvo finansija preko

SISTEM DRŽAVNE POMOĆI U OBLASTI REGIONALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

Uprave za trezor, dok je u okviru Sektora za ekonomiju i javna preduzeća formirana Grupa za kontrolu državne pomoći.

Imajući u vidu da se usvajanjem Zakona o kontroli državne pomoći stvara potpuno nova pravna oblast, njegov uticaj i domašaj moći će da se sagledaju tek za nekoliko godina. Stoga su javne publikacije, analize i izveštaji o dodeljenoj državnoj pomoći u Srbiji malobrojne i nedovoljno informativne.

Svaka država daje pomoć određenim firmama, sektorima ili geografskim područjima. Kontrola državne pomoći se, međutim, odnosi na ekstremnije slučajeve sa značajnim negativnim efektima, suprotno intencijama prava EU o državnoj pomoći ili Sporazuma o subvencijama u okviru STO. Da bi se određena mera identifikovala kao državna pomoć, mora se napraviti razlika između pomoći usmerene ka određenim primaocima i državnih aktivnosti koje imaju za cilj favoriziranje cele ekonomije. U drugom slučaju nema državne pomoći u smislu odgovarajućeg zakonodavstva EU.

Nadležni organ u ovoj oblasti je Komisija za kontrolu državne pomoći koja odlučuje o tome kada neka vladina mera podleže zabrani državne pomoći. U oraksi delovanja ove Komisije se primenjuje i pravilo minimalnog praga finansijske pomoći koja ne može bitno narušiti uslove konkurencije (pravilo *de minimis*).

2. Politika državne pomoći regionalnom razvoju u EU i Srbiji

Horizontalna državna pomoć se odnosi na šeme državne pomoći kojima mogu pristupiti kvalifikovane firme ili geografska područja (regioni). Horizontalne državne pomoći su kategorisane po raznim pravilima EU kao: državna pomoć za mala i srednja preduzeća (MSP), državna pomoć za zapošljavanje, regionalna pomoć, pomoć za istraživanje i razvoj, pomoć za inovacije, državna pomoć za zaštitu životne sredine, državna pomoć za rizični kapital i državna pomoć za sanaciju i restrukturiranje.

Politika regionalne pomoći ima svoju pravnu osnovu u članu 107(3) Ugovora EU. Deo (a) tog člana reguliše davanje pomoći koja promoviše ekonomski razvoj oblasti u kojima je životni standard ekstremno nizak ili u kojima postoji ozbiljna nezaposlenost. Član 107(3)(c) se odnosi na „pomoć za podršku razvoju određenih privrednih aktivnosti ili određenih privrednih oblasti u kojima takva pomoć ne utiče negativno na trgovinske uslove u stepenu koji je suprotan zajedničkom interesu”. Član 107(3)(c) se primenjuje na regione sa izraženijim opštim problemima razvoja u odnosu na druge regione u zemlji članici EU. Pomoć se usmerava na specifične regione kako bi se otkolonile regionalne razlike. Dozvoljava se pomoć koja olakšava razvoj određenih ekonomskih aktivnosti ili određenih oblasti u kojima takve pomoći ne ugrožavaju uslove konkurencije na jedinstvenom tržištu EU.

Prema novijim statističkim podacima iz EU, 68% ukupne državne pomoći u svim zemljama članicama EU su činile horizontalne pomoći (u koju ulazi regionalni razvoj, razvoj malih i srednjih preduzeća, pomoć za zaštitu životne sredine i pomoć pri zapošljavanju). Pri tome, regionalna pomoć čini samo četvrtinu pomoći koje EU dodeljuje po raznim osnovama sektorima kao što su poljoprivreda, ribarstvo i saobraćaj.

Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju Srbija je preuzela obavezu da u dogovorenom roku izradi tzv. regionalne mape po standardima NUTS (statistička nomenklatura prostornih jedinica podobnih za dodelu državne pomoći). Navedeno će omogućiti potpunu primenu kriterijuma EU za pravilno usmeravanje sredstava namenjenih regionalnom razvoju.

Regionalna državna pomoć se dodeljuje u cilju podsticanja razvoja manje razvijenih, odnosno nerazvijenih područja, odnosno regiona i usmerena je na ublažavanje strukturnih problema i regionalne neravnomernosti u razvoju. Ova kategorija podrazumeva mere koje podstiču ekonomsku aktivnost, sa ciljem smanjenja ekonomskih, prirodnih, socijalnih, demografskih u drugih razlika u tim područjima, odnosno regionima.

Na bojazan zagovornika državnog intervencionizma, koji smatraju da je podrška države privredi još uvek potrebna kako bi preduzeća postala konkurentnija, i kao bi se uključila u evropsku tržišnu utakmicu, neophodno je podsetiti da će se Srbija, prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, pet godina od potpisivanja ovog dokumenta tretirati kao "A" region. Tako će Srbija, u skladu sa pravilima EU u ovoj oblasti, kao zemlja čiji je bruto domaći proizvod (BDP) manji od 75% prosečnog BDP u EU, sa razvojnim problemima i izraženim regionalnim razlikama, sa visokom stopom nezaposlenosti i vrlo niskim životnim standardom, u tom periodu imati mogućnost da primenjuje maksimalno dozvoljeni nivo državne pomoći, naročito za regionalni razvoj. I to, pre svega, radi podsticanja investicija za otvaranje novih radnih mesta, zapošljavanje i obuku, istraživanje i razvoj, inovacije, zaštitu životne sredine i sl.

Region je statistička funkcionalna teritorijalna celina, koja se sastoji od jedne ili više oblasti, uspostavljena za potrebe planiranja i sprovođenja politike regionalnog razvoja, u skladu sa nomenklaturom statističkih teritorijalnih jedinica na nivou NUTS 2. Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica je skup pojmova, naziva i simbola, koji opisuju grupe teritorijalnih jedinica sa nivoima grupisanja i koja sadrži kriterijume po kojima je izvršeno grupisanje koji su urađeni u skladu sa standardima EU. Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica (NUTS) predstavlja jedinstveni koherentan sistem za podelu teritorija zemalja članica EU i potencijalnih kandidata, stvoren sa ciljem izrade pouz- dane i komparabilne regionalne statistike, društveno-ekonomske analize regiona i definisanja regionalnih politika Evropske unije. Po NUTS klasifikaciji razlikujemo tri nivoa teritorija:

- NUTS 1: glavni društveno-ekonomski regioni sa populacijom od 3 do 7 miliona stanovnika;
- NUTS 2: osnovni regioni za primenu regionalnih politika Evropske unije, sa populacijom od 800.000 do 3 miliona stanovnika;
- NUTS 3: mali regioni za prepoznavanje specifičnih problema.

Prema Zakonu o regionalnom razvoju, za potrebe podsticanja regionalnog razvoja Srbije uvedeno je 7 statističkih regiona: 1) Region Vojvodine, 2) Beogradski region, 3) Zapadni region, 4) Istočni region, 5) Centralni region, 6) Južni region i 7) Region Kosova i Metohije.¹²⁸ Međutim, usvajanjem izmena i dopuna Zakona o regionalnom razvoju,

¹²⁸ Zakon o regionalnom razvoju RS, str. 3.

SISTEM DRŽAVNE POMOĆI U OBLASTI REGIONALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

predviđeno je formiranje pet regiona ujednačenijih po broju stanovnika - Vojvodina, Beogradski region, region Šumadije i Zapadne Srbije, Južne i Istočne Srbije i Kosova i Metohije.¹²⁹

Prema stepenu razvijenosti, regioni se svrstavaju u dve grupe, i to: 1) u prvu grupu – regioni čiji je stepen razvijenosti 75% i iznad 75% republičkog proseka bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika, 2) u drugu grupu – regioni čiji je stepen razvijenosti ispod 75% republičkog proseka bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika.

3. Mapa regionalne pomoći

Mapiranje državne pomoći je nastalo u Nemačkoj koja je sedamdesetih godina prošlog veka uspostavila sofisticirani statistički sistem ekonomskih indikatora na regionalnom i lokalnom nivou kako bi se pokazali relativni prosperitet i nerazvijenost u odnosu na nacionalne proseke. Nemačka je inicirala uspostavljanje Regionalnog razvojnog fonda EU (ERDF) koji je trebalo da usvoji sličan metod, kako bi se ukazalo na oblasti kojima je najviše potrebno finansiranje. Tako je formirana osnova metodologije strukturalnog finansiranja od strane ERDF. Posle 1980. godine ova metodologija je prihvaćena kao osnova za kategorisanje velikih i malih regiona EU za svrhe dve glavne kategorije izuzeća iz zabrane o državnoj pomoći iz Ugovora o EZ.

Prema intencijama i prema oznakama dva relevantna paragrafa (a) i (c) člana 107, svi regioni se klasifikuju u dve grupe: *A regioni* i *C regioni*. "A regioni" se definišu kao regioni u kojima je bruto društveni proizvod (BDP) po glavi stanovnika manji od 75% od proseka u EU na NUTS II statističkom nivou.¹³⁰ Aktuelne EU smernice o ovom tipu regiona eksplicitno ukazuju da se, prema članu 107(3)(a), može smatrati kompatibilnim sa zajedničkim tržištem samo pomoć za promovisanje ekonomskog razvoja oblasti u kojima je životni standard izuzetno nizak ili u kojima postoji ozbiljna nezaposlenost. BDP po glavi stanovnika svakog regiona i prosek koji se koristiti u politikama regionalnog razvoja su određeni od strane centralnog statističkog organa EU.

"C regioni" se definišu na osnovu manjih regiona (u terminologiji EU - NUTS III) i putem pregovora sa EU. Stepem nerazvijenosti takvih regiona prvenstveno se utvrđuje na osnovu objektivnih indikatora proseka određene zemlje, a ne proseka EU. Postoji široki spektar izuzeća definisanih u članu 107(3)(c) jer se dozvoljava tretman pomoći regionima bez uslovljavanja ekonomskim uslovima propisanih u članu 107(3)(a). Tako pružena pomoć ne utiče na konkurenciju i slobodnu trgovinu, tj. nije u suprotnosti sa zajedničkim interesima EU. Ta odredba daje Komisiji pravo da ne sankcioniše pomoć namenjenu ekonomskom

¹²⁹¹²⁹ Karta regiona u Republici Srbiji može se naći na internet stranici InTERa

http://www.lokalnirazvoj.org/upload/Book/Docu-ment/2012_03/Regions_and_Cities.jpg

¹³⁰ *NUTS* je francuska skraćenica za **Nomenklatura teritorijalnih jedinica za statistiku** i predstavlja standard EU za administrativne podele geografskih područja za statističke svrhe. Uredbom (EC) br. 1059/2003 Evropskog parlamenta od 26. maja 2003. godine uspostavljaju se zajedničke klasifikacije teritorijalnih jedinica za statistiku (NUTS) OJ L 154, 21.6.2003, str. 1. NUTS nomenklatura se koristi od strane EUROSTAT kao referenca za prikupljanje, razvoj, i harmonizaciju regionalnih statistika u okviru EU i predstavlja osnovu za brojne socio-ekonomske analize regiona.

razvoju regiona zemlje članice koji su u nepovoljnijem položaju u odnosu na nacionalni prosek.

“C regioni” su definisani na osnovu metodologije koja koristi indikatore bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika prema standardu kupovne moći i prema nivou nezaposlenosti. Kako bi se potvrdila prava interna nerazvijenost koriste se dva praga. Regioni na nivou definicije NUTS-III moraju imati BDP po glavi stanovnika ispod 85% ili nivo nezaposlenosti veći za 50% od nacionalnog proseka.

Regionalnu mapu pomoći zemlje članice čine: 1) popis regiona koji su kvalifikovani za pomoć, 2) obim i disperzija regionalnog ulaganja i 3) pragovi takve pomoći odobrene za svaki region. Regionalna mapa pomoći takođe definiše regione podobne za dodeljivanje drugih oblika pomoći prema različitim smernicama EU. Komisija usvaja regionalne mape pomoći za svaku zemlju članicu koje postaju integralni deo Smernica o regionalnoj pomoći i imaju obavezujuće dejstvo. Uspostavljanje mape regionalne pomoći je preduslov za dodelu regionalne pomoći. Odluka Komisije o mapi regionalne pomoći za konkretnu zemlju članicu definiše:

- regione koji su kvalifikovani za regionalnu pomoć
- maksimalne obime pomoći

Mapa regionalne pomoći takođe definiše regione koji su kvalifikovani da dodeljuju pomoć preduzećima. Šeme operativne pomoći (pomoći za tekuće poslovanje) nisu obuhvaćene mapama regionalne pomoći i procenjuju se za svaki pojedinačni slučaj na osnovu notifikacije zemlje članice. Regioni sa manje od 75% od prosečnog BDP *per capita* u zemljama članicama EU su kvalifikovani za najviše stope učešća u ulaganjima prema članu 107(3)(a) (između 30% i 50%), kao i za operativnu pomoć. Regioni sa više od 75% proseka BDP *per capita* u EU, zemlje članice mogu alocirati regionalnu pomoć po nižim stopama (između 10% i 15%) prema članu 107(3)(c) Ugovora oblastima koje zemlje članice mogu definisati u skladu sa sopstvenom politikom regionalnog razvoja. Stope pomoći se mogu povećati u svim oblastima koje primaju pomoć za 20% ako se pomoć daje malim preduzećima, a za 10% ako se pomoć daje srednjim preduzećima.

Pomoć treba da podržava regionalni razvoj na tri osnovna načina: 1) finansijskom i nematerijalnom podrškom početnim investicijama, 2) kreiranjem novih radnih mesta i 3) obezbeđivanjem operativne pomoći (pomoći za tekuće poslovanje).

Početna investicija je investicija u materijalnim i nematerijalnim sredstvima koja su namenjena 1) otvaranju novih preduzeća (*start-up*), 2) proširenju postojećeg poslovanja, 3) diverzifikaciji rezultata poslovanja na nove, dodatne proizvode (proširenje asortimana).

U kreiranju radnih mesta kroz neto porast broja uposlenih treba da budu ispunjeni specijalni uslovi: 1) održavanje investicije i radnih mesta na minimalno 5 godina (za mala i srednja preduzeća 3 godine) i 2) lično učešće primaoca pomoći projektu od najmanje 25%. Ekonomski razvoj regiona koji su kvalifikovani za regionalnu pomoć je često usporen relativno niskim kapacitetom preduzetništva i kvalifikovanih ljudskih resursa, što se manifestuje malim brojem novoosnovanih preduzeća. Kako bi se pružila podrška novim preduzećima, smernice EU predviđaju novu vrstu podrške za novoosnovana preduzeća. Da

SISTEM DRŽAVNE POMOĆI U OBLASTI REGIONALNOG RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

bi se izbegao neprihvatljiv rizik od ugrožavanja konkurencije, pomoć bi trebalo da bude striktno ograničena na mala i srednja preduzeća i mora biti ograničenog iznosa. Uz to, pomoć bi trebalo postepeno smanjivati.

Operativna pomoć je usmerena na smanjenje trenutnih troškova firme. Ona se izuzetno dodeljuje regionima iz člana 107(3)(a) ako su zadovoljeni sledeći kriterijumi: 1) opravdanost njenog doprinosa regionalnom razvoju i 2) nivo pomoći treba da korespondira sa nedostacima koje treba tom pomoći ublažiti. Dodatni uslovi za operativnu pomoć su: 1) izuzeće sektora finansijskih usluga, osim ako se takva pomoć ne odnosi na šeme koje su otvorene za sve sektore, 2) privremenost i smanjivanje tokom vremena, 3) fleksibilnost režima za najudaljenije i devastirane regione, 4) isključenje stimulacije i promocije izvoza.

Preduzeća registrovana u regionima koji su kvalifikovani za odstupanje od generalnog pravila iz člana 107(3)(a) Ugovora mogu primiti maksimalno 3 miliona evra, dok preduzeća sa mestom registracije u regionima koji su kvalifikovani za izuzeća u članu 87(3)(c) 2 miliona evra tokom 5 godina. Pomoć je namenjena pokrivanju stvarnih troškova prilikom osnivanja i razvoja preduzeća u toku 5 godina nakon odobrenja. Troškovi koji su dozvoljeni za pomoć su operativni troškovi, kao što su plate, kamate na kredite ili naknade za najam opreme. Obim pomoći ne može preći 25% ukupne vgređnosti investicija u slučaju preduzeća u "C" regionima" i 35% u "A" regionima.

4. Notifikacija, monitoring i pravila o kumulaciji pomoći regionalnom razvoju

Notifikacija državne pomoći je potrebna kad su u pitanju: 1) netransparentne šeme pomoći, 2) šeme namenjene specifičnim sektorima, 3) šeme koje omogućavaju operativnu pomoć, 4) šeme koje omogućavaju pomoći koje se ne odnose na investicije ili konsalting za novoosnovana mala preduzeća, 5) regionalne pomoći dodeljene velikim investicionim projektima na osnovu postojećih šema pomoći, 6) *ad hoc* regionalna pomoć i 7) pomoći ekonomskim subjektima protiv kojih postoji prethodna odluka Komisije zabrani državne pomoći.

U slučaju kada zemlja članica odluči da pomoć u okviru jedne šeme kombinuje sa pomoći u okviru drugih šema, ona mora navesti metod kojim će osigurati pravila kumulacije. Kako bi se izbeglo prekoračenje maksimalnih dozvoljenih obima pomoći, pomoć za regionalne investicije se ne može kumulirati sa *de minimis* podrškom.

Monitoring je deo sistema državne pomoći koji omogućuje praćenje svih aktivnosti država vezanih za regionalni razvoj. Neophodna je stroga kritička procena ukupnih efekata državne pomoći regionalnom razvoju. U teoriji i praksi primene državne intervencije moraju biti simultano uzete u obzir proregionalne i prokonkurentne dimenzije politike državne pomoći. Ostvarivanje balansa između dve potencijalno suprotstavljene politike nije uvek lako.

5. Zaključak

Koncept regulisanja državne pomoći postavlja pitanje večite potrage za balansom između izvršavanja tradicionalnih finansijskih funkcija vlade i pojačano obavezujućim pravilima EU vezanim za razvoj i jačanje jedinstvenog tržišta. Ovakav pristup EU je u skladu

sa jednim od suštinskih ciljeva njenog formiranja - prevencijom narušavanja konkurencije i trgovine među državama članicama. U nedostatku jedinstvene ekonomske politike ili konsenzusa o potpunoj uniformnosti poreske politike, EU je kreirala pravila i procedure vezane za davanje državne pomoći kako bi obezbedila punu primenu zaštite konkurencije na jedinstvenom tržištu.

Problem delikatnog balansiranja između Komisije i država članica po pitanju državne pomoći i suvereniteta u ekonomskoj politici je vidljiv iz porasta slučajeva iz oblasti državne pomoći, žalbi pred Evropskim sudom pravde, te obima neprijavljenih slučajeva državne pomoći i problema povraćaja nelegalne državne pomoći. Reforma propisa o državnoj pomoći ponovo otvara ovo pitanje i stoga će biti važno da Srbija pažljivo prati debatu i inicijative Evropske komisije, obuhvaćene „Akcionim planom o državnoj pomoći“ u njenoj potrazi za „manjom i bolje ciljanom državnom pomoći“ u godinama koje dolaze.

Samom prirodom procesa stabilizacije i pridruživanja, Srbija je već uključena u ovu debatu. U poredo sa iskazanim razumnim smanjenjem nivoa državne pomoći u EU poslednjih godina, proces stabilizacije i pridruživanja zahteva od potencijalnih kandidata da usvoje režim i primene pravila, prakse i pristupe državnoj pomoći pre formalnog članstva u EU. Ova pravila državne pomoći rezultat su dugog iskustva u rešavanju problema balansa između ekonomskog suvereniteta država članica i potrebe da se zaštiti konkurencija i trgovina na zajedničkom tržištu. Pored toga, sama pravila se menjaju. Sve ovo će postaviti posebne izazove pred Srbiju u potrazi za izbalansiranim pristupom koji će funkcionisati u skladu sa nasleđem i koji će biti efektivno koordinisan sa kratkoročnim i dugoročnim zahtevima ekonomskog razvoja zemlje. Uspostavljanje ovakvog regulatornog sistema i sistema izveštavanja je neophodno za zaštitu konkurencije, razvoj trgovine i buduće međunarodne ekonomske odnose Srbije.

S obzirom da se Srbija priprema na učlanjenje u STO i status zemlje članice EU, postavljaju se zahtevi preduzimanja i implementacije regulatorne kontrole države koja će biti kompatibilna sa preovlađujućim međunarodnim pravilima o državnoj pomoći. Ovi zahtevi stvaraju nove uslove za povećanje konkurentnosti u oblastima kao što su strane direktne investicije, međunarodna trgovina, stvaranje i razvoj nacionalnih prioriteta ekonomskog razvoja, privatizacija, sanacija i restrukturiranje firmi ili industrijskih grana, razvoj politike pomoći malim i srednjim preduzećima, regionalni razvoj. Sve to treba biti kombinovano sa sprovođenjem propisa o zaštiti konkurencije, kao i sa ekonomskom opravdanošću napora države da pomogne poslovnim subjektima, sektorima ili regionima. Mere državne pomoći su tako postale još važniji i zahtevniji deo priprema za pristupanje EU.

Sofisticirani sistem monitoringa i kontrole državne pomoći donosi niz važnih prednosti. U osnovi, namera ovog sistema je pozitivan uticaj na uslove konkurencije na domaćem tržištu. Sistem pomaže integraciji tržišta i doprinosi harmonizaciji različitih delova ekonomske politike. Na taj način se ublažava ili eliminiše konfliktnost ciljeva državne intervencije i pomaže izbegavanju nekoordinisane ili neefikasne javne potrošnje. Kontrola državne pomoći doprinosi modernizaciji, ekonomskom razvoju i privlačenju stranih investicija u skladu sa najboljim međunarodnom praksom. Važan efekat sistema je unapređenje procesa integracije u EU i pristup u STO.

LITERATURA

- Adžić, S. (2009). *Regionalna ekonomija Evropske unije*. Novi Sad: Prometej.
- Dolićanin, Ć., Kajan, E., Randjelović, D., Stojanović, B. (Eds.) (2015). *Handbook of Research on democratic Strategies and Citizen-Centered E-Government Services*. Hershey PA: IGI Global.
- Jakopin, E., Perišić, A., (2010). *Efekti integracije Srbije u EU na regionalni razvoj*, Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju.
- Komisija za kontrolu državne pomoći (2017). *Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji 2016. godine*. Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2017). *Regioni u Republici Srbiji 2017*. Beograd: Republički zavod za statistiku
- Stojanović, B., Zdravković, D. (2015). Izazovi tranzicionog i integracionog inženjeringa u Republici Srbiji, u: Arandjelović, Z., Marinković, S. (Ed.) *Antikrizne politike i postkrizni procesi: izazovi ekonomske nauke*. Niš: Ekonomski fakultet, 229-242.
- Stojanović, B., Kostić, Z., Šaranović, J. (2015). Efikasnost rada institucija u oblasti zaštite konkurencije u Republici Srbiji, U: Leković, V. (Ed.) *Institucionalne promene kao determinant privrednog razvoja Srbije*. Kragujevac: Ekonomski fakultet, 199-214.
- Stojanović, B., Stanišić, T. (2015). Sektorska državna pomoć u Evropskoj uniji i nekim zemljama Zapadnog Balkana, *Ekonomske teme*, 53 (3), 335-347.
- Stojanović, B., Stanišić, T., Radivojević, V. (2013). Institucionalni kapaciteti sistema kontrole državne pomoći u EU i Republici Srbiji. U: Leković, V. (Ed.) *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja*. Kragujevac: Ekonomski fakulte, 81-89.
- Stojanović, B. (2010). Državna pomoć: stanje regulative i perspektive implementacije, *Ekonomika preduzeća*, mart-april, 121-131.
- Stojanović, B. (2013). *Tržište Evropske unije*. Niš: Ekonomski fakultet.
- Strategija regionalnog razvoja republike Srbije za period od 2007. do 2012. godine*. (2007). Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica* (2010). Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije br. 109/2009 i 46/2010).
- Veselinović, P. (2013). *Nacionalna ekonomija*. Kragujevac: Ekonomski fakultet.
- Yermekbayeva, B., Stojanović, B., Kazbekova Zh. (2015). State Support of Small and Medium Business: EU Experience and Policy in the Republic of Kazakhstan, *Euroasian Journal of Social Sciences and Humanities*, 2, 54-61.
- Zakon o kontroli državne pomoći* (2009). Beograd: Službeni glasnik R. Srbije 51/09.
- Zakon o regionalnom razvoju*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015.

STATE AID SYSTEM IN THE FIELD OF REGIONAL DEVELOPMENT IN SERBIA

Abstract: *This article analyses the development and application of state aid in accordance to the regulations and the practical application in the European Union. State aid system includes inventory, monitoring, international reporting and state aid control through the institutions. Special attention is paid to the state interventionism in regional development sector. This type of state aid gets even bigger importance due to the expressed influence on the competition and free trade. It is regulated by the positive EU regulations and the 1994 WTO Subvention Agreement. Content, approach and application of the state aid system has a great importance in both EU and countries intending to join EU. The article describes the relevance of state aid system in the area of regional development in Serbia, in the context of the Negotiation with EU.*

Key words: *state aid, competition policy, regional development, European Union,*

UTICAJ NEZAPOSLENOSTI STANOVNIŠTVA NA MIGRACIONE TRENDOVE U REPUBLICI SRBIJI

**Prof. dr Biljana Đorđević¹³¹,
Prof. dr Maja Ivanović-Đukić¹³²,
Истраживач приправник, докторанд Sandra Milanović¹³³**

Rezime: *Republika Srbija se godinama unazad suočava sa negativnim migracionim trendovima kako na unutrašnjem, tako i na spoljašnjem planu. Jedan od razloga ovih pojava je nemogućnost pronalaska zaposlenja radno sposobnog stanovništva. Iako spoljne migracije predstavljaju gubitak intelektualnog kapaciteta zemlje, unutrašnje migracije imaju iste efekte, ali u vidu gubitka investicija u stanovništvo jednog regiona. Imajući u vidu da je stanovništvo nosilac ekonomskog razvoja, cilj rada jeste isticanje nezaposlenosti stanovništva kao razloga za napuštanje manje razvijenih regiona, kao što je Region Južne i Istočne Srbije, i predlaganje mera za ublažavanje ovog negativnog migracionog trenda.*

Ključne reči: *eksterne migracije, interne migracije, nezaposlenost, mere.*

Uvod

Problem sa kojim se Republika Srbija (u daljem tekstu Srbija) suočava nisu samo eksterne migracije, već u poslednje vreme i interne, koje se manifestuju u napuštanju sela i manjih gradova i preseljnjem u veće urbane centre. Ova pojava kao svoju neposrednu posledicu ima drastično smanjene broja stanovnika u nekim oblastima, a u nekim krajevima i potpun nestanak stanovništva. Paralelno sa smanjenjem broja stanovnika u pojedinim regionima smanjuje se, međutim, i njihov intelektualni kapacitet, kao ekonomska snaga, što se dugoročno posmatrano, negativno odražava i na razvoj zemlje kao celine (Đorđević et al., 2016, str. 256).

Polazeći od činjenice da interne migracije postaju sve veći problem ove zemlje, cilj rada je ukazivanje na značaj faktora nezaposlenosti stanovništva kao pokretača internih migracija. Radom se želi naglasiti činjenica da visoka stopa nezaposlenosti u pojedinim regionima Srbije dovodi do internih migracija koje za posledicu imaju negativan migracioni saldo u tim regionima i smanjenje ekonomskog potencijala tih regiona. Pored toga, u radu

¹³¹ Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija; biljana.djordjevic@eknfak.ni.ac.rs

¹³² Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Srbija; maja.djukic@eknfak.ni.ac.rs

¹³³ Univerzitet u Nišu, Inovacioni centar, Srbija; sandramilanovic89@yahoo.com

su predloženi mehanizmi i mere kojima se može uticati na smanjenje broja stanovnika koji bi želeli da napuste region ili državu u kojoj žive.

Rad je strukturiran tako da nakon uvoda slede tri segmenta: prvi, koji se odnosi na kretanje glavnih pokazatelja na tržištu rada u Srbiji i na regionalnom nivou; drugi, koji je posvećen je internim migracionim trendovima tokom četvorogodišnjeg perioda u Srbiji i treći, u kome su date preporuke za zaustavljanje negativnih internih migracija na međuregionalnom nivou u Srbiji.

1. Osnovni pokazatelji na tržištu rada u Srbiji – regionalni aspekt

Kako bi se stekao u uvid u karakteristike tržišta rada u Srbiji neophodno je pratiti i analizirati osnovne pokazatelje koje se na tržište rada odnose, a to su: stopa nezaposlenosti, stopa zaposlenosti, stopa aktivnosti i stopa neaktivnosti, kako na državnom, tako i na regionalnom nivou. U tom smislu, sledeća tabela pokazuje kretanje ovih pokazatelja koji se odnose na lica radnog uzrasta, odnosno na lica starosti između 15 i 64 godina.

Tabela 1: Kretanje osnovnih pokazatelja na tržištu rada Srbije za lica radnog uzrasta (15–64), 2014–2017. godine

Indikator	Godina			
	2014.	2015.	2016.	2017.
Stopa nezaposlenosti	19,9	18,2	15,9	14,1
Stopa zaposlenosti	50,7	52,0	55,2	57,3
Stopa aktivnosti	63,3	63,6	65,6	66,7
Stopa neaktivnosti	36,7	36,4	34,4	33,3

Izvor: RZS, Anкета o radnoj snazi, <http://www.stat.gov.rs> (pristupljeno 13.2.2019.)

Na osnovu Tabele 1 može se zaključiti da se stopa nezaposlenosti u posmatranom periodu u Srbiji postepno smanjivala, odnosno da je sa 19,9%, koliko je iznosila u 2014. godini smanjena na 14,1%, koliko je iznosila u 2017. godini. Podaci, takođe, pokazuju da je stopa zaposlenosti u istom period porasla sa 50,7% na 57,3%. Ista tabela pokazuje i da je stopa aktivnosti u posmatranom periodu značajno porasla. Tačnije, porasla je za 3,4 procentna poena, dok se stopa neaktivnosti smanjila za isto toliko.

U cilju sticanja adekvatnog uvida u kretanja na tržištu rada Srbije, uvek je korisno pratiti osnovne pokazatelje sa tog tržišta i po pojedinim regionima. U tom kontekstu najpre treba poći od činjenice da regionalizacija Srbije prema nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ) podrazumeva postojanje dva regiona NSTJ 1 nivoa: Srbija – sever i Srbija – jug, kao i pet regiona NSTJ 2 nivoa: Beogradski region, Region Vojvodine (koji pripadaju regionu Srbija – sever), Region Šumadije i Zapadne Srbije, Region Južne i Istočne Srbije i Region Kosova i Metohije (koji pripadaju regionu Srbija – jug) (Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica „Službeni glasnik

**UTICAJ NEZAPOSLENOSTI STANOVNIŠTVA NA MIGRACIONE TRENDOVE U REPUBLICI
SRBIJI**

RS“, br. 109/2009 i 46/2010). Napred pomenuti pokazatelji posmatrani na regionalnom nivou prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2: Kretanje osnovnih pokazatelja na tržištu rada za lica radnog uzrasta (15–64) u Srbiji po regionima, 2014–2017. godine

<i>Indikator</i>	<i>Godina</i>	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
Stopa nezaposlenosti	2014.	17.4	20.3	19.2	23.3
	2015.	18.9	16.9	17.8	19.7
	2016.	15.9	15.5	15.7	16.8
	2017.	13.5	12.4	14.6	16.2
Stopa zaposlenosti	2014.	52.8	50.5	52.0	47.0
	2015.	53.0	51.7	53.0	49.7
	2016.	56.9	54.4	55.8	53.3
	2017.	60.3	57.2	57.2	54.2
Stopa aktivnosti	2014.	63.9	63.3	64.3	61.2
	2015.	65.4	62.3	64.5	61.9
	2016.	67.7	64.3	66.2	64.0
	2017.	69.7	65.3	67.0	64.7
Stopa neaktivnosti	2014.	36.1	36.7	35.7	38.8
	2015.	34.6	37.7	35.5	38.1
	2016.	32.3	35.7	33.8	36.0
	2017.	30.3	34.7	33.0	35.3

Izvor: RZS, Anketa o radnoj snazi, <http://www.stat.gov.rs> (pristupljeno 13.2.2019.)

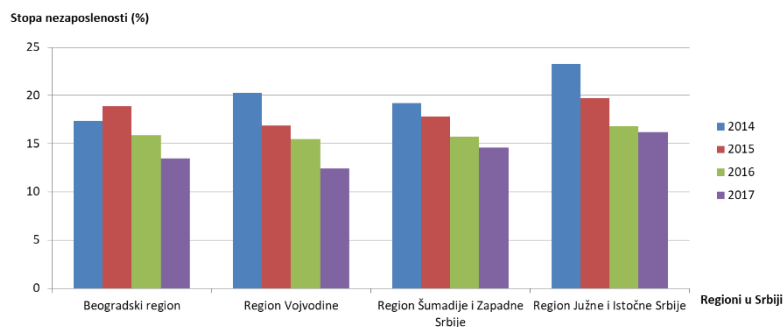
Napomena: Bez podataka za AP Kosovo i Metohija

Tabela 2 pokazuje da je u regionu Beograda stopa zaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15-64 godina) u posmatranom period uvek bila iznad republičkog proseka. Sa druge strane, u Regionu Južne i Istočne Srbije ovaj pokazatelj je uvek bio ispod godišnjeg republičkog proseka, pa je 2017. godine bio na nivou od 54,2%, dok je u preostala dva regiona iste godine bio blizu proseka, odnosno 57,2%.

U pogledu stope aktivnosti, Beogradski region uvek je imao nadprosečne vrednosti u poređenju sa republičkim, ali i sa pokazateljima preostala tri regiona. Godine 2017. Beogradski region imao je za čak 3 procentna poena veću stopu aktivnosti (69,7%) u odnosu na republički prosek (66,7) i za 5 procentnih poena od Regiona Južne i Istočne Srbije (64,7%). Gotovo ista je situacija i sa stopom neaktivnosti. Republički prosek za stopu neaktivnosti je 33,3%, za Beogradski region 30,3%, a za Region Južne i Istočne Srbije 35,3% za 2017. godinu. Region Vojvodine i Region Šumadije i Zapadne Srbije prema pokazateljima aktivnosti i neaktivnosti kreću se oko republičkog proseka, međutim najveći dispariteti prisutni su kod druga dva pomenuta regiona.

Razlike u stopi nezaposlenosti po regionima i godinama posmatranja mogu se još jasnije uočiti na osnovu sledećeg grafika.

Grafik 1: Stopa nezaposlenosti za lica radnog uzrasta (15–64) u Srbiji po regionima, period 2014-2017. godine

Izvor: Prikaz autora na osnovu RZS, <http://webrzs.stat.gov.rs> (pristupljeno 10.2.2019.)

Napomena: Bez podataka za AP Kosovo i Metohija

Osim što se na osnovu Grafika 1 može zaključiti da je Beogradski region imao najniže stope nezaposlenosti u poređenju sa drugim regionima, upečatljivo jeste i to da Region Južne i Istočne Srbije imao evidentno veće godišnje stope nezaposlenosti nego ostali region i u Srbiji. Iako podaci na Grafiku 1 upućuju na pozitivne trendove u kretanju broja nezaposlenih stanovnika i u ovom regionu, uporedivši ih sa republičkim prosekom i podacima za Beogradski region, može se zaključiti da je stopa nezaposlenosti u ovom regionu i dalje daleko veća.

U prilog potrebe da se detaljnije sagledaju tendencije na tržištu rada Srbije data je i naredna tabela koja pokazuje regionalnu strukturu ukupnog broja nezaposlenih radnog uzrasta (15– 64 godine).

**UTICAJ NEZAPOSLENOSTI STANOVNIŠTVA NA MIGRACIONE TRENDOVE U REPUBLICI
SRBIJI**

Tabela 3: Broj nezaposlenih po starosnim grupama i regionima, 2017. godina (u 000)

Starosne grupe	Srbija - sever	Beogradski region	Region Vojvodine	Srbija - jug	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
15-24	35.3	15.0	20.3	37.0	20.4	16.6
25-34	67.8	36.1	31.7	72.3	41.1	31.1
35-44	48.5	25.7	22.7	54.4	29.7	24.6
45-54	35.2	17.4	17.8	40.6	22.0	18.6
55-64	20.3	11.0	9.3	21.5	11.7	9.8
Ukupno (15-64)	207.1	105.2	101.8	225.8	124.9	100.7

Izvor: Prikaz autora na osnovu RZS, <http://webrzs.stat.gov.rs> (pristupljeno 24.2.2019.)

Napomena: Bez podataka za AP Kosovo i Metohija

Na osnovu podataka iz Tabele 3, može zaključiti da je Region Srbija – jug 2017. godine imao 18,7 hiljada nezaposlenih lica više nego region Srbija – sever. U Regionu Šumadije i Zapadne Srbije nezaposleno je 124,9 hiljada ljudi, dok je taj broj u Regionu Južne i Istočne Srbije iznosio 100,7 hiljada, što je razlika od čak 24,2 hiljade nezaposlenih. Poređenjem broja nezaposlenih u regionima koji pripadaju severnom regionu, razlike nisu toliko drastične kao u južnim regionima. Analizom starosne strukture nezaposlenih po regionima, zapažena je razlika u broju nezaposlenih lica starosti 25-34 godine. U svim regionima ova grupa nezaposlenih čini oko 30% ukupnog broja nezaposlenih. Ne začuđuje podatak da kada se radi o internim migracijama, stanovništvo ovih godina starosti čini najveći broj onih koji su skloni preseljenju zarad pronalaska posla u drugom regionu.

2. Osnovne dimenzije migracija u Srbiji

Kao što je napred navedeno, Srbija se dugi niz godina suočava sa negativnim migracionim saldonom i u pogledu internih i u pogledu eksternih migracija. Kada je reč o eksternim migracijama, podaci dobijeni popisom stanovništava 2011. godine pokazuju da Srbiju u prethodnom desetogodišnjem periodu napustilo 4,2% ukupnog broja stanovnika (Stanković, 2014, str. 20). Ovo je bio drugi najveći procenat eksternih migracija prema popisima od 1971. do 2011. godine. Najveći broj stanovnika Srbije emigrirao je prema popisu iz 2002. godine u iznosu od 5,3% (Stanković, 2014, str. 20).

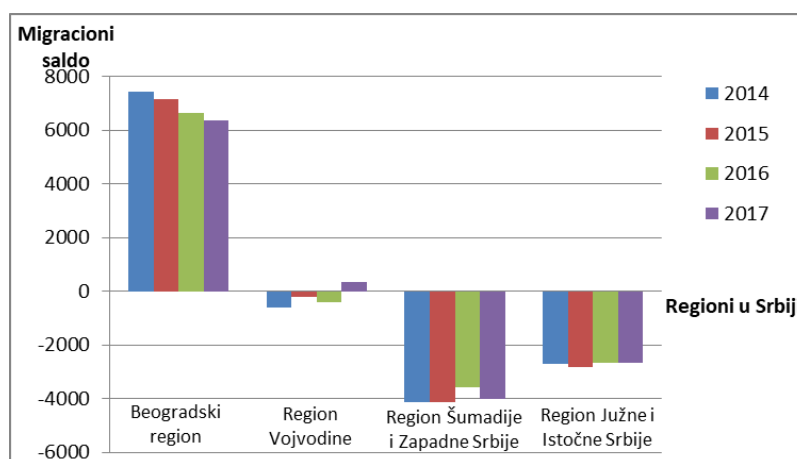
Bliže podatke o eksternim migracijama možemo dobiti ukoliko analizu “spustimo” na regionalni nivo. Naime, ukoliko analizu vršimo na internom nivou u Srbiji, može se zaključiti da region Srbija – jug učestvuje sa 69% u ukupnom broju migranata koji su se preselili u inostranstvo, dok region Srbija – sever ima učešće od 31%. Takođe, koristan podatak može

biti i to što je iz Regiona Južne i Istočne Srbije 35,38% stanovnika od ukupnog broja stanovnika napustilo Srbiju radi preseljenja u inostanstvu (6,65%) (Stanković, 2014, str. 30).

Srbija, međutim, nema samo problem sa velikim eksternim migracijama, već ima i nepovoljne interne migracione trendove. Interne migracije se manifestuju u napuštanju sela i gradova i odlasku u velike urbane sredine, kao što su Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac, Subotica i dr. Posledice se primećuju u vidu smanjenja populacije malih gradova i izumiranja određenih sela. Sa aspekta budućeg ekonomskog razvoja i demografske strukture ovih oblasti, interne migracije negativno utiču na ove dimenzije.

Naredni grafik prikazuje u kom smeru se poslednjih godina kreću interne migracije u Srbiji.

Grafik 2: Unutrašnje migracije stanovništva starosti 15-64 godina u R. Srbiji, period 2012-2016. godine

Izvor: Prikaz autora na osnovu Republičkog zavoda za statistiku, <http://webrzs.stat.gov.rs> (pristupljeno 24.2.2019.)

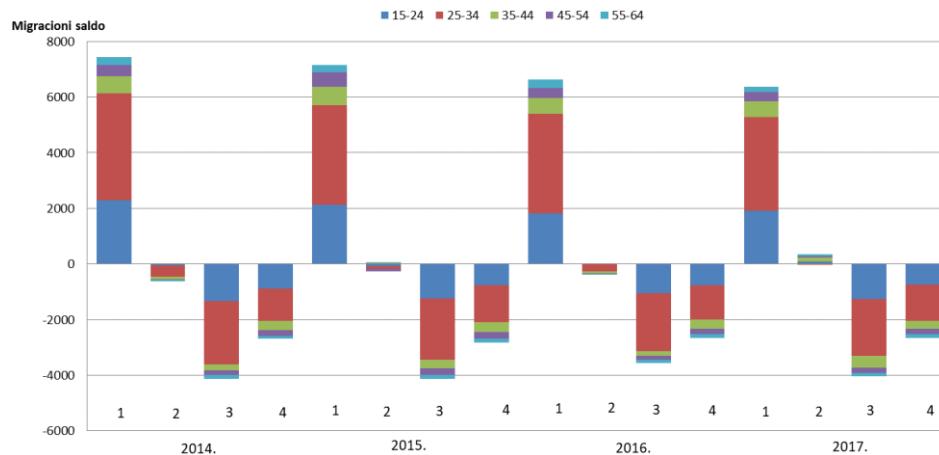
Napomena: Bez podataka za AP Kosovo i Metohija

Grafik 2 pokazuje da je Beogradski region u posmatranom periodu imao pozitivan migracioni bilans. Međutim, Region Vojvodine kao deo regiona Srbija – sever imao je pozitivan rezultat u pogledu internih migracija samo 2017. godine u iznosu od 337 stanovnika, nasuprot Beogradskom regionu koji je imaju pozitivan rezultat sa 6.359 stanovnika iste godine. Grafikon 2, takđe, pokazuje da preostala dva regiona imala negativan saldo kada se radi o internim migracijama. Najveći broj stanovnika preselio se iz Regiona Šumadije i Zapadne Srbije (u proseku -3964 stanovnika godišnje), a zatim iz Regiona Južne i Istočne Srbije (u proseku -2710 stanovnika godišnje).

Da bi se sagledao potencijal za budući ekonomski razvoj regiona, korisno je u analizu uključiti i starosnu strukturu stanovništva koje čini saldo internih migracija u nekom od regiona, što prikazuje Grafik 3.

UTICAJ NEZAPOSLENOSTI STANOVNIŠTVA NA MIGRACIONE TRENDOVE U REPUBLICI SRBIJI

Grafik 3: Unutrašnje migracije stanovništva Srbije po godinama starosti i regionima, 2014-2017.godine

Izvor: Prikaz autora na osnovu Republičkog zavoda za statistiku, <http://webrzs.stat.gov.rs> (pristupljeno 24.2.2019.)

Napomena: 1 – Beogradski region; 2 – Region Vojvodine; 3 – Region Šumadije i Zapadne Srbije; 4 – Region Južne i Istočne Srbije; Bez podataka za AP Kosovo i Metohija

Na osnovu Grafika 3 može se zaključiti da postoji vrlo nepovoljan trend koji se odnosi na najbrojniju grupu stanovništva starosti 25-34 godine obzirom da je ova grupa u najvećoj meri napustila regione Srbija – jug preselivši se u region Srbija – sever, kao i da je ova grupa praćena populacijom stanovništva starosti između 15 i 24 godine. Te dve grupe stanovništva koje trebaju biti nosioci ekonomskog razvoja regiona na jugu Srbije kreću se, dakle, ka severu zemlje, napuštajući već ionako nerazvijene regione. Pored ove nepovoljne posledice internih migracija u Srbiji, postoji još jedna u pogledu buduće demografske strukture regiona u Srbiji. Seljenjem stanovništva starosti 15-34 godine, Region Šumadija i Zapadna Srbija i Region Južne i Istočne Srbije gube populaciju od koje se očekuje da stvara i uvećava svoju porodicu.

Napred navedeni podaci pokazuju da neki regioni (Srbija – jug) gube veliki deo stanovništva u korist drugih regiona (Srbija – sever) koji dobijaju tu radnu snagu. Smatra se da bi ova migracija bila još izraženija da nema određenih prepreka koje se manifestuju u dejstvu sledećih faktora:

zamke siromaštva (pojedinci koji su spremni na preseljenje nemaju dovoljno sredstava da to učine iako očekuju finansijske koristi);

migracione udaljenosti koje stvaraju troškove transporta i preseljenja;

slab razvoj tržišta stanovanja i visoke cene stanovanja u privlačnim oblastima (Marjanovic, 2015, str. 36).

Naredna tabela pokazuje nezaposlene prema starosti koji su spremni da se presele da bi dobili posao.

Tabela 4: Registrovani nezaposleni prema starosti spremni da se presele da bi dobili posao, 2015. godina

<i>Starosne grupe</i>	<i>Spremnost na preseljenje (%)</i>	<i>Registrovani nezaposleni (%)</i>
15-24 godina	21,1	12,9
25-34 godina	42,6	25,6
35-44 godina	16,8	23,9
45-54 godina	12,6	23,1
55-64 godina	6,9	12,9

Izvor: Marjanovic, D. (2015). Migracija radne snage i njen uticaj na demografsku sliku i tržište rada u Srbiji. Istraživanje sprovedeno u okviru projekta „Uključivanje migracija u nacionalne razvojne strategije“. na osnovu NSZ, Jedinstveni informacioni sistem, april 2015. godine.

Tabela 4 pokazuje da je grupa nezaposlenih starosti između 15 i 34 godine najbrojnija i čini 63,8 procenata onih koji su spremni na preseljenje zarad pronalaska zaposlenja koji ujedno čine i 38,5 procenata nezaposlenih.

3. Preporuke za ublažavanje procesa migracija u Srbiji

Kako bi se zaustavio negativan migracioni trend i uticalo na stav stanovništva da ostane u svom regionu, ali i zemlji, potrebno je primeniti set mehanizama i mera usmerenih ka tom cilju. Jedan od načina jeste stimulisanje preduzetništva u nerazvijenim oblastima posebno u delatnostima kao što su ruralni turizam, ugostiteljstvo, sport i rekreacija, organska proizvodnja i dr. Na taj način viši nivo preduzetničke aktivnosti dovešće do povećanja zapošljivosti u određenoj oblasti, povećanja životnog standarda stanovništva, povećanja varijeteta roba i usluga koje se nude na istom tom lokalnom tržištu, povećanja tražnje za robom i uslugama drugih firmi tog područja, što će sve zajedno uticati na zadržavanje stanovništva u tom regionu (Fritsch, 2007).

Potencijalni preduzetnici susreću se sa brojnim preprekama na putu ka osnivanju svog preduzeća. Prvi problem sa kojim se susreću jeste nedostatak finansijskih sredstava. Lokalne vlasti mogu pomoći u prevazilaženju ovog problema odobravanjem sredstava iz svojih budžeta ili povezivanjem preduzetnika i mikrokreditornih organizacija. Takođe, njima su neophodni i saveti u pogledu finansijskog menadžmenta kako bi pristupili potrebnim finansijskim sredstvima (Stefanović et al., 2013). Pored finansijske pomoći, neophodno je da potencijalni preduzetnici steknu znanje, sposobnosti i veštine za osnivanje i upravljanje svojim preduzetničkim aktivnostima. U tome im mogu pomoći mnogi programi obuke koje organizuje Nacionalna služba za zapošljavanje na lokalnom i državnom nivou. Na taj način

UTICAJ NEZAPOSLENOSTI STANOVNIŠTVA NA MIGRACIONE TRENDOVE U REPUBLICI SRBIJI

utiče se na povećanje njihove zapošljivosti u skladu sa potrebama tržišta (Đorđević & Milanović, 2015). Na kraju, promocija preduzetništva korišćenjem televizijskih i radio programa, ali i društvenih mreža može kreirati svest i podstaći ljude na preduzetničku inicijativu (Đorđević et al., 2016).

4. Zaključak

Migracije, bile one eksterne ili interne, ograničavaju budući ekonomski razvoj zemlje i u isto vreme i njenih regiona. Zbog toga neophodno je preduzeti korake ka ublažavanju i otklanjanju uzroka tih negativnih trendova. Mehanizmi i mere moraju biti usmereni ka kreiranju okruženja koje ceni znanje, stručnost i kvalitet i u kome se napredovanje u nekoj oblasti meri prema postignutim rezultatima.

Da bi se ublažio negativni migracioni saldo, potrebno je stimulisati preduzetničku inicijativu i samozapošljavanje kako kroz finansijske, tako i putem nefinansijskih programa pomoći u regionima u kojima se ispoljavaju negativni migracioni trendovi. Na taj način loš položaj mladih na tržištu rada, posmatran kroz visoku stopu nezaposlenosti, biće promenjen, a samim tim i njene negativne posledice po održivi rast, migracije, pitanja osnivanja porodice i mnoge druge.

LITERATURA

- Đorđević, B. & Milanović, S. (2015). Employability as a reflection of individual's competitiveness in the labor market. *International Scientific Conference CHALLENGES IN BUSINESS AND ECONOMICS: GROWTH, COMPETITIVENESS AND INNOVATIONS*. Niš: Faculty of Economics, University of Niš, pp. 323-334.
- Đorđević, B., Ivanović-Đukić, M. & Milanović, S. (2016). MECHANISMS AND MEASURES FOR STOPPING THE NEGATIVE TRENDS IN EXTERNAL AND INTERNAL MIGRATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA. *International Scientific Conference THE PRIORITY DIRECTIONS OF NATIONAL ECONOMY DEVELOPMENT*. Niš: Faculty of Economics, University of Niš, pp. 251-260.
- Fritsch, M. (2007) How does new business formation affect regional development? *Small Business Economics*, 30 (1): 1–14.
- Jandrić, M. & Molnar, D. (2017). *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji - Koliko je Srbija daleko od EU?* Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Marjanović, D. (2015). *Migracija radne snage i njen uticaj na demografsku sliku i tržište rada u Srbiji*. Istraživanje sprovedeno u okviru projekta „Uključivanje migracija u nacionalne razvojne strategije“. Beograd: Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (SDC), Međunarodna organizacija za migracije (IOM) i Program za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP).
- Republički zavod za statistiku - RZS, <http://webzrs.stat.gov.rs> (10.2.2019.)

- RZS (2013). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011.: Migracije, Podaci prema opštinama i gradovima. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS, *Anketa o radnoj snazi*, <http://www.stat.gov.rs> (pristupljeno 13.2.2019.)
- Stanković, V. (2014) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine u Republici Srbiji: Srbija u procesu eksternih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2013). 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia: MIGRATIONS, Data by municipalities and cities. pp. 26.
- Stefanovic, S., Ivanovic-Djukic, M., Jankovic-Milic, V. (2013). The Analysis of Key Challenges and Constraints to the Stability and Growth of an Entrepreneurial Sector in Serbia. *Journal of Balkan & Near Eastern Studies*, 15 (3): 346-363.
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica („Službeni glasnik RS“, br. 109/2009 i 46/2010).

IMPACT OF UNEMPLOYMENT OF POPULATION ON MIGRATION TRENDS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *Serbia has been facing negative migration trends, both internally and externally, for many years. One of the reasons for these phenomena is the inability of a working-age population to find a job. Although, external migrations are a loss of the country's intellectual capacity, internal migrations have the same effects, but in the form of a loss of investment in the population of one region. Bearing in mind that the population is the bearer of economic development, the aim of the paper is to highlight the unemployment of the population as a reason for leaving less developed regions such as the Region of the Southern and Eastern Serbia and proposing measures to alleviate this negative migration trend.*

Key words: *external migrations, internal migrations, unemployment, measures.*

TRADICIONALNO I SAVREMENO ŠANSA ZA RAZVOJ TURIZMA I OPSTANAK SRPSKOG SELA

Doktorand, Radica Nedeljković¹³⁴,
Doktorand, Nemanja Anđelković¹³⁵

Rezime: Prava i realna slika današnjeg sela pa i seljaka u njemu, zasigurno, ne odiše ponosom. Razlog tome je upravo odlazak mladog stanovništva iz sela. Mladi su najdinamičnija, sociodemografska i kulturološka kategorija, samo je problem što oni većinom ne žele da žive na selu. Snažni tokovi urbanizacije, masmedijske komunikacije, potrošačko društvo, okretanje sebi nasuprot porodici predstavljaju pokazatelje koje mlade okreću ka gradu, a modernizacija sela nije moguća bez starosne grupe od 15 do 29 godina. Stari na selu u velikoj meri ne pokazuju sposobnost da se modernizuju i ne prihvataju lako sve te promene, što opet izaziva snažan generacijski sukob. Naša su predviđanja da će preživeti ono selo koje će prihvatiti savremeno, u kome se mladi neće osećati isključenim iz maskulture, u kome neće bespogovorno vladati starinski obrasci, ono selo koje se bude adaptiralo i koje se bude izborilo za mlade. „Menjati se, a ostati isti“ poučno preporučuje Arnold Tojbi, vodeći se tom maksimom, namera nam je da u radu dokažemo da spoj tradicionalnog i modernog predstavlja turističku razvojnu šansu, a samim tim i osnovu opstanka srpskog sela. U svetu modernosti, „usamljenoj gomili“ ljudi sve više imaju potrebu da se vraćaju tradicionalnom. Srpsko selo još delom odiše tradicionalnim duhom. Taj duh treba delom očuvati, spojiti sa modernim i ponuditi kao turističku ponudu.

Ključne reči: Tradicionalno, savremeno, mladi, selo, razvoj.

¹³⁴ Filozofski fakultet, Srbija, radicanedeljkovic91@gmail.com

¹³⁵ Mlekarska škola, Srbija, anemanja87@gmail.com

UVODNA RAZMATRANJA

Ako se zapitamo kakva je perspektiva sela u Srbiji, svakako da će odgovor biti pesimistički. Prava i realna slika današnjeg sela pa i seljaka u njemu, zasigurno, ne odiše ponosom. Razlog tome je upravo odlazak mladog stanovništva iz sela. Mladi su najdinamičnija, sociodemografska i kulturološka kategorija, samo je problem što oni većinom ne žele da žive na selu. Snažni tokovi urbanizacije, masmedijske komunikacije, potrošačko društvo, okretanje sebi nasuprot porodici predstavljaju pokazatelje koje mlade okreću ka gradu, a modernizacija sela nije moguća bez starosne grupe od 15 do 29 godina. Stari na selu u velikoj meri ne pokazuju sposobnost da se modernizuju i ne prihvataju lako sve te promene, što opet izaziva snažan generacijski sukob. Napuštanje sela je problem koji datira od kraja 19. veka i dostiže vrhunac u drugoj polovini 20. veka. Jedan od glavnih razloga napuštanja sela je industrijalizacija. Tokom prošlog veka zabeležena je masovna pojava odlaska ljudi u grad radi zaposlenja. Kasnije, u razvijenim zemljama, tercijarni sektor privrede je imao primat, dok je u zemljama u razvoju prevladao sekundarni sektor. Poljoprivreda je mehanizovana i modernizovana, pa je bio potreban manji broj radnika. Razlozi koji su doveli do nestajanja sela i smanjenja broja stanovnika u njima su slični širom sveta. Svedoci smo da se selo u Srbiji suočava sa izraženom depopulacijom, zabrinjavajućim padom nataliteta, starenjem stanovništva. Uzroci su različiti, a svakako da je društveni razvoj u proteklih sedam decenija jedan od bitnijih činilaca. Marginalizovan položaj sela u sadašnjim uslovima rezultat je ponajviše strukture privređivanja nametnute u prvih nekoliko decenija posle Drugog svetskog rata, a procesi poput industrijalizacije, urbanizacije, deagrarijacije, deruralizacije, ruralnog i agrarnog egzodusa, depopulacije, modernizacije, tranzicije, globalizacije, obeležili su razvoj društva u proteklom vremenu, transformišući ga iz korena i presudno utičući na njegov razvoj od sredine prošlog veka do danas. Posledica pomenutih procesa su migracije koje su ostavile duboke tragove na razvoj, izgled i strukturu čitavog jugoslovenskog društva, pa samim tim i sela u Srbiji. „U periodu od oslobođenja Jugoslavije 1945. godine pa na dalje, (...) orijentacijom u našoj zemlji na industrijalizaciju planskom proizvodnjom, sa čitavim sistemom institucionalnih okvira, omogućen je brz razvitak. To je izazvalo intenzivne i, po sadržini, duboke promene u svim vidovima društvene dinamike (...) koje su duboko zadrle u tradicionalno jezgro, što je uslovalo raslojavanje [u] do tada tradicionalno mirna sela. (...) Elementarni vidovi procesa raslojavanja sela ogledaju se u dva povezana, ali ipak različita vida: u vidu prostornog pomeranja seoskog stanovništva i u vidu strukturalnih promena u seoskoj zajednici“ (Vasić 1984, p. 351).

1. REVITALIZACIJA SELA – SPOJ TRADICIONALNOG I SAVREMENOG

Istorija rada pokazuje kako su se sredstva rada tendencijski intelektualizirala i duhovno obogatila, a s druge strane, sam se rad diferencirao (i specijalizirao) i tendencijski čoveka osiromašio i sve zarobljavao. Zato se danas može reći da je tehnika zarobila čoveka na radnom mestu, ali i u vlastitom domu i slobodnom vremenu. Tu tendenciju otuđenja Marks analizira u kontekstu analize suštine kapitalizma i njegovih tendencija. Zato promene (i raspad) seoske zajednice i ruralne kulture valja posmatrati i analizirati, kao posledicu civilizacijske paradigme industrijskog društva i njegovog osnovnog sredstva tehnike i tehnologije. Otuda su i brojni zahtevi za promenama današnje paradigme rasta,

TRADICIONALNO I SAVREMENO ŠANSZA ZA RAZVOJ TURIZMA I OPSTANAK SRPSKOG SELA

kvantifikacije, dominantnih vrednosti posedovanja i trošenja itd... Paralelno s agresivnošću industrijske civilizacije nastaje otpor koji se izražava različitim oblicima obrane ruralnoga nasuprot urbanome, seoskog nasuprot gradskome, poljoprivrednoga nasuprot industrijskome – tendencijski u nastojanju da zadrži i konzervira ruralno i istakne njegove prednosti.

U svetu modernosti, „usamljenoj gomili” ljudi sve više imaju potrebu da se vraćaju tradicionalnom. Kada polemišemo o tradicionalnim vrednostima jednog naroda mislimo, u stvari, na prenošenje materijalnih i duhovnih proizvoda tog naroda, s generacije na generaciju. Miloš Ilić smatra da je tradicija „bitno konzervirajuća komponenta” (Ilić, 1983, p. 17), ali je činjenica da je ona ujedno i nadahnjujući element daljeg kulturnog razvitka, preduslova i osnova za ostvarivanje i afirmisanje autentičnih vrednosti. Veselin Ilić kaže: „... Bez tradicije ne samo da ne postoji nijedna kultura u istoriji čovečanstva, već se bez nje ne može pretpostaviti ni opstanak ljudske zajednice” (Ilić, 1993, p. 1204). On dalje navodi: „Tradicija je ona sveopšta duhovna osnova bez koje sigurno ne bi postojala i opstajala društva, kulture i civilizacije i iskazuje se u istorijskom toku stvaralačke komunikacije misli, vrednosti, dela i dobara” (Isto, p. 1204). Tradicija bi se, dakle, mogla odrediti kao živi deo istorije, kao mesto između prošlosti i budućnosti. Afirmisanje vrednih tradicija znak je društvenog i duhovnog kontinuiteta svake, pa i srpske kulture. „Ko posegne za ... tradicijom, posegao je sa samim čovekom, za jednim kolektivnim pamćenjem u kome individua nalazi vlastiti identitet” (Sociološki leksikon, 1972). Tradicija nastoji da uspostavi izvestan duhovni poredak. Ona izražava, pre svega, potrebu da se određene vrednosti, kao ostvaren san ljudskog uma podignu iznad prolaznosti vremena i ugrade u realnost sadašnjosti. Ne može se temeljno razmišljati o sadašnjosti i budućnosti bez odnosa prema prošlosti. Pervić kaže da je: „... tradicija neprekidno otvoreni dijalog prošlosti koja se gubi, sadašnjosti koja tek što nije tu i budućnosti koja tek što nije došla” (Pervić, 1977, p. 9). Naravno, tradicija ne podrazumeva samo razumevanje dela, njegovo prihvatanje, već i njegovo vrednovanje. Ona, preko ostvarenja iz prošlosti, vazda aktuelizuje pitanja smisla i dometa naših raznih angažovanosti. Tradicija, dakle, nije duh koji održava samo postojeće stanje, već je i kulturna podloga koja može voditi dobrim promenama putem reafirmacije probраниh vrednosti.

Na udaru modernizacijskih procesa posebno su se našle dve osnovne tradicionalne vrednosti koje su se posebno negovale na selu, a one su vrednost zemlje i vrednost porodice. I „ljubav prema zemlji” i „interes za porodicu” sasvim logično i nužno izranjaju iz egzistencijalnih uslova seljačkog života i u tom pogledu seljak se u suštini (kao ljudsko i društveno biće) nimalo ne razlikuje od građanina. Seljak je seljak i domaćin samo na imanju, na posedu. Jezgro svakog poseda je ono što se nasledi od predaka. To je egzistencijalni minimum koji se čuva „kao oko u glavi” i zato je sasvim razumljivo što svaki seljak, dok je seljak, ne otuđuje svoju „očevinu” i „dedovinu”. Razumljivo je i što želi da je uveća, kad god može i kad mu se pruži prilika, pa i da plati za susednu parcelu ekonomski neracionalnu cenu čak i onda kad to prevazilazi njegovu realnu kupovnu moć. Zato mnogi seljaci, više racionalno nego emocionalno, zadržavaju u svom posedu nasleđenu zemlju i onda kad su zaposleni izvan poljoprivrede i onda kada je ne obrađuju niti daju u zakup. Takav odnos prema zemlji racionalan je za njenog vlasnika sve dok na neobrađenu zemlju ne plaća veliki porez i dok je njena prodajna cena ili cena zakupa mala. Sva empirijska sociološka istraživanja, i kod nas i drugde, pokazuju da ogromna većina seljaka ima danas upravo takav,

relativno racionalan, odnos prema zemlji: ne prodaju je, ali je i ne obrađuju ako moraju da ulože više novca za njenu obradu nego što im se vrati kroz dobijeni proizvod. Drugi stub seljačke tradicionalnosti, porodica, predstavlja jednu od onih univerzalnih ljudskih vrednosti koje su značajne za sva društva, za sva vremena i za sve socijalne slojeve. Za seljake je porodica relativno važnija samo zato što ona u seljačkom društvu umnogome zamenjuje sve one druge grupe i institucije kojih u selu nema, a u gradu postoje i deluju. „Selo je često samo prostorna skupina ili „provizorni skup“ većeg broja porodica, a seljačko društvo isti takav skup međusobno nepovezanih sela i seljaka. Crkva i država su daleko, religija i lokalna politička vlast slabe, a ekonomski život je porodična stvar. U takvim okolnostima porodica je stvarno jedina primarna društvena grupa i čvrsto integrisana i funkcionalna društvena ustanova“ (Mendras, 1986, p. 221). Razbijanje i odbacivanje porodice jedan je od najvažnijih pokazatelja patologije „modernosti“, koja razbija ljudsku zajednicu da bi oslobodila ljudsku jedinku. Neograničena konkurencija pojedinaca, bez posredovanja zajednice i nekakvog zajedništva među njima, lako može da ih sve odvede iz „civilnog“ u divlje stanje „rata svih protiv sviju“, kako je još svojevremeno upozoravao Tomas Hobc.

U selu se danas prepliću različiti tipovi ruralnosti, od tradicionalne (prirodnog prostora, tehničke zaostalosti, siromaštva i sl.) moderne (novi objekti za stanovanje, nova tehnologija industrijska proizvodnja i sl.) do posmoderne (korišćenje informacionih tehnologija, organske proizvodnje i zaštite okoline). Dok su se u prošlosti seoska domaćinstva odlikovala visokim stepenom kohezije i solidarnosti danas u mnogim savremenim domaćinstvima dominira funkcionalna integracija sa umreženim različitim oblicima integracije. „Seljak je po nekoj mojoj definiciji“, kaže jedan poljoprivrednik, „osoba koja živi i radi na selu, te ima četiri razreda osnovne škole i ne zna ni za šta drugo nego da radi na zemlji. Tipičnog seljaka ne zanima ni radio, ni TV, niti novine, a o kompjuterima da ne pričam. Seljaci obično ne napreduju u „poslu“ nego stagniraju i posebno u zadnje vreme, propadaju. U mom kraju tipičan seljak nema ni automobil, već svuda ide traktorom. Mi, poljoprivrednici, mi smo nešto drugo jer se služimo kompjuterima, razmišljamo o onome što će se dogoditi sutra i nastojimo da se što više prilagodimo novim trendovima“ (Milovanović, 2013). Subjektivna podela na „seljake“ i „poljoprivrednike“ ovog proizvođača samo ogoljuje istinu o poljoprivredi koja je naročito danas u dobroj meri lišena tradicije idiličnog života na selu i koja je kao i sve drugo postala jedna savremena delatnost, preduzetnička i menadžerska. Sela razvijenih evropskih zemalja u tolikoj meri su se urbanizovala da se često jedva razaznaje gde prestaje grad (ili neko prigradsko naselje), a gde počinje selo.

Kod nas, pak, osnovna pitanja koje selo sebi postavlja jeste kako preživeti, kako opstati? „Naša agrarna struktura“, kako je objasnio Milovan Mitrović, sociolog i potpredsednik Odbora SANU za selo, „toliko je nepovoljna za moderan agrarni, ruralni i ukupan društveni razvoj da je pravo čudo kako se uopšte zabeleži poneki pozitivan bilans u izvozu i u još ponečemu. Ovakva kakva je danas, srpska poljoprivreda nije u stanju ni samu sebe da održava, a pogotovo nije u stanju da bude činilac razvoja, ni samo ruralnog, a pogotovo šireg integralnog, globalnog, ekološki odgovornog i u tom smislu „održivog“. A bez razvijenije poljoprivrede Srbija neće moći da se izvuče iz aktuelne krize niti da se kontinuirano razvija u postkriznom periodu. Da imamo nešto drugo kao resurs, što bi komparativno bilo pogodnije od poljoprivrede, možda bismo još neko vreme mogli u Srbiji

TRADICIONALNO I SAVREMENO ŠANSZA ZA RAZVOJ TURIZMA I OPSTANAK SRPSKOG SELA

da odlažemo agrarnu reformu. Činjenica je, pak, da ni kratkoročno, a pogotovo srednjoročno i dugoročno gledano, u razvojnom pogledu nemamo ništa bolje i perspektivnije od poljoprivrede“ (Mitrović, 2015, p. 213). Izvesno je da dosadašnja agrarna politika, kao ni drugi pristupi seoskoj zajednici i prostoru nisu pridavali značaj naučnim idejama o agraru i selu, a razvoj sela se uglavnom posmatrao stereotipno, to jest samo kroz rezultate prinosa u poljoprivredi dok su drugi faktori bitni za razvoj sela bili neopravdano zanemareni. Kriza u kojoj se našla seoska zajednica i selo rešavala se parcijalnim merama agrarne politike, koje su bile usmerene na mašinizaciju i hemizaciju poljoprivredne proizvodnje, dok se selo uglavnom doživljavalo inferiorno u odnosu na grad, jer je interesovanje za selo i poljoprivredu poticalo iz potrebe za hranom i drugim poljoprivrednim proizvodima. Međutim, podaci svih istraživanja o neprekidnoj devastaciji sela, ekonomskoj, socijalnoj, kulturnoj, kao da guraju društvo u nekom drugom pravcu. Prema rezultatima od pre dve godine, u Srbiji ima 4600 sela, a na putu izumiranja je svako četvrto. Naime, u skoro dve hiljade sela ne živi niko, dok u 200 sela nema nijednog stanovnika mlađeg od 20 godina. Statistika pokazuje i to da je u migracijama selo–grad ova zemlja bila među najbržima i da je za pola veka, od 1950. do 2000. godine, odlazak ljudi iz sela u gradove bio toliki da je za isti proces u svetu potrebno 120 do 150 godina.

S druge strane, modernizacija sela nije moguća bez starosne grupe od 15 do 29 godina, i tu se krug zatvara. Šta mlade vuče ka gradu? Snažni tokovi urbanizacije, masmedijske komunikacije, potrošačko društvo, okretanje sebi nasuprot porodici. Stari na selu u velikoj meri ne pokazuju sposobnost da se modernizuju i ne prihvataju lako sve te promene, što opet izaziva snažan generacijski sukob. Odlazak mladih iz sela predstavlja slabljenje osnovnih potencijala i mogućnosti razvoja zemlje uopšte, a posebno nekih njenih područja. Shodno tome, dolazi do smanjenja nataliteta, stvaranja staračkih i samačkih domaćinstava, odumiranja obrazovne i zdravstvene funkcije pojedinih naselja, opadanja ekonomske moći i uopšte siromaštva. Dodatni problem je i odlazak devojaka iz sela, i to u velikom broju, i stvaranje neravnoteže polova. U 86 odsto naših sela beleži se pad broja stanovnika, a u njima živi 260.000 momaka i 100.000 devojaka koji su se približili 50-oj godini, a da nisu zasnovali porodice. Što samo znači da će preživeti ono selo koje je moderno, u kome se mladi neće osećati isključenim iz maskulture, u kome neće bespogovorno vladati starinski obrasci, ono selo koje se bude adaptiralo i koje se bude izborilo za mlade. Prosečan nosilac poljoprivrednog gazdinstava u Srbiji je u 81,9 odsto slučajeva muškarac stariji od 45 godina, a u 39,4 odsto slučajeva registrovani poljoprivrednik je stariji i od 60 godina, pokazalo je istraživanje koje je za potrebe Ministarstva poljoprivrede sproveda agencija Ninamedia na 1.200 ispitanika. Rezultati su pokazali da najveći procenat nosilaca gazdinstava, njih 37 odsto ima samo osnovnu školu ili niže obrazovanje, 28 odsto dvogodišnju ili trogodišnju srednju školu, a 28 odsto četvorogodišnju srednju školu.

2. SEOSKI TURIZAM – SPOJ TRADICIONALNOG I MODERNOG I OPSTANAK SRPSKOG SELA

Turizam, kao privredna grana, po veličini je treća u svetu – prvo i drugo mesto zauzima trgovina drogama i oružjem. Postoje mesta, države i zemlje koje mogu da ponude zainteresovanima najlepše pejzaže, obale, mora, planine ili metropole, međutim, u poslednje vreme, seoski turizam i etno naselja su veoma popularna u krugu ljubitelja

tradicije. Autori različito definišu pojam seoskog turizma, ali prema opšte prihvaćenoj definiciji seoski turizam uključuje širok opseg aktivnosti, usluga i dodatnih sadržaja koji obezbeđuju domaćini (poljoprivrednici, seljaci) na porodičnim gazdinstvima i imanjima da bi privukli turiste u njihovu oblast u cilju stvaranja dodatnog prihoda, pri tom poštujući principe održivog razvoja i očuvanja prirodnih resursa. Neke definicije seoskog turizma odnose se jednostavno na turizam u područjima slabe naseljenosti, a seoske turističke destinacije mogu se uopšteno definisati kao područja koja se posebno identifikuju i promovišu turistima kao mesta u kojima je primarni motiv uživanje u seoskom krajoliku i pripadajućim aktivnostima. O prošlosti i značaju kulturnog naselja Raskin kaže: „Dobro je imati sačuvano ne samo šta su ljudi mislili, već i šta su im ruke radile a oči gledale svakog dana života“ (Raskin, 1965, p. 67). Seoski turizam obično predstavlja drugi ili treći odmor u toku godine (nakon letovanja i zimovanja). Glavne sezone su proleće i jesen, dok se značajan promet ostvari i u letnjim mesecima. Primarni motivi zbog kojih turisti dolaze na selo su priroda i kulturno nasleđe, kao i gastronomija, aktivnosti, specijalni interesi (branje lekovitog bilja, hiking, trekking, vinske ture, edukacija,...). Za seoski turizam se često vezuju termini agroturizam i ekoturizam. Agroturizam podrazumeva boravak na selu uz aktivno učešće u svim poljoprivrednim radovima ili radi edukacije (npr. uzgoj vinove loze, pripremanje zimnice...). Ekoturizam predstavlja boravak u nenarušenoj i očuvanoj prirodi. Ekoturisti su ekološki osvešćeni putnici koji za svoj boravak biraju isključivo prostore izuzetne prirodne lepote, koji ne borave u velikim otmenim i skupim hotelima, već upravo u malim seoskim turističkim domaćinstvima koja svojim poslovanjem i postojanjem ne narušavaju prirodno okruženje u kojem se nalaze. Ekoturizam je vrsta turizma koja beleži veći godišnji rast od svih drugih vidova turizma (30% godišnje). Zato ću ekoturizmu posvetiti više pažnje drugom prilikom. Ruralni turizam se ne odlikuje masovnošću, tj. ne postoje seoske destinacije koje privlače više stotina hiljada ljudi. To se može desiti samo u retkim slučajevima kada se u selu održava neka manifestacija, ali tada je osnovni motiv turista upravo to dešavanje, a ne seoska sredina. Seoski turizam beleži konstantan rast u svetu. Tome su svakako doprineli neki savremeni globalni trendovi kao što su zaštita prirode, boravak u prirodi, kao i očuvanje i ponovno oživljavanje lokalnih tradicija, običaja, kulturno-istorijskih spomenika, a sve to na temeljima održivog razvoja. Seoski turizam uspešno inkorporira sve ove elemente u svoju ponudu, pa zato i ne čudi što sve više turista putuje u ruralne predele.

Seoski turizam je značajno sredstvo revitalizacije napuštenih seoskih oblasti, koja obezbeđuje njihovu održivost u budućnosti kroz očuvanje ili stvaranje novih radnih mesta i povećavanju raznolikosti zanimanja. Seoski turizam se takođe usredsređuje na očuvanje prirodnih resursa i daje podršku očuvanju seoskih zanata kao turističke atrakcije. Velika raznolikost u ponuđenim (kulturnim, zdravstvenim, sportskim i zabavnim) sadržajima privlači brojne turiste različitog uzrasta, sredine, socijalnog statusa i zahteva, doprinoseći tako – indirektno i direktno – turističkom razvoju oblasti u kojoj je locirano etnonaselje. Srbi generalno važe za narod koji je jedan od najljubaznijih domaćina. Osnovne karakteristike srpskog naroda, kulturu, nasleđe, nacionalnu kuhinju i aktivnosti najbliže je turistima dočarati kroz seoski ili etno turizam. Brojni su razlozi iz kojih sve više domaćih i inostranih turista pribegava ovakvom vidu odmora. Cene boravka u etno selima niže su od cena koje turisti plaćaju za boravak u hotelu. Takođe, sve je više sportista koji pripreme za naredne sezone organizuju van grada, upravo na ovakvim mestima. Sa druge strane, u Srbiji postoje

TRADICIONALNO I SAVREMENO ŠANSZA ZA RAZVOJ TURIZMA I OPSTANAK SRPSKOG SELA

organizacije koje domaćim, ali i stranim turistima pružaju priliku da na drugačiji način upoznaju Srbiju, mentalitet stanovnika i način života. Etno sela u Srbiji uglavnom su okružena netaknutom prirodom i spomenicima kulture, dok je unutrašnjost etno objekata opremljena predmetima koji su se koristili u vremenu za nama. Seoski ili etno turizam Srbija tretira kao prioritetan, posebno ako se uzme u obzir ponuda zdrave sredine, ekološke hrane, ugodnog ambijenta, aktivnog odmora u prirodi ili kulturno-istorijskih vrednosti. Takođe, seoski turizam predstavlja i poseban podsticaj zapošljavanju. U velikom broju zemalja Evropske unije u strategije razvoja regiona i ruralnih područja uvršten je i ruralni turizam, koji pomaže zadržavanje stanovništva u selu, stvara nova radna mesta i doprinosi društvenoekonomskom napretku (zaostalih) područja. Što znači da je osnovni cilj seoskog turizma da seoskom stanovništvu obezbedi dodatnu zaradu i time poboljša njegov životni standard, smanji migracije i spreči izumiranje sela. Najbolji način da se to sprovede jeste spajanjem tradicionalnog i modernog, jer društvo treba da počiva na „progresivnom shvatanju tradicije kao očuvanja suštinskih narodnih vrednosti, karakteristika, nacionalnog i kulturnog identiteta, uz modernizaciju koja je neophodna kako bi taj narod istinski napredovao. Potrebno je uspostaviti modernizatorsko shvatanje tradicije i tradicijsko shvatanje modernizacije“ (Šuvaković, 2014, p. 176). Jer, kako nam poučno poručuje Tojbi – „menjati se, a ostati isti“.

3. KA ZAKLJUČKU – IMA LI NADE?

Šta da se radi? U ovim za selo sumornim vremenima, pita sebe ali i sve nas Milovan Mitrović. Njegov odgovor je:

„Uzeti se u pamet. P(ri)ozvati sve naučne institucije koje se bave selom i poljoprivredom (fakultete i institute) i staviti im u prioritetni zadatak da u svom domenu prouče probleme i što pre odgovore na napred postavljeno pitanje. 2. Pokrenuti javnu raspravu. Stručne odgovore na pitanje šta da se radi u srpskom selu i poljoprivredi tematski sistematizovati, staviti na uvid najširoj javnosti i uzeti kao osnovu za ozbiljnu javnu raspravu u kojoj bi se demokratski testirala sama ideja agrarne reforme i alternativni načini njenog sprovođenja. 3. Institucionalizovati projekat. Narodna skupština bi trebalo da formira Nacionalni savet za selo i poljoprivredu, kao nadstranačko, nezavisno i kompetentno radno telo za stručno konceptualizovanje projekta agrarne reforme, a Vlada da formira međuresorno Ministarstvo za agrarnu reformu, kao svoj političko-upravni organ za njenu operativnu pripremu i praktično sprovođenje. 4. Organizaciono povezati sve zainteresovane. 5. Uključiti sva sredstva javnog informisanja“ (Mitrović, 2015, 213).

Danas u Srbiji, selo se nalazi u velikom procepu između savremenog i tradicionalnog. Sa jedne strane, u procesu tranzicije prema evropskim integracijama od sela i poljoprivrednih proizvođača se zahteva da proizvode u skladu sa novim standardima, koji podrazumevaju sofisticiranu proizvodnju sa upotrebom skupih agrotehničkih inovacija, dok se sa druge strane, prepoznaje alternativa tom putu koja je za naše selo daleko prihvatljivija, to jest da se proizvodi ono što se može proizvoditi, što su naše komparativne prednosti. Očigledno je da je selo u poslednjih dvadeset godina prestalo da hrani grad. Na policama supermarketa i na pijačnim štandovima imamo sve manje hrane sa sela, a sve više „super hrane“, koja stiže iz raznih krajeva sveta. Uporedo sa ovom činjenicom sve je popularniji trend zdravog načina života i ishrane pa se zbog toga porcije organske hrane sve više

preporučuju potrošačima kao krajnjim konzumentima. Ovakvu situaciju mogli bismo shvatiti kao sofisticiranu marketinšku filozofiju velikih uvoznih lobija hrane (što ona verovatno i jeste), koji su na našem tržištu potisli sve ono što je domaće da nije negde u našoj podsvijesti stvarno ostala želja da se nekada vratimo i možda proizvedemo nešto zdrave hrane za sebe i svoju porodicu. U stvari, danas je na sceni paradoksalna situacija u kojoj je ono što je bilo stigmatizovano kao tradicionalno i konzervativno postalo inovativno i poželjno. Mnogo je primera, koje susrećemo danas na ovim prostorima, gde se pokušava komercijalizovati kulturno nasleđe. Skoro pored svake rečice ili turističkog mesta danas imamo neku ponudu u „etno“ stilu. Problem je u tome, ne samo što selo nikako nije uključeno u ove aktivnosti nego što u ovim slučajevima izostaju mišljenja struke, pa tako prije imamo etno-kič nego nešto što je deo našeg kulturno-materijalnog nasleđa.

Zato, dok još nije kasno, ne dajmo našu tradiciju, naše selo koje je najbolji čuvar naše tradicije. Bez porodice, države i nacije (a selo je oduvek bilo najveći čuvar ovih vrednosti) naša deca biće prepuštena tuđoj nemilosti. A baš oni koji se navodno bore za njihova prava, a razaraju naše institucije, običaje i vrednosti – rade u prilog toga da postanemo kolonijalno roblje! Ako bismo mogli u jednoj rečenici da damo odgovor na pitanje postavljeno u naslovu rada on bi glasilo: menjati se, a ostati isti. Srpsko selo još delom odiše tradicionalnim duhom. Taj duh treba delom očuvati, spojiti sa modernim i ponuditi kao turističku ponudu, koja bi ujedno bila i zamajac privrednog razvoja. Da bi se postigao valjan izvod iz bogate baštine, potrebno je imati u vidu sledeće momente, što znači da „1. Izbor mora da bude selektivan sa stanovišta uspešnog propagiranja ovog originalnog i neuobičajenog 'muzeja na otvorenom prostoru'; 2. Potrebno je forsirati, kao predstavnike narodne kulture, one tradicionalne sadržine koje su relevantne i za osnovne funkcije etnosela: obrazovnu, turističku, ideološku i zabavnu; 3. U tradicionalnom (ali funkcionalnom) stilu izvršiti estetsku obradu enterijera i eksterijera etnosela“ (Stopić, 2001, p. 26). Naša su predviđanja da će preživeti ono selo koje će prihvatiti savremeno, u kome se mladi neće osećati isključenim iz maskulture, u kome neće bespogovorno vladati starinski obrasci, ono selo koje se bude adaptiralo i koje se bude izborilo za mlade.

LITERATURA

- Vasić, T. (1984). Antropogeografske i etnodemografske karakteristike odabranih naselja u opštini Pirot. *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 14-16. Beograd: Etnografski institut SANU: 335-373.
- Ilić, M. (1983). *Sociologija kulture i umetnosti*, Beograd: Naučna knjiga
- Milovanović, I. (2013). Stvarnost gora od istraživanja, *Vreme*, 1184, 23-26
- Mitrović, M. (2015). Sela u Srbiji: promene strukture i problemi održivog razvoja, Beograd: Republički zavod za statistiku
- Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Zagreb: ČGP Delo
- Pervić, M. (1977). Tradicija i kritika, Beograd: Grafos
- Raskin, Dž. (1965). *Vrednosti*. Beograd: Kultura

TRADICIONALNO I SAVREMENO ŠANSZA ZA RAZVOJ TURIZMA I OPSTANAK SRPSKOG SELA

Stopić, M. (2001). *Etnoselo – kulturna vrednost Srbije*, Beograd: Zadužbina Andrejević

Sociološki leksikon, (1972). Beograd: Savremena administracija

Šuvaković, U. (2014). *Tranzicija: prilog sociološkom proučavanju društvenih promena*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet

TRADITIONAL AND CONTEMPORARY CHANCE FOR TOURISM DEVELOPMENT AND SURVIVAL OF THE SERBIAN VILLAGE

Abstract: *The true and real picture of today's village and the peasant in it, certainly, does not delight in pride. The reason for this is the departure of a young population from the village. Young people are the most dynamic, sociodemographic and cultural category, the only problem is that they mostly do not want to live in the countryside. Powerful flows of urbanization, mass media communications, consumer society, turning themselves against the family are indicators that young people turn to the city, and the modernization of villages is not possible without an age group of 15 to 29 years. The old ones in the village do not greatly show the ability to modernize and do not easily accept all these changes, which again causes a strong generation conflict. Our predictions are that they will survive a village that will be accepted in a modern way, in which young people will not feel excluded from the masquerade, in which the old patterns will not be ruled out without irresponsible, the village that is being adapted and which is fought for the young. "Changing and staying the same" recommends Arnold Toobi, guided by this maxim, we intend to prove in our work that the combination of traditional and modern presents a tourist development opportunity, and hence the foundation of the survival of the Serbian village. In the world of modernity, the "lonely crowd" of people increasingly have the need to return to the traditional. The Serbian village is still partly exuding a traditional spirit. This spirit should be preserved, combined with modernity and offered as a tourist offer.*

Key words: *Traditional, contemporary, young, village, tourism, development*

PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTROUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI¹³⁶

Redovni profesor, Petar Anđelković¹³⁷

Rezime: Ako smisleno tumačimo „pojave dugog trajanja“ (Brodal) u njima možemo otkriti određene pravilnosti koje mogu i treba da nam budu vodilja u istorijskom trajanju. Za nas Srbe važi konstatacija da smo loši đaci „učiteljice istorije“. Preciznije rečeno, ova pojava u našoj burnoj istoriji manifestovla se na način da smo kao pobednici u ratu najčešće bili gubitnici u miru (Ćosić). Zašto je to tako? Zašto je malo svetlih primera poput dobijanog rata (u miru), Carinskog rata sa Austrougarskom? I konačno, zašto i iz ovog primera ne učimo i ne sledimo njegovu večnu poruku? Dakle, da uz pomoć prošlosti rastumačimo pomućenu sadašnjost i stvorimo svetliju viziju budućeg razvoja. Dosadašnji razvoj u Srbiji u poslednjih 20 godina, projektovan je i regulisan dominantnim modelima reforme anglosaksonskog neoliberalnog razvoja. To je Srbiju preskupo koštalo: izvršena je radikalna deindustrijalizacija, destrukcija njene privrede, razorena je njena društvena struktura, demografski nestajemo narasli su nezaposlenost, socijalne nejednakosti i beda. Beg sa sela pretvorio se u beg iz zemlje i čitavih regiona koji gasnu. U ovim odsudnim vremenima svetle pouke iz prošlosti su dobar put za jačanja zapuštenog i oslabljenog društvenog i nacionalnog bića. Okretanje samom sebi (naravno to ne znači samoizolaciju, svaka dobronamerna saradnja, a posebno između suseda je dobrodošla), obraćanje sopstvenom duhovnom nasleđu i materijalnim snagama mnogo je racionalnije i opravdanije od nerazumne vere u dobre namere i pomoć vekovnih srpskih (ne)prijatelja. Dakle, razvoj domaće privrede, posebno poljoprivrede, najvažnijeg prirodnog resursa koji Srbija poseduje, u čijem središtu bi se, umesto sadašnje vučje socijaldarvinističke ekonomije našli ciljevi i vrednosti socijalne „ekonomije sreće“ (P. Burdije) u službi srpskog čoveka i srpske nacije, je put kojim Srbija treba da krene dalje. Da ne zalutamo na tom putu svetao primer je upravo Carinski rat sa Austrougarskom na koji se vredi ugledati.

Ključne reči: Carinski rat, prekogranična saradnja, Srsko stanovište, razvoj, istorijske pouke.

¹³⁶ Rad je rezultat istraživanja na projektu III 47023 Kosovo i Metohija između nacionalnog identiteta i evrointegracija, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹³⁷ Filozofski fakultet, Srbija, profapetar@gmail.com

„Vi (Srbi) ste jedan od najbistrijih naroda koje sam za života video. Shvatate brzo i pravilno. Sa svojom inteligencijom i bogatstvima tla, morali biste imati jednu od glavnih uloga u Evropi. Vaše mane, pogotovo mane onih koje nazivate inteligencijom, sprečavaju vas da to postignete.“

Arčibald Rajs

UVOD – PUT KA ISTINI I ZNANJU

Zašto smo, a pogotovo danas, zbunjeni nad pitanjem istine?

Zato što najpre i mi kao i Pilat pogrešno postavljamo ovo pitanje. Jer najčešće mi se pitamo, kao i Pilat: *šta je istina?* Samim tim mi odgovor tražimo u svetu materijalnog. A sama misao je najpre duhovna i ako čovek postane stvar, ako robuje stvarima, ako robuje materijalnim, kako je danas slučaj, on u tom slučaju do prave istine i ne može doći. Takođe, danas u vremenima globalizacije, u vremenima jedoumlja, kada dolazi do sveopšte pseudomorfoze svesti, dolazi do onog što je davno predvideo Džordž Orvel, do zamene značenja pojmova, pa tako istina postaje laž, a laž istina, dobro se prikazuje kao zlo, a zlo se promovise kao dobro¹³⁸. U takvoj opštoj smutnji i pometnji, u opštem poremećaju sistema vrednosti, teško je odgovoriti, a još teže živeti istinu. Zato i Usus nije odgovorio Pilatu na pitanje: *šta je istina?*, jer pitanje treba da glasi *Ko je istina?*. Jer čovek samo „materijalno orijentisan“, drži za istinu samo ono što odgovara materijalnim činjenicama i potrebama¹³⁹. Ali, čovek, znamo, nije samo materija, već i duh sa duhovnim potrebama, to onda istina ne može da bude samo ono što odgovara našim materijalnim potrebama. Istina je, kako je Hegel tvrdio ne samo rezultat, već i put. Stoga je Istina i Život i Put. Dakle, Istina je jedna jedinstvena, problem je otkriti je i imati znanje o Istini.

Šta je onda *znanje*? Šta podrazumevamo pod pojmom „znanje“? Zašto je pravo znanje uslov kulturnog opstanka čoveka i društva?

Znanje je naša svest o nečemu koja omogućava, kako pojedincu tako i zajednici, orijentaciju u stvarnosti. Naš pogled na svet upravo je kako određen našim znanjem o svetu naravno i našim moralnim načelima. Nešto znati, to znači biti svestan osnovnih svojstava, karakteristika, odnosa, pojave, predmeta, događaja. Znanje je uvek rezultat misaonog napora da se proširi racionalno iskustvo o stvarnosti i društvenim delatnostima kao i da se utvrdi njihova promena u skladu sa potrebama i mogućnostima ljudi. Čovekovo ponašanje i praktičnu aktivnost usmerava istorijski i aktualno nekoliko vrsta iracionalnog i racionalnog znanja: magijsko, mitsko, religijsko, naučno, zdravorazumsko, filozofska mudrost. Put do znanja može biti racionalan i iracionalan: pomoću čula, razuma, intuicije. Znanje o prirodi,

¹³⁸ Opet, to smo mi Srbi najbolje iskusili na svojoj „koži“, nelegalna NATO agresija na Srbiju i bombardovanje, i to bombama osiromašenim uranijom, na Zapadu se prikazuje kao opravdana i humana („milosrdni anđeo“), a naravno mi Srbi imamo drugačiju istinu. Međutim, i na Zapadu postoje ljudi koji tu agresiju drugačije vide, kao što i u Srbiji postoje „ljudi“ koji je opravdavaju.

¹³⁹ Setimo se samo šta vesnik novog doba Makijaveli poručuje: „cilj opravdava sredstvo“ i „kad si u lošem društvu ne isplati se biti dobar“. To je upravo postao princip života današnjeg, posebno zapadnog čoveka, i pitanje je da li čovek koji živi takvim životom može otkriti istinu.

PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTOUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI

društvu i čoveku podrazumeva svest o razlozima zašto se neka stvar dogodila, kako ona funkcioniše i šta će se desiti sa njom u budućnosti. Znanje je, dakle, i svest o uzroku, funkcionisanju i predviđanju događaja. Zdravorazumsko znanje se zasniva na iskustvu, religijsko na veri, a naučno znanje se služi pojmovima. Pojmovi su misaone tvorevine o nečemu što je objektivno, misao o nečemu što objektivno postoji. Saznanje je pojmovna prerada stvarnosti. Znati nešto, znači imati svest o činjenicama, pojmovima, zakonima, teorijama, kauzalnim odnosima, principima, pretpostavkama. Pojam znanja je nemoguće razumeti bez određenja pojmova, činjenica, uverenje, istina. Činjenica je sve ono što na svetu postoji u ontološkom smislu, ali činjenica je i sve ono što čini iskaze istinitim ili lažnim. Znanje je dakle, uvek zanje o činjenicama, ali su činjenice kriterijum istinitosti našeg znanja. Zato je i Marks tvrdio da je praksa najbolji kriterijum istine.

Znanja koja stičemo omogućuju nam da formiramo određena uverenja. Međutim, uverenja se ne stvaraju, samo na osnovu znanja već imaju i neku spoljašnju referencu, a to su najčešće interesi ili navike. Jer interesi i navike često prevladaju nad onim što znamo da je ispravno, dobro ili istinito, pa iako znamo kako treba i šta treba ne radimo tako. Zbog toga je Rasel smatrao da znanje je „uverenje koje poboljšava uspeh“ i da „iako je osnova znanja individualna percepcija u osnovi ono je stvar stepena. Najviši stepen nalazi se u činjenicama percepcije i u ubedljivosti argumenata. Sledeći najviši stepen nalazi se u živim sećanjima a potom slede verodostojnost i koherentnost uverenja kao logične celine. Rasel razlikuje više vrsta znanja: (1) znanje činjenica, (2) znanje opštih veza između činjenica, (3) teorijsko znanje, (4) praktično znanje, (5) opšte, (6) individualno, (7) bezlično, (8) lično, (9) neposredno, (10) znanje putem opisa. Ipak, Rasel ne daje potpuno određen pojam znanja. „Zapamtimo da pitanje 'šta podrazumevamo pod znanjem' nije pitanje na koje se može dati određen i nedvosmislen odgovor“ (Rasel, 1961, p. 101).

Istina, kako kažu, uvek zaboli, naročito ona neprijatna, kada se izgovori pravo u lice. Ali jedino takva istina, saopštano direktno pravo u lice¹⁴⁰, ona neprijateljska, dovodi do otrežnjenja od zabluda, a najopasnije su samozablude koje se uporno ponavljaju. Jedino takvom istinom „golom i neprijateljskom“ (Šopenhauer), moguće je pronaći prave orjentire za spas od globalizacijskog cunamija, koji nam vekovima ruši kuću koju smo izgradili nasred drumu. Put do istine i pravog znanja i jeste neposredni teorijski zadatak teoretičara, kao što bi analogan zadatak političara bio da na bazi istine vode takvu nacionalnu politiku koja Srbe neće uvlačiti u „svetske vrtloge“ i sudarati sa „vetrovima istorije“ (F. Brodel). Takav luksuz sebi ne smeju da dozvole ni mnogo veći ni jači narodi od srpskog. Pogotovo je neracionalno ponavljati sopstvene greške, one koje su već jednom skupo plaćene. Svaki sledeći put cena grešaka uvećava se po geometrijskoj progresijom - što bi, naročito za male narode, morao da postane „gvozdeni zakon istorijske samosvesti“.

¹⁴⁰ Ovih dana nam je Francuska ministarkia za poslove EU Natali Loazo direktno u lice saopštila istinu o evropskoj perspektivi Srbije. Da li će nas ta istina otrezniti, da li ćemo iz nje izvući pouke i najzad krenuti pravim putem?

1. IMA LI SISTEMA U OVOM LUDILU?

Čuveni pisac Šekspir mudro je govorio i upozoravao da „ludilo je ludilo dok je u manjini“ i takođe pitao se još tada „da li ima sistema u ludilu?“. Pred ovim pitanjem moramo da se duboko zamislimo jer primera ludila danas oko nas imamo na svakom koraku. Evo samo jednog, i da ne ulazimo u pitanje ko je kriv za agresiju, ali činjenica je da je NATO bombardovao Srbiju osiromašenim uranijumom, a kao direktna posledica ovog nezamislivog zločina, koga su nazvali ironično „milosrdni anđeo“¹⁴¹ je prava epidemija karcenogenih oboljenja među ljudima, posebno dece u Srbiji. Međutim, ono što je posebno tragično, što nas navodi da se pitamo „ko je ovde lud“ jeste najpre zahtev od strane Zapada, koji se i postavlja kao jedan od uslova ulaska u EU, da zvanično u našim udžbenicima uđu lekcije u kome će deca učiti da je NATO agresija bila opravdana i da je to bilo za naše dobro. Još jedan od „bisera“ ovog ludila je i vest da američka vojska na VMA leči Srbe od kancera¹⁴². Naš narod ima izreku „nije toliko strašno kad te neko bije, al je mnogo strašnije kad te bije i ubeđuje da je za tvoje dobro“.

Agonija u kojoj smo se danas našli, strašna iskušenja kroz koja prolazimo stavljaju nas, međutim, pred mnogo teže i ozbiljnije zadatke, koji iziskuju suštastvenije odgovore od onih koje je srpska inteligencija do sada davala, ukoliko je takvih sudbonosnih zadataka uopšte i bila svesna. Ali mi nemamo drugi put, od puta da raščlanimo stvari i da saznamo pravu istinu i da svedočimo Istinu. A Istina je Put, a na na tom putu naviru mnogobrojna pitanja koja traže odgovore. Hoćemo li da saznamo istinu, ma kako bila strašna? Jesmo li spremni za put u srce naše istorije? Imamo li snage i hrabrosti da, posle suočavanja sa činjenicama, u njima potražimo skriveni, dublji smisao? Da bi smo znali šta nam je činiti, neophodno je spoznati šta je bilo i kako je bilo i to je jedini pravi put, nema drugog puta.

Da li možemo smatrati za slučajnost, ili postoje dublji razlozi, što se svetsko zlo sa tolikom silinom, cinizmom i zloradošću obrušilo baš na Srbe, više nego na bilo koji drugi narod, čak i ništa manje omražene Ruse. Zašto se, narodski rečeno, kola lome baš na Srbima? Odakle toliko mržnje i nepojamne ostrvljenosti prema narodu „nevelikom po broju i teritoriji“ (barem je to danas tako), kome se pošto-poto hoće pripisati najgora i najmračnija svojstva ljudske prirode? Krajnje nerazumno, bestidno, takoreći bestijalno, bez ikakvog ozbiljnog pokrića u prošlosti i sadašnjosti?! Štaviše, na temelju lažiranja, gnusnih podmetanja, zaprepašćujuće podlih obrtanja i zamenjivanja teza?! Odakle tolika spremnost na krivotvorenje istorijskih, antropoloških i duhovnih činjenica, čak i golim okom vidljivih i dokazivih? Izloženi smo kao narod stihijama svetske mržnje, bezumlja i licemerja, da bi kroz svo to preteško iskustvo, kroz sopstvene doživljaje, nadanja i verovanja, dokučili tajanstvene odgovore i rešenja. Da bi se pred nama razmakle stene Svetskog Zla koje nas je opkolilo i otvorile riznice večnih istina bez kojih vene ljudska duša, neophodnih kako nama, tako i čitavom palom i porobljenom čovečanstvu, koje i nesvesno žudi za dubinskom samospoznajom.

¹⁴¹ Jedna od najznačajnijih ikona koju Srbi poštuju je ikona Beli anđeo i čiji je lik je kao prvi digitalni signal iz Evrope ka Americi upućen.

¹⁴² <http://srbinaokup.info/?p=99755>: Crni Humor: Američka vojska na VMA leči Srbe od kancera

PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTROUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI

Ove godine Srbi, od kada računaju godine, slave 7527. godinu. Najznačajnija bitka u našoj istoriji Kosovska bitka odigrala se 6138. godine što je i stajalo na spomeniku koji je postavio despot Stefan Lazarević. Koliko danas u Srbiji ljudi znaju o tome? Zašto su nam velike sile Zapada zapretile ratom nakon Berlinskog kongresa, ukoliko ne zaboravimo našu staru istoriju koju je posebno aargumentovano izlagao Milojević i ne prihvatimo onu koju nam oni nude? Koliko decu učimo o tome da je manastir Studenica (oko 1190) sagrađen tri veka pre otkrića Amerike?! Koliko znamo i decu učimo o svojim vladarima pre Nemanjića, o kojima postoje nesumljivi istorijski dokazi?

Kako je moguće i zašto da najstarije arheološko nasilje sa najrazvijenijom najstarijom kulturom u Evropi bude umesto realne šanse da bude najpoznatije turističko mesto u Srbiji pretvori u deponiju. Nalazi iz Vinče potpuno su potirali tvrdnje germanske ili nordijske škole istorije da je evropska civilizacija nastala na severu kontinenta. Bogatstvo nalaza sa ovog lokaliteta (od keramičkih posuda, figuralne plastike, alatki od životinjskih kostiju i glačanog i okresanog kamena, ostataka kuća) govori u prilog da je Vinčanska kultura na ovom mestu bila prosperitetna, što potvrđuje dugotrajnost naselja. Geolozi su otkrili da je materijal od koga su Vinčanci pravili kuće i keramiku nije bila obična glina, nego mešavina lesa i veoma mekane gline kakva može da se nađe samo na lokalitetu između Slanaca i Velikog sela. To dokazuje da su imali razvijene tehnologije, pa ne čudi što su i prvi topili metale i pravili boje od minerala izvađenih u rudnicima na Avali. Vinčanska kultura otkrila je pre više od 7000 godina tajnu pronalaženja ruda i topljenja metala i tako izvela najveću tehnološku revoluciju čovečanstva. Kompletna germansko-nordijska škola, koja je smatrala da su Sloveni divlja plemena koja su u Evropu stigla iz ruskih stepa tek pošto su se ostali narodi civilizovali, pada ovim otkrićima u vodu. A to mnogi nisu smeli da dozvole, jer im je od širenja ovakvih laži zavisila egzistencija. Danas je već uveliko u celom svetu prihvaćeno da znaci iz Vinče predstavljaju pismo i to ne neko staroevropsko ili podunavsko, već vinčansko pismo. Nacionalni simbol Srba iz Dunavske Srbije je krst sa četiri ocila (ćirilčna slova s), i nalazi se u Vinčanskom pismu.

Možete li u Evropi pronaći mali narod koji je u kontinuitetu pružao oružani otpor ekspanziji velikih sila na vrhuncu njihove globalnopolitičke moći: narod koji je poput Srba samo u 20. veku ratovao sa Osmanskim carstvom, Austrougarskim carstvom Habzburga, Nemačkim carstvom Hoencolerna, Musolinijevom Italijom, Hitlerovom Nemačkom, Staljinovim Sovjetskim Savezom i 19. zemalja NATO-a (Sjedinjenim Državama, Velikom Britanijom, Francuskom, Nemačkom, Španijom, Italijom... i Islandom). Kako i zbog čega je srpski narod samo u 20. veku najpre dosegnuo svoje najsajnije uzlete, a potom doživeo najsramnije i najtragičnije padove. Prošlo se tako kroz dva balkanska rata, kroz dva svetska rata, kroz dva ujedinjenja sa južnoslovenskom braćom i dva razjedinjavanja u međusobnom klanju sa tom istom „braćom“; kroz stvaranje i razbijanje dve (tri?) Jugoslavije, kroz monarhiju sa srpskom dinastijom i republiku sa hrvatsko-austrijsko-ugarskim kaplarom; kroz kapitalizam i kroz socijalizam; kroz revoluciju, kojom se ruši kapitalistički, evropski i svetski poredak i kroz kontrarevoluciju, koja ruši socijalistički poredak i započinje neki treći (ili ko zna koji) novi (masovno-informatički) ili „novo-stari“ (represivno-manipulativni) svetski poredak.

Kako je moguće i zašto smo propustili šansu da najsvetliju pobjedu naših predaka za koju je trećina srpstva izginulo, pobjedu u Velikom ratu, ne iskoristimo za povratak ugleda Srbije, kako u svetu tako i među nama, i njenu afirmaciju u svetu, a umesto toga doživimo još jedno u nizu poniženja od naših bivših saveznika? Zašto smo, nakon Velikog rata, ovenčani slavom propustili da jednom zauvek zaokružimo granice Srbije a umesto toga napravili najveću istorijsku grešku, stvaranjem Jugoslavije, koja nam se danas obija o glavi? Pitanje Kosova, koje za Srbiju pre svega duhovno pitanje a ne teritorijalno, za opstanak Srbije je od posebnog značaja. Čini se da ovo pitanje najdublje shvata i postavlja akademik Matija Bečković koji je još 2012. godine izrekao znamenite rečenice: „Ako Kosovo nije naše, zašto od nas traže da im ga damo? Ako je njihovo, zašto ga otimaju? A ako već mogu da ga otmu, ne znam zašto se toliko ustručavaju?”¹⁴³

Da li nekad sebe pitamo, ako smo tako mali i beznačajni, kao što nas ubeđuju, zašto zazuzimamo tako značajno i visoko mesto u svetskoj istoriji? Jer ako Srba u svetskoj populaciji ima svega 0, 1% kako je onda moguće da među deset najznačajnijih svetskih umova koji su najviše zadužili čovečanstvo imamo dvojicu Srbina. Da ne govorim o tome koliko puta smo bili svetski prvaci posebno u kolektivnim sportovima.¹⁴⁴

Dakle, postavljam pitanje i sebi i Vama, kao što je to Šekspir učinio, ima li sistema u ovom ludilu? Ako smisleno tumačimo znakove pored puta, ako imamo hrabrosti da pogledamo istini u oči lako možemo otkriti određenu zakonomernost, sistem kako bi rekao Šekspir, koja se nama dešava u istorijskom trajanju.

2. KONSTANTNA U ISTORIJSKOM TRAJANJU SRPSKOG NARODA

U „istorijskom procesu dugog trajanja“ mogu se učiti, i to je upravo osnovni zadatak pravih intelektualaca, određene konstante - pravilnosti, koje, ako jasno shvatimo i tumačimo mogu i treba da nam budu jasni putokazi i orijentiri za budućnost.

Da ne idemo dalje u prošlost, ako se fokusiramo samo na dvadeseti vek, šta nam se kao osnovni zaključak nameće? Srpski 20. vek obeležile su germanske invazije tokom dva svetska rata, pri čemu su Srbi ostavljeni bez trećine u Prvom, a zatim četvrtine stanovništva u Drugom svetskom ratu. Praćene i pomognute serijskim holokaustima od strane germanskih saveznika (Hrvata, muslimana, Bugara, Mađara, Albanaca), koji su vršili masovno istrebljivanje i proterivanje Srba sa njihovih vekovnih teritorija. I tek što se s okončanjem Drugog svetskog rata smirila tolika destrukcija, usledio je komunistički teror koji je polovinom veka usmrtio stotine hiljada Srba, razbaštiniio i raskorenio srpsko biće i do krajnosti izmučio i ponizio srpsku dušu. Golgota je na kraju veka krunisana ponovnom

¹⁴³ Mateja Bečković takođe dodaje „Jerusalim je jedini grad, a ostalo su mesta. Kosovo je jedino polje, a ostalo su poljane. Kosovska bitka je jedina bitka koja traje vekovima, a ostalo su tuče. Kosovo polje je najviši vrh naše tradicije i naše kulture (...). Srbin je onaj koga se Kosovo tiče. Jer ono nije samo ovde na zemlji već i na nebu i svuda gde ima srpskog naroda. Kosovo je, moderno rečeno, de-encasrskog naroda. To je ono polje sa koga smo krenuli uvis i pod svojim imenom ubrojani u hrišćane (...). Srbin koji kaže da je Kosovo izgubljeno zapravo je sam izgubljen (...).“ <http://www.intermagazin.rs/matija-beckovic-kosovo-je-dnk-srpskog-naroda/?lang=ci>

¹⁴⁴ Zapitajmo se samo kako je moguće da Srbija bez mora sa destak zatvorenih bazena bude svetski šapion u vaterpolu Amerika koja ima više bazena nego mi stanovnika to nije.

PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEĆNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTOUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI

hrvatsko-muslimansko-šiptarskom agresijom, podstaknutom i pomognutom ovaj put od takozvane „međunarodne zajednice“, Ujedinjenih nacija, SAD i Evropske unije, koje su je zapečatile radioaktivnim bombama NATO-pakta.

Kao nijedan narod na Balkanu, suočavali smo se sa radikalnim zlom srbocida, koji su nam priređivali naši susedi (Arbanasi, Bugari, Mađari). Svako naše negativno iskustvo sa susedima je posebna, bolna priča koja ne sme da se zaboravi. Njihovo ispoljavanje neprimerene agresivnosti prema nama istorijski je različito, ali je uvek istovetno motivisano težnjom za osvajanjem prostora na kojem je srpski narod već bio nastanjen. Predstavljeni kao prepreka ostvarenju ih ciljeva, Srbi su i bili izloženi velikom stradanju koje se zavisno od uzročnika može označiti nacionalom tragedijom u više činova. Težnje naših suseda za teritorijalnim pretenzijama na oblasti na kojima smo nastanjeni, nastojale su se ostvariti u istorijski pogodnim uslovima i to je istorijski fakat koji je postojao i koji je i dan danas izražen. Osim ideja, planova i koncepcija, postoji i onaj konkretni aspekt korišćenja zločina kao sredstva realizovanja takvih ideoloških i političkih ciljeva.

Vekovima izloženi albanskom nasilju i teroru Srbi su ne samo napuštali svoja ognjišta, već su se branili kako fizičkim sredstvima tako i psihološkim mehanizmima. Vekovima su Srbi morali da napuštaju i da se sele sa svojih ognjišta pod najezdom turskih hordi. Međutim da je reč o projektu zamene stanovništva na Kosovu i Metohiji koji se kontinuirano sprovodio, a najbolju potvrdu nalazimo u titovoj Jugoslaviji. Naime, nakon Drugog svetskog rata, Tito je dozvolio doseljavanje oko 180 000 albanaca iz Albanije a istovremeno zabranio povratak Srba izbeglih i proteranih od albanskih balista. Tako je promenjena demografska struktura i od većinskog stanovništva Srbi su na svojoj najznačajnijoj svetinji postali manjina. I upravo se to koristi kao osnovni argument za otimanje Kosova i Metohije. Ovaj projekat se danas sprovodi u obodnim regionima Srbije.¹⁴⁵

Iako ih je Srbija od kneza Mihaila podražavala u njihovoj težnji ka oslobađanju od Turaka, Bugari će nakon stvaranja egzarhije 1870. godine vršiti asimilaciju Srba, a nakon oslobođenja ispoljiti pretenzije na srpske teritorije. Zbog kršenja odluka Berlinskog kongresa i poremećaja ravnoteže na Balkanu Srbija je povelala rat protiv Bugarske 1885. godine, a potom je ratovala protiv Bugarske u Drugom balkanskom ratu. Međutim, izrazito negativno istorijsko iskustvo sa Bugarima potiče iz Velikog rata u kojem su došle do izražaja njihova razularena surovost. Mnogo je zabeleženih zločina koje su tada od strane Bugara, učinjeno nad srpskim stanovništvom. Manje je poznato da su Bugari nakon strašnih zločina nad Srbima u ovom ratu izvršili internaciju srpskih dečaka iz južne Srbije i držali ih u logorima u Bugarskoj gde su im promenili imena i bugarizovali. Samo su najuporniji roditelji uspevali da dođu do svojih sinova i spasu ih ovog bugarskog „danka u krvi“. Opet se nešto slično ponovilo i za vreme Drugog svetskog rata. Danas u Bugarskoj gotovo da nema Srba, svi su asimilirani (milom ili silom) i tako u Bugarskoj po zadnjim popisu osim nešto Roma i Turaka svi ostali su Bugari.

¹⁴⁵ O projektima zamene stanovništva u Srbiji između ostalog i u radu Anđelković, P. (2016). Odliv Mozgova u funkciji zamene stanovništva u Srbiji, u: Migranti na raskršću ili bespuću zemlje Srbije, priredili Jovan Ćirić i Branislav Knežević. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Regionalno predstavništvo Ruske humanitarne misije na Balkanu.

Odnos sa Mađarima takođe, istorijski karakteriše stalna napetost. U modernom dobu tu napetost uveća njihovo učešće u Velikom ratu protiv Srbije, podržavanje ustaškog pokreta, zločini nad Srbima tokom Drugog sveskog rata, podržavanje albanskog separatizma na Kosovu i Metohiji, priznavanje samoglašene državnosti u ovoj srpskoj pokrajini. U Hitlerovom napadu na Jugoslaviju učestvovali su i Hortijeve jedinice sa ciljem da promene granice i ponovno prisvoje Bačku, Baranju, Prekomurje i Međumurje, teritorije na kojima su živeli Srbi. Zbog stvaranja tzv. Velike Mađarske i zaštite navodno ugroženih Mađara, započelo je stradanje srpskog civilnog stanovništva. Više desetina hiljada ubijenih, u logore interniranih, prisilno regrutovanih i slanih na istočnih na front kao topovsko meso kao i proteranih Srba, upućuje na razmere neverovatnih zločina i mržnje koju su prema njima ispoljili Mađari. Premda se predsednik Mađarske 2013. godine izvinio Srbima za ove ratne zločine, u Budumpešti stoji spomenik podignut Hortiju. U tom kontekstu se suočavamo sa i sa strašnim falsifikatima pripadnika mađarskog fašističkog pokreta „64 županija“, koji deluje i u Vojvodini, jer su Srbe ubijene 1941. godine predstavili kao Mađare koje su navodno ubili Srbi. Uveličavanje mađarskih žrtava palih tokom oslobađanja 1944. godine i traženje da se one i spomenički obeleže odvija se u kontekstu sve jačih pritisaka i ucena Srbije. Pod takvim pritiskom formirana je i komisija za utvrđivanje mađarskih žrtava u okviru plana rehabilitacije ratnih zločinaca i povraćaja njihove imovine.

I koliko god da su neobjašnjiva tolika srpska stradanja, još je manje shvatljiva pomama antisrpstva koja se produžila do danas. Na kraju 20. i početku 21. veka Srbi su proglašeni „zločinačkim“ i „genocidnim“, postavši kao nijedan narod u istoriji žrtvom neviđenih medijskih, intelektualnih i političkih manipulacija. Sećamo se kako su leta 1995. pod pritiskom srbofobije raspaljene po svetskim medijima i međunarodnim institucijama, čak i Grci sramno izviždali naše košarkaše na pobedničkom postolju u Atini. Iznenađili su nas i Rumuni, sa kojima smo oduvek imali dobrosusedske odnose, kada su dobrovoljno ustupili vazdušni prostor NATO-bombarderima, pridruživši se u tome Bugarima, Hrvatima i Mađarima. A nedugo potom izrazili i navodnu „zabrinutost“ zbog „prava Vlaha“ u Istočnoj Srbiji, baš kada su se i drugi „brinuli“ zbog prava Mađara, muslimana, Šiptara, Bugara i drugih nacionalnih manjina, što je kod sviju razotkrivalo podmukle pretenzije na srpsku teritoriju. Novu istorijsku priliku za lešinarsko rasparčavanje srpstva očigledno nije želeo propustiti niko. Kao ni priliku da bezdušnom ostrvljenošću na obeleženu metu pred takozvanim „svetom“ dokaže „političku korektnost“ i „visoku demokratsku svest“ (sličnim „moralno-političkoj podobnosti“ i „visokoj proleterskoj svesti“ u doba komunizma, koje su se među „bratskim“ narodima Jugoslavije dokazivale istim odnosom prema Srbima).

Ratovi koje su Srbi vodili u 19. i 20. veku protiv imperijalnih sila i njihovih balkanskih poslušnika za oslobođenje i ujedinjenje srpskih zemalja i zastrašujući demografski gubici koje su pretrpeli u tim ratovima, vratili su nas na početak. Kako su u tim periodima agresivne ekspanzije velikih sila na Balkan ponašali naši susedi? Bugari, Mađari, Hrvati, Albanci i slovenski muslimani, kao najbliži susedi Srba, bez izuzetka bi se tada u masi stavljali u službu imperijalnih interesa agresora. Kao izvođači „prljavih radova i topovsko meso“, okivani su od strane „gospodara sveta“ u zvezde, a Srbi su u istoj toj propagandi bili: parije, zlikovci i anticivilizacijski nakot koji nemilosrdno treba uništiti. To je činila Austrougarska i Nemačka propaganda u periodu ratova naroda, to su činile propagande sila komunističke, fašističko-nacističke i liberalno-demokratske ideologije u periodu ratova ideologija, to su činile

PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTOUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI

propagande sila atlantističke i islamske civilizacije na početku perioda ratova civilizacija. Dakle, to je konstanta – to se ponavlja i to se ne menja. Uvlačenje bilo kog od navedenih susednih naroda u državnu zajednicu sa Srbima, predstavljalo je, i predstavljalo bi, postavljanje dinamita u temelje te države jer bi pri prvom narednom geopolitičkom obrtu svaki od tih naroda prešao na stranu novog agresora. Svi ti narodi su bez izuzetka ratovali na strani Centralnih sila 1914-1918, na strani Trojnog pakta 1941-1945. i na strani NATO-a 1991-1999. U poslednjim ratovima Bugarska i Mađarska nisu aktivno (oružano) učestvovala, ali su od strane NATO agresora u svakom drugom pogledu bile instrumentalizovane protiv srpske države i naroda.

Čuveni nemački filozof, koji je stvorio čuveni filozofski sistem – apsolutni idealizam, na prigovor da mnoge činjenice opovrgavaju njegov sistem, odgovorio je „tim gore po činjenice“. Upravo je to konstanta zapadne propagandne mašinerije u duhu Gebelsove ideje „stotinu puta ponovljena laž postaje istina“, besomučno se siluje istina i izvrću činjenice. I zbog toga se dešava da istorijski ovekovečeni neprijatelji, koji svoje neprijateljstvo prema Srbiji, nikada nisu krili, odjednom postaju prijatelji i ekonomski spasioци Srbije. Ljudski je i pravoslavno, praštati, o čemu nas je posebno učio patrijarh Pavle, ali je pogubno zaboravljati i ne učiti iz istorijskih pouka.

3. POBEDNICI U RATU GUBITNICI U MIRU

Za nas Srbe važi konstatacija da smo loši đaci „učiteljice istorije“. Preciznije rečeno, ova pojava u našoj burnoj istoriji manifestovala se na način da smo kao pobednici u ratu najčešće bili gubitnici u miru (Ćosić). Zašto je to tako? Poražavajuća je činjenica da narod kao Srbi koji je od vjkada u vrtlogu svetske istorije, narod koji je morao kroz vekove da vodi tolike odbrambene ratove, tako malo uradio da svoju istoriju istraži kako treba, prikupi sve podatke i publikuje ih, napravi muzej kakav dolikuje jednom tako starom narodu bogate istorije. Umesto toga dozvolilo smo falsifikatorima „zapadne škole“ da nas lažu i prekravaju kao da smo kamenčić pored puta kojeg šutira svaki putnik. Srbima su planski uništavali istorijske zapise kako bi ih držali u neznanju i lakše vladali njima!

Za vreme Prvog i Drugog svetskog rata iz Srbije je odneto oko 40 železničkih vagona arhivske građe. Nemački bombarderi su 6. aprila 1941. namerno bombardovali nacionalnu biblioteku u Beogradu, gde je uništen ceo fond od 350.000 knjiga, uključujući i srednjovekovne spise neprocenjive vrednosti! Uništi jednom narodu istoriju, uništio si ga kao narod. Srećom istina se ne može sakrivati zauvek, kad tad ispliva na površinu u punom sjaju. Procene stručnjaka ukazuju da je širom sveta raspršeno oko 5.000 srednjovekovnih rukopisa i knjiga, a da se ne govori o ikonama, relikvijama, opljačkanim muzejskim eksponatima i arhivama. Nije toliki problem što nam je baština rasuta širom sveta, sve dok je neko čuva. Nevolja je što je mi sami zaboravljamo. Ovakvu istoriju i kulturno blago ima retko ko u svetu zbog čega je neshvatljivo zašto mi kao država i narod potpuno zanemarujemo svoj identitet.

Spoljašnja zla potiču od agresija i ratova koja ima smo bili izloženi. Mi smo deo sveta, ali naša kuća nasred druma, kako je Cvijić slikovito definisao naš položaj na Balkanu, bila je često meta napada, rušenja i raznoraznih uslovljavanja od strane velikih sila koje su uvek

imale svoje interes na ovom području. Ostvarenje tih njihovih interesa nije se poklapalo sa našim, pa je potreba za samostalnošću i slobodom iskazivana otporom, suprotstavljanjem i sukobima sa moćnima. U kontekstu ove nezahvalne geopolitičke pozicije, čini se da samo sa velikom mudrošću možemo da ostvarimo svoje nacionalne i državne interese. Mi smo, na žalost, doživeli posledice svog nacionalnog samozaborava i olakog odricanja od sebe, smatrajući da je nacionalno, odnosno srpsko stanovište izgubilo svoj značaj, ali smo se nakon kraha megalomanskih projekata i bolnog istorijskog iskustva vraćali sebi i svojoj samobitnosti. Jedan od uslova očuvanja identiteta svake zajednice jeste kontinuitet kulturnog nasleđa, odnosno svesni i aktivni odnos prema tradiciji čime se potvrđuje ono što je nepromeljivo i konstantno¹⁴⁶. Bojan Jovanović uočava da kada to preneseno na srbski teren srbski naziv za taj širi aspekt nasleđstva stečenog predajom je baština, koji u smislu neposrednog nasleđstva znači očevinu, rodno mesto. U tom smislu upredanje nije samo usmena duhovna kultura, već i znanje i vrednosti sadržine u obrascima mišljenja i ponašanja koji su izabrani iz dotadašnjeg iskustva da bi se preneli naslednicima (Jovanović, 2014, p. 99-101).¹⁴⁷

Svest i predstave koju imamo o sebi određuju i naš odnos prema svetu. „Izloženi neprestanim životnim promenama ostajemo isti dok pamtimo sebe i stvaramo svoj identitet. Ako nastojimo da promenimo svoj identitet, nećemo postati drugi, već samo potisnuti u zaborav ono što nas je do tada bitno određivalo“ (Jovanović, 2014, p. 38). Upravo ovo stanovište Bojana Jovanovića da ostajemo isti dok pamtimo sebe i stvaramo svoj identitet od suštinske je važnosti za sagledavanje odnosa tradicije i modernizma i to posebno u vremenu kada se proglašava i kraj identiteta. Ukazivanje na prividnost našeg zaborava samo pokazuje koliko je krhko odricanje i samozaborav pre svega nacionalnog identiteta. Tradicija je ono što neposredno određuje identitetsku strukturu i njen oblik i to kako pozitivna tako i negativna iskustva - kao egzistencijalni i vrednosni orijentiri u traganju za sobom, identitetom i smislom svog individualnog i kolektivnog postojanja. U tom traganju kaže B. Jovanović nalazi se samo ono što se tokom traženja stvori od sebe. Veoma je značajno autorovo određenje da „za kolektivni identitet važno je osećanje pripadnosti određenoj zajednosti koji se može negovati kroz raznovrsne oblike kulture, ali se može i potisnuti i prekidom pamćenja dovesti do samozaborava“, (Isto, p. 39), koji nas neumitno vodi do spontanog ali i prisilnog i dobro organizovanog poništavanja i razlaganja sopstvene prošlosti.

Jedan od najznačajnijih srpskih intelektualaca, Jovan Cvijić, govoreći o srpskim nacionalnim interesima, ukazuje da se oni moraju zasnivati na pravoj i istinitoj predstavi o svom narodu u kojoj „ne sme biti ni traga od onoga što se zove šovinizam. To za njega znači da „na svakom mestu i u svakoj prilici treba svaki Srbin da brani svoju zemlju od neistina, i da najenergičnije zastupa interese i težnje svoje zemlje i svoga naroda. Mi imamo prava,

¹⁴⁶ Marija Totorova će upravo na to i ukazati da za razliku od nasleđa koje se odnosi na prisustvo sačuvanih istorijskih i kulturnih sadržaja u kolektivnom iskustvu, tradicija podrazumeva aktivan i svesni izbor onih elemenata nasleđa koji se smatraju vrednim i prenose sledećim generacijama. Uporedi: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek 1999. godina

¹⁴⁷ Kao dobar primer za reči koji se biraju i ostavljaju u nasleđstvo budućim generacijama je i reč pomen. U srbskom jeziku ima zanačenje pameti, ono što se pamti, što se neguje sećanjem. Odatle i naziva za spomenik, koji podseća, kojim prošlost postaje živa i suprotstavljena zaboravu.

PREKOGRAIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTOUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI

velika prava, i zato smemo svoja pitanja izneti pred svet i boriti se za njih... Mi smo se sada zgrčili i često ne smemo da zastupamo ni svoja najjasnija prava. Međutim se i sada može s taktom i zgodnim metodama izneti pred svet ceo kompleks srpskih nacionalnih pitanja, jer ih svet ne zna, ne znaju ih često ni slovenski političari. Nije istina da mi moramo pred većim neopravdano popuštati samo zato što smo mala država“ (Cvijić, 1987, p. 66). Ovo je Cvijić izgovorio u februaru 1907. godine, međutim, ono toliko je aktualno i savremeno i danas i treba da ostane kao amanet svakom srbinu u svim generacijama.

4. KA ZAKLJUČKU – POGRAIČNA SARADNJA I ISTORIJSKE POUKE

Šta su onda srbski nacionalni interesi, šta je srbski nacionalni program? Pitanje je takođe staro i u različitim kriznim momentima, mnogi su pokušali da daju odgovor. Polazeći od navedenih pretpostavki može se konstatovati da je i sa saznajnog i sa praktično-političkog stanovišta legitimno to što su, zbog sadašnjih i tadašnjih (ne)prilika, srbsko društvo i država, srbski narod i njegova kultura nužno upućeni na novo intenzivno i kritičko preispitivanje svoje prošlosti (i njenog ranijeg tumačenja), radi svoje budućnosti. Postojeća zbrka u njegovoj istorijskoj samosvesti, i zanemarivanje srbskog stanovišta, dovela je srbski narod u današnje (ondašnje!) neprilike, a njeno dalje održavanje i nove nedoumice koje se javljaju, samo produžavaju i otežavaju jedno inače teško i nepovoljno društveno stanje.

U ovim odsudnim vremenima svetle pouke iz prošlosti su dobar put za jačanja zapuštenog i oslabljenog društvenog i nacionalnog bića. Kao što smo napomenuli, istorija srpskog naroda prepuna je sukoba, u kojima su Srbi gotovo uvek bili na pravoj strani i izlazili kao pobudnici (za razliku od naših suseda). Međutim, neshvatljivo ali najčešće smo te pobeđe u miru pretvarali u poraze. Retki su primeri dobijenih ratova u miru. Jedan od takvih svetlih primera jeste i Carinski rat sa Austrougarskom. Trgovinski sukob između Kraljevine Srbije i Austrougarske monarhije nastupio je 12. januara 1906, posle prekida pregovora, koji su vođeni u Beču, radi zaključenja trgovinskog ugovora. Austrougarska je smatrala da će Srbija, budući ekonomski slaba i zavisna od tržišta Austrougarske, za svoje najvažnije proizvode, brzo kapitulirati. Austrougarska je odmah zabranila uvoz i transport stoke, živine i poljoprivrednih proizvoda. Međutim, desilo se suprotno. Dobrom strategijom koju je sačinila a čiju srž je činila razvoj domaće privrede i novih proizvoda za koje je izdvoj kredit i pronalaženje novih tržišta, Srbija je ekonomski ojačala i postala politički slobodnija i nezavisnija država.¹⁴⁸

Koja je osnovna pouka ovog dobijenog rata. Ako izuzmemo osnovnu konstantu naših odnosa sa Germanima i našim susedima, koja od krstaških ratova do danas nesumljivo ukazuje na vekovnu težnju da se Srbija uništi u svakom pogledu, ova srbska pobeđa u miru nam šalje jasan znak da samo ekonomski slobodna i nezavisna zemlja može biti i politički nezavisna. Srbski narod, kao istorijski, autentični narod, ima svoju filozofiju vrednosti koju pre svega krasi slobodarski duh i otpor svakom agresoru otelotvorena u načelu “za krst časni i slobodu zlatnu”. Sa svojim svetosavljem (“pravoslavlje srpskog stila i iskustva” - Vladika Nikolaj), praktično ostvarenom Vidovdanskim etikom i Kosovskim zavetom, srbski narod je

¹⁴⁸ Studija Dimitrija Đorđevića Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911, Istorijski institut, Beograd 1962 (736 str.) predstavlja, dosad nepravaziđenu history in depth Carinskog rata.

izgradio svoju posebnu filozofiju života koja se zasniva na pravoslavnoj etici ("ni po babi ni po stričevima, već po pravdi Boga Jedinoga" - zavet majke Jugovića) i domaćinskoj ekonomici. Srpski narod, je postojao i opstajao kao domaćinski narod, stoga su pokušaji uvođenje neke druge etike u srpski narod (protestanske etike) su nastojanja da se srpski narod pretvori od domaćinskog u slugarski. Okretanje samom sebi (naravno to ne znači samoizolaciju, svaka dobronamerna saradnja, a posebno između suseda je dobrodošla), obraćanje sopstvenom duhovnom nasleđu i materijalnim snagama mnogo je racionalnije i opravdanije od nerazumne vere u dobre namere i pomoć vekovnih srpskih (ne)prijatelja. Dakle, razvoj domaće privrede, posebno poljoprivrede, najvažnijeg prirodnog resursa koji Srbija poseduje, u čijem središtu bi se, umesto sadašnje vučje socijaldarvinističke ekonomije našli ciljevi i vrednosti socijalne „ekonomije sreće“ (P. Burdije) u službi srpskog čoveka i srpske nacije, je put kojim Srbija treba da krene dalje. U tom kontekstu nekoliko reči i o pograničnoj saradnji Srbije sa svojim susedima, posebno Bugarskom. Pograničnu saradnju, naročito zagovara, podsiče i finasira Eropska unija. Šta je dobro a šta loše u ovom procesu?

Naravno svaka saradnja, dobronamerna, sa jasno definisanim principima u kojoj su svi ravnopravni, je pozitivna. Saradnjom se premošćavaju istorijski nesporazumi i sukobi između naroda, potiskuju neprijatne stvari iz prošlosti i razvija prijateljstvo. Projekti u kojima se podiže standard građana u svakom pogledu od ekonomskog do kulturnog su dobrodošli. Takvih projekata svakako ima i njih treba podržavati i podsticati. Samo zlonamerni ljudi, sa podlim namerama, mogu biti protiv saradnje i prijateljstva između naroda, posebno naroda sličnog porekla i verskog opredeljenja.

Šta nas oko ove saradnje navodi na oprez i o čemu treba voditi računa? Naš narod ima izreku: "koga zmija ujede on se i guštera plaši". Kao što smo napred, kratko, ali argumentovano na osnovu istorijskih činjenica (kojih ima i te kako mnogo) pokazali da je naše iskustvo sa susedima bilo bolno i tragično. Da su nam u svim prilikama koje su im se prižale uvek najčešće radili o glavi. Stoga je prvi uslov iskrene i dobronamerne saradnje pokajanje. A uslov iskrenog pokajanja je priznavanje zločina kao izraz svesti o učinjenom i težnja za dobijanjem oprostaja. Takođe, ono što stalno treba imati na umu u ovoj saradnji je činjenica da se Bugarska nikada nije zvanično odrekla, kako oni kažu "svojih zapadnih teritorija do Niša", što i stoji u njihovom nacionalnom programu. Mnogo činjenica ukazuju da Bugarska, tiho i strpljivo radi na ovom projektu i da čeka istorijski povoljan trenutak na konačnu njegovu realizaciju. Ono što prvo pada u oči, jeste podatak da u Bugarskoj gotovo nema Srba, a da u Srbiji posebno u pograničnim opštinama prema Bugarskoj sve je više onih koji se izjašnjavaju da pripadaju bugarskoj nacionalnosti. Posebno je zabrinjavajući i na duže staze opasan trend sve većeg broja Srba koji uzimaju bugarsko državljanstvo koje najčešće pravdaju ekonomskim razlozima (uvoz automobila i lakši odlazak u EU). Primetno je, takođe, da sve više mladih iz ovog kraja odlaze na studije u Bugarskoj, gde da bi ostvarili privilegije uzimaju bugarsko državljanstvo. I dok ove pojave možemo pravdati ljudskim slobodama i pravom izbora (mada je nerazumno kada država olako dozvoljava odliv svog stanovništva) neshvatljivo je da država Srbija, kao ni jedna država u svetu prećutno dozvoljava da veliki broj građana žive i rade na teritoriji Srbije a da voze automobile sa bugarskim tablicama čiju registraciju i poreze plaćaju u Bugarskoj. Naročito je neshvatljivo da je takvih osoba i na direktorskim funkcijama u javnim institucijama i da se takav trend povećava.

PREKOGRANIČNA SARADNJA, SRPSKO STANOVIŠTE I VEČNE POUKE CARINSKOG RATA SA AUSTOUGARSKOM - PUT KOJI SRBIJA TREBA DA SLEDI

Danas gotovo da nema Srba u mnogim mestima na Kosovu i Metohiji i ovu svetu zemlju nam otimaju. Ali ih je sve manje i u mnogim pograničnim opštinama posebno na Jugoistoku zemlje. Prošle 2018. godine u opštini Crna Trava nije sklopljen ni jedan brak niti rođeno ni jedno dete, Zapitajmo se kava je perspektiva preko 80% sela u Pirotskom regionu. Da li to znači da u sledećoj fazi Srbija treba da se odrekne i tog dela teritorije u korist Bugarske, Mađarske, Rumunije... Da li je to sledeće pitanje?

U epohi „antiratova trećeg talasa“ (Tofler) kao epidemija širi kultura malodušnosti, koja kod ljudi i naroda razvija “bapski identitet” (Špengler). Na žalost ovaj “bapski identitet” sve se više, kao kuga širi među srbkim narodom, čime se sve više udaljavamo od svog izvornog nacionalnog identiteta, rasipamo se kao narod i smanjujemo u svakom pogledu. Stoga, Srbija konačno mora da pronađe snage u sebi za svoj razgovor o sebi, nesputana obećanjima sreće i svega onog što dolazi iz tog izvora propasti, posebno puteva koji nemaju alternativu. Šta je dobrog ostavljeno za srpski narod iz naše bogate prošlosti a šta loše – treba da su naša stalna pitanja, a baš o tome se ne govori u javnosti, pa sve to i nema oblik, nego ostaje tek na površini sopstvene stvarnosti, a duboko u projekciji tuđih.

Iskušenja savremenog srpstva i dalje su teška i preteška. Sa početkom 21. veka nevolje i poštasti nisu se prestale umnožavati, nemilosrdno navaljujući sa sviju strana. Privreda se planski uništava, pod najlicemernijim izgovorima, kako bi je što lakše monopolisali svetski mega-lihvari. Vojska se slabi i internacionalizuje kako bi narod ostao nezaštićen pred nastojanjima velikih i malih osvajača. Među manjinama u Srbiji i dalje se podgrevaju regionalizmi i separatizmi. U omladini podstiče narkomanija, ateizam, egocentrizam, homoseksualizam, prezir prema sopstvenom poreklu, narodu i otadžbini. Gomilaju se uvrede, ucene, poniženja, snimaju naručeni filmovi i dokumentarci puni laži i kleveta o Srbima, bezočno manipuliše istorijskim činjenicama. Podmuklo i ništački se rastaču srpski jezik i ćirilica, lažira istorija, prisvaja baština, negiraju istorijske pobeđe i zasluge. I kao da nas nekakva natčovečanska mržnja, nedokučivo kosmičko zlo, hoće zauvek izbrisati ne samo sa lica zemlje, već i iz pamćenja čovečanstva. Ne čudi stoga što očaj, tuga i apatija ovladavaju dušama savremenih Srba i što se oni od vitalnih ljudi radosnog i borbenog duha pretvaraju u narod potištenih, izmrcvarenih i raskorenjenih.

Pa ipak, i pod pritiskom tako mučnih stanja i uprkos beznadežnim okolnostima, mi više nego ikad želimo da opstanemo kao zajednica i kao duhovna suština. Kao Srbi i kao Srpstvo. I nije tu reč o političkom opredeljivanju ili pukom „nacionalizmu“, već o dubokom osećanju vlasnosti i nasušnoj potrebi za njom. O strahu pred mogućnošću iščeznuća ili utapanja u svetsko bezobličje, što bi značilo stopostotni trijumf zemaljskih sila – trijumf zla. O grehu kosmičkih razmera kada bi poklekli pred zlom, pomirili se sa njim i odrekli slobode i sopstva, čime bi prestali da postojimo i kao ličnosti i kao narod. Živimo u još jednom prelomnom vremenu, u kome će na ovaj ili onaj način naša istorija, ali i naša budućnost, dobiti novo poglavlje. „Samo pazi na se i dobro čuvaj dušu svoju, da ne zaboraviš onijeh stvari koje su vidjele oči tvoje, i da ne izidu iz srca tvojega dokle si god živ; nego da ih obznaniš sinovima svojim i sinovima sinova svojih.“ (Moj. 4, 9).

Ovoga puta ne biramo između nebeske i zemaljske Srbije. Ovoga puta samo biramo da li ćemo, najpre opstati kao narod, ali i nastaviti da kao narod koračamo uspravno, na

sopstvenim nogama, ili ćemo pokleknuti pod pritiskom i ka neizvesnoj budućnosti pokorno puzati kroz prašinu svojih izneverenih ideala i prekršenih zaveta. Srbija nikada u svojoj istoriji nije bila slugarski narod (kao naši susedi) Verujem da je naša generacija sposobna da ispiše poglavlje koje će naše potomstvo rado čitati i koje neće sa stidom i gnušanjem preskakati

LITERATURA

Anđelković, P. (2016), *Ka domaćinskoj ekonomiji – sociološki ogledi*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica

Anđelković, P. (2016). Odliv Mozgova u funkciji zamene stanovništva u Srbiji, u: *Migranti na raskršću ili bespuću zemlje Srbije*, priredili Jovan Ćirić i Branislav Knežević. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Regionalno predstavništvo Ruske humanitarne misije na Balkanu.

Đorđević, D. (1962), *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd: Istorijski institut,

Cvijić, Jovan, C. (1987), *O nacionalnom radu, Govori i članci, Sabrana dela*, Beograd.

Jovanović, B. (2014), *Pamćenje i zaborav*, Beograd: Orpheus

Rasel, B. (1961). *Ljudsko znanje*. Beograd: Nolit

Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek

Internet reference:

Crni Humor: Američka vojska na VMA leči Srbe od kancera, (2017). Preuzeto sa: <http://srbinaokup.info/?p=99755>: Pristupljeno: 28. Decembar 2018.

Matija Bečković, (2016). Kosovo je DNK srpskog naroda!, Preuzeto sa: <http://www.intermagazin.rs/matija-beckovic-kosovo-je-dnk-srpskog-naroda/>? Pristupljeno: 13. Januara 2019.

**CROSS-BORDER CO-OPERATION, SERBIAN STANDPOINT AND ETERNAL
LESSONS OF AUSTRO-HUNGARIAN CUSTOMS WAR - ROAD THAT SERBIA
SHOULD FOLLOW**

Abstract: *If we meaningfully interpret "long-lasting occurrences" (Brodell), we can discover certain regularities in them which can and should be our leaders in the historical period. For us Serbs, the conclusion is that we are bad students of "teacher history ". More precisely, this phenomenon in our turbulent history was manifested in the way that we, as the victors in the war, were most often losers in peace (Ćosić). Why is it so? Why are there so little light examples like the war won (in peace), the Customs War with Austro-Hungarian? And finally, why don't we learn from this example and follow its eternal message? Thus, with the help of the past, we break up the squeezed present and create a brighter vision of future development. The development in Serbia in the past 20 years has been designed and regulated by the dominant models of the reform of Anglo-Saxon neoliberal development. It costed Serbia too much: radical de-industrialization, the destruction of its economy, its social structure was ruined, demographically there were growing unemployment, social inequalities and misery. Escape from the village has turned into an escape from the country and entire regions that are gasping. In these crucial times, bright lessons from the past are a good way to strengthen the deserted and weakened social and national beings. Turning on to yourself (of course, this does not mean self-isolation, every kind of good cooperation, especially among neighbors is welcome), addressing your own spiritual heritage and material strength is much more rational and refined than unreasonable faith in good intentions and the help of centuries-old Serb (non) friends. Therefore, the development of the domestic economy, especially agriculture, the most important natural resource that Serbia has, in the center of which, instead of the present wolf of the socialdarwinist economy, the goals and values of the social "economy of happiness" (P. Burdija) would be found in the service of the Serbian man and the Serbian nation the path by which Serbia should move on. Not to be strayed on this pathworth seeing is a fine example is the Customs War with Austro-Hungaria .*

Key words: *Customs war, cross-border cooperation, Srsko viewpoint, development.*

E-LEARNING IN THE FUNCTION OF REGIONAL EDUCATION DEVELOPMENT

Assistant professor, Dr Sanela Arsić¹⁴⁹,
Professor, Zoran Milojević¹⁵⁰

Abstract: *Distance education is a way of implementing an educational process in which teaching and listening to the lesson can take place at a different location and at different times. Modern distance education is based on multimedia and Internet technologies, and is often called electronic education (e-education). Modern electronic educational technology is an important part of society today. E-learning efforts and experiments currently receive much attention across the globe. The availability of electronic and web-enabling technologies also dramatically influences the way we view the learning strategies of the future. Electronic learning (e-learning) is a process of transferring knowledge and skills electronically using appropriate computer applications, i.e. dedicated programs and environments in the learning process. This paper highlights the importance of using electronic learning for the purpose of regional development of education through the implementation and using of Moodle platform for e-learning. The paper analyzes Educational creative center (ECC) in Bor (Eastern Serbia) as a case study of successful organization which deals with e-learning and improvement of knowledge through distance learning in Serbia and in the surrounding countries.*

Keywords: *E-education, e-learning, Moodle learning platform, ECC*

Introduction

With the rapid development of information and communication technology (ICT) in recent decades, the ways people live, work and study have undergone significant changes (Brynjolfsson and Hitt, 2000, Lau et al., 2018). Nowadays, the information and communication technology is used in everyday life. It develops the digital or computational literacy, which has to be reflected in the educational competencies (Futurelab, 2010). Learning and teaching has inevitably evolved from a traditional, classroom-based, textbook-centered, group-learning oriented setting to a more flexible, anywhere-anytime-based, e-learning-resource-oriented personalized learning process leveraging the convenience and omnipresence characteristics of mobile technology (Briz-Ponce et al., 2017, Heflin et al., 2017). Many educational institutions worldwide are focusing more and more on online

¹⁴⁹ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia, saarsic@tfbor.bg.ac.rs

¹⁵⁰ Economic-Trade School Bor, Serbia; profesor.zoran@gmail.com

learning (e-learning) to embrace this change. Online courses and programs, such as the so-called massive online open courses (MOOCs), are growing rapidly. Some of them are provided free to the general public, and Khan Academy, MIT Open Courseware, Berkeley Webcast, and Academic Earth are a few examples of such endeavor (Chauhan, 2014; Alraimi et al., 2015; Baturay, 2015, Brahim and Sarirete, 2015).

There is no clear definition of the e-learning systems (Meredith and Newton, 2004; Nicholson, 2007). The main source of e-learning system is distance learning which changes learning style since there is a possibility to learn from different places and at any time. In other words knowledge and skills of learners could be improved without affecting their daily activities.

E-learning is a web-based learning ecosystem integrating several stakeholders with technology and processes. With the popularization and expansion of access to the World Wide Web and greater access to devices to access the Internet, such as smartphones, laptops, tablets, and computers, learning using e-learning practices has expanded rapidly all around the world (Abdellatief et al., 2011). The e-learning has been widely implemented into education not only at universities, but also at secondary schools. There are primary schools that implement e-learning as a new and contemporary method of teaching and learning as well (Hubalovsky et al., 2019). E-learning systems could be of great help to learners and professors in order to improve their education, knowledge and skills with the most flexible and attractive learning tools and without affecting regular daily activities (Farid et al., 2014; Nikolić et al., 2018). The main goal of educational institutions is to have better, efficient, effective and flexible learning process. These characteristics of the learning process could be achieved by e-learning systems only (Nikolić et al., 2018).

The aim of this paper is to show the importance of e-learning in Serbia, as well as its impact on regional education in the country. As an example of good practice, the Educational Creative Center, which deals with e-learning, is presented in the paper. This company is one of the most successful in Serbia in this field and is closely specialized for online seminars in order to improve the competencies of primary and secondary school teachers. Professional training and lifelong learning in underdeveloped environments is hampered for several reasons. Organization of conferences and professional meetings, as well as courses and seminars, is not evenly distributed in the region. People in these regions are denied quality improvement and promotion primarily for financial reasons, because going to large centers in which these types of education are represented requires additional costs. ECC saw this problem and used its resources, as well as the Internet resources to create a model of professional training that is accessible to all. The center of this company is in Bor (Eastern Serbia), a town with 34, 000 inhabitants, which belongs to cities that are far from the economic and educational centers in Serbia.

The rest of the paper is organized as follows. Section 2 contains a theoretical framework related to e-learning practices. Section 3 describes the Moodle platform. Section 4 presents case study of Educational creative center as a good example of company which deal with e-learning. Finally, Section 5 presents the conclusions and future lines of research of this practice.

1. Theoretical framework

The Pioneer of the Distance Learning was Isaac Pitman, stenography teacher. He applied distance learning in working with his students back in 1840 in England. He asked them to copy short messages from the Bible and return them in the mail. He maintained communication with students throughout the country and successfully transferred knowledge. Such a way of training students, the precursor of today's e-learning, has immediately proved its qualitative, economical, and pragmatic side, compared to traditional methods (<https://www.link-elearning.com/site/e-learning>).

The process of teaching-and-learning is strongly supported by educational technologies, which are used in educational environments both in traditional face-to-face classrooms and in online learning platforms. In the last years, technological advancements have given assistance in providing relevant information for all educational actors (students, teachers, coordinators, and administrators) acting in different educational environments, and thereby promoting the quality and innovations in the educational context (Wang et al., 2012).

Studies of Zhang and Nunamaker (2003) addressed the impact of e-learning in the new millennium. The new economy is characterized by industrial change, globalization, the rise of intensive competition, sharing and transferring knowledge, the revolution of information technology, the reinvention of the classroom, and the lack of meeting new needs of the new learning world and of life. Learning is changing its center point, from teacher to student. At the same time, it offers previously unthinkable possibilities of interaction and access to knowledge virtually anywhere in the world. E-learning provides people with a flexible and personalized way to learn; allowing learning on demand and reducing the cost of learning. A variety of core technologies that can facilitate the design and implementation of e-learning systems are emerging, and therefore a far-reaching impact on learning is achieved in the new millennium (Inglis, 2008; Haddad and Oliveira, 2017). Serbia is a country characterized by varying degrees of access to the digital world. It still registers considerable difficulties concerning digital inclusion.

In recent years there is increased interest in evaluation of quality in e-learning systems. There are different quality models which could ensure good framework during implementation of e-learning systems. However there is still need for a unified quality model which will cover all possible dimensions including software and pedagogy in an e-learning systems. Since there are different users and stakeholders during development and implementation of an e-learning system, which includes learners, teachers, institutions, administration, software developers, managers and others, there is a need to satisfy the system quality based on the requirements of each user and stakeholder which is very difficult and challenging task (Nikolić et al., 2018).

3. Moodle platform for e-learning

An increasing number of organizations in Serbia today use this software package in the development and improvement of the teaching process.

Moodle is a Learning Management System developed to integrate several aspects of modern education (Zacarias et al., 2016). It was written in open source code and supported

by a large community of developers worldwide. This community is always working on plugins to improve the performance of the platform. Here, we describe a plugin for Moodle that resorts to SNA to allow teachers to identify the most relevant actors in the courses' forums, helping them to take measures to improve students' participation in these virtual environments (Muñoz et al., 2017).

The great popularity of this tool is based primarily on the simple and fast installation, low demand for computer's resources on which it is executed, simple integration into existing systems and agreeable and intuitive work environment even for the beginners with little or no experience with such applications. This tool has achieved popularity among teachers due to its pedagogical foundations and easy adaptation to the academic environment.

Ifinedo et al., 2018 explored the effects or roles of usability factors (i.e., perceived ease of use, perceived usefulness, and satisfaction) and external support (i.e., teacher and peer support) on undergraduates' use outcomes of Moodle in a blended learning environment.

Moodle has been considered in previous works, for example by Romero et al. (2008), which used data mining techniques in order to improve the course management (i.e. statistics, clustering, classification, visualization, etc.), without focusing on a real-time planning activity. Additionally, some other papers such as Martín-Blas and Serrano-Fernández (2009) just focused on Moodle's characteristics and considered this platform as a valid tool in order to perform learning/teaching activities. That kind of work is oriented to a specific course but does not focus on the possibility of a learning path planning activity in real-time.

2. Case study

Educational Creative Center is an organization that currently has four permanent employees and 49 workers under contract, i.e. authors/ moderators of the online courses. The office is located in Bor, and the authors/moderators of online courses are from Serbia and Montenegro. Their main activity is to organize and realize online courses, and to provide support to third parties for organizing online courses. The mission of the ECC is that professional development is available to every employee in the education system who wants to improve his/her qualifications and make progress. Over the past 8 years, this organization from Bor has been an absolute leader in the field of professional development through the Internet. As such they have been recognized by the Ministry of Education and the Institute for the Improvement of Education, two institutions that approve and accredit online courses for teachers.

ECC realizes online courses through the MOODLE learning platform. This learning management system is one of the best learning systems in the world, and for its needs and functioning, ECC has provided the necessary resources in the form of equipment (web server) and human resources (server administrator, system administrator). MOODLE is a platform where authors create content in various formats (text, multimedia, tasks, tests, discussion forums, etc.). Content created by the authors is modified by the instruction

E-LEARNING IN THE FUNCTION OF REGIONAL EDUCATION DEVELOPMENT

moderators who adjust the content to the learning process, that is, the process is implemented within the frame of online didactics.

On the system, there are six levels of roles that users can have:

1. Guest - the role through which the user can only review the content, but not the courses.
2. Participant - user who has the privilege to participate in courses as a trainee. There are no editorial rights, but only as a student to track content and solve tests and assignments.
3. Lecturer without editorial rights - this role allows users to evaluate other participants, but they cannot change anything in the system.
4. Lecturer - this role allows the user to edit content and evaluate participants.
5. Manager - this role allows the user to enroll other participants to the course and delete them from the course as well.
6. Administrator - this is the highest role in a system that can fully administer it.

Educational Creative Center has been accredited by the Ministry of Education of the Republic of Serbia for the realization of courses since 2012 and can issue certificates that enable employees in the education system to renew their work license. Table 1 presents the number of online courses that ECC accredited and successfully implemented over the years.

Table 1. Number of ECC courses by years

Year	Number of courses (online seminars)
2012	1
2013	4
2014	8
2015	8
2016	14
2017	14
2018	39

So far, the ECC has issued 17 000 certificates to employees in the education systems of Serbia and Montenegro.

3. Conclusion

Education today is considered as a condition of the survival and the development of modern societies. With the rapid development of technology and innovation in the field of distance learning, numerous e-learning platforms have been developed. Moodle is one of the most popular software systems for e-learning. With this system, training and testing of users in different areas are done depending on the purpose of the site.

This paper presents the good practice of the Educational Creative Center in Bor as one of the leaders in this area when it comes to e-learning that has a positive impact on the development of this type of education in Serbia. With the advancement of technology and the need for advancement in education, it is assumed that this form of learning will be given greater attention, i.e. that e-learning will greatly replace conventional learning in the near future.

In order to deepen this topic, the authors tend to examine the tendencies of using this type of education among high school students and students in Serbia.

REFERENCES

- Abdellatief, M., Sultan, A.B.M., Jabar, M.A., Abdullah, R. (2011). A technique for quality evaluation of e-learning from developer's perspective. *American Journal of Economics and Business Administration*, 3(1), 157-164.
- Alraimi, K.M., Zo, H., Ciganek, A.P. (2015). Understanding the MOOCs continuance: The role of openness and reputation. *Computers & Education*, 80, 28-38.
- Baturay, M.H. (2015). An overview of the world of MOOCs. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 174, 427-433.
- Brahimi, T., Sarirete, A. (2015). Learning outside the classroom through MOOCs. *Computers in Human Behavior*, 51(B), 604-609.
- Briz-Ponce, L., Pereira, A., Carvalho, L., Juanes-Mendez, J.A., García-Peñalvo, F.J. (2017). Learning with mobile technologies – students' behaviour. *Computers in Human Behavior*, 72(C), 612-620.
- Zhang, D., Nunamaker, J.F. (2003). Powering e-Learning in the new millennium: An overview of e-learning and enabling technology. *Information Systems Frontiers*, 5(2), 207-218.
- Brynjolfsson, E., Hitt, L.M. (2000). Beyond computation: Information technology, organizational transformation and business performance. *Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 23-48.
- Chauhan, A. (2014). Massive open online courses (MOOCs): Emerging trends in assessment and accreditation. *Digital Education Review*, 25, 7-17.
- Farid, S., Ahmad, R., Niaz, I., Itmazi, J., Asghar, K. (2014). Identifying perceived challenges of e-learning implementation, in: *First International Conference on Modern Communication & Computing Technologies, MCCT'14*, Nawabshah, Pakistan.
- Futurelab, (2010). *Digital literacy across the curriculum: A futurelab handbook*. Retrieved from:
http://www.futurelab.org.uk/sites/default/files/Digital_Literacy_handbook_0.pdf
- Haddad, S.R., Oliveira, A. (2017). Perception of digital citizenship among poor adult and elderly users of "Telecentros". *Belo Horizonte, 12th Iberianconference on information systems and technologies (CISTI)*, 1-6.
- Heflin, H., Shewmaker, J., Nguyen, J. (2017). Impact of mobile technology on student attitudes, engagement, and learning. *Computers & Education*, 107(C), 91-99.
- Hubalovsky, S., Hubalovska, M., Musilek, M. (2019). Assessment of the influence of adaptive E-learning on learning effectiveness of primary school pupils. *Computers in Human Behavior*, 92, 691-705.
- Zacarias, E., Almeida, L.R., Juliano B. Pretz, J.B., Paulo, J., da Costa, C.L., de Freitas, E.P., Canedo, E.D., de Sousa Júnior, R.T. (2016). Optimizing the Access Records of Students in the Moodle Virtual Learning Environment Database. *IFAC-PapersOnLine*, 49-30, 98-101.

- Ifinedo, P., Pyke, J., Anwar, A. (2018). Business undergraduates' perceived use outcomes of Moodle in a blended learning environment: The roles of usability factors and external support. *Telematics and Informatics*, 35, 93-102.
- Information and communication technology (ICT) in the primary school Curriculum (NCCA), (2015). Guidelines for teachers, Dublin. Retrieved from: <https://www.curriculumonline.ie/getmedia/4adfb22-f972-45a1-a0ba-d1864c69dff2/ICT-Guidelines-Primary-Teachers.pdf>
- Inglis, A. (2008). Approaches to the validation of quality frameworks for e-learning. *Quality Assurance in Education*, 16(4), 347-362.
- Kljakić, D. (2010). Online učenje e-learning
- Lau, K.H., Lam, T., Kam, B.H., Nkhoma, M., Richardson, J, Thomas, S. (2018). The role of textbook learning resources in e-learning: A taxonomic study. *Computers & Education*, 118, 10-24.
- Martín-Blas, T., Serrano-Fernández, A. (2009). The role of new technologies in the learning process: Moodle as a teaching tool in Physics. *Comput Education*, 52, 35-44.
- Meredith, S., Newton, B. (2004). Models of e-learning: Technology promise vs learner needs-case studies, *The International Journal of Management Education*, 4, 39-52.
- Muñoz, A., Delgado, R., Rubio, E., Grilo, C., Basto-Fernandes, V. (2017). Forum participation plugin for Moodle: Development and Discussion. *Procedia Computer Science*. 121, 982-989.
- Nicholson, P. (2007). A history of e-learning, in: *Computers and Education*, Springer, Dordrecht, 2007, 1-11.
- Nikolić, V., Kaljevic, J., Jović, S., Petković, D., Milovančević, M., Dimitrov, Lj., Dachkinov, P. (2018). Survey of quality models of e-learning system *Physica A*, 511, 324-330.
- Romero, C., Ventura, S., García, E. (2008). Data mining in course management systems: Moodle case study and tutorial. *Computer Education*, 51(1), 368-384.
- Wang, J., Lu, Z., Wu, W., Li, Y. (2012). The application of data mining technology based on teaching information. *Computer Science Education (ICCSE)*, 7th International Conference on, 652-657.

E-UČENJE U FUNKCIJI RAZVOJA REGIONALNOG OBRAZOVANJA

Sažetak: *Obrazovanje na daljinu je način sprovođenja obrazovnog procesa u kojem se nastava i slušanje lekcije mogu odvijati na različitoj lokaciji i u različito vreme. Moderno obrazovanje na daljinu zasnovano je na multimedijalnim i internetskim tehnologijama, a često se naziva i elektronskim obrazovanjem (e-obrazovanje). Moderna elektronska obrazovna tehnologija je danas važan deo društva. Napori i eksperimenti e-učenja trenutno dobijaju veliku pažnju širom svijeta. Dostupnost elektronskih tehnologija i tehnologija koje omogućavaju veb takođe dramatično utiču na način na koji posmatramo strategije učenja u budućnosti. Elektronsko učenje (e-learning) je proces prenosa znanja i veština elektronskim putem uz primenu odgovarajućih kompjuterskih aplikacija, tj. Namenskih programa i okruženja u procesu učenja. Ovaj rad naglašava važnost korištenja elektronskog učenja u svrhu regionalnog razvoja obrazovanja kroz implementaciju i korištenje Moodle platforme za e-učenje. U radu se analizira Edukativni kreativni centar (ECC) u Boru (Istočna Srbija) kao studija uspešne organizacije koja se bavi e-učenjem i unapređenjem znanja putem učenja na daljinu u Srbiji i zemljama u okruženju.*

Ključne reči: *e-obrazovanje, e-učenje, Moodle platforma za učenje, ECC*

FONDOVI EVROPSKE UNIJE KAO POTENCIJAL ZA RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

Marko Milojković¹⁵¹,
Anica Marinković¹⁵²

Rezime: *Nizak stepen ruralnog razvoja Republike Srbije predstavlja veliki problem celokupne privrede. Ova pojava je naročito izražena u regionima južno od Beograda. Trenutni status kandidata za članstvo u Evropskoj Uniji obezbeđuje Republici Srbiji mogućnost korišćenja sredstava predpristupnih fondova. Najznačajniji instrument koji Evropska Unija nudi kao pretpristupnu pomoć za ruralni razvoj je IPARD II fond. Za period od 2014. do 2020. za ruralni razvoj naše zemlje iz ovog fonda je predviđena investiciona podrška od 175 miliona evra. IPARD II program je odobren od strane Evropske Unije i usvojen je zaključkom Vlade Republike Srbije. Imajući to u vidu, treba iskoristiti priliku za razvoj, informisati sve potencijalne korisnike i osnažiti sve aktere regionalnog razvoja za proces apliciranja za sredstva navedenog fonda. Razvoj ruralnih područja bi prvim novih investicionih sredstava uticao na povećanje primarne proizvodnje i jačanje kapaciteta prerađivačke industrije. Osim povećanju broja zaposlenih, to bi doprinelo sveukupnom razvoju sela i smanjivanju regionalnih nejednakosti.*

Ključne reči: *Ruralni razvoj, regionalni razvoj, predpristupni fondovi, Evropska Unija, Republika Srbija*

Uvod

U savremenim uslovima tržišne privrede uloga razvoja agrarnog sektora sve više dobija na značaju. Republika Srbija s obzirom na svoj geo-strateški položaj raspolaže značajnim ruralnim potencijalima. Međutim, iako značajni, poljoprivredni potencijali Republike Srbije nisu ni blizu optimalnog iskorišćenja. U periodu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kreatori makroekonomske politike opredelili su se za ubranu industrijalizaciju kao metod razvoja privrede. Pri tome, razvoj poljoprivrede u tadašnjoj državi bio je zanemaran, što je ostavilo velike posledice, kako na poljoprivredu SFRJ, tako i na poljoprivredu Republike Srbije danas.

Poljoprivredu u Republici Srbiji ne treba posmatrati sa samo i čisto ekonomskog aspekta. Njen položaj u našoj zemlji je vrlo specifičan, jer poljoprivredna proizvodnja kod nas, osim ekonomskog, ima veliki socijalni i ekološki značaj. O značaju razvoja poljoprivrede u Republici Srbiji govore sledeći podaci: poljoprivreda učestvuje u kreiranju bruto domaćeg

¹⁵¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: markom.milojkovic.96@gmail.com

¹⁵² * Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu

proizvoda sa oko 12%, upošljava oko 23% ukupno zaposlenih, dok u izvozu učestvuje sa oko 20%.

Ruralni razvoj kao faktor regionalnog razvoja može dati značajan doprinos povećanju životnog standarda i blagostanja stanovništva. Kroz kvantitativno uvećanje proizvoda ruralnih delatnosti ostvariće se direktan doprinos bruto domaćem proizvodu naše zemlje i smanjiti regionalni dispariteti, ako uzmemo u obzir da je veći deo teritorije naše zemlje ruralni. Kvalitativno unapređenje poljoprivredne proizvodnje i uslova življenja bi dalo doprinos bar na tri polja, u poboljšanju ekoloških performansi naše zemlje, povećanju kvaliteta hrane na tržištu i pružanje atraktivnih ponuda ruralnog turizma.

Komparativne prednosti geografskog područja na kome se nalazi naša zemlja su:

- Klimatski uslovi povoljni za uzgajanje raznovrsnih poljoprivrednih kultura
- Obilni vodni i zemljišni potencijali
- Povoljan geostrateški položaj

1. Stanje i problemi razvoja ruralnih područja Republike Srbije

Od nastanka koncepta ruralnog razvoja pa do njegovog koncipiranja u razvojnu strategiju, koncept ruralnog razvoja predstavlja cilj kome teži naša zemlja. Naša zemlja kao područje sa niskim stepenom ruralne razvijenosti treba da ima ruralni razvoj kao imperativ regionalnog razvoja. Koncipiranje zdrave strategije ruralnog razvoja i doslednost prilikom sprovođenja iste će doprineti da se negativne konsekvence niskog stepena razvijenosti umanje i dozvole ubrzan tok celokupnog privrednog razvoja. Ruralni razvoj igra značajnu ulogu u društveno ekonomskom razvoju svake zemlje. Ruralni razvoj igra značajnu ulogu u društveno ekonomskom razvoju svake zemlje.

Regionalni dispariteti predstavljaju veliki problem naše ekonomije. Pospešivanje ruralnog razvoja daje doprinos relativizaciji istih i stvaranju povoljnijih uslova za život u ruralnim područjima. Postojanje tih dispariteta izaziva sve veće negativne efekte po ruralna područja. Jedan od najvećih je iseljavanje i posledice po demografsku strukturu ruralnih područja.

Fokus razvoja poljoprivrednog sektora treba da bude na individualnom proizvođaču kao, najčešće, osnovnom pokretaču rasta poljoprivredne proizvodnje. „Individualni poljoprivredni sektor Srbije u svom posedu raspolaže sa 84% obradivih površina. Njegovo učešće je naročito veliko kod pojedinih kultura: pšenice 60,9%, kukuruza 82%, goveda 78,5%, svinja 80,0%, ovaca 97,7% i živine 59,0%.“ (Stefanović, 2017.)

Velike razlike u pokazateljima blagostanja i povoljnosti življenja u ruralnim sredinama u odnosu na urbane, nemogućnost zapošljavanja, zapostavljena kultura i nizak životni standard stanovništva čine ove predele neatraktivnim za život mladih ljudi.

Nepovoljna finansijska situacija, kao kao i loši uslovi za održivo bavljenje poljoprivrednim delatnostima dovela je do migracije stanovništva ka urbanim krajevima, što će dovesti do demografskog pražnjenja ruralnih krajeva. Neravnomerna prostorna distribucija privredne i socijalne infrastrukture, kao i strukturna neizbalansiranost između pojedinih regiona i regionalnih centara često ne pružaju mogućnost zapošljavanja u bližem

FONDOVI EVROPSKE UNIJE KAO POTENCIJAL ZA RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

okruženju. „Poljoprivredna proizvodnja, u velikoj meri, zavisi od površine određenog poljoprivrednog poseda. Upravo, jedan od osnovnih problema, pored stihijskog delovanja jeste ustitnjenost poljoprivrednih poseba po domaćinstvu“ (Manasijević, 2018)

Svakodnevene dnevne migracije zbog zaposlenja i zadovoljenja životnih potreba žitelja seoskih područja u velikoj meri impliciraju prerastanje dnevnih migracija u trajne.

O položaju ruralnog stanovništva možemo saznati i na osnovu indikatora uslova života i blagostanja među kojima su: dužina puteva po km², broj telefonskih pretplatnika na 1000 stanovnika, broj stanovnika na jednog lekara i broj ležajeva u ugostiteljskim objektima na 1000 stanovnika.

Tabela br.1. Prikaz infrastrukture u ruralnim područjima

	SRBIJA	RURALNA PODRUČJA
Infrastruktura		
Broj lekara	20.303,28	8.129,44
Broj telefonskih priključaka	2.485.232	1.180.690
Broj telefonskih priključaka na 1000 stanovnika	331	284
broj stanovnika/lekar	369,30	511.92

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije

Iz navedenih indikatora možemo uočiti sledeće: Broj telefonskih pretplatnika na 1000 stanovnika je u ruralnim oblastima u proseku manji za 47 u odnosu na urbana područja, što implicira i manju mogućnost komunikacije.

Broj stanovnika na jednog lekara je indikator koji prikazuje mogućnost korišćenja osnovne zdravstvene zaštite. Što je ovaj broj veći, to su uslovi povoljniji. Na primeru Republike Srbije može se uočiti značajno inferiorniji položaj ruralnog stanovništva.

Dužina puteva u km po km² površine indikuje gustinu putne mreže i mogućnost mobilnosti stanovništva. Ruralne oblasti u Republici Srbiji karakteriše niža vrednost ovog indikatora u odnosu na urbana područja.

2. Makroekonomski značaj investiranja u poljoprivredu

Poljoprivreda predstavlja osnovnu privrednu delatnost od strateškog značaja za samostalni opstanak jedne zemlje. „Poljoprivreda nije samo jedna od najstarijih nego i jedna od najdugovečnijih oblasti proizvodnje koja je duži vremenski period bila dovoljna sama sebi.“ (Vujatović-Zakić, 1995.)

Kao strateški važna delatnost za celokupni privredni razvoj u cilju sprovođenja istog mora biti stimulisana ulaganjem dodatnih sredstava. Ulaganja u poljoprivredu se obezbeđuju najčešće iz:

- Budžeta Republike
- Budžeta individualnih poljoprivrednih proizvođača
- Kredita banaka
- Domaćih i stranih fondova

Nacionalni interes ulaganja u ruralni razvoj je u proizvodnji kvalitetnih prehrambenih dobara. Obezbeđenje dovoljno dobara za potrebe domaćeg tržišta i ostvarivanje suficita u poljoprivrednoj proizvodnji daće konstantan i stabilan rast privrede, ali i doprineti pozitivnim elementom u platnom bilansu sa inostranstvom.

Ulaganje u poljoprivredu na osnovu toga može imati dvostranu ulogu:

- Zadržavanje proizvodne sposobnosti
- Proširena reprodukcija

O značaju poljoprivrede za privredu Republike Srbije govori i to što je trenutni udeo poljoprivrede u bruto domaćem proizvodu je 12%, poljoprivreda kao delatnost upošljava 23% od ukupnog broja zaposlenih, dok u izvozu učestvuje sa oko 20%.

Komparativne prednosti koje ima poljoprivreda Srbije su brojne, polazeći od klimatsko-geografskih, vodnih i zemljišnih potencijala do blizine tržišta. Svi ove prednosti treba da budu usklađene sa planom razvoja poljoprivrede kako isti bilo moguće realizovati i ostvariti maksimum pozitivnih efekata.

Povećanje konkurentnosti na svetskom tržištu treba da bude još jedan od ciljeva razvoja. U izvozu poljoprivrednih proizvoda Srbije dominiraju sirovine i neobrađeni proizvodi. Kroz povećanje produkcije primarne proizvodnje i obezbeđenje sredstava iz fondova i kredita, a sve usmereno kroz adekvatan razvojni plan, mogli bi se unaprediti prerađivački kapaciteti što bi multiplikovalo vrednost primarne proizvodnje. Multiplikovana vrednost primarne proizvodnje poljoprivrednih proizvoda bi implicirala isto uvećanje i za izvoznu vrednost, uvećanje BDP-a i pozitivan doprinos platnom i trgovinskom bilansu. O značaju udela poljoprivrednih proizvoda u trgovinskom bilansu možemo više saznati i iz sledeće tabele:

FONDOVI EVROPSKE UNIJE KAO POTENCIJAL ZA RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

Trgovina Srbije i EU poljoprivrednim proizvodima (u milionima evra)

	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
Izvoz	1122	1124	1214	1385	1282
Uvoz	760	800	838	789	945
Trgovinski bilans	362	324	376	596	337
Udeo uvoza poljoprivrednih proizvoda sa EU	52,77%	48,97%	47,40%	47,95%	45,51%
Udeo uvoza poljoprivrednih proizvoda sa EU	60,84%	62,35%	63,19%	62,42%	59,96%

Izvor: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije

3. IPARD fond u Srbiji

2007. godine desila se promena i svi finansijski instrumenti za predpristupnu pomoć zamenjeni su jednim novim – Instrument za predpristupnu pomoć „IPA“ (Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA)).

IPARD fond predstavlja instrument za predpristupnu pomoć orijentisan na unapređenje ruralnog razvoja, što se može zaključiti i iz samog imena fonda.

Cilj ovog fonda je dostizanje evropskih standarda i podizanje konkurentnosti kako bi privreda zemlje kandidata mogla da se suoči sa konkurencijom evropske unije i kako bi prilagodila svoje poslovanje zahtevima evropskog tržišta.

Program apliciranja i realizovanja donacija se obavlja preko Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine.

Ukupan budžet IPARD fonda za Republiku Srbiju iznosi 229.970.558, evra.

Otvoreni su pozivi za donacije za Meru 1, Meru 3 i Meru 7.

- Mera 1 – odnosi se na investicije u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava i budžet koji je predviđen za ovu meru iznosi 101.386.667,00 evra.
- Mera 3 – odnosi se na investicije u fizičku imovinu koja se tiče prerade i prodaje poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva. Budžet predviđen za ovu meru iznosi 82.946.667,00 evra.
- Mera 7 – odnosi se na diverzifikaciju proizvodnje poljoprivrednih gazdinstava i razvoj poslovanja i budžet predviđen za ovu meru iznosi 23.333.333,00 evra.

Visina donacija se kreće od 50 do 70% vrednosti investicije. Sredstva uložena u projekte se vraćaju retroaktivno, nakon što ih aplikant uloži iz sopstvenih izvora ili iz kredita.

Iznos koji aplikanti mogu zatražiti iz ovog fonda kreće se u rasponu od 10.000,00 evra do 2 miliona evra.

Prema podacima Ministarstva poljoprivrede, za nabavku mehanizacije i opremanje objekata do februara 2019. je podneto 660 zahteva, odobreno je 150, a isplaćeno 9.

Problem kod korišćenja sredstava ovog fonda je slaba informisanost poljoprivrednika o postojanju i uslovima korišćenja sredstava. Kako bi se informisanost povećala i poljoprivrednicima približile mogućnosti koje pruža IPARD fond, ali i ojačali institucionalni kapaciteti tela Republike Srbije, Evropska unija je podržala projekat „Podrška korišćenju IPARD fonda“. Projekat se realizuje od avgusta 2017. do avgusta 2019.

4. Zaključak

Potencijali za razvoj poljoprivrede u Republici Srbiji su veliki. Naša zemlja prema svojim geografskim potencijalima može biti jedan od vodećih poljoprivrednih proizvođača u regionu ukoliko realizuje dovoljan obim investicija i usredsredi se na kulture pogodne našem podneblju.

Fundamentalni značaj poljoprivrede kao ekonomske delatnosti ističe se u obezbeđenju osnovnih sredstava za egzistenciju nacije i samostalnoj proizvodnji neophodnih resursa za industriju. Orijehtacija na proizvodnju pravih resursa može dati potrebnu osnovu za dalji razvoj industrije i prerade poljoprivrednih dobara.

Razvojem poljoprivrede ruralnih područja naše zemlje, sprečila bi se migracija stanovništva ka urbanim sredinama i neposredno usporila i u krajnjoj meri sprečila devastacija ruralnih područja, koja je naročito zastupljena na teritoriji južno od Beograda.

Strane direktne investicije i korišćenje Fondova Evropske unije među kojima je najobimniji i najznačajniji IPARD fond mogu obezbedi investiciona sredstva od velikog značaja za poljoprivredu naše zemlje. Korišćenjem ovih sredstava stimulisali bi se pre svega individualni proizvođači, ali i privrednici koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom, preradom i ribarstvom. Ove investicije učiniće poljoprivredu atraktivnijom i direktno smanjiti intenzitet nepovoljnih demografskih kretanja i pražnjenje sela.

U daljim istraživanjima posvetićemo se konkretnim merama i analizi realizovanih investicija, kao i izračunavanju isplativosti bavljenja konkretnim poljoprivrednim delatnostima i uzgajanja određenih kultura.

LITERATURA

Baranenko, E. & Milivojević, S. (2011.) *The Western Balkans countries relations with EU: Decelopment and perspectives*, Ljubljana: Contemporary issues in the integration processes of Western Balkan countries in the European Union

Đekić, S. (2010.). *Agrarni menadžment*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu;

IPARD II PROGRAM EU, preuzeto sa <https://ipard.co.rs/o-ipard.html>, pristupljeno: 1. februar 2019.

FONDOVI EVROPSKE UNIJE KAO POTENCIJAL ZA RURALNI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

Manasijević, A. (2018.). *Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu: Zbornik studentskih radova i projekata I. Strana 9.;

Stefanović, V. (2017.) *Terač*. Niš: Mašinski fakultet

Vujatović-Zakić, Z. (1995.) *Agrarna ekonomija*. Beograd: Ekonomski fakultet

EUROPEAN UNION FUNDS AS A POTENTIAL FOR RURAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The low level of rural development of the Republic of Serbia is a major problem of the entire economy. This phenomenon is particularly pronounced in the regions south of Belgrade. The current status of candidate for membership in the European Union provides the Republic of Serbia with the possibility of using funds from pre-accession funds. The most important instrument offered by the European Union as pre-accession assistance for rural development is the IPARD II Fund. For the period from 2014 to 2020, our country's rural development program foresees investment support worth 175 million euros. The IPARD II program was approved by the European Union and was adopted by the conclusion of the Government of the Republic of Serbia. Bearing this in mind, the opportunity to develop, to inform all potential users and to empower all actors of regional development for the application process for the funds of the said fund, should be used. The development of rural areas, through the addition of new investment funds, would result in an increase in primary production and the strengthening of the processing industry's capacities. In addition to increasing the number of employees, this would contribute to the overall development of the village and reduce regional inequalities.*

Key words: *Rural development, regional development, pre-accession funds, European Union, Republic of Serbia*

SMART CITIES AS A TOOL FOR REGIONAL DEVELOPMENT AND AS AN APPROACH OF CROSS-BORDER COOPERATION

Georgi Nikolov¹⁵³,
Tulus Suryanto¹⁵⁴,
Valbona Sakollari¹⁵⁵

Abstract: *This paper presents the importance of innovation as a source of growth in the regions. There are growth models that focus on social and environmental sustainability. Regions play a key role in shaping good innovation paths and in mobilizing untapped economic growth potential. All regions can improve their ability to adapt knowledge to regional innovation needs and to present their competitive edge. The work of the regions is aimed at assisting policy-makers in different areas at national and regional level. The development of smart cities aims to improve the quality of life of citizens, increase the regional competitiveness of industry and innovative small and medium-sized enterprises, make cities more competitive and better places to live, share knowledge, reproduce successes and preventing repeat errors, meeting our energy and environmental goals. The paper presents opportunities and prospects for networking of regional partnerships in order to help and search for appropriate cross-border cooperation and joint solving of identified common problems, as well as in order to develop proposals to overcome regional imbalances, demographic problems, especially in border areas by introducing innovations and achieving social, environmental and economic sustainability for the remote cities in the cross-border regions.*

Keywords: *cities, Europe, green city, population, urbanization, demography, strategy.*

Introduction

In today's global world, the advancement of high technology strives to meet an increasing number of human needs. Growth will happen in cities. In order to improve the

153 Assoc. prof. Georgi Nikolov PhD; Head Department "Regional Development"-UNWE, Sofia, BG; gnikolov@unwe.bg

154 Prof. Dr. Tulus Suryanto, Faculty of Islamic Economics and Business The State Islamic Institute of Raden Intan Lampung, Indonesian

155 Valbona Sakollari, PhD student, Albanian, Duras

quality of life, competitiveness and sustainability of regions¹⁵⁶, smart connectivity needs to be built up by improving infrastructure, technology and services in key urban sectors such as transport, buildings, energy and the environment. One of the biggest projects in the field of high tech is happening in the Balkans, for example in the field of electric cars. Another example is the off-grid electrification company IPS, which received the Elon Musk personal prize for innovation in 2017. In Sofia the capital city of Sofia is progressing fastest and gains the status of a smart city. The proximity of the city of Pirot, Serbia, can become an asset and should make the most of the cross-border cooperation programs. Good practices can be exchanged to ensure a better living environment. Many global IT companies are positioned in Sofia, such as VMware in large data. The new development trends have already been created and by the year 2030 the way we work, communicate, travel and produce will change.

Google's executive president, Erik Schmidt, says that if the workplace is the computer and the computers are networked, then in 2030 the workplace will be the human brain and it will be connected in a network. The innovation improver - contributing to productivity, growth and prosperity - is based on the work of introducing innovation within the EU, we are deeply convinced that the right regional policies can shift their power to stimulating innovation in the regions¹⁵⁷. While companies make the bulk of investment that stimulates innovation, government action is key to innovation are working for regional growth. Policy makers must promote the creation of a healthy environment for innovation throughout the economy¹⁵⁸; to invest in the foundations for innovation, such as research, knowledge and skills infrastructure; aid to overcome critical barriers to innovation; and to ensure that innovation ultimately contributes to increased economic welfare.

The opinion of the European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities (EIP-SCC), supported by the European Commission, is very important. The initiative is in the field of smart cities in Europe, uniting urban institutions, industries, small and medium-sized enterprises, investors, researchers and other actors. It aims to improve the quality of life of EU citizens, increase the competitiveness of European industry and innovative SMEs, make cities more competitive and better places to live¹⁵⁹, share knowledge, reproduce successes and prevent repetitive mistakes, the achievement of our energy and environmental goals, and in supporting the search for suitable partners and solutions in this area, or generally speaking, it is about achieving social, environmental and economic sustainability for European cities.

156 Berberova-Valcheva, Tsv., Veleva, R., Valkov, V. , "Serving a" one-stop-shop "step to e-government", C: Collection of Reports from the 3rd International Scientific Conference "E-GOVERNANCE", Publishing House, Sofia, 2011, ISSN 1313 - -98

157 Georgi Nikolov, Desislava Botseva. European Cities of the Future in a Response to the Urban Challenges. Synthesis of science and society in solving global problems - Shioda GmbH, Steyr, Austria, 2018

158 Vasileva, E., Methodological Approaches In Defining Economic Problems Of Tourism, Science and education: trends and prospects - Yunona Publishing, NY, USA, 2018

159 Georgi Biserov Nikolov, Georgi Tzolov, Desislava Botseva. Economic Importance of The Tourism Policy, Science and education: trends and prospects - Yunona Publishing, NY, USA, 2018

SMART CITIES AS A TOOL FOR REGIONAL DEVELOPMENT AND AS AN APPROACH OF CROSS-BORDER COOPERATION

A very important indicator is the smart cities market, strong growth is seen and its global value in 2020 is estimated at 1.3 trillion euros. This is a very large export market for European business. This market in Europe offers flexibility and choice but is very fragmented, lacks economics of scale and appropriate training for players in it. There are many innovative solutions, but they require new business models and financial solutions to reduce risk. As the demand for better infrastructure and services is high and growing, the public budget is being put under pressure, knowledge must be effectively shared and capacity developed.

The EIP-SCC initiative is a platform that plays a different and more recent role than other European Commission platforms. Target group of the platform are cities, industries and financiers, and the goal is to engage in activities to attract interest in this process, leading to the generation and implementation of new projects. Offering solutions and facilities on the part of the platform team are the two main tasks that will help to attract investment in the process of creating smart cities.

The Smart City Guidance Package for Integrated Planning and Management would provide the necessary support for planning and managing smart city projects, offering inspiration from the commitments of the Action Cluster¹⁶⁰ - Integrated Planning Regulations and policy, additional interviews with key players and successful projects under Framework Program 7 and Horizon 2020. The early involvement of all governmental and non-governmental actors is key to maximizing results, and the guideline package can provide ideas on how to do this. In addition, integrated planning¹⁶¹ and management includes the spatial, temporal and technical coordination of the different policy areas to achieve the established objectives. Improved joint urban management and better use of data for the whole urban environment will be achieved

By the end of 2017, a report by IDC Future Scape, in which the global analyst presented its 10 forecasts for the development of the Smart City Market for the period in and after 2018, was published. These forecasts are intended to inform the leaders of urban centers, incl. mayors, city managers, members of city and municipal councils and innovation managers to be able to support the process of digital transformation. The survey gives us an understanding of the IDC Smart City team on the ongoing urban transformations and their impact on city management. As the worldwide dissemination of projects for intelligent cities (Smart Cities) is growing and growing, and at the same time less and less theoretically

Sustainable public investment in an effective system for creating and disseminating knowledge. Public investment in research is essential for innovation¹⁶²; most of the key

160 Nikola Tanakov, 2018. "Characterization on Relations Cluster – Region," Regional Economy and Sustainable Development, Conference Proceedings 2017, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 1, pages 370-379, March.

161 Philip McCann's, The Regional and Urban Policy of the European Union: Cohesion, Results-Oriented and Smart Specialisation, published in 2015 by Edward Elgar

162 Georgi Tzolov, 2018. "Civil Safety Dimensions as Factors Increasing Regional Sustainability," Regional Economy and Sustainable Development, Conference Proceedings 2017, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 1, pages 156-165

technologies used today, including the Internet and genomics, have their roots in public research. While these investments are doing well during the crisis, they are currently declining in many EU countries as they engage in fiscal consolidation and focus more on short-term benefits. As the world faces long-term challenges such as climate change and aging, now is not the time for innovation policies to be driven solely by short-term benefits.

Innovation has always been the basis of our economies. From the invention of the wheel to the industrial revolution, through air transport, the Internet and medicines, innovation leads to change, progress and hope. In today's world, which is still breaking apart from the crisis and looking for new, stronger, more inclusive and sustainable ways forward, policies to promote innovation are more relevant than ever. They are more than new products; it is also about creating and spreading new processes and methods. Innovation can lead to new businesses, new jobs and a cleaner environment. Innovation can be found in several places in a country's growth statistics. First, there is technological progress embodied in physical, physical capital, such as a better machine, more intelligent equipment, or greener buildings. Secondly, there is intangible capital based on knowledge, such as software, data, research and development, design, intellectual property and company-specific skills. Third, there is a smarter and more efficient use of labor and capital to generate so-called "multifactorial growth" of productivity (also referred to as "total factor productivity"). Fourthly, there is a role that innovation plays in boosting the dynamics of the economy by bringing new innovative companies to the market, replacing other slower, less innovative ones, in the process known as creative destruction. For one of these four dimensions, they account for about half of GDP growth. Innovation is not just about supporting regional growth; it is also vital to tackle deep social and global challenges such as aging, scarcity of resources, diseases and climate change. Innovation fosters education, skills and wellbeing throughout life. At the same time, innovation can contribute to inequality and must therefore be accompanied by appropriate labor and social policies.

Intelligent Cities Intelligent Financing - According to the European Parliament, the idea of a smart city consists in developing and integrating information and communication technologies, human and social capital to improve citizens' quality of life and to achieve sustainable economic development. An intelligent city is the one able to successfully solve many public problems through solutions based on the latest technologies and through partnerships between citizens, academia, business, municipalities and state administration and banks¹⁶³, between all interested parties. When we talk about such a city, we usually bring out at least six of its "smart / smart" dimensions, namely: economy, mobility, the environment, lifestyle, people and urban governance. The time of open ideas, innovations, data, software, standards, services and content comes in all these dimensions of the city, at the event of the so-called "Sharing economy".

This economy is already at the heart of business models set in modern cities, and knowledge is gradually turning into the most valuable capital and growth factor of any modern city.

163 Hristozov, Y., How to manage the liquidity and fight the firm debt
International Business and Accounting Research Journal, p. 23-33, Sekolah Tinggi Ekonomi dan Bisnis
Islam Lampung, Indonesian, 2018

SMART CITIES AS A TOOL FOR REGIONAL DEVELOPMENT AND AS AN APPROACH OF CROSS-BORDER COOPERATION

EIP-SCC is one of the five important tools for creating a common European smart market, focused on energy, mobility and integrated infrastructures and engaged in all sectors and on all scales in order to create and ensure a growing, open and inclusive market. The aim of this initiative is to attract from all over Europe key market players to work together and offer integrated solutions leading to growth in this market.

Opportunities always arise when an appropriate environment is created to increase market demand, accelerate the process and actions that are good examples for both the public and investors.

Five are the key areas that form an integral part of creating a basis for stepping up investment in smart cities projects:

Speed up, develop and use new business models. Currently, business models of intelligent cities are heavily influenced by the following indicators:

- a shortage of public funds to cover the full amount of investment;
- the way of outsourcing;
- the value system of society;
- the growing participation of society in funding (for example, group funding, social media, etc.).

These factors create needs and opportunities for innovation and application of new management approaches and return on investments made in infrastructure and services. These changes affect all stakeholders who need convincing evidence to achieve value and viability in using new business models.

That is why the cities (regions) that rely on access to the EU Structural Funds must use these means to attract and stimulate private investment by applying appropriate and innovative business models to the so-called hybrid financing.

Today's world is increasingly shaped by the rise of the digital economy. With billions of people using the Internet and mobile communications, the spread of knowledge is accelerating. In countries where literacy continues to be a challenge, image and voice connect communities to global networks. Spreading huge amounts of data is just a hint of what can be expected from the emergence of ubiquitous data generation and computing called the Internet of Things. Updating our policies to address this new reality is a priority not only for information and communication policies but also for consumers, trade, taxation, education, transport, etc.

While business is the main driver of innovation in developed economies, government policies are crucial to laying the foundations and shaping policies that are relevant to the underdeveloped economies.

Five priorities are particularly important from the broader range of instruments available to governments and help shape government policies:

1. Strengthening investment in innovation and boosting business dynamics

2. Invest and shape an effective system for creating and spreading knowledge.
3. Make the most of the digital economy
4. Lifelong learning tools and policies to promote training are needed. In particular, women should have every opportunity to participate in science and entrepreneurship and to contribute more fully to innovation.
5. Improve management and implementation of innovation policies.

Conclusion

The process of developing and implementing innovation depends entirely on us. The creation and development of knowledge cities depends very much on the ability to synchronize all CCIs to be of the utmost value. A study by the European Commission suggests that by 2060, 98% of the world's population will live in 600 (six hundred) cities. These challenges need to be met by today's society and increasingly to talk about sustainable intelligent cities, and to improve and implement artificial intelligence. In his speech Softbank owner Mr. Masayoshi Son, who is the largest fund in the world investing in artificial intelligence. He said that if today's average IQ is 70% and Einstein's IQ is 200%, his company works and believes that the intelligence factor of artificial intelligence will be 200,000%. Technology development, even if it is not so fast, for the foreseeable future of car production, Mercedes CEO says the car of the future will be called CASE - connected, autonomous, shared and electric. Another interesting and progressive project is Hiperloop- a vacuum tube to launch capsules with people at the speed of sound that will allow you to travel from San Francisco to Los Angeles for 12 minutes. Another global problem shows that the Balkans have prospects for development because of their beautiful nature and climate. An EC survey shows that by 2060 a new wave of migration will be unleashed due to the deterioration of climate processes and 250,000,000 people will be looking for a better place to live. We hope not to lag behind the pace of development and to take advantage of the competitive advantages of the Balkans.

**SMART CITIES AS A TOOL FOR REGIONAL DEVELOPMENT AND AS AN APPROACH OF
CROSS-BORDER COOPERATION**

REFERENCES

- Berberova-Valcheva, Tsv., Veleva, R., Valkov, Vl. , "Serving a" one-stop-shop "step to e-government", C: Collection of Reports from the 3rd International Scientific Conference "E-GOVERNANCE", Publishing House, Sofia, 2011, ISSN 1313 - -98;
- Vasilev, E., G. Nikolov, Adapting the Climate Change to the Focus of Regional Development Policy (2017), International Conference "Regional Economy and Sustainable Development" Publishing House of Science and Economics Place of publication Varna, Bulgaria;
- Hristozov, Y., How to manage the liquidity and fight the firm debt, International Business and Accounting Research Journal, p. 23-33, Sekolah Tinggi Economist at Bisnis Islam Lampung, Indonesian, 2018
- Nikola Tanakov, 2018. "Characterization on Relations Cluster - Region," Regional Economy and Sustainable Development, Conference Proceedings 2017, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 1, pages 370-379, March.
- Georgi Tsolov, 2018. "Civil Safety Dimensions as Factors Increasing Regional Sustainability", Regional Economy and Sustainable Development, Conference Proceedings 2017, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 1, pages 156-165, March.
- Elka Vasileva & Georgi Nikolov, 2018. "Adapting to Climate Change in the Focus of Regional Development Policy, Regional Economy and Sustainable Development, Conference Proceedings 2017, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 2, pages 54-66 , March.
- Vasileva, E., Methodological Approaches in Defining Economic Problems of Tourism, Science and Education: Trends and Prospects - Yunona Publishing, NY, USA, 2018
- Georgi Biserov Nikolov, Georgi Tsolov, Desislava Botseva. Economic Importance of Tourism Policy, Science and Education: Trends and Prospects - Yunona Publishing, NY, USA, 2018
- Philip McCann's, The Regional and Urban Policy of the European Union: Cohesion, Results-Orientation and Smart Specialization, published in 2015 by Edward Elgar
- Georgi Nikolov, Desislava Botseva. European Cities of the Future in a Response to the Urban Challenges. Synthesis of science and society in solving global problems - Shioda GmbH, Steyr, Austria, 2018

PAMETNI GRADOVI KAO ALAT ZA REGIONALNI RAZVOJ I KAO PRISTUP PREKOGRANIČNE SARADNJE

Rezime: U ovom radu prikazan je značaj inovacija kao izvora rasta u regionima. Postoje modeli rasta koji se fokusiraju na društvenu i ekološku održivost. Regije igraju ključnu ulogu u oblikovanju dobrih puteva inovacija i mobiliziranju neiskorišćenog potencijala ekonomskog rasta. Sve regije mogu poboljšati svoju sposobnost prilagođavanja znanja regionalnim potrebama za inovacijama i predstaviti svoju konkurentsku prednost. Rad regiona ima za cilj da pomogne donosiocima odluka u različitim oblastima na nacionalnom i regionalnom nivou. Razvoj pametnih gradova ima za cilj da poboljša kvalitet života građana, poveća regionalnu konkurentnost industrije i inovativnih malih i srednjih preduzeća, učini gradove konkurentnijim i boljim mestima za život, razmenu znanja, reprodukciju uspeha i sprečavanje ponovljenih grešaka, ispunjavanju naših energetske i ekološke ciljeva. U radu su prikazane mogućnosti i perspektive umrežavanja regionalnih partnerstava u cilju pomoći i traženja odgovarajuće prekogranične saradnje i zajedničkog rešavanja identifikovanih zajedničkih problema, kao i izrade prijedloga za prevazilaženje regionalnih neravnoteža, demografskih problema, posebno na granici uvođenjem inovacija i postizanjem društvene, ekološke i ekonomske održivosti za udaljene gradove u prekograničnim regionima.

Ključne reči: gradovi, Evropa, zeleni grad, populacija, urbanizacija, demografija, strategija.

REGIONAL PRIORITIES FOR ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE Dr. Elka Vasileva, Chief Assistant¹⁶⁴

Abstract: *Climate change is one of the most complex challenges facing today's governments, operating beyond administrative boundaries and requiring a multi-level level of international co-operation to make the best use of technology, the experience gained and the resources available.*

Regional and local authorities have an important role to play in helping national governments to mitigate the anthropogenic causes of climate change. Governors are often forced to prepare for the impacts of climate change and make the best use of the tools, incentives and guidelines expected to be provided in their strategic development documents, and at the international level, state organizations act as representatives of local authorities in the development and implementation of these strategic development documents as well as specific strategies to adapt to climate change.

The report presents the impact mechanisms at the regional level and analyzes the midterm results from the implementation of climate change targets and priorities in the regional development plans of the level 2 regions in Bulgaria for the period 2014–2020).

Keywords: *regional policy, climate change, regional development plans, monitoring and evaluation.*

Introduction

The term "climate change" has become a concept that describes significant and lasting changes in the traditional climatic conditions of the Earth in certain territories and regions for periods ranging from decades to millions of years. All subheadings must be numbered in Arabic numerals in order of appearance.

Adaptation to climate change is identified as "taking action to strengthen society's resilience to climate change and minimize its negative impacts" (Climate Action, EU Policies, 2014). Climate change is one of the most complex challenges faced today by governments operating beyond administrative boundaries and requiring a multi-level level of international cooperation to make the best use of technology, the experience gained and the resources available.

Over the past few decades, many meetings have been held and numerous documents and international agreements relating to climate change have been adopted, such as the United Nations Framework Convention on Climate Change (1992), the Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (2007), Conferences in Bali (2007) and

¹⁶⁴ University of National and World Economy, Bulgaria, elvasileva@unwe.bg

Copenhagen (2009), Summit on the Rights of Mother Earth in Cochabamba (2010), 20th Annual Summit on the Peru Climate Change Convention (2014), The International Climate Conference in Paris (2015) and others.

The common theme is that regional and local authorities have an important role to play in helping national governments to meet their greenhouse gas reduction targets and to mitigate the anthropogenic causes of climate change. Governments are often forced to prepare for the impacts of climate change and make the best use of the tools, incentives and guidelines expected to be provided in their strategic development documents. At the international level, state organizations act as representatives of local authorities in the development and implementation of these strategic development documents as well as specific strategies for adaptation to climate change.

1. European Union policy

The White Paper: Adapting to climate change: Towards a European framework for action of the European Commission (2009) sets the framework for reducing the European Union's vulnerability to the impacts of climate change. This document serves as a response to the need to develop a coordinated strategic approach to climate change. The difference in effects and extent of climate change from one region to another indicates that most adaptation measures need to be adopted at national, regional or local level. In addition, they need to be supported by the overall framework of integrated and coordinated action at the international level.

The strategy promoted by the White Paper is based on the coordination of regional climate change adaptation measures adopted in different sectors of society and between Member States. The objective of the EU Adaption Framework Strategy is to increase the EU's resilience to the impacts of climate change. Because of the regional variability and the strength of climate impacts, most adaptation measures will be taken at national, regional or local level. On the other hand, these measures can be supported and strengthened through an integrated and coherent approach at EU level.

In the Green Paper: A Framework for Climate and Energy Policy for 2030 (Brussels, 2013), the European Union presents its long-term priorities for reducing greenhouse gas emissions, securing energy supply and saving energy. In the context of the transition to clean energy, additional policies and measures to reduce emissions from Member States should be introduced. Action at the level of local and regional government, cities and local and regional organizations should be strongly encouraged. Member States should ensure cooperation between central and local authorities at different levels. The aim of the Green Paper is to act as a catalyst for initiatives to renew energy sources at all levels in the European Community - the EU, national, regional and local.

1.1 Regional priorities for adaptation to climate change

Following the international guidelines and national requirements, some EU regional authorities have taken an action initiative to address the issues of adaptation to the changing climate. Innovative actions, however, are more than coordination of projects, dissemination of results and formation of alliances. They are implemented through cities

REGIONAL PRIORITIES FOR ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE

and local authorities so that Member States can achieve their national adaptation and mitigation targets. For this reason, local and regional authorities must realize their full potential to adapt to changing climatic conditions and adopt innovative techniques that are developed through short studies of the impact of climate change and tailored to their own adaptation capacities.

1.2 Strategies for adaptation to climate change

Adapting to climate change can either address the potential impacts of climate change damage on natural and human systems and general vulnerability, or increase their adaptability.

With regard to climate change policies, there are different types of adaptation: overtaking, autonomous, and planned adaptation. Overtaking adaptation is taking place before the effects of climate change are noticed, while autonomous adaptation is not a conscious response to climate incentives but is caused by environmental changes in natural systems as well as changes in the market or the welfare of human systems.

Unlike the first two approaches, the planned adaptation is the result of a deliberate political decision based on raising awareness that the conditions have changed or are about to change, and that action is needed to restore, maintain or achieve the desired condition.

1.3 Possible measures and actions

Within the existing institutions, significant transformation and cultural change is needed. Measures aimed at reducing or eliminating negative impacts depend on the degree of change in their functions. In order to ensure a broad adaptation to climate change, beyond the capacity of regional and local authorities, it is imperative to highlight the increased adaptive potential of other key players: central government, local administration, private business and non-governmental organizations, and the general public.

The state policy on climate change mitigation in Bulgaria is integrated into the relevant sectoral and integrated policies in the areas of transport, energy, construction, agriculture and forestry, tourism, industry, regional development, health and cultural heritage, education and science, finance and management of European funds, labour and social policy, defence, internal and external affairs.

The Law on Limiting Climate Change (SG, No. 22/11.03.2014) regulates the implementation of the state policy on climate change mitigation, incl. the implementation of the obligations of the Republic of Bulgaria under the United Nations Framework Convention on Climate Change and the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, the implementation of the European Emissions Trading Scheme, the administration of the National Trade Registry with greenhouse gas emission allowances, measures to reduce greenhouse gas emissions from used fuels and energy for transport, etc.

The law aims at taking national measures and introducing European and international mechanisms to ensure the reduction of greenhouse gas emissions as a key element of climate change mitigation policy and to ensure the long-term planning of adaptation measures to climate change.

2. Guidelines for adapting regions to the impacts of climate change

The analysis of the strategic documents for regional and local development in Bulgaria, and in particular the regional plans for development of the level 2 regions for the period 2014-2020, highlights several key priorities related to environmental protection and adaptation to the consequences of climate change at regional and local level that can be summarized as follows.

2.1. Stopping the loss of biodiversity

Over the last decades there has been massive and rapid extinction of species, ecosystems and natural habitats, which is largely related to human activity. The loss of biodiversity is due to the urbanization and destruction of natural habitats, pollution, climate change, and so on. Loss of biodiversity and associated ecosystem functions / services detracts from the quality of life and threatens our future. The process can be stopped by planning and implementing targeted measures for sustainable management of protected areas (Nature 2000 network), restoration of damaged habitats or ecosystems and related services, reduction of habitat fragmentation and recovery of ecological corridors, reduction of pollution, conservation of specific species and others.

2.2. Adapting to climate change and resource efficiency

The Europe 2020 headline target is to achieve the 20/20/20 climate / energy targets: carbon dioxide emissions should be reduced by at least 20% compared to 1990 levels or by 30 %, subject to appropriate conditions. The share of renewable energy in our final energy consumption should increase to 20% and our energy efficiency by 20%. Regions play a very important role in the transition to a low-carbon economy. Through mutual responsibility for different elements of our environment, such as public buildings, social housing, public transport, spatial planning and rural development, regions can contribute to reducing greenhouse gas emissions and adapting to the adverse effects of climate change.

2.3. Combating erosion and desertification

Erosion is one of the most unfavourable natural processes leading to soil degradation and desertification. The erosion process is linked to a set of natural factors and anthropogenic impacts (urbanization, intensive agriculture and deforestation) that is reversible and can be regulated through the implementation of adequate land management policies and measures.

REGIONAL PRIORITIES FOR ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE

2.4. Improving quality of life

Environmental protection is directly related to improving the quality of life for people. This can be achieved through initiatives to reduce environmental pollution (atmospheric, water and soil) from industrial activity, transport and households; introducing green technologies, improving waste and waste water management, rationalizing drinking water consumption, increasing resource efficiency.

In the end of 2018, measures, activities and projects related to the prevention of natural disasters have been implemented in the Southwestern region of Bulgaria as follows:

- Establishment of flood response centres for flood response in Level 2 regions (Directorate General Fire Safety and Population Protection, Ministry of the Interior);
- Measures to prevent flooding of the Bistritsa River and the Bregalnitsa River - Delchevo, Macedonia and Blagoevgrad Municipality;
- Protection of the population in the municipalities of Karbintsi (Macedonia) and Strumyani and prevention of flood damage;
- Flood Prevention and Early Warning System on the territory of Kresna Municipality, Blagoevgrad District and Valandovo Municipality (Macedonia);
- 7 projects under the CBC Bulgaria-Serbia Program 2014-2020 with the main objective of risk prevention and mitigation of floods, fires and other natural disasters;
- Inter-ministerial Commission for Rehabilitation and Assistance to the Council of Ministers - 7 projects to prevent the risk of natural disasters: Razlog, Dupnitsa, Tran, Etropole, Zlatitsa, Sofia Municipality (2);
- 2 forestry support projects: afforestation of non-agricultural land (Radomir Municipality, Pernik District) and improvement of forest viability (Gorna Malina municipality, Sofia region).

3. Conclusion

The research study carried out provides the following conclusions and summaries:

First of all, it is necessary to increase the responsibility of regional and local authorities to achieve sustainable and environmentally friendly growth at regional level.

Secondly, there is a need to implement innovative approaches and coordination with a wide range of partners and stakeholders.

Thirdly, more active cross-border cooperation would increase the effects of adaptation and climate change adaptation and prevention measures repeatedly.

Finally, but not least, decisive action is needed to involve citizens - information and education campaigns on personal responsibility and participation in adaptation to climate change.

Climate change is a global problem, which requires coordinated action at all levels (state, regional and local) - on the part of government, business and personal, individual participation of every citizen.

The emergence of sustainable and environmentally friendly growth at the regional level is in the hands of regional and local authorities, who are called not only to provide accurate information and to prioritize but also to implement innovative activities, to coordinate their actions with a wide range of partners and stakeholders, including through cross-border cooperation.

Measures to address climate change can be strategic, institutional, scientific, and physical. The choice is our right and obligation - to act and take advantage of the opportunities for green development or to be inexorable witnesses to the changing life of the planet that we will leave behind as a legacy of the generations.

REFERENCES

- Annual Reports to Monitoring the Implementation of Regional Development Plans in Level 2 Regions (2014-2020) for 2016 and 2017, Ministry of Regional Development and Public Works, Regional Development/ Monitoring and Evaluation, www.mrrb.government.bg, Accessed on 15 December 2018;
- Climate action (2014). EU Policies, European Commission, Brussels;
- Framework for Climate and Energy Policy 2020-2030, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 22.1.2014 COM (2014);
- Green Paper: A Framework for Climate and Energy Policy 2030, Brussels, 27.3.2013, COM (2013);
- Law on Limiting Climate Change, prom. SG. issue 22 of March 11, 2014, am. SG. No. 85 of October 24, 2017;
- Regional Development Plans for Level 2 Regions in Bulgaria (2014-2020), Ministry of Regional Development and Public Works, Regional Development / Strategic Documents, www.mrrb.government.bg, Accessed on 15 December 2018;
- Third National Action Plan on Climate Change 2013-2020, Ministry of Environment and Water, Sofia, 2012, <https://www.moew.government.bg>, Accessed on 18 December 2018;
- United Nations Framework Convention on Climate Change (1992), FCCC/INFORMAL/84 GE.05-62220 (E) 200705;

REGIONAL PRIORITIES FOR ADAPTATION TO CLIMATE CHANGE

White Paper on 'Adapting to climate change: Towards a European framework for action', COM (2009) 147, Brussels, 2009);

REGIONALNI PRIORITETI ZA ADAPTACIJU KLIMATSKIM PROMENAMA

Rezime: *Klimatske promene su jedan od najsloženijih izazova sa kojima se suočavaju današnje vlade, koje deluju izvan administrativnih granica i zahtevaju višestruki nivo međunarodne saradnje kako bi se najbolje iskoristila tehnologija, stečeno iskustvo i raspoloživi resursi.*

Regionalne i lokalne vlasti imaju važnu ulogu u pomaganju nacionalnim vladama u ublažavanju antropogenih uzroka klimatskih promena. Guverneri su često primorani da se pripreme za uticaje klimatskih promena i da najbolje iskoriste alate, podsticaje i smernice koje se očekuju u njihovim strateškim razvojnim dokumentima, a na međunarodnom nivou, državne organizacije deluju kao predstavnici lokalnih vlasti u razvoju i implementaciji ovih strateških razvojnih dokumenata kao i posebnih strategija za prilagođavanje klimatskim promenama.

Izveštaj predstavlja mehanizme uticaja na regionalnom nivou i analizira srednjeročne rezultate implementacije ciljeva i prioriteta klimatskih promena u regionalnim razvojnim planovima regija drugog nivoa u Bugarskoj za period 2014-2020.

Ključne reči: *regionalna politika, klimatske promene, regionalni razvojni planovi, monitoring i evaluacija.*

THE CIVIL SECURITY - MAIN ELEMENT FROM CONTEMPORARY CROSS-BORDER COOPERATION

Dr. Georgi Tsolov, Chief. Assist.¹⁶⁵,
Viacheslav Burduja, Ph.D.¹⁶⁶

Abstract: *This report is based on the need for a detailed analysis of the concepts of non-militaristic security perceptions not only because of the changes in the structure of the international system but also because of internal transformations of national states that develop complex relationships with their citizens and neighbors and try to be placed in their service. Even objective economic processes such as: integration and convergence; building global economic links; regionalization and demographic trends are determinants that give rise to some methodological problems in defining the notion of security because they push in countries and transform the security sector as a key element in the structure of the traditional state and its relations with its neighbors.*

Keywords: *cross-border security; comprehensive security; asymmetric threats; regional economy, sustainability, civil liberties, entrepreneurship, market behaviour, economic choice*

Introduction

Security has always been a major topic in a wide range of social sciences. In the context of the regional economy and sustainable development, its successful research implies a thorough and comprehensive assessment of its functional characteristics. Traditional views place security in the field of international relations, placing emphasis on military aspects. Within the framework of the classic paradigm, maintaining the territorial integrity and the protection of the national borders are outlined as the most important priorities.

At the core of this understanding of security, social, economic and political philosophies and theories are the priority of the nation state, characterized by the following:

- a) neglect to random factors that would lead to destabilization of the social system;
- b) rejecting the potential for substantial impact of individual efforts on socio-economic processes at macro, meso and micro level;

¹⁶⁵ Department "Regional Development", University of National and World Economy (UNWE), Bulgaria, georgi.tsolov@unwe.bg, g_tsolov@abv.bg

¹⁶⁶ Viacheslav Burduja, Ph.D

- c) the perception of the development of society as a non-alternative;
- d) the thesis of the exponential nature of the development of "avalanche" processes, etc.

Support of traditional ideas is to consider society as a dynamic but sustainable system in which there is a proportionality between forces in causal phenomena. Historically, the term "security" has many dimensions, meaning: confidence, lack of danger or safety, overcoming risks, system equilibrium, and many others. But today, multi-layer and complex processes predetermine the need to redefine security because it can not objectively be explained by using geopolitical, military and technological means. At the level of human relations, security is always associated with a person, institution, or organization that deserves trust that can be trusted and relied upon.

Formulating a unified definition has so far been an overwhelming task for many security researchers. Depending on the different scholarly schools and the concrete practical needs for its definition, the authors give preference to different elements. On the basis of their analysis, it can be summarized that ***security is a basic necessity and at the same time an objective*** of the state and its citizens as subjects of economic, social and cultural life.

1. Security and integration environment in Europe

This report is based on the need for a detailed analysis of the concepts of non-militaristic understanding of security. The changes in the structure of the international system and the deep internal transformations of the nation-states led to the adoption of the neoliberal economic paradigm approach. However, it excludes the political and militaristic concepts of relations between countries and focuses on the conditions for developing and improving the state of their economies. This paradigm is characterized by the strengthening of economic ties between countries, the establishment of international and regional organizations leading to effective convergence of economies, with territorial and economic cooperation playing a leading role, and a leading role on the regional principle. This means that national interests have recently been defended through economic mechanisms and maintaining stable economic ties.

An example is the European countries that develop complex relationships with their citizens and try to place themselves in their service. Even objective economic processes such as: integration and convergence; policy economy; building global economic links; regionalization and demographic trends are determinants that give rise to some methodological problems to modernize the notion of security¹⁶⁷ because they push into

¹⁶⁷ The only legal definition of "national security" in Bulgarian law is envisaged in the Classified Information Protection Act (CIPA) - Par.1 item 13 of the Additional Provisions. The definition reads as follows: "National security is a state of society and the state, which protects the fundamental rights and freedoms of man and the citizen, the territorial integrity, independence and sovereignty of the country, and guarantees the democratic functioning of the state and civil institutions, the nation keeps and increases its well-being and is developing."

THE CIVIL SECURITY - MAIN ELEMENT FROM CONTEMPORARY CROSS-BORDER COOPERATION

countries and transform the security sector as a key element in the structure of the traditional state¹⁶⁸.

Challenges in this respect are also posed to the EU. Conceived and realized initially as an economic union, over the years the EU has multiplied the values and principles on which it is based - freedom, democracy, solidarity, rule of law, competitive economy, right to economic initiative and others, in all areas of its internal and external policy, becoming a guarantor of respect for human rights and freedoms throughout the world.

In modern conditions, we observe parallel and intersecting processes of: globalization of world economy; consolidation of production under the influence of accelerated scientific and technical progress; permanent changes in the structure of foreign trade turnover; cross-border movement of capital, ideas and labor - all of which are becoming increasingly important and have an impact on the national economy, its regional dimension, and in particular on cross-border cooperation.

As far as an external EU-level is concerned, new and challenging moments are laid in the architecture of the Common Foreign and Security Policy (CFSP), we must note that the security problem increasingly involves not only the institutions with it, but also the scientific potential, the economic, social and civic structures of European societies¹⁶⁹. In the beginning of 2010 under the Spanish Presidency, the EU implementing the Stockholm Program and in accordance with Art. 68 of the TFEU adopted the Internal Security Strategy of the European Union.

The document highlights a number of challenges facing the Union, such as terrorism, organized crime, cybercrime, trafficking in human beings, drugs and weapons, sexual exploitation of minors and child pornography, economic crimes and corruption, and even youth violence. It is pointed out that natural or man-made disasters such as forest fires, for example, also imply cross-border preparedness and a rapid response capability. Last but not least, the high number of road accidents, which are considered as a common threat to the citizens of Europe, is being addressed.

The Strategy places a strong emphasis on prevention, the implementation of which requires enhanced cross-border cooperation, specific co-generation and access to information, including the use of biometrics and new technologies.

It seems that the future of European security, and hence its regional and inter-regional effects, will be influenced by: the re-formulated policies defining the broad guidelines for economic development; achieving a high degree of convergence of the economies; the effectiveness of management decision-making models. Undoubtedly, integration processes are the basis for achieving the sustainability of the European economy, moving towards: continuity; the highest degree of reliability and trust in its

168 Ivanov, T. Economic aspects of the transformation of the national security and defense sector. IC-UNWE. S., 2007, p. 19

169 Program of the Government of European Development 2009-2013, Council of Ministers of the Republic of Bulgaria, Sofia, 2009, p. 11-13

structural elements; the horizontal and vertical links within the economic system; its ability to withstand internal and external stresses and threats.

In this regard, it should be made clear that the regional economy is subject to requirements for ownership of features such as adaptability, flexibility and reflexivity to change. In this discourse, the presence of these properties will contribute not only to the high efficiency of absorption and processing of resources of any kind, but also to the spontaneous self-organization of the complex systems resulting from the interaction of their structural units, where the systems as a whole acquire qualitatively new properties, impossible to achieve by their individual parts.

2. Systemic features of civil security

On a global, continental and interstate basis, a number of analysts are alarming about rising risks of increased instability as a result of:

- Deterioration of the environment and depletion of resources;
- The instability of the financial sector;
- The growing inequality;
- Increasing differences in global governance;
- Apparently deprived of a young generation;
- Loss of trust in political and economic organizations.

In this line of thought, we should bear in mind N. Slatinski's thesis that *"Freedom, which takes place through a decentralized market economy, is associated with some economic uncertainty. This is due to the fact that the economic system is not absolutely determinate. Its inherent insecurity is something that society can not fully release"*.¹⁷⁰ Therefore, as a hallmark of a market organization, economic uncertainty must be continually overcome through the resources of society, thus serving as an incentive for its development.

An analysis of a number of economic conditions brings to the fore a main conclusion. Regional development and sustainability are general characteristics that give the structural completeness of the economy as a unified system but broken down by the strong interdependence of the system with its regional subsystems. In essence, they are equally significant as they correspond to the system's improvement and express renewal because they indicatively illustrate the state of the economy. Actually sustainability complements development and gives it stability and consistency in time and space.

That is why we find it necessary to justify civil security as an interdisciplinary category and an objectively dynamic state where there is no direct danger for the state and society from armed aggression, political dictates or economic coercion. If it does appear, then it will be reliably protected. It reflects the relationship of security with the nation, with a particular territorial community, characterizing the state of this nation as a whole system involving

170 Slatinski, N. Security Dimensions, Paradigma, S., 2001, p. 67

THE CIVIL SECURITY - MAIN ELEMENT FROM CONTEMPORARY CROSS-BORDER COOPERATION

public relations and public consciousness, public institutes, co-operating or obstructing the realization of interests, goals and expectations.

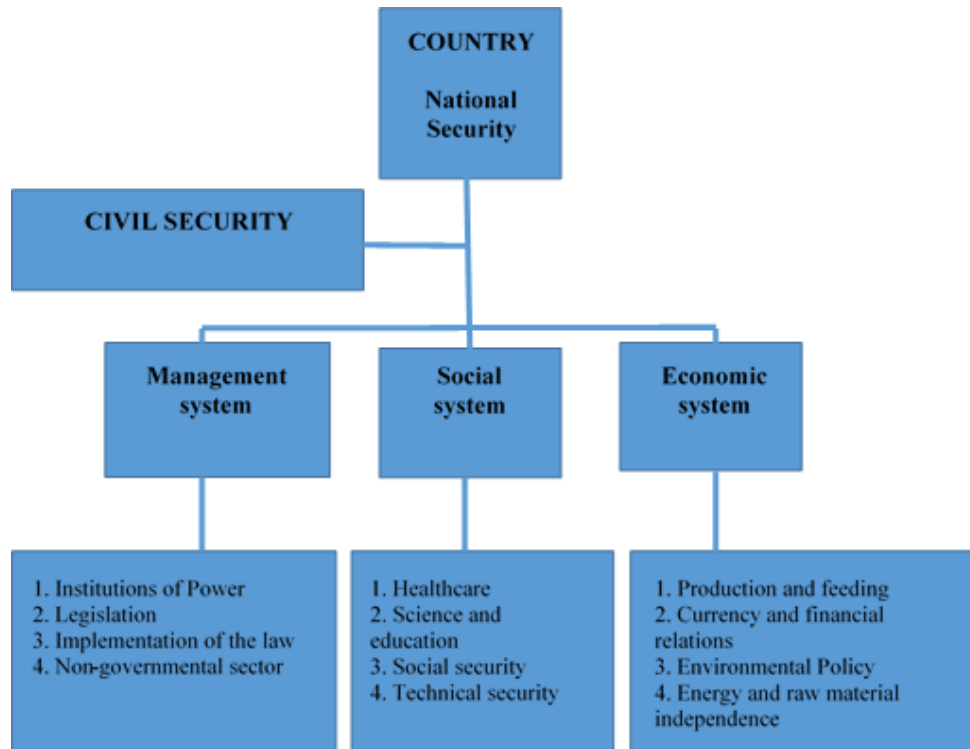
Like other fundamental human needs, civilian security is inherent in specific political, economic, social, ethnic, spiritual, cultural, informational and environmental components, each of which, alone or in combination with others, as well as a number of side factors, may be critical of the state and its participation in regional processes. Through this prism, the state itself is seen as social education, while the economy is perceived as objective and necessary. Therefore, it can be argued that the state interacts with the economy to some extent, complies with its laws and complements one another¹⁷¹.

Regarding everything that has been said so far, we believe that civil security is a function and result of a series of positive and/or negative processes in the socio-economic system that is sustained through proactive state action. In order to ensure the civilian aspects of security, it is imperative to achieve systemic stability and sustainability by creating an institutional environment - political, environmental, energy, economic, social etc. - which is adequate to the new challenges. The normal state of international, national and regional economic systems is characterized by constant dynamics and movement in line with the economy's cyclicity. Therefore, civil security can be defined as a structural determinant of state development. The systemic approach shows us that if the economic system does not develop, the opportunities for its "survival" are sharply reduced, and its ability to resist, resist and adapt to external and internal threats is critical. In other words, ***a farm with no dynamics is unable to generate growth and can not therefore be considered safe for citizens.***

Which of the civilian dimensions of security can be considered as factors for regional sustainability? The ability of the national economy to withstand various impacts implies maintaining robust macroeconomic indicators. An important role here is played by the state with its apparatus, which creates and preserves favorable and relatively constant conditions and tendencies for civic participation in all spheres on the one hand, and on the other hand asserts their economic interests in supranational institutions.

171 Philip McCann's. The Regional and Urban Policy of the European Union: Cohesion, Results-Orientation and Smart Specialization, published in 2015 by Edward Elgar, p. 136-139

Figure 1. Systematic nature of civil security

Source: Adaptation of the authors

The actions for maintaining civil security in Bulgaria can include the management functions of monitoring and regulating the business environment, constant control over the level of income and employment, reduction of the share of the shadow economy and unfair competition, and so on.

3. Civil security as an element of cross-border cooperation

Cross-border cooperation is a starting point of integration in the strategy to guarantee the global future of the European Union. Through it, communities can firmly declare to the outside world that they are doing business in a way that is much better and makes a more effective balance in the regional economy than in the dominance of the closed state model, as it has been before.

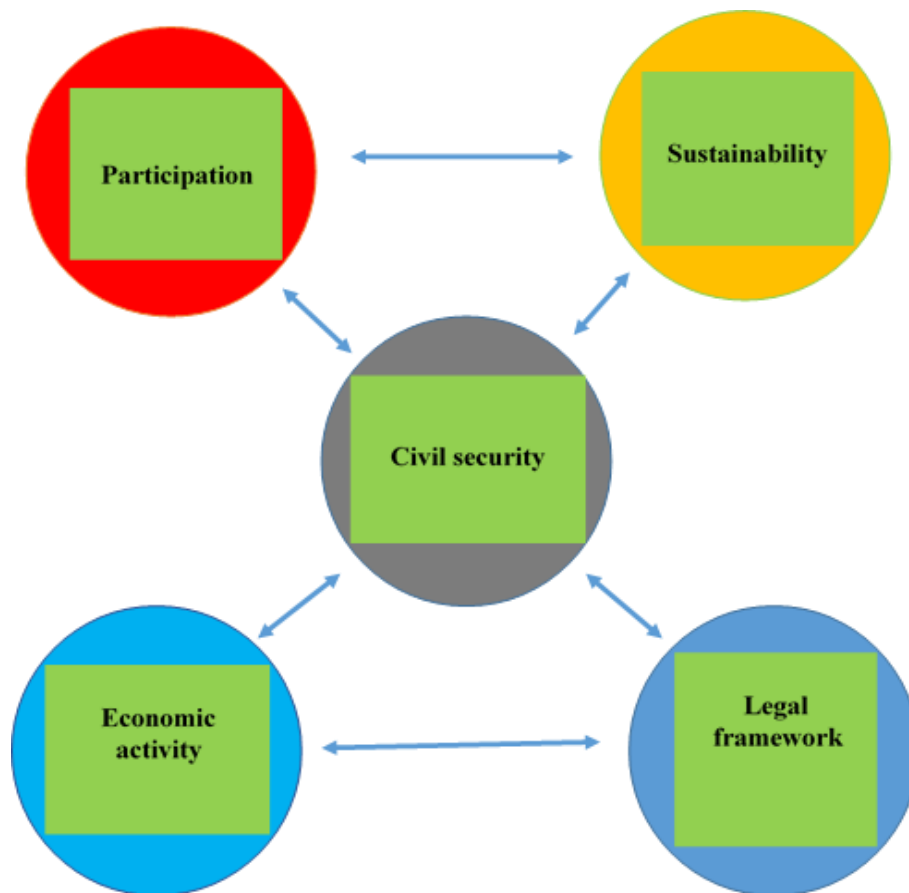
Cross-border and even trans-territorial cooperation has already made a significant contribution to reducing the burden of a number of pressing global issues¹⁷². But with

172 Vasileva, E., Nikolov, G. Adapting the Climate Change to the Focus of Regional Development Policy (2017), International Conference "Regional Economy and Sustainable Development" Publishing House of Science and Economics Place of publication Varna, Bulgaria, p. 243-253

THE CIVIL SECURITY - MAIN ELEMENT FROM CONTEMPORARY CROSS-BORDER COOPERATION

adequate support, more understanding and recognition, they could make even greater contributions. That is why we believe that the main priorities are now many more people to realize the benefits of different forms of non-political organizations. In this sense, States have the sole task of providing people with tools and support for creating, financing and developing sustainable forms of cooperation and removing barriers to this in the widest possible range of areas of civilian interest.

Figure 2. Cross-border cooperation as a field of civil security

Source: Adaptation of the authors

Co-ordination of efforts to increase *civil security* is more cost-effective because the *participation* they offer to individuals and legal entities makes them more engaged, more productive and more useful and of greater practical relevance for the contemporary regional development. The aim is to increase participation in management at a new level.

On a regional basis, cross-border cooperation has better opportunities to offer business models that create greater economic, social and environmental *sustainability*.

Cross-border cooperation has a better capacity to overcome the disproportions between 'center and periphery' because, through an integration model that economically puts people at the heart of decision-making, they contribute to a greater sense of fair play in the global economy. The goal is to improve our civic identity.

In the proposed scheme, the Participation and Sustainability components explain why civil security is a territorial factor and a condition to offer a better way to do business. The Civil Security component effectively defines the tasks of the state today - what it means to be in the service of your citizens and what are the determining characteristics of the "indestructible public interest"¹⁷³.

Business operation has always been the subject of some jurisdiction based on a specific legal framework. This framework plays an important role in the viability and existence of all aspects of civil security. Cross-border cooperation aims precisely to provide a supportive legal framework for economic growth and social sustainability. The more sustainable the different levels of the public system (eg the regional branch structure and/or the national balance between production and financial-banking capital, etc.), the more viable is the economy and therefore the assessment of its civil security will be high enough.

4. Key Findings

The above helps to establish the following dependencies and conclusions:

Firstly - the civil security of Bulgaria and its regional systems should be understood as a dynamic state of the economies and a desire to maintain them within certain limits. These limiting parameters express the assurance of stability and sustainability of economic and others. systems in time and space.

Second - a real measure of civil security is: the competitiveness of the economy; degree of integration and convergence; the efficient functioning of institutions and the good management of own resources to be used to produce goods to meet public needs. For example, competitiveness is directly related to achieving high efficiency and cost-effectiveness of national production, which is a guarantee of social prosperity and prosperity.

Thirdly - the new concept of sustainable economic development combines in practice the ability of the state (institutions, judiciary, security authorities, etc.), the economy (the active economic entities) and society to renew and develop in the long term, security for the country and for every single person. On the other hand, this circumstance is consistent with maintaining high credit confidence internationally, and this ensures a steady and steady flow of resources and investment. Therefore, the policy pursued by the state is a mandatory condition for making clear signals to society and the international community and generating economic development and civil security.

173 Nikolov, G., Botseva, D., European Cities of the Future in a Response to the Urban Challenges. Synthesis of science and society in solving global problems - Shioda GmbH, Steyr, Austria, 2018

**THE CIVIL SECURITY - MAIN ELEMENT FROM CONTEMPORARY CROSS-BORDER
COOPERATION**

REFERENCES

- Bahchevanov, G., Manev, M., Ruseva, R.** Operations in Response to Crisis, Sofia, 2003
- Belova, G., Marin, N.** Civil security and human rights. Scientific Works of Rouse Union, volume 49, series 7, Rouse, 2010
- Getova, I.** Digital literacy in new information and education technologies. Collection. Ed. "For the letters", S., 2012
- Ivanov, T.** Economic Aspects of the Transformation of the National Security and Defense Sector. PC-UNWE. S., 2007
- Kunchev, K., Yordanov, Y., Ivanov, I., Boyanov, P.** New Approach to Reducing the Operation of a Disrupted Service Attack Using the Bit-Torrent Protocol in Computer Networks, Scientific Conference with International Participation "Cadets and Students of the Naval Academy and Science", N.Y. Vaptsarov Naval Academy, Varna, 2014
- Nikolov, G., Botseva, D.,** European Cities of the Future in a Response to the Urban Challenges. Synthesis of science and society in solving global problems - Shioda GmbH, Steyr, Austria, 2018
- Philip McCann's,** The Regional and Urban Policy of the European Union: Cohesion, Results-Oriented and Smart Specialization, published in 2015 by Edward Elgar
- Slatinski, N.** Security Dimensions. Ed. "Paradigma", S., 2001
- Herzog, R.** The State in Early Times. Origin and forms of management. Ed. "Lick", S., 1997
- Tsvetkov, G.** Training Tool "Operations other than War", Sofia, 2005
- Tsolov, G.** Security Issues in the Condition of Completed Transition and Continuing Integration in Bulgaria. Enhancing the civilian element of security. Collection: Scientific Support of Transformation of Security Sector 2008. Academic Publishing House "Prof. Marin Drinov", BAN, S., 2009
- Vasileva, E., Nikolov, G.** Adapting the Climate Change to the Focus of Regional Development Policy (2017), International Conference "Regional Economy and Sustainable Development" Publishing House of Science and Economics Place of publication Varna, Bulgaria;
- Lecture material from the EU Common Security and Defense Policy lecture held in Brussels, Belgium on 15.08. until 13 September 2013, conducted by the European Union Military Staff and the Secretariat of the European Security and Defense College,
- Program of the Government of European Development 2009-2013, Council of Ministers of the Republic of Bulgaria, S., 2009

https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/spain_bg

GRAĐANSKA SIGURNOST - GLAVNI ELEMENT SAVREMENE PREKOGRANIČNE SARADNJE

Rezime: Ovaj izvještaj se zasniva na potrebi za detaljnom analizom konceptata ne-militarističke percepcije sigurnosti ne samo zbog promena u strukturi međunarodnog sistema, već i zbog unutrašnjih transformacija nacionalnih država koje razvijaju složene odnose sa njihovim građanima i susedima i pokušati da budu stavljeni u njihovu službu. Čak i objektivni ekonomski procesi kao što su: integracija i konvergencija; izgradnja globalnih ekonomskih veza; Regionalizacija i demografski trendovi su determinante koje dovode do nekih metodoloških problema u definisanju pojma bezbednosti, jer one guraju zemlje i transformišu sektor bezbednosti kao ključni element u strukturi tradicionalne države i njenih odnosa sa susedima.

Ključne reči: prekogranična sigurnost; sveobuhvatna sigurnost; asimetrične pretnje; regionalna ekonomija, održivost, građanske slobode, preduzetništvo, tržišno ponašanje, ekonomski izbor.

IMPACT OF HUMAN RESOURCES ON THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS

**Nikola Tanakov, Assist. Dr.¹⁷⁴,
Maria Kazakova¹⁷⁵**

Abstract: *This report is devoted to the importance of human resources for regional development. The report analyzes the human resources issues, some of which can be solved at a regional level through possible forms of creating competitive advantages for economically active persons. A spatial characteristic of the peculiarities of the regions is presented. In conclusion, the positive aspects of the development of the regions in Bulgaria and their advantages are outlined.*

Key words: *regional development, population, governance, human resources, regional economy*

Introduction

In the context of a second programming period of membership in the European Union, new challenges are posed to the Bulgarian regions to build competitive productions and structures to strengthen regional markets and create opportunities for local production and services. As practice in countries with a developed regional economy shows, it is necessary to build state competitive productions and unions between economically active persons.

That is why in Bulgaria regional policy is one of the most dynamic areas of development in the last few years. Following the country's accession to the EU, a regulatory framework and institutional structure has been established that has gained experience in the planning and coordination process across sectors. With the adoption of the Regional Development Act and the secondary legislation, real conditions were created for the implementation of a modern regional policy in our country. Strategies and plans have been prepared at different levels, which are summarized in the National Development Plan.

The necessity of a regional development policy is conditioned by the fact that the principle of territorial solidarity requires the creation of relatively equal living conditions in the different parts of the territory of the country. The regional differences that exist in each country give rise to social and economic problems, regional and national economies are

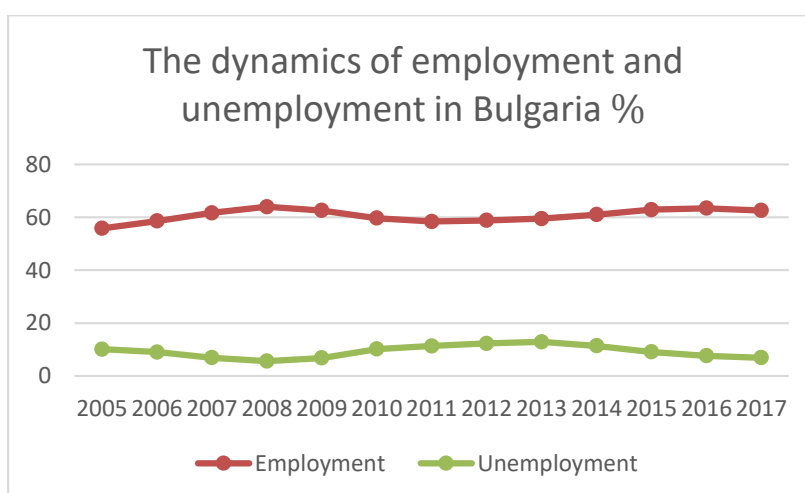
174 Assit.,Dr., Regional development, University of National and World Economy, Bulgaria, nikolatanakov@gmail.com

175 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, maria_kazakova@abv.bg

closely linked, and that only market forces can not provide balanced regional development¹⁷⁶.

In the current socio-economic situation, we can recognize that government economic policy should further focus on more active and targeted support for the development of the regions. This gives us reason to highlight the problems of the implemented demographic policy in the country and to propose measures and guidelines for improving the role of human resources in regional development. So the subject of our analysis is the importance of the employed and the unemployed, as well as the economically active population for Bulgaria. The research goal is to highlight the main problems arising from the negative demographic processes on the labor market and their impacts on the regional economy in a positive direction. This gives us reason to clarify the nature of human resources and what regional policy they can carry out in the respective territorial community.

Illustration №1 The dynamics of employment and unemployment in Bulgaria %

Source: NSI 2018.

176 Hristozov, Y. Economic Freedom in Bulgaria and Europe 2010 -2016, Economic (Not) Freedom, pp. 25-33, IC UNWE 2016

1. The impact of the population on the development of the regions in Bulgaria

With its geographic and geopolitical position Bulgaria has objectively existing conditions to build effective territorial relations between the regions.

Regional development is a new concept whose purpose is to stimulate and diversify economic activities, stimulate private sector investment, contribute to the reduction of unemployment and, last but not least, this is the concept that will lead to raising the standard of living of the population¹⁷⁷.

This means well-functioning links in the developing business environment with sustainable internal and international infrastructure that is a reliable bridge and link that can be effectively integrated into emerging socio-economic ties and relationships at supranational and global levels¹⁷⁸.

As a result of the differences in the natural conditions and the degree of development of the human activity in different parts of the countries are formed regions with different level of economic development. This calls for the need for regional policy to overcome regional economic imbalances. In Western European countries, regional development policy began to apply in the 1960s as a result of low regional economic growth and unemployment.

Spred G. Nikolov "Digitization of the Economy" should cover processes of actions related to the introduction and use of databases, passing entirely to electronic registers and register production, modeling of the processes for exchange of information, formation of complex administrative services, reaching to the end purpose¹⁷⁹. "

It aims at increasing the employment rate of human resources, accelerating regional economic growth, overcoming the substantial territorial differentiation, raising the living standards of the population. It is an integrated policy that brings together economic, social, demographic, environmental and other types of policies.

The need to define the concepts of "human resources" is dictated by their particular importance for socio-economic development. Their importance and role in the transition process in Bulgaria were realized in the preparation of a number of documents at national level and especially in connection with the preparation of the documents for the accession of our country to the European Union¹⁸⁰.

In this regard, regional demographic processes, as well as the economic centers outlined here, are also confirmed by statistics on the mechanical movement of the

177 Nikolov, G., State Policies and Strategies in Regional Development, p.30, Ed. IC - UNWE, Sofia 2016

178 Look. Vasileva, E. Regional Development Plans (2007-2013), Development of the Regions in Bulgaria - Horizon 2020.2015, IC-UNWE 2016

179 Nikolov, G., "Electronic Services in Regional Development", p. 26, ed. "IC - UNWE", Sofia, 2016

180 Georgieva, Em., Institutions of the European Union. Ed. Minerva. S., 2010, p. 91

Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of Territorial Units for Statistics (NUTS)

population, which shows the displacements and settlements by district. Here we abstain from the aging population and the so-called natural growth by looking at the demographic processes that result from people's decisions to leave or settle in some area. The reasoned assumption is that this decision is largely provoked by economic and social considerations and, above all, by seeking better opportunities for education, work and, ultimately, higher incomes.

The development and management of human resources is a national and social priority of immense importance, requiring maximum concentration of efforts and pursuing a comprehensive, purposeful and consistent government policy as well as unification and coordination of the actions of the authorities, institutions and civil society structures of the central, regional and local level¹⁸¹.

Even if human resources have the necessary quantitative and qualitative characteristics for the realization of upward economic development, they are unable to provide the desired economic and social thrust automatically. They can play their important role only in conjunction with other factors influencing economic development.

In this regard, the subject of our analysis is GDP per capita by regions in Bulgaria (Table 1), which will be compared with occupied jobs by regions in Bulgaria (Table 2). We will rely on the data from the National Statistics Institute, which will be processed by the SPSS statistical program, to check first how strong their relationship is in (Table 3) and then we will check to what extent the increased employment in a given region influences on GDP per capita by region.

181 Atanasova, M., "Development of Human Resources in Organizations - Research Approaches and Challenges", ed. Avangard 2010

IMPACT OF HUMAN RESOURCES ON THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS

Table 1 GDP per capita, BGN.

GDP per capita, BGN.						
	Northwest	North Central	Northeast	Southeast	Southwest	South central
2009	6074	6508	7926	8001	16248	6739
2010	6090	6527	8030	8017	17013	6981
2011	6914	7414	8936	8844	18333	7692
2012	7033	7754	9329	9338	18309	7959
2013	7106	7999	9366	9563	18258	7982
2014	7408	8403	9795	9842	18566	7899
2015	7606	8627	10193	10256	19984	8722
2016	8014	9111	10629	11623	21293	9230

Source: NSI 2017

Table 1 GDP per capita is a sample that is averaged by the service, industry and agriculture sectors for each region in Bulgaria.

Table 2 Occupied workplaces (average annual number)

Occupied workplaces (average annual number)						
	Northwest	North Central	Northeast	Southeast	Southwest	South central
2009	203500	245932	288474	315380	928355	411589
2010	188021	230314	271047	300121	916866	391664
2011	188522	229917	270530	292683	907479	391889
2012	185962	226226	262663	283347	904913	387195
2013	186284	228082	265944	285115	905647	384069
2014	173214	219259	253816	286690	883757	369170
2015	170826	221204	258287	289391	892282	369489
2016	173875	223647	263014	291338	914743	379209

Source: NSI 2017.

Table 2 shows the average number of jobs in the six regions in Bulgaria.

After entering Table 1 and Table 2 data in the SPSS statistical program, we check how strong the correlation between the two metrics in Table 3 is.

Table 3 Job-to-job correlation-per capita GDP by region

	Northwest	North Central	Northeast	Southeast	Southwest	South central
Severozapaden	-860					
Severen centralen		-796				
Severoztočen			-790			
Югоztočen				-585		
Югоzapaden					-413	
Юžen centralen						-745

Source: author's table

From the results obtained in Table 3 it is clear that the South-West and Southeastern relationship between GDP per capita and employment remains unproven. For the other 4 regions, there is a significant negative correlation (correlation), from which it follows that if the number of jobs in the region increases, it reduces GDP per capita. The highest employment-to-GDP correlation - GDP is the Northwest region with a value of (-860).

Starting with the SPSS statistical program, we will choose the best model that will show how much GDP per capita will be decreasing relative to the increase in employment in the region. The best model was chosen from 10 models (linear, logarithmic, cubic, quadratic, inverse, logistic, etc.) The linear model was chosen to allow confirmation of similar logical conclusions in the four regions. In the Southeast and Southwest, none of the models tested proved to be adequate, ie it does not record enough jobs in a region and GDP per capita in the same region as shown in Table 4.

IMPACT OF HUMAN RESOURCES ON THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS

Table 4 Summary Table

Region	Equation	R Square	Sig.	An appreciated model
Northwest	Linear	0,739	0,006	$U=17005,146-0,054.H$
North Central	Linear	0,633	0,018	$U=28596,96-0,091.H$
Northeast	Linear	0,623	020	$U=28476,46-0,072.H$
Southwest	-	-	-	-
Southeast	-	-	-	-
South central	Linear	0,556	0,034	$U=24987,767-0,044.H$

Source: author's table

After the selected region-specific models in Table 4, you can see if the model is adequate for each region. Then, to find out how much GDP per capita each region will decrease from the rise in employment in the same region, then the formula of the estimated model is the following $y = a + b * x$, such as:

- y-GDP per capita
- a-constant
- b- shows how much GDP reduces;
- x - number of jobs.

From this formula, we can calculate how much GDP per capita in thousands of dollars will decrease in relation to the jobs (100, 1000, 10 00, etc.)

The lack of major economic centers in the north (except for Varna) explains the lower economic activity in the Northwest and the North Central Region. It is in these regions that the impact of social transfers - pensions and social payments, which, while reducing relative poverty within the region, can not compensate for the lack of labor income and the lagging behind of the more developed regions of the country.

The breakdown of regional labor markets shows some interesting developments. In each region, the role of the economic center - the capital of Sofia, Varna and Plovdiv - has grown in practice, and in recent years the establishment of Bourgas. The dynamics of the labor market in the Northwest and the North Central region point to Pleven and Veliko Tarnovo, which are gradually emerging and playing an increasing role, albeit still far from the leading economic centers in the country.

2. Conclusion

The lack of major economic centers in the north (except for Varna) explains the lower economic activity in the Northwest and the North Central Region. It is in these regions that the impact of social transfers - pensions and social payments, which, while reducing relative poverty within the region, can not compensate for the lack of labor income and the lagging behind of the more developed regions of the country.

The breakdown of regional labor markets shows some interesting developments. In each region, the role of the economic center - the capital of Sofia, Varna and Plovdiv - has grown in practice, and in recent years the establishment of Bourgas. The dynamics of the labor market in the Northwest and the North Central region point to Pleven and Veliko Tarnovo, which are gradually emerging and playing an increasing role, albeit still far from the leading economic centers in the country.

The conclusions regarding the public policies should be in the direction of creating conditions and incentives for the establishment of the economic centers, incl. stronger ones in the north. Key to this are the processes of financial decentralization aimed at linking the economic activity in the regions with the status of local budgets as well as the joint work of the local authorities to highlight investment destinations that go beyond the strict administrative-territorial division in the country.

REFERENCES:

- Atanasova, M.**, "Development of Human Resources in Organizations - Research Approaches and Challenges", ed. Avangard 2010
- Georgieva, Em.**, Institutions of the European Union. Ed. Minerva. S., 2010, p. 91, Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of Territorial Units for Statistics (NUTS)
- Hristozov, Y.** Economic Freedom in Bulgaria and Europe 2010 -2016, Economic (Not) Freedom, pp. 25-33, IC UNWE 2016
- Nikolov, G.**, "Electronic Services in Regional Development", p. 26, ed. "IC - UNWE", Sofia, 2016
- Nikolov, G.**, State Policies and Strategies in Regional Development, p.30, Ed. IC - UNWE, Sofia 2016
- Vasileva, E.** Regional Development Plans (2007-2013), Development of the Regions in Bulgaria - Horizon 2020.2015, IC-UNWE 2016

www.nsi.bg

http://ec.europa.eu/regional_policy/bg/policy/what/investment-policy/

UTICAJ LJUDSKIH RESURSA NA RAZVOJ REGIJA

Rezime: Ovaj izveštaj je posvećen značaju ljudskih resursa za regionalni razvoj. Izveštaj analizira pitanja ljudskih resursa, od kojih se neka mogu rešiti na regionalnom nivou kroz moguće oblike stvaranja konkurentskih prednosti za ekonomski aktivne osobe. Prikazana je prostorna karakteristika specifičnosti regiona. U zaključku se navode pozitivni aspekti razvoja regiona u Bugarskoj i njihove prednosti.

Ključne reči: regionalni razvoj, stanovništvo, upravljanje, ljudski resursi, regionalna ekonomija.

SMART SPECIALIZATION ON LOCAL LEVEL – A NEW DIMENSION FOR INTEGRATED URBAN DEVELOPMENT

Desislava Botseva, Phd Student¹⁸²

Abstract: *Smart specialization has been created within the framework of the reformed Cohesion Policy of the European Commission and is related to broad stakeholder involvement and engagement and implementation of variety of innovations. Smart specialization is an approach established on the regional ground-based specifics and is characterized by defining strategic areas for intervention. Such an approach is aimed both at analyzing the strengths of the area and the potential opportunities for economic development as well as finding opportunities for entrepreneurship. The concept of smart specialization is supported by the related methodology, better known as „Research and Innovation Strategy for Smart Specialization“(RIS3). This report studies the implementation of the strategy at a local level and the role that has to be played by cities in the context of better coordination between regional and local level with regard to the developed RIS3 strategy).*

Keywords: *cities, Europe, green city, population, urbanization, demography, strategy*

Introduction

Europe is one of the most highly urbanized continents. About 75% of Europeans are choosing urban life. Therefore, the urban population is growing constantly.

In recent centuries, Europe has been transformed from agrarian to highly urbanized territory.

The European continent, unlike the United States and China, has a rather polycentric than concentrated urban structure. The urban approach of implementation of smart specialization has to push the Cities up to become centers of public and private services, local and regional products, knowledge, innovation and infrastructure. In the present, they become engines of the development of regional economies. World-wide, there are examples of large cities and metropolitans proving that such structures are becoming one of the most balanced and sustainable urban systems. However, Europe is a continent of small and medium sized cities. They are called to overcome the depopulation of surrounding rural areas. That is why the need of exploring their potential for achieving balanced regional

¹⁸² UNWE, Sofia, Bulgaria, d_botseva@abv.bg

development, cohesion and sustainability in the European territory is crucial. All that lies into the foundation of the smart specialization.

1. BASICS

The massive population of the Old Continent lives in the cities and this strongly influences the social and economic development of all European territories. Cities acquire decisive and, above all, key role to play in the lives and being of most Europeans. Cities concentrate the labor and creative potential of the population and become an arena for knowledge, science, technology, and innovation. In this context Cities have to be considered as the ground on which smart specialization to be established and developed. One way to do so is by taking the already created RIS3 model and adapting its main features to the specific local environment.

Why so?

Because cities are the key to the sustainable development of the European Union. They are peculiar engines of economic and social development. But also, they generate various problems and challenges related to unemployment, poverty, housing, segregation, environmental pollution and many others.

The new socio-economic reality of a globalized Europe requires new strategy-creation approach, that takes into account the future impact of the trends related to demographic change, social polarization and the strong dependence of some cities on a wide range of factors. Considering the fact that smart specialization has been assessed as “the most comprehensive industrial policy experience being implemented in contemporary Europe” there is no better approach created so far, to overcome the challenges that cities will face in recent decades.

Such strategy is illogical to rely on just one or several components. An integrated intelligent approach is much needed with regard to the strategic decisions that should take into account the interaction of a range of factors with the particular city.

This report highlights the need for better knowledge and understanding of the concept of the smart specialization and how to embrace it in order to overcome the challenges that European cities will have to address in the upcoming decades.

Such smart/intelligent strategy has to consider the urban development and the dimension it creates regarding the demographic challenges, globalization, scientific and technological change, climate and environmental risks, development of green economy, poverty and risk of social exclusion. Nowadays, however, the policies for social and economic development of cities are still highly fragmented and there is no sustainable enough response provided to ensure the successful and efficient implementation of long term growth strategies.

SMART SPECIALIZATION ON LOCAL LEVEL – A NEW DIMENSION FOR INTEGRATED URBAN DEVELOPMENT

2. KEY FIGURES

Let's sum up what has been done so far:

- First, over 120 developed smart specialization strategies.
- Over 67 billion EURO available to support these strategies under the European structural and investment funds.
- The results expected by 2020 are 15.000 new products to market, 140.000 new start-ups and 350 000 new job positions.

According to the European Commission there are 5 particular key aspects that we need to use in order to design a specific regional strategy considering the particular regional reality. However, this report is focused on local level, so the research took out the key aspects and adapted them on urban gravity + a little implementation of the flagship initiatives of strategy "Europe 2020". A strategy for smart specialization on local level:

- City Smart Specialization has to be an urban-based approach. That means that it builds on the assets and resources available to the cities of the Member States and on their specific socio-economic challenges in order to identify unique opportunities for development and growth;

- Having a city-investment strategy. Cities have to support only a limited number of well-identified priorities for knowledge-based investments and innovations with high importance. And if you think about it, that is exactly what specialization means - focusing on competitive strengths and realistic growth potentials supported by a critical mass of investments, activities and entrepreneurship;

- The third aspect comes as a natural extension of the second one and it considers a broad view of innovation, supporting technological and social innovation. It also means innovative and new approaches into the strategy making process. This would allow each City to shape policy choices according to their unique socio-economic conditions;

- Setting priorities should not be a top-down, picking-the-winner process. The entire strategy making process has to be based on the information that the particular city generates regarding its particular urban reality. This information has to be regarding stakeholders' "entrepreneurial discovery", development of the market forces and factors, facts regarding the private sector, information about new activities, etc;

- A good strategy must include a monitoring and evaluation system as well as a revision mechanism for updating the strategic choices.

- Finally, promotion of more resource efficient, greener and competitive economy based on inclusion of significant innovations so we can finally switch to green economy. Cities can no longer continue with their current consumption and production patterns. Otherwise, the sustainable, greener, innovation-based development would be strongly challenged.

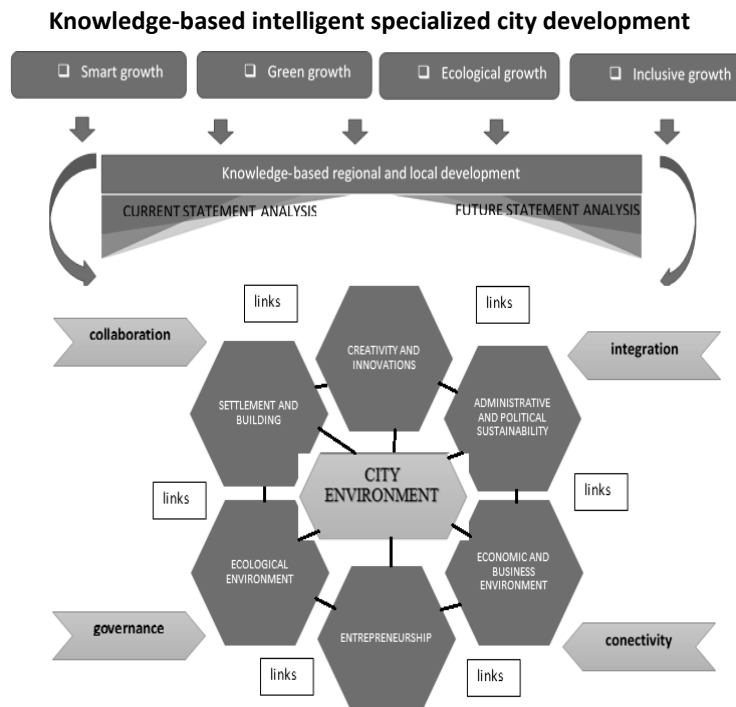
3. KNOWLEDGE-BASED INTELLIGENT SPECIALIZED CITY DEVELOPMENT

In this context, the idea of 'smart urban development' comes as a supplement of a mechanism that we already know and have called the 'European model'. This model, as we know is based on socio-economic and territorial cohesion, balanced territorial development and sustainability.

Today, however, such model is strongly challenged. Demographic collapse, threat of demographic crisis, social and economic polarization, social fragmentation, uncontrolled urban development; unsustainable and unbalanced use of natural and energy resources are just a few of the risks that threaten sustainable and balanced urban development and the European model.

The new model for development lies in the consideration that each city should identify its own competitive advantages as opportunities for development and integration of environmentally friendly, inclusive and economically sustainable mechanisms to address these challenges. Achieving this aim requires adaptation of the management control systems to the changing circumstances of the socioeconomic environment and include of a territorial approach.

For this reason, the cities are arena of high requirements related to the implementation and achievement of the smart specialization.

SMART SPECIALIZATION ON LOCAL LEVEL – A NEW DIMENSION FOR INTEGRATED URBAN DEVELOPMENT

4. Conclusion

Urban development policies must acquire a territorial character which, on the one hand, takes into account the inner, specific urban environment, but also the wider territorial reality. There is a strong need for new smart, specialized strategic approaches to urban development that takes into account the diversity of cities and their specific environment in terms of size, demographic situation, social context, their traditions, culture, and so on. Studying the possibilities of implementing smart specialization, especially for those cities suffering from demographic, economic or social difficulties has become essential. The future will impose requirements for cities to actively promote innovation. The European city must strive to achieve a vision of an attractive, green, diverse, sustainable, inclusive and exploiting potential for social, cultural and ethnic diversity.

Innovative approaches of seeking new forms of governance are needed to address the complex challenges of the future. It is necessary to broaden the scope of policy makers and the development of strategies, including citizens. Such policies must, not only be created but also implemented in the context of multilevel governance. Governments should commit themselves to ensuring that urban agglomerations make full use of their potential for the benefit of every European and the Union as a whole. The successful development of the Union lies in the ability of the city to overcome both the current and the future challenges. And in the context of facing the future nothing is better than the innovations of that future.

REFERENCES

- Drucker, P. Management - Challenges in the 21st Century. S., 2000.
- European Commission, "Europe 2020", a European strategy for smart, sustainable and inclusive growth, Brussels, 2010
- European Commission, The State of European Cities, 2016
- European Platform against Poverty and Social Exclusion: A European framework for social and territorial cohesion, Brussels, 2010
- McCann's, Philip, The Regional and Urban Policy of the European Union: Cohesion, Results-Oriented and Smart Specialization, published in 2015 by Edward Elgar
- Nikolov, G., State Policies and Strategies for Regional Development, Ed. Publishing Complex - UNWE, 2016
- Simeonov, O., Lambovska, M., Management control systems, Ed. Ex-Press, S., 2011
- Tanakov, N., 2018. "Characterization on Relations Cluster - Region," Regional Economy and Sustainable Development, Conference Proceedings 2017, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 1, pages 370-379, March.
- Toshkova, S. Theories for the Global Future. Ed. "Stopanstvo", 2005

Tsolov, G. "Civil Safety Dimensions as Factors Increasing Regional Sustainability", Regional Economy and Sustainable Development, Research Institute, University of Economics - Varna, issue 1, pages 156-165, March, 2018

Vasileva, E., G. Nikolov, Adapting the Climate Change to the Focus of Regional Development Policy, International Conference "Regional Economy and Sustainable Development" Publishing House of Science and Economics Place of publication Varna, Bulgaria, 2017;

PAMETNA SPECIJALIZACIJA NA LOKALNOM NIVOU - NOVA DIMENZIJA ZA INTEGRISANI URBANI RAZVOJ

Rezime: Pametna specijalizacija je stvorena u okviru reformisane kohezivne politike Evropske komisije i povezana je sa širokim uključivanjem zainteresovanih strana i angažovanjem i implementacijom različitih inovacija. Pametna specijalizacija je pristup utemeljen na regionalnim specifičnostima na tlu i karakteriše ga definisanje strateških područja za intervenciju. Ovakav pristup ima za cilj i analizu snaga područja i potencijalne mogućnosti za ekonomski razvoj, kao i pronalaženje mogućnosti za preduzetništvo. Koncept pametne specijalizacije je podržan srodnom metodologijom, poznatijom pod nazivom „Strategija istraživanja i inovacija za pametnu specijalizaciju“ (RIS3). Ovaj izveštaj proučava sprovođenje strategije na lokalnom nivou i ulogu koju gradovi moraju da igraju u kontekstu bolje koordinacije između regionalnog i lokalnog nivoa u pogledu razvijene strategije RIS3).

Ključne reči: gradovi, Evropa, zeleni grad, stanovništvo, urbanizacija, demografija, strategija

ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE REGIONS

Veselina Lyubomirova, Assist. Prof. Phd¹⁸³

Abstract: *The role of social entrepreneurship in the European social policy is growing rapidly. This conceptual paper has the goal to be focused on the impact of social entrepreneurship for more sustainable regional and local development. The analysis is based on desk research of different ideas and policies for developing of social enterprises. The author analyzes in comparison different policies among European countries and the latest Bulgarian policy in the field. It also includes results from focus group discussions conducted among Bulgarian social entrepreneurs from different regions in 2018. The paper aims are to show the opportunities from development of social enterprises in the Bulgarian regions but also the problems in front this policy and practice in Bulgaria and Europe.*

In this regard is tried to be specified the place of social entrepreneurship between social and economic development; private and public entrepreneurship.

Keywords: *social entrepreneurship, social enterprise, regional development, public policy.*

Introduction

The social entrepreneurship (SE) is one of the popular socio-economic trends of the twenty-first century. Its development as practice on local and national level, as policy issue and even academic discipline is growing rapidly, as well as the theoretical and empirical debate about this phenomenon. Mainly the concept of SE become extremely modern after the financial crisis in 2008, but the real development of this area started in the end of the 20th century, during the 90s. (Wankel, Pate, 2014, p.2) Social entrepreneurship is, from one side, part of the ideas of better welfare state, where we have social economy and entrepreneurship with social goals as part of it. (Knafl, Jansen, 2014, p. 73). From other side SE is an answer of the failing public sector in its mission to provide public goods to the society and to serve for more sustainable local and regional development. The concept is also seen as social and community-based answer to the corporate and for-profit entrepreneurship. In this regard “social entrepreneurs are not represented just by market opportunities, but also by social needs” and has the role to make “balance between social

¹⁸³ University of National and World Economy, Bulgaria, e-mail: veselina@unwe.bg

and economic value creation". (C. Ratiu et al., 2014, p.11) Circumstances as economic instability, regional disproportions and public policy weaknesses in services provision are open the floor for concepts as SE and its subjects of action. (Mair, 2010, p. 15) Three main perspectives to the subject are important for this article.

1. The current ideas on European level about SE and its implementation for sustainable development;
2. The place of social entrepreneurship in regional development policy making;
3. The Bulgarian policy and practical process in this regard.

Their goal is to show the place of social entrepreneurship in regional sustainability. The main thesis is that Bulgaria as part of this process is not in lagging position but is part of the trend as many other countries in Europe. At the same time there are substantial weaknesses for efficient development of SE policy and missed opportunities for positive effects for the regions from this new legislation policy. The introduction shows that the paper focus is based on the European concept of social entrepreneurship, which differs from the US and Anglo-Saxon perspective. With this paper is tried to be linked the social entrepreneurship with regional development and sustainability for society in different territories.

1. Social entrepreneurship and its implementation for sustainable development

There are concepts which are looking to the SE as part of the corporate social responsibility. The idea in this regard is to be find more humanly focused and society meaningful role of the traditional entrepreneurship. Other perspectives to the subject are looking at SE as an instrument of the public sector, so to be more efficient in providing services on local and national level. The third main entrance to the topic is from the NGO's sector. Social enterprises are seen as third sector phenomena, feeling the places where the state failed in providing social oriented good and services. (Mason, 2014, pp. 34-36) Any ways, these three approaches to the topic are separated only on theoretical level. In practice, more often, are combined different varieties of social enterprises and social entrepreneurs forms.

It is important to be underline that not only the theory, but also the measurement instruments for social entrepreneurship are still in development process with ongoing academic debate. The reasons are that there are many definitions of SE, its role and implementation, mostly according to the economic and political tradition in the European countries (Mair, 2010; Brouard, Larivet 2010). There are, of course, a basic line of understanding of SE, applied to each European country.

Regarding this, social entrepreneurship is placed between public and private sector; create social value and have social impact for the society on local and regional level, which lead to more positive social effect on national level. Social enterprises are most often financed by the public sector and/or corporate donors, depends on the country tradition and practice. "Depending on the need addressed, the process usually involves the provision

ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE REGIONS

of goods or services and/or the creation of missing institutions or the reshaping of inadequate ones" (Mair, 2010, p. 19). Social enterprises are driven from social goals and providing products and services which are not in the corporate interested or which the public sector cannot provide in sufficient quality level and regions. SE often provide also services, which are also part of the corporate sector, but by using only socially responsible way for producing and delivering (only workers with disabilities or other specific target group in need of social support). The third sector is not the only social entrepreneur but is one of the largest actors in this field. (Brouard, Larivet, 2010, p. 33) "Unlike the commercial and capitalistic economy, which is narrowly concerned with meeting strictly financial objectives, social entrepreneurship promotes a logic of solidarity that favors social cohesion and welfare". (Fayolle. Matlay, 2010, p. 1)

In short can defined three European perspectives to SE: First, social entrepreneurship has important place in EU social and sustainable policy and in the financial plans and funding policy of the Union; 2. There are ongoing EU, national and academic debates about the possible subjects of social entrepreneurship (if they can be mainly third sector actors, part of CSR, public-private initiatives, or even public firms on local/municipality level). Third, SE is seen as local, regional and European way for future sustainable regions in economic developed Europe.

According to the European Commission the goal of EU in developing policy and financial instruments for social entrepreneurship is focused on creation of inclusive working places, more entrepreneur, more inclusive and more sustainable economy, stronger social cohesion and active action against poverty and discrimination. The EU policy in the area of SE is part of the major policy perspective of European pillar of social rights. For support of this policy there are several funding programs and initiatives including for mapping the current social enterprises landscape in Europa. Also, for the upcoming program period of EU funding policy are planning large number of measures for supporting development of social entrepreneurship and even social economy as bigger perspective. The main trends in the field of SE defined from the Commission are growing demand for services with social impact and; Increasing number and expansion of social enterprises in new areas of engagement; more widespread use of the terms social entrepreneurship and a trend towards legal recognition; raising awareness and searching for more ethical business in general but concrete as social enterprise initiatives. But there also defined the existing challenges in development of SE. The most important are conceptual clarity; relations of SE sector with state authorities and policies; national legislation; agenda for development of SE on EU and national level (Verbal, 2018). The theoretical and the EU policy debate leaving still open the following questions: 1) Social entrepreneurship or social economy should be the main policy subject?; 2) Social entrepreneurship/economy is part of social policy concept or part of political view for sustainable regional economy? Without clarity on EU level (both academic and politically) it will last the ongoing situation with huge differences in national understandings and development of SE field and practice.

2. Social entrepreneurship in regional development policy making

From one side, there are many research papers focused on the social entrepreneurship in Europe (Defourny, 2010). On the other side, it is rare to find titles directly linking social entrepreneurship and regional development. However, in the last years the topic has found a place in more and more scientific forums, related to regional theory and practice. Almost every regional science conference in Europe in 2019 had in the planned program SE as one of the topics.

In most EU countries in the last several years started processes for adopting of national legislation and governmental policy for development of social entrepreneurship and in some countries - the social economy as broader concept and policy. What is clear in that regard is that there is EU understanding of importance of SE for more social Europe and that many European countries are trying to find their best fitting approach to develop SE policy and use it for social benefit of the society, including for more sustainable development of regions. The way of implementing SE practices and concepts depend on economic and political traditions which leads to different country models of social entrepreneurship. Some examples as Italy are organizing the SE policy on their tradition in cooperatives and cooperative movements with the new social economy concept for social entrepreneurship.

In other countries the focus is the relation between social enterprises and social care and social support system. There is also ideological perspective which leads to the way of funding of SE - more from the public sector, or more from social responsible business. The country models differ also by major subject in the SE sector – cooperatives, NGOs, social responsible business, public-private partner structures, social services. The main government goal across Europe in this area during last few years was and still is to find the best country way to develop legislation for SE, so to be settled as an economic sector with social impact and engagement for more sustainability in regions and cities. In fact, Brouard, Larivet (2010, p. 31) outlining near 30 definitions from other researchers for each term – social entrepreneurship, social enterprise and social entrepreneur. On that basis they define a place of the researched phenomenon in the socio-economic structure of the state.

According to their findings social entrepreneurship is placed between public and private sector in the following logic: As part of the public sector governmental and near-governmental organizations which providing public services are included. Next after them are placed NGO's, also as provider of services for the society and oriented in the common interest. They are defined as one of the subjects in social economy sector together with hybrid organizations (social enterprises). Both NGOs, social enterprises are the core fundamental of social economy sector, but with participating for-profit organizations, which are also related to social economy sector. This shown involvement of all structural important actors for social-economy development is our argument why social entrepreneurship has his role for sustainability and development in regions. The structural approach of Brouard, Larivet making the question for the subject and goals of SE even more important for understanding SE impact in regional sustainability.

ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE REGIONS

In the legislative and academic debate the main topics in this regard are as follow: What should be the role of the state in face of public sector, public administration and public financing of the SE and in what kind of goals have to be focused the state involvement in entrepreneurship? Who should have to develop social enterprises? The answers of the both questions differ by country. Each country has to find and organized legislatively own dominant model of SE and to define the empowered subject in this process. The leading subject for development of SE can be NGO's; cooperative, and even social cooperatives; companies, including as part of corporate social responsibility; social care organizations even these from public sector and these managed from municipalities.

Funding involvement and level of direct and indirect participation of the state is the one part of the policy model, which each EU country has to define for itself. Second part of the model defining are the main target groups for which social economy have to contribute, which will lead to different regional policy effects. Third, the scale of the adopted national concept – mainly as part of the social policy or as part of broader regional development policy and the policy for sustainability in regions. Analysis of national legislation for SE in different countries can answer most of these questions.

The first dividing line between EU countries, in terms of the development of SE is between the old and the new member states, or more generally the West European countries and Central and East European Countries (CEE). Traditions for social entrepreneurship have in Italy, France, Belgium, Denmark, Germany, Spain, partly UK (mostly after during Blair) administration, which is later than the others practice in the field. Any way, all western European countries from EU 15 (before the enlargement from 2004) have developed still then in the direction of social entrepreneurship. (Defourny, 2010, p. 70). According to Defourny data by country, can be outline the following separation: Sweden, UK, Italy, Portugal, Greece, Finland, partly Luxemburg using for SE initiatives mostly cooperatives, while Austria, Germany, the Netherlands, Denmark, Ireland, Germany using primarily NGO's (mainly social service providers) or directly social enterprises in their SE implementation practice.

The author points out that in CEE countries, because of their "transition period" of development facing number of problems for understanding and adoption of social entrepreneurship practices. The main outlined reasons are the preferable concepts of neoliberal economy, which exclude SE; problems in acceptance of cooperative form for development of SE, because of comparison with this organizational structure during the socialist period of this countries; they have also low credence in developing NGO sector in their national basis, because of external financing and influence, related to this sector in CEE.

Nevertheless, latest comparable research in the field including also the developed of SE legislation in CEE countries. The results are showing combination of all types of organization forms for SE spread among CEE countries. (ESELA, 2015, pp. 48-53)

3. The Bulgarian policy and practical process in social entrepreneurship

According to the Bulgarian responsible ministry on the SE development social enterprises have to receive encouraging measures from the public sector but investments

from the private sector. Social enterprises have to be responsible for their influence and impact to the society if they are form of achieved social goals, which have to be measured though governmental methodology, which is still in development prosses. What is social and solidarity economy, after the understanding of Bulgarian Ministry of Labor and Social Policy, the responsible institution for this policy: A specific form of entrepreneurship that is targeted to find solutions to social or environmental needs that cannot be solved with only market or administrative mechanisms; A basic principle is the achievement of a public benefit goal and in the interest of the participants; The overall idea of the social and solidarity economy and entrepreneurship is to help people in unequal position at a time, to strengthen the feeling of community and unity and enabled the creative people to develop alternative business ventures, which both bring profit and added socially measurable, value to society (Petrova, 2018).

Bulgarian firs legislative act for social entrepreneurship was prepared in 2018 and will start functioning May 2019. The Law on Enterprises of the Social and solidarity economy regulates solidarity economy, social conditions, organization of the process, work area of social enterprises, and their interaction with the state and the municipalities and the measures for their results for the society. The main objective has to be development of social and solidarity economy as business sector with special rules: Improving access to employment and training; Providing support to vulnerable groups in society for social inclusion and independent living; Reducing social inequality. Subjects of SE, according to the law, are cooperatives, legal entities with non-profit and social enterprises. Social enterprises are a basic subject of the SE. They have to be entered in new National Register of Social enterprises. The social enterprise carries out their economic activity as part of the staff are people from vulnerable groups or as their profits are primarily spent on social activity.

The law provides also encouraging tools for social enterprises working in poorly populated and less developed regions and municipalities, which answers to our understanding that SE have to be used for more sustainability in regions and even for instrument for development.

It can be concluded that the Bulgarian law fulfill most of the criteria for development of social entrepreneurship in Europa, including focus on underdeveloped regions and cities. The adequacy of the Bulgarian approach in this policy is seen also from some of the main priorities of the Bulgarian EU presidency, where social entrepreneurship was main social issue, with some major political events conducted on that topic.

At the same time the existing reality of social entrepreneurship in the country differs from this in the new legislation. According to this many social enterprises or other organizations with social impact, appropriate for social economy, are going to be excluded as possible subject of SE. Mainly this problem stays open in front of municipality firms, named and functionally organized as social enterprises. Their typical structure is with municipality ownership, with employees from the municipality which are from disadvantaged groups, and the products and services from their work are in favor and for the needs of the municipality and its services for the citizens. Such kind of social enterprises are excluded from the new law as legislative form, including because according to it the enterprises of the social economy have to be separated from the municipality. Other

ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE REGIONS

legislatively excluded subject of the social economy, which is actually existing in the Bulgarian social landscape, are the social services. They are primarily municipality managed, and this exclude them from the social economy subjects. Functionally social services are included in the social entrepreneurship in the other European countries, but their legislatively form in Bulgaria (as mainly municipality provided) left them out of the sector, where they are functionally belonging.

How the social services are related with the SE development and sustainability in Bulgarian regions? There are near 2500 social services spread in all Bulgaria regions, according the national authorities. Only near 43 municipalities are without social services, but other near 230 have this kind of social support. Most of these services producing social products with their employees (social workers) and with the users of these social services, with are, by definition, social excluded and needed support citizens.

Focus group with 45 social service directors and municipality driven social enterprises, conducted in April 2018 for the purpose of this research, shows how they find the new legislation (at these time in project phase of the act). The participants were from all six regions of planning and from each district center. They have to discuss three questions: Do they find their place in the new law?; How will be developed social entrepreneurship in their municipalities after the law adoption?; Is this law helping of sustainable regional development?

The general answers were as follow: The new legislation gives not opportunities the products, produced from social services to be included in social economy. After the law adoption the social services still cannot sell their products for profit, which to reinvest in the service. They can only receive payment for their products as charity act. According to this situation for the participants the future of social economy in the regions stays questionable, because social enterprises, driven by NGO's or companies can be found in bigger cities, but not in all regions and municipalities. Although social services are part of the whole country landscape and can be more efficient for social economy goals. Considering that the most common social subject for Bulgarian regions, in face of social services, is excluded from the social entrepreneurship, is debatable what kind of results and social impact can be expected from the new social and inclusive regional policy in the country. Many of the social engaged experts and specialist are not optimistic for this perspective and still looking for way to include social services and their existing resources, role and products in the process of SE.

4. Conclusion

The paper outlined the important connection between regional sustainability and opportunity for development impact, coming from social entrepreneurship implementation. The linking position of SE between public and private sector and the opportunity SE to be developed with public or private enterprises, together with its social responsibility, is the key reason for SE applicability for any region, especially underdeveloped (mostly less interesting for usual business initiatives). SE is a chance for low developed regions to become more sustainable and inclusive for their citizens. This perspective to the theme of social entrepreneurship was not very often included in the academic and political debate. The SE is mainly seen as social policy instrument, public

services opportunity or corporate social responsibility initiative. The paper outlines the potential of SE to be used as part of regional development policy.

The article explains for the first time the goals of the Bulgarian law for social economy and social entrepreneurship. The cited and other used more than 20 newest monograph and proceeding with more then 60 authors from Europa, as well as NGO 'researches and EU guides on the subject are without information for Bulgaria, because the new law is still not functioning (will started from May 2019). But this paper shows the main policy structure of the law about SE and the open problems in it for actual development of SE and its use for regional development.

The paper highlights also that European countries, outside EU are excluded from rapidly growing research in the field of SE. This is important future research perspective to the topic, because of the long-lasting social tradition in especially Balkan non-EU countries, as well as their problems in regional development, comparable with the explained in this paper Bulgarian situation in social sector and sustainable development of regions. The Bulgarian perspective to the topic was supported also with results from focus groups specially used for this analyze.

REFERENCES

- Brouard, F., Larivet, S., (2010). Essay of clarifications and definitions of the related concepts of social enterprise, social entrepreneur and social entrepreneurship. In: Fayolle, A., Matlay, H. (Eds.) *Handbook of Research on Social Entrepreneurship*, Edward Elgar Publishing, pp. 29-56
- Defourny, J., (2010). Concepts and realities of social enterprise: a European perspective In: Fayolle, A., Matlay, H. (Eds.) *Handbook of Research on Social Entrepreneurship*, Edward Elgar Publishing, pp. 57-87
- Fayolle, A., Matlay, H., (Eds.), (2010). *Handbook of Research on Social Entrepreneurship*, Edward Elgar Publishing, p. 1
- Mair, J., (2010). Social entrepreneurship: taking stock and looking ahead. In: Fayolle, A., Matlay, H. (Eds.), *Handbook of Research on Social Entrepreneurship*, Edward Elgar Publishing, pp. 15-28
- Mason, C., (2014). Voices in the Fog: Accounts of Social Entrepreneurship Identity in the UK Third Sector. In: Pate L. Wankel, C. (Eds.), *Emerging Research Directions in Social Entrepreneurship* (pp. 33-47), Springer
- Ratiu, C., Cherry, B. and Nielson, T. (2014). Humility in Social Entrepreneurship: A Virtuous Circle. In: Pate, L., Wankel, C. (Eds.), *Emerging Research Directions in Social Entrepreneurship* (pp. 11-31), Springer
- Spiess-Knafl, W., Jansen, S. (2014). Social Enterprises and the Financing of Different Scaling Strategies. In: *Emerging Research Directions in Social Entrepreneurship*, (pp. 67-83), Springer

ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FOR SUSTAINABLE REGIONS

- Wankel, C., Pate, L. (Eds.), (2014). Emerging Research Directions in Social Entrepreneurship, pp. 2-4, Springer
- European Social Enterprise Law Association (ESELA), (2015). Social Enterprise in Europe Developing Legal Systems which Support Social Enterprise Growth, Retrieved from: https://esela.eu/wpcontent/uploads/2015/11/legal_mapping_publication_051015_web.pdf, Accessed on 20.2.2019
- Verbal, D. European Commission (2018). Social enterprises and social economy – context of EU policy, (Social and solidarity economy in Bulgaria, presentation from european conferention „Social and solidarity economy as an effective model for social inclusion, part of Bulgarian EU presidency events), 14 June 2018, Varna, Retrieved from: <https://naso.bg/2011-08-28-05-51-04/%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B8/evropejska-konferencija-2018#slider-3>, Accessed on 28.2.2019
- Petrova, S., (2018). Socialnata i solidarna i ekonomika v Bъlgaria, prezentacia ot evropejska konferencija „Socialnata i solidarna i ekonomika kato efektiven model za socialno vključvane“, 15 juni 2018 g., Varna, (Social and solidarity economy in Bulgaria, presentation from european conferention „Social and solidarity economy as an effective model for social inclusion, part of Bulgarian EU presidency events), Retrieved from:
- Zakon za predpriatija na socialnata i solidarna i ekonomika, (Bulgarian law of enterprises in social and solidary economy), Retrieved from: <http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=131143>, Accessed on 28.2.2019
- Acknowledgment: The conducted focus group at 16 April 2018, Sofia, during exhibition of social enterprises and products from social economy field.

ULOGA DRUŠTVENOG PREDUZETNIŠTVA U ODRŽIVIM REGIONIMA

Rezime: *Uloga socijalnog preduzetništva u evropskoj socijalnoj politici ubrzano raste. Cilj ovog konceptualnog rada je da se fokusira na uticaj društvenog preduzetništva na održiviji regionalni i lokalni razvoj. Analiza se zasniva na istraživanju različitih ideja i politika za razvoj društvenih preduzeća. Autor analizira u poređenju različite politike među evropskim zemljama i najnoviju bugarsku politiku u toj oblasti. Takođe uključuje rezultate diskusija fokus grupa koje su vođene među bugarskim socijalnim preduzetnicima iz različitih regiona tokom 2018. godine. Cilj rada je da prikaže mogućnosti razvoja društvenih preduzeća u bugarskim regionima, ali i probleme u ovoj politici i praksi u Bugarskoj i Evropi.*

U tom smislu se pokušava odrediti mesto socijalnog poduzetništva između društvenog i ekonomskog razvoja; privatno i javno preduzetništvo.

Veselina Lyubomirova, Assist. Prof. Phd

Ključne reči: društveno preduzetništvo, društvena preduzeća, regionalni razvoj, javna politika.

UTICAJ KORPORATIVNE DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI NA POSLOVANJE I RAZVOJ PREDUZEĆA¹⁸⁴

Prof. dr Dragana Trifunović¹⁸⁵,
Prof. dr Andrea Bučalina Matic¹⁸⁶,
Doc. dr Goran Lalić¹⁸⁷

Rezime: *Preduzeća se u svom poslovanju suočavaju sa mnogim izazovima, kako bi očuvali stabilnost u svom radu u uslovima rastućih zahteva za očuvanje životne sredine i uključivanje u probleme zajednice. Naglašena je potreba za korporativnom društvenom odgovornošću preduzeća.*

Cilj ovog rada je da prikaze uticaj korporativne društvene odgovornosti na poslovanje i razvoj preduzeća kroz analizu rezultata sprovedenog istraživanja. Istraživanje je sprovedeno u preduzećima u Republici Srbiji u periodu od marta do maja 2018. godine. Statističkom obradom podataka je potvrđen značaj korporativne društvene odgovornosti i uticaj na poslovanje i razvoj preduzeća.

Ključne reči: *društvena odgovornost, poslovanje preduzeća, razvoj preduzeća.*

Uvod

Preduzeća ulažu veliki napor da bi obezbedili rast i razvoj. Razvoj preduzeća stvara mogućnost i sposobnost da se novouspostavljenom strukturom i odnosima koji vladaju u preduzeću realizuju novi pravci i ciljevi. (Komazec & Petrovic-Lazarevic, 2007, str. 25)

Novi pravci razvoja podrazumevaju primenu novih koncepata poslovanja koji se temelje na ekonomskoj, etičkoj i inovacijskoj strukturi i pristupu. Koncept društveno odgovornog poslovanja predstavlja okvir, u okviru koga preduzeća nastoje da integrišu svoje poslovanje. Po ovom konceptu oni nadilaze svoju primarnu funkciju sticanja i raspodele

¹⁸⁴ Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat III 45003, projekat III 44006 i projekat III 47004)

¹⁸⁵ Fakultet za poslovne studije Beograd, Megatrend univerzitet, Beograd, Republika Srbija, trifunovicd@megatrend.edu.rs

¹⁸⁶ Fakultet za poslovne studije Beograd, Megatrend univerzitet, Beograd, Republika Srbija, abucalina@megatrend.edu.rs

¹⁸⁷ Geoekonomski fakultet Beograd, Megatrend univerzitet, Beograd, Republika Srbija, glalic@megatrend.edu.rs

profita, a time ostvaruju pozitivan uticaj na svoje radno okruženje, na društvo i prirodno okruženje, i prema njima se odnose etički i odgovorno na društveno prihvatljiv način.

Prvi deo ovog rada se odnosi na teoretske osnove i značaj korporativne društvene odgovornosti. Drugi deo rada se odnosi na prikaz rezultata sprovedenog istraživanja u preduzećima u Republici Srbiji. Nakon toga će uslediti analiza kroz tabelu i grafičke prikaze posmatrano u vremenskom intervalu od 2010 do 2017. godine. Na kraju će biti izneta zaključna razmatranja.

1. Korporativna društvena odgovornost i razvoj preduzeća

Uspešnost i razvoj preduzeća se meri ne samo kroz finansijske uspehe već i kroz novu poslovnu filozofiju koja uključuje načelo društveno odgovornog poslovanja. Društvena odgovornost podrazumeva obavezu menadžmenta da stvori odgovarajuće izbore i preduzme one akcije koje će doprineti blagostanju i interesima društva, ali i organizacije. (Rakas, 2006) Tokom osamdesetih godina dvadesetog veka razvija se novi koncept korporativne društvene odgovornosti.

Korporativna društvena odgovornost predstavlja transparentnu poslovnu praksu koja je u skladu sa zakonskim propisima, zasnovana na etičkim vrednostima, poštovanju ljudi, zajednice i životne sredine. Pored profita, preduzeća vode računa i postaju sve više odgovorna za uticaj na ljude i okruženje. Evropska unija definiše korporativnu društvenu odgovornost kao koncept u okviru kojeg preduzeće na dobrovoljnoj osnovi integriše društvena pitanja i pitanja zaštite životnog okruženja u svoje poslovne procese i u odnose sa svojim deoničarima. (Karanović, 2012)

Društveno odgovorno poslovanje nudi veće šanse preduzećima da budu konkurentnija, da doprinose rastu prodaje i tržišnog učešća, jačanju pozicije brenda/brendova i institucionalnog imidža preduzeća, kao i njene sposobnosti da privuče i zadrži najkreativnije osoblje, da smanji ukupne troškove poslovanja i da poveća sopstvenu atraktivnost, što je od značaja za sve strane – pojedince ili grupe zainteresovane za njeno poslovanje. (Kotler Filip & Li Nensi, 2007)

Pozitavan ugled kao posledica društveno odgovornog poslovanja ima trajne efekte na konkurentsku prednost preduzeća, iako visoko društveno odgovorno poslovanje nikada ne može garantovati da će preduzeće zadržati najkreativnije kadrove, da će potrošači preferirati proizvode kompanije i investitori ulagati u kompaniju. Nemaju sve dimenzije društveno odgovornog poslovanja isti uticaj na reputaciju kompanije, niti je veličina uticaja svake dimenzije jednaka. (Milanović & Bučalina, 2013)

Korporativna društvena odgovornost može obuhvatiti veoma različita pitanja: donacije zajednici, ulaganja u bolji standard zaposlenih, uticaj na upravljanje okruženjem, poštovanje ljudskih prava, sigurnost proizvoda i društvenih inovacija. Samo na takvim osnovama preduzeća mogu da pokažu u praksi da svrha poslovanja nije samo stvaranje profita, već ulaganje dela profita u poboljšanje proizvoda i usluga i životnog okruženja. (Karanović, 2012)

**UTICAJ KORPORATIVNE DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI NA POSLOVANJE I RAZVOJ
PREDUZEĆA**

2. Metod i rezultati istraživanja

Istraživanje, čiji deo će biti korišćen u ovom radu, sprovedeno je na teritoriji Republike Srbije u periodu od marta do maja 2018. godine. Za prikupljanje podataka je korišćen upitnik. Obuhvaćeno je pedeset preduzeća različite veličine i delatnosti. Posmatrana je dinamika u vremenskom period od 2010-2017. godine i predstavljena u tabelarnom i grafičkim prikazima.

U tabeli 1 je prikaz različitih parametara koje obuhvata korporativna društvena odgovornost. Obuhvaćeno je ulaganje preduzeća u društvene inovacije i sigurne proizvode, briga i procenat uticaja na okruženje, kao i donacije zajednici. Pored toga, obuhvaćeno je i ulaganje u bolji standard zaposlenih.

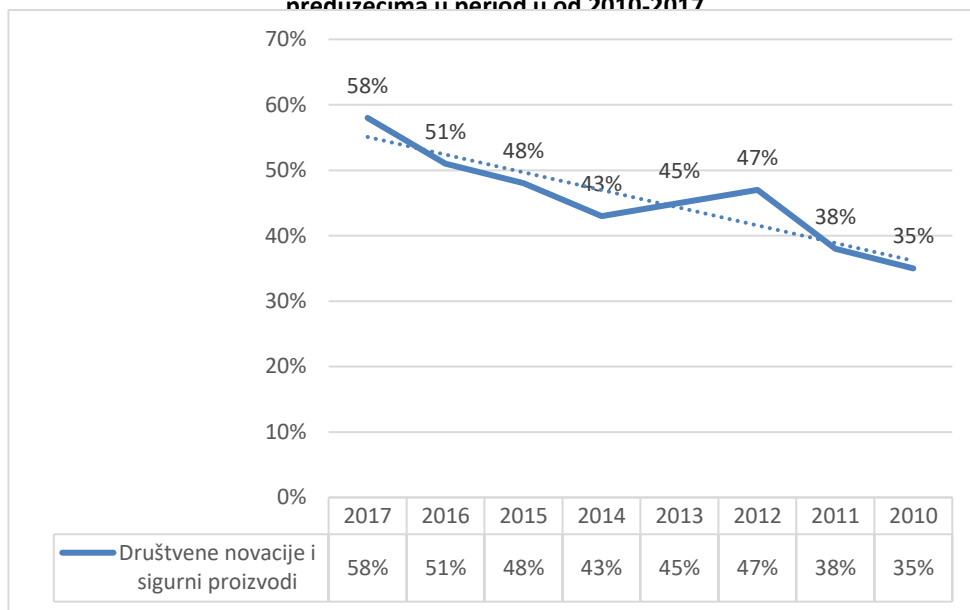
Tabela 1: Prikaz korporativne društvene odgovornosti u preduzećima u periodu od 2010-2017

Godina	Društvene inovacije i sigurni proizvodi	Donacije zajednici	Ulaganje u bolji standard zaposlenih	Uticaj na upravljanje okruženjem
2017	58%	27%	39%	15%
2016	51%	25%	35%	12%
2015	48%	23%	38%	10%
2014	43%	22%	32%	12%
2013	45%	19%	32%	10%
2012	47%	15%	35%	10%
2011	38%	12%	24%	7%
2010	35%	10%	21%	5%

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Na slici 1 je grafički prikaz i analiza dinamike ulaganja preduzeća u društvene inovacije i sigurne proizvode u periodu od 2010 do 2017. godine.

Slika 1: Prikaz dinamike ulaganja u društvene inovacije i sigurne proizvode u preduzećima u periodu od 2010-2017

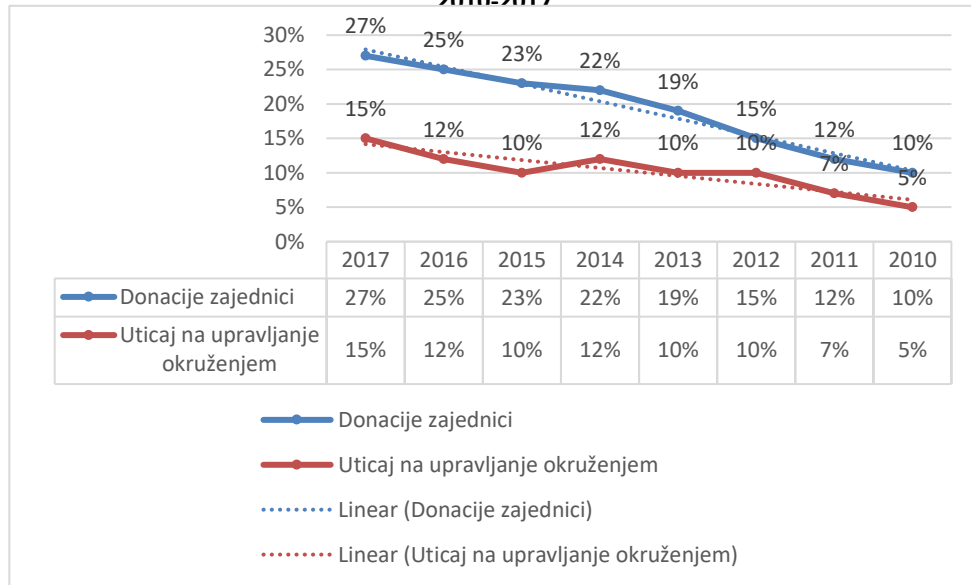
Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

U posmatranim preduzećima iz godine u godinu linearno dolazi do povećanja ulaganja u društvene inovacije i sigurne proizvode. Inovacije su neophodne za opstanak i razvoj preduzeća. Različiti faktori iz okruženja i uslovi u kojima rade nameću potrebu za konstantnim uvođenjem novih programa razvoja koji se zasnivaju na inovacijama i novim tehnologijama. Društvene inovacije se sve više uvode i dovode do boljih rezultata. Razvoj tehnologije i promene u načinu razmišljanja doveli su do velikih promena u svetu. (Fangqi Xu & Rickards, 2007)

Pored društvenih inovacija bitan je fokus i na korisnike i rad na sigurnim proizvodima. Nove ideje i potrebe korisnika utiču na stvaranje novih usluga (Sheu & Lee, 2011). Korisnik procenjuje kvalitet usluga ili proizvoda (Bitner, 1990), koji je uvek posledica poslovnog načina funkcionisanja sistema. Zato je od velikog značaja za unapređenje kvaliteta da poslovni sistem identifikuje svoje korisnike i istražuje njihove potrebe u cilju razvoja funkcija usluga u skladu sa ovim zahtevima, a potom organizuje funkcionisanje procesa u poslovnom sistemu, tako da su u stanju da isporuče planiran kvalitet. Kvalitet počinje sa korisnicima. (Nwokah & Ezirim, 2010) Kvalitet se definiše kao zadovoljstvo kupaca (Gill, 2009), dok je prvi korak za njegovo postizanje eliminisanje grešaka i ne može se učiniti bez njihovog praćenja. Praćenje grešaka zahteva dodatno vreme, napore i finansijske investicije ali efekti mogu biti mnogo veći i vode zadovoljstvu korisnika. (Živaljević et al., 2016) Viši nivo kvaliteta i siguran proizvod ima za rezultat veće zadovoljstvo korisnika.

**UTICAJ KORPORATIVNE DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI NA POSLOVANJE I RAZVOJ
PREDUZEĆA**

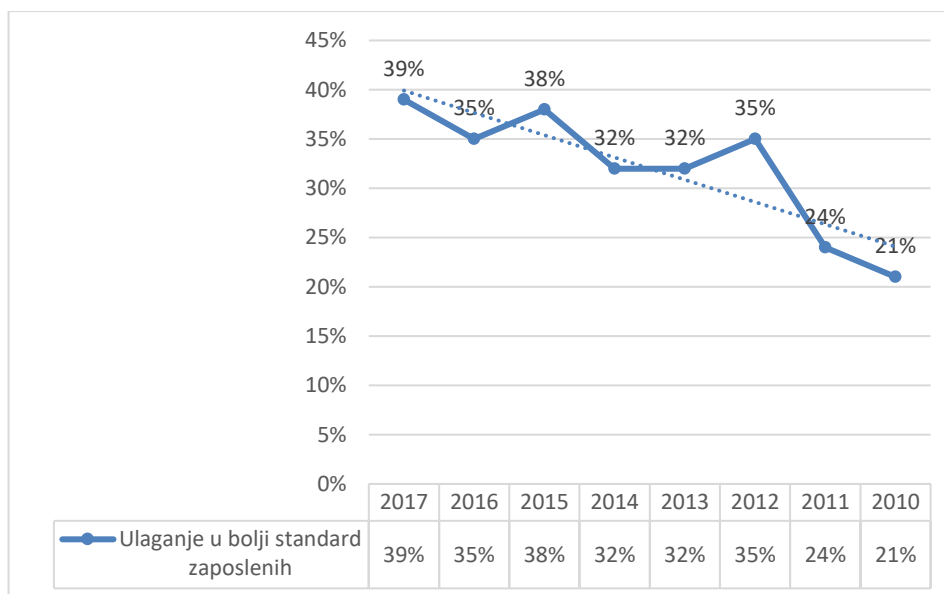
Slika 2: Prikaz angažovanja u upravljanju okruženjem i donacija zajednici u periodu od 2010-2017

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Na slici 2 se vidi angažovanje preduzeća po pitanju donacija i uticaja na okruženje u analiziranom periodu. Iz godine u godinu dolazi do većeg angažovanja po pitanju analiziranih parametara. Poslovni sektor je shvatio da organizacije koje imaju pozitivan uticaj na društvo jačaju svoj uticaj u zajednici. Korporativne donacije u Srbiji su uglavnom usmerene na podršku ekonomskom razvoju i inicijativama na lokalnom nivou, podršku osetljivim populacionim grupama, podršku stipendiranju i stručnom usavršavanju. (Karanović, 2012)

Slika 3: Prikaz ulaganja u bolji standard zaposlenih u periodu od 2010-2017

Izvor: Ilustracija autora na osnovu istraživanja

Ulaganje u bolji standard zaposlenih je prikazan na slici 3. Zaposleni i znanje su značajan izvor kompanija. Tradicionalni resursi kompanije nisu izgubili svoje značenje, ali dobijaju većem značaju ako postoji znanje. Znanje je sredstvo za postizanje društvenog i ekonomskog rezultata. (Trifunovic & Tankosic, 2013) Ulaganje u zaposlene i njihov bolji standard je važno za preduzeća, koja to uvažavaju, i iz godine u godinu zaposlenima sve više daju na značaju, što se vidi i na grafičkom prikazu.

3. Zaključak

Društvena odgovornost predstavlja koncept koji je dobrovoljna odluka preduzeća da daju doprinos boljem društvu i čistijem okruženju. Društvena angažovanost igra važnu ulogu u poslovnoj kulturi. Danas mnoga preduzeća posluju globalno, a deluju lokalno. Od njih se očekuje da se uključe u razvoj svoje lokalne zajednice i da budu akteri na lokalnoj sceni. Preduzeća su deo društva u kome funkcionišu, i zato, pored ostvarenja ekonomskih ciljeva moraju voditi računa o uticaju koji vrše na društvo i životnu sredinu.

Društvena odgovornost podrazumeva vođenje brige o uticaju sopstvenog poslovanja na zajednicu i njene resurse, ljude, zaposlene, prava, sigurnost proizvoda i društvenih inovacija.

Istraživanjem koje je predstavljeno u ovom radu pokazano je da su preduzeća u Srbiji društveno odgovorna i da se iz godine u godinu povećavaju ulaganja u društvene inovacije, sigurnije proizvode i bolji standard zaposlenih. Pored toga, preduzeća su okrenuta ka zajednici i uključena u donacije. Procenat pojedinih ulaganja nije veliki ali linearno se

UTICAJ KORPORATIVNE DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI NA POSLOVANJE I RAZVOJ PREDUZEĆA

povećava iz godine u godinu i pokazuje uticaj korporativne društvene odgovornosti na poslovanje i razvoj preduzeća.

LITERATURA

- Bitner, M.J. (1990). Evaluating service encounters: The effects of physical surroundings and employee responses. *Journal of Marketing*, Vol. 54, No. 2, pp.: 69-82
- Fangqi Xu, Rickards, T. (2007). Creative Management: A Predicted Development from Research into Creativity and Management, *Creativity and innovation management*, Vol. 16, No. 3
- Gill, J. (2009). Quality follows quality: add quality to the business and quality will multiply the profits. *The TQM Journal*, 21(5), 530-539.
- Karanović, N. (2012). *Korporativna odgovornost i unapređenje zdravlja u Srbiji*. Beograd: Geografski institut Jovan Cvijić SANU
- Komazec, G., Petrović-Lazarević, S. (2007). *Upravljanje razvojem preduzeća*. Beograd: Megatrend univerzitet
- Kotler, F. Li Nensi (2007). *Korporativna društvena odgovornost: učiniti najviše za svoju kompaniju i za izabrani društveni cilj: najbolje prakse vodećih kompanija*. Hesperija: Ekonomski fakultet, Beograd
- Milanović, V., Bučalina, A. (2013). Teoretski aspekti razvoja koncepta društveno odgovorno poslovanje. *Megatrend revija*, Vol. 10, No 3, pp. 155-180,
- Nwokah, N.G, Ezirim, A.C. (2010.) Total quality marketing and impression management for effective insurance marketing. *International Research Journal of Finance and Economics*, Iss. 38, pp. 94-103.
- Rakas, S. (2006). *Uvod u poslovnu etiku*. Beograd: Megatrend univerzitet
- Sheu D.D., Lee H.K. (2011) A Proposed Process for Systematic Innovation. *International Journal of Production Research* ,(49)3, 847-868.
- Trifunovic, D., Tankosic, M. (2013) Investment in Intellectual Capital as a Way of Strengthening the Company's Image, WSEAS, Advances in Fiscal, Political and Law Science, Proceedings of the 2nd International Conference on Economics, Political and Law Science (EPLS '13), Brasov, Romania, June 1-3, pp. 227-231
- Živaljević, A., Trifunovic, D., Pejović, B. (2016). Two Quality Evolutions – Industry vs. Health Care. *Megatrend Review*, vol. 13, No. 1, pp. 159-184.

IMPACT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ON BUSINESS OPERATIONS AND DEVELOPMENT

Abstract: *Companies are facing with many challenges in their business operations in order to maintain stability in their work in the face of rising environmental demands and inclusion in community problems. The need for corporate social responsibility of the company was emphasized.*

The aim of this paper is to illustrate the impact of corporate social responsibility on business and enterprise development through an analysis of the results of the conducted research. The research was conducted in enterprises in the Republic of Serbia in the period from March to May 2018. Statistical data processing confirmed the importance of corporate social responsibility and the impact on business and enterprise development.

Keywords: *corporate social responsibility, business operations, enterprise development.*

ZNAČAJ KLASTERA ZA OSTVARIVANJE RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

**Dr Marija Petrović – Randelović¹⁸⁸,
Aleksandar Manasijević¹⁸⁹**

Rezime: Višedecenijsko prisustvo negativnih trendova u domenu regionalnog razvoja nameće potrebu za promišljanjem koherentne strategije regionalnog razvoja Republike Srbije i efikasnijih mehanizama za njenu implementaciju. Pri kreiranju strategije regionalnog razvoja Republike Srbije moraju se, između ostalog, definisati mere, instrumenti, ali i modeli čijom će se primenom, u dugoročnom vremenskom periodu, ostvariti ravnomeran regionalni razvoj. Klasteri, kao model umrežavanja preduzeća i ostalih organizacija, kako na regionalnom, tako i na nacionalnom nivou, mogu značajno doprineti ostvarivanju ciljeva regionalnog razvoja. Analiza uspešnosti poslovanja i konkurentnosti preduzeća i individualnih poljoprivrednih proizvođača u Republici Srbiji pruža osnovu za donošenje zaključka da bez njihovog međusobnog udruživanja i saradnje, oni ne mogu biti konkurentni na nacionalnom, kao i na globalnom tržištu. Kreiranjem zajedničkog regionalnog brenda u skladu sa potencijalima konkretnog regiona, međuregionalna saradnja i zajedničko nastupanje na tržištu mnogu značajno doprineti povećanju nacionalne konkurentnosti, a samim tim i ostvarivanju ciljeva revnomernijeg regionalnog razvoja. Imajući to u vidu, potencijal klastera kao mogućeg modela udruživanja, kako u poljoprivredi i industriji, tako i u sektoru usluga može poslužiti kao značajan instrument za relativiziranje izraženih regionalnih dispariteta koji predstavljaju barijeru za razvoj privrede Republike Srbije.

Ključne reči: Regionalni razvoj, regionalni dispariteti, klasteri, modeli umrežavanja, Republika Srbija.

¹⁸⁸ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: marija.petrovic-randeljivic@eknfak.ni.ac.rs

¹⁸⁹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: mansijevicaleksandar@gmail.com

Uvod

Problemi neravnomernog regionalnog razvoja prisutni su u većini zemalja, nezavisno od stepena privrednog razvoja na kome se nalaze. Ovi problemi nisu zaobišli ni Republiku Srbiju, te danas predstavljaju jednu od ključnih barijera u daljem privrednom razvoju. Izraženi regionalni dispariteti, neravnomeran razmeštaj proizvodnje i neravnomeran plasman investicija samo su neki od problema koji dovode do podele na razvijeni sever i nerazvijeni jug. Ovakva podela doprinosi migratornim kretanjima na relaciji jug – sever, što dovodi do negativnih demografskih tokova i demografskog pražnjenja nerazvijenih krajeva Republike Srbije.

Međutim sa demografskim pražnjenjem pojedinih teritorija Republike Srbije problemi se ne završavaju, nasuprot, ovakvi demografski tokovi u mnogome otežavaju sprovođenje mera i instrumenata regionalne politike koji imaju za cilj relativiziranje regionalnih dispariteta. Region kao predmet izučavanja regionalne ekonomije može biti razvijen u većoj ili manjoj meri, međutim, ukoliko određeni region doživi intenzivno demografsko pražnjenje, svaka korektivna akcija je uzaludna jernregion ostaje bez jedne od svojih osnovnih karakteristika – stanovništva.

“Neravnomernost privrednog razvoja je stalna, to jest njeno postojanje predstavlja opštu zakonitost, zbog čega se privredna nikad ne nalazi u stanju ravnoteže.” (Arandelović i Gligorijević 2010.) Međutim, neravnomernost privrednog razvoja je podsticajna za dalji razvoj samo ukoliko se kreće u okviru određene, društveno prihvatljive stope. U suprotnom, ukoliko neravnomernost dobije velike razmere, ista će destimulisati privredni razvoj.

Regionalni dispariteti u Republici Srbiji jedni su od najizraženijih u Evropi – čak sedam puta veći od proseka Evropske unije, dok su naši regioni jedni od najnerazvijenijih. Ovakvo stanje nije posledica samo trenutnog neadekvatnog delovanja kreatora makroekonomske politike, već je rezultat generacijski nasledjivanih problema čiji se uticaj vremenom intenzivirao. Svi navedeni problemi uveli su našu privredu u jedan “začarani krug” gde se kao posledica neravnomernog regionalnog razvoja javljaju nepovoljni demografski tokovi koji kasnije predstavljaju barijeru u sprovođenju korektivnih akcija.

“O stanju u našoj privredi najbolje govore sledeći podaci. Od ukupno 174 jedinica lokalne samouprave 41 opština ima stepen razvijenosti od 60% do 80% od republičkog proseka, dok 46 opština spada u devastirana područja sa stepenom razvijenosti ispod 50% od republičkog proseka. Većina nerazvijenih opština locirana je na područjima južne i jugoistočne Srbije.” (Manasijević, 2018) Dakle, trend koji je prisutan u privredi Republike Srbije upućuje nas na zaključak da ekonomski razvijeni regioni postaju još razvijeniji, dok nerazvijeni regioni postaju nerazvijeniji a u krajnjoj istanci devastirani.

Metodi, mere i instrumenti pogodni za relativiziranje regionalnih dispariteta u Republici Srbiji su brojni. Međutim po svom značaju, širini i mogućnosti primene izdvajaju se klasteri. U savremenim uslovima većina preduzeća i poljoprivrednih gazdinstava locirana u nerazvijenim krajevima naše zemlje zbog spleta najrazličitijih barijera nije sposobna da odgovori konkurenciji kako na domaćem, tako in a globalnom međunarodnom tržištu. Dakle bez njihovog udruživanja i kreiranja zajedničkog brenda u skladu sa potencijalima regiona ili okruga njihov opstanak na tržištu se dovodi u pitanje. Umrežavanje preduzeća na jednoj

ZNAČAJ KLASTERA ZA OSTVARIVANJE RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

strani, i malih poljoprivrednika na drugoj povećava količinu raspoloživog kapitala i efikasnost poslovanja. Međutim, osim pomenutog, udruživanje pruža mogućnost zajedničkog inoviranja pod istim brendom što će značajno doprineti smanjenju barijera za ulazak na određeno tržište i olakšati borbu sa konkurencijom.

U ovom radu analiziraćemo potencijalne mogućnosti klastera kao instrumenta i modela pogodnog za razvoj određenih regiona, a čijom će se primenom omogućiti relativiziranje regionalnih razlika, a samim tim i olakšati dalji privredni razvoj Republike Srbije.

1. Regionalna stvarnost Republike Srbije

Republika Srbija ima površinu od 88 499 km², podeljena je u pet statističkih regiona od kojih je najveći region Šumadije i Zapadne Srbije sa površinom od 26 493 km², a najmanji Beogradski region sa površinom od 3 234 km².¹⁹⁰ Međutim, iako najmanji, Beogradski region beleži najveću stopu investicija i konstantan priliv stanovništva, pa je u tom smislu, kao administrativni, politički i ekonomski centar i najrazvijeniji region, dok, paradoksalno, sa smanjenjem stepena razvoja regiona, opadaju i ulaganja u isti.

Broj stanovnika naše zemlje nakon prvog svetskog rata bio je u konstantnom porastu, dok su sve strukture stanovništva beležile razvoj, međutim poslednjih godina dolazi do tektonskih promena u broju i strukturi stanovnika čijom se analizom dolazi do alarmantnih podataka. Republika Srbija broji 7.040.272 stanovnika. Ako ovaj podatak uporedimo sa brojem stanovnika iz 2002. godine koji iznosi 7.498.001 dolazimo do stravičnog zaključka koji pokazuje da je Republika Srbija za šesnaest godina izgubila 457.729 stanovnika. Na drastičan pad broja stanovnika uticali su mnogobrojni faktori, međutim dva najuticajniha faktora su: (1). negativan prirodni priraštaj (-36100) i (2). fenomen iseljavanja velikog broja stanovnika, najčešće visoko obrazovanih poznat kao "odliv mozgova".¹⁹¹

U savremenim, turbulentim, uslovima u Republici Srbiji fenomen migratornih kretanja na relaciji jug – sever, praćen pritom očiglednim pražnjenjem južnih i jugoistočnih krajeva naše zemlje jeste jedan od osnovnih razvojnih i egzistencionalnih problema, čije posledice trpi većina građana Republike Srbije, a čiji će multiplikovan negativan efekat trpeti generacije ljudi u budućnosti. "Negativna migratorna kretanja u Republici Srbiji mogu se posmarati kroz dva odvojena, ali u srži istim ciljem vođena procesa. Prvi se, kao što smo već pomenuli odnosi na migracije unutar zemlje na relaciji jug – sever, dok se drugi odnosi na eksterno orijentisana migratorna kretanja, najčešće ka razvijenim zapadnim zemljama." (Manasijeć, 2018)

Nepovoljni demografski tokovi ne predstavljaju uzrok, već posledicu izraženih regionalnih dispariteta u Republici Srbiji. Regionalne razlike u našoj zemlji jedne su od najvećih u Evropi. "Odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg upravnog okruga je 7:1,

¹⁹⁰ Republički zavod za statistiku Srbije – regioni u Republici Srbiji

¹⁹¹ Podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije

a odnos između najrazvijenije i najnerazvijenije opštine čak 15:1.” (Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012. godine, str. 77).

Beogradski region, kao najrazvijeniji učestvuje sa 39,8% u kreiranju nacionalnog bruto domaćeg proizvoda, dok region Južne i jugoistočne Srbije učestvuje sa 14,1%.¹⁹² Analizom učešća regiona u kreiranju nacionalnog BDP-a u prethodnom periodu, može se primetiti da Beogradski region ima sve veću stopu učešća dok ostali regioni u Republici Srbiji beleže pad.

Ovi podaci nam upravo potvrđuju paradoksalnu tezu da najrazvijeniji region u Republici Srbiji postaju sve razvijeniji, dok su nerazvijeni prepušteni stihijskom delovanju tržišta i postaju još nerazvijeniji. U budućem periodu ovakvi trendovi bi ozbiljno mogli da ugroze opstanak ljudi u unutrašnjosti naše zemlje, a njihovim postepenim iseljavanjem i sam teritorijalni integritet Republike Srbije.

Tabela 1. Lična potrošnja po regionima u procentima zarade

Usluga/Region	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Jugoistočne Srbije
Hrana i bezalkoholna pića	32,5	35,2	35,2	35,5
Alkoholna pića i duvan	3,2	4,6	5,4	6,0
Odeća i obuća	5,4	5,4	5,2	5,0
Stanovanje, voda, električna energija i ostala goriva	17,5	17	17,3	16,4
Oprema za stan i tekuće održavanje	3,8	4,4	4,4	5,1
Zdravlje	5,1	4,2	3,9	4,1
Transport	8,9	8,3	9,7	8,7
Komunikacije	5,6	5,4	5,1	5,2
Rekreacija i Kultura	6,7	5,3	4,0	4,6
Obrazovanje	1,9	1,3	1,7	0,7
Restorani i hoteli	3,4	2,8	2,7	2,4
Ostali predmeti i usluge	6,0	6,1	5,4	6,3

Izvor: Republički zavod za statistiku – region u Republici Srbiji

¹⁹² Republički zavod za statistiku Srbije – region u Republici Srbiji

ZNAČAJ KLASTERA ZA OSTVARIVANJE RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

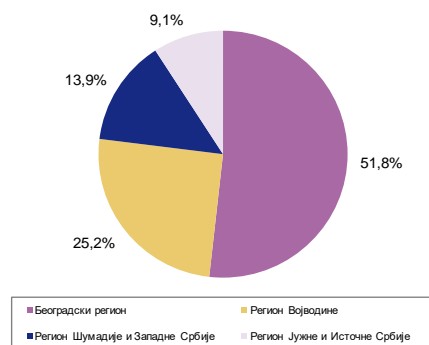
U 2017. godini prosečni mesečni prihodi po domaćinstvu iznosili su 61 407 dinara, dok su izdaci za ličnu potrošnju 62 275 dinara.¹⁹³ Analizirajući podatke o ličnoj potrošnji po regionima vidimo da su izdaci za hranu i stanovanje dominantni u svim regionima. Međutim, možemo primetiti da izdaci za zdravlje, obrazovanje, rekreaciju i kulturu i odeću i obuču opadaju srazmerno razvoju regiona. Na drugoj strani, pak, može se primetiti izraženo veći procenat dohotka koji se u nerazvijenim regionima izdvaja za alkoholna pića i duvan.

Ovakvi trendovi prisutni su i u drugim oblastima, pa tako, ako posmatramo broj domaćinstava koja poseduju računar, pono ćemo primetiti značajne razlike između Beogradskog regiona gde 80% porodica poseduje računar, dok je, na primer, ovaj procenat u regionu Južne i jugoistočne Srbije 63,3%. Isto tako, ukoliko posmatramo vrednost građevinskih radova u Republici Srbiji po regionima možemo primetiti da na Beogradski region i Vojvodinu otpada 55,2%, dok na region Južne i jugoistočne Srbije odlazi samo 19,8%. Na drugoj strani, broj lica priključenih na vodovod najmanji je u regionu Južne i jugoistočne Srbije – 48,3%, dok u regionu Vojvodine ovaj procenat iznosi 97,3%.¹⁹⁴

Ovi podaci predstavljaju vrlo merodavan pokazatelj razvoja određenih regiona, ali i životnog standarda ljudi koji u tim regionima egzistiraju. Iako su ovi podaci iz godine u godinu sve lošiji, a regionalni dispariteti sve izraženiji, ne postoji naznaka da će se stvari u narednom periodu promeniti na bolje.

“Kada govorimo o uzrocima koji si doveli do povećanja regionalnih razlika, svakako da se primarno mesto mora dati obimu i strukturi investicija. Nedovoljne investicije i njihova jednostrana struktura nisu mogli da dovedu do promena u ekonomskoj strukturi proizvodnje nerazvijenih regiona.” (Rosić, 1979).

Slika 1: Investicije u osnovna sredstva po regionima 2016. godine

Izvor: Republički zavod za statistiku Republike Srbije

¹⁹³ Podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije – Regioni u Republici Srbiji

¹⁹⁴ Podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije – Regioni u Republici Srbiji

Ukoliko posmatramo investicije u osnovna sredstva po regionima u Republici Srbiji (Slika 1) doći ćemo do paradoksalnog zaključka. Upravo najrazvijeniji regioni u Republici Srbiji beleže najvišu stopu investicija, dok sa padom razvijenosti regiona uporedo opadaju i investiciona ulaganja u isti.

Vođenjem ovakve politike regionalnog razvoja regionalni dispariteti u Republici Srbiji će nastaviti da rastu, što će i dalje produbljivati, demografske, socijalne i ostale društvene probleme, a sve to će imati za posledicu potpuno demografsko i ekonomsko pražnjenje ovih teritorija u budućnosti.

Iako je problematika regionalnog razvoja vrlo aktuelna u većini država, kod implementiranja akcija za relativiziranje regionalnih dispariteta primećujemo određeni jaz, koji se, da bi regionalna politika bila efikasna svakako mora prevazići. U Republici Srbiji već duži niz godina veliki broj institucija, akademskih, i drugih bavi se problematikom regionalnog razvoja. U tom smislu, postoji ogromna neiskorišćena teorijska baza koju bi kreatori makroekonomske politike trebalo da prepoznaju, a zatim i adekvatno iskoriste pri kreiranju dugoročne strategije regionalnog razvoja Republike Srbije.

Na osnovu svih analiziranih podataka zaključujemo da je dosadašnji model politike regionalnog razvoja dao vrlo loše rezultate i da je prevashodno potrebno odrediti strategijski pravac regionalnog razvoja Republike Srbije, a zatim odrediti mere i instrumente putem kojih će definisani strategijski pravci biti definisani.

2. Klasteri u funkciji regionalnog razvoja Republike Srbije

Već duži niz godina, a naročito u savremenim uslovima tržišne privrede kreatori makroekonomske politike u Republici Srbiji teže ostvarivanju kontinuirane, pozitivne stope privrednog rasta. Pored toga, u skladu sa uslovima i tendencijama u eksternom okruženju primećujemo značajan trud koji kreatori makroekonomske politike ulažu u cilju obezbeđenja održivosti privrednog razvoja.

U toku ovog procesa nailazi se na mnoge barijere, jedna od njih svakako jeste neravnomeran regionalni razvoj i nepovoljni demografski tokovi. Na osnovu iskustva razvijenih, najčešće zapadnih ekonomija, može se primetiti visok stepen međuzavisnosti između razvoja i primene klastera i regionalnog, al i uopšte, privrednog razvoja određene nacionalne ekonomije.

Međutim, pre nego što analiziramo značaj klastera za ostvarivanje ciljeva regionalnog razvoja, treba se pozabaviti teorijskim određenjem klastera. Problematikom klastera bavili su se mnogi autori, međutim, Porter je svakako jedan od autora koji je najviše doprineo izučavanju ove oblasti. Iako u literaturi ne postoji jedinstvena definicija klastera, Porter je dao jednu od možda najprihvatljivijih definicija.

Kako on navodi "Klasteri predstavljaju geografsku koncentraciju međusobno povezanih preduzeća, specijalizovanih dobavljača, pružaoca usluga, preduzeća iz srodnih delatnosti, i sa njima povezanih relevantnih institucija (na primer: univerziteti, agencije za standardizaciju, turistička i trgovinska udruženja), koji u određenim oblastima međusobno konkurišu, ali i sarađuju". (Porter, 2000.)

ZNAČAJ KLASTERA ZA OSTVARIVANJE RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Razvoj i primena klastera na nivou određene nacionalne ekonomije i uticaj klastera na regionalni razvoj, zbog složenosti fenomena klastera može se posmatrati višedimenzionalno. Međutim, zbog lakšeg razumevanja uticaja klastera na regionalni razvoj posmatračemo dvodimenzijalno i to: (1) uticaj klastera na mikro nivou i (2) uticaj klastera na makro nivou.

Što se tiče uticaja klastera na regionalni razvoj na mikro nivou, on se ogleda u benefitima koje određeni privredni subjekti mogu imati primenom koncepta udruživanja u klastere. Svesni smo činjenice da u savremenim uslovima tržišne privrede pojedinačni privredni subjekti u Republici Srbiji najčešće ne mogu adekvatno da odgovore uslovima konkurencije koje diktira savremeno, globalno, tržište. U tom smislu poslovanje ovih privrednih subjekata, nezavisno od delatnosti koju obavljaju, vrlo je otežano, te ona u dugom roku ne mogu biti konkurentna, što znači da je njihov opstanak na tržištu ugrožen.

Udruživanjem ovakvih privrednih subjekata u klastere istima bi donelo brojne benefite. Mogućnost razmene poslovnih iskustava, kreiranje zajedničkog brenda, ali i zajednički rad na razvoju kapaciteta i kadrova dugoročno posmatrano može značajno doprineti podizanju nivoa konkurentnosti ovih privrednih subjekata na tržištu.

Primenom ovakvog koncepta udruživanja privrednih subjekata, ne samo da bi se obezbedio njihov opstanak na tržištu i poboljšalo poslovanje, već bi prostorno, to jest geografski, posmatrano to značilo njihov opstanak i dalji razvoj na teritoriji regiona, odnosno okruga i opštine na kojoj se nalaze. Ovo svakako nisu svi benefiti klastera koje privredni subjekti mogu ubirati, međutim, radi lakšeg analiziranja ovog fenomena ostale benefite ćemo apstrahovati.

Što se tiče uticaja klastera na regionalni razvoj na makro nivou on se ogleda u ostvarivanju osnovnih ciljeva politike regionalnog razvoja i to kroz primenu koncepta udruživanja privrednih subjekata u klastere. Naime, osim značaja koji udruživanje u klastere ima za same privredne subjekte, primena ovog koncepta je i vrlo značajna za region – osnovni predmet izučavanja regionalne ekonomije.

Razvoj određenog regiona može se posmatrati i analizirati na različite načine, međutim, svesni smo činjenice da ukoliko na teritoriji određenog regiona imamo manjak ekonomske aktivnosti, to dovodi do niza negativnih pojava na drugim poljima. U tom smislu primena metoda udruživanja privrednih subjekata u klastere značajno bi doprinela ekonomskom razvoju regiona u Republici Srbiji. S obzirom na činjenicu da udruživanje u klastere donosi brojne benefite samim privrednim subjektima, oni će nastaviti sa razvojem svog poslovanja.

Takvim pozitivnim kretanjem omogućiće se i razvoj, opštine, okruga, regiona ali i celokupne privrede Republike Srbije. Na drugoj strani, pored ekonomskih benefita, primena ovakvog koncepta udruživanja privrednih subjekata imala bi za rezultat i brojne neekonomske benefite, kao što su, demografski, socijalni, klturološki i tako dalje.

Međutim, treba imati u vidu da se koncept udruživanja privrednih subjekata u klastere ne može primeniti bez prethodne analize potencijala kojima određeni region

raspoložive. Analiza potencijala regiona ima za cilj da utvrdi privrednu delatnost odnosno granu, u koju se treba investirati i čiji se razvoj treba stimulisati na teritoriji određenog regiona. Ovakvom analizom i politikom investiranja omogućila bi se održivost razvoja kako privrednih subjekata, tako i takozvanih, potencijalnih "regionalnih klastera".

Još jedna od prednosti koncepta udruživanja u klastere jeste i širina primene koju klasteri dozvoljavaju. Naime koncept klastera moguće je koristiti u skoro svim privrednim delatnostima i granama. Pa tako možemo imati poljoprivredne klastere, industrijske klastere, klastere naprednih tehnologija i tako dalje.

S obzirom na trenutno stanje regionalnog aspekta privrednog razvoja Republike Srbije, primena koncepta klastera bi zbog već pomenutog, širokog spektra prednosti, mogla biti jedan od ključnih modela koji bi omogućili relativiziranje izraženih regionalnih dispariteta, ali i ostalih ekonomskih i neekonomskih problema, u domenu regionalnog razvoja i šire.

3. Zaključak

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da svakako postoje izvesni potencijali kada govorimo o značaju klastera za ostvarivanje ciljeva regionalnog razvoja. Međutim, ukoliko se ovi potencijali žele da iskoriste, potrebno je ovu problematiku strategijski posmatrati i analizirati.

Regionalni aspekt privrednog razvoja jedne nacionalne ekonomije ne sme se olako shvatiti. Proces regionalnog razvoja predstavlja vrlo kompleksan i komplikovan multidimenzijalni proces, gde veliki broj aktera različitog hijerarhijskog nivoa, pod uticajem velikog broja internih i eksternih radi na ostvarivanju ciljeva što ravnomernijeg regionalnog razvoja na teritoriji jedne nacionalne ekonomije. (Manasijević, 2018)

Kao što smo naveli, nepostojanje aktuelne strategije regionalnog razvoja u mnogome otežava sprovođenje mera i instrumenata regionalne politike koje imaju za cilj relativiziranje regionalnih dispariteta. U tom smislu, može se primetiti da iako klasteri kao model udruživanja imaju značajne potencijale za ostvarivanje ravnomernijeg regionalnog razvoja, oni ne mogu biti u potpunosti iskorišćeni bez kreiranja dugoročne strategije regionalnog razvoja.

Ono što se, međutim, može da uradi jeste detaljna analiza potencijala regiona u Republici Srbiji. Na osnovu te analize potrebno je razmotriti formiranje regionalnih klastera u skladu sa potencijalima određenog regiona.

Putem ovih analiza doći će se do podataka koje privredne delatnosti i grane je najbolje stimulisati u određenim regionima, što će značajno olakšati kreiranje i implementaciju strategije regionalnog razvoja Republike Srbije. Region se, u tom smislu, ne treba posmatrati kao organ privrede ili države već kao svojevrsni organizam, sa ciljem, karakteristikama, gravitacionim centrima, kao i dominantnom granom industrije za koju ima raspoložive potencijale, kvalitetnije ili u većoj količini od ostalih regiona.

Iako sam po sebi model udruživanja u klastere ne može rešiti sve probleme regionalnog razvoja Republike Srbije, niti u potpunosti omogućiti relativiziranje regionalnih

ZNAČAJ KLASTERA ZA OSTVARIVANJE RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

dispariteta, ovaj model, u kombinaciji sa ostalim merama i instrumentima regionalne politike može značajno olakšati sprovođenje istih. Imajući to u vidu, zaključujemo da je za bilo kakav pozitivan pomak u ostvarivanju ciljeva regionalnog razvoja Republike Srbije potrebno kreirati dugoročnu, vremenski oročenu, strategiju regionalnog razvoja.

U suprotnom stihijsko delovanje kako kreatora makroekonomske politike, tako i privrednih subjekata neće omogućiti adekvatno ostvarivanje ciljeva regionalnog razvoja, nasuprot tome negativni trendovi u oblasti regionalnog razvoja nastaviće se, a vremenom i inentzivirati svoje negativno dejstvo.

LITERATURA

- Aranđelović, Z. & Gligorijević, Ž. (2010) strana 7. Regionalna ekonomija. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu;
- Manasijević, A. (2018). Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu: Zbornik studentskih radova i projekata I. Strana 5.;
- Manasijević, A. (2018). Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu: Zbornik studentskih radova i projekata I. Strana 7.;
- Manasijević, A. (2018). Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta. Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu: Zbornik studentskih radova i projekata I. Strana 11.;
- Porter, M.E. (2000), 'Location, competition and economic development: local clusters in a global economy', *Economic Development Quarterly*, 14 (1), February, 15–34.
- Republički zavod za statistiku Srbije - Regioni u Republici Srbiji (2017);
- Republički zavod za statistiku Srbije - Investicije u osnovna sredstva po regionima (2016);
- Rosić, I. (1979). Regionalna ekonomika Jugoslavije. Beograd: Naučna Knjiga;
- Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012. godine, strana 77.;

THE IMPORTANCE OF CLUSTERS FOR ACHIEVING BALANCED REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The long-standing presence of negative trends in the area of regional development imposes the need of deliberation of the coherent strategy of regional development of the Republic of Serbia and more efficient mechanisms for its implementation. When creating the strategy of regional development of the Republic of Serbia, among which, there should be defined measures, instruments, and models, whose implementation in a long-term period, could enable balanced regional development. Clusters, as a model of networking of companies and other organizations, both at the regional and at the national level, can significantly contribute to achieving the goals of regional development. The analysis of business success and competitiveness of companies and individual agricultural producers in the Republic of Serbia provides a basis for reaching the conclusion that without their mutual association and cooperation, they cannot be competitive on the national as well as on the global market. By creating a common regional brand in accordance with the potentials of a particular region, interregional cooperation and joint market advancement can significantly contribute to increasing national competitiveness, and thus to achieving the goals of more pervasive regional development. Bearing this in mind, the potential of clusters as a possible model of association, both in agriculture and industry, as well as in the service sector can serve as an important instrument for relativizing the expressed regional disparities that represent the barrier to the development of the economy of the Republic of Serbia.*

Key words: *Regional development, regional disparities, clusters, networking models, Republic of Serbia.*

SPECIFICS OF THE SYSTEM FOR MOTIVATING PEOPLE IN THEIR WORK ACTIVITIES THROUGH NON-MATERIAL INCENTIVES

Assoc. Prof. Svetlana Borisova, Phd¹⁹⁵

Abstract: *Abstract: The timeliness of the problem explored in the article stems from the fact that it is related to staff motivation through non-material incentives, which is widely used in modern management. The intangible benefits trend is becoming more popular as business organizations are looking for different ways to motivate and engage their employees.*

The article presents the main general points of the motivation process, with an emphasis on the types of non-material incentives. It should be noted that non-material incentives still provide the main motivation for most people, even in business organizations where material incentives are usually leading.

Keywords: *Motivating, People, work, non-material incentives.*

Introduction

In recent years, there has been an increasing interest in motivation, which is why this issue is extremely relevant. Theoretically, motivation can be seen as an additional tool for managing people, which, however, becomes practical in practice. Motivation is traditionally applied in two basic forms containing different incentives, the complex use of which can lead to high organizational efficiency. Intangible incentives are an excellent addition to the material, which can achieve the perfection of a comprehensive system for staff motivation in the organization. By examining the content and peculiarities of the material and intangible form of motivation, this report focuses on non-material incentives. The main objective is to clarify the specificity and impact of non-material forms of staff stimulation as part of the overall concept of motivation. In the context of the stated research goal, the main tasks are well developed and structured. The study is based on the hypothesis that motivation is a key management tool and that non-material incentives can help to achieve organizational goals. Comprehensively considered, motivation has an impact on:

- Efficiency of the groups - Production results and individual work satisfaction);
- The quality of the work of the staff - It is related to the conditions of the working environment - technology and labor assignments, spatial layout and communication, enrichment of the work and the cohesion of the team;

¹⁹⁵ Technical University of Sofia, Bulgaria, e-mail: sborisova@tu-sofia.bg

- Labor productivity - Determined by measuring its level and dynamics over a certain period of time - year, quarter, month, etc.). It is one of the most important indicators that characterizes the efficiency of using human labor in carrying out the production and business activities of the enterprise (Angelova J., 2009);
- Income from the enterprise - Proceeds from the sale of goods, goods or services, financial income and extra revenue (They represent an increase in the economic benefit over the period, leading to an increase in equity);
- Staff Development - Refers to the development of staff's personal and organizational skills, providing opportunities for acquiring new knowledge and capabilities, staff development includes employee training opportunities, career development, performance management and development, coaching, mentoring, etc.;
- Organizational goals - Performance depends on the complexity, specificity, acceptability, and attractiveness of the goals. In this respect, motivation influences the effort that one is able to invest to achieve the goal.

1. Particularities and interrelation between the needs of the staff and the material and non-material incentives

The incentives for the staff can be in a varied form and depends mainly on the adopted and coordinated general management system, given the specific nature of the organization's activity (Dyneka AV, Zhukov B.M., 2009). Incentives play an important role in staff motivation as they have a significant impact on their work and development.

Material and non-material incentives (non-financial) are interconnected, so their partitioning can be viewed as a conditional one. For example, the additional financial remuneration, as one of the forms of additional staff stimulation, can be considered bilaterally. On the one hand, the financial reward / through a bonus system / for the results of labor is a material incentive, while on the other hand it can also be seen as an intangible stimulus - a form of recognition and evaluation of merit. Too often belonging to a particular community (team), the possibility of training, a career, a good working environment and a creative atmosphere of work, recognition, workplace security, the confidence of the manager, independence in work, etc. - are stronger than material (financial) incentives. Although labor remuneration has an important role in attracting labor resources into the organization and is an excellent prerequisite for their retention, high salary and other financial incentives only meet the lowest degree of physiological needs, according to the Maslow's needs pyramid. To meet this group of needs, people are interested in material opportunities and ways to improve them. Few employers know that the financial incentives they use as a basic form of motivation have a short-lived effect. In this respect, in order for the motivation system to function effectively, it needs to be both flexible and well balanced, including material and non-material incentives. Intangible incentives, in their nontraditional form, correspond to the highest levels of E. Maslow's pyramid, for example: respect and self-improvement. To meet the needs of respect, managers need to mark and promote the individual achievements of staff (based on personal qualities, abilities and goals). Meeting

**SPECIFICS OF THE SYSTEM FOR MOTIVATING PEOPLE IN THEIR WORK ACTIVITIES
THROUGH NON-MATERIAL INCENTIVES**

the needs of the group of cultivation requires space for creative work and learning. People who fall into this group can safely solve difficult and non-standard tasks.

Protective and safety needs are met by creating a positive working environment.

The needs related to belonging relate to an atmosphere of friendship and teamwork. People experiencing these needs are heavily influenced by staffing issues, such as job cuts. Satisfaction of social needs requires the demonstration of support for the actions of the staff. Individual communication and staff counseling are key. It is important to note that satisfying a particular need appears new, since each person has certain desires at a particular moment or situation (Table 1).

Table 1. Interaction between needs and incentives

Non-material incentives	Self-improvement	Creativity and Learning
	Respect and Self-esteem	Promoting Achievement in Terms of Skills and Competencies
	Belonging	An atmosphere of Friendship and Teamwork
	Safety/Reliability	Safe Working Environment
Material incentives	Physiological	Financial Incentives, Salary

3. Non-material incentives for motivation and their application in practice

Surveys and subsequent analyzes show that the forms of non-material incentives for motivation are extremely varied, which is why they can be classified into three main groups:

First group. Social incentives. - Social incentives are related to the need for self-realization and the pursuit of a certain social position. Motivation should be focused on increasing staff loyalty, improving working conditions, team building. These incentives are characterized by the need to:

- Career development;
- Individual, group or collective training (enhancing the qualification);
- Flexible working time. This kind of incentive falls into the group of non-standard motivation, which prompts people to work fast and qualitatively in order to get more free time.
- Additional weekends. This is an excellent intangible incentive for staff, especially in times of crisis.

Second group. Moral incentives - Moral incentives are related to the man's needs of good attitude by the manager through acknowledgment of the labor. Acknowledgment can be expressed personally or publicly as personal praise or gestures of attention through corporate gifts and / or congratulations on important dates and events of personal or corporate nature (birthdays, weddings, births, anniversaries, etc.). This group also includes gestures associated with nationally significant dates. This creates a prerequisite for an emotional connection between the worker and the organization, as too often gestures of attention can increase the level of loyalty to the organization.

Third group. Socio-psychological - Comfort and Atmosphere. The work environment is always important. In order to create a pleasant working environment, employers need to invest considerable resources. It is important to take into account the psychological features of staff, habits, desires, and national preferences.

Freedom of action. When you do not conflict with the safety and labor standards of an enterprise, the freedom of action in performing the work tasks results in positive results.

Events to support corporate spirit and team building. This can be achieved through travel trips, sports events and more.

2. Conclusion

Studies have shown that underlying motivation should be the unsatisfied needs (Mihova T., Dimitrova A., 2015), but unfortunately, managers who know and use this particular feature are not much. In developed societies, human resources are the product of incentives received from the outside environment, and their behavior is determined externally rather than from within. Good motivation can drive human behavior in a positive direction. It should not be forgotten that the behavior of the staff can be modeled by the incentives, because when non-material incentives are used in organizations, they give a sense of importance and create the basis for the growth of staff.

Practical research shows that the performance of work tasks depends on how motivated people are and to what extent the proposed incentives are precisely selected on the basis of some of the unmet needs. A precisely developed and implemented human resources motivation system serves as an effective tool for staff management but also as a means to achieve the organization's core goals.

Finally, it should be noted that good motivation of the staff is a prerequisite for creating a successful business, so when creating motivational programs, the managers must be innovative and extremely creative.

**SPECIFICS OF THE SYSTEM FOR MOTIVATING PEOPLE IN THEIR WORK ACTIVITIES
THROUGH NON-MATERIAL INCENTIVES**

REFERENCES

- Angelova J., (2009) *The Influence of the productivity of labour over Economic Growth in Bulgaria*, VII International Scientific Conference „Management and Engineering’09”, June 22-24, 2009, Sozopol, Bulgaria, Scientific Proceedings, Jan XVII, Volume 3 (113), June 2009, ISSN 1310-3946
- Angelova J., (2009) *The Influence of the Work Power over Economic Growth in Bulgaria*, VII International Scientific Conference „Management and Engineering’09”, June 22-24, 2009, Sozopol, Bulgaria, Scientific Proceedings, Jan XVII, Volume 3 (113), June 2009, ISSN 1310-3946
- Dayneka A. V., Zhukov B. M. (2009) *Sovremennaya tendentsii v upravlenie personalom*, Izd. Akademiya Estestvoznaniya, Moskva, ISBN 978-5-91327-046-7
- Mihova T., Dimitrova A. (2015). *Motivatsiya na sluzhitelite v darzhavnata administratsiya*, Shesta natsionalna nauchna konferentsiya 2015, Sayuz na uchenite v Balgariya – Plovdiv.

**SPECIFIKACIJE SISTEMA ZA MOTIVACIJU LJUDI U NJIHOVIM RADNIM
AKTIVNOSTIMA KROZ NE-MATERIJALNE POTEZE**

Rezime: *Aktuelnost problema koji se razmatra u članku proizlazi iz činjenice da je povezan sa motivacijom osoblja kroz nematerijalne podsticaje, koji se široko koristi u savremenom upravljanju. Trend nematerijalnih koristi postaje sve popularniji jer poslovne organizacije traže različite načine da motivišu i angažuju svoje zaposlene. U članku su prikazane glavne opšte točke motivacionog procesa, s naglaskom na vrste nematerijalnih poticaja. Treba napomenuti da nematerijalni podsticaji i dalje predstavljaju glavnu motivaciju za većinu ljudi, čak i u poslovnim organizacijama u kojima se obično vode materijalni podsticaji.*

Ključne reči: *Motivacija, Ljudi, rad, nematerijalni poticaji.*

РАЗВОЈ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

Msc, Dragana Boras, Doktorand¹⁹⁶,
Prof. dr Andrea Bučalina Matić¹⁹⁷

Rezime: Položaj žena na tržištu rada, danas je široko rasprostranjena tema. Žene kao preduzetnice predstavljaju jedan od ključnih faktora ekonomske stabilnosti jedne suverene države u savremenom poslovnom svetu. U Srbiji pojam ženskog preduzetništva pojavljuje se krajem 20. veka, kada se kroz određene pionirske projekte beleže i prvi slučajevi samostalnog pokretanja biznisa od strane žena. Prema „Povelji o rodnoj ravnopravnosti“ žene imaju jednake prilike kao i muškarci da prema zajednici, društvu i okruženju, deluju, iznose svoje poslovne stavove i inicijative, da njima upravljaju, kao i da streme da doprinesu ekonomskom, društvenom i političkom napretku jedne države, ali isto tako imaju jednake mogućnosti da uživaju sve benefite od napretka jedne zajednice.

Cilj ovog rada je da se kroz istorijsku prizmu razvoja ženskog preduzetništva u Republici Srbiji prikaže trenutno stanje, ukaže na probleme sa kojima se žene preduzetnice susreću, ali i da se sagleda uloga države i njen odnos prema ovoj sve aktuelnijoj temi koja iz godine u godinu uživa sve veću pažnju kako u naučnom, tako i u poslovnom svetu.

Ključne reči: preduzetništvo, žensko preduzetništvo, rodna ravnopravnost, državni podsticaji, Srbija.

Uvod

Za preduzetništvo se može reći da je osnovni činilac savremenog poslovanja koji podstiče kontinuirani razvoj poslovnih procesa i omogućava vitalnost tržišta. Postoje različite definicije o preduzetništvu koje na svojstven način opisuju šta ono predstavlja. Uopšteno, za preduzetništvo se može reći da je to vrsta procesa koji se sastoji u kreiranju nečeg novog za šta je potrebno vreme, i veliki uloženi trud, pri čemu se preuzimaju psihološki, finansijski, i drugi oblici rizika, a za uzvrat dobija materijalna satmaterijalno zadovoljstvo (Minniti & Naude, 2010). Prema mišljenju autora ovog rada, gorepomenuta

¹⁹⁶ Dragana Boras trenutno je doktorant Fakulteta za poslovne studije Megatrend univerziteta i zaposlena je u Gradskoj upravi grada Beograda u Sekretarijatu za socijalnu zaštitu, email: draganaboras@yahoo.com

¹⁹⁷ Andrea Bučalina Matić vandredni je profesor na Fakultetu za poslovne studije Megatrend univerziteta, email: abucalina@megatrend.edu.rs

definicija najbliže dočarava žensko preduzetništvo. Imajući u vidu da žene predstavljaju neznatiji pol, i da kao takve one poseduju sposobnost da percepiraju sve faktore okruženja kako bi bile najbolje u onome što rade, npr. kako se ostvaruju u ulozi majke, domaćice, ili u ulozi preduzetnice koja je dovoljno hrabra da pokrene svoj biznis i da od toga zarađuje. Pored toga što postoje mnoga mišljenja da je žensko preduzetništvo u Srbiji nastalo iz nužde, našu ekonomiju odlikuju i žene preduzetnice koje nisu pokrenule svoj biznis samo iz tih razloga. Neke su čekale priliku ceo život i savršen trenutak za to, neke su to učinile nakon razočarenja i prethodnog iskustva kao zaposlene kod drugog poslodavca, a neke su se jednostavno školovale i postale pravi stručnjaci za bavljenje ovom poslom. Žene preduzetnice mogu sagledati sve faktore okruženja bilo da se radi o ekonomskim, političkim, sociokulturnim, tehnološkim ili pravnim faktorima, i svemu tome dati drugačiji značaj iz ugla žene. Srž ovog rada biće predizetništvo iz ugla žena sa teritorije Republike Srbije, koji su to aktuelni i najznačajniji podsticaji ženskog preduzetništva u zemlji, i koliko je ono važno za ekonomski razvoj kod nas (Popović Pantić, 2014).

1. Ukratko o preduzetništvu

Koreni preduzetništva datiraju iz vremena od 20.000 godina pre nove ere. Tačnije, oko 17.000 godina pre nove ere kada su meštani Nove Gvineje trgovali oruđem i oružijem za lov koje su izrađivali od kostiju životinja, kamenja, kao i vulkanskog stakla (opsidijana). Oružije im je služilo da lakše ulove plen koji su ili donosili svom plemenu ili su razmenjivali za neka druga dobra (Davies, 2002). Kroz milenijume ovakav tip preduzetništva se nastavio preko plemena i društva lovaca-sakupljača koji su prodavali i razmenjivali svoje ulove za drugu vrstu dobara, a sve u cilju kako bi obezbedili neku novu vrednost svom plemenu. Kasnije kroz istoriju, poljoprivreda je takođe bila jedna od primarne delatnosti kojom bi se mogao definisati početak preduzetništva. U tadašnje vreme, 12.000 godina pre nove ere, neolitska revolucija smatrala se prvom poljoprivrednom revolucijom, i označavala je prelazak sa lovačko-sakupljačkog načina života na poljoprivredni i sedelački način života. Pored toga što se ovim prelaskom izmenila prirodna sredina, došlo je do razvoja gradova, kulture, arhitekture, umetnosti, ali i trgovine. Viškovi hrane usmeravali su se na dalju obradu i proizvodnju što je tadašnjem preduzetniku omogućilo novu vrednost za svoju zajednicu i najbliže srodnike. Pored razvoja trgovine, uporedo se razvijalo i tržište. Granice tržišta su se širile od lokalnih ka međunarodnim. Od najpoznatijih poduhvata trgovine su: trgovina solju iz Afrike preko Rimskog carstva, trgovina papirom iz Kine, trgovanje pirinčem iz Kine preko cele Azije, trgovina voća i kafe prema Evropi, itd. Ključni događaji nastanka preduzetništva počinju onda kada se prešlo na sedelački način života. Razvijala se poljoprivredna grana, ribolov, izrađivala su se razna oruđa i oružija, gradnja skrovišta, itd. Svaki razvoj usledio je i uz inovaciju, pa su se vremenom i svi procesi obrade dobara unapređivali. Dolazi do nastanka gradova usled masovnijeg bavljenja poljoprivredom, unapređuju se znanja iz pomenutih oblasti. Najraniji oblici preduzetništva su se tada odnosili na zidarstvo, stolariju, pravljenje vune itd. Uveliko već dolazi do razvoja novih delatnosti i inovacija, na čijem su čelu bili preduzetnici. Širenje trgovinskih pravaca odvija se od 12.000 godina pre nove ere, pa sve do 2000. godine pre nove ere uz pojavu ranih civilizacija (Grierson, 1977). Nastankom gradova razvijalo se i preduzetništvo. I dalje su se širile granice ponude i potražnje između čitavih gradova i kultura. Tokom ovog perioda otkriveno je gvožđe, a civilizacije koje su

posedovale isto, mogle su da trguju vojnom robom i da drže nadmoć nad drugim civilizacijama. Jedno od takvih je carstvo Aleksandra Velikog, Rimsko i Persijsko carstvo.

Jedan od ključnih događaja u istoriji preduzetništva bio je pronalazak novca. Njegovu funkciju je u tadašnje vreme vršila koža, školjke, žito, kakao, lišće duvana itd. Zavisno od teritorije trgovine, koristili su se različiti oblici kojima se moglo naplatiti dobro, odnosno čime se vršila trgovina. Međutim, potrebe tržišta su postajale sve obimnije i bilo je neophodno da se ustoliči univerzalniji i praktičniji oblik određivanja vrednosti, odnosno, sredstvo plaćanja. Usled toga dolazi i do nastanka novca koji je imao oblik grumena, šipke ili različite oblike od plemenitih metala kao što su srebro i zlato. Međutim, prvi novac, sličan današnjem nastaje u VII veku pre Hrista, i on se izrađivao od legure bakra, srebra ili zlata. Kao takvo sredstvo razmene na sebi je imao različite simbole. Tehnike proizvodnje novca menjale su se kroz vekove, ali njegova svrha ostala je ista. Novac je služio kao sredstvo razmene i kao mera vrednosti. Do danas, njegova funkcija ostala je i dalje ista (Herbert, 2009).

2. Začetak razvoja ženskog preduzetništva u Republici Srbiji

Žensko preduzetništvo treba posmatrati i objasniti kroz dva aspekta. Prvi aspekt odnosi se na žensko preduzetništvo kao novi pravac preduzetništva koji se pominje u modernoj ekonomiji poslednjih dvadesetak godina, a koji je u poslednjoj dekadi zaslužan izvor ekonomskog razvoja (Minniti & Arenius, 2003). Upravo kao novotvorina preduzetništva koja se do tada poznavala, žensko preduzetništvo odlikuje preduzetnice, odnosno, dame koje su motivisane da samostalno privređuju, odnosno koje žele da se istaknu kroz drugačije ideje ili ideje koje su već poznate do sada, ali su dobile novu dimenziju koja se posmatra kroz prizmu sabranih iskustava i znanja ženskog pola. Preduzetnice tržištu mogu da ponude rešenja i strategije koje takođe dovode do ostvarivanja ciljeva samo na drugačiji način. One predstavljaju manjinu naspram svih preduzetnika, prevashodno tržište ume da bude surovo i može delovati diskriminirajuće prema ženama preduzetnicama ili ih pak demotivisati da to postanu (Popović Pantić, 2014).

Drugi aspekt posmatranja ženskog preduzetništva odnosi se na zanemarivanje ženskog preduzetništva u samom društvu, ali isto tako i na zanemarivanje u domenu društvenih nauka koje nisu uopšte objašnjavale ovaj pojam, ili su ga koristile jako retko. Ne samo što su žene u manjem obimu učestvovala u preduzetništvu nego muškarci, već kada su i učestvovala, one su birale prvenstveno maloprodaju, podučavanje, itd. Grane industrije koje su žene birale percipirane su kao manje važne za rast ekonomije. Međutim, danas u 2019. godini može se reći da muškarci i žene imaju približno jednake šanse da postanu preduzetnici. Iako te šanse u realnosti možda nisu izjednačene u potpunosti, žene pretenduju da se izjednače sa muškarcima i oprobaju se kao preduzetnice kako na lokalnom, tako i globalnom tržištu (Minniti & Arenius, 2003).

Postoje razni programi koji u poslednjih nekoliko godina služe da unaprede i motivišu žene preduzetnice da preuzmu poslovanje i da se odvažaju u ličnom poslovnom poduhvatu. Postoje razne beneficije koje su važne za ekonomski razvoj i koje služe da se žensko preduzetništvo inkorporira u sve segmente tržišta kroz mala, srednja i velika preduzeća u smislu servisa i državnih podsticaja. Takođe, međunarodne organizacije koje pružaju

podršku preduzetnicama imaju programe kroz koje se može motivisati što veći broj žena da utiču na ekonomski rast (Ocafor & Mordi, 2010).

Danas je u Srbiji, situacija malo drugačija. U zemljama u tranziciji kao što je i naša, žensko preduzetništvo rađa se iz nužde. Žene pokreću svoj biznis onog trenutka kada više nemaju opcija kako da privređuju za sebe, ali imaju ideje i vizije kako bi svoje znanje mogle da pretoče u nešto što je tržištu primamljivo i potrebno. Žene su najpre prisutne u mikro preduzećima koja broje do 10 zaposlenih, ali to često ne prelazi ni 5 zaposlenih. Takva preduzeća uglavnom su rizična u smislu održivosti na tržištu jer njihovi prihodi uglavnom mogu samo da namire osnovne troškove, a dobit izostaje. Sa razvojem ekonomije naše zemlje, unapređuje se i razvija se žensko preduzetništvo. U Srbiji se žensko preduzetništvo zvanično pojavljuje nakon stvaranja zakonskih uslova sa ulaskom u period post-socijalističke transformacije. Republika Srbija je prihvatila Zakon o malim preduzećima koji je donela Evropska komisija 2008. godine. Ovim potezom naša zemlja se obavezala da se u vođenju ekonomske politike prvo misli o potrebama malih preduzeća. Prema podacima iz 2011. godine, uključivanje žena u preduzetništvo je konstantno ispod nivoa uključivanja muškaraca. Prvi značajan rast preduzetnica u našoj zemlji beleži se od 2000. godine a posebno nakon 2004. godine. Nakon ovih uspešnih porasta, 2010. godine usledio je nagli pad osnivanja ženskih preduzeća, koji je prouzrokovan svetskom ekonomskom krizom 2008. godine. Mnoga preduzeća na teritoriji Republike Srbije, nastala iz nužde, uspela su da prevaziđu krizu koja je zadesila svetsko tržište, a sve to uz pomoć Nacionalne službe za zapošljavanje, kao i različitih udruženja žena u Srbiji.

3. Žensko preduzetništvo u Republici Srbiji

Cilj ovog dela rada je da predstavi razvoj ženskog preduzetništva u Srbiji, kroz prethodno i trenutno stanje na našem tržištu, sa osvrtom na tržište rada, na kretanje zaposlenosti i nezaposlenosti žena, kao i to koje su sve aktivnosti u kojima učestvuje ženska populacija. Definicija koja bi najpreciznije objasnila šta je žensko preduzetništvo glasi: „Preduzetnice su vlasnice više od 50% preduzeća (bez obzira na koji način stekle vlasništvo), koje su aktivno uključene u poslovanje firme kao menadžerke i koje kreiraju zaposlenje kako za sebe tako i za druga lica“. Vođeni prethodnom definicijom, može se definisati osam kriterijuma koje bi žena kao preduzetnica trebalo ispuniti (Avolio, 2011):

1. Mora imati više od 50% vlasništva nad kompanijom, bez obzira na poreklo vlasništva;
2. Kompanija mora zapošljavati najmanje dve osobe kako bi razlikovala preduzetnika od samostalnih žena: stoga je zapošljavanje drugih važna karakteristika preduzetničke aktivnosti;
3. Mora igrati važnu ulogu u poslu;
4. Mora raditi puno radno vreme, za razliku od toga da se periodično angažuje na određenim poslovima;
5. Treba maksimalno da iskoristi svoj prihod od kompanije kojom upravlja;
6. Treba da bude u kompaniji najmanje dve godine kako bi pokazala posvećenost;

RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

7. Kompanija mora službeno funkcionisati najmanje dve godine kako bi se razlikovale kratkoročne i dugoročne perspektive pokretanja preduzeća;
8. Kompanija treba da postoji zvanično, da bude registrovana, da izmiruje poreske obaveze, itd.

Iz ove definicije možemo zaključiti da je su krucijalne odlike ženskog preduzetništva motivisanost, samostalnost i uključenost. Mnoga istraživanja pokazuju da žene imaju ambiciju za samozapošljavanjem, do koje ih vodi želja da budu slobodne i odgovorne za donošenje odluka, da se ostvare u profesionalnom smislu, kako bi svom privatnom životu i porodici donele više zarade, više vremena za njih, itd.

Izučavanje ženskog preduzetništva obukvata različite discipline, kao što je već pomenuto, psihologija, sociologija, ekonomija, studije o rodnoj ravnopravnosti, itd. Mnoge studije dokazuju da je žensko preduzetništvo jako dobro za ekonomski razvoj tržišta na kome se nalazi, dobro i za samu žensku populaciju i individualni razvoj ličnosti te osobe. Preuzimanje rizika, rešavanje problema, stvaranje ideja i borba na trnovitom tržištu osnažuje preduzetnice kao profesionalce u svom poslu, a isto tako i utiče na njihov lični razvoj. Žensko preduzetništvo donekle omogućava preduzeticama da iskorače iz ustaljenih rodni uloga i obrazaca koje stereotipno društvo nameće (McGowan, 2012). Takođe, pospešuje njihovu individualnost i slobodu. Rodna ravnopravnost u Srbiji je takođe aktuelna tema koja se bavi svim važnim pitanjima uloge žena u svakom životnom segmentu.

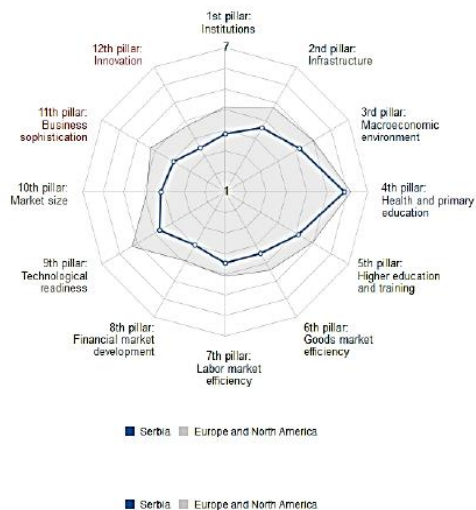
Tokom poslednje decenije ekonomske uslove pod kojima se razvijalo preduzetništvo u Srbiji obeležile su sledeće ključne karakteristike vezane za ekonomski rast koji je bio zasnovan na domaćoj agregatnoj tražnji i nije uspeo da dostigne odgovarajući nivo posledica je jedva pozitivne stope rasta BDP i ekonomske krize; u ekonomiji Srbije ispoljile su se određene teškoće u povećanju konkurentnosti, jer se Srbija npr. u periodu od 2010 – 2011. godine nalazila na 96. mestu od 132 zemlje prema izveštaju *World Economic Forum*-a, a prema izveštaju za 2017-2018. godinu, Srbija je na 78. mestu na osnovu vrednosti kompetitivnosti, što svakako predstavlja značajan pomak u odnosu na 137 ostalih zemalja. Ipak kao najvažniji indikatori niske konkurentnosti Srbije ističu se: nedovoljna efikasnost tržišnih institucija, nedovoljno razvijena infrastruktura, politička i makroekonomska nestabilnost, barijere u dostupnosti kapitala, kao i ostali indikatori ilustrovani na sledećoj slici.

Indeks konkurentnosti ekonomije Srbije

Key indicators, 2016

Source: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database (April 2017)

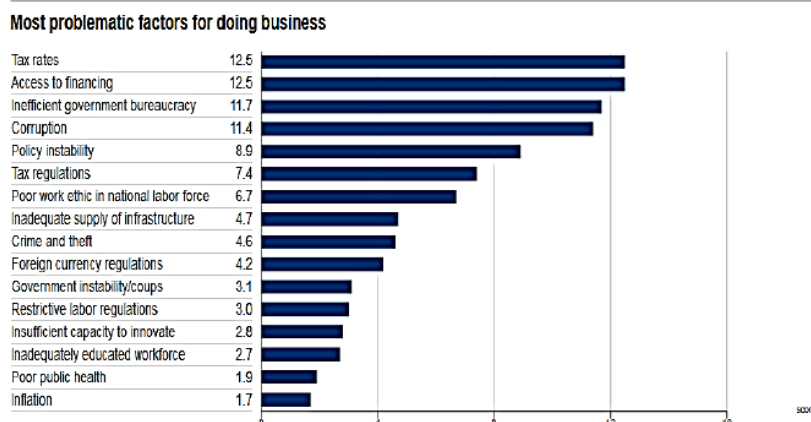
Population millions	7.0	GDP per capita uss	5,375.3
GDP US\$ billions	97.7	GDP (PPP) % world GDP	0.09

Izvor: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/?doing_wp_cron=1551731522.8059029579162597656250#economy=SRB

Kada je reč o barijerama za preduzetništvo, na sledećem grafikonu se nalaze najznačajnije za ekonomiju Srbije, a takođe prema jednom od poslednjih izveštaja *World Economic Forum*-a.

Barijere za razvoj preduzetništva u Srbiji

Izvor: http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/?doing_wp_cron=1551731522.8059029579162597656250#economy=SRB

Stanje na tržištu radne snage je kontinuirano nepovoljno i odlikuje se izrazito niskim stopama zaposlenosti i visokim stopama nezaposlenosti. Mala i srednja preduzeća značajno učestvuju u ostvarivanju ekonomskog rasta i zapošljavanju, ali nisu dovoljno produktivna kao velika preduzeća; ovaj sektor je svetska ekonomska kriza posebno pogodila, jer je došlo do pada tražnje, otežane naplate potraživanja, smanjenja investicija, smanjenja kreditne sposobnosti itd.

3.1 Indikatori ženskog preduzetništva iskazani kroz socijalnu dimenziju u Republici Srbiji

Osnovne dimenzije kroz koje se analizira stanje i prati razvoj, tj. indikatorskog strateškog planiranja razvoja su: ekonomska, institucionalna, socijalna i dimenzija životne sredine. U indikatore socijalne dimenzije spadaju: demografska slika zajednice, razvoj porodice (posebno: žene, siromašne, marginalne), nezaposlenost, socijalno staranje i institucije, obrazovanje i usavršavanje, zdravstvena zaštita, kulturne i etičke vrednosti, pristup stanovanju, socijalna struktura lokalne zajednice, stanovanje i neuslovna naselja, itd.

Pitanja jednakosti sa aspekta opšte zamisli održivog razvoja Srbije treba posmatrati u sklopu opštih pitanja političkog, pravnog, ekonomskog i kulturnog razvoja, u cilju uređenja pitanja u obrazovanju, informisanju, kulturi, socijalnom staranju, ali i kroz promene izabranog sistema, pogleda na način integracija manjina i ranjivih grupa, te svakog vida učestvovanja građana u javnom životu.

Period od demokratskih promena u Srbiji 2000. godine karakteriše unapređenje zaštite ljudskih prava ostvareno kroz promene u oblasti zakonodavstva i u praksi. Osim problema u sprovođenju Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava Republike Srbije,

može se zaključiti da je zakonodavni okvir zaštite ljudskih i manjinskih prava usklađen sa praksom EU i Saveta Evrope.

Počev od 80-ih godina prošlog veka, sve više se upotrebljava pojam socijalne isključenosti, naročito u Evropskoj uniji. Najuoštenije, socijalna isključenost podrazumeva širi pojam koji obuhvata i aspekt siromaštva, koje može biti kako uzrok, tako i posledica socijalne isključenosti. Istovremeno, siromaštvo se više odnosi na distribuciju i redistribuciju, odnosno odsustva resursa, a socijalna isključenost na 47 neadekvatnu participaciju individua i domaćinstava u društvu i na njihovu neadekvatnu integraciju usled nemogućnosti ostvarivanja određenih socijalnih prava, i rezultira raskidanjem veza između individue i društva (Pavlović, 2008).

Siromaštvo u Srbiji je uslovljeno statusom na tržištu rada i ekonomskom delatnošću, stepenom obrazovanja i kvalifikacija, starošću, tj. godinama života, polom, brojem članova porodice (domaćinstva), tipom naselja i regionalnim položajem, kao i pripadnošću određenim društvenim grupama, koje su, uopšteno, više izložene siromaštvu.

U protekloj dekadi žene su sačinjavale više od polovine nezaposlenih i imale nepovoljniju kvalifikacionu strukturu, zapošljavale su se u ekonomski neproaktivnijim sektorima i ostvarivale niže zarade. Riziku siromaštva posebno su izložene starije žene u ruralnim područjima, samohrane majke, domaćice, Romkinje, izbeglice, neobrazovane i nezaposlene, žene sa invaliditetom i žene žrtve nasilja.

Osnovni pravac borbe protiv socijalne isključenosti treba da bude dinamičan privredni rast i razvoj. U skladu sa tim, ciljevi Strategije održivog razvoja, sa stanovišta borbe protiv socijalne isključenosti, ne mogu se izolovati u odnosu na ciljeve privrednog i društvenog razvoja. Politiku socijalne uključenosti je neophodno integrisati u sve politike društva. U prvom redu su politika zapošljavanja, obrazovna, stambena i zdravstvena politika. Strateški ciljevi u sferi socijalne isključenosti su: unapređivanje ravnomernog pristupa svih, koristima od društvenog i privrednog napretka i razvoja; obezbeđivanje pretpostavki za stvaranje socijalno inkluzivnog društva; uklanjanje prepreka za prilike koje vode ka jačanju kompetencija ekstremno siromašnih i siromašnih; sprovođenje posebnih programa socijalnog uključivanja i povećanje podrške onima koji su naročito izloženi riziku siromaštva.

Prioritet Srbije u stvaranju ekonomskih pretpostavki za rešavanje problema socijalne isključenosti je pro-aktivna politika zapošljavanja kroz osmišljavanje posebnog segmenta politike zapošljavanja za podsticanje veće uključenosti: žena i ranjivih grupa u legalno tržište rada i smanjenja angažovanosti u sivoj ekonomiji; investiranje u poboljšanje i nematerijalnog položaja ranjivih grupa i lica koja nisu sposobna za rad (Babović, 2012).

Uspešnost politike socijalne uključenosti uslovljena je promovisanjem ciljeva održivog razvoja Srbije radi senzibilizacije javnosti i uključivanja svih aktera civilnog društva u borbu protiv socijalne isključenosti.

Prema Statističkom godišnjaku RZS RS, u Srbiji je broj zaposlenih kod pravnih lica i preduzetnika, u radnom odnosu i van radnog odnosa i u okviru samostalnih delatnosti i preduzetničkih radnji viši za 1,3% u 2016. godini.

RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA U REPUBLICI SRBIJI

Povećanje obima radne snage prema polu je značajnije kod žena nego kod muškaraca (3,8% aktivnih žena i 1,7% aktivnih muškaraca više u odnosu na 2015. godinu).

Stopa nezaposlenosti kod žena je bila 16,1% i veća je u poređenju sa stopom nezaposlenosti kod muškaraca (14,6%). Broj zaposlenih lica u 2016. godini iznosio je 2.719.400 i on je veći za 5,6% u odnosu na prethodni period.

Ključni rezultati koje je potrebno ostvariti u okviru podrške razvoju ženskog preduzetništva: povećanje preduzetničkih aktivnosti žena, motivisanje žena da postanu preduzetnice i započnu sopstveni posao, povećanje samopouzdanja žena, podsticanje umrežavanja žena preduzetnica na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, jačanje uloge žena u upravljačkim strukturama.¹⁹⁸

4. Zaključna razmatranja

Žensko preduzetništvo je vrlo aktuelna tema poslednjih godina kako u svetu, tako i u okviru granica naše zemlje. Ovoj temi pristupalo se na različite načine, kroz razne studije i istraživanja, te je fokus uglavnom bio na društvenim i ekonomskim faktorima koje čine samo žensko preduzetništvo. Do danas, postiglo se dosta na polju ženskog preduzetništva, iako sa sigurnošću znamo da je ova oblast nedovoljno istražena i da se nisu iscrpeli svi dostupni izvori koji mogu svedočiti o značaju ženskog preduzetništva u Republici Srbiji. Autori ovog rada, napravili su mali osvrt na začetke, razvoj ženskog i ključne činioce ženskog preduzetništva, koje postaje sve masovnije i dostupnije svakoj pojedinoj ženi koja je spremna da bude samostalni lider svog biznisa. Srbija kao zemlja u većitoj tranziciji, malim, ali sigurnim koracima ide ka dostizanju kako evropskih ciljeva i harmonizacije, tako i globalnih ciljeva na polju ekonomije. Ovaj rad treba da motiviše i ohrabri buduće preduzetnice da pokrenu svoj biznis, bez obzira koliko tržište bilo okrutno.

Privredna komora Srbije pokazala se kao odličan instrument pomoću kojeg je ženska populacija bila u mogućnosti da se bavi biznisom, pisanjem biznis plana, inovacijama i slično. Između ostalog, Privredna komora Srbije nudila je bespovratna sredstva, besplatne obuke i slične pogodnosti svim zainteresovanim ženama za pokretanje preduzeća. Posmatrajući prethodnu deceniju i sam razvoj preduzetništva, može se zaključiti da je Republika Srbija napredovala na polju ženskog preduzetništva.

¹⁹⁸ <http://webrzs.stat.gov.rs>

LITERATURA

- Avolio, B.E., (2011), A methodological Problem Associated with Researching Women Entrepreneurs, *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, No 1-2, str. 9-25;
- Babović, M., *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*, UN Women i Vlada Kraljevine Norveške 2012., str. 8
- Davies, G., (2002), *A History of Money From Ancient Times to the Present Day*, University of Wales Press, England;
- Grierson, P., (1977), *The origins of money*, University of Cambridge;
- Hebert, R. F., & Link, A., (2009), *A history of entrepreneurship*, Routledge Studies in the History of Economics, 1st Edition;
- McGowan, P. et al. "Female entrepreneurship and the management of business and domestic roles: Motivations, expectations and realities", *Entrepreneurship & Regional Development* Vol. 24, Nos. 1–2, January 2012, 53–7;
- Minniti, M., Arenius, P., "Women in entrepreneurship United Nations Headquarters 2003, Helsinki University of Technology;
- Minniti, M., Naude, W. "What Do We Know About The Patterns and Determinants of Female Entrepreneurship Across Countries?" *The European Journal of Development Research* July 2010, Volume 22, Issue 3, str. 277–293;
- Ocafor, C., Mordi, C. Women Entrepreneurship Development in Nigeria: the Effect of Environmental Factors. *BULLETIN* Vol. LXII No. 4/2010, str. 44;
- Pavlović, M.(2008), *Održivi razvoj*, Izvod iz predavanja, Zrenjanin, str. 8;
- Popović Pantić, S., (2014), "An analysis of female entrepreneurship and innovation in Serbia in the context of EU competitiveness" *Economic annals*, Volume LIX, No. 200 / January – March 2014 UDC: 3.33 ISSN: 0013-3264, str. 63-65;
- <http://webrzs.stat.gov.rs>;
- http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/countryeconomy-profiles/?doing_wp_cron=1551731522.8059029579162597656250#economy=SRB

DEVELOPMENT OF FEMALE ENTERPRENEUERSHIP IN SERBIA

Resume: *The position of women on the labor market today is widely discussed topic. Female entrepreneurs represent the crucial factor of economic stability of sovereign state in the modern business world. In Serbia, concept of female entrepreneurship appeared at the end of the 20th century, when certain pioneer projects recorded the first cases of the business started independently by women. In accordance with the "Charter on gender equality", women have equal opportunities as men to act in relation to the community, society and the environment, to express their business attitudes and initiatives, to manage them, as well as to strive to contribute economic, social and political progress of the certain state, as well to equally enjoy all benefits of the progress of certain community.*

The aim of this paper is to present the current situation of female entrepreneurship in Republic of Serbia through historical prism, to point out issues encountered by female entrepreneurs, as well as to perceive the role of the state and its relation to this growing topic, that year after year enjoys increasing attention in both science and the business world.

Key words: *entrepreneurship, female entrepreneurship, gender equality, state incentives, Serbia.*

MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE PRIVREDE

Đorđe M. Stojanović¹⁹⁹

Apstrakt: U odvijanju procesa poslovanja turističke privrede Rešublike Srbije kao privrednog sistema, odnosno turističkih kompanija koje su njeni sastavni podsistemi, ljudski resursi, odnosno menadžment ljudskih resursa, dobijaju sve sadržajnija tumačenja eksperata i naučnika u domenu turizma i ugostiteljstva. Navedena resursna snaga je platforma kreiranja osnovne kompetentnosti turističkih kompanija, odnosno turističke privrede. Ona ih čini sposobnim da tvore takve konfiguracije poslovnih aktivnosti koje se pozicioniraju u svesti nacionalnih turističkih potrošača, ali i vrednosti koje su, u razvojnoj – internacionalnoj – perspektivi, okrenute eliminaciji nacionalnih sličnosti i razlika.

Ono što ljudske resurse, odnosno menadžment ljudskih resursa, čini kritičnim faktorom održivog razvoja turističkih kompanija, odnosno turističke privrede, jeste poslovno okruženje koje se danas rapidno menja. Konkurencija u grani (sektoru) turizma i ugostiteljstva postaje sve veća kako sve više kompanija iz ove grane, ulazi na tržiše usluga. Menadžment ljudskih resursa stvara razliku od konkurencije: izdvaja ciljno poslovno opredeljenje svake pojedinačno uzete turističke kompanije po specifičnim grupama ciljeva, ali i individualnim pristupima u njihovom postizanju; dizajnira mogućnost stvaranja sopstvenog koncepta koji pretpostavlja ostvarenje prednosti u poslovanju, odnosno pozicioniranost na nacionalnom, ali i na internacionalnom tržištu turističkih proizvoda.

Značaj menadžmenta ljudskih resursa je evidentan upravo iz razloga što celokupan uslužni sektor danas konstantno emituje sve složenije promene vezane za tehnologiju, finansije, marketing, proizvodnju, štedljivost resursnih potencijala, itd. Navedeni set promena predstavlja za menadžment ljudskih resursa turističkih kompanija, odnosno turističke privrede, opravdan razlog za oformljenje novog pristupa izboru, razvoju i zadržavanju ljudskih resursa koji će, sa visokim performansama, ponuditi adekvatne odgovore postojećim, ali i nadolazećim promenama vezanim za poslovnim ambijent.

Ključne reči: menadžment ljudskih resursa; turističke kompanije, turistička privreda, održivi razvoj

¹⁹⁹ Đorđe M. Stojanović, Nastavnik srednje stručne škole Beograd,
email:djole.stojanovic1@gmail.com

UVOD

Od ljudi zavisi potencijal privrede, od odnosa među ljudima njene etičke dispozicije, od organizacije njena veličina, od vizije njen pravac, a od menadžmenta njen uspeh.

John C. Maxwelle

(prilagođena misao)

Menadžment ljudskih resursa turističke privrede Republike Srbije koja pokriva relevantan segment sektora usluga (koji obuhvata 63,8% bruto društvenog proizvoda; za razliku od industrijskog sektora koji obuhvata 23,5% bruto društvenog proizvoda i poljoprivrednog sektora koji obuhvata 12,7% bruto društvenog proizvoda) (sr.wikipedia.org) – oblikuje vizuru kritičnog faktora održivog razvoja samo simbiozom menadžmenta turističkih kompanija (koji fokusira optimalnu uređenost poslovnih procesa) i liderstva navedenih kompanija (koje fokusira njihovu poslovnu mobilnost i promene).

Komponente menadžmenta u datoj konstelaciji čine: „planiranje i budžetiranje (sastavljanje agendi, utvrđivanje rasporeda, alociranje uspeha); organizacija i zapošljavanje (stvaranje strukture, otvaranje radnih mesta, uspostavljanje pravila i procedura); i, kontrola i rešavanje problema (stvaranje podsticaja, pronalaženje kreativnih rešenja, preduzimanje korektivnih akcija).“ (Izvor: 6; 3–8)

Komponente liderstva u datoj konstelaciji čine: „usmeravanje (kreiranje vizija, razjašnjenje šire slike stvarnosti, utvrđivanje strategije); raspoređivanje ljudi (usmeravanje ka postizanju ciljeva, traženje posvećenosti, izgradnja timova i koalicija) i, motivisanje i inspiracija (širenje inspiracije i energije, davanje ovlašćenja podređenima, zadovoljavanje neispunjenih potreba)“. (Izvor: 6; 3–8)

Ostvarenje smisaonosti menadžmenta ljudskih resursa kao kritičnog faktora održivog razvoja turističkih kompanija, odnosno turističke privrede na području Republike Srbije nalaže naučno promišljanje njegovih ciljeva, strategijskih principa, strategije, i njegove konkurentske uloge.

MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE PRIVREDE

1. Ciljevi menadžmenta ljudskih resursa

Menadžment ljudskih resursa je, zajedno sa ostalim poslovnim funkcionalnim segmentima (istraživanjem i razvojem, finansijama, marketingom i proizvodnjom) kreator strategijskih ciljeva turističkih kompanija, kao podsistema turističke privrede. Ali, isto tako, menadžment ljudskih resursa ima i svoje, sopstvene ciljeve. Ciljevi menadžmenta ljudskih resursa su željeni ishodi, tj. svojevrsna dostignuća ovih resursa u sadržinski određenom pravcu poslovne aktivnosti koje treba da ostvare ljudskih resursi. Kada je taj pravac dugoročan, ciljevi su u funkciji percipiranja održivog razvoja turističkih kompanija – u ekonomskom, društvenom i ekološkom segmentu.

U **ekonomskom** segmentu održivog razvoja menadžment ljudskih resursa, zajedno sa ostalim ključnim menadžment strukturama (pre svih: *top menadžmentom turističke kompanije*), treba svojom kompetentnošću i civilizacijskom odgovornošću da ponudi rešenja ili, još preciznije, da bude *demijurg* (najkraće: *stvaralac*) rešenja u području: strukturalnog prilagođavanja u sferi optimalnog upravljanja svojim poslovnim agregatima i ekoloških troškova (koji se odnose, u prvom redu, na troškove zaštite životne sredine).

U **društvenom** segmentu održivog razvoja menadžment ljudskih resursa, zajedno sa ostalim ključnim menadžment strukturama (pre svih: *top menadžmentom turističke kompanije*), treba svojom kompetentnošću i civilizacijskom odgovornošću, analogno kao i u ekonomskom segmentu, da ponudi rešenja ili, još preciznije, da bude demijurg rešenja u području: „društvenog servisa; polne jednakosti; i političke odgovornosti i učešća.“²⁰⁰

U **ekološkom** segmentu održivog razvoja menadžment ljudskih resursa, zajedno sa ostalim ključnim menadžment strukturama (pre svih: *top menadžmentom turističke kompanije*), treba svojom kompetentnošću i civilizacijskom odgovornošću, analogno kao i u ekonomskom i društvenom segmentu, da ponudi rešenja ili, još preciznije, da bude demijurg rešenja u području: „održivog, tj. štedljivog, racionalnog korišćenja resursa; ograničenja

²⁰⁰ Izvor: www.znrfak.ni.ac.rs. (*Održiv razvoj i inustrijska ekologija*, Fakultet zaštite na radu, Univerzitet u Nišu) „*Društveni servis* obuhvata: obezbeđivanje osnovnih društvenih dobara /na primer, stanovanje/ za neposredne izvršioce poslova i radnih zadataka privrednih kompanija; unapređivanje društvene infrastrukture tako da se garantuje, na primer, osnovna zdravstvena zaštita; osiguravanje podjednakih mogućnosti dobijanja pravne pomoći, zapošljavanja, itd. *Polna jednakost* obuhvata: pružanje jednakim mogućnosti ženama da se uključe u poslovne aktivnosti u kojima se stvara dohodak , itd. *Politička odgovornost i participacija* obuhvata: uspostavljanje jasnih i transparentnih mehanizama odgovornosti u pogledu razvoja uopšte i zaštite životne sredine posebno) i osiguravanje postojanja konsultativnog procesa i participacije lokalnih samouprava u formulisanju politike razvoja i u njenom sprovođenju.“ – Ibidem.)

zagađenja; prirodnog kapitala; principa prethodne zaštite; i institucionalne mreže²⁰¹ odnosno u području „razvoja resursno efikasne i niskougledne ekonomije“²⁰² poslovanja.

Osnovna svrha analize ciljeva menadžmenta ljudskih resursa jeste da se obezbedi njihova relevantnost u promenljivim uslovima turističko privrednog razvoja regiona Republike Srbije. Ciljevi treba da prednjače, a ne da zaostaju za organizacionom promenom koju, u skladu sa poslovnim imperativima, treba da sprovodi svaka turistička kompanija na području Republike Srbije. Ciljevi su strukturne niti vizije menadžmenta ljudskih resursa, svojevrsna izjava o najširim aspiracijama u budućnosti; vizije koja je osnovni preduslov strategije menadžmenta ljudskih resursa. Ističemo i činjenicu da inkluzija ciljeva menadžmenta ljudskih resursa, u kontekstu iskaza o *misiji* turističke kompanije, označava njihovo prevođenje u *zonu operative*.

Menadžment ljudskih resursa svake turističke kompanije turističke privrede Republike Srbije mora, zarad konceptualizacije svojih ciljeva, da razume trajektoriju (najkraće: *smjer razvoja pod dejstvom postojećih snaga*), tj. promenu u privrednoj grani²⁰³ u kojoj kompanija obavlja pretežnu delatnost (grana turizma i ugostiteljstva) i, u skladu sa tim, da oformi adekvatnu strukturu ljudskih resursa sposobnu da iznese svaku od sledećih trajektorija: trajektoriju čije je ishodište *radikalna* promena; trajektoriju čije je ishodište *progresivna* promena; trajektoriju čije je ishodište *kreativna* promena; i, trajektoriju čije je ishodište *povezujuća* promena (uzrokovana relacijama privredne kompanije sa svojim poslovnim partnerima, usled njima dostupnih novih saznanja i, shodno tome, mogućnostima da preduzme nove opcije). (Izvor: 7; 90) U tom smislu sasvim određenu podršku može da pruži matrica u dve dimenzije: *prva* dimenzija se odnosi na *suštinu aktivnosti* menadžmenta ljudskih resursa – tj. na ono što podržava efektivnost ljudskih resursa u odnosima i relacijama vezanim za različite *poduhvate* u domenu ljudskih resursa

²⁰¹ Izvor: www.znrfak.ni.ac.rs. (*Održiv razvoj i inustrijska ekologija*, Fakultet zaštite na radu, Univerzitet u Nišu) „*Održivo korišćenje resursa* obuhvata: ograničavanje potrošnje obnovljivih prirodnih resursa na nivo koji omogućava njihovu regeneraciju; i dostizanje takvog nivoa potrošnje neobnovljivih resursa koji neće biti veći od mogućih količina njihovih supstituta. *Ograničenje zagađenja* obuhvata: smanjenje aerozagađenja, zagađenja vode i toksičnog otpada, time što će se emisije polutanata ograničiti na one koje životna sredina može da apsorbuje. *Prirodni kapital* obuhvata: obezbeđenje regulatornih i tržišnih mehanizama koji, kao takvi, mogu da osiguraju konstantnu količinu prirodnog kapitala u budućnosti; i vođenje nacionalne politike i planova za implementaciju koji će uvećati količinu i kvalitet prirodnog kapitala. *Princip prethodne zaštite* obuhvata: izbegavanje preduzimanja aktivnosti koje mogu imati potencijalno negativni uticaj nepoznat u trenutku planiranja, jer posotjeći fond znanja nije dovoljan da se posledice predvide. *Institucionalna mreža* obuhvata: uspostavljanje jasnih i dostižnih pravnih i regulatornih standarda za privatni sektor kako bi se zaštitio integritet životne sredine i pomoglo u njenom razvoju.“ Ibidem.)

²⁰² Izvor: sr.wikipedia.org.

²⁰³ Privredu Republike Srbije pokrivaju ukupno 15 grana: finansijski sektor, drvna industrija, energetika, građevinska industrija, kreativna industrija, hemija, guma i nemetali; informatika; komunalna delatnost; metalska, elektro industrija, rudnici metala i metalurgija; poljoprivreda; saobraćaj; tekstil i koža; trgovina; turizam i ugostiteljstvo; privatno obezbeđenje i ostale uslužne delatnosti; i, farmaceutska i medicinska privreda. Izvor: www.pks.rs Pristup sajtu: 11. septembar 2017. godine.

**MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE
PRIVREDE**

(koja može biti *efektivna* i *nedovoljno efektivna*), a *druga* dimenzija se odnosi na *suštinu aktive* menadžmenta ljudskih resursa – tj. na ono što podržava efikasnost ljudskih resursa u obavljanju date suštine aktivnosti (koja može biti *efikasna* i *nedovoljno efikasna*). (Izvor: 7; 90) (Shema 1)

Ciljevi menadžmenta ljudskih resursa svake pojedinačno uzete turističke kompanije na području Republike Srbije treba da pozicioniraju pristupe ljudskim resursima koji istražuje načine kako svaka od njih može dugoročno razviti svoje konkurentске performanse efektivnim i efikasnim korišćenjem potencijala ljudskih resursa. Pri tome je, za menadžment ljudskih resursa, relevantno promišljanje sledeća tri načina ponašanja zaposlenih i stavljanje istih u kontekst menadžerskog now how /znati kako/: racionalnog ili emocionalnog; biheorističkog ili fenomenološkog; i ekonomskog ili samoostvarivog (kroz profesionalno zalaganje)(Izvor: 11; 186–188)

Shema 1– Međuzavisnost suštine aktivnosti i suštine aktive menadžmenta ljudskih resursa u kontekstu ciljanih promena u domenu ljudskih resursa turističke privrede Republike Srbije

<p align="center">СУШТИНА АКТИВНОСТИ МЕНАДЖМЕНТА ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА</p> <p align="center"><i>исказана ефикасношћу у односима и релацијама везаним за организовање рада; изградњу партнерства; управљање конфликтима; изградњу ефикасних тимова; итд.</i></p>	<p><i>ЕФЕКТИВНА</i></p>	<p>ДОНОШЕЊЕ МЕНАДЖЕРСКИХ ОДЛУКА КОЈЕ ЗА РЕЗУЛТАТ ИМАЈУ ПЕРФОРМАНСЕ НЕУЈЕДНАЧНЕ ВРЕДНОСТИ ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА НА НАСТАНАК КРЕАТИВНИХ ПРОМЕНА (3)</p>	<p>ДОНОШЕЊЕ МЕНАДЖЕРСКИХ ОДЛУКА КОЈЕ ЗА РЕЗУЛТАТ ИМАЈУ ПЕРФОРМАНСЕ ВИСОКЕ ВРЕДНОСТИ ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА НА НАСТАНАК ПРОГРЕСИВНИХ ПРОМЕНА (1)</p>
	<p><i>НЕДОВОЉНО ЕФЕКТИВНА</i></p>	<p>ДОНОШЕЊЕ МЕНАДЖЕРСКИХ ОДЛУКА КОЈЕ ЗА РЕЗУЛТАТ ИМАЈУ ПЕРФОРМАНСЕ НИСКЕ ВРЕДНОСТИ ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА НА НАСТАНАК РАДИКАЛНИХ ПРОМЕНА (4)</p>	<p>ДОНОШЕЊЕ МЕНАДЖЕРСКИХ ОДЛУКА КОЈЕ ЗА РЕЗУЛТАТ ИМАЈУ ПЕРФОРМАНСЕ НЕУЈЕДНАЧНЕ ВРЕДНОСТИ ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА НА НАСТАНАК ПОВЕЗУЈУЋИХ ПРОМЕНА (2)</p>
<p>1) Извор графичког приказа – Схеме 1: McGahan M. A., <i>How Industries Change</i>, Harvard Business Review, October 2004; адаптирано.</p>	<p><i>НЕДОВОЉНО ЕФИКАСНА</i></p>	<p><i>ЕФИКАСНА</i></p>	
	<p>СУШТИНА АКТИВЕ МЕНАДЖМЕНТА ЛЈУДСКИХ РЕСУРСА <i>исказане ефикасношћу у обављању суштине активности</i></p>		

2. Strategijskih principi menadžmenta ljudskih resursa

Strategijski principi menadžmenta ljudskih resursa turističkih kompanija na području Republike Srbije predstavljaju osnovu za: dizajniranje oblika biznis strategije, razvoj strategije ljudskih resursa, vođstvo u promenama, i strukturisanje procesa ljudskih resursa, praktično, celokupne turističke privrede.

U kontekstu dizajniranja oblika biznisa menadžment ljudskih resursa treba da svoje ključne procesne aktivnosti podrži upotrebom sledećih principa: „principa koji se odnosi na razumevanje biznis konteksta i razvojnog plana za dostizanje konkurentske prednosti; principa koji se odnosi na procenu tržišta, industrije, konkurencije i drugih spoljnih snaga koje imaju uticaja na razvojnu opredeljenost; principa koji se odnosi na podršku razvoju poslovne misije, vizije i poslovnih vrednosti; i principa koji se odnosi na podršku razvoju ciljeva biznisa i akcionih planova menadžmenta“ (Izvor: 3; 57) turističke kompanije.

U kontekstu razvoja strategije ljudskih resursa menadžment ljudskih resursa treba da svoje ključne procesne aktivnosti podrži upotrebom sledećih principa: „principa koji se odnosi na razumevanje i primenu situacione analiza kao činioca utvrđivanja potrebe za strategijskom, razvojnom promenom; principa koji se odnosi na razumevanje i primenu distinktivne kompetentnosti kao efektivne onoga što menadžment ljudskih resursa može da uradi ili izvrši efikasnije/efektivnije od menadžmenta ljudskih resursa drugih kompanija; principa koji se odnosi na procenu tekuće i definisanje buduće organizacione situacije; i principa koji se odnosi na definisanje potrebnih promena u funkcijama ljudskih resursa“ (3; 57).

U kontekstu vođstva u promenama menadžment ljudskih resursa treba da svoje ključne procesne aktivnosti podrži upotrebom sledećih principa: „principa koji se odnosi na razumevanje proaktivnog delovanja na izazove koje donose promene; principa koji se odnosi na osposobljavanje, motivaciju i uključivanje ostalih interesnih grupa, pored zaposlenih; principa koji se odnosi na integrisanje inicijative za promene i pomeranje granica u viđenju sadržinske osnove promena; i principa koji se odnosi na merenje uspešnosti u ovladavanju promenama i komuniciranje njihovim uticajem“ (Izvor: 3; 57).

U kontekstu strukturisanja procesa ljudskih resursa menadžment ljudskih resursa treba da svoje ključne procesne aktivnosti podrži upotrebom principa koji se odnosi na uloge promena, aktivnosti i sistema za postizanje željenog ishoda funkcija uključujući: raspoloživo znanje zaposlenih; dinamiku performansi menadžmenta; razvoj i učenje; nagrađivanje i priznanje; organizacioni dizajn i promene; relacije zaposlenih; i rukovođenje sukcesijama i razvojem“ (Izvor: 3; 57).

Primena navedenih grupa strategijskih principa predodređuje uspešno poslovanje svake pojedinačno uzete kompanije turističke privrede, feedback vrednosti, value for money; doprinosi održivosti razvoja smislene proakcije menadžmenta ljudskih resursa. Drugim rečima, strategijski principi menadžmenta ljudskih resursa, ovde predstavljeni, treba da postanu segment poslovne kulture rekli bismo svih turističkih kompanija na području Republike Srbije, temelj njihove poslovnosti, osme dugine boje. Svaki segment poslovanja turističke kompanije treba da bude posvećen primeni strategijskih principa menadžmenta ljudskih resursa, i to ne iz razloga da bi se osvojilo odredište, već da bi se

MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE PRIVREDE

beskrajno tragalo za savršenstvom (za koje je potrebna ruka vremena). Poslovni cilj turističke kompanije treba da bude uvek mobilan, nikada imobilan; savremeno turističko poslovanje je svrsishodno ako se njime ostvaruje korist za obe strane (turističku kompaniju /odnosno turističku privredu u celini/ i turističke potrošače), ako se procesiraju faze vrhunske satisfakcije i neprekidno ističe zašto je jedno bolje od drugog. Upravo menadžment ljudskih resursa, promovisanjem navedenih grupa principa, može delotvorno da reši ove izazove.

3. Strategija menadžmenta ljudskih resursa

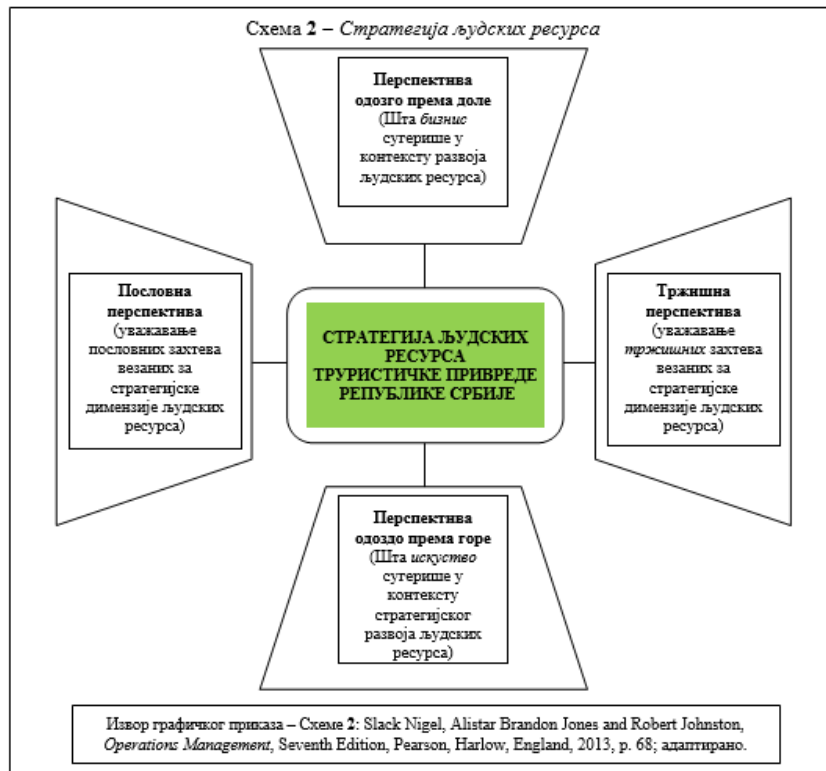
Menadžment ljudskih resursa turističke privrede Republike Srbije treba da pozicionira strategijsko razmišljanje, strategijsko donošenje odluka i strategijsku orijentaciju. Ishod strategijskog menadžmenta ljudskih resursa jeste strategija ljudskih resursa, koja predstavlja, u suštini, adekvatan proces promena u načinu sagledavanja razvojne efektivnosti ljudskih resursa.

Prema M. Armstrong—u postoji opšta strategija ljudskih resursa i specifične strategije ljudskih resursa. „Opšta strategija sadrži preovlađujuću ideju o broju i strukturi ljudskih resursa koja omogućava implementaciju generalne ili organizacione strategije. Specifične strategije daju konkretne odgovore kako privući, angažovati, unapređivati i nagrađivati ljudske resurse na način da se reše tipični problemi kao što su pobeda u ratu za talente, menadžment znanja, plan karijere, sistem kompenzacija i slično“ (Izvor: 1; 38–41).

Koncept strategije ljudskih resursa (opšte strategije i specifičnih strategija) prema S. Tyson—u, oživotvoruje se „namerom turističke privrede, i očiglednom i skrivenom, u odnosu na menadžment zaposlenih, koji se iskazuje kroz filosofiju, politiku i praksu (u skladu sa percepcijom promena u unutrašnjem i spoljašnjem okruženju – Đorđe Stojanović).“ (Izvor: 11&12; 30) Osnovne komponente koncepta kreirane su shodno naučnim saznanjima o radu i ponašanju ljudskih resursa u poslovnom ambijentu, i uobličene u vidu pretpostavki, taktike i očekivanja. „U segmentu pretpostavki ističu se sledeća saznanja: 1) Posao nije neprijatna aktivnost. Zaposleni žele da doprinose svim ključnim ciljevima menadžmenta; 2) Većina zaposlenih poseduje više kreativnosti, odgovornosti i samokontrole nego što pokazuje. U segmentu taktike ističu se sledeća saznanja: 1) Glavni zadatak menadžera je da potpuno iskoristi sve mogućnosti koje mu stoje na raspolaganju u procesu izvršavanja poslova sa svojim zaposlenima; 2) Menadžer mora da stvori okruženje gde će svi zaposleni ostvarivati optimalne rezultate (performanse); i 3) Menadžer mora neprekidno da ojačava samokontrolu kod svojih zaposlenih. U segmentu očekivanja ističu se sledeća saznanja: 1) Povećanje uticaja i samokontrole zaposlenih će dovesti do direktnog povećanja efikasnosti u radnom procesu; i 2) Zadovoljstvo poslom će se povećati ako svi zaposleni maksimalno mobilišu svoje snage (intelektualne, fizičke, ostale).“ (Izvor: 11; 192)

Ostvarenju uspešnosti poslovanja turističke privrede doprinosi samo strategija menadžmenta ljudskih resursa koja je oformljena shodno sadržajnim određenjima sledeće četiri perspektive: perspektive odozgo prema dole, poslovne perspektive, perspektive odozdo prema gore, i tržišne perspektive. (Izvor: 10; 68) (Shema 2) Ove perspektive treba da sadrže konstitutivne sadržaje kakvi su: uzajamna posvećenost i uzajamno poverenje

„Uzajamna posvećenost znači da i menadžment i zaposleni svake turističke kompanije turističke privrede, streme ka ispunjenju zajedničkih ciljeva. Uzajamno poverenje se odražava kroz razumnu, dokumentovanu radnu politiku koja se jasno i pravedno primenjuje na zadovoljstvo menadžmenta i zaposlenih.“ (Izvor: 5; 426– 427).

**MENADŽMENT Ljudskih RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE
PRIVREDE**

Osnovna pretpostavka svake uspešne strategije menadžmenta ljudskih resursa turističke privrede treba da bude pravilno viđenje pozicije ljudskih resursa unutar svake pojedinačno uzete turističke kompanije na području Republike Srbije i potreba koje ispoljavaju, odnosno poznavanje osnovnih specifičnosti razvoja srpske privrede i društva. Krajnji cilj je da se stvori strategija koja će pokriti ove aspekte, tj. strategija ljudskih resursa treba da postane vizija – «mapa koju trasira more puteva do cilja». Postupak da se dosegne projektovani cilj jeste prethodno ustanovljavanje racionalnog odnosa između dve relevantnosti: prve, koja se odnosi na pitanje šta turistička kompanija želi da postane (što se, ako uzmemo obzir doprinos menadžmenta ljudskih resursa, postiže strategijskim planiranjem ljudskih resursa) i druge, koja se odnosi na pitanje kako turistička kompanija to da postigne (što se, ako uzmemo obzir doprinos menadžmenta ljudskih resursa, postiže operativnim planiranjem – operacionalizacijom). Relacioni kontekst poslovnih operacija turističke kompanije i strategije menadžmenta ljudskih resursa u napred navedenom diskursu, predstavili smo odgovarajućim grafičkim prikazom. (Shema 3) (Izvor: 8; 174-177).

**Shema 3 – Relacioni kontekst poslovnih operacija turističke kompanije i strategije
menadžmenta ljudskih resursa**

		STRATEGIJA MENADŽMENTA Ljudskih RESURSA (reuzultanta tri različita procesa u dijalektičkom jedinstvu: <i>strategijskog razmišljanja, strategijskog donošenja odluka,</i> <i>i strategijske orijentacije</i>)	
		<i>Adekvatna</i>	<i>Neadekvatna</i>
POSLOVNE OPERACIJE TURISTIČKE KOMPANIE SA POSLOVNIM PARTNERIMA	<i>Efikasne</i>	USPEŠNOST (1)	NEUSPEŠNOST (budućnost) RELATIVNA USPEŠNOST (prošlost) (2)
	<i>Neefikasne</i>	RELATIVNA USPEŠNOST (prošlost) NEUSPEŠNOST (budućnost) (3)	NEUSPEŠNOST (4)
Izvor grafičkog prikaza – Shema 3: Nikolić dr Miodrag, <i>Menadžment trgovine</i> Beograd: Evropski univerzitet (2006); strane: 174–177; adaptirano.			

U prvom kvadrantu (Uspešnost) menadžment ljudskih resursa raspolaže sa adekvatnom strategijom ljudskih resursa nasuprot efikasnim poslovnim operacijama; data

poslovna određenost opredeljivala je uspešno postizanje poslovnog cilja u prošlosti, a može se, sa visokim procentom verovatnoće, tvrditi da će se isti efekti postići i u budućnosti. U drugom kvadrantu (Neuspešnost / Relativna uspešnost) menadžment ljudskih resursa raspolaže sa neadekvatnom strategijom ljudskih resursa nasuprot efikasnim poslovnim operacijama; data poslovna određenost opredeljivala je relativno uspešno postizanje poslovnog cilja u prošlosti, a može se, sa visokim procentom verovatnoće, tvrditi da se isti efekti neće postići u budućnosti. U trećem kvadrantu (Relativna uspešnost / Neuspešnost) menadžment ljudskih resursa raspolaže sa adekvatnom strategijom ljudskih resursa nasuprot neefikasnim poslovnim operacijama; data poslovna određenost opredeljivala je relativno uspešno postizanje poslovnog cilja u prošlosti, a može se, sa visokim procentom verovatnoće, tvrditi da se isti efekti neće postići u budućnosti. U četvrtom kvadrantu (Neuspešnost) menadžment ljudskih resursa raspolaže sa neadekvatnom strategijom ljudskih resursa nasuprot neefikasnim poslovnim operacijama; data poslovna određenost opredeljivala je neuspešno postizanje poslovnog cilja u prošlosti, a može se, sa visokim procentom verovatnoće, tvrditi da će se isti efekti postići i u budućnosti. (Izvor: 8; 174-177; prilagođeno)

4. Konkurentska uloga

Strategijski fokus vezan za privlačenje, razvoj i zadržavanje zaposlenih kao i sinergijski efekti koji proizilaze iz datog usmerenja menadžmenta ljudskih resursa turističke privrede osnova su kreiranja njene konkurentske uloge. Menadžment ljudskih resursa svake pojedinačno uzete turističke kompanije na području Republike Srbije mora da, zajedno sa top menadžmentom kompanije, bude u kontinuitetu posvećen kreiranju optimalne konkurentske uloge, odnosno, drugim rečima, stvaranju održive konkurentske prednosti. U tom kontekstu strategija menadžmenta ljudskih resursa turističke kompanije mora da poseduje visokovredna obeležja koja se ne mogu u potpunosti, ili se ne mogu uopšte, oponašati od strane postojećih ili potencijalnih konkurentskih turističkih kompanija (izvan nacionalnog prostora). Svoje potpuno značenje konkurentska uloga dobija uspešnim ostvarenjem procesa izbora prakse ljudskih resursa, sa jedne strane, i procesa komuniciranja sa relevantnim činiocima uspeha, sa druge strane. Proces izbora prakse ljudskih resursa obezbeđuje ispunjenje zahteva sistema ljudskih resursa, po vertikali i horizontali, u smislu prilagođavanja na veoma dinamično eksterno poslovno okruženje kroz implementaciju odgovarajućih praksi ljudskih resursa. Ove prakse međusobno podstiču ponašanja koja su potrebna za postizanje i kratkoročnih i dugoročnih organizacionih ciljeva. Proces komuniciranja sa relevantnim činiocima uspeha obezbeđuje menadžmentu ljudskih resursa donošenje odluka shodno respektovanju šireg broja važnih perspektiva: finansijske perspektive, perspektive kupaca, perspektive unutrašnjih operacija, i perspektive poslovne strategije (koje, zajedno uzete, oformljuju tzv. koncept Usklađene liste /engleski: BSC – Balanced Scorecard/ autora Kaplana R. S. i Andersona R; lista je prvi put prezentirana široj javnosti u harvardskoj poslovnoj reviji 1992. godine) (Izvor: 14; 90) Pozicioniranost ovih perspektiva omogućava menadžmentu ljudskih resursa da uskladi strategijske ciljeve sa kratkoročnim odlukama i akcijama, odnosno sagleda dugoročne efekte ulaganja u nematerijalnu aktivu (u kupce, dobavljače, zaposlene kao ljudske resurse, baze podataka i znanja, itd.). Na ovaj način moguće je doći do saznanja o aktivaciji „skrivenih izvora stvaranja

MENADŽMENT Ljudskih RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE PRIVREDE

vrednosti i/ili ostvarenja novih kombinacija elemenata materijalne aktive sa svrhom stvaranja distinktivne kompetentnosti, kao trajnog izvora konkurentske prednosti turističke kompanije“ (Izvor: 14; 95) , odnosno, posledično, turističke privrede u celini – Đorđe Stojanović.

5. Zaključak

Istraživanje koje smo sproveli u konstelaciji sadržinskog određenja ovog rada, odnosno rezultati koje smo predstavili, pokazuju da menadžment ljudskih resursa turističkih kompaniji na području Republike Srbije (koje pokrivaju turističku privredu) predstavlja kritičan faktor uspeha svake od njih. „Menadžment ljudskih resursa turističke privrede mora da bude u funkciji ostvarivanja svih komponenti njenog održivog razvoja – podvučene reči uključio u sastav citata:Đorđe Stojanović. Zahvaljujući menadžmentu čija je svaka aktivnost – razvojna aktivnost, uspostavlja se sinergija: zajednički rad zarad ostvarivanja rezultata koji predstavlja više od zbira individualnih delova. Koordinacija se ne odnosi samo na zaposlene u turističkim kompanijama, već i na lanac ponude (engleski, supply chain), ili lanac vrednosti (engleski, value chain), i uključuje dobavljače i kupce.“ (Izvor: 11; 51) Osnovni cilj menadžmenta ljudskih resursa u turističkim kompanijama na području Republike Srbije, odnosno njenih regiona koji, između ostalog, razvijaju i turistički promet, treba da bude ostvarenje satisfakcije zaposlenih i pripadajućih interesnih grupa. Kako može da je ostvare? Pre svega, primenom znanja, veština, sposobnosti, kompetencija. Linija procesa menadžmenta ljudskih resursa, u svakom poslovnom trenutku, mora da ima tri faze: privlačenje stručnog osoblja, usavršavanje stručnog osoblja i zadržavanje stručnog osoblja. Ljudski resursi koji su bogati stručnošću i spremnošću da svoje ciljne aktivnosti realizuju na poslovan, legalan i etički način u turističkoj kompaniji (odnosno šire gledano, u turističkoj privredi), jesu odgovorni resursi, pa stoga je to i kompanija u kojoj rade, odnosno sama turistička privreda. Znanje i odgovornost su kategorije koje potencijalno mogu da izdvoje pojedinca, grupu (tim), celu turističku kompaniju. Vrednost ispravnog poslovnog postupanja je civilizacijska vrednost. Otuda menadžment ljudskih resursa u mora da generiše vrednosti, kako u intezitetu, tako i u vremenskom trajanju. Čim izgovorimo sintagmu menadžment ljudski resursi, izgovorili smo: opstanak na turističkom tržištu, konkurentnost na turističkom tržištu, rast i razvoj, profitabilnost, satisfakcija svih interesnih grupa /zaposlenih, turističkih potrošača, akcionara, snabdevača, ukupne turističke privrede/.

L I T E R A T U R A

- Armstrong M., Strategic Human Resorce Management, 3rd ed. Kogan Page (2006).
- Des Gregori, Lampkin Tom i Ajsner Alen, Strategijski menadžment, Beograd: Data Status (2007).
- Fisher D. Synthia (Bond University), Schoenfeldt F. Lyle (Appalachian State University) and Shaw B. James (Bond University), Human Resource Management, Sixth Edition, Boston&New York: Houghton Mifflin Company (2006).

- Greer R. Charles, Strategic Human Resource Management: A General Managerial Approach, Second Edition, New York: Prentice Hall (2003).
- Heizer Jay (Texas Lutheran University, Seguin, Texas, United States) and Render Barry (Rollins College, Winter Park, Florida, United States), Operacioni menadžment, Osmo izdanje, Beograd: Centar za izdavačku delatnost ekonomskog fakulteta u Beogradu (2011).
- Kotter J. P., A Force for Change: How Leadership Differs From Management (pp. 3–8) New York: Free Press (1990)
- McGahan M. A., How Industries Change, Harvard Business Review, October 2004.
- Nikolić dr Miodrag, Menadžment trgovine, Beograd: Evropski univerzitet (2006).
- Northouse G. Peter (Western Michigan University), Liderstvo, Teorija i praksa, 4. izdanje, Beograd: Data Status (2008).
- Slack Nigel, Alistar Brandon Jones and Robert Johnston, Operations Management, Seventh Edition, Harlow: Pearson, England (2013).
- Torrington Derek, Hall Laura i Taylor Stephen, Menadžment ljudskih resursa, Peto izdanje, Beograd: Data Status (2004).
- Tyson S., Human Resource Strategy, London: Pitman (1995). Navedeno prema: Torrington Derek, Hall Laura i Taylor Stephen, Opus citatum, (redni broj 10).
- Zečević dr Milija, Internacionalni menadžment, Beograd: Evropski univerzitet (2012).
- Đuričin dr Dragan, Janošević dr Stevo i Kaličanin dr Đorđe, Menadžment i strategija, Peto prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Centar za izdavačku delatnost ekonomskog fakulteta u Beogradu (2010).

**MENADŽMENT LJUDSKIH RESURSA KAO KRITIČNI FAKTOR RAZVOJA TURISTIČKE
PRIVREDE**

**HUMAN RESOURCE MANAGEMENT AS A CRITICAL FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF
THE TOURISM**

Abstrac: *In the process of doing business in the tourism industry of the Republic of Serbia as a business system, that is, tourism companies that are its constituent subsystems, human resources, that is, human resources management, are gaining more and more weighty interpretations of experts and scientists in the field of tourism and catering. The stated resource force is the platform for creating the basic competence of tourism companies, that is, the tourism industry. It makes them capable of forming such configurations of business activities that are positioned in the awareness of national tourism consumers, but also values that, in a developmental - international - perspective, are focused on the elimination of national similarities and differences.*

What makes human resources, that is, human resources management, a critical factor in the sustainable development of tourism companies, that is, the tourism industry, is the business environment that is rapidly changing today. Competition in the branch (tourism) and catering industry is becoming more and more as more and more companies from this branch enter the market of services. Human Resource Management creates a distinction from competition: it outlines the targeted business determination of each individually taken tourism company by specific target groups, as well as inidual approaches in their achievement; it designs the possibility of creating its own concept which presupposes the achievement of advantages in business, ie positioning on the national as well as on the international market of tourism products.

The importance of human resources management is evident precisely because the entire service sector is constantly transmitting ever-more complex changes related to technology, finance, marketing, production, resilience of resource potentials, etc. This set of changes represents the management of human resources of tourist companies, that is, the tourism industry, a justifiable reason for setting up a new approach to selection, development and retention of human resources that will, with high performance, offer adequate responses to existing and upcoming changes related to the business environment.

Key Worts: *management of human resources; tourism companies, tourism economy, sustainable development*

JAČANJE PREDUZETNIŠTVA U CILJU IZLASKA PRIVREDE SRBIJE IZ KRIZE

Dr Leposava Jovanović²⁰⁴,
Ivana Avramović²⁰⁵

Rezime: Prvi efekti krize u Republici Srbiji uslovlili su smanjenje priliva inostranog kapitala čime su nametnuti novi uslovi poslovanja. Poslovanje u uslovima brzih promena, nesigurnosti i rizika zahteva novi pristup biznisu, nove poslovne orijentacije i strategije. Najveće efekte i poslovne rezultate postižu preduzetnici i rastuće firme, jer imaju potencijal da postanu najznačajniji faktori oporavka i rasta srpske privrede.

Preduzetništvo se potvrdilo kao nov i delotvoran način rešavanja problema u potrošnji, kao pravi put u pronalaženju novih radnih mesta i pozicija na postojećim tržištima uprkos masovnoj ponudi i žestokoj konkurenciji. Činjenica je da svaki biznis nije preduzetništvo ali je zato svaki preduzetnički poduhvat biznis, i to inovativan, originalan i rastući. Cilj rada je, da pokaže koji od oblika organizacije posla -biznisa, porodični biznis, zadruge, inkubatori razvoja, pronalaze i pretvaraju šanse u profit na teritoriji Republike Zapadne Srbije. Danas se kreatori ekonomske politike u Srbiji nalaze pred brojnim izazovima vezanim za potpunijim iskorišćavanjem potencijala ovih preduzeća i intenziviranja njihove uloge u procesu izlaska privrede iz krize.

Cljučne reči: preduzetništvo, preduzetnik, porodični biznis

Uvod

Sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u razvijenim tržišnim privredama predstavlja najefikasniji segment privreda i ključni izvor rasta, zapošljavanja i inovacije. Imajući u vidu doprinos ovog sektora zaposlenosti, kreiranju BDP i prometa razvijene zemlje su kreirale odgovarajuću strategiju i stvaraju poslovno okruženje za njegov dinamičan rast. Sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništva ima ključnu ulogu u sprovođenju strukturnih reformi i doprinose ekonomskom razvoju, posebno, zahvaljujući svojoj fleksibilnosti, adaptibilnosti i mogućnosti da stimulišu preduzetnički duh.

Savremeno preduzetništvo se pojavljuje kao dinamična razvojna kombinacija ideja, talenta, kapitala, znanja i rizika. Ono je novi sociokulturni fenomen koji omogućuje ostvarenje i realizaciju ljudi u ekonomskoj sferi, kroz zaradu na proizvode i usluge. Srž preduzetničke funkcije je čovek, ljudski kapital (human capital) međutim u praksi, svaki

²⁰⁴ Fakultet za menadžment Zaječar, Kraljevica bb 19000, leposava.jovanovic@fmz.edu.rs

²⁰⁵ Ekonomski Fakultet Niš, Univerzitet u Nišu, ivanajovanovic@rocketmail.com

čovjek je potencijalni preduzetnik, ali svaki biznis nije preduzetništvo. Njegova uspešnost ili neuspešnost, pored njegovih individualnih sposobnosti i poslovne sreće, prvenstveno će zavistiti od njegovog šireg okruženja-društva i užeg-preduzeća. Ako se do sada radilo u sistemu koji nije, ili je baš malo stimulisao preduzetništvo, treba se nadati ulasku u period razvijene tržišne ekonomije koja će po svojim osnovnim karakteristikama biti preduzetnička ekonomija. Što podrazumeva i izgradnju infrastrukture za podršku šireg okruženja predzetništva.

Ukoliko pojedinac živi i radi u sistemu koji omogućava i stimuliše ljudsku kreativnu delatnost tada su mogućnosti preduzetničke afirmacije i uspešnog poslovanja na duži rok puno veće nego u sistemima u kojima to nije slučaj. Preduzetništvo postaje posebno važno i odlučujuće u društvima koja se nalaze pred velikim i značajnim promenama, kao što je dugotrajni proces tranzicije kao i ogromna potreba za strukturnom formulom razvoja društva u razdoblju tehnoloških, ekonomskih, političkih, kulturnih, institucionalnih i idejnih promena. A sve te procese mogu da vode određeni ljudi koji se ponašaju na specifičan-društveni način i poseduju specifičan sistem vrednosti.

Preduzetništvo je objektivno moguće tumačiti i posmatrati kroz mnogobrojne i različite aspekte ljudskog delovanja i ponašanja, ali najpotpuniju suštinu preduzetništvo ispoljava i dokazuje kroz ekonomski ili poslovni kontekst, karakteristično kako za samozaposlene, tako i za firme različitih delatnosti, veličina i organizacionih formi, kao i za različitu vlasničku strukturu i različite faze životnog ciklusa biznisa i preduzeća. Interesovanje za problematiku preduzetništva, znatno je pojačano u poslednjim decenijama prošlog i početkom ovog veka, zapravo na prelazu između klasičnog industrijskog doba i nove postindustrijske ili informatičke ere, u kojoj znanje postaje dominantan resurs.

1. Preduzetništvo kao poslovni poduhvat-osnovni principi preduzetništva

Preduzetništvo je inovativan i dinamičan proces kreiranja, organizovanja, ostvarivanja i razvoja konkretnog poslovnog poduhvata u cilju stvaranja neke nove vrednosti i poslovnog uspeha u promenljivom i neizvesnom okruženju. Kao specifičan i originalan posao, nastaje pronalaženjem i eksploatacijom tržišnih mogućnosti i prilika. Ali, može da nastane i uočavanjem problema u sistemu potrošnje i njihovim rešavanjem na različite drugačije pa čak i bolje načine, a koji su do tada primenjivani i bili poznati.

Realna i dobra procena tržišnih mogućnosti kao nužnost jeste početna predpostavka uspeha preduzetničkog poduhvata. Jer, preduzetnik odatle treba da pronalazi poslovne ideje i svojom sposobnošću da te ideje pretvori u novu vrednost i konkretan ekonomski poduhvat koji mu donosi uspeh i profit, kao i zadovoljstvo pokrenutog poslovnog poduhvata. Nosilac tog poduhvata je preduzetnik, sposoban da nadje priliku u svom poslovnom okruženju i da je iskoristi, ali, on je taj koji stvara, nosi i razradjuje nove ideje i pretvara ih u novu vrednost i uspeh ne samo preduzetniku već i široj društvenoj zajednici, kroz zapošljavanje njenih članova kao i društveno odgovorno ponašanje i mnogobrojne aktivnosti preduzetnika.

Preduzetnički proces je bitno drugačijeg odnosa prema okruženju kao i traganju za šansama a koje drugi nisu prepoznali kao i za potrebama koje drugi nisu otkrili a mogu se

JAČANJE PREDUZETNIŠTVA U CILJU IZLASKA PRIVREDE SRBIJE IZ KRIZE

zadovoljiti preko nivoa očekivanja samih kupaca u uslovima masovne ponude gde kupac želi satisfakciju, a preduzetnik njegovu lojalnost, treba da ispuni njegova očekivanja stvaranjem vrednosti, vezivanjem svih učesnika u tom lancu stvaranja vrednosti

Zašto je preduzetništvo drugačiji biznis? Okruženje koje je stalno u promenama, kao takvo ga uslovljava, podstiče i zato što je na tržištu masovna ponuda različitih proizvoda i usluga. Ujedno, okruženje je izvor velikih mogućnosti za novi i uspešan biznis. Kao input-ulaz za novi biznis su problemi potrošača i kupaca, tj. njihova očekivanja, a rezultat tog poslovnog poduhvata u obliku različitih outputa treba da reši njihove probleme na način bolji od ponudjenih, a za sve to je nagrada dobit. Da bi se u tome uspelo sva pažnje mora biti usmerena i usredsređena na zahteve potrošača, a koji se mogu identifikovati u bliskom tržišnom okruženju, nikako se ne smeju zaobići kao neki magloviti i daleki zahtevi.

Preduzetništvo je multidimenzionalni fenomen koji se može posmatrati kroz različite aspekte ljudskog ponašanja, ali se ipak u najvećoj meri prepoznaje kao savremena ekonomska kategorija". (Jovanović, 2004. str.11.). Zato se preduzetništvo može posmatrati kao most između preduzetnika i njemu bliskog i funkcionalnog okruženja. Pri tom, preduzetnik mora često preko tog mosta po poslovne ideje, a zatim po rezultate i priznanja za uspešno pretvaranje ideje u proizvod ili uslugu koja će rešiti problem „okruženja” na bolji način. Ovde se postavlja realno pitanje, koliko potencijalnih preduzetnika realno razume i prepoznaje potrebu ili problem potrošača i kako i koliko bolje i drugačije odgovara na njih. Osim ako već nije bio u tom poslu ili problemu radeći već u nekom organizacionom obliku ranije i susrećući se sa tom delatnošću i problematikom. Nažalost mnogo je neuspelih pokušaja, više ih propadne nego što opstane i nastavi da raste i razvija se. Zašto? Najčešće potencijalni preduzetnik pokušava, muči se i ulaže ogroman napor da obezbedi uspeh biznisu-ideji koju je osmislio ili zamislio, a ne onoj koja dolazi sa tržišta, iz okruženja. Biznis koji sam preduzetnik tvrdoglavo forsira je samo gubljenje vremena i novca, te bi bilo jako dobro da odustane na vreme, dok ne bude prekasno.

Preduzetništvo označava proces kreativnog ponašanja i svrsishodnog delovanja preduzetnika, koji kao vrlo heterogena grupa ljudi dolaze iz svih društvenih slojeva. Medjutim, i ako različitog porekla i mentalnog sklopa, preduzetnici u svom poslovnom nastupu i poslovnim aktivnostima ispoljavaju slične ili zajedničke karakteristike, prevashodno spremnost na rizik, prihvatanje neizvesnosti kao izvora motivacije da se postigne uspeh, osećaj za nezavisnost i samoostvarivanje.

Preduzetništvo se može javiti u svim oblastima i vrstama posla, kao poslovna aktivnost ili poduhvat kao što su tradicionalne ili visoko tehnološke delatnosti, u velikim i u malim firmama različite vlasničke strukture, a mogu da budu, porodični biznis, korporacije, javna preduzeća, profitne i neprofitne organizacije i institucije. Kao specifičan vid poslovne aktivnosti, kao jedinstven i prepoznatljiv biznis, može biti relevantan, kako za samozaposlene, tako i za ostale firme, različite veličine i u svim fazama životnog ciklusa biznisa, od faze pre početka njegove realizacije, preko rasta i razvoja, prenošenja vlasništva ili napuštanja do ponovnog započinjanja.

2. Analiza potencijalnog doprinosa preduzetništva razvoju privrede Srbije- privredna kretanja

Direktno državno administriranje, a zatim i samoupravljanje, odredili su našu ekonomsku istoriju posle Drugog svetskog rata. U takvom ekonomskom sistemu nije postojala jasna i direktna veza između rezultata i vrednovanja rada. Posledično, lični dohodci su se u potpunosti otudjivali od stvorene vrednosti i ostvarenog uspeha. Takvo stanje vodilo je niskoj motivaciji, a ona niskoj produktivnosti. Sumarni efekat predhodnih procesa doveo je do urušavanja socijalizma i odustajanja od tzv socijalističke paradigme. Početkom 90 godina XX veka Srbija je, poput ostalih socijalističkih zemalja, ušla u period tranzicije. Naime prevodjenje bivših socijalističkih u tržišne ekonomije predstavlja proces tranzicije, koji kreira nov poslovni ambijenti novu institucionalnu infrastrukturu, što zapravo predstavlja prevodjenje privrede iz zone neefikasnosti u zonu efikasnog tržišnog poslovanja.

Početkom 90-tih godina imali smo povoljnije infrastrukturne uslove u odnosu na druge bivše socijalističke zemlje. Međutim, danas, u odnosu na iste zemlje, daleko zaostajemo. Za uspešan tok tranzicije neophodni su odgovarajući makroekonomski preduslovi, kao i procesi koji se vezuju za nivo preduzeća. Tek privatizacija preduzeća uslovljava razvoj finansijskih tržišta, koja predstavljaju „mozak“ tržišnih privreda. Naša zemlja je jedna od retkih zemalja Centralne i Istočne Evrope u kojoj je kretanje osnovnih ekonomskih pokazatelja godinama beležilo negativne trendove. Tranzicija je neophodna da bi se došlo do kompatibilnosti sa relevantnim tržišnim privredama. Osnovni proces izgradnje integralne tržišne privrede je privatizacija. Takodje privatno preduzetništvo je efikasnije od posredovanog preduzetništva.

„Krajem XX veka socijalizam kao društveno uredjenje i privredni model prestao je da bude alternativa kapitalističkom privrednom modelu. Glavni uzrok njegovog urušavanja bila je neefikasnost sistema i odsustvo motivacije kod radnika. Iako su zvanične statistike prikazivale rast privredne aktivnosti koji je nekada prevazilazio stope rasta razvijenih tržišnih privreda, nije se radilo o zdravom rastu. To nije bio rast koji stvara, već rast koji uništava vrednost preduzeća. Ista situacija je bila i u našoj zemlji“. (Marsenić, 2001. str. 214).

Sada već, čuvena svetska ekonomska kriza (koja je kriva za sve) dovela je da se jedan pozitivan i ohrabrujući trend – trend smanjenja siromaštva zaustavi. Republika Srbija se odlikuje netržišnim politikom u prošlosti, sprovođenjem tranzicije ka tržišnim uslovima poslovanja, ratnim dešavanjima na svojoj teritoriji i velikim brojem izbeglica i raseljenih lica, pa je siromaštvo i posledica svega ovoga. Republika Srbija mora što pre da nadje model koji će pomoći rešavanju ovog problema, ili bar ublažavanju ove problematike. Više i nije pitanje da li je veliko smanjivanje proizvodnje i porasta nejednakosti povećalo siromaštvo, već zašto je to smanjivanje bilo toliko izrazito u Republici Srbiji, a u drugim tranzicionim zemljama nije i zašto je nejednakost sledila različit obrazac.

3. Analiza potencijalnog doprinosa preduzetništva razvoju privrede Srbije-proces tranzicije u Republici Srbiji

Poslednjih decenija došlo je do velikih promena u svetskoj privredi. Nakon višegodišnje realizacije procesa tranzicije u gotovo svim zemljama koje su u proteklom periodu razvile socijalistički privredni sistem, pokazalo se da tranzicija ni u najuspešnijim zemljama nije bila bez uspona i padova, ali i da, u najlošijim ekonomijama postoje znaci poboljšanja ekonomskih performansi. Činjenica je, da je u Srbiji tranzicija zakasnila, posebno u poredjenju sa dostignutim stepenom razvoja tranzicije u bivšim ostalim socijalističkim zemljama. Kašnjenje reformskih procesa od skoro jedne decenije, svakako je uticalo na tok i rezultate tranzicije. Srpska ekonomija se danas nalazi na velikoj prekretnici. Prva faza sprovođenja tranzicionih procesa je završena, reformski procesi dobijaju novi zamah, a budućnost u evroatlanskim integracijama postaje sve izvesnija. U Srbiji nije još uvek kreirana fleksibilna i snažna makroekonomska osnova koja bi slala jasne signale mikroekonomskom nivou, a to je osnovni preduslov za održivi rast zaposlenosti, izvoza, investicija i domaće štednje.

„Uprkos efektima svetske finansijske krize, Srbija je 2017 završila kao jedan od lidera u regionu u prilivu stranih investicija, a sličan nivo očekuje se i na kraju 2018.godine. Posebno je značajno preusmeravanje sa privatizacije na druge oblike stranih direktnih investicija, gde naročito treba istaći značaj grinfild investicija. Poslednjih godina u Srbiji i regionu kroz sektorski odabir stranih direktnih investicija, se nastoji primarno protežirati projekti iz oblasti visoke tehnologije (elektronika IT tehnologija, softverski razvoj) kao i istraživanje i razvoj i izvozno orijentisani sektori. Sektorska distribucija stranih direktnih investicija ima ključnu ulogu u transformaciji ekonomske strukture i zato je neophodno osigurati što više željenih investicija i napraviti diverzifikaciju investicija po sektorima”. (Petrović, 2017. str.65.)

Pad životnog standarda stanovništva i rast siromaštva u Srbiji u poslednjoj deceniji XX veka (1990-2000) rezultat je prevashodno velikog smanjenja ekonomske aktivnosti, kao posledica desetogodišnje opšte političke i ekonomske krize. Glavni neekonomski faktori ove krize bili su dezintegracija predhodne Jugoslavije, rat u okruženju, međunarodna izolacija zemlje i NATO bombardovanje. Glavni unutrašnji faktori krize potiču od zastoja u procesu socijalne i ekonomske transformacije do kojih je došlo zbog oživljavanja tradicionalnih oblika društvene integracije i degradacije političke kulture nakon urušavanja socijalizma. Sve je ovo dovelo do nedostatka političke volje da se sprovedu radikalne institucionalne reforme, što je za posledicu imalo usporen razvoj tržišnih institucija i pravne države. Secesijom republika bivše Jugoslavije došlo je do raspada jedinstvenog tržišta SFRJ i drastičnog smanjenja medjurepubličke i spoljnotrgovinske razmene SRJ (medjurepublička razmena, SRJ sa republikama bivše Jugoslavije činila je oko 40 procenata BDP, dok je spoljnotrgovinska razmena sa ostalim zemljama sveta činila oko 20 procenata BDP-a).

Pored toga, značajan deo infrastrukture i proizvodnih kapaciteta uništen je tokom NATO bombardovanja 1999. godine, što je dodatno uticalo na smanjenje proizvodnje i pad zaposlenosti. Veoma slabim rezultataima privredjivanja u ovom periodu doprinela je i pogrešna ekonomska politika, koja je dovela do visoke inflacije tokom XX veka. Hiperinflacija 1993.g. do tada nezabeležena u svetu, uzrokovala je velikom osiromašenju stanovništva i

ekspanziji sive ekonomije koja je postala glavni način preživljavanja znatnog dela stanovništva.

„Teško ekonomsko i socijalno stanje otežano je velikim prilivom izbeglica i raseljenih lica, čiji je broj u pojedinim godinama dostizao i do 10 posto stanovništva. Na životni standard jednog dela stanovništva uticala je (privremena) nemogućnost korišćenja prava na prihode i imovinu iz republika bivše Jugoslavije. Broj stanovništva sa povećanim socijalnim potrebama je rastao, a ekonomska mogućnost države za pružanje socijalne pomoći su opadale, pa su i pojedine kategorije najugroženijeg stanovništva najteže podnele posledice ekonomske krize”. (Stanković, 2008. str. 29)

4. Razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva

Najefikasniji segment privrede i ključni izvor rasta, zapošljavanja i inovacija je sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništva, posebno u razvijenim tržišnim privredama. Razvijene zemlje su sistematski pristupile podsticanju razvoja i kreiranja poslovnog okruženja za njegov dinamičan rast, pre svega imajući u vidu doprinos ovog sektora zaposlenosti, kreiranju BDP i prometa. A preduzetništvo kao specifičan i originalan biznis koji uz pronalaženje i eksploataciju tržišnih mogućnosti uočava probleme u potrošnji i rešava na drugačiji i bolji način, daje veliki doprinos tom sektoru. Time se stvaraju pretpostavke za realizaciju principa usvojenih Evropskom poveljom o malim i srednjim preduzećima, formulisanjem i implementacijom politika razvoja, u kojima je sadržana snažna volja i odlučnost da se sva raspoloživa sredstva stave u funkciju malih i srednjih preduzeća i preduzetništva.

Proces institucionalnih promena, a koje su rezultirale u unapredjenju poslovnog ambijenta i značajnom napredku u izgradnji sistema za podsticanje i podršku razvoju malih i srednjih preduzeća i preduzetništva, započeo je u zemlji Srbiji, nakon političkih promena 2000. godine. Ovaj sektor je dao značajan doprinos ekonomskom rastu srpske privrede koji je ostvaren u predhodnim godinama. Međutim, ove pozitivne, započete razvojne tendencije, zaustavljene su efektima svetske finansijske krize i time su dodatno produbljeni problemi celokupne srpske privrede, a naročito ovog sektora malih i srednjih preduzeća i preduzetništva. Stoga se danas, kreatori ekonomske politike u Srbiji nalaze pred brojnim izazovima vezanim za potpunije iskorišćavanje potencijala ovih preduzeća kao i intenziviranje njihove uloge u procesu izlaska privrede iz krize. Srbija znatno zaostaje u reformskim procesima, posebno u ključnim segmentima. privatizaciji i restrukturiranju velikih preduzeća, politici konkurentnosti i institucionalnim reformama. Ubrzavanje reformi koje je usledilo posle 2000 godine, bilo je kratkotrajno a privreda Srbije brzo se suočila sa globalnom ekonomskom krizom.

5. Razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Srbiji-preporuke za jačanje preduzetništva

Ključnu ulogu u sprovođenju reformi i ekonomskom i privrednom rastu imaju mala i srednja preduzeća i preduzetništvo. Naročito putem oživljavanja privrednih aktivnosti i otvaranjem novih radnih mesta. Preduzetnici i celokupan sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništva, iz navedenih razloga trebalo bi da budu ključan element buduće strategije oporavka i privrednog razvoja zemlje. Jačanje ovog sektora doprinosi formiranju integralnih tržišta i vodi demonopolizaciji i produblivanju tržišnih odnosa, (najboljoj pozicioniranosti i najboljoj mogućoj segmentaciji tržišta), pa otuda treba voditi računa, ne o broju privrednih subjekata nego o njihovom doprinosu kroz ekonomske efekte, ostvarenu dodatnu vrednost i zaposlenost. Dostupnost početnog kapitala, smanjenje poreza, dažbina i rizika doprinosi uspostavljanju poslovnog okruženja pogodnog za rast i razvoj preduzetničke aktivnosti.

Kako i na koji način se odražava uticaj krize na razvoj preduzetništva u Srbiji treba sagledati i imati u vidu pojedine makroekonomske pokazatelje koji jasno ukazuju na ekonomsku klimu u zemlji. Dosadašnji rast bio je zasnovan na sektoru usluga i proizvodnji nerazmenjivih dobara, pri tome je potrošnja bila "motor" razvoja. "Novi" model bi akcent stavio na izvoz i investicije u proizvodnju sa izvoznom orijentacijom. Medjutim na globalnom nivou, posebno u razvijenim privredama, uslužni sektor donosi mnogo profita. „Primetan je poslednjih godina izražen trend porasta broja uslužnih kompanija medju najvrednijim markama (Coca Cola, Microsoft, IBM) ali u isto vreme razvoj svetskih, multinacionalnih kompanija jeste odraz tržišne realnosti, i sa daljim razvojem sektora usluga treba očekivati i još veći broj kompanija na listi najvrednijih marki sveta". (Veljković. 2006. p.283.)

Jedini put za izlazak iz krize je onaj najteži, a trenutna situacija mora da se posmatra iz ugla evropskih integracija. Srbija mora privući obimne strane direktne investicije u sektor preradivačke industrije, kako bi se na taj način povećao udeo izvoza u BDP pri tom bi smanjila nezaposlenost i značajnim izvoznim prilivom iz inostranstva ojačala bi se domaća valuta i smanjila dugovanja. „Proizvodnja i prodaja informatičke tehnologije te proizvodnja i prodaja informacija, kao posebne vrste proizvoda postali su osnovna područja privrednog i društvenog angažovanja države, privrede, nauke, obrazovanja i kulture. Za njih je sadašnjost -informatičko vreme". (Vračar, 2010. Str.55)

Vodjenje odgovorne socio-ekonomske politike je suštinski sadržaj jednog evropskog ekonomskog sistema, a usled previsoke stope nezaposlenosti i postojanja velikog broja ugroženih socijalnih grupa Srbija je trenutno udaljena od tog sadržaja. Gašenje velikih preduzeća, gde je veliki broj radnika ostao bez posla, proces tranzicije i velika nezaposlenost u periodu od političkih promena od 2000 godine do pojave svetske ekonomske krize u drugoj polovini 2008. godine jedini pokretač i doprinosi privrednom rastu je sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetništva.

Svetska kriza je pronašla plodno tlo i tako uticala preko mehanizma smanjene potrošnje na rast nezaposlenosti i na dalje slabljenje celokupne privredne aktivnosti. Tako da je usled negativnog efekta svetske finansijske krize koji su se nadovezali na već prisutne strukturne probleme u privredi Srbije znatno usporen dinamičan rast od 2004. godine i došlo je do smanjenja obima i kvaliteta poslovnih aktivnosti. Podaci govore da je broj

novoosnovanih i ugašenih preduzeća u sektoru malih i srednjih preduzeća i preduzetništva smanjen. Sve to potkrepljuje tvrdnju o smanjenom broju uočenih prilika za otpočinjanie novih poslovnih aktivnosti, čime je umanjena uloga preduzetništva u procesu razvoja individualnih karijera. Po pitanju broja zaposlenih ovakav trend kretanja ne obećava mnogo kao i u pogledu stabilnog pozicioniranja na postojećim i osvajanju novih tržišta, ne pruža mogućnost razvoja dinamičnih privrednih subjekata koji doprinose oživljavanju i rastu ekonomije. Zbog svega toga, Vlada Republike Srbije je u februaru 2009. godine usvojila Program mera za ublažavanje negativnih efekata svetske ekonomske krize. Ovaj program mera ima za cilj ne samo ublažavanje uticaja efekata svetske ekonomske krize, već i da se maksimalno iskoriste inovativnost i fleksibilnost sektora malih i srednjih preduzeća i preduzetništva, uz njihov doprinosa oporavku i razvoju Republike Srbije. Kreiranje ovog programa obuhvata ne samo većeg broja radnih mesta, već i boljih radnih mesta za obrazovane i visokoškolovalane kadrove, kao podsticaj istraživačko-razvojnih i inovativnih aktivnosti u afirmaciji preduzetništva i unapredjenju konkurentnosti ekonomije.

Po uzoru na zemlje zapadnog Balkana, Srbija je usvojila Evropsku povelju o malim preduzećima i Akt o malim preduzećima i na taj način se obavezala da će jedan od prioriternih ciljeva ekonomske politike, i svih aktivnosti jačati na kreiranju okruženja stimulatavnog za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva. U periodu od demokratskih promena Srbija je ostvarila značajan napredak u stvaranju institucionalnog i zakonskog okvira za poslovanje ovog sektora. Značajan potencijal doprinosa ovog sektora oporavku i razvoju privrede Srbije, poslednjih par godina pokazuje i kontinuirano povećanje učešća malih i srednjih preduzeća i preduzetništva ukupnom broju privrednih subjekata.

6. Preduzetništvo i organizacioni oblici - put izlaska privrede Republike Srbije iz krize

Uvažavajući sva ova dešavanja na teritoriji naše zemlje, uz činjenicu da se okruženje i dalje menja i pri tom daje velike mogućnosti i šanse za poslovanje, ali često ih pruža i kao opasnosti. Samo sposobni i inovativni preduzetnici i te kako mogu da ih iskoriste, pa i same opasnosti koje dolaze iz okruženja da pretvore u dobre profitabilne šanse. Veliki broj radno sposobnog stanovništva je nužda naterala da se menjaju i same opasnosti iz okruženja pretvore u šanse, da bi sebi i porodici obezbedili kakav takav životni standard. Zatvaranje velikih tekstilnih giganata na području Zapadne Srbije, u kojima je dominantna bila ženska radna snaga uslovalo je i podstaklo razvoj ženskog preduzetništva.

Svaki posao ili biznis može da se organizuje na različite načine u raznim organizacionim oblicima, kao individualno vlasništvo, partnerstvo ili kompanija. Da li posao obavlja jedan zaposleni-vlasnik, ili je u biznis uključeno više stotina njih, to određuje u mnogome pored nosioca ideje i vrsta delatnosti u kojoj se započinje biznis. Formu organizovanja malog biznisa-zanatske radnje, trgovinske radnje, benziske i druge uslužne stanice- je vrsta biznisa koja je ograničena na jednog-vlasnika, ili mali broj zaposlenih, koje najčešće susrećemo na prostorima naše zemlje. U ovom obliku poslovanja prisutni su značajni podsticaji i stimulansi za obavljanje ove vrste posla, a relativno mali obim državne regulative i ograničenja, pa samim tim relativno su manja i poreska zahvatanja. Moglo bi se slobodno reći da je ovaj organizacioni oblik jako prisutan, jer vlasnik ima slobodu ponašanja

JAČANJE PREDUZETNIŠTVA U CILJU IZLASKA PRIVREDE SRBIJE IZ KRIZE

u okviru datih lokalnih propisa, uključujući primanje i otpuštanje zaposlenih, povoljne kredite, poreska oslobađanja i razne lokalne stimulacije i sl. Dakle u individualnom preduzetništvu se vlasnik biznisa i sam posao poistovećuje.

Organizacioni oblik preduzetništva, u formi organizacije porodičnog biznisa poslednjih desetak godina je jako prisutan na našim prostorima. Sve veći obim malog biznisa se odvija kod kuće, u stanu vlasnika ili izvršioca posla. Podaci govore da se i do 20 posto malog biznisa svake godine započinje u kućama ili stanovima preduzetnika u SAD. Svemu tome u mnogome doprinosi porast sektora usluga, razvoj kompjuterske i telekomunikacione tehnike, a pri tom je, sve veći obim poslova koje obavljaju žene. Svakako da obavljanje posla kod kuće ima brojne prednosti, ali nije za svaku osobu prigodno i podesno. „Onima koji nameravaju da počnu sa kućnim biznisom preporučuje se da predhodno ispitaju svoje lične sklonosti, mogućnosti i kapacitete za takav poduhvat”. (Jovanović, 2004. str. 78). Primeri iz prakse pokazuju da je ovaj organizacioni oblik jako zastupljen, posebno u Zapadnoj Srbiji. Razlozi su mnogobrojni, veliki kapaciteti, sa velikim brojem zaposlenih žena u tekstilnoj industriji, a koje su se nakon njihovog zatvaranja, odvažile i osmelile da same, ali i uz pomoć članova porodice započnu sopstveni biznis. Obzirom na poznavanje tehnološkog procesa to im nije predstavljalo dodatni problem, kao što je pitanje početnog kapitala. Međutim i tu je bilo olakšavajućih okolnosti, fabrike su sa zatvaranjem, nudile radnicima, po veoma povoljnoj ceni otkup mašina, pa kad se spoji znanje i mašine, to je početak biznisa. Danas na ovim prostorima radi i uspešno obavlja preduzimačku delatnost veliki broj žena. Dobar kvalitet njihovih proizvoda je prepoznatljiv ne samo na području cele Srbije i u okruženju, već i dobar plasman na području cele Evrope pa i Amerike.

Za uspeh u kućnom, kao i svakom drugom biznisu potrebni su entuzijazam i posvećenost poslu, znanje i ogromno angažovanje. Iskustvo velikog broja preduzetnika to i potvrđuje, da rad za sebe može biti veliko zadovoljstvo, može da obezbedi visoku zaradu, ali ne predstavlja lak put za bogaćenje jer ne postoji način niti formula za brzo sticanje nivca. Neuspeh u kućnom radu-biznisu, u prvom redu dolazi zbog nedovoljne kompetencije i istrajnosti preduzetnika, kao i nedostatka menadžmenta, nedovoljne posvećenosti poslu kao i nedovoljnih informacija, prekopotrebnih za donošenje važnih poslovnih odluka, jer brza odluka smanjuje neizvesnost a informacija smanjuje rizik.

„Vreme koje je utrošeno na izvidjanju terena-prikupljanje informacija, retko kad je izgubljeno vreme, na neki način kompanija mora da uvede red u svoj zlatni rudnik informacija tako da menadžeri mogu lako da pronadju odgovore na pitanja i donesu odluke zasnovane na dobijenim informacijama”. (Kotler, 2006. str. 33.)

7. Zaključak

Svojim doprinosom povećanju zaposlenosti, konkurentnosti, izvoza, prometa i bruto dodate vrednosti, kao i sposobnošću da budu nosioci inovativnih aktivnosti i mehanizmi za širenje znanja i novih ideja, mala i srednja preduzeća i preduzetništvo, imaju potencijal da postanu najznačajniji pojedinačni faktor oporavka i rasta srpske privrede. Kakva će međutim, biti uloga sektora malih i srednjih preduzeća na putu izlaska iz krize u pokretanju rasta privrede Srbije zavisice, pre svega, od odlučnosti svih subjekata, pre svega Vlade, u nameri da se otklone sve prepreke ka ponovnom oživljavanju i daljem razvoju sektora.

Republika Srbija se odlikuje netržišnom politikom u prošlosti, sprovođenjem tranzicije ka tržišnim uslovima poslovanja, imala je ratna dešavanja na svojoj teritoriji i veliki broj izbeglica i raseljenih lica, a siromaštvo je bilo logična posledica svih gore navedenih uzroka. Stopa ekonomskog rasta i stopa po kojoj se rast transformiše u smanjivanje siromaštva, nije prosto stvar izbora, već proizvod složenog seta interakcija između inicijalnih uslova koji su karakteristični za jednu zemlju, njenih institucija, politike koja se vodi, eksternih šokova kojima je izložena, pa i doze srećnih okolnosti koje je prate. Neke ekonomske politike nesumnjivo pogoduju privrednom rastu. Otvorenost za međunarodnu razmenu, zdrava monetarna i fiskalna politika uz dobro razvijen finansijski sistem i optimalnu dimenzioniranu državu snažno doprinose povećanju proizvodnje. Pokazalo se da vladavina prava i odsustvo korupcije imaju pozitivan efekat na privrednu ekspanziju, stvarajući povoljan ambijent, zasnovan na pravilima, za investiranje i ekonomsko napredovanje.

Republika Srbija ne može da bira hoće li se uključiti u svet globalizovane ekonomije i novih tehnologija, da li će nastaviti započete tržišne i političke reforme, ali može da bira i pažljivo trasira strateške koordinate svog privrednog, tehnološkog i socio-kulturnog razvoja, u skladu sa zatečenim okolnostima i potrebama budućih generacija. Ona se već opredelila za priključenje EU sa svim ekonomsko-pravnim, političkim, administrativnim i ekološkim posledicama takvog izbora.

Republici Srbiji ne preostaje ništa drugo nego da prihvati strategiju koja se oslanja na razvoj ljudskog kapitala, što zapravo prema iskustvima ekonomsko-tehnoloških najnaprednijih zemalja, donosi najveću stopu dodatne vrednosti po jedinici uloženog rada i kapitala. S obzirom na to da globalne promene u strukturi proizvodnih faktora pokazuju sve veću dominaciju i superiornost tzv. nematerijalnih faktora ekonomskog rasta, kao što su znanje, organizacija, kultura, informisanje, obrazovanje, pravni sistem, sve to ukazuje na veliki značaj ljudskih resursa.

Visoka stopa nezaposlenosti je trenutno gorući ekonomski i socijalni problem i možda najveća prepreka priključenju Srbije EU. Otuda se nameće pitanje povećanja uloge ovih preduzeća u smanjenju stope nezaposlenosti u Srbiji. Međutim, otežan pristup povoljnim izvorima finansiranja trenutno je kočnica i najveći problem srpskih malih i srednjih preduzeća i ključna prepreka njihovom razvoju. Dalji razvoj finansijskih instrumenata i odgovarajućih finansijskih institucija je neophodan uz preporuku da se uspostavi sistem kofinansiranja, kako bi se izvršila raspodela rizika između Vlade i preduzeća. U uslovima ograničenih sopstvenih i podsticajnih sredstava, domaćim malim i

JAČANJE PREDUZETNIŠTVA U CILJU IZLASKA PRIVREDE SRBIJE IZ KRIZE

srednjim preduzećima trenutno su dostupni samo skupi krediti sa kratkim rokovima otplate. Postavlja se pitanje realnih mogućnosti za snižavanje cene kapitala po kojoj domaća mala i srednja preduzeća obezbeđuju sredstva neophodna za svoj razvoj, imajući u vidu izrazito restriktivnu monetarnu politiku koja za cilj ima održavanje makroekonomske stabilnosti u zemlji.

LITERATURA

- Jovanović, M. Živković, M. Langović, A. Veljković, D. (2004) Preduzetništvo: Beograd, Megatrend Univerzitet Primenjenih nauka
- Kotler, F. (2004) Kako kreirati, ovladati i dominirati tržištem: N.Sad, Adižes
- Marsenić, D. (2001) Gubici kao momenat koji obezvređuje naš aktuelni privredni rast, Ekonomska politika između stabilizacije i rasta, Beograd, Ekonomski fakultet
- Petrović, P. (2017) Privredni rast Srbije nakon krize: neto izvoz, konkurentnost i kontrola javne potrošnje, Beograd, Ekonomika preduzeća, br 1-2., Beograd
- Stanković, B. (2008) Studija o životnom standardu : Srbija 2002-2007, profil siromaštva u Srbiji u periodu 2002-2007.: Beograd , Republički zavod za statistiku
- Veljković, S. (2006) Marketing usluga : Beograd, Čugura print, Centar za izdavačku delatnost ekonomskog fakulteta u Beogradu
- Vračar, D. (2010) Strategije tržišnog komuniciranja : Beograd, Čugura Print, Beograd

STRENGTHENING OF ENTREPRENEURSHIP IN ORDER TO EXIT THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA FROM THE CRISIS

Summary: *The first effects of the crisis in the republic of Serbia caused reduction of inflow of the foreign capital thus imposing new business conditions. Business in conditions of fast changes, uncertainty and risks requires new approach to business, new business orientations and strategies. The biggest effects and business results are achieved by entrepreneurs and growing firms, because they have potential to become the most important factors of recovery and growth of the Serbian economy. Entrepreneurship has been confirmed as a new and effective way to solve consumption problems, as the right way in competition. Fact is that not every business is entrepreneurship, but therefore every entrepreneurial venture is business, which is innovative, original and growing. The goal of the work is to show - contribution to the analysis - which from the form of organization of business - business, family business, cooperative, incubators of development, find and convert chances into profit in territory of the Western Republic of Serbia. Today, creators of economic policy are in front of many challenges related to full exploitation of potentials of these companies and intensification of their role in the process of leaving the economy out of the crisis.*

Key words: *entrepreneurship, entrepreneur, family business*

JAVNOBELEŽNIČKA POTVRDA KAO DOPRINOS REGIONALNOM RAZVOJU

Dr Milena Trgovčević Prokić^{206*}

Rezime: Javnobeležnička potvrda predviđena je u domaćem i uporednom pravu u zakonima o beležnicima, kao njihova samostalna delatnost. Javnobeležnička potvrda ima dokaznu snagu u delu posvedočenja od strane javnog beležnika, na primer, pri beležničkoj potvrdi predočenja datuma na uvid potvrđuje se vreme sastavljanja predugovora, ali ne i pravni posao pravnovaljanosti njegove sadržine. Pravna valjanost datuma predstavlja autentičnu konstataciju izjave volje stranaka momentom sastavljanja privatne isprave.

U domaćem pravu taksativno su navedene vrste potvrda. To su: potvrda da je određeno lice u životu, potvrda da je određena isprava podneta na uvid, potvrda o saopštenju izjava i potvrda o meničnom protestu.

Javni beležnik izdaje potvrdu da je izjava volje koja se po zakonu mora saopštiti određenom licu u njegovom prisustvu bila i saopštena. Na primer, saopštenje da je određenom licu plaćena cena i slično. U uporednom i našem pravu protest menice ili čeka obavlja javni beležnik i on ima nadležnost protestnog organa. Njegova funkcija ogleda se u konstataciji da je menični ili čekovni dužnik odbio traženu radnju ili je prihvatio. Ako je menica sastavljena na stranom jeziku, dužan je da pozove tumača i overi prevod.

Javni beležnik može izdati i druge potvrde koje zakon nije imenovao. Tu spadaju potvrde o svim činjenicama koje javni beležnik može da potvrdi ili koje su se desile u njegovom prisustvu. Ove potvrde mogu da se koriste u postupku dokazivanja u sudskom postupku, jer se na taj način obezbeđuje dokaz, ukoliko on bude potreban. Javnobeležnička potvrda doprinosi bržem pravnom prometu i razvoju u regionu.

Ključne reči: javni beležnik, javnobeležnička potvrda, potvrda da je određena isprava podneta na uvid, potvrda o saopštenju izjava, potvrda o meničnom protestu, pravo na regres.

²⁰⁶ Dr Milena Trgovčević Prokić, vanedni pofesor uže gađanske oblasti, milenaprok@gmail.com

Uvod

Javnobeležnička potvrda predviđena je u domaćem i uporednom pravu u zakonima o javnim beležnicima(notarima)²⁰⁷, kao njihova samostalna delatnost Javnobeležnička potvrda je posebna vrsta javnobeležničkih isprava²⁰⁸ koja nastaje u javnobeležničkom postupku i predstavlja njegovu samostalnu delatnost.

Javnobeležnička potvrda definiše se u literaturi²⁰⁹ i kao „posvedočenje činjenica i činjeničnog stanja u predviđenoj zakonskoj formi.” Javni beležnik²¹⁰ potvrđuje pravno relevantne događaje i činjenice. Javnobeležnička potvrda je u suštini izjava data pred javnim beležnikom, koja dokazuje potvrdu dokumenata, činjenica, situacija i drugo.²¹¹ Javnobeležnička potvrda ima formalnu dokaznu snagu. Javnobeležnička potvrda ima dokaznu snagu u delu posvedočenja od strane javnog beležnika, na primer, pri beležničkoj potvrdi predočenja datuma na uvid potvrđuje se vreme sastavljanja predugovora, ali ne i pravni posao pravnovaljanosti njegove sadržine.

Kada je javnobeležnička forma potvrde propisana imperativno zakonom, tada je nedopušten dokaz putem svedoka, jer potvrda datuma ima za pravnu posledicu da je

²⁰⁷ M.Trgovčević Prokić, *Ovlašćenje javnog beležnika i organizacija javnog beležništva Službeni glasnik*,2012 str.24. Termin notar potiče od latinske reči *notarius*, koja se može naći u rimskim izvorima iz I veka nove ere. Ovim terminom označavan je stenograf, pisar, odnosno lice koje nešto brzo beleži, a izvedena je od reči nota, što znači zabeleška, zapis, napomena. Termin javni beležnik usvojili su u zakonima o beležnicima i pojedini regionalni pravni sistemi – Slovenija i Hrvatska, dok se u Crnoj Gori, Makedoniji, Republici Srpskoj i Federaciji, Bosni i Hercegovini koristi termin notar.

²⁰⁸ Odeobom člana 6. Zakon o javnom beležništvu Republike Srbije „Službeni glasnik RS“, br. 31/11, 85/12, 19/13, 55/14 – dr. zakon, 93/14 – dr. zakon, 121/14, 6/15 i 106/15, u daljem tekstu: ZJB Srbije, javnobeležničke isprave su: isprave o pravnim poslovima i izjavama koje su sastavili javni beležnici (javnobeležnički zapisi), zapisnici o pravnim i drugim radnjama koje su obavili ili kojima su prisustvovali javni beležnici (javnobeležnički zapisnici), potvrde o činjenicama koje su posvedočili javni beležnici (javnobeležničke potvrde), nejavne isprave koje su potvrdili javni beležnici (javnobeležnička solemnizacija), kao i nejavne isprave kod kojih je javni beležnik overio potpis, odnosno overio autentičnost prepisa, prevoda ili izvoda (javnobeležničke overe).

²⁰⁹ H.,Omarbaliev, C.,Pančev,D.,„Simeonov, *Ръководство со notarialni deŭstvija vъzrka sъs sopsstvenostia*, Sofia, 1995.,1995, str. 66.

²¹⁰ M.Trgovčević Prokić, „*Istorijat i nastanak notarijata*“, Pravni život,br.11/2005, str. 265-270, M.Trgovčević Prokić „*Sadržaj javnobeležničke službe*“ „Savremeni međunarodno-pravni poredak i Evropske integracije Srbije,“ *Evropsko zakonodavstvo*,2014,str,345-349.Od beležnika – notara u periodu rimskog prava do javnog beležnika – notara prošao je dug evolutivni vremenski period. U savremenim pravnim sistemima, javni beležnik je postao nezavisan pravosudni organ koji je od političke vlasti dobio javna ovlašćenja. Zbog toga se u savremenim uporednim pravnim sistemima termin notar, odnosno beležnik proširuje u termin javni beležnik – notar (*notary public*).

²¹¹ M.,Milušev, *Български notariat, Teoretika praktičeska*, knj. 2, Sofia, 1939, str. 6. „potvrda osnova javnobeležničke delatnosti, pomoću koje se utvrđuje pouzdano neki događaj”. Pod pojmom „neki događaj” podrazumevaju se pravni ugovori, činjenice, događaji i odredbe pravnog značenja, a koji uključuju kompetenciju javnog beležnika da posvedoči neki događaj.

JAVNOBELEŽNIČKA POTVRDA KAO DOPRINOS REGIONALNOM RAZVOJU

beležnik potvrdio datum i da je izvršena potvrda datuma pravnovaljana. Na primer, sadržina pravnog posla kod ugovora može biti nepunovažna, ali zato je potvrda datuma pravnovaljana i punovažna. Pravna valjanost datuma predstavlja autentičnu konstataciju izjave voljâ stranaka momentom sastavljanja privatne isprave.

1. Vrste javnobeležničkih potvrda

Domaći zakon, kao i evropska zakonodavstva o beležništvu razlikuju obavezu i ovlašćenja javnog beležnika za izdavanje potvrda. Uporednopravna rešenja zadržavaju konkurentnu nadležnost drugih organa i lica ovlašćenih zakonom.

Zakon o javnom beležništvu Srbije je taksativno naveo vrste potvrda za koje je javni beležnik ovlašćen da ih izda. To su: potvrda da je određeno lice u životu, da je određena isprava podneta na uvid, o saopštenju izjava, o meničnom protestu.

1.1 Potvrda da je određeno lice u životu

Na zahtev stranke, javni beležnik će izdati potvrdu da je stranka u životu. Potvrda sadrži posvedočenje beležnika da je određeno lice u životu. U zapisniku javni beležnik potvrđuje da je bio u neposrednom kontaktu sa tim licem određenog dana i časa. Javni beležnik je dužan da opiše način na koji je utvrdio identitet predlagača u skladu sa Javnobeležničkim poslovnikom.

Prema Zakonu o vanparničnom postupku²¹² može se na osnovu određenih činjenica i dokaza tražiti dokazivanje smrti i proglašenje nestalog lica za umrlo. Rešenja koja donosi sud u ovim postupcima predstavljaju oborivu pretpostavku da je lice uopšte umrlo, ili da je umrlo onog datuma koji je naveden kao datum u sudskom rešenju. Sud je u obavezi da na zahtev svakog zainteresovanog lica i javnog tužioca²¹³ izmeni rešenje u pogledu datuma smrti. Ovo ovlašćenje suda proizlazi iz činjenice da je sud u mogućnosti da kao dan smrti označi dan ili datum koji je najverovatniji. Datum smrti je značajan u ostavinskom postupku prilikom određivanja kruga naslednika i njihove mogućnosti nasleđivanja. Osim izmene

²¹² Čl. 56–71. Zakon o vanparničnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. 25/82, 48/88, 46/95, 18/05, 85/12, 45/13, 55/14, 6/15, 106/15 dr zakon, u daljem tekstu : ZVP. Drugi je slučaj kada ne postoje materijalni dokazi o smrti, već postoji zakonska pretpostavka i verovatnoća da je neko lice umrlo. ZVP (član 57) predviđa kao uslov za proglašenje nestalog lica za umrlo protek određenog vremena i godine starosti, a u ostalim stavovima predviđa kao uslov postojanje određenih okolnosti pod kojima je to lice nestalo. Predlog može podneti svako lice, kao i javni tužilac. Sudu je ostavljena mogućnost da pribavlja dokaze radi utvrđivanja osnovanosti postupka i da odredi staraoca, koji je takođe dužan da predloži izvođenje dokaza o verovatnoći da je nestalo lice i umrlo. U ovom postupku može se zahtevati stručno mišljenje veštaka o smrti lica u određenim okolnostima (brodolomu, požaru i sl.). Sud u ovom postupku izdaje oglas u „Službenom glasniku“, u kome poziva nestalo lice i sva lica koja o njegovom životu nešto znaju, da se jave sudu. Nakon isteka postavljenog roka, sud odlučuje o predlogu.

²¹³ G., Stanković, M., Trgovčević Prokić, Komentar Zakona o vanparničnom postupku, sa odabranom sudskom praksom i primerima podnesaka, rešenja i javnobeležničkih isprava, Službeni glasnik, Beograd, 2016, str. 319. U tom smislu i sudska praksa, Rešenje Prvog osnovnog suda u Beogradu R. 78/12 od 24.09.2013. godine: „Za postupak proglašenja nestalog lica za umrlo predlagači moraju da dokažu svoj pravni interes.“

rešenja, sud može i ukinuti svoje rešenje kojim je utvrđeno da je lice umrlo, ako se naknadno utvrdi da je lice u životu. U ovim slučajevima potvrda javnog beležnika o datumu i času kada je lice bilo u životu predstavlja dokaz i u navedenim postupcima. Javni beležnik će sačiniti zapisnik u kome će potvrditi da je određeno lice u životu. Ovde se radi o posvedočenju beležnika koje se odnosi na činjenicu da je određeno lice u životu. Potvrda mora da sadrži posvedočenje beležnika o životu lica koje je podnelo zahtev, njegov potpis, pečat, mesto, datum i čas izdavanja. Javni beležnik može konstatovati razlog izdavanja potvrde. Treba podvući da se stranka ne potpisuje, niti se unosi njena izjava, jer kao što je navedeno, radi se o posvedočenju beležnika.

Ova potvrda predstavlja dokaz u postupcima kad je to potrbno. Na primer, u postupku za proglašenje nestalog lica za umrlo ona skraćuje ovaj postupak.

1.2 Potvrda da je određena isprava podneta na uvid

Na zahtev zainteresovanog lica javni beležnik može posvedočiti da mu je određena isprava podneta na uvid ili da je u njegovom prisustvu isprava podneta na uvid ovlašćenom licu. Ova potvrda ima značaj u situaciji kada od vremena predočenja zavisi dokaz u ispravi koja se predočava. Bitni elementi ove vrste potvrde su datum i čas podnošenja isprave na uvid, koje beležnik mora da navede. On će potvrditi i koja su lica bila prisutna prilikom podnošenja isprave na uvid i utvrdiće njihov identitet, svojstva i ovlašćenja. Nakon toga, stavlja svoj potpis, pečat, datum i čas.

1.3 Potvrda o saopštenju izjave

Javni beležnik izdaje potvrdu da je izjava volje koja se po zakonu mora saopštiti određenom licu u njegovom prisustvu bila i saopštena. Na primer saopštenje da je određenom licu plaćena cena ili saopštena ponuda o ceni, pravnom poslu, otkazu, da je lice izjavilo da mu je predat određeni predmet, plaćena određena suma novca drugom licu, ili da je izvršen neki eksperiment. Ovde spada veliki krug izjava.

Dužnost javnog beležnika je da unese podatke o učesnicima posla i utvrdi njihov identitet kao i ovlašćenja i svojstva lica koja su bila prisutna. Bitni element ove potvrde su datum i čas.

1.4 Potvrda o meničnom protestu

Odbijanje meničnog dužnika da isplati menicu utvrđuje se protestom²¹⁴. Imalac menice mora, po pravilu, odbijanje akceptiranja ili isplate da utvrdi javnom ispravom – protestom. I uspešnost regresnog zahteva zavisi od protesta.

²¹⁴ M., Trgovčević Prokić „Vanparnični postupak” Zbirka setenci iz građanskog i građanskog procesnog prava, redakcija G., Stanković, Službeni glasnik, 2018, str. 557. Rešenje Okružnog suda u Beogradu, Gž. br. 1427/84: “Ne može se odbaciti predlog za poništenje menice zbog toga što predlagač nije u predlogu naveo dokaz, niti na pismeno traženje suda podneo dokaz da je menicu nesumnjivo posedovao, te kako ju je i na koji način izgubio. Ovakav stav prvostepenog suda nema podlogu u Zakonu o vanpraničnom postupku Srbije ni u Zakonu o menici koji traže samo iznošenje činjenica da postoji verovatnoća da je predlagač menicu posedovao i da je ona izgubljena ili uništena.”

JAVNOBELEŽNIČKA POTVRDA KAO DOPRINOS REGIONALNOM RAZVOJU

Bitni elementi meničnog protesta su: prepis protestovane menice, ime lica ili privrednog društva po čijem se zahtevu zahteva protest i lica protiv koga se podiže protest. Potvrda o meničnom protestu predstavlja zasvedočenje javnog beležnika o sledećim činjenicama: da je menični dužnik u celosti ili delimično odbio akcept ili plaćanje menice ili je odbio bilo koji drugi menični akt ili da nije mogao da nađe traženo lice kao i razlog zbog koga se on nije mogao naći.

Ako je menični dužnik ili treće lice isplatilo menični dug, tada javni beležnik izdaje potvrdu o isplati meničnog duga na menici, a menicu predaje licu koje je isplatilo menicu. Javni beležnik, zavisno od vrste menice, preduzima i određene radnje radi njenog protestovanja.

U potvrdu o meničnom protestu javni beležnik unosi: mesto, dan, mesec, godinu i čas kad je i gde je preuzet ili bezuspešno pokušao protestni postupak. On je dužan da zavede datum protesta, broj pod kojim je zaveden u registar protesta i da stavi svoj potpis i pečat.

Dužnost javnog beležnika je da upiše protest u registar protesta, a prema pravilima o Javnobeležničkim upisnicima.

2. Obaveza idavanja potvde

Na zahtev stranke javni beležnik dužan je da, pored javnobeležničke isprave, stranci izda i potvrdu o tome da je javnobeležnička isprava sačinjena, kao i potvrdu o naplaćenim troškovima. Na zahtev svedoka, tumača, veštaka, zakonskog zastupnika, službenog lica organa starateljstva i zastupnika pravnog lica, javni beležnik dužan je da izda potvrdu o prisustvu svih lica u postupku sastavljanja javnobeležničke izjave, njihovom svojstvu i vremenu koje su proveli u postupku sastavljanja isprave.

3. Uporednopravna rešenja

U evropskom zakonodavstvu beležniku je dato ovlašćenje za izdavanje potvrda o postojanju sedišta određenog pravnog lica, o promeni statusa organa upravljanja ili svojinskom obliku pravnog lica, o pokretanju stečajnog postupka ili prinudnog poravnjanja, kao i drugog postupka reorganizacije, o delatnosti ili radnji preduzetnika, odnosno potvrda o drugim činjenicama iz registra.

U Hrvatskoj, Makedoniji, Slovačloj predviđeno je da javni beležnik odnosno notar može izdati: potvrdu o vremenu kada je isprava predočena, potvrdu da je neko živ, potvrdu o punomoćju za zastupanje, potvrde o protestovanju menice, potvrdu i primanje izjave pod zakletvom²¹⁵ i potvrdu o postojanju ili sjedištu nekog pravnog lica, o statusnim promjenama ili drugim pravno važnim činjenicama,²¹⁶ i druge vrste pismena. Specifičnost mađarskog

²¹⁵ Čl. 78-81. Zakona o javnom bilježništvu Narodne Novine br.78/93, 29/94, 162/98, 16/07, 75/09, 120/16, u daljem tekstu: ZJB Hrvatske, čl.59-60 Zakon o notarima "Službeni list RCG", br. 68/2005 i "Službenom listu CG", br. 49/2008, u daljem tekstu: ZN Crne Gore.

²¹⁶ Član 94. Zakon o notarima „Službeni glasnik RS", br. 86/2004, 2/2005, 74/2005, 76/2005 - ispr., 91/2006, 37/2007, 74/2007 - odluka US, 50/2010, 78/2011, 20/2014, 68/2017 i 113/2018 - odluka US, u daljem tekstu: ZN R Srpske.

zakona²¹⁷ je u tome što unosi novinu u potvrđivanje ostalih činjenica i okolnosti, a to je prenošenje i snimanje informacija i potvrđivanje izvlačenja na tenderu. Za ovo potvrđivanje beležnik je ovlašćen samo onda kada njihovo ostvarivanje ili izostanak povlače za sobom pravnu posledicu i ako je postupak za čije je potvrđivanje javni beležnik zamoljen izveden u njegovom prisustvu, o čemu on sačinjava zapisnik.

U domaćem pravu propisano je da javni beležnik može izdati i druge potvrde koje zakon nije imenovao.²¹⁸ Tu spadaju potvrde o svim činjenicama koje javni beležnik može da potvrdi ili koje su se desile u njegovom prisustvu. Ove potvrde mogu da se koriste u postupku dokazivanja u sudskom postupku jer se na taj način obezbeđuje dokaz ukoliko on bude potreban. Javni beležnik može da potvrdi istinitost činjenice koju je neposredno opazio ili saznao uz pomoć drugih lica, veštaka, na primer, kao što je oštećenje neke stvari, rušenje nekog objekta, izvršeni čin smetanja državnine i drugo. Posvedočenje izjava, isprava, činjenica i činjeničnih stanja od strane javnog beležnika ima istu pravnu snagu kao i obezbeđenje dokaza, odnosno, ono zamenjuje obezbeđenje dokaza u sudskom postupku.

Javnobeležnička potvrda doprinosi bržem pravnom prometu i razvoju u regionu. Intervencija javnog beležnika prilikom posvedočenja raznih činjenica ne samo što zamenjuje sudsko obezbeđenje dokaza već doprinosi i pravnoj sigurnosti i rasterećenju sudova.²¹⁹ Pored toga, uz uslov reciprociteta, beležnička isprava ima ista dejstva kao i domaća javna isprava.²²⁰ Prema našem pravu, pod javnom inostranom ispravom podrazumeva se isprava koja se u državi u kojoj je izdata smatra javnom ispravom i koja je izdata u obliku i na način propisan zakonom odnosne države.²²¹ U našem pravu pravilo o dokaznoj snazi javnih isprava zakonodavac je postavio u odredbi Zakona o parničnom postupku.²²² Prema tom pravilu, ako međunarodnim ugovorom nije određeno nešto drugo, strana javna isprava ima istu dokaznu snagu kao i domaća javna isprava ako ispunjava uslove da je propisno overena

²¹⁷Član 144. ZJB Mađarske.

²¹⁸ Članom 91.t.5. ZJB Srbije.

²¹⁹ M.,Trgovčević Prokić, Ovlašćenje javnog beležnika i organizacija javnog beležništva, *op.cit.*, 2012, str.189; M.,Trgovčević Prokić, „Prenošenje ovlašćenja sa vanparničnih stvari na javnog beležnika u Jugoslovenskom pravu“, Notarski bilten, br. 2/2004, Notarska komora Republike Bugarske, Sofija, str.19 (Prehvatljive na pravomocija ot izvljnslidbeniR proces vluhu notariusu v jogoslavskoto pravo Notarielen Bletin 2/2004 Notarialna kamara na Republika Bugarska.

²²⁰Član 8. ZJB Srbije, član 11ZJB Hrvatske, član 8. Zakon o notarima "Službeni list RCG", br. 68/2005 i "Službenom listu CG", br. 49/2008, u daljem tekstu: ZN Crne Gore, član 105. ZN R Srpske.. Takođe je isto bilo predviđeno i ZJB Kraljevine Jugoslavije u paragrafu 389. stav 2. Zakon o javnim beležnicima Kraljevine Jugoslavije, „Službene novine Kraljevine Jugoslavije.“ br.220/1930 od 26.septembra 1930.

²²¹ Član 3. stav 3. Zakona o legalizaciji isprava u međunarodnom prometu, „Službeni list SFRJ“, broj 6/1973, i Sl.list SCG br., 1/2003 –Ustavna povelja. „Isto tako i sudska praksa: Odluka VS BiH, Gž. 67/81, Zbirka sudskih odluka, knj. VI, sv. II, 1981, str. 179. Pak, M., *Međunarodno privatno pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1986, str. 144: „Izuzetno merodavno pravo je i *lex fori*, u slučaju da nije poznato mesto izdavanja isprave.“

²²² Član 239. Zakon o parničnom postupku ZPP Srbije („Službeni glasnik RS“, br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US, 55/2014 i 87/2018)125/04, 111/09, u daljem tekstu: ZPP Srbije.

JAVNOBELEŽNIČKA POTVRDA KAO DOPRINOS REGIONALNOM RAZVOJU

(legalizovana) i ako između naše zemlje i zemlje njenog izdavanja postoji uzajamnost. Zakonom o javnom beležništvu predviđeni su dokazna snaga i pravno dejstvo stranih javnobeležničkih isprava.²²³To znači da i javnobeležničke potvrde mogu poslužiti kao dokaz u sudskom postupku pred inostranim sudom ako postoji reciprocitet i obratno.

²²³ Član 8. ZJB Srbije.

NOTARY PUBLIC CERTIFICATE AS A CONTRIBUTION TO REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: *Notary certificate is prescribed as an institute of the Law on Notaries, both domestic and foreign laws, issued by notaries performing their independent activity. Notary certificates have probative force, as a statement by a notary, for example: at notary confirmation of the date of making the preliminary contract, such a certificate only confirms the time of making the preliminary contract, but not legal validity of the contents of a legal transaction. The legal validity of the date is an authentic statement of the party's declaration of the will, at the moment of making a private document.*

In domestic law, exhaustively listed types of certificates. These are: confirmation that a person is alive, proof that certain documents submitted for inspection, certificate of release statement and confirmation of bill protest.

Notary issues a certificate that the declaration of will, that is required by law to disclose certain person in his presence was announced. For example, the statement that a certain person paid the price, and similarly. In domestic and foreign law, the notary performs protest of a bills or checks and he has jurisdiction for protesting. Its function is reflected in the statement that debtor of bills or checks, refused the requested action or accepted. If the bill is drafted in a foreign language, notary is obliged to call a court interpreter and verify translation.

The notary may also issue other certificates that the law has not designated. These include certificates of all the facts that the notary can confirm or have occurred in his presence. These certificates may be used in the procedure of proving in court proceedings, because in this way it provides proof, if it is needed. The notary public's certificate contributes to faster legal traffic and development in the region.

Keywords: *public notary, public notary certificate, confirmation that certain documents are submitted for inspection, confirmation that the statements were announced, confirmation of the protest, the right of compensation.*

ULOГА POREСКЕ POLITIKE U REGIONALNOM RAZVOJU

Phd Marijana Joksimović, Vanredni Profesor²²⁴,
Mba Gordana Pešić²²⁵

Apstrakt: Pitanje regionalnog razvoja, kao preduslova konkurentnosti jedne zemlje, dugi niz godina zauzima centralno mesto u kreiranju politike razvoja privrede jedne zemlje. Regionalni razvoj predstavlja značajnu oblast političkog interesovanja, a takođe i ekonomske teorije koja analizira činjenice koje bi mogle da oblikuju sposobnost zemlje da stvori i održi sredinu koja stvara veću vrednost za preduzeća i prosperitet za njene stanovnike. Poreska politika značajno doprinosi prilivu stranih investicija i regionalnom razvoju, kao uslov stvaranja povoljne klime za strane investitore koji bi doprineli privrednom i regionalnom razvoju. Jačanje produktivnosti i konkurentnosti je osnovna ideja ekonomske politike, koja se realizuje preko stabilnog poreskog sistema. Autori u radu analiziraju ulogu poreske politike u regionalnom razvoju, takođe proučavaju poreske stope i poresko opterećenje porezom na dobit kako bi se uočili prednosti i nedostaci poreskog sistema, i njegov uticaj na konkurentnost i regionalni razvoj u Republici Srbiji.

Кljučне речи: regionalni razvoj, poreska politika, konkurentnost, ekonomija, poreske stope.

UVOD

Regionalni razvoj predstavlja značajnu oblast političkog interesovanja, a takođe i ekonomske teorije koja analizira činjenice koje bi mogle da oblikuju sposobnost zemlje da stvori i održi sredinu koja stvara veću vrednost za preduzeća i prosperitet za njene stanovnike. Poreska politika značajno doprinosi prilivu stranih investicija i regionalnom razvoju, kao uslov stvaranja povoljne klime za strane investitore koji bi doprineli privrednom i regionalnom razvoju. Zemlje u tranziciji pokušavaju da iskoriste sve svoje potencijale za jačanje svoje pozicije na trzistu. U radu će se, pored definisanja regionalnog razvoja i kratkog pregleda savremenog koncepta konkurentnosti, analizirati pozicija Srbije sa posebnim osvrtom na poresku politiku Srbije i uticaju visine poreskih stopa i poreskog opterećenja. Cilj nam je da pokažemo da poreska politika nije prepreka jačanju konkurentnosti zemlje i regionalnom razvoju, naprotiv, povoljna poreska politika jeste opcija za brzi privredni rast, i povećanje globalne konkurentnosti što će doprineti

²²⁴ Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, email: joksimovicm@megatrend.edu.rs

²²⁵ Student doktorskih studija Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, email: gordana.pesic5@gmail.com

regionalnom razvoju zemlje. „Značajan deo političke i stručne javnosti u Srbiji se zalaže za veći stepen decentralizacije koja se svodi na jačanje priliva sredstava po osnovu poreza na zarade (umesto prethodnih 40% lokalne samouprave dobijaju 80% od poreza na zarade po osnovu mesta prebivališta zaposlenog).“²²⁶ Ovakav zaključak je donet na osnovu analize koja je sprovedena proteklih godina, i na osnovu te analize izveden je zaključak da bi „nastavak dosadašnje sklonosti donosioca odluka da reaguju povećanjem stope doprinosa, samo bi značilo uspostavljanje spirale – veće opterećenje – veće bekstvo u sivu zonu – manja osnovica – veće stope i ponovo u krug“²²⁷.

Predmet istraživanja rada regionalne razlike. Cilj istraživanja je merenje i sagledavanje direktnog i indirektnog uticaja reforme poreskog sistema na poslovanje poreskih obveznika, radi adekvatnog zaključivanja o njihovom realnom uspehu. Hipoteza od koje se u radu polazi je da „*Stimulativna poreska politika u nerazvijenim područjima, utiče na pokretanje privatnog biznisa, što dovodi do smanjenja regionalnih razlika*“.

Da bi se dokazala postavljena hipoteza, testirani su podaci prikupljeni metodom anketiranja koja se temelji na anketnom upitniku. Broj anketiranih ispitanika bio je 306, a anketa je sprovedena na teritoriji Republike Srbije u tri grada. Podaci su obrađeni statističkom metodom analize varijanse ANOVA i urađen je Levenov test o homogenosti varijanse

METOD ISTRAŽIVANJA

Metodologija naučnoistraživačkog rada u ovom radu obuhvatila je primenu više naučnih metoda, radi sagledavanja problematike regionalnog razvoja, u cilju dobijanja potpune slike uzroka i posledica. Metod deskripcije je poslužio da se ukaže na ulogu i značaj malih i srednjih preduzeća u savremenim tržišnim ekonomijama, zatim Induktivno – deduktivni metod koji je omogućio izvođenje i iznalaženje najboljih rešenja i smernica u procesu razvoja i prosperiteta malih i srednjih preduzeća, a sve sa ciljem smanjenja razlika.

Takodje, korišćena je metoda anketiranja koja se zasniva na upitniku gde se istražuju i prikupljaju podaci, informacije, stavovi i mišljenja o predmetu istraživanja rada, a korišćenjem statističko-matematičkih metoda analizirani su prikupljene ankete. Metodama analize autori su nastojali da utvrde oblik i smer dugoročne tendencije u kretanju, regionalnog razvoja. Zatim, analizirani su rezultati poreskih reformi i njihov uticaj na regionalni razvoj u različitim periodima i u odnosu na različite poreske oblike, dok je metoda deskripcije korišćena u cilju izlaganja važnih činjenica koje se tiču poreskog sistema Republike Srbije. U značajnoj meri u radu je korišćen metod apstrakcije kao način odvajanja bitnog od nebitnog. I na kraju koristili smo i metod intervjuisanja ljudi iz prakse, posebno onih koji rade sa sektorom malih i srednjih preduzeća na pitanjima uticaja poreske politike na regionalni razvoj.

U skladu sa definisanim predmetom i ciljem istraživanja definisana je polazna hipoteza istraživanja koja će se tokom istraživanja potvrditi ili opovrgnuti.

²²⁶ <http://www.lokalnirazvoj.org/> Dragiša Mijačić, Decentralizacija regionalizam i regionalni razvoj u Republici Srbiji, InTER Newsletter, 01/12, str.2.-3.

²²⁷ http://www.clds.rs/pdf-s/poreska_reforma.pdf Reformaporeskog sistema, Beograd 2003, str.33.

1. CILJEVI REGIONALNOG RAZVOJA

Cilj regionalnog razvoja Srbije je veće blagostanje stanovništva. Za ostvarivanje tog cilja Srbija svoju strategiju razvoja mora prvenstveno da usmeri na podizanje regionalne konkurentnosti, smanjenje nezaposlenosti i siromaštva. Uloga regionalne politike je da stvori ekonomski jake regione, i on se tokom protoka godina nije menjao, menjao se samo put i način smanjenja regionalnih razlika, odnovo menjala se strategija kako to realizovati. Regionalne razlike u Srbiji su među najvećim u Evropi, što je donekle i prouzrokovalo buđenje svesti o neophodnosti kreiranja politika stimulacije ravnomernog regionalnog razvoja u cilju razvoja konkurentnosti na svim nivoima. Drugi ne manje važan faktor je priprema Republike Srbije za ulazak u Evropsku Uniju što je razlog da i Evropska unija podržava unapređenje procesa regionalnog razvoja u Srbiji, zbog čega u RS Vlada na predlog Ministra, predviđa „mere za podsticanje regionalnog razvoja, utvrđuje ih u skladu sa Nacionalnim planom, regionalnim strategijama i programima finansiranja razvoja regiona“²²⁸. Takodje, utvrđena su načela usklađenosti sa pravilima Evropske unije (uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira u skladu sa standardima, najboljim praksama i regulativama Evropske unije i domaćeg zakonodavstva).“²²⁹

Probleme regionalnog razvoja proteklih godina su još više zaoštrili, tranzicioni procesi a njihova kulminacija nastala je urušavanjem velikih industrijskih preduzeća, nosioca razvoja čitavih regiona. „ Cilj EU je jačanje je jačanje ekonomski snažne i integrisane Evrope, koja bi pored SAD i zemalja BRICa 22, uspela da očuva svoju poziciju kao jednog od najznačajnijih igrača na svetskoj ekonomskoj sceni. Ovaj cilj se prelama kroz mnoge politike EU, a u velikoj meri određuje i principe regionalne politike EU“²³⁰.

U knjizi Nauka o porezima i poresko pravo, analiziran je poreski fenomen u okviru unitarnog pristupa, sintetišući njegova četiri aspekta – politički, ekonomski, pravni i tehničko-operativni, donošenjem „sistemsog“ Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji.²³¹ Regionalna neravnomernost se najbolje ogleda u preduzetnistvu. Pozicija poreskih obveznika, koji obavljaju svoju delatnost iz nerazvijenih područja, i poreskih obveznika koji istu delatnost obavljaju na teritoriji sa visokim stepenom razvijenosti, pod jednakim ostalim uslovima i istim poreskim opterećenjem, najbolji su pokazatelj značaja regionalnih jednakosti za privredni napredak. „Preduzetnistvo karakterise visoka regionalna neravnomernost, mala i srednja preduzeća koncentrisana su u najrazvijenijem delu Srbije. U gradu Beogradu poslovalo je 36 puta više MSPP, koji zapošljavaju 97 puta više radnika, ostvaruju 97 puta veći promet BDP nego MSPP Topličkog okruga. Preduzetnički sektor ima dominantno učešće u broju privrednih subjekata svakog okruga i značajno utiče na razvijenost okruga.“²³² Regionalne neravnomernosti u Srbiji su posledica demografskih procesa nepostojanja institucionalnog okvira. Tranzicioni procesi su dodatno povećali regionalne razlike u Srbiji, i uzrokovali su pojavu novih ekonomskih razlika. Nestajanjem

²²⁸ Zakon o regionalnom razvoju, cl.44. („Sl.glasnik RS”, br. 89/2015)

²²⁹ Zakon o regionalnom razvoju cl.3.st.14 („Sl.glasnik RS”, br. 89/2015)

²³⁰ dr Edvard Jakopin i Ana Perišić, Efekti integracije Srbije u EU na regionalni razvoj, Beograd, FEFA, Beograd oktobar 2009,

²³¹ D. Popović, Nauka o porezima i poresko pravo, Beograd, 1997

²³² <http://www.fefa.edu.rs/files/pdf/studies/16RegionalniRazvoj.pdf>

velikih privrednih sistema država se suočila sa problemom velike nezaposlenosti koja je u konstantnom porastu, što je sve više pojačavalo regionalne razlike.

Analiza regionalnih neravnomernosti ukazuje na ključne činioce i regionalne polarizacije Srbije i to: Nepovoljni demografski trendovi visoka regionalna nezaposlenost koji su i doveli su do drastičnog smanjenja broja stanovnika u skoro 50% opština u Srbiji. Stepenn razvijenosti je meren indeksom ekonomske razvijenosti, zatim stopom nezaposlenosti i stopom obrazovanja, što pokazuje velike razlike između opština, dok su manje razlike između okruga. Tokom tranzicije razlike u regionalnoj razvijenosti Srbije su porasle i izrazenije su, zbog toga cilj poreske politike smanjenje regionalnih razlika.

2. MERE PORESKE POLITIKE UTIČU NA RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA

Da bi se preokrenuo negativan trend regionalnih neravnomernosti, osim izgradnje institucionalne infrastrukture važno je prilagođavanje poreske politike. Trenutni nesklad u regionalnom razvoju u Srbiji se ogleda u koncentraciji privredne aktivnosti uspešnih preduzeća, ostvarenoj dobiti i zaposlenosti u gradu Beogradu, i Južnobačkoj oblasti. Ostali regioni suočeni su sa niskim privrednom aktivnošću i nerazvijenošću.

Izuzetno visoka regionalna neravnomernost karakteriše Preduzetništvo u Srbiji. Naime, za privredu Srbije je karakteristično je da su mala i srednja preduzeća koncentrisana u najrazvijenijim okruzima Srbije, da imaju različite uticaje na privredu, a da su u nedovoljno razvijenim okruzima mala i srednja preduzeće nosioci razvoja i to: Borskom, Zaječarskom, Pirotskom, Jablaničkom i Pčinjskom regionu. Kako bih se sveobuhvatnije sagledali prednosti i nedostaci privrede Srbije i kao i elementi koji utiču na regionalni razvoj, posmatrano je i kretanje privrede zemalja EU i njihov način kreiranja privrede, dalje, posmatrano je koliko je lako pokrenuti i baviti se nekim biznisom u zemljama EU, odnosno kako se ekonomije u Evropskoj uniji rangiraju po lakoći pokretanja biiznisa. Stav predstavnika Asocijacije malih i srednjih preduzeća Srbije, je da su porezi previsoki i da bi smanjenje istih omogućilo njihovo uredno plaćanje, što bi povećalo priliv sredstava u budžetu. U svom istraživačkom radu, ekonomista Donohoe P, procenjuje uštedu poreza na dobit preduzeća, u skladu sa poreskim uštedama koje teorija predlaže a nalazi nasuprot upravljanja rizicima pružajue konomski uvid u prevalljivanje izbegavanja poreza.²³³

U posmatranom periodu tokom proteklih godina, uočen je vrhunac reformskih aktivnosti, širom sveta zemlje EU su u privredi sprovele rekordne regulatorne reforme koje poboljšavaju poslovnu klimu. Takođe, uočeno da se poboljšanjem uslova poslovanja sve više pokreću preduzetničke aktivnosti u manje razvijenim opštinama, što je za rezultat imalo smanjenje regionalnih razlika između razvijenih i manje razvijenih opština.

Regionalni razvoj Srbije je usmeren ka razvoju regionalne politike, jer jedino preko regionalne politike može se uticati na smanjenje regionalnih razlika. Jedinstveno evropsko tržište bez efikasne regionalne politike ne može da smanji regionalne razlike, pri tom nezavršeni tranzicioni procesi dodatno su uvećali ekonomsku krizu a samim tim i uvećali unutrašnje regionalne razlike. Zbog toga su veoma značajni aspekti regionalnog razvoja jer

²³³ Donohoe P., The economic effects of financial derivatives on corporate tax avoidance, 2014.

ULOGA PORESKE POLITIKE U REGIONALNOM RAZVOJU

imaju direktan uticaj na razlike između regiona. Istraživanje je pokazalo da su se tokom proteklog perioda razlike između država članica EU smanjile. Međutim, istraživanje je dalje pokazalo da bi reformske mere uticale na smanjenje regionalnih razlika u Srbiji, ali bi se ta smanjenja odvijala u dva pravca, jer bi ekonomski jači regioni postali konkurentniji, spremniji za tržišnu utakmicu, dok nerazvijeni (brdsko planinski), bi zaostali za razvijenijim. Regionalne neravnomernosti Srbije u 2010. Godini ogledale su se u sledećem: Regionalni bruto doomaći proizvod po stanovniku u 2009. godini je iznad republičkog proseka samo u Beogradskom regionu i u korelaciji je sa trendom koncentracije privrednih aktivnosti u dunavsko-savskom pojasu. Tačnije, gradovi Beograd i Novi sad učestvuju sa 53% u broju preduzeća i broju zaposlenih, sa 78% u kapitalu, sa 65% u prihodu, 67% u dobiti i sa 56% u gubitku privrede (nefinansijskog sektora) Srbije.

Tokom proteklih godina koje su bile predmet posmatranja istraživača za potrebe ovog rada, uočeno je da je velikim regionalnim razlikama, značajno doprinela visoka stopa sive ekonomije u Srbiji. Nakon sprovedenih reformi poreskog sistema u Srbiji, proteklih godina značajno je smanjena siva ekonomija, samim tim su smanjene su i regionalne razlike. Politika sprovođenja strukturnih reformi doprinela je stimulaciji privrednika što je uticalo na povećanje BDP i smanjenje regionalnih razlika. Sistem uvođenja stimulatívne poreske politike, i smanjenja dosadašnje represivne politike, rezultirao je pozitivnim pomakom i rastu Srpske privrede, smanjenju nezaposlenosti i povećanju BDP.

Investicije u Srbiji svake godine rastu sve više i više, pa se smatra da će za 2018. i 2019. godinu prelaziti približno 10,5 miliona evra u osnovnim sredstvima i zaposliće se najmanje 750 novih radnika.

Reformske mere poreske politike okrenute su u pravcu stimulanja poreskih obveznika, odnosno početnika u privatnom sektoru. U prilog ovakve poreske politike usvojen je set mera od strane Vlade Republike Srbije u saradnji sa MMF-om, za Reformu poreske politike, koji se upravo odnosi jačanje privatnog sektora. Smanjenje poreza i doprinosa na najniže zarade, ohrabruje početnike za pokretanjem privatnog posla i uvođenjem u legalne tokove poslovanja, što je i doprinelo poboljšanju ekonomske klime u zemlji. Teorijski je poznato, a u praksi i dokazano da ubrzani privredni razvoj izaziva drastičan rast uvoza²³⁴, a samim tim kretanje tržišta u pravcu razvoja. Pa tako, tržišni mehanizam vrši efikasnu selekciju učenika, odnosno diferencijaciju na uspešne koji ostaju u tržišnoj utakmici i neuspešne, koji napuštaju oblast svog delovanja.²³⁵

Pod fiskalnim opterećenjem podrazumeva se upoređenje nacionalnog dohodka sa ukupnim fiskalnim davanjima.²³⁶ A Milojević i M Trklja, koriste termin fiskalni pritisak, pri čemu konstatuju da ima mnogo nedostataka budući da upućuje samo na fiskalitetu (poreze i druge dažbine).²³⁷ Posmatrano po regionima, najproduktivnija preduzeća posluju u gradu Beogradu, Pirotskoj i Južno bačkoj oblasti, u MSPP segmentu iznad prosečnu produktivnost imaju: Grad Beograd, Sremska i Južnobačka oblast. Najniža vrednost ovog pokazatelja je u Zaječarskoj i Pčinjskoj oblasti, odnosno u segmentu MSPP, u Borskoj

²³⁴ Marković I. (2013): „Međunarodna ekonomija”, Ekonomski fakultet, Niš

²³⁵ Stojanović, B. (2008): „Mikroekonomija”, Sven, Niš

²³⁶ Cozmei., „Is It any EU Corporate Income Tax Rate-Revenue Paradox?”, 2014.

²³⁷ Milojević A., Trkulja M.,: „Javne finansije”, Ekonomski fakultet, Beograd, 2000.

oblasti.²³⁸ U nastavku ovog rada uradjena je analiza po oblastima, i po godinama 2013-2017, a na osnovu BDV po zaposlenom kod nefinansijskog sektora i kod MSPP, čiji rezultati su iskazani u tabeli u nastavku:

Tabela 1.

	Нефинансијски сектор				МСПП			
	БДВ по запоуленом у хиљ. EUR		Стопа раста (%)		БДВ по запоуленом у хиљ. EUR		Стопа раста (%)	
	2013	2017	2017/2013	2017/2016	2013	2017	2017/2013	2017/2016
Република Србија	13,3	14,6	20,2	4,4	11,1	12,5	25,8	5,3
Београдска област	16,3	18,4	26,5	3,4	14,8	16,7	28,7	8,4
Западнобачка област	10,0	12,6	9,4	-6,0	9,8	10,9	18,3	-7,5
Јужнобанатска област	10,7	13,5	38,9	-3,8	10,8	10,9	10,4	2,0
Јужнобачка област	19,5	17,4	2,5	4,5	11,8	12,9	23,5	2,6
Севернобанатска област	9,5	12,4	27,4	19,4	10,3	11,1	6,7	0,7
Севернобачка област	10,0	11,1	30,2	3,9	10,1	10,3	2,8	-0,8
Средњобанатска област	9,3	10,8	16,8	2,9	9,7	11,3	19,7	-3,4
Сремска област	11,4	12,6	43,6	10,5	11,8	13,1	29,2	8,0
Златиборска област	10,4	10,8	11,0	0,8	8,2	9,8	37,2	3,5
Колубарска област	9,7	11,1	32,4	3,6	9,6	10,4	20,4	-2,8
Маџванска област	8,4	10,6	38,9	7,6	9,1	10,7	28,7	7,4
Моравичка област	10,1	12,1	33,9	6,1	10,1	11,6	27,9	3,6
Поморавска област	8,7	8,2	-1,6	2,2	7,8	8,4	19,4	-1,6
Расинска област	7,1	9,7	36,1	15,8	7,7	9,2	37,4	11,3
Рашка област	10,0	8,3	-14,7	2,6	7,4	8,4	37,8	4,0
Шумадијска област	12,7	13,2	7,0	-5,1	9,5	11,3	31,1	3,7
Борска област	13,5	12,9	-13,2	23,5	6,4	4,9	-29,2	-33,7
Браничевска област	15,5	10,1	-43,2	0,0	7,4	8,3	12,3	-1,1
Зајечарска област	6,7	7,6	23,5	4,9	7,2	7,3	4,9	8,4
Јабланичка област	7,8	8,5	31,3	5,8	6,9	7,2	16,1	1,1
Нишавска област	9,4	9,9	17,8	8,1	7,3	9,0	42,1	8,1
Пиротска област	11,7	18,2	54,3	10,3	6,9	7,6	15,6	-0,8
Подунавска област	5,1	9,7	63,2	82,6	9,2	10,2	14,6	16,9
Пчињска област	5,5	7,6	47,3	7,3	6,5	8,2	51,9	11,5
Топличка област	7,2	8,2	70,8	2,7	7,4	9,3	25,6	-2,6

Извор: Министарство привреде на основу података РЗС

Највеће ућеће сектор MSPP има у Региону Шумадије и Западне Србије (чини 99,9% предузећа, запоушљава 77,0% радника, остварује 75,0% промета и ствара 72,0% BDV региона), а најмање у Београдском региону (чини 99,8% предузећа, запоушљава 55,9% радника, остварује 62,7% промета и ствара 50,9% BDV региона). Иако имају најмање ућеће у односу на регион, MSPP из Београдског региона (са ућећем од 32,7% у укупном броју MSPP, 33,1% у запоулености, 44,0% у промету и 44,4% у BDV сектора MSPP) доминирају у односу на MSPP из Региона Војводине, Региона Шумадије и Западне Србије и Региона Јужне и Источне Србије.²³⁹

Сектор MSPP са ућећем преко 99,8% доминира у свим областима у броју предузећа. Доминантно ућеће у свим областима сектор MSPP има и код запоушљивања - највеће ућеће сектора MSPP у укупној запоулености је у Рашкој (92,6%), Маџванској (85,4%) и Златиборској области (84,5%), а најмање у запоулености Топличке (47,0%), Београдске (55,9%), и Борске

²³⁸ http://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2019/01/Izvestaj_MSPP_2017.pdf

²³⁹ http://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2019/01/Izvestaj_MSPP_2017.pdf

ULOGA PORESKE POLITIKE U REGIONALNOM RAZVOJU

oblasti (56,6%). Sektor MSPP ima najveći uticaj na formiranje prometa i BDV u većini regionalnih oblasti, osim u Šumadijskoj i Pirotskoj oblasti u kojima dominiraju velika preduzeća u stvaranju prometa i BDV i u Pirotskoj, Borskoj i Južnobačkoj oblasti gde MSPP imaju manje učešće u stvaranju BDV od velikih preduzeća. Tabela 24. Regionalni raspored MSPP u 2017. godini prema regionalnim oblastima (MSPP=100)²⁴⁰

Postoji velika teritorijalna neujednačenost nivoa razvijenosti sektora MSPP u Srbiji sa dominacijom MSPP iz Beogradske oblasti, a posebno u odnosu na MSPP iz Topličke, Pirotske i Zaječarske oblasti koje zajedno čine svega 2,6% ukupnog broja MSPP, zapošljavaju 2,8% radnika, ostvaruju 1,4% prometa i stvaraju 1,8% BDV sektora MSPP

Mere Nacionalnog programa u čijem su razvoju učestvovali članovi NALED-a i Saveza za fer konkurenciju doprinele su smanjenju sive zone sa 21,2% na 15,4% BDP-a među registrovanom privredom 2012-2018²⁴¹.

Takođe, Neto strane direktne investicije u 2015. godini u Srbiji su iznosile 1,8 mlrd evra i bile su 45,6% više nego u 2014. godini. Narodna banka Srbije očekuje dalji rast kako domaćih tako i stranih ulaganja.²⁴² Fiskalni savet Srbije ocenio je da su investicije komponenta BDP koja je svojim rastom od gotovo 10% pokrenula oporavak privredne aktivnosti u 2015. godini²⁴³ Fiskalni parametri u Srbiji su se primetno popravili tokom 2016. i 2017. godine. Poslednji raspoloživi podaci za budžet pokazuju značajno smanjenje deficita konsolidovanog sektora države²⁴⁴

Reformske mere poreske politike okrenute su u pravcu stimulisanja poreskih obveznika, odnosno početnika u privatnom sektoru. U prilog ovakve poreske politike usvojen je set mera od strane Vlade Republike Srbije u saradnji sa MMF-om, za Reformu poreske politike, koji se upravo odnosi jačanje privatnog sektora. Smanjenje poreza i doprinosa na najniže zarade, ohrabruje početnike za pokretanjem privatnog posla i uvođenjem u legalne tokove poslovanja, a sve to sa ciljem smanjenja regionalnih razlika.

U nastavku su prikazane tabele na osnovu podataka o rezultatima RZS, koji pokazuju razvoj MSPP po godinama u periodu od 2012 -2017 godine. Nastavljena je tendencija dominacije sektora MSPP u svim regionima i većini teritorijalnih oblasti Srbije u 2017. godini, iako postoje značajne razlike u razvijenosti sektora MSPP između pojedinih regiona i regionalnih oblasti.

Dijagram br.1 i br.2 Razvoj MSPP po godinama u periodu od 2012 -2017 godine

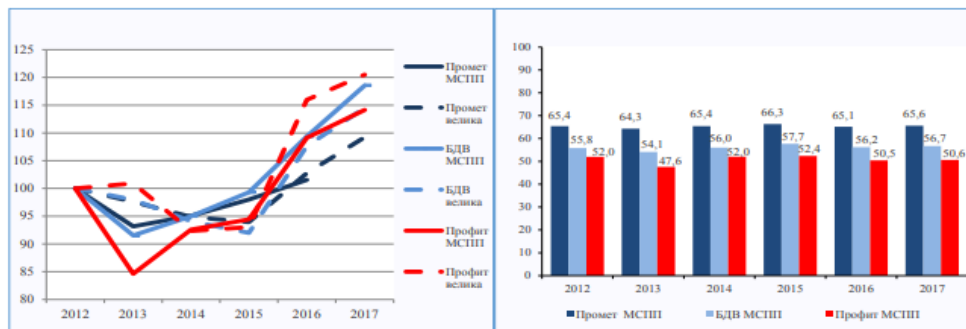
²⁴⁰ http://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2019/01/Izvestaj_MSPP_2017.pdf

²⁴¹ <http://naled.rs/images/preuzmite/Izvestaj-o-radu-i-rezultatima-NALED-a-2017-18.pdf>

²⁴² Ministarstvo finansija: Tekuća makroekonomska kretanja, septembar 2015.g.

²⁴³ Ministarstvo finansija: Bilten javnih finansija, jul 2015, Beograd, Srbija, 2015.g.

²⁴⁴ Agencija za privredne registre, Godišnji bilten finansijskih izveštaja 2015. g

Izvor: Autori na osnovu izveštaja NALED-a

U 2017. usvojeno devet preporuka: ističu se automatska overa zdravstvenih knjižica (uštede 180 mil. din. godišnje), ukidanje pečata, jednostavnija i jeftinija upotreba kvalifikovanih elektronskih sertifikata Najveće pomake napravilo Ministarstvo finansija, na čelu Vujovićem koji je proglašen za Reformatora godine²⁴⁵.

3. REFORMA PORESKOG SISTEMA

Poreski sistem predstavlja glavnu kariku u regionalnom razvoju. Reforma poreskog sistema je proteklih godina značajno uticala na poboljšanje uslova poslovanja poreskih obveznika. Međutim, česte izmene poreskih zakona nisu dale značajne rezultate.

Naime, istraživanje je pokazalo da je poslednja reforma poreskog sistema, sa kompletnim prelaskom na elektronsko poslovanje, značajno uticala na razvoj preduzetništva u nerazvijenim područjima kao i na zapošljavanje novih radnika, na poboljšanju uslova života i smanjenju regionalnih razlika u odnosu na period poslovanja pre pomenute reforme poreskog sistema. U Srbiji su poreska opterećenja niža u odnosu na zapadnoevropske zemlje, međutim, iz godine u godinu porast parafiskalnih nameta i glomazni i usporeni administrativni aparat, doveli su do neravnomernog razvoja i različitih uslova poslovanja, što za posledicu ima veće raslojavanje stanovništva i povećanje regionalnih razlika.

Za potrebe ovog rada, autori su uradili istraživanje u cilju otkrivanja uzroka stvaranja sve većih regionalnih razlika, kao i pronalaženje optimalnog rešenja ka stvaranju jednakih uslova poslovanja i smanjenja regionalnih razlika. U istraživanju su se autori bavili poreskom politikom i njenim uticajem na poslovanje poreskih obveznika, kao faktorom uticaja na smanjenje regionalnih razlika.

U radu se polazi od pretpostavke- hipoteze da : „ *Stimulativna poreska politika u nerazvijenim područjima, utiče na pokretanjem privatnog biznisa, što dovodi do smanjenja regionalnih razlika*“.

²⁴⁵ <http://naled.rs/images/preuzmite/Izvestaj-o-radui-rezultatima-NALED-a-2017-18.pdf>

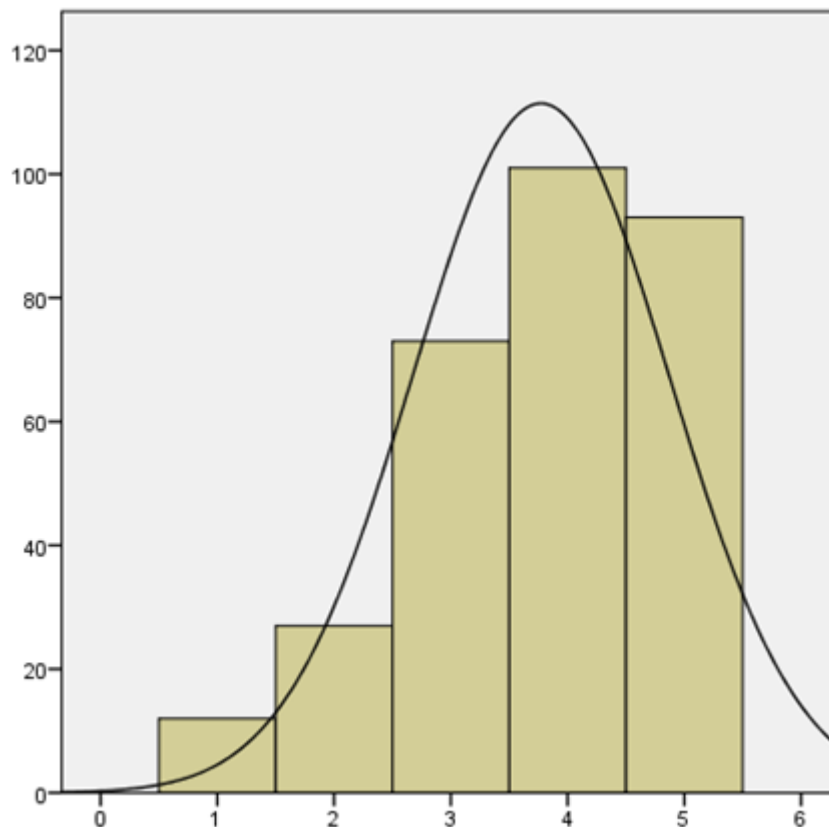
4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Autori su za potrebe ovog rada uradili istraživanje na teritoriji tri grada u Republici Srbiji, i to: Beograd, Novi Sad i Niš. Na teritoriji Beograda ispitan je ukupno 61 ispitanik, dok je na teritoriji Novog Sada ispitano 137 ispitanika, a na teritoriji Niša ukupno je ispitano 108 ispitanika. Ukupan broj ispitanika u anketi bio je 306 od toga 146 muškaraca i 160 žena. Starost ispitanika je u prvom rangu najmladjih bila u rasponu od 18 do 30 godina ukupno 104 ispitanika, zatim u rasponu starosti od 31 do 40 godina ukupno 71 ispitanik, dalje od 41 do 50 godine ukupno 67 ispitanika, zatim od 51 do 60 godina ukupno 54 ispitanika i preko 60 godina ukupno 10 ispitanika. Stručna sprema ispitanika je u najvećem broju srednja stručna sprema ukupno 107, zatim visoku stručnu spremu prvi stepen poseduje ukupno 60 ispitanika, visoku stručnu spremu odnosno akademske studije poseduje 98 ispitanika, a master studije 35 ispitanika i 6 doktora nauka. Od ukupno 306 ispitanika najviše ispitanika radi u privatnoj firmi i to 35,6% ispitanika, potom slede ispitanici koji rade negde drugo i to 33,7% ispitanika, nakon toga slede ispitanici koji rade u prinudnoj naplati i to 11,8% ispitanika, potom slede ispitanici koji radi u komercijalnoj kontroli i to 8,5% ispitanika, a najmanje su zastupljeni nezaposleni i terenska kontrola i to po 5,2% ispitanika. Od ukupnog broja ispitanika najviše su zastupljeni ispitanici koji su zaposleni u društvenom preduzeću i to 27,5% ispitanika, potom slede ispitanici koji su zaposleni u privatnoj firmi i to 19,9% ispitanika, nakon toga slede nezaposleni i to 19% ispitanika, dok je najmanje zastupljeno ispitanika koji rade kao poreski službenici i to 18,6% ispitanika.

Za statistička testiranja ovih podataka, korišćen je softverski program, koji su autori napravili u programskom paketu SPSS. Dobijeni su rezultati koji su veoma upotrebljivi i ukazuju na potrebu za dodatnim analizama verodostojnosti analiziranih podataka.

Na osnovu obrađenih prikupljenih podataka autori dolaze do sledećih rezultata:

Na pitanje: „Kreditni poslovnih banaka za pokretanje privatnog biznisa stimulišu pokretanje privatnog biznisa“ su dobijeni takvi rezultati da je najviše ispitanika izjavilo da se pretežno slažu sa ovom tvrdnjom i to je odgovorilo 33, % , potom slede odgovori da se slažu u potpunosti sa ovom tvrdnjom je odgovorilo 30,4% ispitanika, nakon toga sledi odgovor da se niti slažu niti se ne slažu što je odgovorilo ukupno 23,9 % ispitanika, 8,8 % ispitanika je odgovorilo da se pretežno ne slažu s apostavljenom tvrdnjom , dok je najmanji broj ispitanika odgovorilo 3,9% ispitanika .

Izvor: Istraživanje autora

Kao što se vidi iz dobijenih rezultata ispitanici se slažu da krediti poslovnih banaka za pokretanje privatnog biznisa stimuliraju pokretanje privatnog biznisa.

Dalje u istraživanju, autori su uradili vezano za uticaj stimulatивne politike na smanjenje neformalne ekonomije. Na pitanje: „Stimulativnom politikom se smanjuje neformalna ekonomija smanjenjem visine i broja državnih i lokalnih nameta“ su dobijeni takvi rezultati da je najviše ispitanika odgovorilo da se pretežno slažu sa tvrdnjom i to 34% ispitanika, potom slei odgovor da se niti slažu niti ne slažu sa ovom tvrdnjom što je odgovorilo 37,2% ispitanika, nakon toga sledi odgovor da se slažu u potpunosti sa ovom tvrdnjom što je izjavilo 21,9% ispitanika, 8,2% ispitanika je izjavilo da se pretežno ne slažu sa ovom tvrdnjom, dok je 3,3% ispitanika izjavilo da se nikako ne slažu sa ovom tvrdnjom. Na osnovu dobijenih odgovora može se zaključiti da se ispitanici slažu da se stimulatивnom politikom smanjuje neformalna ekonomija smanjenjem visine i broja državnih i lokalnih nameta.

Na osnovu dobijenih odgovora možemo da zaključimo da se ispitanici slažu da Stimulativnom politikom smanjuje neformalna ekonomija smanjenjem visine i broja državnih i lokalnih nameta. Dobijeni rezultati nam potvrđuju postavljenu hipotezu, a rešenja

ULOGA PORESKE POLITIKE U REGIONALNOM RAZVOJU

efikasnog poreskog sistema nalaze se u preuzimanju najboljih svetskih primera poreskog sistema, gde je primenjena stimulatívna politika, a iz kojih se konkretno potvrđuje da takva politika pridonosi povećanju PDP a samim tim i smanjenju regionalnih razlika.

Rezultati istarživanja pokazuju da su nastavljena pozitivna kretanja pokazatelja efikasnosti poslovanja sektora MSPP i nefinansijskog sektora privrede. U 2017. godini sektor MSPP je povećao efikasnost poslovanja (promet BDV i profitabilnost) u poređenju sa 2016. godinom, ali je rast efikasnosti sporiji u odnosu na prosek nefinansijskog sektora i velikih preduzeća. Promet MSPP je povećan 5,2% (nefinansijskog sektora 4,5%, a velikih preduzeća 3,2%), BDV MSPP je povećan 5,3% (nefinansijskog sektora 4,4%, a velikih preduzeća 3,3%), profit MSPP je povećan 1,5% (nefinansijskog sektora 1,2%, a velikih preduzeća 0,9%). U 2017. godini sektor MSPP dominira u okviru nefinansijskog sektora privrede – ostvaruje 65,6% prometa, stvara 56,7% BDV i generiše 50,6% profita.²⁴⁶

Očekuje se puni efekat reformskih mera, nakon kompletnog prelaska poreskih obveznika na elektronsko poslovanje, čime bi smo imali kompletan uvid u stanje i prilike javnog sektora. Podsticaji od strane države u vidu oslobađanja poreza i doprinosa za novozaposlene radnike, takodje su dale značajne rezultate u smislu pokretanja preduzetnika i zapošljavanje novih radnika. Reformskim merama značajno se uticalo na smanjenje regionalnih razlika. Ranije izražene regionalne i unutarregionalne razlike u stopi nezaposlenosti na primer stanovništva u opštinama Tutin i Lebane je pet puta veća nego u opštinama Ljig i Petrovac; a najveći regionalni disbalans prema broju nezaposlenih je između Grada Beograda i Braničevske oblasti (1:10); na nivou regiona, stanovništvo Južne i Istočne Srbije je skoro tri puta više nezaposleno u odnosu na populaciju u Beogradskom regionu. Neravnomernost životnog standarda po regionima i oblastima Srbije – prema podacima RZS odnos zarada po stanovniku unutar Beogradskog regiona je 18:1, unutar Vojvodine 12:1, između opština regiona Šumadija i Zapadna Srbija 6:1, i u okviru regiona Južna i Istočna Srbija 4:1. Da je nezaposlenost veliki problem i razvijenih i nerazvijenih područja dodatno objašnjavaju odnosi između pojedinih regiona i opština; tačnije, (prema podacima RZS) dok je nezaposlenost 2,5 puta veća u Topličkoj oblasti nego u Beogradu, u grupaciji nerazvijenih opština stopa nezaposlenosti je čak 5 puta veća u Crnoj Travi u odnosu na opštinu Preševo. Na nivou regiona, dva puta više je nezaposlenih na području Južne i Istočne Srbije nego u Beogradskom regionu.

Uzroci neravnomernosti, izraženi preko različitih faktora mogu se svesti na sledeće: niska industrijska proizvodnja, nedovoljni podsticajni mehanizmi, kao i nedovoljna programska sprečenost preduzeća, kadrovska, organizaciona i materijalna spremnost opština, nizak tehnološki nivo, preduzetnička kultura, obrazovni i kvalifikacioni nivo radnika, nedovoljna investiciona aktivnost.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu prethodno navedenog može se zaključiti da je postavljena hipoteza sa početka rada potvrđena i da reformske mere poreske politike stimulišu stanovništvo za pokretanjem privatnog biznisa i legalnim poslovanjem, što dovodi do smanjenja

²⁴⁶ http://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2019/01/Izvestaj_MSPP_2017.pdf

nezaposlenosti i povećanja budžeta, a samim tim i do smanjenja regionalnih razlika. Sa već započetim ekonomskim reformama, Srbija se pozicionirala kao jedna od najznačajnijih investicionih destinacija centralne i istočne Evrope.

Proteklih godina poboljšana je koordinacija institucionalnih mehanizama, integracijom i usklađenošću delova velikog broja institucija i aktera u sprovođenju regionalne politike. Takođe, transformacijom privrednog i socijalnog sistema, regionalni razvoj dobija afirmaciju kroz nova zakonska rešenja i strateška usmerenja. U tom procesu, iskustva tranzicionih, kao i evropskih zemalja u ovoj oblasti, predstavljaju definisanje institucionalnog modela regionalnog razvoja Srbije. Zakon o regionalnom razvoju Republike Srbije kojim su ustanovljeni ključni instrumenti upravljanja regionalnim razvojem – regionalne razvojne agencije i regionalne programske dokumente sve više dobijaju značaj. Operacionalizacija zakonskih rešenja rezultirala je donošenjem seta podzakonskih akata kojima se bliže i konkretnije uređuju institucionalna nadležnost (Uredba o osnivanju Nacionalne agencije za regionalni razvoj; Uredba o strukturi, metodologiji izrade, načinu sprovođenja javne rasprave, kao i načinu i rokovima izlaganja na javni uvid razvojnih dokumenata regionalnog razvoja; Uredba o sadržini, načinu i postupku vođenja registra i podsticanja regionalnog razvoja), statistička regionalizacija (Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica – NSTJ), metodološka rešenja (Uredba o utvrđivanju Metodologije za izračunavanje stepena razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave), razvojni status opština (Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave) i podsticajni mehanizmi (Uredba o uslovima za podsticanje proizvodnje i zapošljavanje u devastiranim područjima; Uredba o uslovima za podsticaj i razvoj preduzeća i preduzetništva u nerazvijenim opštinama; Uredba o uslovima za ulaganje u radno intenzivne grane prerađivačke industrije u nedovoljno razvijenim opštinama; Uredba o uslovima i načinu privlačenja direktnih investicija) i programska usmerenost (Program oživljavanja velikih industrijskih centara od posebnog interesa za Republiku Srbiju). U segmentu institucija koje se bave regionalnim razvojem, zakonskim rešenjima definisani su nosioci regionalne politike – od Narodne skupštine, Vlade Republike Srbije, preko republičkih i pokrajinskih institucija, do regionalnih agencija i jedinica lokalne samouprave. Posebno se ističe uloga i značaj jedinica lokalne samouprave u kontekstu izrade strateških dokumenata i saradnje sa okruženjem, a u cilju rešavanja ne samo lokalnih, već i širih, regionalnih problema. Akcenat se stavlja na razvijanje saradnje između privatnog i javnog sektora i stvaranju zajedničkih ciljeva za prosperitet celog područja.

Strateški prioritet regionalnog razvoja Srbije je nastavak regionalne institucionalne izgradnje i proces implementacije zakonskih rešenja. Proces pridruživanja Evropskoj uniji samo je dodatno potencirao stepen neizgrađenosti institucija, nepostojanje sistema za sprovođenje strateških smernica na svim nivoima upravljanja, pre svega, neuspostavljanje srednjeg, regionalnog nivoa upravljanja regionalnom politikom. Nakon usvajanja Zakona o regionalnom razvoju započet je proces uspostavljanja jedinstvenog sistema upravljanja regionalnim razvojem, koji treba da doprinese promovisanju opštih načela regionalne politike države, usklađenih sa načelima Evropske unije. 4. Podsticanje ravnomernog regionalnog razvoja Finansiranje regionalnog razvoja i mehanizmi podsticanja nedovoljno razvijenih opština odvijaju se putem direktnih i indirektnih mera koji se realizuju preko ministarstava, fondova i drugih nacionalnih i pokrajinskih institucija.

ULOGA PORESKE POLITIKE U REGIONALNOM RAZVOJU

LITERATURA

- Dragiša Mijačić, Decentralizacija regionalizam i regionalni razvoj u Republici Srbiji, Inter Newsletter, 01/12
- D. Popović, Nauka o porezima i poresko pravo, Beograd, 1997
- dr Edvard Jakopin i Ana Perišić, Efekti integracije Srbije u EU na regionalni razvoj, Beograd, FEFA, Beograd oktobar 2009,
- Marković I. (2013): „Međunarodna ekonomija”, Ekonomski fakultet, Niš
- Milojević A., Trkulja M.: „Javne finansije”, Ekonomski fakultet, Beograd, 2000.
- Stojanović, B. (2008): „Mikroekonomija”, Sven, Niš
- Cozmei., „Is It any EU Corporate Income Tax Rate-Revenue Paradox?”, 2014.
- http://www.clds.rs/pdf-s/poreska_reforma.pdf Reforma poreskog sistema, Beograd 2003, str 33.
- Zakon o regionalnom razvoju cl.44. („Sl.glasnik RS”, br. 89/2015)
- Zakono regionalnom razvoju cl.3.st.14 („Sl.glasnik RS”, br. 89/2015)
11 http://www.fefa.edu.rs/files/pdf/studies/16_Regionalni_Razvoj.pdf
- http://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2019/01/Izvestaj_MSPP_2017.pdf
- <http://naled.rs/images/preuzmite/Izvestaj-o-rad-u-i-rezultatima-NALED-a-2017-18.pdf>
- Ministarstvo finansija: Tekuća makroekonomska kretanja, septembar 2015.g.
- Ministarstvo finansija: Bilten javnih finansija, jul 2015, Beograd, Srbija, 2015.g.
- Agencija za privredne registre, Godišnji bilten finansijskih izveštaja 2015. g.

ROLE OF TAX POLICY IN REGIONAL DEVELOPMENT

Abstract: *The issue of regional development, as a prerequisite for the competitiveness of a country, has been a central place in the development of a country's economic development policy for many years. Regional development represents an important area of political interest, as well as economic theory that analyzes facts that could shape the country's ability to create and maintain an environment that creates greater value for businesses and prosperity for its citizens. Foreign policy significantly contributes to the inflow of foreign investment and regional development, as a condition of creating a favorable climate for foreign investors that would contribute to economic and regional development. Strengthening productivity and competitiveness is the basic idea of economic policy, implemented through a stable tax system. This work will seek to analyze tax rates and tax burden on corporate income tax, to observe the advantages and disadvantages of the tax system, and its impact on competitiveness and regional development in Serbia.*

Key words: *regional development, tax policy, competitiveness, economy, tax rates.*

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

Dipl. Pravnik Dijana Stojković²⁴⁷,
Ma Dobrila Sudimac Mratinković²⁴⁸

Rezime: Regionalna politika predstavlja ciljanu, stratešku politiku, koja utiče na privredni rast, poboljšanje kvaliteta života ljudi i ravnomerni regionalni razvoj. Programi prekogranične saradnje kao instrument Evropske Unije doprinose unapređenju društveno-ekonomskih, kulturnih i istorijskih potencijala pograničnih oblasti susednih država.

U ovom radu analiziraćemo regionalne politike zemalja u okruženju (Rumunija, Bugarska, Crna Gora i Hrvatska) i Srbije, značaj (ne)regionalizacije za kreiranje i sprovođenje politike regionalnog razvoja, specifičnosti regionalnog razvoja i primere dobre prakse u ovim zemljama. Takođe, u ovom radu ćemo se osvrnuti i na uticaj programa prekogranične saradnje Srbije sa navedenim zemljama na regionalni razvoj.

Ključne reči: regionalna politika, regionalizacija, regionalni razvoj, primeri dobre prakse, prekogranična saradnja.

Uvod

Regionalna politika predstavlja ciljanu, stratešku politiku, koja utiče na privredni rast, poboljšanje kvaliteta života ljudi i ravnomerni regionalni razvoj.

Regionalna politika jedna je od najstarijih zajedničkih politika Evropske unije i ona predstavlja glavnu investicionu politiku Evropske unije, koja doprinosi stvaranju novih radnih mesta, poboljšanju kvaliteta života građana i povećanju ukupnog ekonomskog razvoja kako država članica, tako i EU u celini. Cilj regionalne politike je da smanji ekonomske i socijalne razlike između država članica pa samim tim ona predstavlja i izraz solidarnosti, s obzirom da se podrška usmerava na manje razvijene regione i države članice EU - sa ciljem da se osnaži ekonomska, socijalna i teritorijalna kohezija Unije. U programskom periodu 2014-2020 identifikovana su dva osnovna cilja kohezije politike: Investicije za rast i radna mesta i Evropska teritorijalna saradnja, koja se realizuje kroz prekograničnu, transnacionalnu i međuregionalnu saradnju.

Programi prekogranične saradnje kao instrument Evropske Unije doprinose unapređenju društveno-ekonomskih, kulturnih i istorijskih potencijala pograničnih oblasti

²⁴⁷ Ministarstvo privrede, Srbija; dijana.stojkovic@privreda.gov.rs

²⁴⁸ Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga, Srbija;
dobrila.sudimac.mratinkovic@centarzarazvoj.org

susednih država. "Programi prekogranične saradnje su instrument Evropske unije za pružanje podrške saradnji institucija u pograničnim oblastima susednih država. Programi predstavljaju finansijsku podršku saradnji pograničnih teritorija susednih država (prekogranična saradnja) ili saradnji delova ili celih država (transnacionalna saradnja) sa ciljem da se unapredi društveno-ekonomski, kulturni i istorijski potencijal tih oblasti. Ovi programi pomažu institucijama u Srbiji da se upoznaju i rade u skladu sa pravilima strukturnih fondova koja važe za zemlje članice EU." (Sa sajta Evropa.gov.rs)

Rad je baziran na proćavanju regionalne politike i regionalnog razvoja u pet zemalja od kojih su tri članice Evropske unije (Rumunija, Bugarska i Hrvatska), a dve kandidati za ćlanstvo (Crna Gora i Srbija) kroz pregled zakonodavnog, strateškog i institucionalnog okvira, kao i na proućavanju dosadašnjh rezultata programa prekogranićne saradnje ovih zemalja i Srbije i njihovog uticaja na regionalni razvoj.

1. Analiza regionalne politike zemalja u okruženju

Osnovna ideja Evropske unije je da se u okviru njenih granica obezbedi što ravnomerniji razvoj svake od država kao zasebnog regiona i da se kroz princip solidarnosti posebna pažnja usmeri na manje razvijene regione.

Ovaj makro model predstavlja osnovu gde bi, uz uvaćavanje svih specifićnosti država ćlanica (ekonomskih, socijalnih, kulturoloških i drugih) i prioriteta, svaka država regulisala pitanje regionalne politike i regionalnog razvoja. Cilj je i da se kroz sprovođenje regionalne politike obezbedi razvoj sistema dobrog upravljanja na svim nivoima, razvoj lokalne samouprave, mećuopštinske, regionalne, prekogranićne i svih drugih oblika saradnje i postigne što veća kohezija u okviru EU.

1.1 Pravni, strateški i institucionalni okvir regionalne politike i regionalnog razvoja

Suština regionalnog razvoja svake zemlje moće se sagledati kroz ciljeve, prioritete i naćela, kao i kroz prizmu strateškog, pravnog i institucionalnog okvira u ovoj oblasti. Sve proućavane zemlje ćlanice Evropske unije kao i zemlje kandidati imaju zakone kojima je regulisana oblast regionalnog razvoja i otređena strateška dokumenta. Tendencija svake države je da se kroz nacionalnu regulativu izvrši usklađivanje i dostizanje i nacionalnih i strateških ciljeva Evropa 2020.

1.1.1 Rumunija

Ciljevi regionalne politike Rumunije definisani Zakonom o regionalnom razvoju su: smanjenje regionalnih razlika uz prućanje pomoći manje razvijenim regionima sa tendencijom zaustavljanja regionalnih dispariteta, koordinacija sektorskih politika regionalnog i lokalnog nivoa u cilju ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja, kao i podsticanje meuregionalne, prekogranićne i meunarodne saradnje i ukljućivanje regiona u evropske institucije. Ovi ciljevi treba da se ostvare kroz programe i projekte koji se finansiraju iz Nacionalnog fonda za regionalni razvoj, ali i iz Regionalnog razvojnog fonda i drugih izvora.

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

Načela politike regionalnog razvoja bazirana su na: supsidijarnosti, decentralizaciji i partnerstvu.

Nacionalni plan razvoja i Strategija regionalnog razvoja Rumunije su osnovna razvojna dokumenta na nacionalnom nivou. Nacionalni plan razvoja u suštini predstavlja krovni dokument razvoja države kao celine, dok se Strategijom regionalnog razvoja definišu dugoročni ciljevi i prioritete u oblasti regionalnog razvoja i načini njihovog ostvarivanja.

Osim ovih dokumenata tu su i strategije razvoja regiona kojima su definisani ciljevi i prioritete razvoja regiona i načini njihovog ostvarivanja, kao i dokumenta na nižim nivoima.

Ministarstvo zaduženo za regionalni razvoj i resorna ministarstva predstavljaju osnovne subjekte zadužene za kreiranje i koordinaciju sprovođenja regionalne politike i regionalnog razvoja na nacionalnom nivou.

Pored toga u svakom od statističkih regiona osniva se po jedna regionalna razvojna agencija koja je nevladina i neprofitna organizacija, a u svakoj od oblasti postoji po jedna kancelarija ovih agencija osim u sedištu same agencije. Regionalne razvojne agencije predstavljaju okosnicu sprovođenja politike regionalnog razvoja i pored implementacije regionalnih programa i projekata sprovode nacionalne programe i projekte koji imaju regionalni karakter. Regionalna razvojna agencija dobija i posebne podatke od filijale Nacionalnog zavoda za statistiku koji se odnose na određeni region u cilju praćenja efekata sprovođenja regionalne politike i regionalnog razvoja.

Kao posebno telo na nacionalnom nivou čija je osnovna uloga davanje generalnih smernica u definisanju i praćenju politike regionalnog razvoja, davanje saglasnosti na strategije i programe, predlaganje i podnošenje Vladi na usvajanje projekata koji bi se finansirali iz Nacionalnog fonda za regionalni razvoj osniva se Nacionalno veće za regionalni razvoj. Nacionalnim većem rukovodi ministar nadležan za oblast regionalnog razvoja, a čine ga pored predstavnika resornih ministarstava i predstavnici regionalnih razvojnih veća.

Regionalna razvojna veća se formiraju na principu partnerstva i čine ih predstavnici oblasnih razvojnih veća, javnog i privatnog sektora. Njihova uloga je da analiziraju i usvajaju regionalne razvojne strategije, da zajedno sa posebnim regionalnim telima učestvuju u izboru nacionalnih projekata od regionalnog značaja i predlažu Nacionalnom veću za regionalni razvoj iznos sredstava potrebnih za njihovo finansiranje, učestvuju u izboru projekata koji se finansiraju iz Regionalnog razvojnog fonda, daju saglasnost na statut regionalnih razvojnih agencija, njihove statusne i druge promene i obavljaju i druge poslove.

Na nižim nivoima formiraju se oblasna i lokalna veća u oblasti regionalnog razvoja.

1.1.2 Bugarska

Državna politika regionalnog razvoja Bugarske usmerena je na: strateško planiranje, programiranje i alokaciju resursa, udruživanje sredstava iz različitih izvora finansiranja, međusektorsku saradnju i koordinaciju saradnje na međunarodnom, nacionalnom i regionalnom nivou uz primenu principa partnerstva, javnosti i transparentnosti. Zakonom o regionalnom razvoju definisana je i oblast prostornog planiranja na nacionalnom, regionalnom i nivou okruga. Predviđena je usklađenost dokumenata u oblasti regionalnog razvoja i prostornog planiranja, ali uskladenost sektorskih politika sa ovim dokumentima.

Ciljevi regionalne politike Bugarske su smanjenje regionalnih razlika u ekonomskom, socijalnom i teritorijalnom smislu, obezbeđivanje uslova za ekonomski rast i zapošljavanje i razvoj teritorijalne saradnje.

U oblasti prostornog planiranja želi se postići razvoj policentrične mreže, urbana rehabilitacija i razvoj gradova, povezivanje javnog i privatnog sektora, održivi ekološki razvoj i zaštita kulturnih dobara, kao i stvaranje preduslova za razvoj nedovoljno razvijenih područja, povećanje investicija, konkurentnosti i inovativnosti, teritorijalna integracija prekograničnih i transnacionalnog područja i smanjenje rizika od ekoloških i drugih katastrofa.

Strateška dokumenta u oblasti regionalnog razvoja su: Nacionalna strategija regionalnog razvoja, planovi regionalnog razvoja, razvojne strategije upravnih okruga, razvojni planovi lokalnih samouprava i integrisani planovi urbane obnove i razvoja. Ovim dokumentima definišu se postojeći socio-ekonomsko stanje, potrebe i pravci delovanja u cilju smanjenja regionalnih razlika i podizanja regionalne konkurentnosti.

Nacionalnom strategijom regionalnog razvoja na bazi analize socio-ekonomskog stanja, definišu se dugoročni ciljevi i prioriteti regionalnog razvoja, načini dostizanja istih, uputstvo za pripremu planova regionalnog razvoja, uputstvo za podršku razvoja gradova, kao i akcioni plan za sprovođenje strategije.

Planovima regionalnog razvoja se definišu srednjoročni ciljevi i prioriteti. Poseban akcenat se stavlja na: velike projekte od izuzetnog regionalnog značaja, mere usmerene na urbanu rehabilitaciju, mere usmerene na klimatske promene i slično.

U oblasti prostornog planiranja strateški dokumenti su Nacionalni koncept prostornog planiranja i regionalne šeme na nivou NUTS 2 i NUTS 3. Ovi dokumenti se donose za period do 15 godina, osim za oblast infrastrukture koja se planira za period od 30 godina.

Nacionalni koncept prostornog planiranja definiše razvoj cele teritorije. Usaglašava se i sa dokumentima drugih država u ovoj oblasti. Sektorske politike u oblasti transporta, životne sredine, energetike, privrede, zdravlja, obrazovanja, socijalne zaštite, turizma i druge treba da budu usklađene i sa Nacionalnim konceptom prostornog planiranja.

Glavnu ulogu u oblasti regionalnog razvoja ima ministarstvo zaduženo za regionalni razvoj i javne radove, ali su tu i druga resorna ministarstva (finansija, privrede, energetike, transporta, turizma, rada i socijalne politike, životne sredine i voda i dr.). Pripremu Nacionalne strategije regionalnog razvoja, planova regionalnog razvoja, Nacionalnog koncepta prostornog planiranja i regionalnih šema na nivou NUTS 2 vrši posebna državna agencija koja je pod ingerencijom ministarstva zaduženog za regionalni razvoj, a na predlog ovog ministarstva Savet ministara usvaja ova dokumenta.

Savet ministara prati i postojeće stanje i utvrđuje i smernice regionalnog razvoja,

Na nivou statističkih regiona formiraju se Regionalni razvojni saveti koje čine: predstavnici relevantnih ministarstava, predstavnici lokalnih samouprava uključenih u određeni region, a u zavisnosti od broja stanovnika, predstavnici udruženja poslodavaca i zaposlenih. Za potrebe koordinacije i implementacije regionalnih programa i projekata

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

finansiranih iz EU formiraju se regionalni odbori za praćenje programa i projekata. Regionalni odbori za praćenje mogu da se formiraju i u oblasti infrastrukture, konkurentnosti, životne sredine, razvoja ljudskih resursa i predstavljaju podršku regionalnim razvojnim savetima.

Pored toga postoje i okružni i lokalni razvojni saveti koji imaju ingerencije u kreiranju i sprovođenju politike regionalnog razvoja na ovim nivoima.

1.1.3 Hrvatska

Cilj regionalnog razvoja Hrvatske je održivi društveno-ekonomski razvoj uz jačanje konkurentnosti (posebno nerazvijenih, ali i pograničnih/pomorskih područja) i maksimalno korišćenje sopstvenih potencijala.

Iz cilja proizilaze i načela koja se odnose na solidarnost, partnerstvo, uzajamnu saradnju, strateško planiranje, udruživanje finansijskih sredstava iz različitih izvora, održivost, ali i autonomiju lokalne i regionalne samouprave.

Strateški okvir politike regionalnog razvoja u Hrvatskoj baziran je na Strategiji regionalnog razvoja Hrvatske, županijskim strategijama odnosno strategiji grada Zagreba i strategijama razvoja urbanog područja. Svi ovi dokumenti su planski dokumenti i donose se na period od sedam godina u skladu sa višegodišnjim planskim okvirom kohezivne politike Evropske unije. Polaznu osnovu za izradu planskih dokumenata u oblasti regionalnog razvoja čine nacionalni razvojni dokumenti i prostorni planovi.

Strategijom regionalnog razvoja Hrvatske se definišu ciljevi i prioriteti, načini njihovog postizanja, područja sa posebnim potrebama, kao i subjekti uključeni u sprovođenje ove strategije kroz višegodišnje programe usmerene na podsticanje regionalnog razvoja. Strategiju donosi Sabor na predlog Vlade, a priprema je ministarstvo zaduženo za regionalni razvoj.

Županijskim strategijama se definišu ciljevi i prioriteti razvoja sa posebnim akcentom na: velike gradove i sedišta županija, ali i na nedovoljno razvijena područja. Donosi je jedinica područne (regionalne samouprave) primenom principa partnerstva, a uz saglasnost partnerskog veća sa područja županije. Dve ili više jedinica lokalne samouprave sa područja različitih županija mogu da donesu zajedničku razvojnu strategiju primenom principa partnerstva, ali je tu potreban i prethodna saglasnost partnerskih veća obe županije. Tada se ne donosi pojedinačna županijska strategija. Posebna strategija donosi se za grad Zagreb.

Zakonodavstvom Hrvatske predviđena je mogućnost zaključivanja razvojnih sporazuma između ministarstva zaduženog za regionalni razvoj i najmanje tri jedinice područne samouprave u cilju uskladjivanja politike regionalnog razvoja na različitim nivoima. Ovom sporazumu mogu se pridružiti i drugi subjekti čije delovanje može da ima uticaja na regionalni razvoj.

Radi boljeg planiranja usklađivanja i sprovođenja regionalne politike kao strateški dokumenti predviđene su i urbane strategije usmerene na urbani razvoj. Urbana područja su definisana kao: urbane aglomeracije (Zagreb, Rijeka, Pula, Osijek), veća urbana područja (preko 35.000 stanovnika i manja urbana područja (između 10.000 i 35.000 stanovnika). Nosilac izrade ovih strategija je centar urbanog područja.

U toku je proces pripreme Nacionalne razvojne strategije do 2030. godine koja bi predstavljala krovni dokument razvoja Hrvatske kojim se utvrđuju smerovi razvoja i strateški ciljevi u narednom programskom periodu, a koji bi bili detaljno razradjeni u kratkoročnim i srednjoročnim nacionalnim planovima i planovima razvoja jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave).

Glavnu nadležnost u oblasti regionalnog razvoja u Hrvatskoj ima Ministarstvo za regionalni razvoj i fondove Evropske unije. U okviru njegove strukture nalaze se i Uprava za regionalni razvoj (koja učestvuje u: pripremi i predlaganju politike regionalnog razvoja, praćenju sprovođenja ove i drugih javnih politika koje utiču na regionalni razvoj, programima prekogranične saradnje i drugim programima), Uprava za otoke (koja je usmerena na: politiku održivog razvoja otoka, planiranje, programiranje, finansiranje i usmeravanje razvoja otoka, korišćenje bilateralnih mogućnosti za otoke) i Uprava za posebna područja (koja je usmerena na: sprovođenje politike regionalnog razvoja sprovođenjem programa i mera usmerenih na razvoj ovih područja).

U kreiranju politike regionalnog razvoja učestvuju i druga ministarstva (životne sredine, infrastrukture, privrede, poljoprivrede i dr.).

Pored resornog ministarstva u implementaciji regionalne politike značajnu ulogu ima Agencija za regionalni razvoj Hrvatske.

Za potrebe praćenja i koordiniranja politike regionalnog razvoja formira se Veće za regionalni razvoj koje čine predstavnici resornih ministarstava, lokalne samouprave, regionalnih koordinatora, član Odbora za regionalni razvoj, predstavnici naučne i stručne zajednice.

Na nivou županija osnivaju se partnerska veća, a na nivou lokalne samouprave lokalna veća.

1.1.4 Crna Gora

Ciljevi regionalnog razvoja u Crnoj Gori koji doprinose obezbeđenju društveno-ekonomskog razvoja su: ravnomerni razvoj jedinica lokalne samouprave kroz usklađivanje prioriteta uz primenu bottom up sistema, ubrzani razvoj manje razvijenih jedinica lokalne samouprave uz povećanje njihovih razvojnih potencijala i otklanjanje uzroka koji sprečavaju razvoj i zaštitu životne sredine i razvoj komunalne infrastrukture.

Načela na kojima je bazirana ova politika su: održivost, solidarnost kroz pomoć manje razvijenim područjima, jednake mogućnosti za razvoj potencijala svake sredine, partnerstvo, strateško planiranje, udruživanje različitih izvora sredstava, sprovođenje, praćenje i vrednovanje politike regionalnog razvoja, javnost u objavljivanju razvojnih dokumenata naročito onih koji se odnose na stepen razvijenosti.

Strateški okvir regionalne politike u Crnoj Gori zasnovan je na donošenju tri vrste dokumenata I to: Strategije regionalnog razvoja Crne Gore, regionalnih razvojnih strategija i strateških planova jedinica lokalne samouprave. Strateška dokumenta donose se na period od sedam godina.

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

Strategija definiše ciljeve, prioritete, mere i aktivnosti politike regionalnog razvoja kojima se želi postići povećanje konkurentnosti i smanjenje regionalnih razlika. Donosi je Vlada na predlog nadležnog ministarstva.

Regionalnom strategijom utvđuje se postojeće stanje u regionima, definišu ciljevi, prioriteti, mere i aktivnosti koje su pre svega usmerene na specifičnosti regiona, ali su istovremeno uskladjene i sa nacionalnom strategijom. Donosi je Vlada, a u pripremi učestvuju Regionalna razvojna agencija i jedinice lokalne samouprave sa područja tog regiona.

Strateške planove donose jedinice lokalne samouprave u skladu sa metodologijom ministarstva zaduženog za regionalni razvoj i pribavljenim mišljenjem ovog ministarstva o usaglašenosti planova sa dokumentima višeg nivoa.

U sprovođenju politike regionalnog razvoja pored Ministarstva ekonomije učestvuju i druga ministarstva (finansija, uređenja prostora i zaštite životne sredine, turizma, saobraćaja, telekomunikacija, pomorstva i dr.) agencije, Investiciono-razvojni fond Crne Gore, Agencija za promociju stranih investicija, Zavod za zapošljavanje Crne Gore i drugi organi i organizacije koje sprovode mere i aktivnosti od značaja za regionalni razvoj. Planovi i programi ovih institucija koji su usmereni na regionalni razvoj moraju da budu usaglašeni sa Strategijom regionalnog razvoja Crne Gore.

U cilju praćenja i unapređenja regionalnog razvoja Vlada osniva i Partnerske savete za regionalni razvoj. Članovi saveta se imenuju iz reda predstavnika organa državne uprave, jedinica lokalne samouprave, univerziteta, udruženja poslodavaca, nevladinih organizacija u oblasti zaštite životne sredine i organizacija koje obavljaju poslove kojima se podstiče regionalni razvoj.

Zadaci ovih saveta su da prate stanje u oblasti regionalnog razvoja, daju mišljenja na nacrt Strategije, preporuke za utvrđivanje prioriteta u realizaciji razvojnih projekata, prate efekte politike regionalnog razvoja i dr.

1.1.5 Srbija

Prema Zakonu o regionalnom razvoju Srbije ciljevi podsticanja regionalnog razvoja su: društveno-ekonomski razvoj, smanjenje regionalnih i unutarregionalnih razlika, smanjenje negativnih demografskih kretanja, razvoj ekonomije bazirane na znanju i naučno-tehničkim dostignućima, razvoj konkurentnosti, uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira za planiranje i sprovođenje regionalne politike uz uspostavljanje saradnje na svim nivoima.

Načela koja su značajana za ovu politiku su: celovitost, sinhronizacija, solidarnost, partnerstvo, planiranje, supsidijarnost, javnost, kontrola, efikasnost i efektivnost, koncentracija, ravnomernost, održivost, racionalnost, usklađenost sa propisima Evropske unije.

Strateški okvir predviđen za kreiranje i sprovođenje politike regionalnog razvoja čine: Nacionalni plan regionalnog razvoja, regionalne razvojne strategije i programi razvoja regiona. Nacionalni plan je dokument koji se donosi za period od 10 godina, čiju pripremu

koordinira ministarstvo zaduženo za regionalni razvoj, a koji donosi Narodna skupština na predlog Vlade i uz prethodno pribavljeno mišljenje Nacionalnog saveta za regionalni razvoj.

Regionalne razvojne strategije donose se za period od 5 godina. Zbog asimetričnosti statističkih regiona predviđeno je da za Region Vojvodine i Beogradski region (gde postoji administrativna vlast) regionalne strategije donesu organi u ovim regionima, dok za preostale regione uz primenu principa partnerstva strategije donosi Vlada. Predviđeno je i da svaka regionalna razvojna strategija ima prethodno mišljenje regionalnih razvojnih saveta i Nacionalnog saveta za regionalni razvoj.

Programi finansiranja regiona predstavljaju razvojne dokumente koje sadrže godišnje preglede projekata za svaki region i sredstva za njihovu realizaciju.

Veliki broj subjekata regionalnog razvoja je potrebno povezati kako bi se uspostavila struktura na svim nivoima. Pored nadležnog ministarstva i resornih ministarstava, značajnu ulogu u kreiranju i sprovođenju politike regionalnog razvoja imala je i Nacionalna agencija za regionalni razvoj, a sada Razvojna agencija Srbije, Fond za razvoj, Nacionalna služba za zapošljavanje, Agencija za privredne registre, regionalne razvojne agencije i drugi.

Kao i u zemljama u okruženju i u Srbiji je predviđeno postojanje Nacionalnog saveta za regionalni razvoj i regionalnih razvojnih saveta koji razmatraju krucijalna pitanja i daju saglasnost na strateška dokumenta, daju sugestije i smernice za kreiranje i sprovođenje politike regionalnog razvoja.

Nacionalni savet za regionalni razvoj čine ministri odredjenih ministarstava, kao i predstavnici regiona, agencija, Stalne konferencije gradova i opština i Nacionalni IPA koordinator, dok regionalni razvojni saveti u svom sastavu imaju predstavnika ministarstva zaduženog za regionalni razvoj, a većinu članova čine predstavnici lokalnih samouprava, kao i predstavnici javnog i privatnog sektora uz poštovanje principa partnerstva.

2. Značaj (ne)regionalizacije za kreiranje i sprovođenje politike regionalnog razvoja

Regionalizacija predstavlja proces uspostavljanja regija unutar jedne države koje mogu da budu administrativno-teritorijalne celine, ali mogu da postoje i drugi kriterijumi na osnovu kojih se ovaj proces sprovodi. Pitanje regionalizacije je istovremeno i osetljivo pitanje i spada u domen unutrašnjeg uređenja svake države.

U cilju jednoobraznosti Evropska agencija za statistiku EUROSTAT utvrdila je osnovne kriterijume na osnovu kojih bi svaka država članica trebala da odredi statističke (razvojne) regione na svom području.

Osnovni kriterijum NUTS klasifikacije je broj stanovnika tako da NUTS 1 statistički region obuhvata od 3.000.000 - 7.000.000 stanovnika, NUTS 2 od 800.000 do 3.000.000 stanovnika i NUTS 3 od 150.000 do 800.000 stanovnika. Statistički podaci mogu da se prikupljaju i na nižim nivoima. S obzirom da su veličine država i broj stanovnika različiti ovakva podela više ima za cilj da se prate unutrašnji dispariteti i razvoj unutar države, a onda posredno razvoj svake države kao zasebnog regiona.

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

Razvojni regioni predstavljaju okvir za elaboraciju, implementaciju i praćenje politike regionalnog razvoja kroz prikupljanje određenih statističkih podataka definisanih od strane EUROSTAT-a.

Na koji način će, uz poštovanje ovog osnovnog principa, urediti svoje regione unutrašnje je pitanje svake od država članica. U uslovima gde se statistički regioni poklapaju sa administrativnim regionima postoji mogućnost bolje sinhronizacije i podele nadležnosti aktera u kreiranju i sprovođenju politike regionalnog razvoja.

2.1 Rumunija

U skladu sa NUTS klasifikacijom u Rumuniji na nivou NUTS 1 postoje 4 statistička regiona i to Makroregion 1 u koji spadaju: Severozapadni i Centralni region, Makroregion 2 u koji spadaju: Severoistočni i Jugoistočni region, Makroregion 3 u koji spadaju: Južna Muntenia i Bukurešt-Ilfov i Makroregion 4 u koji spadaju: Jugozapadna Oltenia i Zapadni region.

Na nivou NUTS 2 postoji 8 statističkih regiona koji nisu administrativno- teritorijalne jedinice i nemaju pravni subjektivitet. To su Severozapadni, Centralni, Severoistočni, Jugoistočni, Južna Muntenia, Bukurešt-Ilfov, Jugozapadna Oltenia i Zapadni region. Oni predstavljaju okvir za pripremu, sprovođenje i praćenje regionalne politike i prikupljanje posebnih podataka predviđenih aktom EUROSTATA.

Na nivou NUTS 3 predviđeno je postojanje 42 regiona.

Regioni, okruzi i jedinice lokalne samouprave različitih oblasti mogu da ostvare saradnju radi postizanja zajedničkih interesa.

2.2 Bugarska

Na nivou NUTS 1 postoje 2 regiona u Bugarskoj i to: Severna i Jugo-istočna Bugarska koja uključuje: Severo-zapadni, Severo-istočni i Jugo-istočni region i Jugo-zapadna i Jugo-centralna Bugarska koja uključuje: Jugo-zapadni i Jugo-centralni region.

Na nivou NUTS 2 postoji 6 statističkih regiona i to: Severo-zapadni, Severo-istočni i Severo-centralni, Jugo-zapadni, Jugo-istočni i Jugo-centralni region.

Na nivou NUTS 3 uspostavljeni su administrativno- teritorijalni regioni koji odgovaraju okruzima i ima ih 28. Na ovom nivou mogu da budu uspostavljeni selektivni regioni kojima bi se pružala posebna podrška i to su oni delovi sa nepovoljnim socijalnim, ekonomskim, demografskim i geografskim parametrima. Ova područja su definisana oblasnim razvojnim strategijama i tendencija je da se na određene gradove, odnosno više povezanih gradova koji nisu dovoljno razvijeni usmere namenski sredstva kako bi se pomoglo u razvoju i istovremeno smanjile regionalne razlike.

2.3 Hrvatska

Na nivou NUTS 1 cela Hrvatska predstavlja statistički region.

Na nivou NUTS 2 predviđeno je postojanje 2 statistička regiona I to Jadranska Hrvatska koja obuhvata pribobalne i otočne županije i Kontinentalna Hrvatska koja obuhvata ostali deo.

Na nivou NUTS 3 postoji 21 županija.

Kako neki delovi nisu međusobno dobro uvezani u toku je priprema za izmenu NUTS klasifikacije i podela Hrvatske na 4 statistička NUTS 2 regiona.

2.4 Crna Gora

Zakonom o regionalnom razvoju Crne gore definisano je postojanje tri regiona i to: Primorski region, Središnji region i Severni region. Svaki od navedenih regiona sačinjavaju određene jedinice lokalne samouprave.

Inače u skladu sa NUTS klasifikacijom cela Crna Gora bi bila tretirana kao jedan statistički region i na nivou NUTS 1 i NUTS 2 i NUTS 3.

2.5 Srbija

Srbija kao zemlja kandidat, kao ni Crna Gora, nemaju obavezu utvrđivanja NUTS klasifikacije na način kako je to obavezujuće u državama članicama EU. Međutim, u cilju pripreme, izvršena je podela na statističke regione. Uredbom o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica predviđeno je grupisanje prema kriterijumima i opšte utvđenim standardima EU I to pre svega prema: broju stanovnika, geopolitičkoj poziciji, prirodnim potencijalima, teritorijalnoj organizaciji I kulturno-istorijskom nasleđu. Na nivou NSTJ 1 definisana su 2 statistička regiona I to: Srbija sever i Srbija jug na nivou NSTJ 2 postoji 5 statističkih regiona I to: Region Vojvodine, Beogradski region, Region Šumadije I Zapadne Srbije, Region Južne I Istočne Srbije I Region Kosova i Metohije. Na nivou NSTJ 3 postojeće teritorije upravnih okruga kojih ima 29 su definisane i kao oblasti.

U uslovima gde je izvršena podela za statističke potrebe, a gde nema administrativne vlasti na neki način je bitno pravilno planirati i definisati granice statističkih regiona vodeći računa o svim osobenostima područja koja pripadaju određenom statističkom regionu. Potrebno je voditi računa o komplementarnosti, mogućnostima što bolje saradnje i ostvarivanju što boljih rezultata. Na osnovu podataka i pokazatelja koji se prate na nivou statističkih regiona utvrđuje se da li je došlo do napretka, šta treba korigovati i na koji način dalje planirati razvoj.

3. Specifičnosti regionalnog razvoja I primeri dobre prakse

Iz prethodnog programskog periodu (2007-2013) postoje zvanični podaci koji se odnose na ulaganja EU u Rumuniju i Bugarsku, dok će u narednom periodu biti izvesno merljiva i ulaganja u Hrvatsku kao kasnije pridruženu članicu.

Osnovni prioriteti kohezivne politike Rumunije bili su:

- Poboljšanje transportne infrastrukture (5,3 milijardi evra);
- Dugoročna konkurentnost preko investiranja u R&D (2,6 milijardi evra);

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

- Podrška sektoru malih i srednjih preduzeća (570 miliona evra);
- Razvoj moderne širokopojasne mreže e-uprave (445 miliona evra);
- Mere zapošljavanja (940 miliona evra);
- Investicije u obrazovanje i trening (1,2 milijarde evra);
- Investicije u poboljšanje životne sredine (8,6 milijardi evra);
- Mere ublažavanja klimatskih promena, energetska efikasnost i obnovljiva energija (2,8 milijardi evra);

Pored ulaganja u infrastrukturu, životnu sredinu i energetiku može se primetiti da su velika sredstva usmerena i na jačanje administrativnih kapaciteta što je veoma važna osnova za adekvatno sprovođenje politike regionalnog razvoja.

Osnovni prioriteti kohezivne politike u Bugarskoj bili su:

- Poboljšanje transportne infrastrukture i pristupačnosti (2 milijarde evra);
- Investiranje u R&D i inovativnost (850 miliona evra);
- Podrška biznisu (320 miliona evra);
- Razvoj moderne širokopojasne mreže e uprave (67 miliona evra);
- Mere zapošljavanja (370 miliona evra);
- Podrška zaštiti životne sredine, prevenciji rizika i energetske projekata (2,8 milijardi evra).

Programska perspektiva 2014-2020 bazirana je na osnovnim ciljevima strategije Evropa 2020 i na Evropskom strukturnom i investicionom fondu (ESI) koji pokriva pet fondova koje su u direktnoj vezi sa regionalnim razvojem (Evropski fond za regionalni razvoj, Evropski socijalni fond, Evropski kohezivni fond, Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj i Evropski fond za pomorstvo i ribarstvo). U odnosu na prethodni programski period uprošćena je i objedinjena je procedura za svih pet fondova, ali postoji i posebna regulativa koja se odnosi na svaki od fondova). Time se olakšava sam proces apliciranja i dobijanja sredstava. Ukupna sredstva predviđena za kohezivnu politiku u ovoj programskoj perspektivi iznose 320 biliona evra, a u okviru kvota predviđenih za svaku državu bitno je pravilno isplanirati i pripremiti prioritetne projekte.

Treba napomenuti da je propisima, koji se odnose na regionalni razvoj, pojedinih zemalja članica definisano i pitanje urbanog razvoja što upućuje i na prostornu dimenziju u ovoj oblasti i predstavlja dobro rešenje zbog neophodne usaglašenosti dokumenata na svim nivoima, boljeg planiranja i koordinacije. Pored toga na jedan sveobuhvatniji način predviđeno je dosta različitih mera čiji je krajnji cilj regionalni razvoj.

Primer pozitivne prakse je i što se nacionalnim propisima daju smernice za pripremu dokumenata na nižim nivoima i što se mnogi strateški dokumenti poklapaju sa programskom perspektivom EU. Time se u startu obezbeđuje sinhronizacija i istovremeno usklađivanje ciljeva i prioriteta.

Definisanjem sektorskih politika prepoznaje se regionalni aspekt, pored čega je dobro i to što se na primeru većine zemalja vodi računa o specifičnostima određenih

područja kao što su otoci u Hrvatskoj, primorska oblast u Crnoj Gori, odnosno u svim analiziranim državama specifična područja kojima je pomoć neophodna.

Iako je teško očekivati da će sva ta namenska ulaganja dovesti do podjednakog podizanja regionalne konkurentnosti i regionalnog razvoja, bitno je da se spreči dalje raslojavanje, demografsko praznjenje i povećanje regionalnih razlika.

4. Uticaj programa prekogranične saradnje Srbije sa navedenim zemljama na regionalni razvoj

Regionalni razvoj je dugoročni i sveobuhvatni proces unapređenja održivog ekonomskog i društvenog razvoja regiona i jedinica lokalne samouprave, uz uvažavanje njihovih specifičnosti. Kako bi se ciljevi regionalnog razvoja mogli da ostvare potrebni su instrumenti podsticaja, a jedan od instrumenata podsticaja regionalnog razvoja jeste i prekogranična saradnja.

Prekogranična saradnja ima ciljeve koje je utvrdila EU i to jesu opšti ciljevi ali zemlje partneri, u međusobnom dogovoru, kroz svoje višegodišnje planske dokumente/operativne programe imaju mogućnost da definišu svoje prioritete i ispoštuju svoje specifičnosti odnosno potrebe teritorija u prekograničnoj teritoriji.

Doprinos susedskih programa regionalnom razvoju, možemo posmatrati iz dva ugla.

Jedan od doprinosa prekogranične saradnje je i jačanje institucionalne infrastrukture odnosno subjekata regionalnog razvoja. Učešće subjekata regionalnog razvoja u susedskim programima značajno doprinosi da se oni upoznaju sa evropskim institucijama i zakonima kao i njihovom primenom u praksi. Takođe, ne mali doprinos susedskih programa regionalnom razvoju jeste i jačanje kapaciteta institucija regionalnog razvoja u smeru unapređenja znanja u oblasti upravljanja evropskim projektima. Susedski programi su odlična priprema institucija za korišćenje i upravljanje ostalim instrumentima EU koji će Srbiji biti na raspolaganju nakon prijema u članstvo (kohezioni i strukturni fondovi).

Drugi, konkretniji doprinos susedskih programa realizaciji politike regionalnog razvoja u pograničnim teritorijama obuhvaćenim susedskim programima jeste i realizacija projekata od značaja za regionalni razvoj. To su projekti regionalnog razvoja koji se uklapaju u definisane prioritete i mere koje Srbija definiše sa zemljama u okruženju. One se uglavnom odnose na razvoj infrastrukture, održivog turizma, ekologije, konkurentnosti kroz podsticanje preduzetništva i zaposlenosti.

U kojoj meri je regionalni razvoj prioritet Srbije u prekograničnoj saradnji sa Rumunijom, Bugarskom, Hrvatskom i Crnom Gorom, može se videti i iz tabelarnog prikaza prioriteta za dva programska perioda, period 2007 do 2013 i period 2014 do 2020. godine.

Tabela 1. Prioriteti u prekograničnoj saradnji Srbije sa Rumunijom, Bugarskom, Hrvatskom i Crnom Gorom.

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

Rumunija / Srbija

Prioriteti 2007 – 2013

Ukupni budžet programa je 62 490 295,29 evra

Cilj programa:

Strateški cilj Prekograničnog programa Rumunija – Srbija je da se, na osnovu zajedničkih prekograničnih projekata i zajedničkih akcija zainteresovanih strana, postigne izbalansiran i održivi socio-ekonomski razvoj pograničnog područja.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1: Privredni i društveni razvoj

Mera 1.1: Podrška lokalnoj/regionalnoj privrednoj i društvenoj infrastrukturi

Mera 1.2: Razvoj sektora turizma, uključujući i jačanje regionalnog identiteta pograničnog područja kao turističke destinacije

Mera 1.3: Podrška razvoju MSP-a

Mera 1.4: Podrška povećanju nivoa istraživanja i razvoja i inovacije u pograničnoj oblasti

Prioritet 2: Zaštita životne sredine i spremnost na vanredne situacije

Mera 2.1: Unapređenje sistema i pristupa za rešavanje prekograničnih problema zaštite i upravljanja životnom sredinom

Mera 2.2: Razvoj i implementacija efektivnih

Prioriteti 2014 – 2020

Ukupni budžet programa je 88.124.999 evra

Cilj programa:

Cilj programa je promocija zapošljavanja i osnovnih usluga za jačanje inkluzivnog rasta, zaštita životne sredine i upravljanje rizicima, održiva mobilnost i pristupačnost i povećanje atraktivnosti održivog turizma.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1. Promovisanje zapošljavanja, mobilnosti radne snage i socijalnog i kulturnog uključivanja stanovništva u prekograničnom regionu.

Mera 1.1. Zapošljavanje i kretanje radnika

Mera 1.2. Zdravstvena i socijalna infrastruktura

Mera 1.3. Socijalno i kulturno uključivanje:

Mera 2.1. Zaštita životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa

Mera 2.2. Upravljanje rizikom u oblasti životne sredine i povećanje spremnosti za odgovor u hitnim slučajevima

Prioritet 3. Održiva pokretljivost i pristupačnost

Mera 3.1. Mobilnost i transportna infrastruktura i servis

strategija za upravljanje otpadom i otpadnim vodama	Mera 3.2. Poboljšanje javno komunalne infrastrukture
Mera 2.3: Razvoj efektivnijih sistema i pristupa spremnosti na vanredne situacije	Prioritet 4. Atraktivnost za održivi turizam
Prioritet 3: Promovisanje razmene „ljudi – ljudima“	Mera 4.1. Investicije u rast tražnje lokalne turističke mreže i promovisanje inovativnih turističkih aktivnosti
Mera 3.1: Podrška razvoju civilnog društva i lokalne zajednice	Mera 4.2. Inicijative za izgradnju kapaciteta radi unapređenja kvaliteta i inovacija turističkih usluga i proizvoda
Mera 3.2: Unapređenje lokalne uprave sa ciljem pružanja lokalnih usluga zajednicama u pograničnom regionu	
Mera 3.3: Poboljšanje obrazovne, kulturne i sportske razmene	
Mera 3.4: Pospešivanje društvene i kulturne integracije pograničnih oblasti	
Prioritet 4: Tehnička podrška	
Mera 4.1: Podrška implementaciji, sveukupnom upravljanju i evaluaciji programa	
Mera 4.2: Podrška publicitetu i informativnim aktivnostima Programa	

Upoređujući programske periode, dolazimo do zaključka da dok je prvi programski period dosta široko postavljen (cilj programa je bio izbalansirani i održivi socio-ekonomski razvoj pograničnog područja), dotle je drugi programski period mnogo fokusiraniji. Očigledno je da su Srbija i Rumunija u pripremi svojih programskih dokumentata pored poštovanja opštih ciljeva koje je utvrdila EU za realizaciju prekogranične saradnje, jasno definisala i identifikovane one oblasti koje su bitne za obe zemlje. Sredstva za realizaciju programa su se višestruko povećala u programskom periodu 2014 – 2020.

Sa stanovišta regionalnog razvoja, u prvom programskom periodu kroz dva prioriteta, Prioritet 1: Privredni i društveni razvoj i Prioritet 2: Zaštita životne sredine i spremnost na vanredne situacije omogućavaju da se projekti iz oblasti regionalnog razvoja mogu realizovati. U drugom programskom periodu, projekte regionalnog razvoja je moguće realizovati kroz 3 prioriteta: Prioritet 1. Promovisanje zapošljavanja, mobilnosti

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

radne snage i socijalnog i kulturnog uključivanja stanovništva u prekograničnom region; Prioritet 2. Zaštita životne sredine I upravljanja rizikom i Prioritet 4. Atraktivnost za održivi turizam.

Bugarska / Srbija	
Prioriteti 2007 – 2013	Prioriteti 2014 – 2020
Ukupni budžet programa je 34.089.013,00 evra	Ukupni budžet programa je 34.102.256,00 evra
Cilj programa	Cilj programa
Jačanje teritorijalnog jedinstva pograničnog regiona Bugarske i Srbije, konkurentnost teritorije, kao i održivost razvoja kroz ekonomsku i socijalnu saradnju, odnosno saradnju na polju zaštite životne sredine duž administrativne granice.	Stimulisanje održivog razvoja prekograničnog regiona Bugarske i Srbije integrisan u evropski prostor.
Prioriteti i mere:	Prioriteti i mere:
Prioritet 1: Razvoj malih infrastruktura	Prioritet 1. Podsticanje razvoja turizma i kulturnog i prirodnog nasleđa;
Mera 1.1: Fizička i informaciona infrastruktura	Mera 1.1. Turistička atraktivnost
Mera 1.2: Infrastruktura koja se odnosi na zaštitu životne sredine	Mera 1.2. Prekogranični turistički proizvod
Mera 1.3: Pomoć za pripremanje projekata	Mera 1.3. Direkna saradnja među ljudima i umreženost
Prioritet 2: Unapređenje kapaciteta za zajedničko planiranje, rešavanje zajedničkih problema i razvoj	Prioritet 2. Investiranje u mlade, obrazovanja i veštine
Mera 2.1: Institucionalni, prosvetni i poslovni nivoi povezivanja	Mera 2.1. Veštine i preduzetništvo
Mera 2.2: Održivi razvoj, kroz efikasno korišćenje regionalnih resursa	Mera 2.2. Direkna saradnja među ljudima i umreženost
Mera 2.3: Akcije „ljudi – ljudima“	Prioritet 3. Zaštita životne sredine i promovisanje prilagođavanja klimatskim promenama, prevencija i upravljanje rizikom.
	Mera 3.1. Zajedničko upravljanje rizicima

Prioritet 3: Tehnička pomoć

Mera 3.2. Zaštita prirode

Mera 3.1: Administracija, monitoring i evaluacija programa

Mera 3.2: Informacije o programu i publicitet

Upoređujući programske periode prekogranične saradnje Srbije i Bugarske može se zaključiti da su oba programska perioda dosta jasno usmerena na specifične potrebe pogranične teritorije. Očigledno je da je oblast zaštite životne sredine u prvom programskom periodu predviđena kroz jednu meru, da bi se u narednom programskom periodu ova oblast svrstala u jedan od prioriteta. Sredstva namenjena za realizaciju programa su značajno povećana, pa se očekuju i veći efekti projekata ovog programskog perioda.

Doprinos susedskog projekta Srbije sa Bugarskom regionalnom razvoju je moguć kroz Prioritet 1: Razvoj malih infrastruktura posebno u meri 1.2: Infrastruktura koja se odnosi na zaštitu životne sredine u prvom programskom periodu, dok je projekte koji doprinose regionalnom razvoju u drugom programskom periodu moguće realizovati kroz prioritet 1. Podsticanje razvoja turizma i kulturnog i prirodnog nasleđa i kroz prioritet 3. Zaštita životne sredine i promovisanje prilagođavanja klimatskim promenama, prevencija i upravljanje rizikom.

Hrvatska / Srbija

Prioriteti 2007 – 2013

Prioriteti 2014 – 2020

Ukupni budžet programa je 7.000.000 evra

Ukupni budžet programa je 40.344.927,00 evra

Cilj programa:

Motivisanje prekogranične saradnje radi diversifikacije i poboljšanja regionalne privrede tako da ona bude socijalno i ekološki održiva, kao i unapređivanje dobrosusedskih odnosa duž granice; Izgradnja kapaciteta lokalnih, regionalnih i državnih institucija za upravljanje programima Evropske unije i njihova priprema za upravljanje budućim

Cilj programa:

Jačanje društvenog, ekonomskog i teritorijalnog razvoja prekograničnog područja kroz realizaciju zajedničkih projekata i aktivnosti.

Prioriteti i mere:

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRAIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

prekograničnim programima u skladu sa ciljem Evropske teritorijalne saradnje strukturnih fondova EU.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1: Održivi društveno-ekonomski razvoj

Mera 1.1: Privredni razvoj

Mera 1.2: Zaštita životne sredine

Mera 1.3: Aktivnosti „ljudi – ljudima“

Prioritet 2: Tehnička pomoć

Mera 2.1: Administracijai sprovođenje programa

Mera 2.2: Informisanje, publicitet i evaluacija programa

Prioritet 1. Poboljšanje kvaliteta javnog zdravlja i socijalnih usluga u programskom području.

Mera 1.1. Poboljšanje kvaliteta objekata, usluga i veština u sektoru javnog zdravlja i socijalne zaštite

Prioritet 2. Zaštita životne sredine i biodiverziteta, unapređenje prevencije rizika i promovisanje obnovljive energije i energetske efikasnosti

Mera 2.1. Sprovođenje integrisanog prekograničnog sistema praćenja postojećih ključnih rizika i upravljanje istima, kao i zaštita životne sredine i biodiverziteta

Mera 2.2. Promovisanje korišćenja obnovljive energije i energetske efikasnosti

Prioritet 3. Doprinosa razvoju turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa

Mera 3.1. Jačanje, diverzifikacija i integracija prekogranične turističke ponude i bolje upravljanje resursima kulturnog i prirodnog nasleđa

Prioritet 4. Unapređenje konkurentnosti i razvijanje poslovnog okruženja u programskoj oblasti

Mera 4.1. Unapređenje konkurentnosti programskog područja kroz jačanje saradnje između institucija za pružanje podrške poslovanju, klastera, obrazovnih i istraživačkih institucija i preduzetnika sa ciljem da se razviju novi proizvodi/ usluge/ patenti/ robne marke u programskom području

Upoređujući programske periode susedskog programa Srbije sa Hrvatskom, može se zaključiti da je drugi programski period mnogo ambicioznije postavljen i u smislu prioriteta i u finansijskom smislu. U prvom programskom periodu su postavljene osnove

prekogranične saradnje i kroz postavljeni prioritet 1. Održivi društveno-ekonomski razvoj. Sredstva za realizaciju prvog i drugog programskog perioda su nuporediva, dok je u prvom programskom periodu bilo alocirano 7 miliona evra, dotle je za drugi programski period alocirano nešto više od 40 miliona što omogućava da se značajni doprinosi naprave u oblastima koje su definisane kao prioriteti u pograničnoj oblasti Srbije i Hrvatske.

Projekte iz oblasti regionalnog razvoja je u prvom prgramskom periodu moguće bilo realizovati u obastima privrednog razvoja i zaštite životne sredine kroz mere 1.1 i 1.2. U drugom programskom periodu projekte regionalnog razvoja je moguće realizovati kroz prioritet 2. Zaštita životne sredine i biodiverziteta, unapređenje prevencije rizika i promovisanje obnovljive energije i energetske efikasnosti; Prioritet 3. Doprinos razvoju turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa kao I kroz Prioritet 4. Unapređenje konkurentnosti i razvijanje poslovnog okruženja u programskoj oblasti.

Crna Gora /Srbija

Prioriteti 2007 – 2013

Ukupni budžet programa je 9.530.000 evra

Prioriteti 2014 – 2020

Ukupni budžet programa je 9.882.348,00 evra

Cilj programa:

Cilj programa je povezivanje ljudi, zajednica i privreda pograničnih regiona kako bi zajedno doprineli razvoju međusobne saradnje, uz korišćenje ljudskih, prirodnih, kulturnih i privrednih resursa i prednosti.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1. Obezbeđivanje društveno - ekonomske kohezije kroz zajedničke aktivnosti u cilju unapređenja fizičke, poslovne, društvene i institucionalne infrastrukture i kapaciteta.

Mera 1.1 Povećanje produktivnosti i konkurentnosti privrednih, ruralnih, kulturnih i prirodnih resursa programske oblasti

Mera 1.2. Prekogranične inicijative usmjerene na razmenu ljudi i ideja sa ciljem

Cilj programa:

Opšti cilj programa doprinos ekonomskom, društvenom i teritorijalnom razvoju programskog područja podsticanjem integracija, zajedničkog razvoja i korišćenja potencijala i mogućnosti kako bi se pogranično područje učinilo privlačnim za život i rad.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1. Promocija zapošljavanja, mobilnosti radne snage i prekogranične socijalne i kulturne inkluzije

Mera 1.1. Poboljšanje kapaciteta radne snage i mogućnosti za zapošljavanje

REGIONALNA POLITIKA I PREKOGRANIČNA SARADNJA SA ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

poboljšanja saradnje stručne javnosti i Mera 1.2. Osnaživanje socijalne i kulturne
civilnog društva. inkluzije

Prioritet 2. Tehnička podrška

Prioritet 2. Zaštita životne sredine, promocija i ublažavanje posledica prilagođavanja na klimatske promene, prevencija i upravljanje kriznim situacijama

Mera 2.1. Unapređenje upravljanja otpadom i tretman otpadnih voda

Mera 2.2. Zaštita prirodnih resursa

Prioritet 3. Promocija turizma i kulturnog i prirodnog nasleđa. Podsticanje turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa

Mera 3.1. Unapređenje kapaciteta za iskorišćenje turističkih potencijala

Upoređujući programske periode prekogranične saradnje Srbije i Crne Gore zaključuje se da su u prvom programskom periodu prioriteti definisani tako da se postave temelji prekogranične saradnje dok je u drugom programskom periodu mnogo preciznije definisano šta su to prioriteti pogranične teritorije obe zemlje. Treba napomenuti i da su sredstva za realizaciju programa znatno uvećana, a samim tim i uslovi za unapređenje prioriternih oblasti.

U prvom programskom periodu projekte regionanog razvoja je bilo moguće prepoznati samo u meri 1.1. Povećanje produktivnosti i konkurentnosti privrednih, ruralnih, kulturnih i prirodnih resursa programske oblasti. U drugom programskom periodu, projekte regionanog razvoja je moguće prepoznati u sva tri prioriteta.

5. Zaključak

Analizom zakonodavstava navedenih država u velikoj meri se mogu primetiti sličnosti u gotovo svim segmentima. Za zemlje kandidate jako je bitno da se na vreme uspostavi adekvatan sistem i izvrši niz obuka za buduću koheziju politiku. Svakako je korišćenje predpristupnih fondova jedan od načina pripreme, ali zbog veće alokacije budućih sredstava i veće odgovornosti neophodno je uspostaviti što koherentniji sistem i raditi konstantno na njegovom jačanju.

Nakon definisanja pravaca buduće programske perspektive neophodno je postojeći sistem prilagoditi eventualnim novim zahtevima i ciljevima odnosno uskladiti okvir regionalne politike država sa okvirima EU kroz usklađivanje strateških dokumenata na svim nivoima kako bi se dostigli i nacionalni i ciljevi evropske strategije. To podrazumeva i usklađenost prioriternih projekata sa strateškim ciljevima i prioritetima, sektorski pristup usmeren na regione, a istovremeno i pravilan odabir projekata i njihovu potpunu pripremljenost u cilju što veće apsorpcije sredstava iz odgovarajućih fondova.

Ne treba zanemariti ni značaj pripreme celokupne administraciju za buduće zahteve i na vreme započeti sa adekvatnim edukacijama i sprečavanjem odliva obučanih kadrova.

Iako složen, jedino tako uspostavljen sistem dovodi do ispunjenja ciljeva regionalne politike i regionalnog razvoja na makro i mikro nivou.

Susedski programi predstavljaju jedan od instrumenata regionalnog razvoja. Analizom prioriteta programskih perioda 2007 – 2013 i 2014 – 2020 utvrđeno je da se Regionalni razvoj u pograničnim oblastima sa Rumunijom, Bugarskom, Hrvatskom i Crnom Gorom moguće finansirati kroz prioritetne oblasti koje su vezane za održivi turizam, zaštitu životne sredine, zapošljavanje, unapređenje konkurentnosti i razvijanje poslovnog okruženja u programskoj oblasti. Kroz prvi programski period su se ojačali kapaciteti za implementaciju projekata pa su tako i subjekti regionalnog razvoja imali priliku da unaprede svoje kapacitete i sposobnosti da formulišu i sprovedu svoje projekte saglasno pravilima i kriterijumima za dobijanje sredstava iz IPA-fondova. Stečena iskustva tokom sprovođenja susedskih programa značajna su za instucije u Srbiji i predstavljaju odličnu pripremu za korišćenje i upravljanje ostalim instrumentima EU koji će nam biti na raspolaganju nakon prijema u članstvo (kohezioni i strukturni fondovi).

LITERATURA

Dr Radulović, D. (2013). *Regionalna politika i regionalni razvoj*, Beograd: Hesperia.

Pejović A, Živadinović B, Lazarević G, Knežević I, Lazović M, Mirić O. (2011.) *IPA – Instrument za pretpristupnu pomoć EU 2007-2013*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji

Dr Jakopin E, Perišić A. *Efekti integracije u EU na regionalni razvoj*.

Prioriteti IPA 2007 - 2013 preuzeto sa: <http://www.mei.gov.rs/>

Prioriteti IPA CBC 2014 – 2020 preuzeto sa <https://vojvodinahouse.eu/srl/programi/eu/17/instrument-za-pretpristupnu-pomoc-2014-2020-ipa-2>

Eurostat regional year book – edition 2018

Ministarstva za evropske fondove Rumunije <https://www.romania2019.eu/.../ministry-of-european-funds/>

Ministarstva regionalnog razvoja I javnih radova Bugarske <https://www.mrrb.bg/en/>

Ministarstva regionalnog razvoja I fondova EU Hrvatske <https://razvoj.gov.hr/>

Ministarstva ekonomije Crne Gore www.mek.gov.me/ministarstvo

Ministarstva privrede Srbije www.privreda.gov.rs

REGIONAL POLICY AND CROSS BORDER COOPERATION IN NEIGHBOURING COUNTRIES

Resume: *Regional policy is defined as targeted, strategic policy with impact on economy growth, improvement of quality of life and balanced regional development.*

Cross-border programs as an instrument of European Union contribute to improvement socio-economic, cultural and historical potentials of border areas neighboring countries.

The main goal is to analyze regional policies of neighboring countries (Romania, Bulgaria, Montenegro, Croatia) and Serbia, importance of (non)regionalization for creation and implementation regional development policy, specificity of regional development and examples of good practice in those countries.

Also, we will look back on impact of cross-border programs of the Republic of Serbia and neighboring countries on regional development.

Key words: *regional policy, regionalization, regional development, examples of good practice, cross-border cooperation.*

PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI

Ma Dobrila Sudimac Mratinković ²⁴⁹,
Dipl. Inž. Mašinstva Ljubomir Dimovski ²⁵⁰

Rezime: U dužem vremenskom periodu, Srbiju je karakterisala stagnacija privrednog rasta, visoka stopa nezaposlenosti i odliv stanovništva, posebno mladih ljudi. Razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva predstavlja razvojnu šansu svih tranzicionih ekonomija pa i Srbije. S tim u vezi, u ovom radu će biti predstavljeni instrumenti, mere i podsticaji Vlade Republike Srbije u cilju podsticaja razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva kao i efekti prekogranične saradnje na razvoj preduzetništva. Takođe, imajući u vidu da je stanovništvo aktivni element i faktor regionalnog razvoja sa jedne strane a sa druge strane da Srbiju karakteriše visok stepen depopulacije stanovništva, posebno mladih sa područja Jugoistočne Srbije, smatrali smo da je veoma važno da u ovom radu predstavimo i rezultate istraživanja o tome šta mladi ljudi sa ove teritorije misle o razvoju malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Srbiji; da li razmišljaju o pokretanju sopstvenog biznisa; šta smatraju glavnim preprekama a šta pogodnostima za razvoj biznisa.

Кljučне речи: preduzetništvo, prekogranična saradnja, mladi, regionalni razvoj.

Uvod

Srbiju je u predhodnom periodu karakterisala stagnacija privrednog rasta, visoka stopa nezaposlenosti i odliv stanovništva, posebno mladih ljudi. U poslednjih par godina, ta slika se menja na bolje. Da su promene u pozitivnom smeru realnost govori i činjenica da se prema Globalnom indeksu preduzetništva za 2018. godinu, Srbija se nalazi na 74. mestu (što je poboljšanje od 5 mesta u odnosu na prošlu godinu) od 137 posmatranih zemalja.

Analiza konkurentnosti za 2018. Godinu Prema podacima iz izveštaja Svetskog ekonomskog foruma u 2018. godini Srbija je zauzela 65. poziciju na rang listi koja obuhvata 140 zemalja.

²⁴⁹ Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga, Srbija;
dobrila.sudimac.mratinkovic@centarzarazvoj.org

²⁵⁰ EPICENTAR d.o.o., FYR Makedonija; ldimovski@epicentar.com.mk

Prema Izveštaju Svetske banke o uslovima poslovanja za 2018. godinu ("Doing Business Report"), Srbija je zauzela 43. poziciju na listi od 190 zemalja što je poboljšanje od 4 mesta u odnosu na 2017. Godinu kada je bila na 47 mestu na ovoj listi.

Prema Globalnom indeksu konkurentnosti 2017/18 godine, koji na godišnjem nivou objavljuje Svetski ekonomski forum, Srbija se nalazi na 79 mestu. Treba napomenuti da je Srbija ostvarila veliki napredak, što je evidentno jer se nalazila na 90 mestu među u izvestajnom periodu 2016/17 godine u konkurenciji od 138 zemalja

U Izveštaju Evropske komisije za Republiku Srbiju za 2018. godinu, konstatovano je da je Srbija je ostvarila dobar napredak i da je umereno pripremljena za razvoj funkcionisanja tržišne ekonomija. Ali takodje, u ovom izveštaju se navodi da su nezaposlenost i ekonomska neaktivnost visoke, posebno među ženama i mladima. Takodje, navodi se da je privatni sektor nedovoljno razvijen i ometen slabostima u vladavini prava i EU sprovođenje poštene konkurencije. U izveštaju se navodi da je Srbija umereno spremna na preduzetničku i industrijsku politiku. Postignut je određeni napredak o promovisanju preduzetništva i olakšavanju pristupa finansijama za MSP. Razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva predstavlja razvojnu šansu svih tranzicionih ekonomija pa i Srbije.

1. Instrumenti, mere i podsticaji Vlade Republike Srbije u cilju podsticaja razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva

Vlada Republike Srbije je politiku preduzetništva delegirala u nadležnost Ministarstva privrede Republike Srbije. U okviru Ministarstva, za poslove kreiranja i sprovođenja politike razvoja malih i srednjih preduzeća zadužen je Sektor za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva. Institucije zadržene za sprovođenje politike preduzetništva su: Razvojna agencija Srbije, Fond za razvoj, Agencija za osiguranje i finansiranje izvoza, Fond za inovacionu delatnost i Nacionalna služba za zapošljavanje. U 2018 godini u podsticje razvoja žesnskog preduzetništva, se pored ovih već navedenih institucija, uključio i Kabinet za ministra za inovacije i tehnološki razvoj a preduzetničke inicijative su podržavane i kroz projekte Kabineta ministra bez portfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku.

Potrebno je napomenuti da je politika preduzetništva je sastavni deo pregovaračkog poglavlja 20 (Industrijska politika i preduzetništvo) koje je zvanično otvoreno 27. februara 2017. godine, a da u okviru EU programa podrške razvoju preduzetništvu, Srbija učestvuje u Horizon 2020 programu, a od januara 2016. godine i u COSME programu. COSME i Horizon 2020 su međusobno povezani i usmereni ka razvoju sektora malih i srednjih preduzeća, gde je Horizon 2020 usmeren ka početnicima i inovativnim kompanijama u fazi osnivanja, a COSME se više fokusira na preduzeća u fazi rasta i razvoja.

2. Efekti prekogranične saradnje na razvoj preduzetništva

Programi prekogranične saradnje su instrument Evropske unije za pružanje podrške saradnji institucija u pograničnim oblastima susednih država. Programi predstavljaju finansijsku podršku prekograničnoj saradnji sa ciljem da se unaprede društveno-ekonomski, kulturni i istorijski potencijal tih oblasti. Sve zemlje partneri imaju i mogućnost da u međusobnom dogovoru kroz svoje višegodišnje planske dokumente to jest operativne programe, identifikuju i svoje especifične potrebe u regionu prekogranične saradnje.

Kada govorimo konkretno o razvoju preduzetništva i mogućnostima da se projekti koji doprinose razvoju preduzetništva finansiraju kroz susedske programe, neophodno je sagledati prioritete i mere prekograničnih programa Srbije sa susedskim zemljama.

Prekogranična saradnja utiče na razvoj preduzetništva kroz prioritete koje je Srbija definisala sa susedskim državama. Kroz neke od usvijenih prioritete je moguće realizovati projekte koji doprinose razvoju preduzetništva u Srbiji. U tabeli u nastavku su prikazani ciljevi prekograničnih programa i prioritete prekogranične saradnje Srbije sa susedskim zemljama u periodu 2014 -2020.

U Tabeli 1. Dat je prikaz prioriteta prekograničnih programa Srbije sa susedskim zemljama za programski period 2014 – 20120.

Rumunija / Srbija
Prioriteti 2014 – 2020
Ukupni budžet programa je 88.124.999 evra
Cilj programa: Cilj programa je promocija zapošljavanja i osnovnih usluga za jačanje inkluzivnog rasta, zaštita životne sredine i upravljanje rizicima, održiva mobilnost i pristupačnost i povećanje atraktivnosti održivog turizma. Prioriteti i mere: Prioritet 1. Promovisanje zapošljavanja, mobilnosti radne snage i socijalnog i kulturnog uključivanja stanovništva u prekograničnom regionu. Mera 1.1. Zapošljavanje i kretanje radnika Mera 1.2. Zdravstvena i socijalna infrastruktura Mera 1.3. Socijalno i kulturno uključivanje: Prioritet 2. Zaštita životne sredine i upravljanja rizikom. Mera 2.1. Zaštita životne sredine i održivo korišćenje prirodnih resursa Mera 2.2. Upravljanje rizikom u oblasti životne sredine i povećanje spremnosti za odgovor u hitnim slučajevima Prioritet 3. Održiva pokretljivost i pristupačnost Mera 3.1. Mobilnost i transportna infrastruktura i servis Mera 3.2. Pобољšanje javno komunalne infrastrukture Prioritet 4. Atraktivnost za održivi turizam

Dobrića Sudimac Mratinković, Ljubomir Dimovski

Mera 4.1. Investicije u rast tražnje lokalne turističke mreže i promovisanje inovativnih turističkih aktivnosti Mera 4.2. Inicijative za izgradnju kapaciteta radi unapređenja kvaliteta i inovacija turističkih usluga i proizvoda
Bugarska / Srbija
Prioriteti 2014 – 2020
Ukupni budžet programa je 34.102.256,00 evra
Cilj programa Da stimuliše održiv razvoj prekograničnog regiona Bugarske i Srbije integrisan u evropski prostor. Prioriteti i mere: Prioritet 1. Podsticanje razvoja turizma I kulturnog I prirodnog nasleđa; Mera 1.1. Turistička atraktivnost Mera 1.2. Prekogranični turistički proizvod Mera 1.3. Direkna sardnja među ljudima i umreženost Prioritet 2. Investiranje u mlade, obrazovanja I veštine Mera 2.1. Veštine i preduzetništvo Mera 2.2. Direkna sardnja među ljudima i umreženost Prioritet 3. Zaštita životne sredine I promovisanje prilagođavanja klimatskim promenama, prevencija I upravljanje rizikom. Mera 3.1. Zajedničko upravljanje rizicima Mera 3.2. Zaštita prirode
Hrvatska / Srbija
Prioriteti 2014 – 2020
Ukupni budžet programa je 40.344.927,00 evra
Ciljevi programa: Opšti cilj IPA programa saradnje Hrvatska-Srbija 2014-2020 je jačanje društvenog, ekonomskog i teritorijalnog razvoja prekograničnog područja kroz realizaciju zajedničkih projekata i aktivnosti. Prioriteti i mere: Prioritet 1. Poboľšanje kvaliteta javnog zdravlja i socijalnih usluga u programskom području . Mera 1.1. Poboľšanje kvaliteta objekata, usluga i veština u sektoru javnog zdravlja i socijalne zaštite Prioritet 2. Zaštita životne sredine i biodiverziteta, unapređenje prevencije rizika i promovisanje obnovljive energije i energetske efikasnosti

PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI

Mera 2.1. Sprovođenje integrisanog prekograničnog sistema praćenja postojećih ključnih rizika i upravljanje istima, kao i zaštita životne sredine i biodiverziteta
Mera 2.2. Promovisanje korišćenja obnovljive energije i energetske efikasnosti
Prioritet 3. Doprinos razvoju turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa
Mera 3.1. Jačanje, diverzifikacija i integracija prekogranične turističke ponude i bolje upravljanje resursima kulturnog i prirodnog nasleđa
Prioritet 4. Unapređenje konkurentnosti i razvijanje poslovnog okruženja u programskoj oblasti
Mera 4.1. Unapređenje konkurentnosti programskog područja kroz jačanje saradnje između institucija za pružanje podrške poslovanju, klastera, obrazovnih i istraživačkih institucija i preduzetnika sa ciljem da se razviju novi proizvodi/ usluge/ patenti/ robne marke u programskom području

Crna Gora /Srbija

Prioriteti 2014 – 2020

Ukupni budžet programa je 9.882.348,00 evra

Ciljevi programa:

Opšti cilj programa doprinos ekonomskom, društvenom i teritorijalnom razvoju programskog područja podsticanjem integracija, zajedničkog razvoja i korišćenja potencijala i mogućnosti kako bi se pogranično područje učinilo privlačnim za život i rad.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1. Promocija zapošljavanja, mobilnosti radne snage i prekogranične socijalne i kulturne inkluzije

Mera 1.1. Pобољшanje kapaciteta radne snage i mogućnosti za zapošljavanje

Mera 1.2. Osaživanje socijalne i kulturne inkluzije

Prioritet 2. Zaštita životne sredine, promocija i ublažavanje posledica prilagođavanja na klimatske promene, prevencija i upravljanje kriznim situacijama

Mera 2.1. Unapređenje upravljanja otpadom i tretman otpadnih voda

Mera 2.2. Zaštita prirodnih resursa

Prioritet 3. Promocija turizma i kulturnog i prirodnog nasleđa. Podsticanje turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa

Mera 3.1. Unapređenje kapaciteta za iskorišćenje turističkih potencijala

Makedonija/Srbija

Prioriteti 2014 – 2020

Ukupni budžet programa je 4.55.883,00 evra

Dobrića Sudimac Mratinković, Ljubomir Dimovski

<p>Cilj programa: Prioriteti i mere: Prioritet 1: Promocija zapošljavanja, mobilnosti radne snage i prekogranične socijalne i kulturne inkluzije Mera 1.1. Poboljšanje kapaciteta radne snage i mogućnosti za zapošljavanje Mera 1.2 Osnajivanje socijalne i kulturne inkluzije Prioritet 2. Podsticanje turizma i očuvanje kulturnog i prirodnog nasleđa Mera 2.1 Unapređenje kulturnih i prirodnih resursa za zajednički razvoj održivih turističkih proizvoda i destinacija Mera 2.2 Unapređenje zajedničkog sistema upravljanja prirodnim, kulturnim lokalitetima i naseljima, uključujući i pripremu za reagovanje u vanrednim situacijama.</p>
<p>Bosna i Hercegovina / Srbija</p>
<p>Prioriteti 2014 – 2020</p> <p>Ukupni budžet programa je 14.000.000,00 evra</p>
<p>Cilj programa: Unapređenje socio-ekonomskog razvoja u prekograničnoj oblasti između Srbije i Bosne i Hercegovine, kroz realizaciju ciljanih i konkretnih aktivnosti na osnovu komparativnih prednosti područja programa i zajedničkog iskorišćavanja prirodnih resursa. Prioriteti i mere: Prioritet 1. Promocija zapošljavanja, mobilnosti radne snage i prekogranične socijalne i kulturne inkluzij Mera 1. Unapređenje kapaciteta radne snage i proširenje mogućnosti za zapošljavanje Mera 2. Podsticanje socijalne i ekonomske inkluzije Prioritet 2. Zaštita životne sredine, promocija i ublažavanje posledica prilagođavanja na klimatske promene, prevencija i upravljanje kriznim situacijama Mera 2.1. Poboljšanje planiranja održive životne sredine i promocija biodiverziteta Mera 2.2. Unapređenje sistema upravljanja za hitne intervencije Prioritet 3. Podsticanje turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa Mera 3.1. Povećanje doprinosa turizma ukupnom socio-ekonomskom razvoju programskog područja Mera 3.2. Jačanje kulturnog identiteta programske oblasti</p>
<p>Mađarska / Srbija</p>
<p>Prioriteti 2014 – 2020</p> <p>Ukupni budžet programa je 65.124.000,00 evra</p>
<p>Cilj programa:</p>

PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI

Dugoročni i sveukupni cilj Programa je skladni razvoj regiona sa intenziviranom ekonomskom saradnjom kroz održivo korišćenje prirodnih i kulturnih resursa.

Prioriteti i mere:

Prioritet 1. Unapređivanje prekograničnih sistema za upravljanje vodama i prevenciju rizika

1.1. Vodoprivreda i zaštita od ekstremnih vremenskih uslova

1.2. Zaštita prirode i očuvanje vodenih staništa

Prioritet 2. Smanjenje saobraćajnih uskih grla u prekograničnoj saobraćajnoj mreži

2.1. Granični prelazi, putevi i biciklističke staze

2.2. Poboljšanje usluga javnog prevoza i železničkih pruga

Prioritet 3. Stimulisanje saradnje u oblasti turizma i očuvanja kulturnog nasleđa

3.1. Turistički proizvodi, usluge i atrakcije zasnovane na kulturnom i prirodnom nasleđu

3.2. Saradnja u oblasti kulture, lokalnih manifestacija, sporta, slobodnog vremena, zaštite prirode

Prioritet 4. Unapređivanje ekonomske konkurentnosti MSP kroz razvoj vođen inovacijama

4.1. Unapređenje inovacija kroz saradnju MSP i istraživačkih institucija koje uključuju mlade

4.2. Podsticanje i razvoj socijalnog preduzetništva

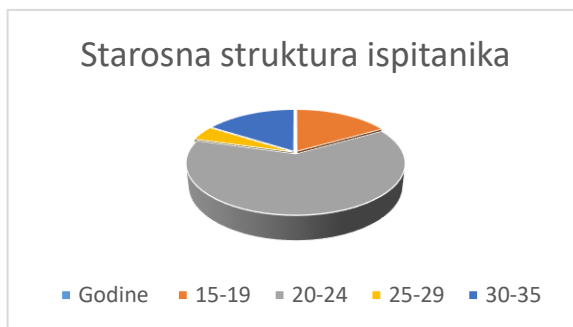
Iz priložene tabele se može videti da je preduzetništvo izdvojeno kao prioritet u prekograničnim programima Srbije sa Mađarskom (Prioritet 4. Unapređivanje ekonomske konkurentnosti MSP kroz razvoj vođen inovacijama) i Hrvatskom (Prioritet 4. Unapređenje konkurentnosti i razvijanje poslovnog okruženja u programskoj oblasti). Prioriteti vezani za razvoj turizma i promociju i unapređenje zapošljavanja predstavljaju mogućnost za realizaciju projekata za podršku razvoja preduzetništva i preduzetničkih inicijativa. Susedski program Srbije sa Bosnom na primer ima Prioritet 1. Promocija zapošljavanja, mobilnosti radne snage i prekogranične socijalne i kulturne inkluzije i Prioritet 3. Podsticanje turizma i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa. Sa Makedonijom i Crnom Gorom takođe, Prioritet 1: Promocija zapošljavanja, mobilnosti radne snage i prekogranične socijalne i kulturne inkluzije i Prioritet 2. Podsticanje turizma i očuvanje kulturnog i prirodnog nasleđa. U prekograničnom programu sa Hrvatskom, takođe je turizam jedan od prioriteta. U programu Srbije sa Bugarskom izdvojen je Prioritet 2. Investiranje u mlade, obrazovanja i veštine, kao i prioritet razvoja turizma. Slično je i u programu sa Rumunijom. Iz ovoga se može zaključiti da mogućnosti za realizaciju projekata koji doprinose razvoju preduzetništva u svakom prekograničnom programu postoje.

Rezultati istraživanja – mladi i preduzetništvo

Istraživanje "Šta mladi misle o preduzetništvu u Srbiji" je nastalo u cilju boljeg razumevanja potreba mladih ljudi vezanih za razvoj preduzetništva kao i želje da se stekne bolji uvid u to kako mladi ljudi vide i doživljavaju podršku razvoja preduzetništva kako države i njenih institucija tako i porodice i okruženja. Ne tako retko se čuje da mladi ljudi svoju budućnost vide van granica Srbije pa je bilo značajno videti da li i kako mladi ljudi vide svoju budućnost u oblasti preduzetništva i da li nameravaju da se upuste u preduzetničke vode. Upitnik je uglavnom distribuiran preko studentskih organizacija, fakulteta, i razvojnih

agencija. Istraživanjem je obuhvaćeno 262 osobe uzrasta od 15 do 35 godina. Istraživanje je vršeno na području Jugoistočne Srbije, iz razloga što je ovaj deo Srbije najviše pogođen depopulacijom i migracijom stanovništva, prevažno mladih. Ovo istraživanje je vršeno on line i trajalo mesec dana, od 01 februara do 28. februara 2019. godine.

U istraživanju je učestvovalo 55,34% mladih ženskog pola i 44,66% muškaraca. Struktura ispitanika po godinama starosti izgleda ovako:

U strukturi obrazovanja ispitanika, najveći procenat je onih koji imaju završeno srednje obrazovanje, njih 75 %, fakultet je završilo njih 18,70% dok je 5,37 procenata ispitanika završilo posle diplomskih studija.

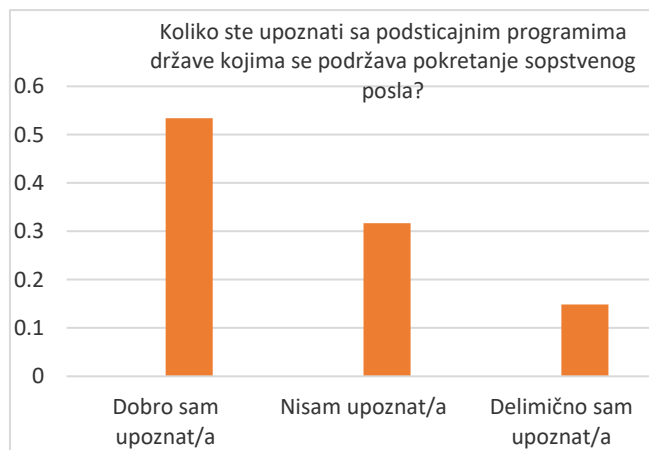
Od ukupnog broja ispitanika Zaposlen/a 73,66% Nezaposlen/a 26,34%
Najveći procenat ispitanika je srpske nacionalnosti, čak 96,95%

Porodica tradicija je jedan od elementa koji ima veliki značaj na odluku da li će mladi ljudi nastaviti da svoju poslovnu karijeru grade samostalno ili ne. Ovaj aspekt posebno dolazi do izražaja ako se ima u vidu istraživanje „Porodične firme u Srbiji 2018“ gde se vidi da svaki peti vlasnik porodične firme u narednih tri godina planira da ode u penziju. Samim tim, pitanje da li se neko u porodici bavi privatnim poslom/ima sopstveni biznis, je bilo posebno zanimljivo. Od ukupnog broja ispitanika je pozitivno je odgovorilo čak 69,85% . Ono što je posebno interesantno je da je identičan procenat odgovora na pitanje Da li neko iz Vašeg bližeg okruženja ima sopstveni biznis? Njih 69,85% u svom okruženju imaju preduzetnike.

Na pitanje Da li Vas vaša porodica podržava u tome da razvijete sopstveni biznis? Sa Da je odgovorilo čak 86,64% da ih porodica podržava. Ako uporedimo ovaj podatak sa podatkom koliko mladih ljudi potiče iz porodica sa privatnim biznisom, dolazimo do zaključka da podršku mladim ljudima pružaju i porodice koje nemaju privatni biznis. Samo 13,36% ispitanika odgovorilo da ih porodica ne podržava u tome da započnu sopstveni biznis. Iako je veliki procenat onih koji imaju podršku porodice u započinjanju sopstvenog posla u Srbiji, ipak ambijent za započinjanje posla u Srbiji ispitanici nisu ocenili previše povoljnim. Naime, na pitanje Da li je ambijent u Srbiji povoljan za bavljenje sopstvenim poslom, njih 58,02% smatraju da jeste dok čak 41,98% ispitanika smatra da ambijent u Srbiji nije povoljan za bavljenje sopstvenim poslom.

PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI

Vlada Republike Srbije ulaže iz godine u godinu velika sredstva za podsticaj preduzetništvu. Samim tim je veoma značajno da se sagleda i koliko su mladi upoznati sa ovim merama. Kada govorimo o podsticajima države za pokretanje ili unapređenje biznisa, na pitanje Koliko ste upoznati sa podsticajnim programima države kojima se podržava pokretanje sopstvenog biznisa? Iz tabele se vidi da je najveći deo mladih dobro ili delimično informisan, dok nešto preko 30% nije upoznato sa programima Vlade. Ovaj podatak je i u skladu sa orijentacijom mladih da se bave privatnim poslom

Što se informisanosti tiče, najveći broj mladih se informišete o raspoloživim podsticajnim sredstvima za pokretanje sopstvenog biznisa preko društvenih mreža, njih 44,66% , sledeći izvor informisanja su institucije (Nacionalna služba za zapošljavanje, Privredna komora Srbije, Razvoje agencije, Lokalna samouprava) a ostalo su prijatelji i štampani i elektronski mediji.

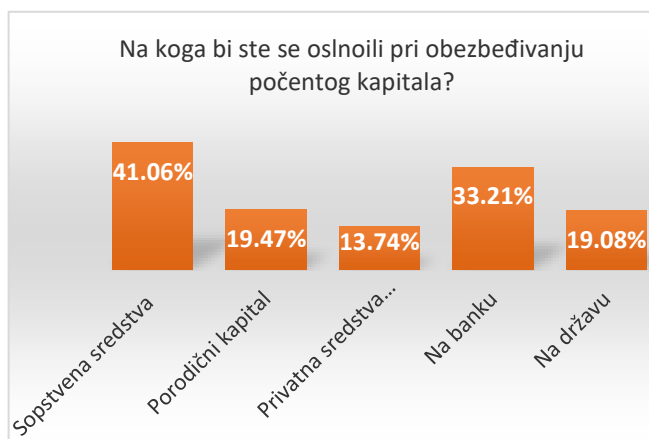
Kada su uslovi za dodelu sredstava u pitanju na pitanje: Da li su uslovi za dodelu sredstava za pokretanje ili unapređenje poslovanja u dovoljnoj meri prilagođeni mladim preduzetnicima? Čak 50,00% je odgovorilo da ne zna. S obzirom da su ispitanici u većem procentu studenti, ovakav odgovor je i za očekivati.

Na pitanje: Kome bi ste se obratili za savet kada bi ste želeli da pokrenete sopstveni posao? S obzirom da je bilo moguće dati više odgovora, najveći broj ispitanika bi se obratio prvo porodici, čak njih 55,34%, onda prijateljima koji su preduzetnici, njih 46, 95% a tak onda institucijama podrške.

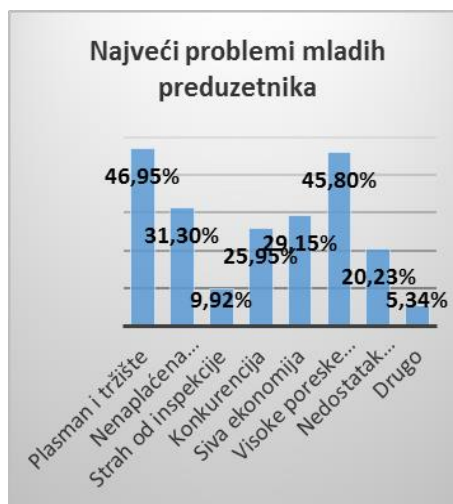
Pristup finansijama je jedno od najvažnijih pitanja za preduzetništvo mladih. Prema istraživanju PREDUZETNIŠTVO MLADIH U SRBIJI iz 2017 godine, tri najvažnije prepreke: pristup finansijama, fiskalni i para-fiskalni sistem; i nedostatak informacija, veština i mentorstva. Eksterni izvori finansija često su nedostupni i nestabilni, komplikovani fiskalni i para-fiskalni sistem povećava već postojeću neizvesnost poslovnog okruženja, dok nedostatak informacija, poslovnih mreža i mentorstva otežava napredak.

Kada je obezbeđivanje početnog kapitala u pitanju, ispitanici bi se najviše oslonili na sopstvena sredstva, čak njih 41.06% , na banku bi se oslonilo njih 33,21% mnogo, na porodični kapital bi se oslonilo 19,47% ispitanika, slično kao i na podsticaje države 19.08%

dok bi se na privatne fondove oslonilo 13,74%. Interesantno je da se mladi radije oslanjaju na sopstveni kapital i kapital svoje porodice nego na formalni finansijski to jest bankarski sistem koji bi po prirodi svog posla trebalo da bude prva adresa kada je u pitanju obezbeđivanje kapitala.

Na pitanje: Koji su prema Vama najveći strahovi/problemi mladih preduzetnika u Srbiji? Ispitanici su mogli da odberu minimum jedno a maksimum 3 odgovora. Kao najveće probleme, mladi su izdvojili plasman i tržište i visoke poreske namete.

Kada govorimo o preprekama za razvoj biznisa, dve su ključne prepreke za razvoj preduzetništva u Srbiji - poteškoće i troškovi pristupa finansiranju, kao i nemogućnost povezivanja sa nacionalnim, regionalnim i međunarodnim tržištima, kaže se u studiji usmerenoj na otkrivanje prepreka razvoju mikro, malih i srednjih preduzeća na Zapadnom Balkanu, na kojoj su zajedno radili British Council, Švedski institut i Univerzitet u Hertfordširu, a u kojoj je obuhvaćena i Srbija.

PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI

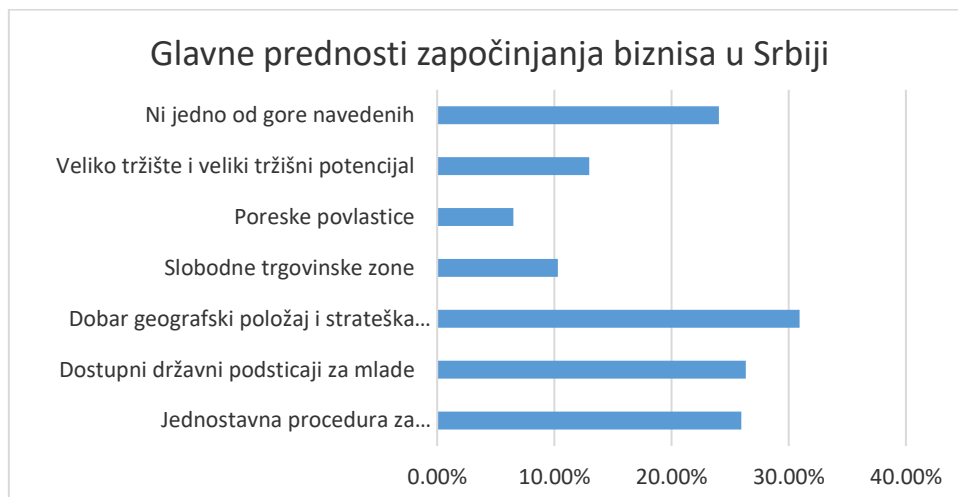
U istraživanju sa mladim ljudima jugoslovenske Srbije, problem prepreka u razvoju biznisa je posmatran sa uopštenog i ličnog stanovišta. Uopšteno gledano, mladi smataju da su najveći problemi to jet prepreke u razvoju biznisa siva ekonomija i korupcija.

Kada govorimo o ličnim preprekama za razvoj biznisa, tu se ovo istraživanje donekle poklapa sa istraživanjem koje je radio British Council, Švedski institut i Univerzitet u Hertfordširu, a u kojoj je obuhvaćena i Srbija.

Ispitanici su mogli da izaberu maksimalno 3 odgovora, na pitanje Koje su glavne prednosti započinjanja biznisa u Srbiji? Jednostavna procedura za registrovanje preduzeća 25,95% Dostupni državni podsticaji za mlade 26.34% Dobar geografski položaj i strateška pozicija 30,92% Funkcionisanje Slobodne trgovinskih zona 10,31% Poreske povlastice 6,49% Veliko tržište i veliki tržišni potencijal 12,98% Ni jedno od gore navedenih 24,05%.

Da li imate u planu da započnete svoj posao? 67,56 % ima u planu da započne sopstveni posao, što predstavlja izuzetno veliki broj. Prema istraživanju PREDUZETNIŠTVO MLADIH U SRBIJI autorke Danijele Bobić, iz 2017 godine, preduzetništvo bi moglo da bude deo rešenja za nezaposlenost mladih. Ukupno 36% mladih pojedinaca u Srbiji radije bi pokrenulo svoj biznis, nego da se zaposle u privatnom ili javnom sektoru (više od proseka za opšti preduzetnički duh u zemlji od 30%) (CEVES 2012). dok 30,15% u ovom trenutku ne planira.

Tabela iznad pokazuje u kojoj oblasti bi mladi ljudi započeli svoj posao.

Za ispitanike ovog istraživanja privatni biznis u najvećoj meri predstavlja izazov, čak 31,68% ispitanih se tako izjasnio. Takodj, veliki broj, njih 29,39% smatra da je privatni biznis zaporavo put do zadovoljstva i ispunjenosti, Za samo 14,12% privatni posao predstavlja rizik i neizvesnost.

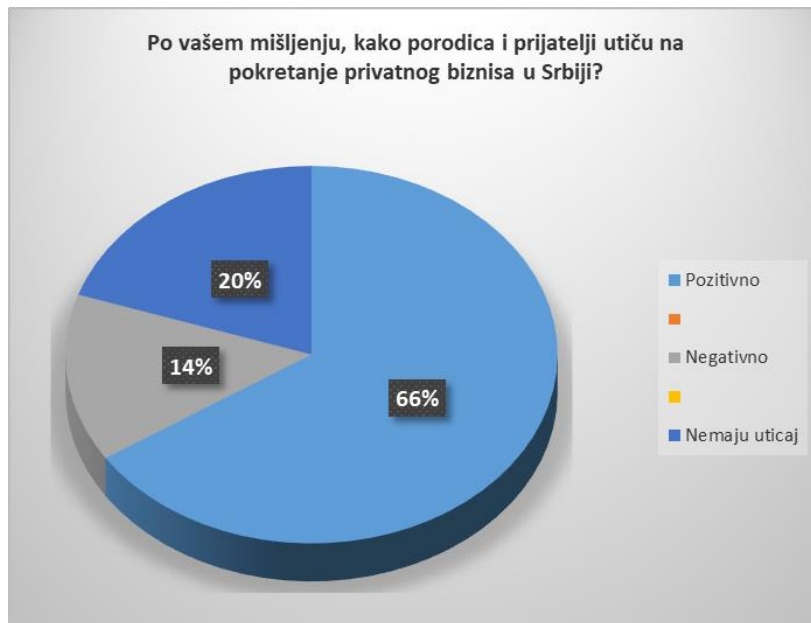
Privatni posao, kao mogućnost da se obogate vidi 11,07% ispitanih. Prilično iznenađujući ali i ohrabrujući podatak je da se na privatni posao gleda kao nuždu zbog nedostatka posla gleda samo 8,78% ispitanika. I ono što je iznenađujuće je činjenica da privatni posao kao produženje porodične tradicije vidi samo 3,44% ispitanika. Ako ovaj podatak uporedimo sa podatkom.

Na razvoj preduzetničke culture utiču brojni faktori, u ovom israživanju smo se fokusirali na po nama 3 veoma važna elementa okruženja a to su porodica i prijatelji, društvene norme i stavovi i obrazovni sistem. Sve su ovo faktori koji mogu biti ograničavajući ili ohrabrujući i podsticajni za razvoj privatnog preduzetništva. Naši ispitanici smatraju da porodica i prijatelji utiču na pokretanje privatnog biznisa utiču pozitivno u visokom procentu, 64,50%. Da negativno utiču izjasnilo se 14,12% a da nemaju uticaj 19,47% ispitanika. Što se društvenih normi tiče, 36,64% smatra da one pozitivno utiču, 36,64% smatra da one negativno utiču a 24, 81% smatra da nemaju uticaj. Dok kod uticaja obrazovnog sistema na pokretanje privatnog biznisa u Srbiji, čak 52% smatra da obrazovni sistem pozitivno utiče na pokretanje privatnog biznisa u Srbiji. Ovi stavovi su prikazani i u narednim tabelama.

Tabela 2. Kako obrazovni sistem utiče na pokretanje privatnog biznisa?

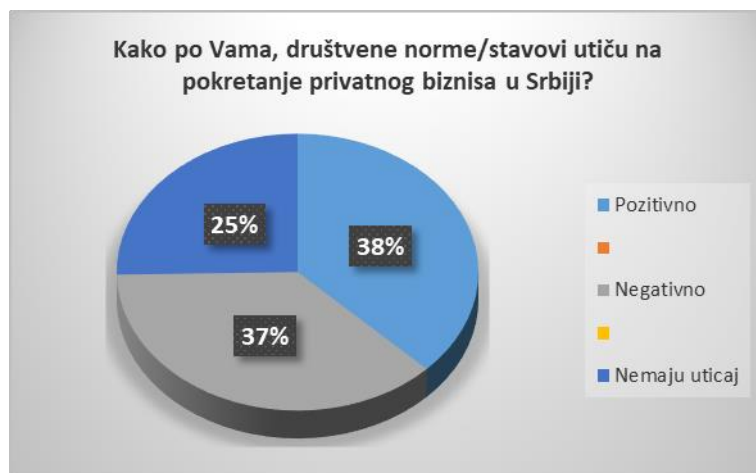

Tabela 3. Kako porodica utiče na pokretanje privatnog biznisa?

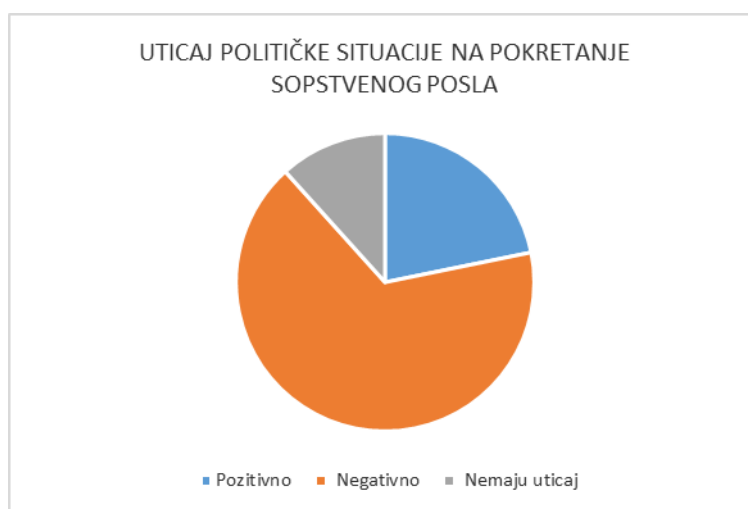

PRIVATNO PREDUZETNIŠTVO I REGIONALNI RAZVOJ U SRBIJI

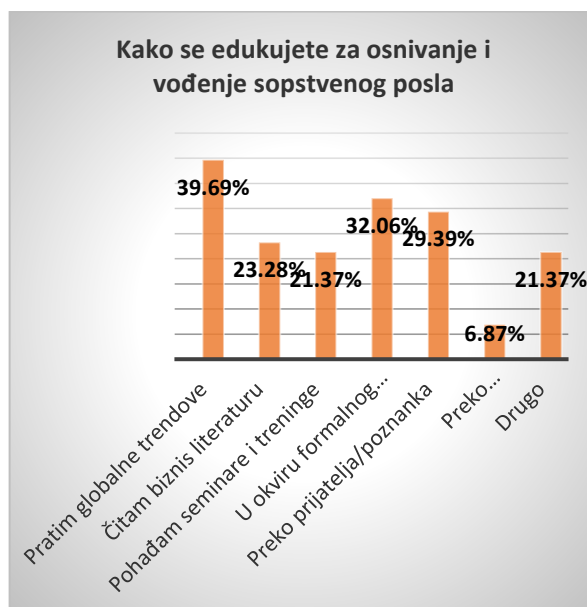
Tabela 4. Kako društvene norme / stavovi utiču na pokretanje privatnog biznisa?

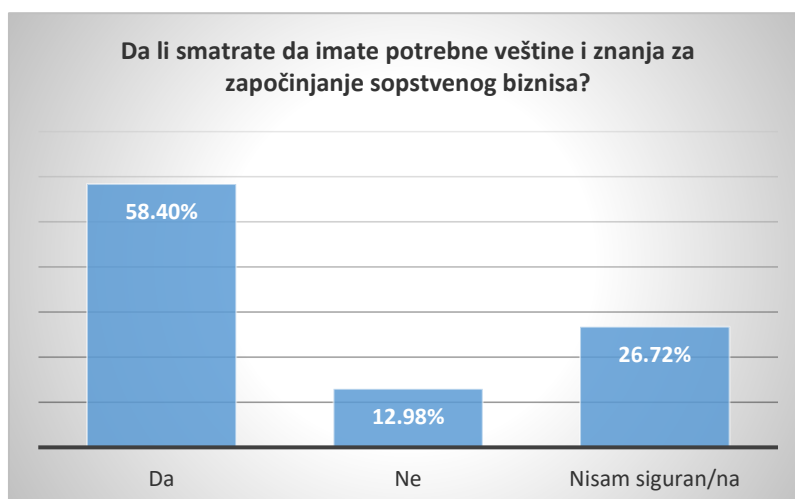
Politika je takođe jedan od faktora o kome se često govori i o kome su veoma oprečna mišljenja po pitanju njenog uticaja na pokretanje i razvoj preduzetništva. Prema našem istraživanju, za pozitivan uticaj politike se izjasnilo 21,37%, dok 65,27% ispitanika smatra da politička situacija ima negativan uticaj na pokretanje sopstvenog posla. Samo 11,45% smatra da politička situacija nema uticaj na pokretanje sopstvenog posla.

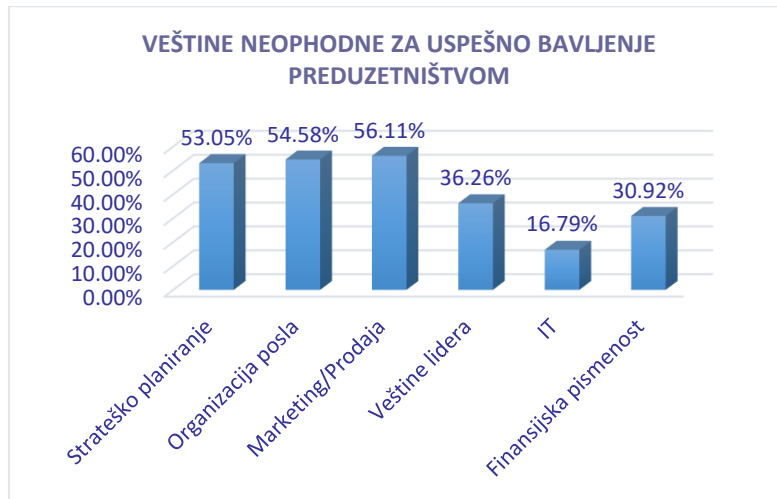
Na koji način se mladi edukujete po pitanju osnivanja i vođenja sopstvenog biznisa? 39,69% prate globalne trendove, 23,28% čita biznis literature, 21,37% pohađa seminare i treninge dok znanje po pitanju osnivanja i vođenja sopstvenog biznisa u okviru formalnog obrazovanja stiče njih 32,06%.

Znanje, veštine i iskustvo su neophodni za svaki posao pa i za započinjanje sopstvenog posla. Interesovalo nas je kako mladi ljudi vide i procenjuju svoja znanja i veštine da li smatraju da imaju potrebne veštine i znanja za započinjanje sopstvenog biznisa? Čak 58,40% smatra da ima, dok 26,72% nije sigurno.

Koje stručne veštine smatrate da su najbitnije za uspešno upravljanje sopstvenim biznisom? Strateško planiranje, Organizacija posla i Marketing odnosno Prodaja su oblasti koje je prema istraživanju najbitnije da preduzetnik poznaje da bi uspešno upravljao sopstvenim biznisom.

3. Zaključak

Srbija ulaže velike napore da poboljša ambijent za poslovanje, da poveća privredni rast, smanji stopa nezaposlenosti i odliv stanovništva, a posebno mladih ljudi. Primetno je poboljšanje ambijenta i kada gledamo globalni indeks preduzetništva za 2018. Godinu, i prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma u 2018. godini Srbija je popravila svoj položaj u odnosu na predhodne godine. Takođe, prema Izveštaju Svetske banke o uslovima poslovanja za 2018. godinu ("Doing Business Report"), Srbija je poboljšala svoju poziciju, kao i ako pogledamo poziciju Srbije u 2018 u globalnom indeksu konkurentnosti 2017/18 godine. I prema Izveštaju Evropske komisije za Republiku Srbiju za 2018. godinu Srbija beleži određeni napredak.

Vlada Republike Srbije svojim merama i instrumentima podržava razvoj preduzetništva u Srbiji, veoma intenzivno još od 2016 godine koja je proglašena godinom preduzetništva u Srbiji, pa posle inicijative da se ta inicijativa pretvori u deceniju preduzetništva. Pomaci su evidentni ali ne i dovoljni, što može biti tema drugog naučnog rada. S tim u vezi, istraživanje koje je sprovedeno u cilju sagledavanja stavova i mišljenja mladih u istočnoj Srbiji nam pokazuje da mladi vide svoju šansu u započinjanju sopstvenog posla, da se u dobrom delu oslanjaju na porodicu i prijatelje ali da nije zanemarljiva uloga ni državnih institucija i institucija podrške. Politika jeste važan element stabilnosti i on znatno utiče na razvoj biznisa, prema rezultatima istraživanja. Prisutna je i određena doza samouverenosti kada su potrebne veštine i znanja u pitanju za započinjanje preduzetničke inicijative. Interesantna je i ocena da porodica, okruženje, društvene norme i obrazovni sistem pozitivno utiču na pokretanje biznisa u Srbiji.

LITERATURA

Bobić D. (2017). *Preduzetništvo mladih u Srbiji*. Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.

Global Competitiveness Report. <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>

Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona, Saopštenje o politici proširenja EU za 2018. godinu
[http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji\(1\).pdf](http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_o_srbiji(1).pdf)

Doing Business Report

<http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>

ENTREPRENEURSHIP AND REGIONAL DEVELOPMENT IN SERBIA

Summary: *For quite some time, stagnation in economic growth, the high unemployment rate and the outflow of the population, especially young people were characteristic of Serbia.*

The development of small and medium enterprises and entrepreneurship is an opportunity for the development in all transition economies, as well as Serbia. In this regard, this paper will present the instruments, measures and incentives of the Government of the Republic of Serbia to encourage the development of small and medium enterprises and entrepreneurship as well as the effects of cross-border cooperation on the development of entrepreneurship. Furthermore, having in mind that, population is an active element and important factor of regional development and the fact that Serbian population is characterised by continuous migrations, especially of young people from the area of South-eastern Serbia, we found as very important to present findings of the research, conducted among young people from this territory about the development of small and medium enterprises and entrepreneurship in Serbia; whether they are consider starting their own business; what are the main obstacles and what are the benefits for business development.

Key words: *entrepreneurship, cross-border cooperation, youth, regional development.*

FUNKCIONISANJE BUDŽETSKOG SISTEMA U EVROPSKOJ UNIJI

**Ms.C Miloš Nikolić²⁵¹,
Dr Milan Gavrilović²⁵²,
Ms.C. Raica Miličević²⁵³**

Rezime: U savremenim privredama najveći broj instrumenata ekonomske politike, koje država danas primenjuje, temelji se na politici javnih prihoda i politici javnih rashoda, u skladu sa osnovnim tendencijama u razvoju privrede. Na taj način budžet i budžetska politika postaju gotovo osnovni instrument ekonomske, a posebno stabilizacione ekonomske politike. U tom smislu, budžet je danas najsnažniji instrument razvojne i tekuće ekonomske politike.

Budžet se najčešće definiše kao sistematski prikaz (šema) prihoda i rashoda neke države za određeno plansko razdoblje, odnosno za jednu budžetsku godinu. Budžet, zapravo, predstavlja pravni akt koji donosi najviše zakonodavno telo u državi (parlament, skupština) u kome se za godinu dana detaljno predviđaju svi javni prihodi i svi javni rashodi, a zatim se prikazuju i namenski raspoređuju po tačno i unapred utvrđenoj budžetskoj strukturi.

Budžet Evropske unije predstavlja kontroverzni instrument zajedničke ekonomske politike. Sa jedne strane, u pripremanju Budžeta i sadržaja ciljeva i akcija budžetske politike Evropske unije, prelamaju se sporovi oko nadležnosti između Saveta ministara Evropske unije, Evropske komisije i Evropskog parlamenta, a sa druge strane opterećuju ih problemi oko pravilne finansijske raspodele tereta između država – članica.

Evropska unija nema klasičnu vladu poput država-članica, ali ima budžet sa strukturom prihoda i rashoda. Budžet je izbalansiran kada se prihodi i rashodi nalaze u ravnoteži. To je stanje bolje od deficita i suficita. Ako su rashodi veći od prihoda onda je u pitanju budžetski deficit, a ako su rashodi manji od prihoda onda je u pitanju budžetski suficit.

Osim budžeta, Evropska unija ima i „višegodišnji finansijski okvir“, koji predstavlja približni ili okvirni pregled prihoda i rashoda tokom nekoliko narednih godina. „Okvir“ je od orijentacionog značaja i predstavlja precizniji oblik budžeta za narednu godinu. Višegodišnji finansijski okvir se donosi za period od 6 godina.

²⁵¹ Ms.C Miloš Nikolić, Univezitet Megatrend

²⁵² Dr Milan Gavrilović, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo

²⁵³ Ms.C. Raica Miličević, Univezitet Megatrend, raica.milicevic@gmail.com

Ključne reči: budžet, funkcionisanje, budžetski sistem.

UVOD

Cilj istraživanja u ovom radu je da utvrdimo funkcionisanje budžetskog sistema u Evropskoj uniji. Osnovna funkcija budžeta se sastoji u preciznom i jasnom predviđanju i utvrđivanju javnih rashoda i izvora javnih prihoda, kojima će se ti rashodi pokriti. Takođe, cilj je i da opišemo budžet, njegove funkcije, budžetska načela, budžetski sistem Evropske unije, kao i javne prihode i rashode u budžetu EU.

1. PRINCIPI TRANSPARENTNOSTI I DOSLEDNOG FINANSIJKOG MENADŽMENTA

Princip transparentnosti znači da je budžet Zajednice javni dokument, dostupan široko zainteresovanoj javnosti. Ovo dalje znači objavljivanje budžeta, njegove izmene i usvajanje završnog računa, kao i obezbeđivanje neophodnih informacija budžetskim organima i Revizorskom sudu. Informacije se dostavljaju Komisiji svakog meseca i tri puta u toku godine u toku perioda budžetske implementacije.

Iako je princip transparentnosti još uvek pod znakom pitanja, očigledno je da će uskoro biti prihvaćen kao jedan od opštih principa funkcionisanja budžeta Zajednice. Princip doslednog finansijskog menadžmenta propisan je članom 274., stav 1. EC ugovora. Utvrđeno je da će "Komisija implementirati budžet sa sopstvenom odgovornošću i u okviru ograničenja postavljenih aproprijacijama, i imajući u vidu principe doslednog finansijskog menadžmenta. Države - članice će saradivati sa Komisijom, kako bi obezbedile da se aproprijacije koriste u skladu sa principima doslednog finansijskog menadžmenta"²⁵⁴.

Ovaj princip, kao i princip transparentnosti, trebalo bi primeniti u potpunosti u toku budžetske implementacije. U praksi, trebalo bi da se zasniva na definisanju proverenih ciljeva, čiji se monitoring može vršiti putem merljivih indikatora, a sve u cilju da se menadžment zasnovan na sredstvima promeni u onaj koji je orijentisan ka postizanju rezultata. Prisutno je i mišljenje da "ex ante" evaluacija mera Zajednice predstavlja značajan instrument u primeni principa doslednog finansijskog menadžmenta. Glavna svrha obavljanja takve evaluacije jeste prikupljanje informacija i obavljanje analize, koja može pomoći da se ostvare odgovarajući ciljevi, troškovna efikasnost upotrebljenih instrumenata i mogućnost oslanjanja na kasnije evaluacije.

Opšti zahtev za obavljanje "ex ante" evaluacije zasniva se na Finansijskom pravilniku (od decembra 1977. i izmenjenog Pravilnikom Saveta br. 2333/95 od septembra 1995. godine), gde je utvrđeno da mobilizacija izvora Zajednice mora prethoditi evaluaciji, kako bi se obezbedilo da ostvarene koristi budu u proporciji sa primenjenim izvorima. I u Finansijskom pravilniku iz 2000. godine (SEC(2000) 1890) predviđeno je da će predložiti za sve nove programe i akcije, usled kojih nastaju rashodi za opšti budžet Evropskih biti predmet "ex ante" evaluacije. Osim "ex ante" evaluacije, članom 27., stav 4. Finansijskog pravilnika propisana je "ex post" evaluacija. Ovaj oblik evaluacije primenjuje se na sve

²⁵⁴ Dr M. Prokopijević, op.cit., str. 396

FUNKCIONISANJE BUDŽETSKOG SISTEMA U EVROPSKOJ UNIJI

programe i aktivnosti povezane sa značajnim trošenjem i rezultatima trošenja koji su dostupni zakonodavnim i budžetskim organima.

2. PRIHODI I RASHODI BUDŽETA EVROPSKE UNIJE

2.1 BUDŽETSKI PRIHODI

Obično se svi budžetski prihodi Evropske zajednice razvrstavaju na originalne sopstvene i ostale sopstvene prihode.²⁵⁵ Originarnim prihodima smatraju se agrarne dažbine i carine, a u ostale izvore svrstavaju se porez na promet i doprinos prema bruto nacionalnom proizvodu.

Agrarne dažbine su deo prihoda koji se ostvaruje po osnovu odgovarajućih nameta na poljoprivredne proizvode. Osim agrarnih dažbina koje su uvedene na uvoz poljoprivrednih proizvoda kada ovi proizvodi potiču iz trećih zemalja i koji su u 1995. godini činili svega 2,57% ukupnih prihoda budžeta²⁵⁶, postoje i druge dažbine koje su uvedene na slične proizvode tako da se njima opterećuju ne samo uvoznici proizvoda iz trećih zemalja, već i „domaći“ subjekti, odnosno proizvođači. Postoje i dažbine koje se plaćaju na šećer i na proizvode od izoglukose. One podjednako opterećuju i domaće subjekte, tj. proizvođače, ali se naplaćuju i prilikom uvoza. Obveznici su proizvođači ovakvih proizvoda, ali se naplaćuju i na zalihe.

Carine kao prihod EZ zasnivaju se na zajedničkoj carinskoj tarifi koja se prema aktima Zajednice naplaćuje prilikom uvoza robe iz trećih zemalja. Postoje i posebne carine koje su po osnovu Ugovora o osnivanju EZ za uglj i čelik uvedene na uvoz određenih proizvoda iz nadležnosti ove zajednice (pre svega uglja i čelika). Po ovom osnovu u 1995. godini ostvareno je 16,92% budžetskih prihoda.

Udeo u porezu na promet²⁵⁷ takođe je sopstveni prihod EZ, ali on nije originalan jer se ne naplaćuje u korist EZ, već u korist pojedine države članice, a Evropskoj zajednici pripada određeni udeo iz tako naplaćenog poreza. Reč je o vrsti poreza koji se plaća na razliku u ceni. Obaveze se utvrđuju jednom statističkom metodom koja se obračunava na srednju vrednost poreza na dobit koji se u zemlji članici naplaćuju, što predstavlja teškoću za izračunavanje, posebno iz ugla pojedinih zemalja koje imaju značajno različite poreske sisteme (kao što je npr. Velika Britanija), odnosno koje ne poznaju takvu vrstu poreza. U takvom slučaju njihov udeo obračunava se prema udelu u bruto nacionalnom proizvodu u odnosu na ostale zemlje u Zajednici. U pitanju je značajan izvor budžetskih prihoda koji je u 1995. godinu učestvovao s jednom polovinom ukupnih prihoda budžeta (51,52%). Učešće ovog izvora prihoda u strukturi budžeta vremenom slabi, naročito od kada je u 1999. godini stopa udela koji pripada Zajednici snižena sa 1,4% na 1%.

²⁵⁵ Matthias Rossi, *Europäischen Parlament und Haushaltsverfassungsrecht*, Berlin 1997, str. 61

²⁵⁶ Podatak preuzet od Matthiasa Rossija, *Europäischen Parlament und Haushaltsverfassungsrecht*, Berlin 1997, str. 61

²⁵⁷ Reč je o vrsti poreza koji se obračunava iz razlike porasta vrednosti neke robe između nabavne i prodajne cene.

Reformom iz 1988. godine uveden je novi izvor budžetskih prihoda – doprinos prema bruto nacionalnom proizvodu - čija je svrha bila da se iz njega finansira deo budžetskih rashoda za čije pokriće nisu bila obezbeđena druga sredstva. Visina ovih prihoda utvrđuje se prema pretpostavljenim rashodima koji se iz ovih sredstava ostvaruju, a deli se prema visini nacionalnog bruto društvenog proizvoda država članica. Smatra se da je njegovo uvođenje imalo za cilj da srednjoročno doprinese povećanju budžeta, ali i da pravičnije raspodeli teret finansiranja Zajednice na države članice. Konačno, trebalo je da posluži i finansiranju rezervi koje su ustanovljene u budžetu EZ za različite namene. Vremenom ovaj izvor finansiranja dobija na značaju. U 1995. godini on je u strukturi budžetskih prihoda učestvovao sa 28,34%.

Teorijski i praktično, postoji mogućnost uvođenja i petog samostalnog izvora budžetskih prihoda EZ. To eksplicitno dopušta zaključak Saveta iz 1988. godine. Da bi novi izvor prihoda mogao da bude uveden, neophodno je da se o tome saglase sve države članice, ali i da akt o uvođenju ratifikuju države članice. Do sada je Komisija izradila više predloga o uvođenju novih izvora budžetskih prihoda prema kojima je trebalo oporezovati korišćenje električne energije, emisiju ugljen-dioksida, potrošnju. Međutim, došlo se do zaključka da nema potrebe za uvođenjem dodatnih izvora poreza. Ovo zbog toga što su postojeći izvori u stanju da zadovolje budžetske potrebe, posebno zahvaljujući svojstvima četvrtog budžetskog izvora- doprinosa prema bruto nacionalnom proizvodu. Ovaj izvor prihoda može se tako uvećati, tj. prilagođavati da uvek odgovara potrebama za budžetskim izdacima zbog čega nema potrebe da se uvodi neki novi izvor. Konačno, uvođenje bilo kog novog poreza zahteva uvek pažljive procene o tome kako će se to odraziti na privredu ili stanovništvo, što predstavlja obimno i komplikovano istraživanje.

Četiri navedena budžetska izvora predstavljaju na neki način glavne izvore. Međutim, u praksi se pojavljuju i drugi izvori koji učestvuju u strukturi budžetskih prihoda sa veoma malim procentom, ali ih ipak treba pomenuti. Reč je o prihodima od novčanih kazni i prinudnih izvršenja, prihodima od posebnog doprinosa koji je uveden u okviru EZ za uglj i čelik , a naplaćuje se na proizvodnju uglja i čelika, kao i preneti višak prihoda iz prethodne godine . Ukupno , po svim ovim osnovama, prihodi budžeta ostvaruju se u visini od 0,65%.

Kredit i pozajmice načelno nisu predviđeni kao mogući izvor prihoda budžeta EZ, za razliku od nacionalnih budžeta država članica kod kojih se pojavljuje mogućnost kreditiranja budžeta. Iako nije načelno predviđena kao mogućnost, postoje odredbe koje dopuštaju mogućnost kreditiranja pojedinih rashoda koji se finansiraju iz budžeta. To su tačno navedene vrste rashoda, tako da je nedopušteno proširenje izvan ovih vrsta. Ugovor o osnivanju EZ za uglj i čelik dopušta mogućnost kreditiranja investicija u oblasti proizvodnje uglja i čelika. Ugovor o osnivanju EZ za atomsku energiju dopušta kreditiranje istraživanja i investicija u oblasti proizvodnje atomske energije, a Ugovor o osnivanju EEZ dopušta kreditiranje preko Evropske investicione banke određenih privrednih projekata.

2.2 BUDŽETSKI RASHODI

Osnovni princip koji važi za budžetske rashode jeste princip uravnoteženosti budžetskih rashoda s prihodima budžeta. Drugi princip koji se smatra značajnim este princip nepostojanja finansijskih suvereniteta Unije.²⁵⁸ Budžet se formira iz tačno utvrđenih prihoda koji su ustanovljeni pravom Zajednice i mimo toga Unija, odnosno Zajednica, nema pravo da uvodi dodatne izvore budžetskih prihoda bez saglasnosti država članica. Pomenuto je već da su postojali predlozi da se uvedu još neki izvori prihoda, ali da bi za njihovo uvođenje bio neophodan konsenzus država članica i to tako da postupak podrazumeva i ratifikaciju nadležnih organa u svakoj od država članica, što bi u stvari značilo izmenu osnivačkih ugovora.

Iz budžeta EZ finansiraju se određene potrebe Zajednice, ali i Unije, jer Unija ne formira sopstveni budžet. Jedna od tipičnih raspodela rashoda budžeta jeste raspodela na izdatke za: agrarnu politiku, strukturne mere, unutrašnju politiku, spoljnu politiku, upravu i rezerve. Najveći deo budžeta izdvaja se za sprovođenje mera u oblasti agrarne politike.

U poslednjih desetak godina skoro polovina budžeta (40-50 Mird ECU) izdvaja se za ove namene. Ovaj odnos uspostavljen je 1989.godine, a pre toga čak 2/3 budžeta izdvajalo se za poljoprivredu. Ova sredstva koriste se preko tri strukturna fonda: Evropskog fonda za regionalni razvoj,²⁵⁹ Evropskog garantnog privrednog fonda i Evropskog socijalnog fonda²⁶⁰.

Rad ovih fondova od 1988. godine je koordiniran, a oni se označavaju zajedničkim imenom - strukturni fondovi. Ugovorom iz Maastricht-a osnovan je i tzv. Kohezioni fond u čijoj su nadležnosti projekti zaštite životne sredine i transevropska mreža u Španiji, Portugalu, Grčkoj i Irskoj.

Za izdatke za socijalne potrebe izdvaja se oko 7% budžeta. Ovi troškovi obuhvataju, osim izdataka za Evropski socijalni fond i izdatke za obrazovanje, kulturu i sprovođenje politike u oblasti zaštite potrošača. Troškovi za upravu obuhvataju troškove funkcionisanja organa Zajednice, ali i organa Unije, tj. materijalne troškove poslovanja organa Zajednice i zarade radnika. U dosadašnjoj praksi ovi troškovi iznosili su oko 5% od ukupnih troškova budžeta. Ovako izuzetno mali deo budžeta koji se troši na upravu rezultat je činjenice da se najznačajniji deo troškova rada organa Zajednice pokriva neposredno od strane država članica. Čak oko 80% ovih troškova finansiran je iz nacionalnih budžeta²⁶¹. Neki od ovih troškova po prirodi odnosa finansiraju se iz nacionalnih budžeta. Tako se npr. troškovi rada carinskih službi finansiraju iz nacionalnih budžeta, iako se carine ubiraju kao prihod budžeta EZ, a ne nacionalnih budžeta. Jedan mali deo budžeta izdvaja se za „razvoj“. Ovde nije reč o

²⁵⁸ Vidi: Rudolf Streinz, *Europarecht*, 3. izdanje, Heidelberg 1996, str. 194. i d.

²⁵⁹ Evropski fond za regionalni razvoj ustanovljen je 1975. godine aktom Saveta, ali su kasnije odredbe o njegovom postojanju ugrađene u Ugovor o osnivanju EZ. Zadatak mu je da učestvuje u finansiranju projekata kojima se ostvaruju strukturne promene i razvoj područja koja su manje razvijena.

²⁶⁰ Evropski socijalni fond osnovan je Ugovorom o osnivanju EEZ, sa ciljem da se poboljša zaposlenost radne snage, kao i životni standard radnika.

²⁶¹ Podatak preuzet od: Matthias Rossi, *Europäischen Parlament und Haushaltsverfassungsrecht*, Berlin 1997, str. 70

funkciji razvoja EZ, već o pomoći koja se izdvaja za tzv. zemlje trećeg sveta, odnosno slabo razvijene zemlje. Kao opravdanje za ovako mala izdvajanja iz budžeta za ove potrebe, navode se razlozi ograničene nadležnosti organa EU u ovim poslovima.

Kod izdvajanja iz budžeta pravi se razlika između „obaveznih“ i „neobaveznih“ izdvajanja²⁶². Obavezni su oni koji se troše za izdatke kojima se finansiraju funkcije utvrđene Ugovorom o osnivanju EZ ili aktima koji su doneti na osnovu Ugovora o osnivanju²⁶³. Neobavezni izdaci bili su svi ostali. Razlikovanje je praktično značajno u postupku usvajanja budžeta. U slučaju nesaglasnosti između Saveta i Parlamenta poslednju reč ima Savet, ukoliko je reč o obaveznim izdvajanjima, a Parlament ukoliko su u pitanju ostala izdvajanja.

U odnosu na navedene izdatke, obaveznim izdvajanjima smatraju se izdvajanja za agrarnu politiku, dok se neobaveznim smatraju sva ostala izdvajanja. Zato u slučaju nesaglasnosti između Saveta i Parlamenta prilikom usvajanja budžeta, poslednju reč ima Savet u pogledu izdvajanja za agrarnu politiku, dok je reč Parlamenta odlučujuća kod svih ostalih izdvajanja.

Pominje se još i razlikovanje na obaveze koje se podmiruju iz budžeta u toku jedne budžetske godine²⁶⁴ i na obaveze koje se realizuju u toku više godina. Podela je značajna iz ugla sprovođenja budžeta, odnosno da li se obaveze prenose u narednu budžetsku godinu.

²⁶² Razlikovanje proizlazi direktno iz Ugovora o osnivanju EZ (čl. 203 Ugovora)

²⁶³ U tom smislu: Matthias Rossi, *Europäischen Parlament und Haushaltsverfassungsrecht*, Berlin 1997, str. 70

²⁶⁴ Budžetska godina traje od 1. januara do 31. decembra tekuće godine.

3. POSTUPAK DONOŠENJA BUDŽETA

Prema postojećoj regulativi budžet se usvaja u postupku u kome učestvuju Komisija, Savet i Parlament, a kao i svaki budžet sadrži godišnje prihode i izdatke Zajednice. Od uvođenja evropskog monetarnog sistema, budžet se iskazuje u ECU-ima.

Postupak usvajanja budžeta odvija se tako što Komisija prikuplja potrebne podatke od organa Zajednice i na osnovu njih izrađuje predlog budžeta najkasnije do 1. Septembra godine koja prethodi budžetskoj godini. Ovaj predlog razmatra Savet, najkasnije do 5. Oktobra. On može da ga usvoji na prvom zasedanju, a može da ga ne prihvati, odnosno da stavi primedbe. Postoji i pretpostavka da je budžet usvojen onako kako je predloženo u nacrtu, ako se Parlament o njemu ne izjasni u roku od 45 dana od dana prijema. Ukoliko Parlament ima primedbe na budžet, postupak po primedbama zavisi od toga na koji se deo budžeta one odnose. Ako se primedbe tiču obaveznih izdataka (npr. izdaci koji su obavezni po samom Ugovoru o osnivanju EZ ili aktima koji su doneti radi njegove realizacije), Parlament može da dostavi Savetu svoje primedbe. Ako su u pitanju neobavezni izdaci, Evropski parlament ovlašćen je da usvoji odgovarajuće promene. Savet tada ponovo zaseda i razmatra izmene koje je učinio Parlament, odnosno predloge za izmenu, a po potrebi pribavlja potrebne izveštaje od drugih organa. Ako se Savet saglasi sa izmenama koje je učinio Parlament i prihvati predloge za promene koje je dao Parlament, budžet Zajednice smatra se konačno usvojenim. Ista pretpostavka važi i ako se Savet uopšte ne izjasni o predloženim promenama u roku do 15 dana od dana prijema primedbi, odnosno predloga koje je dao Parlament. Međutim, ako se Savet s takvim predlozima ne saglasi, on je ovlašćen da utvrdi rešenja koja se odnose na obavezna davanja iz budžeta, tako da Parlament nema ovlašćenja da se sa rešenjima koja je utvrdio Savet ne saglasi. Međutim, ako je reč o neobaveznim izdvajanjima, Parlament je ovlašćen da se ne složi s rešenjima koja je utvrdio Savet, odnosno da predloži i usvoji drugačija rešenja od onih koja je u svom predlogu utvrdio Savet, odnosno da predloži i usvoji drugačija rešenja od onih koja je u svom predlogu utvrdio Savet. Ako prihvati rešenja Saveta, budžet se smatra usvojenim. I ovde postoji rok čijim protekom nastupa pozitivna pretpostavka o prihvatanju. Radi se takođe o roku od petnaest dana, posle koga, ako on protekne bez izjašnjenja Parlamenta, nastupa pretpostavka o prećutnom prihvatanju budžeta.

Može se zaključiti da je postupak usvajanja budžeta zamišljen tako da se oba organa (Savet i Parlament) pojavljuju kao organi koji su ovlašćeni za donošenje budžeta, s tim što je uloga Parlamenta značajnija. Cilj propisivanja ovakvog postupka bio je da se ovi organi prinude na tesnu saradnju prilikom usvajanja budžeta. Ova odluka o odbijanju mora biti doneta većinom od ukupnog broja članova parlamenta i dvotrećinskom većinom prisutnih članova.

Budžet Zajednice odnosi se pre svega na funkcije utvrđene u okviru EZ. Međutim, on se odnosi jednim delom i na ostale dve funkcije: zajedničku spoljnu i bezbedonosnu politiku (ZSBP) i policijsku saradnju i saradnju u oblasti pravosuđa i kaznenopopravnoj materiji (SUPUP). Deo ovih troškova redovno se finansira iz budžeta, odnosi se na izdatke za upravu, dok, kada je reč o izdacima na ime operativnih troškova funkcionisanja ZSBP i SUPUP, Savet ima pravo izbora:

- da odluči (jednoglasno) da i ovi troškovi idu na teret budžeta Zajednice, ili

- da utvrdi da će se ovi troškovi u svakom slučaju finansirati prema određenom ključu na teret država članica²⁶⁵.

U slučaju da budžet ne bude usvojen do početka budžetske godine, prema samom Ugovoru o osnivanju EZ²⁶⁶ stupa na snagu „nužni budžet“ bez potrebe da o tome budu doneti bilo kakvi organi Zajednice. Razlozi zbog kojih novi budžet nije usvojen, odnosno nije stupio na snagu nisu bitni²⁶⁷. Suština odredbi o nužnom budžetu sastoji se u tome da budžet za naredbu budžetsku godinu iznosi mesečno jednu dvanaestinu budžeta koji je važio u prethodnoj godini.

Evropski savet je na sednici od 11-12.12.1992. godine u Edinburgu doneo značajne mere o budućem finansiranju (tzv. Delors-II-paket). Najvažnije promene odnose se na povećanje sredstava koja se izdvajaju po osnovu doprinosa u zavisnosti od veličine bruto nacionalnog proizvoda, koje je trebalo da bude učinjeno postupno od 1,2% u 1994. do 1,27% u 1999.godini, odnosno sa godišnjim povećanjem od 0,01% . Nasuprot tome, predviđeno je smanjenje stope poreza na promet sa 1,4% u 1994.godini na 1% u 1999.godini. Osim toga, predviđeno je da u 1999.godini udeo poreza na promet ne može preći udeo od 50% bruto nacionalnog prihoda svake od država članica Zajednice. Ovakav zaključak usvojen je na sednici Saveta od 31.10.1994.godine. Ovakav zaključak morao je da dobije i saglasnost država članica u skladu s njihovim ustavnim propisima.

4. BUDŽETSKA KONTROLA

Budžetsku kontrolu sprovode dve vrste organa. Jedna vrsta inspirisana je rešenjima francuskog prava (interna kontrola), a druga je svoj uzor imala u engleskom i nemačkom pravu (eksterna kontrola).

Što se tiče interne budžetske kontrole, prema opštem principu, pri svakom organu Zajednice formiraju se i određeni organi kontrole. U odnosu na svaki organ postoji i odgovarajuća finansijska kontrola. Finansijski kontrolori uživaju punu samostalnost, odnosno nezavisnost u radu. U nadležnosti ovih kontrolora jeste kontrola ne samo korišćenja sredstava, već i utvrđivanja i naplate prihoda. Smisao ove kontrole jeste da se proveriti zakonitost i ispravnost raspolaganja sredstvima. Međutim, ova kontrola teško da može da se upušta u celishodnost utroška sredstava, što je u stvari nadležnost eksterne kontrole

Eksternu kontrolu vrše dva organa: Evropski parlament i Računovodstveni organ. Umesto sadašnjeg Računovodstvenog organa, kontrolu je u početku vršio Kontrolni savet koji je imao zadatak da proverava prihode i rashode budžeta i da o tome podnosi izveštaj Savetu i Parlamentu. On nije bio samostalan organ, već organ Saveta. Narastanjem budžeta, posebno zbog izdataka za poljoprivredu u sedamdesetim godinama, pojavila se potreba za

²⁶⁵ Dr Zlatko Stefanović, Pravo Evropske unije, Moć knjige, Beograd, 2003., str. 146

²⁶⁶ Član 204. Ugovora o osnivanju EZ

²⁶⁷ To nije samo teorijska mogućnost, već se nešto tako dešavalo i u praksi. Zbog propusta predsednika Parlamenta da proglasi budžet u 1987.godini, kao i zbog propusta Saveta da u 1988.godini blagovremeno utvrdi budžet, budžet nije blagovremeno stupio na snagu zbog čega su se određeno vreme primenjivale odredbe o privremenom budžetu.

FUNKCIONISANJE BUDŽETSKOG SISTEMA U EVROPSKOJ UNIJI

formiranjem jedne nezavisne i kompetentne institucije koja bi takvu kontrolu mogla da obavlja. Tako je ugovorom iz 1975.godine osnovan Računovodstveni organ po ugledu na slične organe koje imaju i druge države, dok je puna svojstva organa dobio tek ugovorom iz Maastrichta²⁶⁸.

Računovodstveni organ vrši kontrolu tako što je svaki organ Zajednice dužan da mu dostavlja svaka tri meseca izveštaj o prihodima i rashodima, a računovodstveni organ ima pravo da vrši kontrolu ovih podataka odmah po dostavljanju izveštaja ne čekajući kraj godine. Smisao kontrole jeste provera zakonitosti i ispravnosti utroška sredstava, ali i opravdanosti njihovog utroška. Ova opravdanost podrazumeva u stvari tzv. analizu odnosa "troškova i koristi", tj. da li je za vrednost određenog izdatka dobijena odgovarajuća vrednost koristi. Na kraju svake budžetske godine Računovodstveni organ izrađuje i dostavlja izveštaj o izvršenju budžeta Evropskom parlamentu i Savetu.

Komisija je dužna da Parlamentu i Savetu dostavlja tromesečno izveštaje o realizaciji budžeta²⁶⁹, a osim toga dužna je da mu dostavlja i sve ostale potrebne informacije ako to Parlament zahteva. Konačan izveštaj Komisije o izvršenju budžeta, Parlament i Savet razmatraju sa mogućnošću razrešenja Komisije u slučaju da izveštaj ne bude prihvaćen. Prvobitno je razmatranje izveštaja bila nadležnost Saveta, čiju je funkciju izvršavao zajedno sa Parlamentom, Briselskim ugovorima iz 1975. godine (stupili na snagu 1977.) nadležnost za razmatranje izveštaja Komisije i mogućnost razrešenja Komisije prešla je isključivo na Parlament. Na predlog Saveta koji on utvrđuje kvalifikovanom većinom. Parlament ima pravo da izglasa nepoverenje Komisiji, odnosno da zahteva ostavke članova Komisije. Komisija je dužna da godišnji izveštaj o utrošku budžeta podnese najkasnije do 1.maja.

²⁶⁸ Matthias Rossi, Europäischen Parlament und Haushaltsverfassungsrecht, Berlin 1997, str.147

²⁶⁹ Član 206. Ugovora o osnivanju EZ

Slika 3. – Zgrada Evropskog parlamenta u Strazburu²⁷⁰

U skladu sa Poslovnikom o radu Evropskog parlamenta, Odbor za budžetsku kontrolu razmatra izveštaj Evropske revizorske institucije, koja je u državama članicama odgovorna za pripremu i nadgledanje sprovođenja budžeta odnosno kontrolu budžeta, nakon što je realizovan. U nekoliko nacionalnih parlamenata usvajanje, kontrolu sprovođenja i naknadnu kontrolu vrši isti organ, a u samo dva, Belgiji i Nemačkoj naknadna kontrola se sprovodi u pododborima odbora nadležnog za usvajanje godišnjeg budžeta.

U većini nacionalnih parlamenata, međutim, organi nadležni za kontrolu budžeta, pre i tokom realizacije odvojeni su od tela odgovornih za kontrolu izvršenja budžeta, koja se sprovodi nakon implementacije. U Češkoj, Litvaniji i Poljskoj naknadni budžetski nadzor odvija se u Odboru za javne finansije, kao ekvivalent Odboru za kontrolu budžeta. Tamo gde postoji ekvivalent budžetskom kontrolom odboru Evropskog parlamenta, vrhovna revizorska institucija (DRI) je takođe ovlašćena za izveštavanje stalnih odbora koji su nadležni za predmetnu materiju (Švedska). Takođe, u polovini zemalja u EU, odbor koji se bavi revizorskim izveštajima podrazumeva odgovornost stalnog odbora u ostvarivanju finansijskog nadzora.

U Portugalu odgovornost za raspravu i glasanje o državnom budžetu, odnosno odgovornost za kontrolu izvršenja budžeta bili su razdvojeni između dva različita odbora do 2005.godine, kada su dva odbora ujedinjena²⁷¹.

²⁷⁰ Internet izvor: https://pl.123rf.com/photo_4938607_parlament-europejski-budynku-w-strasburgu,-francja.html (datum pružimanja: 31.08.2017. godine)

²⁷¹ Prema podacima Evropskog centra za parlamentarna istraživanja dostupnim na internet adresi: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/secured/detailreq.do?id=141638>

FUNKCIONISANJE BUDŽETSKOG SISTEMA U EVROPSKOJ UNIJI

Poljski Državni kontrolni odbor - State Control Committee razmatra samo odgovarajuće delove izveštaja o implementaciji koje se odnose na budžet DRI i Državnog inspektorata za rad – The State Inspectorate of Labour. U tom smislu, glavna odgovornost za sprovođenje naknadne kontrole leži na stalnim odborima, pre svega Odboru za javne finansije, koji igra ulogu koordinatora u ovom procesu.

5. ZLOUPOTREBA BUDŽETA EVROPSKE UNIJE

Postojanje budžetskih sredstva koja koriste političari i birokratija otvara vrata prevarama, korupciji i drugim zloupotrebama sredstava. U klasičnoj političkoj filozofiji postoji pravilo da oporezivanje bez političkog predstavljanja vodi tiraniji, a da političko predstavljanje bez oporezivanja vodi neodgovornosti.

Evropska unija posebno podleže ovom drugom delu pravila jer su građani i zemlje Unije predstavljeni u telima Unije, a sama EU nema mogućnosti nametanja poreza za sopstveno finansiranje već se finansira priložima zemalja članica. Uočeno je mnogo puta da predstavljanje bez oporezivanja vodi neodgovornosti. Mnogi političari se u Uniji zalažu za politike za koje se ne zalažu "kod kuće" tj. u ustanovama sopstvenih nacionalnih država. Eventualne loše posledice politika iz Brisela nemaju tako snažan odjek u biračkom telu kao što ih imaju one s nacionalnog nivoa. Otuda ne čudi to što se u Briselu često predlažu politike koje se ne predlažu "kod kuće".

Slično politikama u Briselu, mogu se posmatrati i potezi u vezi sa finansijskim sredstvima Unije. Rezultat toga je mnoštvo zloupotreba sredstava Unije, akulminacija je bila 1999. godine kada je čitava Komisija podnela ostavku. Tela EU pokušavaju da do javnosti dođe što je moguće manje podataka o zloupotrebama fondova, što kao rezultat ima nagađanja o visini zloupotrebljenih sredstava: "Niko ne zna sa izvesnošću obim prevare u vezi sa budžetom EU: često se navode procene koje se kreću od 7% do 10% ukupnog budžeta, ali nikada nisu ubedljivo dokazane. Istrage oko prevara ukazuju da su neke zemlje spore u prosleđivanju slučajeva zloupotreba budžeta EU, pošto bi ovo povlačilo izdvajanje dodatnih nacionalnih resursa usled dobijanja manje novca iz budžeta Unije²⁷².

Drugi autori procenjuju da je nivo zloupotrebljenih sredstava niži i da iznosi oko 2% budžeta Unije. Najveći do sada poznati slučaj zloupotrebe fondova EU zaključen je 1999. godine, kada je čitava Komisija EU podnela ostavku, 18. marta 1999. i potom je izabrana nova s Prodijem na čelu²⁷³.

Prethodno je grupa nezavisnih stručnjaka, nazvana "pet mudraca", obavila nezavisnu istragu i utvrdila da je zloupotrebljena suma nešto veća od € 1,5 mlrd. Komisija nikada nije okončala postupak istrage jer je doneta odluka da se on obustavi, kako eventualno

²⁷² D. Laffan and Shackleton 2000, str. 226

²⁷³ Naravno, to nije i poslednji slučaj prevare s javnim fondovima, kao što se može videti iz afere s prihodima od prodaje podataka Evrostat, koji su, prema podacima Olafa, završavali na računima izvan kontrole tela EU. Evrostat je optužen i da je ugovore sklapao sa firmom koja je falsifikovala svoje finansijske izveštaje da bi dobila poslove od Evrostat-a. Up. članke "Brussels attacked over Eurostat" i "Whistle blown", Financial Times, 18. jun 2003, str. 1 i 14. Razmere ove afere znatno su manje od afere iz 1999, koja je dovela do ostavke članova Komisije.

pronalaženje veće proneverene sume ne bi nanelo štetu evropskim integracijama. Komisija je izgubila političku kontrolu nad trošenjem sredstava i morala je da podnese ostavku.

Slučaj iz 1999. samo je pojedinačno najveća zloupotreba fondova Unije koja je do sada otkrivena. Bilo je i mnogo manjih. Nije nikakvo čudo to što se velike zloupotrebe pojavljuju upravo u domenu poljoprivrede, jer se na ZPP troši najveći deo budžeta Unije. Zloupotrebe budžeta i fondova EU nisu nikakav izuzetak, jer su takve pojave uobičajene gde god ima budžetskih sredstava ili netržišnih fondova. Ma koliko kontrola njihovog trošenja bila dobra, zloupotrebe će postojati. Naravno, to nije razlog da se kontrola sredstava obustavi. Naprotiv, trebalo bi je stalno poboljšavati, a cenu za prekršaje podizati, jer je to jedini način da bude manje pronevera.

Proširenje Unije 2004/2007. odmah je nametnulo pitanje sposobnosti novih članica da kontrolišu zloupotrebu fondova Unije. One još nemaju dobro uhodane ustanove kontrole trošenja fondova. (Početkom 2008. Komisija je obustavila uplatu dela sredstava Bugarskoj zbog otkrivenih pronevera evropskih fondova.) U tom razmišljanju ima deo istine, jer se zemlje tek etabliraju kao tržišne demokratije, sa svim teškoćama koje takav proces mogu pratiti. Ali, ne treba zaboraviti da se lavovski deo sredstava iz budžeta troši u starim članicama, te da su tamo zloupotrebe postale tradicija, posebno u Italiji i Nemačkoj, ali i u nekim drugim zemljama. Nove članice tek treba da pokažu kakve su njihove sposobnosti u kontroli upotrebe sredstava. Budući da je opšti nivo korupcije u novim članicama viši od nivoa u starim, može se pretpostaviti da će problemi zloupotrebe sredstava biti veći u novim nego u starim članicama, sem možda u Italiji.

6. ZAKLJUČAK

Državna politika zemlje se najbolje može izraziti kroz budžetski sistem. Nije neuobičajeno da se kaže, da ako hoćete da upoznate jednu zemlju, onda su vam potrebna tri njena dokumenta, a to su: turistička karta zemlje, ustav i njen budžet. Nije slučajno značajnu misao izrekao italijanski državnik iz prošlog veka Minghetti: „Pokažite mi budžet, pa ću vam reći kakva je politička, ekonomska i društvena struktura države.“

Budžet Evropske unije je jedini instrument sprovođenja fiskalne politike sa središnjeg, supranacionalnog nivoa EU. Ostatak fiskalnog sistema može se posmatrati kao skup raznih pravila i dogovora preko kojih države-članice harmonizuju i koordiniraju ostale segmente fiskalne politike.

Prvi budžet Evropske unije (EU) tj. tadašnje Evropske ekonomske zajednice je bio veoma mali i uloga mu je bila da pre svega pokrije određene administrativne potrebe tadašnje zajednice.

Danas, budžetska politika Evropske Unije funkcioniše na različitim osnovama u odnosu na nacionalne politike. To znači da zemlje članice istovremeno sprovode i finansiraju svoje ekonomske i političke aktivnosti u okviru dva različita sistema javnih finansija (nacionalni i evropski). Naime, članstvo u Evropskoj Uniji, zemljama članicama nameće i obavezu finansiranja zajedničkog EU budžeta.

FUNKCIONISANJE BUDŽETSKOG SISTEMA U EVROPSKOJ UNIJI

Izvesno je jedno: Evropska unija i svaka država pojedinačno obezbeđuju pozitivne efekte i regionalne politike Evropske unije, konkurentnost regiona i primeren životni standard i kvalitet života svih svojih građana.

LITERATURA

- Vojinović I. (2005). „Sistem javnih finansija u EU“, Zbornik radova: Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija“, Ekonomski fakultet, Volume 9, Podgorica
- Đurđević, Z. (2004). „Proračun Evropske unije“, Zbornik radova: Finansijska teorija i praksa. Zagreb: Pravni fakultet
- Komljenović, B., Ristić, Ž., Živanović, M., Srdić, M. (2009). „Pravo Evropske unije“, Beograd
- Laffan, B. And Shackleton, M. (2000). The Budget. Who Gets What, When, and How“, H. Wallace and W. Wallace (eds): Policy Making in the European Union, 3rd edn. Oxford: Oxford University Press
- Lovčević, J. (1969). „Institucije javnih finansija, Knjiga III: Budžet u teoriji i sistemu“, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd
- Petovar, T. (2005-2008). „Budžetski proces i budžetska politika u Srbiji“, Beograd
- Prokopijević M. (2007). „Evropska monetarna unija“, Građevinska knjiga, Beograd
- Ristić, K. (2015/2016). „Ekonomija Evropske unije“, Etno Stil, Beograd
- Rossi, M. (1997). Europäischen Parlament und Haushaltsverfassungsrecht, Berlin
- Stefanović, Z. (2003). Pravo Evropske unije, Moć knjige, Beograd
- Stiglitz, J. (2002). "Participation and Development: Perspectives from the Comprehensive Development Paradigm", Review of Development Economics 62., 339. Stockholm Conference
- Stojanović, S. (2006). "Budžet Evropske unije - sopstveni prihodi i opšti budžetski principi", Finansije, Beograd
- Streinz, R. (1996). Europarecht, 3. izdanje, Heidelberg
- Thun- Hohenstein, S., Cede, F.. (1966). Europarecht, Wien

Pravni izvori

Council Decision 2000/597/EC Euratom, of 29 September 2000 on the system of the European Communities' own resources. OJ L 253/42, 7.10.2000.

Council Regulation (EC, Euratom) No 1605/2002 of 25 June 2002 on the Financial Regulation applicable to the general budget of the European Communities. OJ L 248, 16.9.2002.

European Commission, 2002. General Budget of the European Union for the financial year 2002: The figures. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission, 2002. The Commission's proposals for the 2003 budget: sound balance between financing new tasks and budgetary discipline. DN: IP/02/639.

Regulation (EEC) No 729/70 of the Council of 21 April 1970 on the financing of the common agricultural policy. OJ L 094/13, 28.4.1970.

Internet izvori:

European Union Public Finance — Fourth edition. (2008).. Datum pregledanja 06.09.2017.,
izvor:
http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/publications/public_fin/EU_pub_fin_en.pdf

<https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/secured/detailreq.do?id=141638>

<http://elecciones-europeas.abc.es/claves/2009-05-21/historia-union-europea-1859.html>

https://pl.123rf.com/photo_4938607_parlament-europejski-budynku-w-strasburgu,-francja.html

<http://www.kombeg.org.rs/Komora/centri/CentarZaEkonomскеOdnoseSalnostranstvom.aspx?veza=3070>

FUNCTIONING OF THE BUDGET SYSTEM IN THE EUROPEAN UNION

Abstract: *In modern economies, most of the economic policy instruments applied by the state today are based on public revenue policy and public expenditure policy, in line with the basic tendencies in the development of the economy. In this way, the budget and budgetary policy become almost the basic instrument of economic, and especially stabilization economic policies. In that sense, the budget is today the most powerful instrument of development and current economic policy.*

The budget is most often defined as a systematic presentation (scheme) of the revenues and expenditures of a state for a specific planning period, or for a single budget year. The budget, in fact, is a legal act adopted by the highest legislative body in the state (parliament, assembly) in which all public revenues and all public expenditures are foreseen in a year and then presented and allocated appropriately according to the precise and pre-determined budget structure.

The European Union budget is a controversial instrument of common economic policy. On the one hand, in the preparation of the budget and the content of the objectives and actions of the budgetary policy of the European Union, disputes over jurisdiction between the Council of Ministers of the European Union, the European Commission and the European Parliament are overwhelming, and on the other hand they are burdened by problems regarding the proper financial distribution of the burden between member states.

The European Union does not have a classical government like the member states but has a budget with a revenue and expenditure structure. The budget is balanced when revenues and expenditures are in balance. This is a situation better than a deficit and a surplus. If expenditures are higher than revenues, then the budget deficit is in question, and if expenditures are lower than revenues, then it is a budget surplus.

In addition to the budget, the European Union also has a "multi-annual financial framework", which represents an approximate or indicative overview of revenues and expenditures over the next few years. The "framework" is of oriental significance and represents a more precise form of the budget. for the next year. The multiannual financial framework is adopted for a period of 6 years.

Keywords: *budget, financing, budget system.*

THE KEY ASPECTS OF SUCCESSFUL HANDLING THE CHANGES AND CHALLENGES CREATED BY REGIONAL AND CROSS BORDER PROJECTS IMPLEMENTATION

Dobriła Sudimac Mratinković, M.Sc.²⁷⁴

Biljana Stanković, M.Sc.²⁷⁵

Abstract: *The regional development and cross border cooperation (CBC) are challenging processes. They disrupt the Status Quo and consequently lead not only the change agents but also the beneficiaries to participate, contribute or at least adapt to the new environment. The aim of this paper is to highlight the key aspects of project cycle management that enable successful preparation and implementation of regional and cross border projects through examples of best practice CBC projects.*

The key aspects of the PCM process explored in the paper are: leadership, institution building, team management, stakeholders and beneficiaries, partnerships, inclusion and ownership, communication, professionalism, striving for excellence, innovation and sustainable results.

This process usually puts management in a position to face resistance. The way it is handled determines success at the end of every cycle.

The paper should serve as a contribution for knowledge transfer in successful CBC projects implementation to the interested parties.

Keywords: *Leadership, management, organizational culture, team building, success*

Introduction

Any change, in any area of life, presents a challenge. The change of the Status Quo is a challenge for those who initiate it as much as it is for those who have to participate in it, adapt to it or, in some cases, avoid it. On the other hand, the change is the only way forward, the only path that leads to progress and the only certain ingredient of any improvement.

274 Centre for the Development of Jablanica and Pcinja Districts, Serbia,
dobriła.sudimac.mratinkovic@centarzarazvoj.org

275 Ministry of European Integration, Government of the Republic of Serbia, Serbia,
biljana.stankovic@mei.gov.rs

The manuals and guidelines usually prescribe the rules and procedures, but the real art of project management lies in the ability of a person in charge to successfully lead the change and deal with the challenges he/she is faced with during the process of preparation and implementation of a project.

Learning how to introduce the change through the process of project management is the first challenge for the management. Helping all the stakeholders and beneficiaries to understand it, participate and feel the ownership, helping larger communities embrace the change is a very important skill. The final phase in these processes is learning how to ensure the sustainability of the results of the project. It includes the changed environment, participants, situation, key stakeholders or any other interested parties. The change has to be firmly positioned in the community in a sustainable manner, thus providing grounds for further improvements and, consequently, more changes.

The aim of this paper is to highlight some of the important capacities that can contribute to the successful handling of the changes and challenges created by regional and cross border projects implementation.

Therefore, we shall point to the importance of the leadership in the project management cycle, as well as the role of the team management. The necessity for institutional capacity building is another topic on two sides. The continuous capacity building is as important for the implementing partners as it is for the stakeholders in order to create the common glossary and grounds for cooperation. This being said, one of the critical choices in PCM is the one of partnerships, leading to inclusion and ownership over the process and results equally. It is enabled through the strong and focused communication, professionalism and the attitude towards striving for excellence in implementation, openness towards innovation and finally, concentration on the sustainable results.

1. Introducing change through the process of project management

Providing that the planning phase of the project passed “by the book”, any single project leads us to some level of change we want to make. It may be the new procedure in some area, some improvement of the existing one, setting up the business or new service to the group of people, organization, community or wider area. It is fairly straightforward process in some cases, especially if the final beneficiaries or their representatives were involved in planning and decision making in the preparatory phase. However, if the physical area of influence that the project will make is wider, as it always is in the case of the regional and cross border projects, that can be far more challenging task.

1.1 Importance of leadership

“There are differences between the fields of management and leadership, and a common theme reflects agreement that, as the business environment experiences greater change, uncertainty, and volatility, more leadership is needed (Kotter, 2001; Mintzberg, 1994)”.

THE KEY ASPECTS OF SUCCESSFUL HANDLING THE CHANGES AND CHALLENGES CREATED BY REGIONAL AND CROSS BORDER PROJECTS

The practitioners and experts experience the division in terms of these two roles, not only in duties but also in personal characteristics. It is important for an organization, but also for a project, to have both roles included. It is possible that these roles coincide in one person, but it is fairly rare. The most successful organizations have strong leadership and try to attract and further develop the skills of their employees towards becoming experienced project managers. Leaders are those who foster new ideas having in mind long term achievements and changes that have to be done in the course of the action. Managers make sure that the necessary duties are assigned and followed through in order to present the expected results. In both situations, every organization that is set to growth need both sides working towards it. In a project management, it is very useful to have a team leader and a project manager. The project manager will take care of the implementation “by the book”. The team leader will have the overall picture and be able to steer the implementation in different directions and modes when necessary.

In practical terms, in the implementation of Cross Border Cooperation projects/grants, the rules are very detailed and set. But what happens in reality is that the world changes. From the time of the opening of a call for proposals to the time when the contracts are signed and implementation starts, in some cases, there could be one year gap. This time is necessary from the point of view of the donor and implementing partner countries structures. But for a project proponent’s side and in practical terms, this can bring a serious changes in the basic ideas. Thus, the new law might come into force, changing the rules in building permits that immediately have negative effect on the project idea. Or, project partner might change management and the new one is not willing to participate in the project.

In this sort of “crisis” a manager sees the big “no” sign as the rules do not necessarily predict the rules in such situations. It is the role of a team leader to do the right thing when things cannot be done in the right way. The leader will see the opportunity in the changed situation and inspire all the stakeholders to look for the solutions, keeping in mind the long term vision. One experience form implementation of projects is - never to give up or assume something is impossible as it was never done before. The donors also understand realistic changes of the environment and they can also come up with the solutions, if inspired and involved all along the implementation of a project.

1.2 The role of team management

Managers are supposed to do things efficiently and successfully. In order to get the job done, they should have the chance to create the new team for every new project. It gives employees the chance to learn, grow, interact with different stakeholders and other team members and thus contributes more to every new project they participate in. It also means that project managers will learn to match the team members to tasks and it will be easier to delegate and rely on the team members, which is necessary. There are several techniques to ensure the meaningful communication with the team and other stakeholders. The team management within the project implementation requires regular meetings, written communication and reports, but also the active listening from all the involved stakeholders. Regular project meetings should be a must rather than a formality, since they

present the right opportunity to steer the project in the right direction through fine tuning or perceive problems in early phases when they can be overcome with least effort and damage.

Therefore, it is recommended to set a “project steering committee” that will meet up and discuss the project progress on regular bases, including the most relevant and important parties. The reports from these meetings, although they may be not needed formally, represent a valuable resource for future use in the organization.

2. Inclusion of stakeholders and beneficiaries

By introducing the topic of inclusion, we introduce probably the key success factor into the PCM. Some big mistakes are made out of best intentions. Some projects were designed in-house, by experts, and copied to totally different environment, bringing more damage than good to the beneficiaries. For this reason, right from the start, from the planning phase, all the key players in the field should be considered, consulted or invited to participate. This sounds fairly logical, but one additional bit to this scenario can save the tons of trouble in the project implementation. While planning the project, it is really important to consult and thus include also those who are seen as the most probable opposition.

And here we introduce the importance of change. Status Quo is easy, even when not good. Change is difficult even if it brings better conditions, better life, and easier life in the long term. It requires action and brings insecurity and risks to the field.

2.1 Institutional capacity building for implementing partners and key stakeholders

After having explained why inclusion of the best supporters and worst opponents is important, and having said that it is the role of a leader to inspire, handle, motivate all of the parties, we have to point to another key issue. Most projects have the “capacity building” component, and that is actually the good thing. What is the added value of the experienced team leaders and managers, is the choice of the target beneficiaries.

Project implementation showed that it is possible, over time, to develop an organization to a satisfactory or even very high level of competences and skills. But if the political instability or any other changes affect the same level of knowledge or understanding among the implementing partners and beneficiaries, if that gap is too wide, there is no space for learning or growing. It is very important, in CBC projects implementation, to nurture the partnerships but also to develop a wide network of beneficiaries who grow to become project partners through capacity building.

Even in this sector changes are necessary and new people open new possibilities, but only as long as the level of understanding among the key stakeholders is fairly similar.

THE KEY ASPECTS OF SUCCESSFUL HANDLING THE CHANGES AND CHALLENGES CREATED BY REGIONAL AND CROSS BORDER PROJECTS

2.2 Partnerships that lead to participation and inclusion

The partnerships in projects are repeated, good ones kept and nurtured, bad ones left for “lessons learned” files. It also explains that CBC and other projects usually continue in a “step by step”- phases, working with similar target groups and beneficiaries.

When thinking about the project the real state of art projects are developed by the organizations with the strong leadership and management where there is a long tem goal and every project can be realized in phases until the finalization of a cycle, thus opening the new demand and new field for intervention CBC project.

These partnerships are open and share the established values. It usually have the spill-over effect also on other stakeholders. Partners committed to a goal understand the value of involving more people, organizations, beneficiaries that will fit into the work towards the common goals. They cherish the core values and share them throughout the project network of interested partners, thus opening space for further improvements in the field.

2.3 Role of communication

It is as interesting to highlight the role of communication as it is to explore all the modern tools used in project management. The role itself has not changed much over the last decade, to say at least. The crucial importance of in house communication among project team, and external communication with project partners and wider public rates very high. From the well-articulated vision and clearly set and communicated project goals and all the steps or activities throughout the reporting and publicizing the achievement of milestones up to the active following and listening to the information from the beneficiaries and wider public, it requires structure and specific skills.

One of the tips could be to always prepare the short, tentative communication plan. It will show the background information, recognize and show respect to the culture and introduce the project intended changes over time, in the most appropriate way. This paper should not be used only as a “project visibility” obligation that say how much money will be spent to present the obligators details of the project. It should serve to everybody equally. It includes more thinking and knowledge and less resources in the end of the day. And insisting on clear, timely and useful communication also leads to much better project results and sustainability.

As for the communication tools, the easy guide and our recommended reading is the article:<https://2020projectmanagement.com/index.cfm?topNav=resources&subNav=communication-management&subsubNav=communication-the-key-to-successful-project-management>

3. Ensuring sustainability of the results

3.1 Professionalism and striving for excellence in implementation

"Excellence is an art won by training and habituation. We do not act rightly because we have virtue or excellence, but we rather have those because we have acted rightly. We are what we repeatedly do. Excellence, then, is not an act but a habit." —Aristotle.

We felt it would be only necessary to remind all the practitioners that striving for excellence is one of the distinguishing features of the most successful leaders, managers, teams, project or organizations equally.

Although a wide area, it deserves at least the notion that any CBC project that is implemented in a professional manner, by professional managers, has the best chance to end up among the "best practice" examples, usually found in most programme websites of the CBC programmes, or at www.evropa.gov.rs. For example: <http://www.evropa.gov.rs/Documents/Entity/CBC/Events/248/Documents/1033/Best%20practice%20projects%20summary%20engl.pdf>

3.2 Openness towards innovation

Another key feature of a management style equally as of a personality, is openness towards innovation. It is also something that can be introduced in a team, but only if it is supported by the whole organizational culture. It is reasonably difficult in situations where the environment is traditionally resisting change, but it is the very opportunity for the project implementing agents.

Probably the best advice is to look for employees with integrity, those who have a proven track record in demonstrating professionalism at all times in the track record of projects they have implemented.

3.3 Concentration on sustainable results

While the whole issue of sustainable development and sustainability at all levels is being at the top of the interest, the actually sustainable project results are the real challenge. We shall not explore neither present the basic concepts of sustainability in project management framework.

On the contrary, relying exclusively on "human factor" there is one simple piece of advice, as important for project success, as it is for the impact that it has on the implementing parties. CBC project are implemented locally. In the cross border region, but still- those who design and implement these projects do that for their school, hospital, interest group, sector, town or other similar community. And sustainability of the project results are something they have to live with for the rest of their life. Either as citizens or as professional or as consultants - we all bring our successes and failures with us for the rest of our work life.

Apart from the rules, this should be the guiding idea throughout the whole project cycle management process that will certainly lead to outstanding results.

THE KEY ASPECTS OF SUCCESSFUL HANDLING THE CHANGES AND CHALLENGES CREATED BY REGIONAL AND CROSS BORDER PROJECTS

4. Conclusion

We have tried to present the most important issues that are success factors in project implementation. These skills and practices, soft measures as they are often referred to, are a huge area in people development studies. On the other hand, they are not equally well emphasized through the officially available guidelines, manuals and other resources directly connected to the project implementation for any CBC call for proposals, or any other call for funding. These skills, practices and recommendations are a matter of personal and organizational culture and development, attributed to project managers, experts in project management of team leaders in the world of project implementation. They are increasingly important in the world where most modern institutions are organized around "projects"- be it an elementary school project of a group of ten year olds or an IT company "project" where a specific platform is developed.

That is the main reason we wanted to emphasize and partially introduce these values, skills and ideas that ask for real involvement and change within the person, organization or system. Although difficult, these changes are also incredibly rewarding for all the involved parties.

We hope we shall contribute at least to the vibrant circle of people interested or involved in CBC projects implementation to open up and embrace, even inspire changes in their daily work and environments, even more through the projects they design and implement.

KLJUČNI ASPEKTI USPEŠNOG UPRAVLJANJA PROMENAMA I IZAZOVNIMA KREIRANIM KROZ IMPLEMENTACIJU PROJEKATA REGIONALNE I PREKOGRANIČNE SARADNJE

***Rezime:** Regionalni razvoj i prekogranična saradnja (CBC) su procesi sa dosta izazova. Oni prekidaju Status Quo i, kao posledica toga, vode ne samo one koji pokreću promenu već i one koji su njeni korisnici ka tome da učestvuju, doprinesu ili makar da se adaptiraju na novo okruženje. Cilj ovog rada je da istakne ključne aspekte ciklusa upravljanja projektima koji omogućavaju uspešnu pripremu i implementaciju projekata regionalne i prekogranične saradnje kroz primere najbolje prakse u prekograničnim projektima.*

Ključni aspekti procesa upravljanja projektima kojima se bavi ovaj rad su: liderstvo, izgradnja institucija, upravljanje timovima, ključnim učesnicima i korisnicima, partnerstva, uključivanje i vlasništvo, komunikacija, profesionalizam, težnja ka izvrsnosti, inovacije i održivi rezultati.

Ovaj proces najčešće stavlja menadžment u poziciju da se susretne sa otporom. Način na koji se nosi sa tom situacijom odlučuje o uspehu na kraju svakog ciklusa.

Dobrića Sudimac Mratinković, M.Sc., Biljana Stanković, M.Sc.

Ovaj rad trebalo bi da posluži u svrhu prenosa znanja iz implementacije uspešnih CBC projekata zainteresovanim stranama.

Ključne reči: *Liderstvo, upravljanje, organizaciona kultura, izgradnja timova, uspeh*

UTICAJ KRIPTOVALUTA NA RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE

Prof. Dr Saša Ivanov²⁷⁶

Mr Dragana Ivanov²⁷⁷

Mr Nikola Pejović²⁷⁸

Rezime: U radu će se napraviti kratak osvrt na istorijski razvoj modela poslovanja kroz vekove, sa posebnim akcentom na proces digitalizacije i njegov uticaj na savremene ekonomijske poslovne procese u tržišnoj ekonomiji, opisati kriptovalute (cryptocurrency) i njihov uticaj na tržišnu ekonomiju, kao i značaj njihovog uticaja na razvoj savremenih procesa zaštite podataka u elektronskom poslovanju. U radu će se posebno pojasniti pojam blkčejna (blockchain) i njegov uticaj na povećanje stepena sigurnosti poslovnih transakcija, ali i ličnih podataka učesnika u transakciji.

Ključne reči: digitalizacija, tržišna ekonomija, kriptovalute (cryptocurrency), blokčejn (blockchain).

Uvod

Rad se u početku bavi kratkim osvrtom na istoriju razmene dobara (trgovinu) kroz istoriju, od robne do robnonovčane razmene, gde se uvodi novac kao osnovno sredstvo zamene za robu.

Rad se dalje bavi definicijom novca i njegovoj „podlozi“ u različitim materijalima, pre svega zlatu.

Razvoj tržišne ekonomije, a posebno proces nastanka elektronskog poslovanja, javlja se potreba da se „stvarni“, opipljivi novac, zameni „virtuelnim“, nevidljivim, neopipljivim sredstvima plaćanja.

Naravno, pojavom novca, kao valute u trgovinskim transakcijama, neminovno se postavlja pitanje njihove zaštite, a time i pojave i razvoja prvih banaka, kao institucija za „pohranjivanje“ i „čuvanje“ valuta, ali i njihovo „oplemenjivanje“.

Banke su radi bezbednosti valute i naročito njihove stvarne podloge – zlata, posebnu pažnju morale da posvete razvoju sistema njihove zaštite.

Sa pojavom digitalizacije i digitalnog (već pomenutog „virtuelnog“) novca (u daljem tekstu VALUTE, ili sredstva plaćanja proizvoda (robe, usluge ili informacije), javlja se

276 Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija, sasa.ivanov@fmz.edu.rs (10 pt)

277 OŠ „Branko Radičević“ Niš, Srbija, dragana68@gmail.com

278 Business developer at Tagor EMS, Srbija, nikola.pejovic@tagor.rs

posebna potreba za zaštitu transakcija, a istovremeno i svih podataka koji se vezuju za transakcije.

1. Trgovina kroz istoriju

1.1 Robna razmena

Veruje se da se trgovina odvijala tokom većeg dela ljudske istorije. Postoje dokazi o trampi opsidijana (vulkanskog stakla) i kremenja u kamenom dobu. Materijalima korištenim za pravljenje nakita trgovalo se u Egiptu još 3000. godine p. n. e. Duge trgovačke rute pojavile su se u trećem milenijumu p. n. e., kada su Sumeri u Mesopotamiji trgovali sa Harapan civilizacijama. Feničani su bili čuveni pomorski trgovci, koji su putovali širom Mediterana, kao i na sever čak do Britanije u potrazi za izvorima kalaja za proizvodnju bronze. U tu svrhu oni su osnovali trgovačke kolonije koje su Grci nazivali emporije.

1.2 Uloga Novca

Razmena robe za robu je postajala previše komplikovana, i zahtevala previše iteracija da bih došao do robe koja mi treba (nešto kao današnje građevinarstvo u Srbiji).

Novac, kao sredstvo plaćanja, rešava probleme robe, jer postaje univerzalno sredstvo. Nije uvek bio klasičan novac ili zlato, nekad su bile i školjke, čilibar, krzno, zavisno od podneblja i potreba, ali uvek nešto što je u tom podneblju bitno.

Prvi primeri novca bili su predmeti koji su imali sopstvenu vrednost. Ovo se naziva robni novac i uključuje bilo koju opšte rasprostranjenu robu sa sopstvenom vrednosti. Istorijski primeri uključuju svinje, retke morske školjke, kitove zube, i stoku. U srednjovekovnom Iraku, hleb je korišten kao rani oblik novca, a u Meksiku pod Montezuminom vlašću zrna kakaa su korištena kao novac.

Rimski novac

Izvor: <https://sr.wikipedia.org/sr-el/Trgovina>

UTICAJ KRIPTOVALUTA NA RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE

Valuta je uvedena kao standardizovani novac kako bi se olakšala veća razmena roba i usluga. Ovaj prvi stadijum razvoja novca, gde su metali su korišteni za predstavljanje uskladištene vrednosti, a simboli za predstavljanje roba, činio je osnovu trgovine osnovu trgovine u Plodnom Luku preko 1500 godina.

Numizmatičari imaju primere novčića iz najranijih civilizacija, iako su to u početku bili neobeleženi grumeni vrednih metala.

Drevna Sparta je kovala novac od gvožđa kako bi odvrtila svoje građane od međunarodne trgovine.

Sistem robnog novca u mnogim slučajevima razvio se u sistem reprezentativnog novca. U ovom sistemu materijal od kog je napravljen ima veoma malu sopstvenu vrednost, ali postiže značajnu tržišnu vrednost kroz retkost ili kontrolisanu nabavku.

- * Mera vrednosti – sve robe postaju uporedive
- * Sredstvo razmene (R-N-R)
- * Blago - odložena potrošnja
- * Novac kao svetski novac – zlato, univerzalne HOV

2. Pojava banaka

2.1 Čuvanje novca

Templari kao „siromašni vitezovi“ su imali mrežu, snagu, moć, bogatstvo i autoritet.

Banalizovanje: Ja pošaljem Peri u Jerusalimu novac tako što ga odnesem templaru u mom gradu, on mi izda priznanicu, uz to naplati i „malu“ proviziju, sa tom priznanicom, Pera ide kod templara u Jerusalimu, i podiže novac. Poenta : i Pera i ja verujemo jednom autoritetu da će uraditi posao za nas, ja dajem novac, Pera uzima novac, što su osnove dužničk- povereničkog sistema, ali poseban akcenat na centralni autoritet kome i Pera i ja verujemo (iz čega će nastati centralne banke).

2.2 Zlatni standard

„Zlatni standard“ ili zlatna podloga koja je u prošlosti obezbeđivala novcu stabilnost, u potpunosti je napuštena tokom 20. veka.

Međutim, sa učestalošću globalnih i regionalnih ekonomskih kriza, valutnih nestabilnosti i stalno preteće inflacije u Sjedinjenim Američkim Državama koja se već godinama najavljuje kao potencijalna opasnost i pored trenutnih deflatornih pritisaka, jedan deo stručne javnosti počeo je da zagovara potrebu da se valute učine stabilnijim, a njihovo emitovanje drži pod kontrolom, a način da se to ostvari vide u povratku zlatnog standarda.

Naravno, drugi deo ekonomskih teoretičara tvrdi da je to iz današnje perspektive nemoguće, jer je vrednost emitovanog novca višestruko veća od vrednosti celokupnog svetskog zlata, odnosno da zlatni standard ima dosta manjkavosti koje su se pokazale za vreme njegovog trajanja, a zbog kojih je morao biti i napušten.

Iako preciznih podataka nema, smatra se da je celoj ljudskoj istoriji proizvedeno manje od 200.000 tona zlata, odnosno oko 10.000 kubnih metara. Ni danas nije moguće utvrditi precizno čak ni količinu novoproducenog zlata jer pojedine države, poput Kine ne iznose javno stanje svojih zlatnih rezervi i količinu proizvedenog zlata na godišnjem nivou iz makroekonomskih razloga, na prvom mestu. Špekuliše se da Kina ima mnogo veće zalihe zlata u trezorima centralne banke nego što u svojim izveštajima objavljuje.

Ilustracije radi, kada bi se svo zlato ovog sveta moglo izliti u jednu kocku ili kvadar, strana takve geometrijske figure bila bi slična jednom teniskom terenu.

2.3 Breton Vuds i kraj zlatnog standarda

Osnove posleratnog međunarodnog monetarnog sistema postavljene su na konferenciji u Breton Vuđu 1944. godine. Tada su formirane dve organizacije za međunarodnu monetarnu i finansijsku saradnju: Međunarodni monetarni fond (MMF) (engl. International Monetary Fund (IMF)) i Međunarodna banka za obnovu i razvoj (MBOR) (engl. International Bank for Reconstruction and Development (IBRD)).

Fond je trebalo da obezbedi saradnju u oblasti međunarodnih plaćanja i politike deviznih kurseva i da odobrava kredite za kratkoročno uravnoteženje platnog bilansa, a banka je dobila zadatak da omogući obnovu i razvoj privreda zemalja članica.

Međunarodni monetarni sistem koji je ustaljen Bretonvudskim sporazumom naziva se zlatno-devizni standard (zbog važenja zlata i deviza kao rezervi). Imajući u vidu važnost Sjedinjenih Američkih Država i dolara u ovom razdoblju, ovaj sistem se može nazvati zlatno-dolarski sistem. Naime, dolar je važio za zvaničnu valutu u kojoj su se čuvale rezerve i imao je veliku ulogu u međunarodnom platnom prometu. SAD je imao najveće rezerve zlata, a za dolar se moglo kupiti apsolutno sve.

SAD su se u periodu od 1950. do 1957. suočavale sa problemom međunarodne likvidnosti, deficit platnog bilansa je rastao, a zalihe zlata su se topile. Smanjuje se glad za dolarom, opada poverenje u njega, a Savezne rezerve svoja potraživanja konvertuju u zlato.

Godine 1962. Savezne rezerve su stvorile fondove u valutama zapadnoevropskih zemalja. Ta sredstva se koriste za otkup dolarskih potraživanja od stranaca i da bi se smanjio odliv zlata. Preduzete su još neke mere koje su smanjile odliv deviza ali nisu ga i otklonile. Konstantni porast međunarodne trgovine i obim usluga i proizvoda zahtevali su veća devizna sredstva (nestašica sredstava međunarodnog plaćanja).

Rešenje se nije moglo tražiti u deflaciji jer ona nije odgovarala SAD. Poljuljano poverenje u dolar i neadekvatan mehanizam povećanja međunarodne likvidnosti nametali su potrebu reformisanja međunarodnog monetarnog sistema.

U periodu 1968—1973. uvedena je dvojna cena zlata, za zvanične transakcije ostala je stara cena zlata, a za privatne transakcije cena se slobodno formirala na tržištu.

Godine 1967. na sastanku u Rio de Žaneiru usvojen je Prvi Amandman na Statut IMF-a. Odlučeno je da se u okviru fonda formira novi vid sredstava za međunarodna plaćanja, tzv. specijalna prava vučenja (SPV) — papirno zlato.

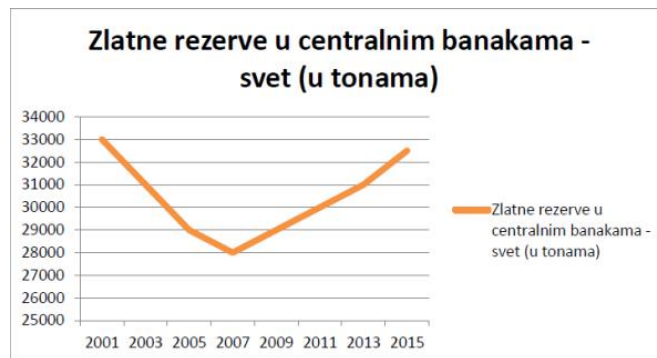
2.4 Zlatne rezerve umesto zlatne podloge

Umesto emitovanja novca sa zlatnom podlogom danas je zastupljeno držanje zlata od strane centralnih banaka u obliku zlatnih rezervi sa namerom da očuvaju stabilnost sopstvene valute.

Iako je slatni standard napušten u potpunosti, centralne banke se ne odriču zlata koje im služi kao rezerva.

Do pre nekoliko godina vodila se polemika da li su i zlatne rezerve uopšte više potrebne državama za vođenje montarne politike, ali nakon početka velike ekonomske krize iz 2008. Godine, potražnja centralnih banaka za zlatom u konstantnom je porastu. Pored centralnih banka, pojačana je potražnja za zlatom i među kompanijama i fizičkim licima u cilju diverzifikacije investicionog portfolija i očuvanja vrednosti dela imovine na duži rok.

Zlatne rezerve

Izvor: <https://zlatnapoluga.rs/zlatni-standard.html>

3. Kriptovalute

3.1 Ko je ovaj čovek?

Njegovo ime je **SATOSHI NAKAMOTO** - mistična ličnost tvorac bitkoina.

Međutim, niko ne zna tačno ko je on, niti ga je iko ikada video.

Ono što se najverovatnije krije iza njegovog imena je akronim nastao od nekoliko velikih svetskih kompanija koje se bave proizvodnjom tehničke opreme:

SAmsung **T**OSHiba **N**AKAmichi **M**OTOrola

3.2 Nova era - kriptovalute

Kriptovaluta je oblik digitalne imovine koja se koristi kao sredstvo razmene koristeći kriptografiju (kriptografija) kao način obozbeđivanja sigurnosti transakcija, kontrole stvaranja dodatnih novčanih jedinica i radi potvrde transfera valute.

Kriptovalute se definišu kao podskup digitalnih valuta, alternativnih valuta i virtuelnih valuta.

- * Nije fizički, neopipljiv je
- * Nema autoritet koji definiše količinu, vrednost
- * Razmena P2P, putem blockchain tehnologije, decentralizovano

Bitcoin, koji je kreiran 2009. je prva decentralizovana kriptovaluta

Od tada, veliki broj kriptovaluta je stvoren. Bitcoin i njegovi derivati (Altkoini) koriste decentralizovanu kontrolu nasuprot centralizovanom elektronskom novcu centralno bankarskog sistema. Decentralizovana kontrola koristi bitcoinovu blokčejn tehnologiju kako bi jedinstvenu bazu podataka svih transakcija prevela u razdeljenu, decentralizovanu glavnu knjigu.

Status legalnosti kriptovaluta varira od države do države i još uvek je nedefinisan ili u stanju promene u mnogima od njih. Dok većina država zakonom ne zabranjuje korišćenje kriptovaluta, njihov status kao novca nije čvrsto utvrđen. U zemljama kao što su Maroko, Bolivija, Ekvador, Kirgistan, Bangladeš korišćenje Bitkojina je ilegalno i zakonom kažnjivo, dok je u većini drugih Brazil, Čile, Kolumbija, Argentina legalan.

- Hakovanje Blockchain je dosta težak posao, jer zahteva istovremeno hakovanje nekoliko hiljada računara, što je gotovo nemoguće.
- Ima ozbiljan potencijal da zameni trenutni novčani sistem u svetu, jer broj korisnika kriptovaluta raste.

UTICAJ KRIPTOVALUTA NA RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE

- Niko ne može da promeni količinu novčića koji se koriste.
- Zbog ograničene količine novčića, otporan je na inflaciju.
- Nema potrebe da trošimo novac za nekakvo održavanje računa.
- Svako može da vidi sve transakcije koje su ikada napravljene.
- Nije kontrolisan ni od koga, već ima svoju sopstvenu mrežu po kojoj radi, odnosno koristi princip decentralizacije ("peer to peer").

Rudarenje kriptovaluta predstavlja način validacije transakcija na mreži. Rudari prilikom trenutka kad se novi blok iskopa, dobijaju kriptovalutu kao nagradu za svoj učinak na mreži. Nagrada u teoriji smanjuje cenu transakcija, tako što podstiče doprinos u vidu procesorske moći obrade podataka na mreži. Stopa generisanja hešrejtta, koji vrši validaciju transakcija je znatno povećan korišćenjem specijalizovanih mašina kao što su FPGA i ASIC, koje koriste kompleksne heš algoritme kao što su SHA-256 i Skript. Ova trka za što efikasnijim i jeftinijim mašinama se odvija još od dana pojave prve kriptovalute, Bitkojna, koji je nastao 2009.[9] Sa povećanjem broja ljudi koji zalaze u svet digitalnih valuta, generisanje heša za validaciju je postalo vrlo kompleksnije tokom godina, toliko da su rudari primorani da investiraju velike svote novca pri kupovini većeg broja ASIC mašina. Prema tome vrednost dobijene kriptovalute za pronalaženje heša često ne opravdava sumu novca utrošenu na podešavanje mašina, ulaganje u rashladne sisteme zbog toplote koje one proizvode, kao i struje koju utroše u procesu.

Neki rudari koriste majning pulove, dele svoju procesorsku moć preko mreže kako bi podelili dobit novog novčića podjednako, u zavisnosti od veličine doprinosa pri verovatnoći otkrivanja bloka. "Šer" je dodeljen članu majning pula koji predstavi validan pruf-of-vork.

Naime jedna kompanija pokrenula je svoje data centre na terenskoj lokaciji jedne Kanadske unije i gasne firme, zbog niske cene ovih goriva.

S obzirom na ekonomsku i ekološku zabrinutost vezanu za rudarenje, različite "majnerles" kriptovalute su u aktivnom razvoju. [12][13][14] Za razliku od konvencionalnih blokčejnova, neke direktno aciklično grafske kriptovalute koriste pej-it-forward sistem; pri čemu svaki nalog vrši minimalnu obradu teških izračunavanja na dve prethodne transakcije pri verifikaciji. Druge kriptovalute kao Nano koriste blok-rešetka strukturu pri čemu svaki individualni nalog ima svoj lični blokčejn. Sa time svaki nalog kontroliše svoje transakcije, bez potrebe za tradicionalnim pruf-of-vork rudarenjem, omoučavajući za besplatne, momentalne transakcije.

Praktičan primer:

Klasično bankarstvo i monetarni sistem funkcioniše po principu centralne banke kao medijatora između mene i nekog Pere Perića kome šaljem novac. I Pera i ja verujemo u medijatora (banku). Ovde nema medijatora, nema centralnog autoriteta, ali svi proveravamo transakciju. Kao partija pokera - par njih igraju, a svi ostali pišu, i nakon svake partije svi proveravamo svoje zapisnike da li se slažu. Ako je neko pogrešno zapisao, odmah ga ispravimo. I pišemo tako podatke, ruke se oigraju, pišemo, slemo hronološki u jedan lanac sastavljen od blokova (partija pokera). Otud blockchanin. Svi koji kontrolišu ispravnost

transakcija dobijaju nagradne "poene" odnosno bitcoine)ili druge kriptovalute, zavisno o kojoj se radi, ali taj je princip). Što je više igrača odnosno kontrolera u procesu, manja šansa da neko prevari sistem, jer, u klasičnoj varijanti, treba prevariti centralnu banku ako želimo da manipuliramo. Ovde mora da se ispravi tefer svih učesnika, a njih ima jako puno, nemoguće je. Zato je sistem bolji od klasičnog bankarstva. Pride, da bi sistem izabrao ko će da "prijavi" kombinaciju koja će biti zvanično usvojena kao lanac, svima se postavlja matematička SHA funkcija gde treba pogoditi kako se od niza od 256 brojeva dobija jedan broj)primer $1+2+3+4 = 10$, ali ako imamo 10, teško je utvrditi funkciju koja daje $1+2+3+4$. Ko uspe da odgonetne prvi funkciju, dobija poene, tj određeni broj bitkoinova - rudarenje

3.3 Kritike i mane

- Transakcije kriptovaluta su nepovratan proces nakon nekoliko potvrda transakcije. Jedna od stvari koje kriptovalute nemaju u odnosu na standardne kreditne kartice je zaštita korisnika od prevare.
- Tradicionalni finansijski proizvodi imaju jak i razvijen sistem za zaštitu potrošača, za razliku od kriptovaluta.
- Mnoge banke ne pružaju usluge kriptovalutama i njihovim korisnicima, takođe odbijajući da sarađuju sa digitalno-valutnim kompanijama.
- Kriptovalute treba da zadovolje mnoge uslove da bi mogle da se koriste na globalnom nivou. Npr. broj trgovaca Bitkoinom je mali, ali konstantno rastući.
- Sa tehnološkim napredovanjem, javljaju se potrebe za sve jačim računarima sa specijalizovanim hardverom i softverom za njihovo korišćenje.
- Mogu biti zauvek izgubljene/uništene zbog nekog štetnog softvera ili gubitka podataka na internetu.
- Zasnovane su na komplikovanim matematičkim algoritmima dekodiranja, tako da mnoge države imaju dosta oprezan pristup njima, bojeći se njihovih efekata na finansijsku sigurnost.
- Zabrane u određenim državama su dostigle nivo ogromnih novčanih kazni.

Transparentni podaci koliko još ima bitcoinova, koliko je izrudareno, još koliko treba. Sistem postavljen da nakon svakih 210.000 prijavljenih transakcija smanjuje broj bitcina koji idu kao nagrada pobjedničkom rudaru. Počelo se sa 50 BTC nagrade, pa 25, trenutno 12,5 a tajmer/časovnik sa slajda pokazuje kada će se nagrada prepолоviti na 6,25.

UTICAJ KRIPTOVALUTA NA RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE

Brojač/tajmer rudarenja bitkoina

545:06:39:18

Reward-Drop ETA date: 24 May 2020 00:02:47

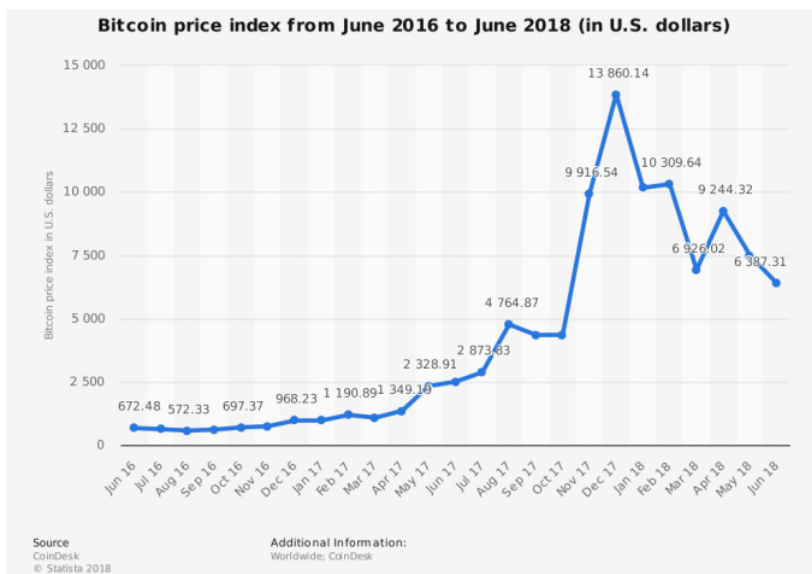
The Bitcoin block mining reward halves every 210,000 blocks, the coin reward will decrease from 12.5 to 6.25 coins.

Total Bitcoins in circulation:	17,393,500
Total Bitcoins to ever be produced:	21,000,000
Percentage of total Bitcoins mined:	82.83%
Total Bitcoins left to mine:	3,606,500
Total Bitcoins left to mine until next blockhalf:	981,500
Bitcoin price (USD):	\$3,854.10
Market capitalization (USD):	\$67,036,288,350.00

Izvor: <https://news.bitbns.com/what-is-bitcoin-mining-block-reward/>

Što je više učesnika u rudarenju, sistem je bezbedniji, jer je više kontrolora, ali su funkcije koje treba pogoditi sve teže i zahtevaju sve složenije i moćnije mašine da reše matematički problem u kratkom roku (to pokazuje grafik, da je danas mnogo kompleksija funkcija koju treba da provali računar nego pre npr 2 godine)

Indeksirana vrednost bitkoina u prikazanom periodu

Izvor: <https://www.statista.com/>

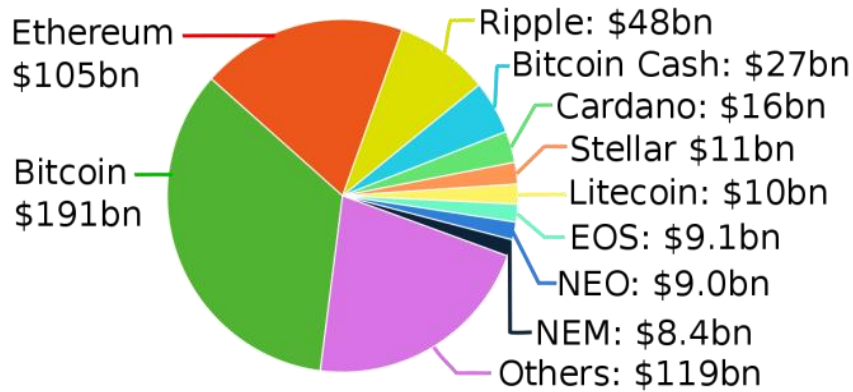
Jednog momenta BTC je „liznuo“ 20k, sada je na cca 3400 \$.

Sve valute padaju, ne samo bitcoin (prvih 10)

#	Name	Market Cap	Price	Volume (24h)	Circulating Supply	Change (24h)	Price Graph (7d)
1	Bitcoin	\$60.254.900.714	\$439.19	\$4.705.170.353	17.419.787 BTC	-0.80%	
2	XRP	\$12.508.008.898	\$0.205825	\$359.838.839	40.926.963.005 XRP	0.28%	
3	Ethereum	\$9.363.614.159	\$90.25	\$1.732.459.600	103.747.789 ETH	-1.47%	
4	Stellar	\$2.190.640.465	\$0.114302	\$174.109.216	19.185.374.491 XLM	-2.90%	
5	Tether	\$1.881.436.248	\$1.01	\$2.945.732.000	1.859.421.738 USDT	-0.16%	
6	Bitcoin Cash	\$1.797.915.519	\$102.70	\$71.062.343	17.505.925 BCH	-1.09%	
7	EOS	\$1.732.917.089	\$1.91	\$729.641.676	906.245.119 EOS	0.63%	
8	Bitcoin SV	\$1.572.251.514	\$99.81	\$55.305.623	17.505.623 BSV	-2.62%	
9	Litecoin	\$1.459.497.737	\$24.30	\$391.205.265	59.533.887 LTC	-0.62%	
10	TRON	\$887.139.027	\$0.013392	\$74.263.054	66.246.911.108 TRX	-0.17%	
11	Cardano	\$787.201.776	\$0.000982	\$9.935.652	25.927.070.538 ADA	1.17%	

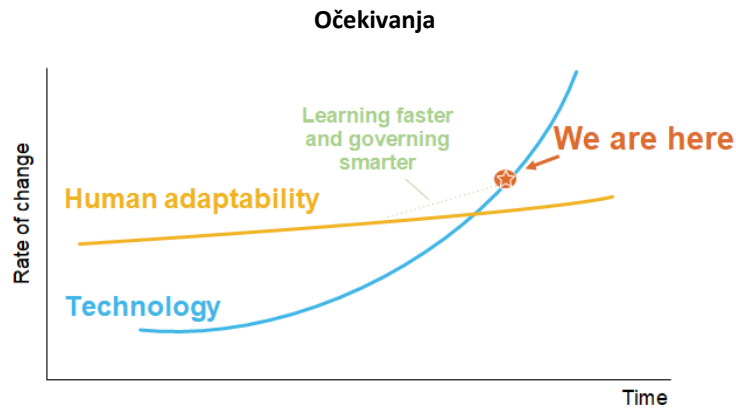
Izvor: <https://coinmarketcap.com/>

Tržišna kapitalizacija kriptovaluta na dan 27. januar 2018.

Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cryptocurrencies

3.4 Amarilin zakon

Izvor: <https://mazarsledger.com/technology-culture-values-in-accounting/>

Amarilin zakon (Dragana Amarilis) kaže da ljudski rod ima tendenciju da preceni značaj tehnologije u kratkom, i podceni značaj u dugom roku. Hajp (prećenjenost, veliki publicitet) koji se stvorio odgovara tom kratkom roku, sada se ljudi hlade, a ne shvataju da je tehnološki to naprednije, i da će imati veći uticaj nego što nam se čini, jer nije samo rudarenje, već sama primena blockchaina ne samo u finansijama, nego i u drugim granama

3.5 Šta neće preživeti?

Propast Bitkoina

Izvor: <https://blogs.harvard.edu/vrm/2016/01/15/on-bitcoin-blockchain-linux-and-minimum-viable-centralization/>

U doba kad je Btc žari oi palio, pripreto je da postane ozbiljan takmac klasičnoj industriji, zato je i smaknut, jer iza njega ne stoji ni jedna velika isntitucija. Zato je i propao

3.6 Šta će preživeti?

Blockchain

Izvor: Hungarian Lending Platform Pioneering The World Of Blockchain

4. Blockchain (lanac blokova)

4.1 Šta je blokckchain?

Blockchain je tehnologija koja daje prednosti u smislu da su transakcije brže i bezbednije nego klasično preko medijatora/posrednika, zato je to tehnologij abudučnosti (mada već i sadašnjosti)

Ustvari, blockchain može biti korišćen za bilo šta što podrazumeva i zahteva transakcije, da bi se te transakcije zabeležile na siguran način.

To uključuje:

Čuvanje državnih zapisa kao što su venčani listovi, poslovne registracije, zdravstveni dokumenti i sl. Vlade zemalja kao što su Južna Koreja, Estonija ili Ujedinjeni Arapski Emirati (tačnije grad Dubai) su već uvele ove koncepte.

Praćenje celokupnog kretanja svih vrsta robe – od hrane do dijamanta – dok ta roba prolazi kroz lanac trgovine, počevši od proizvođača, preko distributera, pa do kupca. Mnoge renomirane kompanije, kao što su Walmart i De Beers, već koriste blokčejn tehnologiju kako bi osigurali da proizvodi u njihovom trgovačkom lancu dolaze iz pravih izvora.

Verifikovanje i praćenje vlasništva nad pravima intelektualne svojine, od zapisivanja i praćenja prava intelektualne svojine za muzičare do prava za fotografije.

Ostale aplikacije uključuju omogućavanje pametnih ugovora, digitalnu identifikaciju i sisteme potpisa, patente, distribuciju energije proizvedene na lokalnom nivou, veću transparentnost u dobrotvornim organizacijama, trgovinu nepokretnostima i još mnogo, mnogo toga.

UTICAJ KRIPTOVALUTA NA RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE

U osnovi, blockchain je kompjuterski fajl, datoteka koja se koristi za skladištenje podataka – informacija. Kao i bilo koji drugi kompjuterski fajl (uključujući i dokument sa člankom koji upravo sada čitate), on postoji u bazi nekog digitalnog medija, kao što je hard disk. Blockchain ima oblik niza binarnih bitova, jedinica i nula koje računari mogu da obrađuju i pojednostavljaju tako da ih ljudi mogu čitati.

Blokčejnovi imaju tri univerzalne karakteristike, koje kada se sklope funkcionišu na drugačiji način od svih ostalih tipova kompjuterskih fajlova.

Naravno, kao i sa svakom drugom novom tehnologijom, i blokčejn ima svoje nedostatke.

Možda je najočigledniji nedostatak vezan za činjenicu da svaki blokčejn zahteva ogromnu procesnu moć, zbog izuzetno kompleksne kriptografije koju računari moraju da rešavaju kako bi omogućili skladištenje i pristup podacima. Tako se troše teravati i teravati električne energije.

Iako je očigledno da blokčejn tehnologija podrazumeva velike ekološke troškove, zagovornici ove tehnologije to pravdaju tvrdnjom da bi se ti troškovi mogli kompenzovati prelaskom na čistiju i obnovljivu energiju. Iz tog razloga su zemlje poput Islanda, sa ogromnim zalihama geotermalne energije, postale glavna čvorišta tzv. Bitcoin rudarenja.

Zaključak

KRAJ??? NE, OVDE JE TEK POČETAK KRAJA PREVARAMA, KRAĐI IDENTZITETA, ZLOUPOTREBE NOVČANIH TRANSAKCIJA, ALI... DA LI MOŽEMO KONTROLISATI I ONE KOJI ĆE TO ZLOUPOTREBITI I „SAKRITI SVOJE NOVČANE TOKOVE“, A ISKORISTITI IH ZA FINANSIRANJE KRIMINALA I ANARHIJE NA TRŽIŠTU KAPITALA?

LITERATURA

- dr Mijo Mirković, Trgovina i unutrašnja trgovinska politika, Gece Kona, Beograd 1931. godine str. 1-6.
- Van Dormael, A. (1978). Bretton Woods: Birth of a monetary system. MacMillan London.
- Bordo, Michael D.; Eichengreen, Barry (1993). A Retrospective on the Bretton Woods System: Lessons for International Monetary Reform.
- James, Harold (1996). International Monetary Cooperation Since Bretton Woods. Oxford University Press.
- Steil, Benn (2013). The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White, and the Making of a New World Order. Princeton University Press.
- Markwell, Donald (2006). John Maynard Keynes and International Relations: Economic Paths to War and Peace. Oxford University Press.
- Gavin, F. J. (2002). „The Gold Battles within the Cold War: American Monetary Policy and the Defense of Europe, 1960–1963”. *Diplomatic History*. 26 (1): 61–94. doi:10.1111/1467-7709.00300.
- International Financial Stability (Michael Dooley)
- Bretton Woods System (Benjamin Cohen)
- Dollar Hegemony (Henry C.K. Liu)
- Proceedings and Documents of the United Nations Monetary and Financial Conference, Bretton Woods, New Hampshire, 1–22 July 1944
- Bretton Woods Conference, Bretton Woods Agreement Act
- Bretton Woods System: The Monetary and Exchange Rate Management
- Greenberg, Andy (20. 4. 2011). „Crypto Currency”. *Forbes.com*. Pristupljeno 8. 8. 2014.
- Cryptocurrencies: A Brief Thematic Review. Social Science Research Network. Date accessed 28 august 2017.
- Schuettel 2017
- Sagona-Stophel, Katherine. „Bitcoin 101 white paper” (PDF). Thomson Reuters. Arhivirano iz originala (PDF) na datum 13. 8. 2016. Pristupljeno 11. 7. 2016.
- Tasca, Paolo (7. 9. 2015). „Digital Currencies: Principles, Trends, Opportunities, and Risks”. SSRN 2657598
- McDonnell, Patrick "PK" (9. 9. 2015). „What Is The Difference Between Bitcoin, Forex, and Gold”. *NewsBTC*. Pristupljeno 15. 9. 2015.
- Allison, Ian (8. 9. 2015). „If Banks Want Benefits Of Blockchains, They Must Go Permissionless”. *NewsBTC*. Pristupljeno 15. 9. 2015.

- Matteo D'Agnolo*. „All you need to know about Bitcoin”. *timesofindia-economictimes*.
- Krishnan, Hari; Saketh, Sai; Tej, Venkata* (2015). „Cryptocurrency Mining – Transition to Cloud”. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*. 6 (9). ISSN 2156-5570. doi:10.14569/IJACSA.2015.060915.
- Hern, Alex* (17. 1. 2018). „Bitcoin’s energy usage is huge – we can't afford to ignore it”. *The Guardian*. Arhivirano iz originala na datum 23. 1. 2018. Pristupljeno 23. 1. 2018.
- „Cryptocurrency mining operation launched by Iron Bridge Resources”. *World Oil*. 26. 1. 2018. Arhivirano iz originala na datum 30. 1. 2018.
- Ryszkiewicz, Peter*. „IOTA vs NANO (RaiBlocks)”. *Hackernoon*. Arhivirano iz originala na datum 21. 1. 2018. Pristupljeno 23. 1. 2018.
- „Future of Digital Currency May Not Involve Blockchains”. *Cointelegraph.com*. Arhivirano iz originala na datum 2. 11. 2017. Pristupljeno 23. 1. 2018.
- „RaiBlocks Review – Instant, Free Transactions”. *coinreviews.io*. Arhivirano iz originala na datum 24. 1. 2018. Pristupljeno 23. 1. 2018.
- LeMahieu, Colin*. „RaiBlocks: A Feeless Distributed Cryptocurrency Network”. Arhivirano (PDF) iz originala na datum 7. 12. 2017. Pristupljeno 4. 12. 2017.
- Sheppard, William* (1. 4. 2014). „Keeping Your Cryptocurrency Safe”. *C4ss.org*. Pristupljeno 18. 12. 2017.
- 3:00 PM (11. 4. 2014). „Cryptocurrency and Global Financial Security Panel at Georgetown Diplomacy Conf”. *Meetup.com*. Pristupljeno 18. 12. 2017.
- „Bitcoins Spark Regulatory Crackdown as Denmark Drafts Rules”. *Bloomberg.com*. 18. 12. 2013. Pristupljeno 18. 12. 2017.
- Schuettel, Patrick* (2017). *The Concise Fintech Compendium*. *Fribourg: School of Management Fribourg/Switzerland*.

THE INFLUENCE OF CRYPTOCURRENCY ON DIGITAL ECONOMY

Abstract: *The paper will provide a brief overview of the historical development of business models over the centuries, with a special emphasis on the process of digitization and its influence on contemporary economic processes in market economy; describe cryptocurrencies and their impact on market economy, as well as the significance of their impact on the development of modern data protection processes in electronic commerce. The paper will specifically explain the concept of blockchain and its impact on increasing the level of business transactions security, as well as personal data of the participants in the transaction.*

Key words: *digitalization, market economy, cryptocurrency, blockchain*

POTENTIAL FOR SYNERGIES BETWEEN SMALL-SCALE FISHERIES AND OTHER MARITIME ACTIVITIES

Yoanna Ivanova²⁷⁹

Abstract: *Recent changes and economic pressures are creating a new situation for fishing communities in the Mediterranean and The Black Sea. There has been a rapid increase in fishing activity. The development of small-scale fisheries in the Mediterranean and The Black Sea must therefore be oriented towards sustainable fisheries and the development of identified synergies with other maritime activities such as tourism and management of protected areas, and the enhancement of product quality as well as their commercialization. The priority should be on environmental protection and ensuring the sustainability of such activities for future generations.*

The potential for positive synergies are expected to be most important in the interactions between Small-scale fisheries and coastal tourism, including ecotourism, and marine protected areas, where SSF can take on functions related to tourism and monitoring/management of protected areas. There are, however, other positive synergies with maritime transport and aquaculture through shared facilities and suppliers.

Keywords: *Sustainable fisheries, Positive synergies, Maritime activities.*

The Blue Economy can be a driver for Europe's prosperity. This was the message of the Blue Growth Strategy adopted by the European Commission in 2012. (EC Report on the Implementation of the Blue Growth Strategy, 2017) From the outset, the implementation activities of the strategy did not rely on regulation but on triggering of market mechanisms, by removing barriers that inhibit innovation and investment.

A sustainable Blue Economy can also be defined as one that provides not only economic but also social benefits for present and future generations. The Blue Economy recognizes marine ecosystems as their natural capital and protects and maintains them accordingly. It also seeks social and economic stability through the use of clean technologies and renewable energy sources.

The Common Criteria between the Blue Economy and the Blue Growth Strategy are as follows:

1. Promoting marine research and development;
2. Facilitated access to finance;

279 Regional Cluster "North-East", Bulgaria, rc_ne@abv.bg

3. Support for the creation of maritime clusters;
4. Intelligent Infrastructure Investments;
5. Ensuring the need for staff for different maritime activities;
6. Promoting Maritime Spatial Planning;
7. Supporting integrated local development;
8. Stimulate public engagement.

In parallel, a new, reformed Common Fisheries Policy was adopted in 2013. Its aim is to support the traditional European fisheries sector by making fishing sustainable and thereby improving the economic and social situation of fishermen in the Union.

The EU Horizon 2020 program has changed the way marine surveys have been done so far. Compared to previous research programs, more efforts have been made to create opportunities for separate maritime research strands to work together, to redirect research from the laboratory to the market and to pool efforts with non-EU countries sharing sea basins. In 2014-2016, a total of € 800 million was earmarked for maritime research and innovation projects (more than € 260 million per year).

The partnership approach recommended in 2012 is essential to identify and solve the problems. The engagement of business and industry, as well as the full involvement of civil society actors at all levels, was essential for the Blue Growth Strategy to be launched successfully. Sea basin (Atlantic, Baltic, Adriatic and Ionian) strategies as well as other regional initiatives (such as the Mediterranean, the Black Sea and the North Sea) are the engines for triggering regional cooperation and targeting EU funding to the development of the Blue Economy.

A survey conducted in 2016 (The Ocean Economy in 2030, OECD) states that employment in industrial fisheries accounts for one third of the total (about 11 million jobs) and is thus the largest employer in global ocean economy. The second largest employment sector is maritime and coastal tourism, providing around 7 million jobs. The fastest job growth is expected in the aquaculture, fish processing and port activities sectors. World fish production is expected to increase, but that will be the main thing of aquaculture, while fish catches remain more or less stable.

Europe's Blue Economy employs over 5 million people, generating nearly € 500 billion a year, with the potential to create much more jobs. Approximately 97% of them work in five major sectors:

1. shipping - 530 000 people;
2. shipbuilding - 450 000 people;
3. non-living resources (mainly oil and gas) - 550 000 people;
4. living resources (fishing, aquaculture, processing) - 670 000 people;
5. tourism - 2 900 000 people.

**POTENTIAL FOR SYNERGIES BETWEEN SMALL-SCALE FISHERIES AND OTHER MARITIME
ACTIVITIES**

Table 1: Blue Economy in the EU

Country	Gross value added (Millions of Euros)	Employment
Belgium	579	11 118
Bulgaria	771	113 012
Croatia	739	33 782
Cyprus	642	84 920
Denmark	1 106	21,455
Estonia	134	4 720
Finland	300	9 209
France	6 222	180 634
Germany	4 213	115 250
Greece	9 160	101 600
Ireland	549	8 677
Italy	7 320	210 780
Latvia	53	5 370
Lithuania	16	341
Malta	285	14 698
Netherlands	4 884	97 050
Poland	345	22 470
Portugal	949	46 998
Romania	402	47 730
Slovenia	54	2 180
Spain	13 232	394 526
Sweden	1 405	27 143
UK	2 385	174 433

Source: European Commission (2014) and “Study on Blue Growth and Maritime Policy within EU”

EU fishing vessels are dominated by small-scale catches and account for 85% of all fishing vessels, a total of 82 784 and 40% of employment in the fisheries sector. Small-scale fisheries can be particularly important as a source of employment in remote coastal areas and as a contribution to the local economy.

In the area of the Mediterranean and Black Sea, 43 000 fishing vessels are registered, of which 34 024 or 79% are small-scale fishing vessels.

Over the last decade, the world's aquaculture production volume has grown by about 6% per year. Today, they represent more than 50% of the production of seafood. (FAO) In the EU, aquaculture accounts for about 20% of fish production and directly employs about 80,000 people. The volume of production remained relatively constant during the same period, while the value of production increased by more than 40%. (EUROSTAT 2016)

Sea tourism is the largest employer in the Blue Economy. 21% of the EU population live in coastal areas. Although they account for only 15% of the territory of the European Union, 47% of all tourism nights are spent there. Tourism offers good opportunities for new entrants to the labor market - the proportion of young people is higher than the average for the Blue Economy, but work is often temporary, seasonal and poorly paid.

The EC's Blue Careers Initiative will create new platforms for business, education and training at local, regional or transnational level to develop and implement concrete actions to overcome skills gaps, tackle the challenges of unemployment and increasing the attractiveness of "blue careers." It covers both learners and trainees as well as workers already in and out of the blue economy.

An expert group on skills and career development in the Blue Economy was also set up in 2017. It advised the Commission on issues such as increasing student and teacher mobility, enhancing cooperation between education and industry and raising awareness of career opportunities in maritime sector. (EC Report on the Implementation of the Blue Growth Strategy, 2017)

Strategies for individual sea basins provide a framework for cooperation between the European Union, the Member States and their regions and, where appropriate, third countries sharing a sea basin. These strategies aim to cope with common challenges, find joint solutions and maximize total assets for the whole region. Typically, the sea basin strategy is geared to the opportunities of the maritime economy, such as land and maritime transport, energy connectivity, the protection of the marine environment and sustainable tourism, and it is common for all regions that these sectors create jobs and stimulate economic growth.

Bulgaria's Integrated Maritime Strategy is a complementary and focused plan to achieve the strategic objectives and tasks of the National Strategy for Regional Development 2012-2022 and Bulgaria 2020 in the field of maritime policy. The idea of the Integrated Maritime Strategy is to promote the sustainable growth of maritime and coastal activities and the sustainable use of coastal and marine resources by creating a framework for effective implementation of maritime spatial planning in Black Sea waters and integrated coastal management in coastal areas.

POTENTIAL FOR SYNERGIES BETWEEN SMALL-SCALE FISHERIES AND OTHER MARITIME ACTIVITIES

Over the last decade, the EU has ranked third in the world after China and Peru in producing fish and aquaculture with 4% of world production. The Community fishing fleet is gradually decreasing. Aquaculture production is on track to reach its peak, although it is possible to increase the production of new species. Reserves in this regard are mainly the new members, including Bulgaria. Irrespective of its own production, the European Union is a net importer of fish and fishery products.

In several EU regions, the fisheries sector plays an extremely important role in employment and economic activity - in some coastal European communities, it provides nearly half of the jobs. Employment in the fisheries sector is concentrated mainly in several countries. One quarter of total employment in the sector is only for Spain, and the four countries with the highest employment rates in the sector (Spain, Italy, Greece and Portugal) account for about 70%.

The aquaculture sector is also significant in socio-economic terms - it employs around 80 000 people.

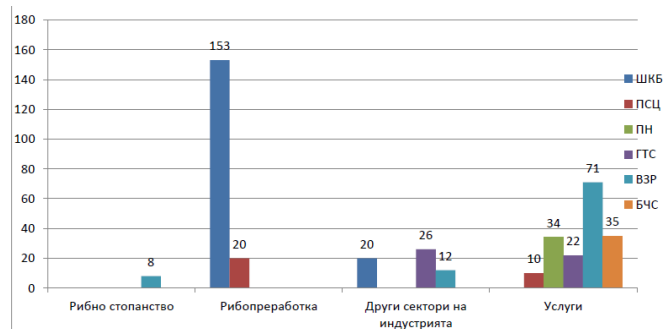
There are approximately 3,500 processing plants in the processing sector. The employment rate is around 123 000 people across the EU. Of these, 55% are women, and 86% are employed in enterprises with up to 50 people.

During the implementation period of the OP Rural Development Program under Priority Axis 4 "Sustainable Development of Fisheries Areas" in Bulgaria, a bottom-up approach was implemented which was successfully implemented by the established Local Fisheries Action Groups (FLAGs) through the implementation of local development strategies. Although the group capacity building process started in 2010, only 6 FLAGs were set up, which at the end of the programming period became leaders in contracting and implementing projects under local development strategies compared to other OP measures. Within the framework of the 6 groups, 229 grant contracts were concluded. The cost of certified costs is EUR 17,827,693 or 91.54% of the budget of the strategies. (Doychinov et al., 2017)

In 2011, the first three Local Initiative Fisheries Groups (FLAGs) with a total covered area of 4 053 sq. M. and a population of 104.5 thousand. Three more FLAGs were approved in 2012. The six established FLAGs cover an area of 7,375 sq. M. and a population of 211,800.

The number of newly created jobs in the FLAG has so far reached 411, with 153 of them being employed by women.

Figure 1: Created Jobs by sectors [FLAG]

Since the creation of the strategies by the end of 2015, 59 new tourist products have been created, 74 recreational or recreational attractions have been created or renovated, restored recreation areas have been 42 and more than 50 festivals, concerts, exhibitions, fairs, etc. have been held.

The six established FLAGs cover an area of 7,375 sq. km. and a population of 211,800, achieving the objectives set out in the Program. Four of the groups are located along the Black Sea coast, one along the Danube River and one of the groups is intra-territorial.

Figure 2: FLAG Map (2007-2013)

By 2030, many of the maritime industries have the potential to outperform the world economy as a whole, both in terms of value added and employment. The production of the global maritime economy is estimated at 1.3 trillion. Euro today, which may increase more than twice in 2030.

POTENTIAL FOR SYNERGIES BETWEEN SMALL-SCALE FISHERIES AND OTHER MARITIME ACTIVITIES

REFERENCES

Doychinov B., Ivanova Y., Klisarova D., (2017), The role of human capital for the successful implementation of the "Blue Growth" strategy, in Reports of the Union of Scientists – Section „Marine Sciences“, (p.p. 77-89)

EC Report on the Implementation of the Blue Growth Strategy, 2017

EUROSTAT

The Ocean Economy in 2030, OECD

POTENCIJAL ZA SINERGIJU IZMEĐU MALOG RIBARSTVA I DRUGIH POMORSKIH AKTIVNOSTI

Rezime: *Nedavne promene i ekonomski pritisci stvaraju novu situaciju za ribarske zajednice na Mediteranu i Crnom moru. Došlo je do brzog povećanja ribolovne aktivnosti. Razvoj malog ribolova na Mediteranu i Crnom moru stoga mora biti usmjeren na održivo ribarstvo i razvoj identifikovanih sinergija s drugim pomorskim aktivnostima kao što su turizam i upravljanje zaštićenim područjima, te poboljšanje kvaliteta proizvoda kao i njihova komercijalizacija. Prioritet treba da bude na zaštiti životne sredine i obezbeđivanju održivosti takvih aktivnosti za buduće generacije.*

Očekuje se da će potencijal za pozitivne sinergije biti najvažniji u interakciji između malog ribarstva i obalnog turizma, uključujući ekoturizam, i turizam morskih zaštićenih područja, gdje SSF može preuzeti funkcije vezane za turizam i praćenje/upravljanje zaštićenim područjima. Međutim, postoje i druge pozitivne sinergije sa pomorskim transportom i akvakulturom kroz zajedničke objekte i dobavljače.

Ključne reči: *Održivo ribarstvo, pozitivne sinergije, pomorske aktivnosti.*

SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF THE FISHERIES SECTOR ON THE COASTAL ZONES. BULGARIAN CASE

Dr. Boyko Doychinov²⁸⁰

Abstract: *The beginnings of modern fishing in Bulgaria are set in the period between the two World Wars when, in order to encourage the activity, the state creates a law on fisheries. During these years a fishing school in Varna is being established, which trains fishermen for the whole Bulgarian coast.*

Catches in the Black Sea in 2016 are 8537 tones according to official data, and according to unofficial estimates, which account for unregulated catches, the quantity reaches 10 000 tones. In addition, there are 674 active fish and shellfish farms.

Thanks to the subsidies received under various EU programs, in recent years the level of the fish industry has increased from the infrastructure, even though it is still far from the world standards. There are 1903 registered fishing vessels. There are a number of small boat lodges and places to fish, but officially registered fishing ports are only three.

Keywords: *Modern fishing in Bulgaria, Catches in the Black Sea, Fish industry, Fishing ports.*

Since ancient times people's lives has always been associated with water ponds. The first civilizations have developed in coastal areas taking advantage of natural resources. Over the years, people have begun to have an adverse impact on the environment they inhabit, forming the second group of factors - those that are the result of human activity.

Remnants from the settlements along the banks of the Varna and Beloslav lakes have been found repeatedly. During the digging of the first channel sea - lake in 1907 were discovered long retaining poles. In 1921 during the digging of the channel between Lake Beloslav and Varna were removed and many everyday objects - pieces of pottery, stone axes, stone, bone and copper tools. One of the most important finds from the region of lakes was discovered in 1970. Over three meters long boat, it was made from trunk of old oak tree, as actual processing was done with stone tools and burning the wood where necessary. The boat has an impressive strengthening of the structure, which simultaneously serve as seatings.

Varna has a rich history. Because of the excellent location and good visibility (almost 270 degrees), on the small nose, where is today Marine Station, is an ancient there was a

²⁸⁰ Regional Cluster "North-East", Bulgaria, rc_ne@abv.bg

Thracian fishing village of the tribe Korbizi. In VI c. BC. here arises Greek polis of Miletus colonists and settlers under the name of Odessos. The town became a fishing and farming colony and in V c. BC. it becomes a real trade center. To I c. BC. The town is a free polis. Conquered by legions of Marcus Lucullus it became an important Roman regional center. Gradually Odessos lost its supremacy in the region because of Marcianopolis (today Devnya), built by Emperor Trajan. Conquered and devastated several times during the barbarian invasions, the town was in and beyond the borders of Byzantium. In the IX century it was already called Varna.

At the end of the nineteenth century and early twentieth century Varna developing and established as an important commercial port and industrial center. The population rapidly increased from 21,000 people in 1878 to reach 334 870 people nowadays. In 1892 in Varna was founded first Bulgarian commercial shipping company, and 1894 marked the beginning of the modern Bulgarian Navy. In 1906 is open modern port with groyne in the bay of Varna. The city became a center for the study of the sea and use of its resources. On June 10th, 1921 Varna was officially declared a seaside resort. With the construction of the central sea baths, officially opened on August 1, 1926, and on the northern baths, opened in 1928, the city became a fashionable seaside resort. (Sotkova et al., 2015)

Fig. 1: The outline of Cape Varna in the late nineteenth century and sands separating the bay of Varna lake. Today Cape Varna does not exist, in its place was built the new port of Varna

At the beginning of the 20th century, and especially after the First World War, there were substantial changes related to maritime transport, fisheries, production and trade in agricultural products. From a means of survival and livelihood these activities become characteristic and dominate the overall appearance of the North- East Black Sea coast.

In a managerial aspect there is a gradual transition from casual and temporary communities to cooperatives and associations that bring together numerous and well organized members.

**SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF THE FISHERIES SECTOR ON THE COASTAL ZONES.
BULGARIAN CASE**

Despite the burdens of the economic crisis and wars from the beginning of the last century, these economic structures combine the specifics of the Bulgarian traditions and the positive influence of the European experience and the relevant modern analogues.

In 1906 the new port of Varna was opened. In 1906-1909, the so-called "an old channel" linking Varna Lake with the Black Sea.

The Varna coast and the neighboring water basins - lakes and marshes provide the Varna market with many fish, but fish farming is still primitive and it feeds around 650 people. About 70% of the fishermen are Gagauzi, Turks and Lipovants. Over time, more Bulgarians and refugees from Macedonia, Thrace, and Dobrudja joined.

Fishermen, grouped by talisans and grips, formed "taffs" that had strict rules. This can be interpreted as the beginning of modern fishing associations and cooperatives, which share common features with the fishermen's brotherhoods in the western Mediterranean.

In 1910 the Municipality of Varna built municipal fishing halls.

Fig. 2. Municipal fish halls – 1910

Source: State Archive - Varna

In the 20's of the last century, a port for fishing boats was established in the western part of the Varna port. The functioning dock served as the first point of sale. The merchants

carried the fish output to the market or the fish market, today the square and the parking lot of the current streets "San Stefano" and "Preslav". (Doychinov, 2018)

The beginnings of modern fishing in Bulgaria are set in the period between the two world wars when, in order to encourage the activity, the state promulgates a law on fisheries. During these years there is also a fishing school in Varna, which educates professional fishermen for the whole Bulgarian coast.

In 1920, the first fishing cooperatives were set up in Varna, and the lack of funds for the purchase of individual fishing gear, utensils and containers led the fishermen to associate. In just a few years, the number of fisheries cooperatives has increased considerably, and in the 30s there have been large private companies that are engaged not only in catching, but also in the wholesale and preserving of fish.

The Bulgarian Fisherman's Cooperative was founded in 1921. It is the most popular promoter of the advantages of cooperative fishing, and in 1924 the cooperative supplies fish for both stores of fishing cooperatives in Bulgaria at the cooperative market in Sofia.

On January 21, 1929, a fishing conference was held in Burgas, attended by representatives of the Varna Chamber of Commerce and Industry, the Ministry of Agriculture and State Property, etc. and 15 measures have been adopted for "lifting" the sea fishing. State involvement in modern fishing is enhanced and modern fish markets with cold storage are being created.

By Order No. 2953 of 15.10.1929 the Ministry of Agriculture and State Property - Department for State Property and Fisheries is appointed a commission to choose a place in the Varna harbor area to build a fish market with a refrigerator by the Cooperative "Bulgarian Fisherman" .

With its own funds the cooperative builds a spacious building with the inscription "Wholesale market - Bulgarian Fisherman". On May 8, 1933, the new building of the fish market was formally adopted with protocol.

The wholesale market has spacious halls suitable for fish. Along the coast, the cooperative has modern fishing huts that make it easy for fishermen to enjoy. Members of the Cooperative are fishermen from other settlements as well.

In 1936, the Rules of Operation of the Fish Market in Varna were approved on the basis of the Act on Fisheries and the Concession Contract. The Rules clearly stipulate that the fish auction is a place where fish is sold by auction with an apparent bidding on the order and custom, collecting a state fishing tax on the value of the fish. The fish shall be subjected to a sanitary-veterinary inspection, which shall be carried out always before the start of the auction. The auction collects a 4% charge on the value of the fish sold, taking 2% of the fishermen and 2% of the buyers.

**SOCIO-ECONOMIC IMPACT OF THE FISHERIES SECTOR ON THE COASTAL ZONES.
BULGARIAN CASE**

Fig.3. Wholesale market – “Bulgarian fisherman ”

Source: State Archive - Varna

According to information from the Ministry of Agriculture and State Property, Fisheries Inspectorate, in 1933 in Varna region there are four fishing cooperatives - "Nadezhda", "Success", "Bulgarian Fisherman" and "Dobrudjanec" with 172 members.

At the beginning of the 20th century, and especially after the First World War, there were substantial changes related to maritime transport, fisheries, production and trade in agricultural products. From a means of survival and livelihood these activities become characteristic and dominate the overall appearance of the northeastern coast.

In a managerial aspect, a gradual transition from occasional and temporary communities to cooperatives and associations that bring together numerous and well-organized members.

Despite the burdens of the economic crisis and wars from the beginning of the last century, these economic structures combine the specifics of the Bulgarian tradition and the positive influence of the European experience and the relevant modern analogues.

These commercial structures are growing in a competitive environment, but also in cooperation between different ethnic groups in the region and as a whole exchange of skills and experience, leading to overall economic progress.

Catches of the Black Sea in 2016 are 8537 tonnes according to official data, and according to unofficial estimates, which account for unregulated catches, the quantity reaches 10 000 tonnes. In addition to catching natural species in Bulgaria, there are 674 active farms for shellfish, warm-water, cold-loving and sturgeon fish. Production from aquaculture farms is 13 560 tonnes (2015), of which the mussels alone amount to almost 3376 tonnes. Mussels are a new and growing sub-sector in the sector, and currently in Bulgaria there are 34 black shell farms along the Black Sea coast. (Doychinov, 2017)

Thanks to the subsidies received under various EU programs, in recent years the level of native fish industry has risen from the infrastructure, even though it is still far from world standards. In Bulgaria there are 1903 registered fishing vessels and other vessels. There are a lot of small fishing boats and places to fish, but the officially registered fishing ports are only three - in Sozopol, Balchik and Varna (Asparuhovo). On the other hand, the sector still faces problems such as the lack of a sufficient number of separate fishing ports and markets to meet European requirements for landing fish, a lack of climbing facilities, and a complete organization of the buying and selling market of fish.

In the fisheries sector, future employment will depend on the effective conservation of the stocks on which the sector is dependent and on the division between industrial and small-scale fisheries. About half of all EU fishermen are engaged in small-scale fishing while their production is in value about five times less than industrial. As all other factors are the same, measures such as the allocation of allowances that benefit small-scale fisheries at the expense of industry will increase employment.

REFERENCES

- Doychinov B., Ivanova Y., Klisarova D., (2017), The role of human capital for the successful implementation of the "Blue Growth" strategy, in Reports of the Union of Scientists – Section „Marine Sciences“, (p.p. 77-89)
- Doychinov B., (2018), Development of commercial structures and fishing communities in Varna and Varna region at the beginning of the Twentieth century, in Reports of the Union of Scientists – The cultural heritage of Varna and the Black Sea region, (p.p. 110-119)
- Sotkova, M., Doychinov, B., Ivanova, Y. (2015), Historical approach to the implementation of Blue Economy in Bulgaria, Proceedings of the Twelfth International Conference on the Mediterranean Coastal Environment MEDCOAST 15, (1), (p.p. 67-78)

**DRUŠTVENO-EKONOMSKI UTICAJ SEKTORA RIBARSTVA NA OBALNE
ZONE. SLUČAJ BUGARSKE**

Rezime: Počeci savremenog ribolova u Bugarskoj postavljeni su u periodu između dva svetska rata kada, kako bi se ohrabrila aktivnost, država stvara zakon o ribarstvu. Tokom ovih godina osniva se ribarska škola u Varni, koja trenira ribare za celu bugarsku obalu.

Ulov u Crnom moru u 2016. godini prema zvaničnim podacima iznosi 8.537 tona, a prema nezvaničnim procenama, koje za neregulisani ulov iznose 10.000 tona. Pored toga, postoji 674 aktivnih farmi riba i školjki.

Zahvaljujući subvencijama primljenim u okviru različitih programa EU, u poslednjih nekoliko godina nivo riblje industrije se povećao sa infrastrukture, iako je još uvek daleko od svetskih standarda. Registrovano je 1.903 plovila. Postoji veliki broj malih brodova i mesta za ribolov, ali zvanično registrovane ribarske luke su samo tri.

Ključne reči: Savremeni ribolov u Bugarskoj, Ulovi u Crnom moru, Ribarska industrija, Ribarske luke.

STARA PLANINA KAO MOGUĆI MEĐUGRANIČNI GEOPARK

Dr Boris Vakanjac²⁸¹,
Dr Vesna Ristić Vakanjac²⁸²,
Dr Suzana Đorđević Milošević²⁸³,
Marina Čokorilo Ilić²⁸⁴,
Andrej Vakanjac²⁸⁵

Rezime: Stara planina obuhvata istočne delove Republike Srbije kao i zapadne delove Republike Bugarske. Karakteristična je po složenoj geološkoj građi predstavljenoj paleozojskim granitnim intruzivima, gabroidima, pretaloženim sedimentacionim kompleksima permske i donjotrijaske starosti kao i mezozojskim krečnjačkim naslagama. U okviru ovih jedinica prisutne su specifične i karakteristične pojave koje bi trebalo obraditi i sačuvati kao objekte geonasleđa. Šira javnost je upoznata sa lokalitetima kao što su Babin zub, kanjon Temštice, uklješteni meandri Vladikine ploče. Pored pomenutih prisutni su i mnogi drugi manje poznati javnosti ali po svojoj specifičnosti i lepoti predstavljaju geološke objekte od izuzetnog značaja (oblast Arbinja, preko 60 vodopada, Rosomački lonci, bioturbatne formacije, ukrštene slojevitosti, Ponor, itd). Pored pomenutog, poznate su i pojave radioaktivnosti kako kod nas tako i u Bugarskoj. Ova međugranična planina u celosti zaslužuje da postane geopark a prvi korak ka ovom cilju je uspostavljanje međugranične saradnje Srbije u Bugarske.

Ključne reči: geodiverzitet, geopark, geoturizam, Stara planina.

²⁸¹ Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Srbija,
boris.vakanjac@futura.edu.rs

²⁸² Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Srbija, vesna.ristic@rgf.bg.ac.rs

²⁸³ Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Srbija,
suzana.djordjevic@futura.edu.rs

²⁸⁴ Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Srbija, marina.cokorilo@rgf.bg.ac.rs

²⁸⁵ Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Srbija,
andrej.vakanjac@futura.edu.rs

UVOD

Zaštićeno područje (prirodno dobro) je predeona celina koja se odlikuje specifičnom geološkom, biološkom ili ekosistemnom specifičnošću i raznovrsnošću. Na osnovu međunarodnih i opšteprihvaćenih standarda neko područje se može zaštititi zakonom, što se donosi u dogovoru sa nadležnim ministarstvom i zavodom. Kada govorimo o zaštićenom području ili objektu na teritoriji Republike Srbije moramo prvo reći koje kategorije postoje. To su:

1. nacionalni park
2. predeo izuzetnih odlika
3. park prirode
4. rezervat prirode
5. spomenik prirode
6. zaštićeno stanište
7. memorijalni prirodni spomenik.

Do sada u Srbiji nije izdvojeno područje koje bi se svrstalo u kategoriju geoparka. Cilj rada je da se ukaže na potencijalnost Stare planine da postane geopark, a prikaz geološke raznovrsnosti ove planine u ovom radu data je samo za jedna njen mali deo, odnosno sliv Dojkinačke reke. Sliv Dojkinačke reke je deo sliva reke Visočice i predstavlja njenu najznačajniju desnu pritoku. Šire, sliv Dojkinačke reke zajedno sa slivom Visočice predstavljaju južni deo Stare planine.

Stara planina pripada sistemu Balkanskih planina koje se pružaju od Crnog mora na istoku, pa sve do Vrške čuke na zapadu. Dužina ovog planinskog sistema iznosi 530 km. Najviša tačka Stare planine je vrh Botev (2376 m) koji se nalazi na teritoriji Republike Bugarske. Ova planina predstavlja deo prostranog planinskog venca koji se naziva Karpatsko – balkanski planinski luk. U Srbiji se nalazi samo njegov manji zapadni deo. Stara planina kao prirodno dobro od izuzetnog značaja 1. kategorije se nalazi pod zaštitom države. Ovo područje je proglašeno za park prirode 1997. godine, kao područje izuzetno vredno sa stanovišta raznovrsnosti biljnog i životinjskog sveta i njihovih zajednica, kao i geoloških, geomorfoloških i hidroloških karakteristika. Zahvata površinu od 142 219 hektara i 64 ara.

1. GEOGRAFSKI POLOŽAJ SLIVA DOJKINAČKE REKE

Slivno područje Dojkinačke reke nalazi se u prostoru Stare planine koja predstavlja topografski najviše delove u Srbiji. Sliv Dojkinačke reke se nalazi između 43° 9' 20" i 43° 20' 37" severne geografske širine i 22° 44' 19" i 22° 54' 00" istočne geografske dužine. Zapadno od Dojkinačke reke nalazi se Zavojsko jezero, veštačko jezero, koje se nalazi u podnožju Stare planine, na 15 kilometara od Pirota.

Istražni teren, odnosno slivno područje je povezano saobraćajnicom koja Piroto povezuje sa Dimitrovgradom a ide okolnim putem povezujući Planinarski dom (lokalno skijalište), Rsovice, Visočku Ržanu, Slavinju, Brajićevce, Izatovac, zatim preko Odorovačkog polja se spušta do Dimitrovgrada (slika 2.1).

Sama slivna površina skoro da nije naseljena. Mesto ušća Dojkinačke reke u Visočicu je u selu Visočka Ržana, selu koje je po popisu iz 2002. imalo svega 53 stanovnika. Idući od ušća uzvodno ovom rekom dolazi se do poznatog izletišta „Vrelo“ koje se nalazi na ušću Jelovačkog potoka u Dojkinačku reku, odnosno nešto nizvodnije od Jelovačkog vrela. Prateći dalje tok Dojkinačke reke nakon nekih 10-tak kilometara nalazi se selo Brlog a zatim nakon još par kilometara i selo Dojkinci, najveće naseljeno mesto u slivu Dojkinačke reke, smešteno da levoj dolinskoj strani a po popisu iz 2002. ovo selo imalo je 273 stanovnika, mada u razgovoru sa meštanima ovog sela tokom obilaska terena dobijena je informacija da u ovom trenutku u selu ima oko 150 stanovnika od kojih najmlađi ima oko 55 godina.

Pored pomenutih sela treba pomenuti još i Jelovicu, selo koje se nalazi u slivu Jelovačke reke.

2. GEOLOŠKA BAŠTINA U SLIVU DOJKINAČKE REKE

2.1 Lokalitet Ponor

Depresija Ponor je od vrha Kopren (1963 mnm) udaljena oko 5 km u pravcu juga, a u odnosu na selo Dojkinci nalazi se vazdušnom linijom na oko 2 km u pravcu sever - severozapad. Od sela Dojkinci najlakše se do Ponora dolazi šumskim putem dužine oko 10.5 km i to korišćenjem terenskog vozila. Ova depresija ukupne površine oko 2.3 km² fizički je smeštena između slivova Dojkinačke i Jelovačke reke i formirana je u okviru donje trijaskih konglomerata i peščara a na kontaktu sa srednjetrijaskim krečnjacima. Tokom geološke istorije duge i hladne zime i nasuprot njima topla leta, su dovela do raspadanja površinskog sloja stena što je za posledicu imalo formiranje sloja raspadnutog materijala u okviru koga se formirala izdan. Ova izdan prihranjuje izvore od kojih nastaju manji potoci (slika 1). Nailaskom ovih potoka na srednje trijasko krečnjake, ove vode poniru krećući se oko 160 m kroz sistem pećinskih kanala, a nakon toga se ponovo pojavljuje na površini zemlje formirajući vodopad visine 1.5 m nakon čega opet ponire i nestaje u podzemlju. Pretpostavlja se da se ove vode javljaju u vidu vrela Žuberna (Cvijić, 1896).

Slika 1: Potoci koji tekući kroz depresiju Ponor spajaju se i poniru u pećinski sistem kanala

2.2 Lokalitet Jelovičko vrelo

Jelovačko vrelo se nalazi na Staroj planini i spada u grupu karstnih sifonskih vrela. Speleoronjenjem je istraženo do dubine od 30m. Ovo vrelo drenira najveći deo karstnog masiva Vidlič i predstavlja izvor sa najvećom izdašnošću na ovom prostoru. Voda ovog uzlaznog vrela izbija iz vrtačastog amfiteatralnog udubljenja na levoj obali Jelovičke reke (slika 2). Potok formiran od ovog vrela se posle stotinak metara uliva u Jelovičku reku i to na nekih 1 km od ulivanja Jelovičke reke u Dojkinačku reku. Maksimalna izdašnost javlja se tokom proleća nakon otapanja snežnog pokrivača i predpostavlja se da može dostići 5-6 m³/s. Tokom leta u avgustu izdašnost vrela pada na vrednosti od 100-200 l/s a u septembru svega 60-80 l/s (Milanović, 2012; Milanović i Vasić, 2015). Deo voda ovog vrela koristi obližnji ribnjak za proizvodnju pastrmki.

Slika 2: Jelovičko vrelo

2.3 Lokalitet vodopad Tupavica

Vodopad Tupavica nalazi se u blizini na oko 5 km udaljenosti od sela Dojkinci idući uzvodno i prateći Dojkinačku reku. Nalazi se na nadmorskoj visini od 1050 m i visine je oko 15 m (Stojadinović, 2010). U toku leta, ukoliko je godina sušna, količina vode vodopada izuzetno oslabi odnosno dolazi samo do kapanja niz vertikalni stenoviti odsek. Otuda i sam naziv vodopada jer tada umesto vodenog mlaza niz stene padaju samo vodene kapi koje pri udaru proizvode zvuk TUP, TUP, TUP, pa je narod vodopad nazvao imenom Tupavica (slika 3).

Slika 3: Vodopad Tupavica

2.4 Lokalitet izvor Tri kladenca

Sam izvor Dojkinačke reke takođe predstavnja objekat geološke baštine. Kao što sam naziv kaže, izvor Dojkinačke reke su tri kladenca, odnosno tri izvora koja formiraju tok ove reke (slika 4). Odmah nakon formiranja, rečni tok nailazi na vertikalni odsek i formira vodopad.

Slika 4: Tri kladenca - izvor Dojkinačke reke

(<http://mapio.net/pic/p-120474928/>)

2.5 Lokalitet Koprenski vodopad

Koprenski vodopad (slika 5) nalazi se na najvećoj nadmorskoj visini u Srbiji (1820 mnv) i predstavlja najveći naš vodopad, odnosno ima najveću visinu. Ukupna visina ovog vodopada iznosi 103.5 m sa prosečnim padom od 56.4 stepeni. Vodopad se sastoji od više kaskada i na 20-30 metara ispod poslednje kaskade nalazi se još jedan vodopad koji ima visinu oko 56-60 m (Stojadinović, 2010).

Slika 5: Kopenski vodopad

(https://www.youtube.com/watch?v=_70TzwFVtU)

2.6 Lokalitet Arbinje

Arbinje je rezervat u sklopu parka prirode Stara planina, a posebnu vrednost čine tresavske zajednice najočuvanije i najlepše smrčeve šume na Staroj planini i u Srbiji uopšte.

Na ovom prostoru može se naći i veći broj endemskih vrsta, kao što su bor krivulj, niska kleka i druge. Ovo je i stanište velikog tetreba i mrkog medveda.

Arbinje pored ostalih prirodnih lepota karakteriše i veliki broj kako većih tako i manjih vodopada. U ovom delu Dojkinačka reka svoj tok je usekla u okviru slojevitih crvenih peščara čiji slojevi su subhorizontalni tako da u ovom delu reka ili svoj tok razliva po površini slojevitosti ili u vidu vodopada pada i dospeva na hipsometrijski niži sloj (slika 6). Na ovaj način formira se kaskadni tok Dojkinačke reke. Na kraju većine vodopada formirani su i interesantni morfološki oblici - lonci.

Slika 6: Arbinje - kaskadno tečenje Dojkinačke reke

2.7 Lokalitet otvoreni geološki profil u slivu Jelovice

Na području Jelovice otkriven je kompletan profil serije peščara starosti gornji perm-donji trijas sa svim karakterističnim litološkim članovima. Preko zelenih škriljaca rifeo-kambrijuma, koji su otkriveni u dolini Jelovičke reke, transgresivno leže pomenuti klastični sedimenti, konglomerati i konglomeratični crveni peščari, koji se smenjuju sa crvenim alevrolitima gradeći šarenu seriju. Crvena boja preovlađuje u donjem delu serije, dok u višim delovima dominiraju sedimenti zelene boje. To je posebno izraženo kod alevrolita, kod kojih se u donjem delu serije nalaze isključivo crveni alevroliti, dok u višim horizontima preovlađuju zelenkasti. Crveni alevroliti Jelovice obično se javljaju kao kontinuirani slojevi, debljine i do tri ili četiri metra, dok sivi alevroliti (?) u njima grade proslojke i sočiva. U gornjim delovima, serija šarenih peščara prelazi u laporce i krečnjake (slika 7) (Vakanjac i dr, 2018).

Slika 7: Otvoreni profil donjeg trijasa na desnoj obali Jelovičke reke

(foto B. Vakanjac)

2.8 Lokalitet Profil jurske starosti sa fosilima (Sinemurski, plensbaški i toarski kat Vidliča - J₁²⁻⁴)

U području Vidliča sedimentacioni ciklus počinje transgresivnom jedinicom vapnovitih i gvožđevitih peščara, glinovitih krečnjaka i glinaca sa ugljem. U ovim sedimentima su nađene sinemurske i plensbaške asocijacije, a prisutnost toarskog kata je pretpostavljena zbog nepostojanja prekida u sedimentaciji prema tvorevinama srednje jure. Ovi sedimenti se javljaju dalje prema severozapadu, na Basari i Malom vrhu.

Tvorevine su bogate faunom. Određeni su sledeći oblici: *Terebratula punctata*, *T. Punctata ovatisima*, *T. punctata carinata*, *T. punctata havrs/ieldensis*, *T. grestenensis*, *Rhynchonella variabilis*, *Rh. argentinensis*, *Rh. tertaedra*, *Waldeheimia numismalis*, *W. cornuta lata*, *Spiriferina walcoti*, *S. rostrata*, *Chlamys textorius*, *Gryphaea ct. macculochii*, *Pecten aequivalvis*, *Psalotheuthis paxilosus*, *Belemnites cf. ventoplanus* i dr. Debljina ovih sedimenata iznosi 50-300 m (Anđelković i dr, 1977).

STARA PLANINA KAO MOGUĆI MEĐUGRANIČNI GEOPARK

Slika 8: Terebratula, dužina fosila je 3 cm Slika 9: Rhynchonella, fosil ke 2.5 cm

ZAKLJUČAK

Sliv Dojkinačke reke je deo parka prirode Stara planina. Interesan je što na svega 140 km², koliku površinu ima sliv Dojkinačke reke, postoji velika raznolikost prirodnih resursa od kojih je većina stavljena pod određenu zaštitu države i svakako da zaslužuju pažnju. Ovaj sliv je izabran iz razloga što se u ovom delu Stare planine u poslednje dve godine krenulo sa organizovanim upravljanjem prirodnih resursa sa ciljem njihove valorizacije. Obnovljen je objekat vojne karaule koji sada predstavlja Sportsko rekreativni centar iz koga se može u toku jednog dana stići do svakog objekta koji se nalazi na slivu Dojkinačke reke. Staze koje vode ka objektima geodiverziteta su obeležene strelicama, pored objekata su postavljene informacione table kao i sigurnosne ograde tamo gde je to bilo potrebno, a za odmor posetioca podignute su pečurke.

Pored ovog objekta u Dojkincima postoje i drugi objekti koji mogu biti iskorišćeni u istu svrhu, a koji se nalaze u neposrednoj blizini Dojkinačke reke. To su karaule u Toplom Dolu, do kod se dolazi kanjonom Temštica, zatim karaula u Visočkoj Ržani, zatim postoji objekat u Temskoj. Pored ovog postoji ideja da se uradi rekonstrukcija škole u selu Vlasi koja se nalazi u okviru specijalnog rezervata Jerme, itd. Rekonstrukcijom i ovih objekata ili makar nekih od njih mogle bi se organizovati edukativne nastave iz prirodnih nauka, na prvom mestu geologije, biologije, ekologije, a svakako da bi praktična nastava studentima Rudarsko-geološkog fakulteta, Biološkog, Šumartskog, Fakulteta za ekologiju, ... mogla da se na lak način organizuje u ovom delu Srbije.

U ovom radu je dat prikaz samo jednog malog dela Stare planine a ideja rada je da se ukaže na potencijalnu mogućnost da ova međugranična planina ima potencijala da postane nešto drugo odnosno da postane međugranični geopark.

LITERATURA

- Anđelković, J., Krstić, B., Bogdanović, P., Jadranin, D., Milenković, P., Milošaković, R., Urošević, D., Dimitrijević, M., Dolić, M., Rakić, O., Jovanović, Lj., Maslarević, Lj., Marković, B., Divljan, M. i Đorđević, M. (1977). Tumač za listove Pirot K 34-34 i Breznik K 34-46 (OGK SFRJ 1:100 000). Savezni Geološki zavod, 69, Beograd.
- Vakanjac, B., Kovačević, J., Ganić, M., Milovanović, D., Ristić Vakanjac, V., 2018: Radioaktivne pojave na lokalitetima Jelovica i Dojkinci kao deo geodiverziteta Stare planine, 17. Kongres geologa Srbije, Srpsko geološko društvo, urednik Ganić M., ISBN 978-86-86053-20-6, Vrnjačka banja, Vol. 2. pp 763-767
- Milanović, S., 2012: Speleologija i speleoronjenje u hidrogeologiji karsta, RGF, Beograd
- Milanović, S., Vasić, Lj., 2015; Hidrogeološka istraživanja karstnih vrela - Jelovičko vrelo, Pirotski zbornik, 227-241
- Stojadinović, D., 2010: Vodopadi Srbije, Beograd
- Cvijić, J. (1896). Izvori, tresave i vodopadi u istočnoj Srbiji, Glas Srpske kraljevske akademije VI, prvi razred 18, Beograd

THE STARA PLANINA AS A POSSIBLE BORDER GEOPARK

Resume: *Stara Planina Mt. covers the eastern parts of the Republic of Serbia and western parts of the Republic of Bulgaria. It is distinguished by its complex geology represented by Paleozoic granite intrusions, gabroid rocks, resedimented sedimentary complexes of Permian and Early Triassic age, as well as by Mesozoic limestones. Specific and characteristic features of these units should be preserved as objects of geoheritage. Localities such as Babin Zub, canyon of the river Temštica and incised meanders of Vladikina ploča are already well-known. Besides these, there are numerous other localities which are less known, but according to their specific features and beauty, they also represent geological objects of extreme importance (the area of Arbinje, more than 60 waterfalls, Rosomački Lonci, bioturbated strata, cross-bedding, Ponor, etc.). Occurrences of radioactivity have also been reported from both Serbia and Bulgaria. This bordering mountain fully deserves to become a geopark and the first step toward this goal is to establish Serbia-Bulgaria cross-border cooperation.*

Keywords: *geodiversity, geopark, geotourism, Stara Planina*

РЕЖИМ ПОГРАНИЧНЕ РЕКЕ ЈЕРМЕ

Dr Vesna Ristić Vakanjac²⁸⁶,
Marina Čokorilo Ilić²⁸⁷,
Dr Dušan Polomčić²⁸⁸,
Dr Dragoljub Bajić²⁸⁹,
Dr Boris Vakanjac²⁹⁰,
Peđa Kostić²⁹¹

Rezime: Reka Jerma izvire na Vlasinskoj visoravni u zoni Vlasinskog jezera, teče prema severozapadu padinama planine Gramade kroz selo Klisuru. Kod sela Strazimirovci prelazi u susednu državu Bugarsku, prolazi kroz Trnovsko ždrelu i zatim se ponovo vraća u Srbiju nedaleko od sela Petačinci. Uliva se kod sela Gradište u Nišavu. Ukupna dužina ove reke je 72.1 km od toga je 45.1 km formirala na teritoriji Srbije a preostali deo pripada Bugarskoj. Posmatrajući površine sliva nešto manje od 50 % pripada Srbiji. Režim ove reke je izuzetno neujednačen, prolećni meseci donose poplavne talase i izlivanje ove reke a letnji i jesenji meseci veliki deficit voda. Shodno novonastalim klimatskim promenama očekuje se da će ove vrste katastrofalnih događaja biti učestalije i intenzivnije. Kako elementarne nepogode ne poznaju administrativne granice, potrebno je na nivou celog sliva reke Jerme uspostaviti monitoring sa ciljem blagovremenih upozoravanja i najava očekivanih poplavnih talasa.

Ključne reči: klimatske promene, režim reke, monitoring, međugranična saradnja, Jerma

²⁸⁶ Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Srbija, vesna.ristic@rgf.bg.ac.rs

²⁸⁷ Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Srbija, marina.cokorilo@rgf.bg.ac.rs

²⁸⁸ Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Srbija, dusan.polomcic@rgf.bg.ac.rs

²⁸⁹ Univerzitet u Beogradu, Rudarsko-geološki fakultet, Srbija, dragoljub.bajic@rgf.bg.ac.rs

²⁹⁰ Univerzitet Singidunum, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Srbija, boris.vakanjac@futura.edu.rs

²⁹¹ Hidroelektrana "Pirrot", pedjahetfield@hotmail.com

UVOD

Sliv reke Jerme se nalazi u jugoistočnom delu Srbije između 42°41' i 43°04' severne geografske širine i 22°21' i 22°49' istočne geografske dužine i obuhvata površinu u iznosu od 820,19 km².

Reka Jerma (ukupne dužine 72.1km), koja izvire na Vlasinskoj visoravni u zoni Vlasinskog jezera, teče prema severozapadu, padinama planine Gramade, kroz selo Klisuru. Kod sela Strazimirovci (Opština Surdulica) prelazi u susednu državu Bugarsku, prolazi kroz Trnovsko ždrelo i zatim se ponovo vraća u Srbiju nedaleko od sela Petačinci (Opština Dimitrovgrad).

Iako nastaje na teritoriji Srbije, ova reka na području Bugarske formira tok dužine 27km. Nakon ulaska u Srbiju, nastavlja da teče ka zapadu, formirajući tok dužine 28km, što čini ukupno 45.1 km dužine toka kroz Srbiju (zajedno sa 17.1km od izvora do granice sa Bugarskom). Jerma se uliva u Nišavu 1km nizvodno od sela Gradište (Opština Pirot) kao njena leva pritoka. Zajedno sa Nišavom pripadaju u najširem smislu Crnomorskom slivu. Generalno posmatrano, slivno područje reke Jerme teritorijalno pripada (ne računajući deo koji se nalazi na teritoriji Bugarske) opštinama Surdulica, Dimitrovgrad, Babušnica i Pirot.

Mrežom regionalnih i lokalnih puteva ova oblast je povezana sa ostalim delovima Srbije. Od posebnog je značaja međunarodni tranzitni putni pravac Beograd-Niš-Sofija (E-80) preko Pirota i Dimitrovgrada, koji predstavlja glavnu putnu vezu između Evrope i Azije. Takođe su i železničkim saobraćajem povezani Niš i Sofija preko Pirota i Dimitrovgrada. Ka severu postoji put nižeg ranga, koji spaja Pirot preko Temske i Kalne sa Knjaževcem, odakle se može ići ka Zaječaru, Sokobanji ili Boljevcu (R 121). Ka jugozapadu je put koji spaja Pirot preko Babušnice sa Ljuberađom (R 39), a zatim nastavlja ka Vlasotincu i Leskovcu, izbijajući na autoput E-75. Put istog ranga ide od Bele Palanke ka jugu, spajajući ovaj grad sa Mokrom, Divljanom, Koritnicom, sve do Ljuberađe, nakon čega produžava ka Zvoncima, Trnskim Odorovicima, Zvonačkoj Banji i Sukovu (R 223) i izbija na međunarodni put E-80.

1. KLIMATSKE KARAKTERISTIKE

1.1 Režim padavina

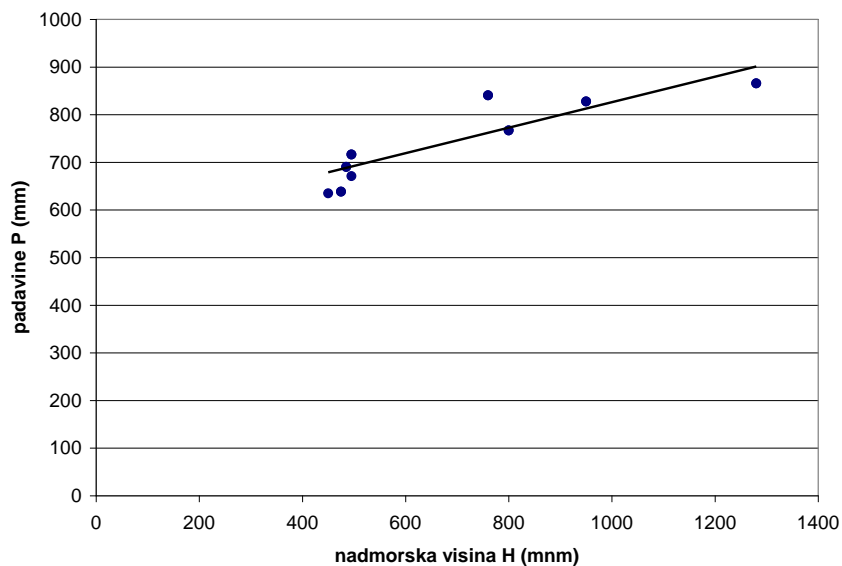
U cilju sagledavanja prostornog rasporeda i neravnomernosti padavina u slivu reke Jerme analizirano je 8 kišomernih stanica koje se nalaze u okviru sliva reke Jerme ili se nalaze u njenoj neposrednoj blizini. U tabeli 1 taksativno su navedene stanice koje su analizirane, zatim data je nadmorska visina na kojoj se nalaze analizirane kišomerne stanice i data je srednje višegodišnja suma padavina sračunata za osmatrački period 1960-2010. godina dok je zavisnost zabeleženih padavina u funkciji nadmorske visine data je na slici 1.

REŽIM POGRANIČNE REKE JERME

Tabela 2 Prikaz prosečnih višegodišnjih vrednosti godišnjih suma padavina na kišomernim stanicama u slivu reke Jerme - P(mm) za period osmatranja od 1960. do 2010. godine

Padavinska stanica	H (m _{nv})	Suma godišnjih padavina P (mm)
Kalna Vlasotinačka	950	827.7
Radinjinci	495	716.3
Rakov Dol	760	840.6
Sukovo	475	638.5
Vlasi	485	690.2
Klisura	800	766.8
Stojković Mahala	1280	865.9
Babušnica	495	491.0
Dimitrovgrad	450	634.9

Slika 1: Zavisnost padavina u funkciji nadmorske visine

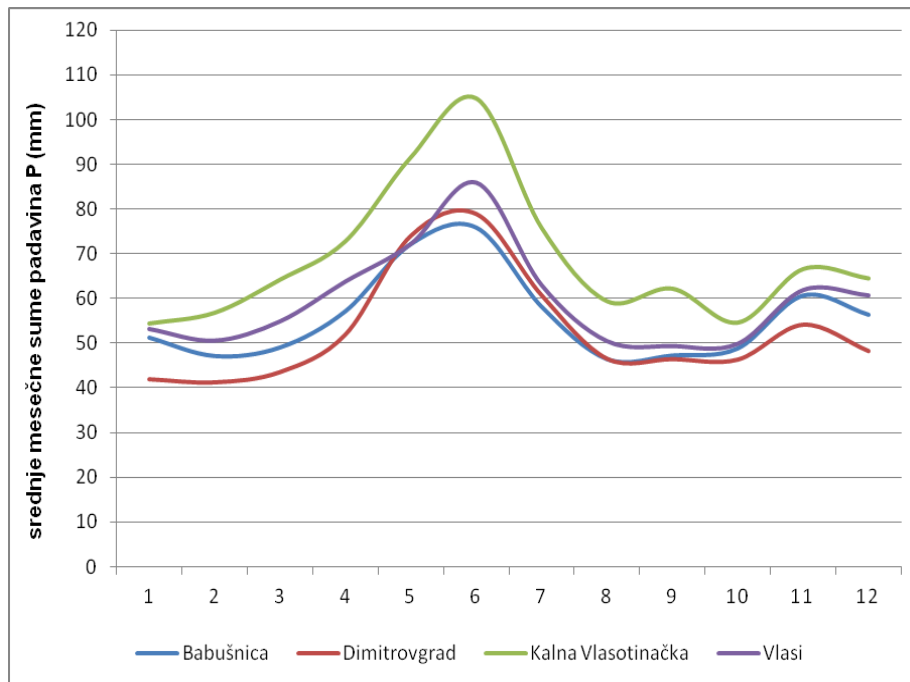

Na osnovu izvršenih analiza može se zaključiti da je režim padavina prostorno heterogen, mada se da uočiti porast padavina sa porastom nadmorske visine (slika 1). Srednja godišnja visina padavina različita je u pojedinim delovima sliva, što je posledica velike vertikalne disproporcije u reljefu. Na visokoj Vlasini, zatim na planinama Ruj, Vlaškoj planini i Grebenu izluči se znatno veća količina padavina nego u najnižim delovima sliva oko Sukova ili u Zne polju. Dok najniži delovi sliva dobijaju ispod 600 mm padavina u toku godine, na planinama se izluči 800-1000 mm.

U zimskim mesecima padavine se izlučuju u vidu snega. Debljina snežnog pokrivača u nižim delovima sliva je 20-30 cm, a u višim i preko 50 cm. Broj dana sa snegom najveći je u izvorišnom delu Jerme i na visokim planinama. Snežni pokrivač je od posebnog značaja za režim Jerme jer uslovljava niske vodostaje u vreme formiranja snežnog pokrivača, ali zato tokom prolećnih meseci u periodima naglog njegovog otapanja uzrokuje visoke vodostaje pa čak i izlivanja reke Jerme i/ili njenih pritoka iz svojih korita. Za razliku od snega, letnje kiše imaju manji uticaj na vodostaj Jerme (tlo je u toku leta veoma suvo, tako da se najveći deo padavina troši na nadoknađivanje vlage u zemljištu). Izuzetak čine letnje kiše izlučene u vidu pljuskova jakih intenziteta, kada se vrši brza propagacija padavina odnosno kada padavine dospele na površinu sliva reke Jerme se brzo slivaju do vodenih tokova izazivajući naglu pojavu poplavnog talasa (Stanković, 1997).

Sa gledišta unutargodišnjeg rasporeda padavina, one su takođe neravnomerno raspoređene. U proseku najviše padavina se izluči u periodu maj-jun, prosečno 148.1 - 153.1mm, odnosno 22.1 - 24.1% od ukupnih godišnjih količina padavina (što predstavlja skoro četvrtinu ukupnih godišnjih suma padavina). Nakon izraženog maksimuma, količina padavina opada do novembra kada se javlja blagi porast, a zatim se nastavlja trend opadanja (slika 2).

Slika 2: Unutargodišnja raspodela padavina za ospatrački period

2. HIDROGRAFSKE KARAKTERISTIKE REKE JERME

Jerma je leva pritoka reke Nišave. Nastaje od Vučje i Grubine reke na Vlasinskoj visoravni, istočno od Vlasinskog jezera na blago zatalasanoj planinskoj površi iznad koje se diže vrh Cvetkov Grab visok 1.489m (Stanković, 1997). Deo voda iz gornjeg dela sliva preveden je u Vlasinsko jezero za potrebe dobijanja hidroenergije. Izvorišni kraci Jerme imaju klisuraste doline.

Posle 17.1km toka, kod mesta Strazimirovci prelazi u predeo Zne Polje u Bugarskoj, teče preko bugarske teritorije 27km, a zatim se kod sela Petačinci vraća u Srbiju, nastavljaajući svoj tok pravcem istok-zapad do sela Trnski Odorovci, gde skreće na sever kroz klisuru. Dužina ovog dela toka Jerme je 28km do ulivanja u Nišavu, 1km nizvodno od sela Gradišta (Stanković, 1997).

Ukupna dužina Jerme je 72,1 km (dužina reke kroz Srbiju je 45.1 km, dok Bugarskoj pripada 27km). Površina sliva je 820.19 km². Od toga, našoj teritoriji pripada 389.72km² (47.5%) dok je ostatak od 430.47km² u Bugarskoj (52,5%). Gustina rečne mreže je izuzetno velika. Najveća je u izvorišnom delu, a najmanja u donjem klisurasto-kanjonskom delu doline (Petrović, 1999).

Probijajući se kroz Greben planinu (1.337m) i Vlašku planinu (1.442m), Jerma na teritoriji Srbije gradi Odorovačko i Vlaško ždrelo, širine 10-30m, sa stranama visokim 300-400m, dok na teritoriji Bugarske gradi Trnsko ždrelo. Ovi klanci su bili neprohodni do 1927. godine, kada je za potrebe rudnika kamenog uglja „Rakita“ kroz klisuru probijena trasa železnice. 70-ih godina prošlog veka je zbog zatvaranja rudnika umesto pruge napravljen asfaltni put, čime je porastao broj posetilaca reke Jerme, Poganovskog manastira, smeštenog pored same reke, kao i obližnjeg banjskog lečilišta još iz rimskog perioda Zvonačke Banje, sa termalnom i radioaktivnom vodom, temperature 28°C.

Od zaseoka Bobovište do sela Vlasi Jerma teče Vlaškom klisurom, koja se sastoji iz uzvodnog suženog dela, središnjeg proširenog dela (kod manastira Sv. Jovan) i nizvodnog suženog dela koji se završava strmim odsekom kod sela Vlasi. Širina Jerme je oko 10m u suženim delovima klisure, odnosno oko 20m u proširenim delovima, dok dubina u pojedinim džinovskim loncima premašuje 1m. Širina doline neposredno iznad reke odgovara širini korita, dok se naviše lagano proširuje. Na izlazu iz Vlaške klisure Jerma prima vodu jakih karstnih vrela Đeverice i Banjice. Od sela Vlasi do ušća dolina Jerme se mestimično sužava i proširuje. U proširenjima meandrira i taloži velike količine sitnog vučenog i suspendovanog materijala. Potoci koji se ulivaju u Jermu imaju velike plavine na ušćima, te pomeraju tok Jerme. Kod sela Sukova dolina Jerme se široko otvara prema dolini Nišave. Kod ušća Jerma je šira od Nišave i pomera njen tok kako vodenom masom, tako i materijalom. Neposredno pre ušća Jerma je izgradila veliku plavinu kroz koju je usečeno korito, ali se za vreme povodnja voda široko razliva (Stanković, 1997).

Znepoljska kotlina predstavlja tipičan erozioni basen čije je dno ispunjeno rečnim nanosima, najvećim delom slabo zaobljenim šljunkovima koje reke donose za vreme velikih voda. Za vreme jakih letnjih pljuskova pritoke Jerme poprimaju bujični karakter (Petrović, 1999).

Doline pritoka Jerme, posebno onih koje se stiču prema Znepoljskoj kotlini, imaju uniformni karakter. Sve su približnih dužina, duboko usečene, pravolinijske i približno istih padavina (Petrović, 1999). Na svom toku Jerma prima veći broj pritoka. Brojnije i duže su desne pritoke, te je sliv izvesno asimetričan. Veći broj pritoka razvijen je na teritorije Bugarske dok su na teritoriji Srbije manje razvijene (Stanković, 1997).

Neposredno posle spajanja Vučje i Grubine reke, kao prva pritoka Jerme sa njene leve strane javlja se Dražinska reka (kod sela Dražinci), a nešto uzvodno i desna pritoka – Kostraševska reka. Crvenska reka se uliva u Jermu čineći njenu levu pritoku neposredno pre ulaska Jerme u Bugarsku. Reka Jablanica, kod sela Petačinci, po ulasku reke Jerme u Srbiju čini njenu desnu pritoku. Nedaleko od manastira Sveti Jovan, u Jermu se uliva i Zvonačka reka (Blatašnica) i sa Kusovranskom rekam (selo Ćirinci) čini karakteristične leve pritoke reke Jerme.

Važnije desne pritoke Jerme su Kostraševska reka, Liškovića, Glogovštica, Jablanica i Poganovska reka, dok su veće leve pritoke Zvonačka reka i Kusovranska reka. Ostale leve pritoke Jerme su: Strežina reka (5km), Draginjska reka (5km), Groznatovska reka (5km), Turokovska reka (4km), Kusa reka (4km) i Sukovski potok (4.5km).

3. HIDROLOŠKE KARAKTERISTIKE REKE JERME

Za analizu režima površinskih voda u slivu Jerme, korišćeni su podaci o srednjemesečnim proticajima sa dve hidrološke stanice uspostavljene od strane Republičkog hidrometeorološkog zavoda Srbije. U tabeli 2 dat je prikaz hidroloških stanica na kojima se kontroliše režim reke Jerme a koje se nalaze na teritoriji Republike Srbije. U tabeli 3 dat je prikaz srednjemesečnih, maksimalnih i minimalnih mesečnih proticaja zabeleženih na ovim stanicama za period razmatranja od 1961. do 2013. godine. Na slici 3 data je unutargodišnja raspodela proticaja reke Jerme registrovanih u osmatračkim profilima.

Tabela 2 Spisak analiziranih stanica koje se nalaze na teritoriji sliva reke Jerme

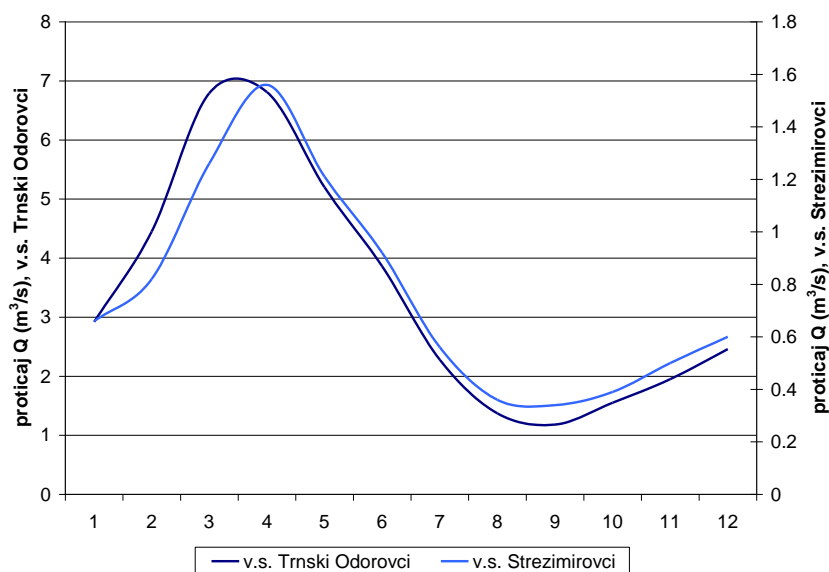
Vodotok	Vodomerna stanica	Kota „0“	Udaljenost od ušća (km)	Površina sliva F (km ²)
Jerma	Strezimirovci	802.2	58	95
	Trnski Odorovci	552.58	21.5	557

REŽIM POGRANIČNE REKE JERME

Tabela 3 Prikaz srednjemesečnih, maksimalnih i minimalnih mesečnih proticaja analiziranih stanica koje pripadaju slivu reke Jerme

stanica	Strezimirovci (m ³ /s)			Trnski Odorovci (m ³ /s)		
	Qsr	Qmax	Qmin	Qsr	Qmax	Qmin
I	0.66	3	0.16	2.92	12.2	0.58
II	0.82	2.85	0.16	4.45	18.4	0.71
III	1.26	3.12	0.37	6.79	20.8	1.29
IV	1.56	4.25	0.4	6.81	22.4	1.44
V	1.21	2.63	0.25	5.2	17.4	1.12
VI	0.92	3.49	0.25	3.86	12.6	0.93
VII	0.56	2.77	0.1	2.28	8.81	0.36
VIII	0.36	1.59	0.06	1.37	7.7	0.19
IX	0.34	1	0.06	1.18	5.61	0.29
X	0.39	1.54	0.1	1.55	10.8	0.38
XI	0.5	2.01	0.13	1.95	9.73	0.49
XII	0.6	2.45	0.12	2.46	8.58	0.48

Slika 3: Unutargodišnja raspodela proticaja reke Jerme u profilima Strazimirovci i Trnski Odorovci

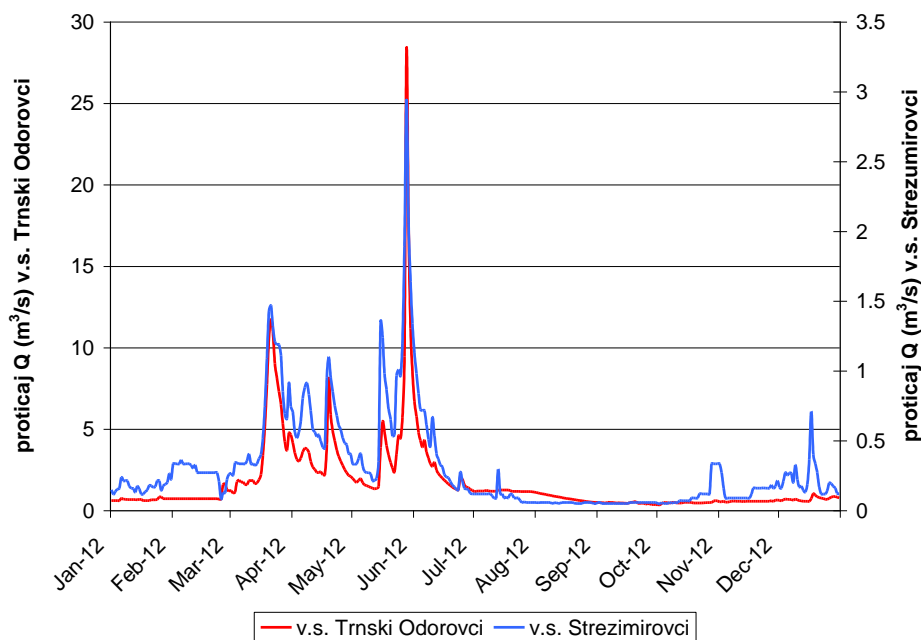
Analizom podataka može se zaključiti da je unutargodišnja raspodela slična kod navedenih osmatračkih profila. Vrednosti za proticaj reke Jerme su najveće tokom marta, aprila i maja meseca, što je posledica otapanja snežnog pokrivača i prolećnih kiša. Prisutan je jedan maksimum koji se javlja tokom aprila, dok su minimalni proticaji karakteristični za avgust i septembar, odnosno za periode kada se javljaju najmanje mesečne sume padavina.

Apsolutni minimalni proticaj za razmatrani period od 1961. do 2013. godine na hidrološkoj stanici Strazimirovci zabeležen je 30. avgusta 1964. godine i iznosio je $0.02\text{m}^3/\text{s}$, dok je na hidrološkoj stanici Trnski Odorovci apsolutni minimalni proticaj od $0.16\text{m}^3/\text{s}$ registrovan 16. avgusta 2000. godine. Apsolutni maksimumi proticaja su zabeleženi 24. maja 1986. godine ($30.3\text{m}^3/\text{s}$) na hidrološkoj stanici Strazimirovci, a 1. jula 1983. godine ($163.0\text{m}^3/\text{s}$) na stanici Trnski Odorovci. Na osnovu svega iznetog može se zaključiti da odnosi površina sliva koju kontroliše v.s. Trnski Odorovci prema površini koju kontroliše v.s. Strazimirovci stoji u odnosu 6 : 1. Što se tiče srednji proticaja može se konstatovati da:

- srednje višegodišnji proticaj imaju odnos $Q_{sr,TO} : Q_{sr,S} = 4.5 : 1$
- apsolutno maksimalni proticaj $Q_{max,TO} : Q_{max,S} = 5.4 : 1$
- apsolutno minimalni proticaj $Q_{min,TO} : Q_{min,S} = 8 : 1$

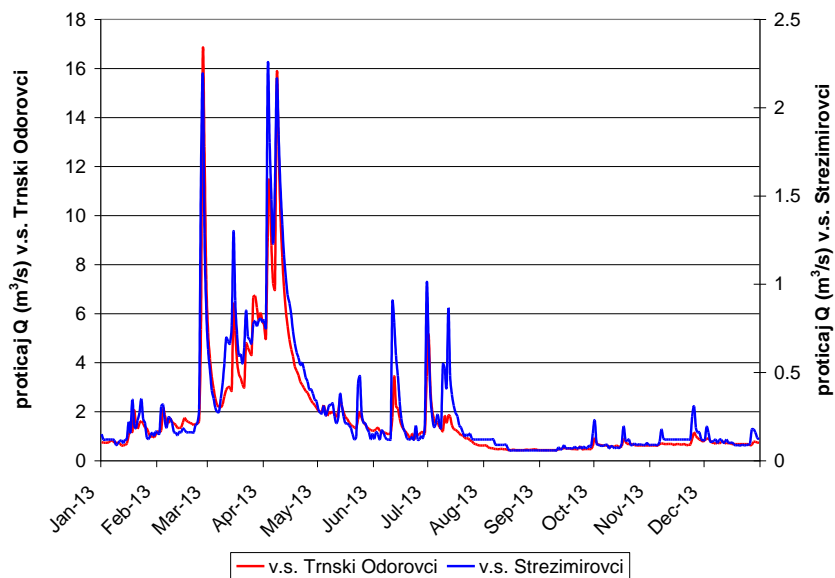
Za potrebe analize režima reke Jerme urađeni su uporedni hidrogrami u profilima vodomernih stanica Trnski Odorovci i Strazimirovci za 2012, 2013. i 2014. godinu (slike 4, 5 i 6).

Slika 4: Uporedni hidrogrami reke Jerme u profilima v.s Trnski Odorovci i v.s Strazimirovci za 2012. god.

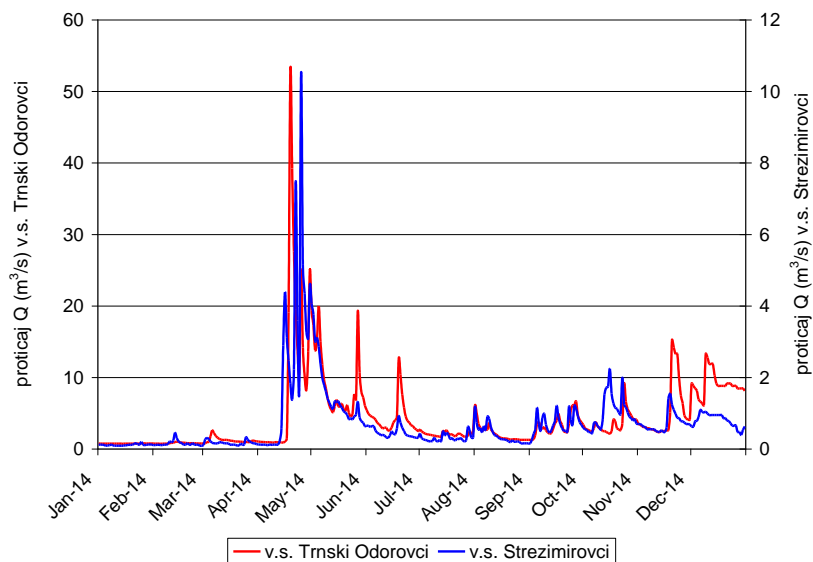

REŽIM POGRANIČNE REKE JERME

Slika 5: Uporedni hidrogrami reke Jerme u profilima v.s Trnski Odorovci i v.s Strazimirovci za 2013. god.

Slika 6: Uporedni hidrogrami reke Jerme u profilima v.s Trnski Odorovci i v.s Strazimirovci za 2014. god.

Na osnovu uporednih hidrograma za hidrološke stanice Trnski Odorovci i Strazimirovci, uočava se već pomenuta manja izdašnost na uzvodnom delu sliva, u profilu vodomerne stanice Strazimirovci. Na uporednim hidrogramima u profilima vodomernih stanica Trnski Odorovci i Strazimirovci (slike 4, 5 i posebno 6), evidentan je brz porast pikova, skoro vertikalno, a javlja se kao posledica otapanja snežnog pokrivača i/ili kišnih epizoda koje su se javile tokom proleća, najkasnije juna.

Tokom 2014. godine, u periodu delovanja ciklona, čiji se uticaj odrazio na ceo region Republike Srbije, u slivu reke Jerme, na vodomernim stanicama Trnski Odorovci 19. aprila 2014. godine, registrovan je Q_{max} u iznosu od 52,9 m³/s, dok je maksimalni proticaj na vodomernoj stanici Strazimirovci registrovan 25. 4. 2015. godine i iznosio 10,5 m³/s.

O saglasnosti hidrograma na oba vodomerna profila svedoči i skoro istovremena pojava pikova. U prilog ovome govore i koeficijenti korelacija između proticaja zabeleženih na ove dve hidrološke stanice. Za 2012. godinu koeficijent korelacija iznosi $r = 0.923$, za 2013. godinu $r = 0.942$ dok za 2014. godinu svega $r = 0.61$. Ovde treba napomenuti da 2012. i 2013. godina spadaju u dve najsušnije i najtoplije godine dok 2014. godinu ubrajamo u jednu od najvlažnijih godina. Niža vrednost koeficijenta korelacije za 2014. godinu je posledica činjenice da je jedino tokom 2014. godine primetan mali pomeraj u pojavi pikova i to u iznosu od jednog dana, što se može objasniti činjenicom da su Strazimirovci pomereni uzvodno oko 36 km u odnosu na Trnske Odorovce, tj. da je poplavnom talasu bio potreban pomenuti vremenski period da pređe ovo rastojanje.

4. ZAKLJUČAK

Reka Jerma nastaje na teritoriji Republike Srbije i formira svoj tok ukupne dužine od 17.1 km. Nakon toga napušta Srbiju kod Strazimirovca i ulazi u Bugarsku na čijem području formira tok ukupne dužine 27km. Napuštajući Bugarsku, opet se vraća na teritoriju Srbije formirajući tok dužine 28km, što čini ukupno 45.1 km dužine toka kroz Srbiju. Jerma se uliva u Nišavu 1km nizvodno od sela Gradište (Opština Pirot) kao njena leva pritoka. Što se tiče samog sliva reke Jerme, 47.5% pripada Srbija a nešto više od 50% (52.5%) pripada Bugarskoj.

Na osnovu rezultata prikazanih u radu može se zaključiti da je proces formiranja rečnog oticaja u slivu reke Jerme heterogen po prostoru u svim karakterističnim fazama režima voda. U osnovi evidentno je da se duž toka reke Jerme vodnost povećava, kako za prosečne vode, tako i za male, pa i velike vode. Interesantno je da su za sve razmatrane režime karakteristične izdašnosti manje na uzvodnom delu sliva, gde Jerma prolazi kroz Bugarsku. Ovo je svakako i posledica intenzivnog korišćenja voda na bugarskoj teritoriji. Režim malih voda u potpunosti prati režime prosečnih proticaja, dok je režim velikih voda više izložen prostornoj nehomogenosti, specijalno ako se posmatraju samo ekstremni proticaji u profilima vodomernih stanica.

Ova reka spaja dve države Srbiju i Bugarsku i kao takva predstavlja međugraničnu reku. Na teritoriji Srbije, na reci Jermi postoje dva osmatračka mesta što nije dovoljno da bi se pratilo kretanje poplavnog talasa. Da li postoje osmatračka mesta u Bugarskoj autorima ovog rada u trenutku obrade podataka nije bilo poznato. Ali svakako je potrebno naglasiti da postojeći monitoring nije na zadovoljavajućem nivou i da je potrebno znatno ga pogustiti.

REŽIM POGRANIČNE REKE JERME

Za ove potrebe da bi se pratio režim reke Jerme i kretanje poplavnog talasa koji bi mogao imati velikih negativnih posledica po stanovništvo obe države potrebno je postaviti senzore koji bi pratili režim promene nivoa reke Jerme i njenih većih i značajnijih pritoka. U pojedinim odabranim profilima bi se sproveda hidrometrijska merenja kojim bi se definisale krive proticaja a sa ciljem definisanja zavisnosti proticaja u funkciji vodostaja. Na osnovu krivih proticaja bi se mogao pratiti poplavni talas i u vidu količina vode odnosno zapremine vode koje se kreću kroz odabrane profile.

LITERATURA:

- Kostić P., 2015: Režim i bilans voda reke Jerme, zavšni rad, Rudarsko geološki fakultet, Beograd
- Republički hidrometeorološki zavod Srbije, 2012: Hidrološki godišnjak, površinske vode
- Republički hidrometeorološki zavod Srbije, 2013: Hidrološki godišnjak, površinske vode
- Republički hidrometeorološki zavod Srbije, 2014: Hidrološki godišnjak, površinske vode
- Petrović J., 1999: Priroda Pirotske kotline i gornjeg ponišavlja, Institut za Geografiju Prirodno matematički fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Stanković S., 1997: Geografija Ponišavlja, Beograd

REGIME OF THE BORDER RIVER JERMA

Resume: *The River Jerma originates on the Vlasina highlands, in the area of the lake Vlasinsko Jezero, and it flows toward the northwest along the slopes of Gramada Mt. through village Klisura. Near village Strazimirovci it flows to the neighboring Bulgaria, runs through Trnovsko ždrelo and flows back to Serbia in the vicinity of village Petačinci. It joins the river Nišava near village Gradište. The overall length of the river is 72.1 km, 45.1 km on the territory of Serbia and the rest belongs to Bulgaria. Somewhat less than 50 % of the square area of the Jerma river basin belongs to Serbia. The river regime is extremely unbalanced. Flash floods are quite common in springtime, while water deficit is characteristic for summer and autumn months. According to recent climate change, such disasters are expected to be more frequent and more intense. Since natural disasters do not respect administrative borders, it would be necessary to establish monitoring in the whole Jerma River basin, in order to enable flash flood warnings in a timely manner.*

Keywords: *climate change, river regime, monitoring, cross-border cooperation, Jerma*

KEY INDICATORS MEASURING THE CORPORATE DEBT

Yanko Hristozov, Chief Assistant Prof., Phd²⁹²

Abstract: *The Company's debt position is expressed by the sum of the foreign capital, used to generate profit. The company's financial analysis focuses primarily on long-term liabilities, as they generate interest payments and payments of the whole credit amount. This part of the analysis is also called long-term solvency. Subject of the analysis are the changes in the capital structure (owned and borrowed) and the assessment of the company's ability to cover its long-term loans. That is why the term "solvency" is used.*

Key words: *corporate debt, solvency, debt ratios, corporate financial statement*

Introduction

Innovations require a significant intellectual, financial and organizational resource. (1) There is often a sign of equality between the concepts of "liquidity" and "solvency", there is a difference between them. Solvency is a broader concept than liquidity and expresses the company's ability to generate income and pay off its debts. Solvency depends on the ratio between own and borrowed capital and, on the other hand, on the structure of assets and the possibility of generating income in order to pay on time the interest and the obligations.

The interests of owners and creditors usually do not match and are controversial. Owners strive to attract the maximum amount of foreign capital to maximize business. They claim creditors for greater trust, arguing with the high future results they will achieve. Creditors are generally responsible for the efficient use of foreign funds (savers' deposits, etc.) and therefore require maximum guarantees of high performance. In this sense, they are more skeptical and are guided by strict rules that take into account the risks of the investments concerned. They are perceiving equity as a risk-taking buffer. With the help of the debt indicators, there can be revealed the complex relationship between owners and creditors.

External disclosure of financial sustainability is the entity's solvency that discloses its ability to repay its liabilities. The financial report may show good liquidity event though the enterprise can be insolvent. This is because the liquidity expresses the static situation of assets and liabilities. Available current assets on the date may be sufficient to settle current payables, and even though the company is not in a position to pay its obligations at

²⁹² UNWE, Bulgaria, yankohristozov@unwe.bg

maturity. If the liquidity ratios are related to current solvency, the characteristics of the ability of enterprises to pay their liabilities in the long run are using solvency ratios. They are also applicable both in the analysis of the financial situation and in the analysis of the financial sustainability of the enterprises. Debt ratios and solvency ratios make it possible to assess the ability of an enterprise to pay off its long-term liabilities; to attract additional capital without having the risk of losing its financial sustainability; to retain its independence from the creditors.

Each enterprise uses borrowed capital to finance, either short-term or long-term liabilities. Short-term debt includes most of the liabilities to creditors and suppliers with a term of up to 1 year and the long-term debt is related to bank loans and other long-term financing instruments such as corporate bonds. Debt may, in general, increase return on investment, but it can also greatly increase the financial risk for shareholders. This is because increased leverage increases the risk to shareholders and therefore their rate of return increases. The theory suggests that the optimal structure of the capital used can be found. For this purpose, the two D/E and D/A leverage indicators can be used.

1. Debt / Equity Ratio

$$D/E = \frac{\text{Total Liabilities}}{\text{Total Shareholder Equity}}$$

[1]

The Debt/Equity (D/E) Ratio is calculated by dividing a company's total liabilities by its shareholder equity. These numbers are available on the balance sheet of a company's financial statements. The ratio is used to evaluate a company's financial leverage. The debt/equity ratio is also referred to as a risk or gearing ratio. (2)

The D/E ratio helps the company's management and its creditors to assess the risk of the company's financial structure. The ratio helps in making financial decisions and may review possible risks of payment the debts. It reveals the share of the company's debt as a percentage of its total market value. If a company has a D/E ratio of 50%, it means that it is funded in half with own funds and half with equity. The ratio shows the amount of debt the company used to finance its assets. Companies in the heavy industry and manufacturing often have higher ratios. In this case, the higher debt ratio may be standard for the industry and does not mean that the company has a higher financial risk or will have problems in paying its debt.

Like other ratios, D/E can be measured for different historical periods. If the ratio of a company has increased dramatically, the company may have an aggressive debt-backed growth strategy. This increasing leverage adds additional risk to the company and increases

KEY INDICATORS MEASURING THE CORPORATE DEBT

costs due to higher interest costs than the debt increase. The Debt/Equity ratio does not consider if the debt is long- or short-term. If the company has a large part of the debt to be paid within the year, the ratio may seem drastically variable. For this reason, comparing the same ratio over several different time periods will give you more useful vision and information.

2. Debt / Assets Ratio

$$D/A = \frac{\text{Total Liabilities}}{\text{Total Assets}}$$

The Debt/Assets ratio is measuring the company's assets, which are financed by debt and not by equity. This leverage ratio shows how a company has grown and acquired its assets over time. Investors use the ratio to assess not only whether the company has sufficient funds to meet current debt obligations but also to assess whether the company can achieve return on investment. Creditors use the ratio to see the level of debt at enterprise and whether it has the ability to repay its debt, which determines the future lending to the enterprise. (3)

Table 1. Debt / Assets example

Company	A	B	C
Total Liabilities	50 000	600	13 000
Assets	95 000	2000	9 000
Debt/Assets ratio	0,53	0,30	1,44

A ratio higher than 1 indicates that a significant part of the debt is funded by assets. In other words, the company has more liabilities than assets. The high ratio also indicates that the company may be at risk of defaulting on loans if interest rates rise suddenly. The ratio below 1 is expressed in the fact that most of the company's assets are funded by equity.

From the example above, Enterprise "B" has a much higher leverage than "A" and "C" and therefore a lower degree of financial flexibility. With a total debt of more than 13,000 Euros, there is a good chance for "B" to declare bankruptcy in the coming months. Investors and creditors will consider the venture as being risky because of its high leverage.

This is because debt has to be paid in all cases; otherwise the company would breach debt contracts and risk being forced into bankruptcy by creditors. While other liabilities, such as long-term lease contracts, can be renegotiated to some extent, there is very little opportunity for changing the loan agreement with banks and creditors. Therefore, a company with a high financial leverage will find it more difficult to remain financially stable during recession than a company with low leverage.

The trend of D/A ratio should be measured over time. This will help to assess whether an enterprise's financial risk profile improves or degrades. For example, the rising trend shows that a business does not want or cannot pay off its debt, which may mean nonpayment at some point in the future.

The drawback of the D/A ratio is that it does not give an indication of asset quality as it aggregates all tangible and intangible assets. For example, if "A" receives a long-term loan of 50,000 euro to acquire a competitor and reserves 20,000 euro as a reputation for this acquisition, but it does not meet expectations and leads to write-off of all positive goodwill, then the ratio of the total debt to total assets (which would now be 95,000-20,000 = 75,000/95,000) would be 0,67.

3. Financial Autonomy Ratio

$$\text{FAr} = \frac{\text{Equity}}{\text{Debt}}$$

[3]

The financial autonomy ratio shows the ratio between equity and the sum of short- and long-term liabilities and shows to what extent is the coverage of equity against liabilities. Taken are only the financial liabilities without the future earnings and the financing that is not a real debt. Suggestions for the recommended values of this coefficient are contradictory. In cases where the ratio of financial autonomy is less than 1, there is an excess of equity liabilities, the existing liabilities are not adequately secured by the assets of the enterprise and vice versa, when that ratio is above one, it shows the degree of financial independence from the use of foreign funds. From the point of view of financial stability, it is recommended that this ratio be above or close to 1.

4. Long-term Debt to Assets Ratio

$$LD/A = \frac{\text{Long-term Debt}}{\text{Assets}}$$

[4]

The long-term debt ratio to the total assets is an estimate representing the percentage of the corporation's assets financed by loans or other liabilities with a duration of more than one year. This ratio is a general measure of the long-term financial position of a company, including its ability to respond of the financial requirements for outstanding loans. The fall in the ratio between long-term debt and total assets over the year may mean that the company is gradually becoming less dependent on debt to develop its business.

For example, if a company has 250,000 euro assets and 110,000 euro long-term debt, the ratio of long-term debt to total assets is 0.44 or 44%. This ratio shows that the company has a 0.44 euro long-term debt for every euro it has in assets. To compare the company's overall leverage position, investors look at comparable firms and historical changes in that ratio.

If a business has a high long-term debt / asset ratio, it implies that the business has a relatively high degree of risk and may ultimately be unable to repay its debts. This makes lenders more skeptical about borrowing and leads to less demand for investor shares by the company. However, if the entity has a low long-term debt / assets ratio, it may mean a relative strength of the business. However, the assertions that the analyst can make on the basis of this ratio for business-related businesses, as well as other factors, are why analysts tend to compare these numbers between companies in the same industry. Borrowers are reluctant to accept the losses and often look for options to get out of these situations. (4)

While the long-term debt / assets ratio takes into account only long-term debt, the ratio between total debt and total assets includes all debt. Both ratios cover all business assets, including tangible assets such as equipment and inventories, and intangible assets such as receivables. As the debt / assets ratio includes more than the company's liabilities that is why this ratio is greater as the final value.

5. Interest Coverage Ratio (also known as the Times Interest Earned Ratio)

$$\text{ICr} = \frac{\text{EBIT}}{\text{Interest expenses}}$$

[5]

This is a ratio of the EBIT to the annual interest expenses on loans. The factor determines the ability of firms to meet their interest payment obligations. The debt ratio is also a debt ratio and a profitability factor used to determine how easily a company can pay interest on the outstanding debt. ICr can be calculated by dividing EBIT for a certain period of the company's interest payments payable within the same period.

ICr measures how many times the company can pay its current interest payments at the expense of gross profit; it measures the safety margin a company has for a given period of time to survive in the future, to pay interest. The ability of a company to meet its interest obligations is an aspect of the company's solvency and is therefore a very important factor for shareholders' returns.

If the profit before interest and taxes of a company for the year is 300 000 euro and the interest expenses on loans are 80 000 euro, the ratio will be 3.75, that means the company can pay almost 4 times the interest with the EBIT. The lower the rate of interest coverage is, the more interest costs have the company. When the interest coverage ratio is less than 1.5, the ability of an enterprise to cover its interest is questionable. In this case, creditors will probably refuse to give the company more money as the risk of non-repayment of interest payments is considered high. Under 1, the company does not generate enough profit to cover its interest costs. If a company's ratio is less than 1, this would result in the use of cash reserves to cover the gap. ICr close to 2.5 often considered a warning sign in terms of solvency and indebtedness.

Companies often survive by simply paying their interest, not the principal, by deferring or renegotiating its interest. But this is considered a dangerous practice, especially for the size of the interest coverage ratio is one of the most important factors for financial stability. It allows for a very good assessment of the short-term financial position, but does not provide much scope for analyzing the long-term financial position of the company.

Like any ratio that tries to assess the effectiveness of finance, a number of limitations appear to be relevant for every analyst who uses it. For example, if an analysis is made on the basis of annual financial statements, it takes into account static interest rates 31. December, which means any enterprise, can influence them. Interest coverage is very variable in measuring companies across industries and even in measuring companies within the same industry.

6. Conclusion

Debt management ratios measure the extent to which a firm is using debt financing or financial leverage, and the degree of safety afforded to creditors. Ratios are often not useful for analyzing the operations of conglomerate firms which operate in many different industries because comparative ratios are from single industries. The use of industry averages may not provide a very challenging target for high-level performance. Many ratios can be interpreted in different ways, and whether a particular ratio is good or bad should be based upon a complete financial analysis rather than the level of a single ratio at a single point of time. Different accounting practices can distort ratio comparisons. However, most firms in a given industry use similar procedures. (5)

REFERENCES:

- (1) Tanakov. N. (2017). Karakterizirane na relaciata klaster - region, v.1. EUV, 370 - 379
- (2) Lee, Ch., Lee, J., (2016). Financial Analysis Planning & Forecasting Third Edition, World Scientific Publishing
- (3) Nenkov. D., (2004). Financial Management. University of National and World Economy: UNWE Publisher
- (4) Stefanov. D., (2018). Finansiranje i investicii v neuvijimi imoti. University of National and World Economy: UNWE Publisher, 186
- (5) Brigham E., Gapenski, L. (1993). Financial Management. Theory and Practice. The Dryden Press. Harcourt Brace College Publisher

KLJUČNI POKAZATELJI MERENJA KORPORATIVNOG DUGA

Rezime: Dužnička pozicija Društva izražena je sumom stranog kapitala koji se koristi za ostvarivanje profita. Finansijska analiza kompanije se prvenstveno fokusira na dugoročne obaveze, jer one generišu plaćanje kamata i plaćanja celog iznosa kredita. Ovaj deo analize naziva se i dugoročna solventnost. Predmet analize su promene u strukturi kapitala (u vlasništvu i pozajmljivanju) i procena sposobnosti kompanije da pokrije svoje dugoročne kredite. Zbog toga se koristi termin "solventnost".

Ključne reči: korporativni dug, solventnost, dugovi, korporativni finansijski izveštaj

ENERGY FROM NATURE FOR MUNICIPALITIES IN UNDERDEVELOPED REGIONS

Lazar Kuzmanin²⁹³,
Stefan Lyutskanov²⁹⁴,

Abstract: *This project is aimed at developing regions in decline in Bulgaria. The project includes ideas for the construction of "energy fields" and equipment for the extraction of energy. On the basis of the analyzes that have been made, these same ideas are aimed at relieving the population from the loss of electricity that is consumed. In view of the predominant terrain on the territory of Bulgaria and the many rivers, we think that building such a strategy is quite possible.*

Keywords: *energy, revenues, costs, regions, municipalities.*

Introduction

Energy from nature is something that can not be exhausted, is free and can bring a lot of revenue to a municipality in a poorly developed area, as well as to reduce the cost of electricity in the same.

In underdeveloped regions, people leave their native places because of their high costs and low incomes. Our research focuses on less developed areas, and our idea is for a slightly cheaper life in general.

Our idea is as follows: if municipalities in less developed regions encourage the investment of money in electricity from nature, whether through HPS, solar systems and wind turbines, and start supplying adjoining sites, interested citizens and the energy business which is produced by nature, would result in a large increase in the treasury of the municipality, because the power-supply companies are making quite good.

Abbreviations:

HPS – Hydroelectric Power Station

RES – Renewable Energy Sources

EBRD – The European Bank for Reconstruction and Development

ADB – Asian Development Bank

²⁹³ Lazar Kuzmanin is a student in third grade in UNWE, direction of Regional Development, Bulgaria, email: kuzmanin@mail.bg

²⁹⁴ Stefan Lyutskanov is a student in third grade in UNWE, direction of Regional Development, Bulgaria, email: stefan_lyutskanov@abv.bg

CEZ – ČEZ Group, initials from České Energetické Závody - Czech Energy Companies)

1. Analysis of the idea

It will be a good investment if we hypothetically assume that funds for regional development can allocate funds in such amount. Citizens of these municipalities will pay less for electricity - that's a way for saving money from their incomes.

For example, the difference between a rent for a place whose landlord is a private person and a rent for a place whose landlord is the municipality, is so huge.

According to us, this difference in the price of electricity will appear if the seller of electricity is municipality or a private firm. We believe this lower price will take to lower depopulation because of reduction of incomes of the citizens and opening of a few new workplaces.

On the other hand, municipalities will have the opportunity to create new factories like district heating which will burn trashes and natural gas. The priorities of this practice is not only the ecology, but also the citizens will stop cutting down the woods. That will bring more incomes to the firms who will supply district heating companies with materials for burning.

And not on last place, creating a district heating company will lead to new workplaces - very important thing for the citizens.

2. Analysis of electricity costs per month.

The information we have seen has taken mainly from forums in which Bulgarian citizens write. The electricity bill monthly amounts to an average of 80 leva in the summer, reaching 225-230 leva in the winter. Given that the electricity supplied to the homes of Bulgarian citizens is supplied by private companies, the municipal energy will have a lower price than that of the private company, because the municipality itself with the municipal solar systems, HPS and wind turbines will produce it, and the supplier company buys energy from other companies and resells it.

Looking at statistics from sites, we notice that in 2018, the average wage in the Northwest region is 223 leva lower than in the country, which is equal to 897 leva, compared to 1117 leva for the country. Judging by these figures, we clearly understand that the money saved from electricity will be welcome for everyone.

ENERGY FROM NATURE FOR MUNICIPALITIES IN UNDERDEVELOPED

Table 1. Amount of salary (in levs) of the cities in the Northwest, compared to the capital

Vidin	Vratsa	Montana	Lovech	Pleven
747	1040	906	828	863
Sofia	Sofia	Sofia	Sofia	Sofia
1504	1504	1504	1504	1504
757	464	598	676	641

The analysis of the socio-economic and financial indicators confirms the observed trends of aggravation of the municipalities and urban centers in the Northwest region .

Characteristics of the geographical terrain of the country.

On the territory of Bulgaria there are many rivers. This table shows the number of rivers in Bulgaria with a length of more than 20 km. The table shows that in Bulgaria there are 32 rivers (or 10% of all) with a length of more than 100 km, on 6 of them Dospat, Luda River, Nishava, Strumeshnitsa and Timok, their length on the territory of Bulgaria is below 100 km.

From 50 to 99 km in Bulgaria there are 64 rivers (or 19% of all), but here on 2 of them Erma and Lebnitsa, the length is less than 50 km on the territory of Bulgaria. The largest is the number of rivers between 20 and 49 km - 229 (or 71%) of all 325 Bulgarian rivers.

Table 2. The number of rivers in Bulgaria in terms of length.

Over 100 Km	%	From 50 to 99 Km	%	From 20 to 49 Km	%	Total
32	10	64	19	229	71	325

On the basis of these data, it is clear that on the territory of Bulgaria there is an opportunity to build a number of hydroelectric power stations (HPS). In Bulgaria there are also quite sunny fields (mostly in the Danube Plain and the Upper Thracian Plain), which are quite extensive and are an ideal destination for solar systems. In deserted places without many trees and surrounding mountains, wind turbines are perfectly placed.

Picture 1. Terrain of Bulgaria

3. Analysis of the investment.

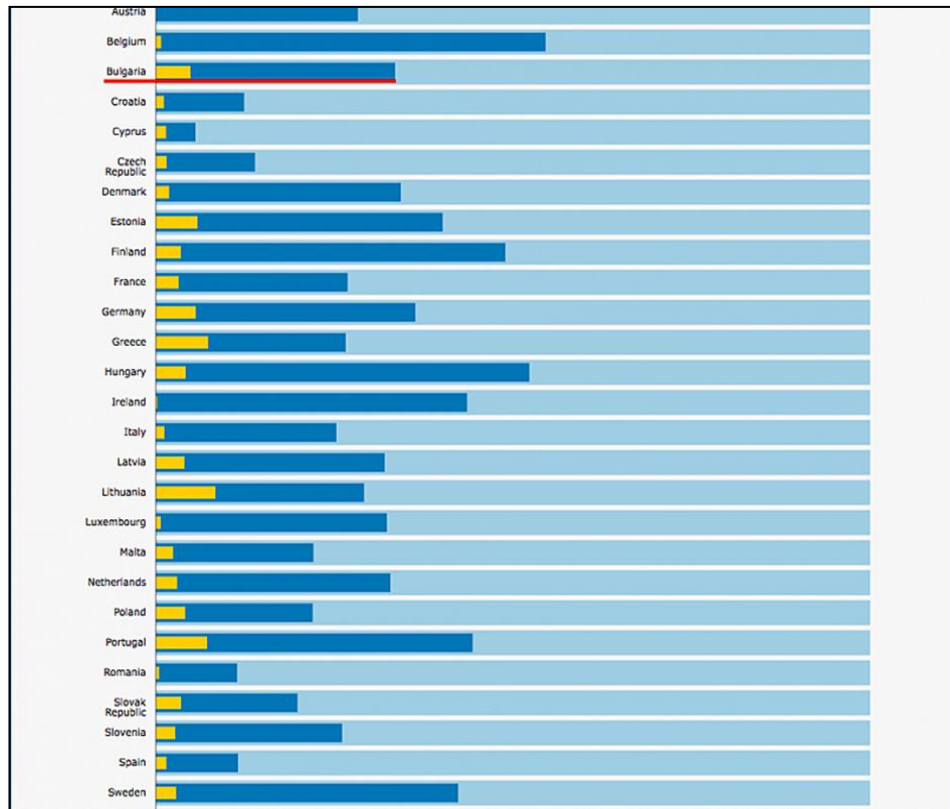
The information it has on sites describing wind farms suggests that when building a 50 MW wind farm, the investor must deprive him of approximately 12.5 million euros for more than 2 years. Considering that such investment can be done through RES - a specialized and relaxed loan from the European Bank for Reconstruction and Development, and that for such energy efficiency loans, up to 20% of the amount earmarked is forfeited, which in reality does not look so bad, and the revenue would not be small.

In Kazakhstan, through EBRD international funding, the World Bank Clean Development Fund and the Asian Development Bank will provide co-funding of about \$ 52.4 million for a 50 MW solar project. The financial package will include two secured loans of up to \$ 30 million in the Kazakhstan TBE by the EBRD and the equivalent of up to \$ 10.4 million from the Clean Technology Fund.

ADB will release equivalents in the Kazakhstan for up to \$ 12 million, the EBRD said. With the Kazakh survey, we want to say that large banks and funds are willing to lend for such projects, which will be of great benefit to poor municipalities. Our country has a remarkable increase in euro funds, according to the latest data of the EC, Bulgaria is in the top 5 on this indicator and absorbs 94.3% of the contracted funds so far. Information shows that in 2014 Bulgaria received funds amounting to 2.25 billion euros. This suggests that our country is at the "you" with the European funds and we do not think it would be a problem to allocate funds for such projects.

ENERGY FROM NATURE FOR MUNICIPALITIES IN UNDERDEVELOPED

Picture 2. It shows the absorbed funds from Bulgaria towards other countries

The picture shows that our country performs better than our neighbor Romania. Solar systems containing mainly copper and aluminum have a lifetime of at least 30 years, which we do not think is small. These statements suggest that such a type of investment can not be called short-term.

4. Revenue analysis.

The data from the sites we have verified show that a large power company has revenue of about 1.30 billion and profits of 36.4 million leva. Assuming that these profits are higher than our energy price, and we consider it for example at half price, the profit amounts to 18.2 million, which we think is not very small.

5. Expected results.

Expected results:

- Electricity bills will go directly to the municipal treasury, which will only lead to growth. From these growth rates, as mentioned above, municipalities will be able to "divert" earned income and invest again and again in various municipal enterprises to develop municipalities.
- Another expected result, in our opinion, is the decrease in emigration of the citizens from the underdeveloped regions, as these citizens automatically reduce their electricity costs every month when such municipalities emerge.
- Another expected result is that we may be exemplary of other underdeveloped municipalities abroad that would follow our model.

6. Conclusion:

By analyzing the underdeveloped municipalities, analyzing the idea itself, analyzing the investment and analyzing the income from the investment, we came to the conclusion that if such a type of projects were realized with the help of funds, banks, etc., this would be a big one plus for underdeveloped municipalities, citizens and business.

This will in the first place generate income for the municipalities, save citizens' costs, and lead to the development of private companies engaged in maintenance of such types of companies and companies that will supply materials to established municipal enterprises such as district heating.

REFERENCES:

“Economic and Social Alternatives, issue 4, 2018”

“Bulgaria is the second in the EU on net money received from euro funds.” – .

Списък на реките в България –

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8A%D0%BA_%D0%BD%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F

“The profits of CEZ's companies in Bulgaria have risen.” –

https://www.capital.bg/biznes/kompanii/2018/02/01/3122350_pechalbite_na_drujestvata_na_cez_v_bulgariia_sa_se/

“The average wage in the Northwest is 223 leva lower than the one for the country.” –

<http://www.medianews.bg/bg/a/srednata-zaplata-v-severozapada-s-223-leva-po-niska-ot-tazi-za-stranata>

<https://money.bg/finance/bulgariya-e-vtora-v-es-po-netno-polucheni-pari-ot-evrofondove.html>

ENERGIJA IZ PRIRODE ZA OPŠTINE U NERAZVIJENIM REGIONIMA

Rezime: Ovaj projekat ima za cilj razvoj regija u opadanju u Bugarskoj. Projekat uključuje ideje za izgradnju "energetskih polja" i opreme za dobijanje energije. Na osnovu analiza koje su napravljene, te iste ideje imaju za cilj oslobađanje stanovništva od gubitka potrošene električne energije. S obzirom na dominantni teren na teritoriji Bugarske i mnogih reka, smatramo da je izgradnja takve strategije sasvim moguća.

Ključne reči: energija, prihodi, troškovi, regioni, opštine

PROBLEMI ODRŽIVOG RAZVOJA AGRO PREDUZETNIŠTVA U MIKROREGIONU ISTOČNE SRBIJE I PREDLOZI ZA NJIHOVO REŠAVANJE

Doc Dr Miroslava Marić²⁹⁵,
Msc Aleksandra Cvetković²⁹⁶,
Bsc Marija Rajković²⁹⁷

Rezime: *Posledice Svetske ekonomske krize usporile su razvoj privatne inicijative i agro biznisa u Istočnoj Srbiji. Mnoga od postojećih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava i poljoprivrednih zadruga, agro mikro, malih i srednjih preduzeća, preduzetničkih radnji, koje bi trebalo da budu nosioci razvoja agro biznisa, poseduju zastarelu tehnologiju, opremu i znanje, ili im nedostaju finansijska sredstva, sigurni kupci i poslovni partneri. Zbog toga je neophodno primeniti savremeni pristup lokalnom ekonomskom razvoju koji je dugoročan, strateški orjentisan i koji se temelji na principima održivog razvoja. Iz tih razloga, EU i vlade mnogih zemalja usvojile su brojne strategije razvoja agro preduzetništva i kreirale niz instrumenata i mera za razvoj ovog sektora. Takođe, na lokalnom nivou postoji čitav niz instrumenata i mera kojima lokalna samouprava može podsticati razvoj agro preduzetništva, a pre svega razvoj poslovne infrastrukture, podsticanje povezivanja preduzeća u klastere i razne druge mere koje imaju dugoročnu orijentaciju na sopstvene i obnovljive resurse.*

Ključne reči: *regionalni razvoj, mikroregion, ruralni razvoj, poljoprivreda, agro preduzetništvo.*

Uvod

Opšte je poznato da Srbija ima neravnomeran regionalni razvoj i da takav razvoj, pored niza problema, predstavlja za Srbiju još veći problem. Regionalna neuravnoteženost obuhvata niz ograničenja koji utiču na rast i napredak. Njih je potrebno što pre prevazići, odnosno krenuti sa preduzimanjem raznih mera kojima bi se nejednakosti regiona Srbije prevazišle. To je moguće ostvariti samo u procesu bržeg privrednog razvoja i podizanja opšteg stepena razvijenosti. Evropska unija u svojoj politici zagovara uravnotežen regionalni razvoj (Mirić, 2009), a ukoliko bi Srbija zaista želela da se približi Uniji, potrebno je da se što pre suoči sa izazovom regionalnog ujednačavanja.

²⁹⁵ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; miroslava.maric@fmz.edu.rs

²⁹⁶ Fakultet za menadžment Zaječar, Srbija; aleksandra.cvetkovic@fmz.edu.rs

²⁹⁷ JP PEU Resavica, RL Lubnica, Srbija, marija.radivojevic@jppeu.rs

Zanemarivanje regionalnih razlika Srbije onemogućava planiranje održivog regionalnog razvoja, jer način odlučivanja ostaje daleko od uticaja građana. Insistiranje na zadržavanju postojećeg stanja značilo bi negiranje prava građana da žive u boljem, bezbednijem, humanijem i održivom okruženju. Srpsko društvo mora podržavati i podsticati održiv i ravnomeran razvoj svih delova Srbije. U suštini procesa decentralizacije države, nalaze se politički razlozi, koji su vezani za uključivanje građana u donošenje važnih odluka (Vučetić i Janičijević, 2006).

Ekonomski razlozi u korist decentralizacije su mnogobrojni, počevši od raznih odlučivanja građana o javnim rashodima na lokalnom nivou, preko mogućnosti ostvarenja ekonomske efikasnosti, jer bi građani bili spremniji da plaćaju usluge koje odgovaraju njihovim sklonostima.

Ono na šta je bitno obratiti pažnju u procesu decentralizacije, jeste očuvanje zajedničkog tržišta. Određena područja Srbije su više snabdevena resursima od drugih, dok su neka područja iz istorijskih razloga zaostala. Zbog toga je potrebna adekvatna državna intervencija koja bi mogla donekle obezbediti transfer i raspodelu resursa u zaostala područja, kako bi se svim građanima mogao obezbediti minimalni nivo osnovnih usluga (Vacić i sar., 2003).

1. Mapa resursa mikroregiona

U julu 2009. godine, Skupština Srbije usvojila je Zakon o regionalnom razvoju²⁹⁸, kojim je Srbija podeljena na sedam statističkih regiona. Prvobitno je bilo predviđeno da područje statističkog regiona južna i istočna Srbija čine dva statistička regiona - Južni region i Istočni region.

Početak 2010. godine preovladala je ideja o smanjenju broja statističkih regiona, a razlog zato je neravnomernost u broju stanovnika u regionima na osnovu prvog predloga. Prema izmenama i dopunama Zakona o regionalnom razvoju, Srbija se deli na pet statističkih regiona, a ujednačavanje regiona vrši se spajanjem Zapadnog i Centralnog regiona i Istočnog i Južnog regiona. Podela Srbije na statističke regione izvršena je u cilju usaglašavanja sa zemljama Evropske unije koje koriste NUTS standarde. Za razliku od tri statistička regiona koji imaju i sopstvene organe uprave (Vojvodina, Beograd, Kosovo i Metohija), statistički region Južna i istočna Srbija je formiran za statističke potrebe i nema svoje organe vlasti ni državnu regionalnu agenciju za razvoj.

Mikro region Istočne Srbije obuhvata Borski okrug u kojem se nalazi grad Bor i opštine Majdanpek, Boljevac, i Sokobanja, Zajčarski okrug u kojem se nalazi grad Zaječar i opštine Kladovo, Negotin i Knjaževac, kao i opštine Aleksinac i Svrlijig koje se nalaze u Niškom okrugu. Od navedenih deset opština, pet je pograničnih - Knjaževac, Zaječar i Negotin se graniče sa Bugarskom, a Negotin, Kladovo i Majdanpek se graniče sa Rumunijom. Granica između Srbije i Rumunije, u ovom delu zemlje ide isključivo Dunavom. Ukupna dužina granice sa EU na ovom području iznosi oko 340 km. Ono što je decenijama unazad smatrano za veliku slabost, a to je pogranični karakter ovog kraja, sada postaje vidljiva prednost.

²⁹⁸ Sl. glasnik RS, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015 - dr. zakon.

PROBLEMI ODRŽIVOG RAZVOJA AGRO PREDUZETNIŠTVA U MIKROREGIONU ISTOČNE SRBIJE I PREDLOZI ZA NJIHOVO REŠAVANJE

Ispitivanu teritoriju mikroregiona naseljava 286.700 stanovnika, tj. 3% od ukupnog broja stanovnika Srbije, sa prosečnom gustinom naseljenosti od 39 stanovnika po km². Teritorija mikroregiona je pretežno brdsko-planinska, a obradive površine predstavljaju oko 45% celokupne teritorije. Šume zauzimaju oko 300.000 hektara - oko 40% celokupne površine ili čak 11,3% ukupnog šumskog fonda Srbije. Ispitivano područje po svom geografskom položaju pripada zoni kontinentalne klime sa izraženim temperaturnim ekstremima, velikim razlikama po količini padavina i nepovoljnim rasporedom padavina tokom godine.

Mikroregion Istočne Srbije je region sa potpuno netaknutom prirodom i sjajnim prirodnim potencijalima:

- Reke: Dunav, Crni i Beli Timok, Pek.
- Banje i termo-mineralne vode: Sokobanja, Brestovačka banja, Gamzigradska banja i odlični potencijali u Nikoličevu i Rgoštu.
- Veštačka jezera i akumulacije: Grliško, Đerdapsko, Bovan, Rgotsko i Sovinac.
- Rudnici: bakra (Bor i Majdanpek), antracita, uglja.
- Zaštićena prirodna dobra: Nacionalni park „Đerdap“, Park Prirode „Stara planina“.
- Nezagađeno zemljište, voda i vazduh.

Etničku strukturu sačinjavaju 19 nacija sa neizjašnjenim i neopredeljenim. Većinsko stanovništvo su Srbi sa više od 73% ukupnog stanovništva, drugi po redu su Vlasi 18%, Romi 1,8% i 7,2% čine ostale nacije (Rumuni, Crnogorci, Makedonci, Bugari, Hrvati, Albanci, Muslimani, Slovaci, Mađari, Goranci, Bošnjaci, Nemci, Slovenci, Česi, Rusi, Jugosloveni i neopredeljeni. Obrazovna struktura stanovništva starijeg od 15 god, na ovom regionu je završena srednja škola 35% stanovnika i ovo spada u najčešći vid obrazovanja, osnovno obrazovanje 26% dok je samo 8% stanovništva sa višom i visokom stručnom spremom koji u poslednjim godinama ima blagi rast.

1.1 Poljoprivreda u okviru mikroregiona

U prethodnom periodu razvoj ruralnih područja tradicionalno se oslanjao na poljoprivrednu proizvodnju kao glavnog nosioca materijalnog razvoja. Ruralna područja svih 28 zemalja EU obuhvataju oko 90% ukupne teritorije i 56% stanovnika. Zbog toga jačanje politike ruralnog razvoja dobija na važnosti i ubraja se među razvojne prioritete EU. Sprovedene reforme i uvođenje ruralnog razvoja u šemu podrške i finansiranja, uz primenu principa održivog razvoja, stvaraju uslove za renesansu ruralnog područja i „seoskog načina života“ na teritoriji EU (Babović i Tasić, 2013).

Dugoročan trend smanjenja broja stanovnika u ruralnim oblastima zastupljen je u velikoj meri i u Republici Srbiji, posebno na jugu i istoku zemlje, što je dovelo do disbalansa u razvoju između urbanizovanih i ruralnih oblasti. Poslednjih decenija trend napuštanja sela je na zabrinjavajućem nivou. Jasno je da je poljoprivreda, sa procentualnom zastupljenošću

Doc Dr Miroslava Marić, Msc Aleksandra Cvetković, Bsc Marija Rajković

od 26% u prihodu regiona, jedna od ključnih komponenata ekonomskog razvoja regiona i stoga je neophodno ulagati u edukaciju i razvoj ruralnih područja koja, pored pomenute ekonomske, imaju sve veću ulogu i vrednost u pogledu kulturnog i naučno-istraživačkog potencijala koji predstavlja očuvana priroda, bogatstvo predela i tradicionalnih vrednosti.

Poljoprivredno zemljište predstavlja oko jednu trećinu ukupne teritorije mikroregiona i prostire se na 197.611,66 hektara, tj. zauzima 23,71% ukupne teritorije (Tabela 1). Od ukupne površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta (KPZ) mikroregiona pod vinogradima je 1,25%, pod okućnicama 0,74% KPZ. Udeo površine pod oranicama i baštama u ukupnom korišćenom poljoprivrednim zemljištu je 58,65%, pod voćnjake spada 3,44% korišćenog poljoprivrednog zemljišta. Udeo livada i pašnjaka u KPZ je 36%, dok je udeo ostalih zasada je 0,01% u korišćenom poljoprivrednom zemljištu.

Tabela 1. Korišćeno poljoprivredno zemljište (KPZ) u ha po opštinama u mikroregionu

Opština	Okućnica	Oranice i bašte	Voćnjaci	Vinogradi	Ostali stalni zasadi	Livade i pašnjaci	Ukupno
Aleksinac	237,25	20620,92	800,45	266,79	1,51	2666,03	24592,95
Boljevac	162,80	10678,22	408,39	62,22	0,80	9088,90	20401,33
Bor	218,20	9769,42	844,90	148,45	0,47	11498,17	22279,61
Kladovo	73,42	5742,07	91,60	180,10	0,00	3116	9203,19
Knjaževac	221,9	7328,26	1724,79	402,57	0,13	7831,59	17508,37
Majdanpek	89,47	2866,64	328,04	56,29	1,02	7575,09	10916,25
Negotin	144,71	21905,10	464,80	797,94	9,26	7404,35	30726,16
Sokobanja	29,95	9597,03	487,22	57,55	0,31	5726,47	15898,53
Svrljig	76,65	6170,97	672,25	39,44	1,88	8382,03	15343,22
Zaječar	214,94	21225,24	983,54	463,23	2,95	7852,15	30742,05
UKUPNO	1468,99	115903,87	6805,98	2474,58	18,33	71140,78	197611,66

Izvor: Popis poljoprivrede iz 2012. godine, RZS

Čitav region se karakteriše mešavinom brdsko-planinskih i ravničarskih predela što pruža mogućnost raznovrsnosti poljoprivrednih aktivnosti u regionu. Prema kriterijumu preovlađujuće nadmorske visine i nagiba terena, najveći deo prostire se na 200-350m nadmorske visine, koji su u nižim predelima naročito pogodni za uzgajanje vinove loze, a u višim voća. Ravničarska područja, pogodna za intenzivnu ratarsko-povrtarsku proizvodnju su relativno skromno zastupljena na području Ključa i Negotinske nizije.

Najrazvijenije oblasti poljoprivrede su: stočarstvo, ratarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, s obzirom da oko 55% ukupnih poljoprivrednih površina čine oranice, blizu 40% livade i pašnjaci, 2,9% voćnjaci i 2,7% vinogradi. Ovaj region je tradicionalno poznat po

PROBLEMI ODRŽIVOG RAZVOJA AGRO PREDUZETNIŠTVA U MIKROREGIONU ISTOČNE SRBIJE I PREDLOZI ZA NJIHOVO REŠAVANJE

voćarstvu i vinogradarstvu. Trešnja, višnja i malina su tri vodeće vrste voća koje se izvoze iz ovog regiona. Proizvodnja višnje je 6.266 t/god, trešnje - 2.334 t/god, maline - 352 t/god, jagode - 924 t/god, kajsija - 676 t/god, šljive - 16.657 t/god, jabuka - 6.276 t/god i kruške - 2.862 t/god godišnje (RARIS, 2013). Područje prema Dunavu između Kladova i Negotina, oko Timoka između Negotina i Zaječara i u okolini Knjaževca su najpoznatija vinogorja.

U ratarskoj proizvodnji najviše su zastupljeni usevi kukuruza i pšenice (preko 50% obradivih površina). Povrće se uzgaja uglavnom duž Timoka zbog dostupnosti vode i povoljnog zemljišta za povrtarstvo (aluvijalni nanosi, itd.).

U mikroregionu postoje i odlični prirodni uslovi za razvoj stočarstva (jednogodci, ovce i koze, živina) i razvoja mini farmi živine.

Može se zaključiti da mikroregion Istočne Srbije predstavlja veoma pogodno područje za razvoj poljoprivrede zbog dobrog kvaliteta zemljišta, povoljne klime i postojanja brojnih izvora vode. Posebne šanse za investitore ogledaju se u mogućnosti proizvodnje kultura koje zahtevaju korišćenje postojeće radne snage kao što je proizvodnja povrća, voća, duvana i sličnih proizvoda. Investitorima se pruža prilika da iskoriste konkurentsku prednost relativno jeftine a kvalitetne radne snage.

Značajne mogućnosti za razvoj ima i svaka proizvodnja koja će koristiti velike površine pod livadama i pašnjacima kojima obiluje ovaj region u Srbiji. Zbog relativno dobro očuvane životne sredine postoje dobri potencijali za razvoj organske proizvodnje i proizvodnje koja zahteva sertifikaciju i nezagađenu okolinu kako za sakupljanje proizvoda iz prirode tako i za gajenje, te zaštita geografskih oznaka porekla proizvoda.

Po podacima iz Republičkog zavoda za statistiku, popis poljoprivrede 2012. godine, ukupan broj poljoprivrednih gazdinstava u mikro regionu je 39.951, što predstavlja udeo od 6,32% na nivou Republike Srbije.

Poljoprivredna proizvodnja u regionu je izuzetno tradicionalna. Uticaj novih tehnologija je ograničen ili proizvodnjom malog obima ili zbog nedostatka spoja između novog znanja i korisnika. Region Istočne Srbije se po svim parametrima i klasifikacijama može svrstati u kategoriju ruralnih područja. Nova zakonska regulativa pruža značajne mogućnosti regionu Istočne Srbije. Osnovni nacionalni ciljevi kao npr. jačanje konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda na tržištu; obezbeđivanje podrške životnom standardu za poljoprivrednike koji ne mogu svojom proizvodnjom da obezbede ekonomski opstanak na tržištu; briga o razvoju ruralnih oblasti i zaštita životne sredine od negativnih uticaja poljoprivredne proizvodnje su potpuno saglasni sa prioritetima razvoja u svim opštinama posmatranog mikroregiona.

1.2 SWOT analiza mikroregiona

Osnova za SWOT analizu su bili prikupljeni podaci sa razgovora sa vlasnicima mikro i malih preduzeća, preduzetničkih radnji, poljoprivrednih gazdinstava, zadruga i predstavnicima poslovnih udruženja koja se bave poljoprivrednom proizvodnjom, preradom hrane, turizmom i saobraćajem, kao i prikupljeni podaci analizom postojećih strateških dokumenata jedinica lokalnih, kao i regionalnih strategija razvoja.

SNAGE	SLABOSTI
Postojanje registrovanih privrednih subjekata (mikro, malih i srednjih preduzeća i preduzetničkih radnji) u poljoprivredi, prehrambenoj i turističkoj industriji i saobraćaju	Nemanje novca za finansiranje završetka započetih i započinjanje novih preduzetničkih poduhvata
Postojanje velikog broja registrovanih poljoprivrednih gazdinstava	Nedovoljna informisanost lokalnih agro preduzetnika
Postojanje zadruga	Nepoznavanje procedura od strane lokalnih agro preduzetnika za konkurisanje i dobijanje bespovratne finansijske pomoći od Republike Srbije
Postojanje poslovnih udruženja	Nepoznavanje procedura od strane lokalnih agro preduzetnika za konkurisanje i dobijanje bespovratne finansijske pomoći od EU i ostalih donatora
Postoji podrška lokalnim preduzetnicima od strane kancelarija za lokalni ekonomski razvoj	Nepoznavanje procedura od strane lokalnih agro preduzetnika za konkurisanje i dobijanje bespovratne nefinansijske pomoći
Raznovrsnost prirodnih resursa	Nedovoljna saradnja lokalnih agro preduzetnika i lokalne samouprave
Postojanje obrazovnih centara	Nedovoljna organizovanost i povezanost lokalnih agro preduzetnika
Postojanje izgrađene poslovne infrastrukture - slobodna zona (opština Pirot)	Nizak nivo konkurentnosti lokalnih agro preduzetničkih firmi na nacionalnom tržištu
Kvalifikovana radna snaga	Nizak nivo konkurentnosti lokalnih agro preduzetničkih firmi na stranim tržištima
Uspostavljena mreža prodaja poljoprivrednih proizvoda na lokalnim pijacama	Slaba koordinacija između postojećih nacionalnih i lokalnih organizacija za podršku preduzetništvu
Dobri resursi za razvoj poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije	Nizak nivo poznavanja evropskih okvirnih programa i nepoznavanje EU propisa od strane lokalnih agro preduzetnika
Velike površine pod livadama i pašnjacima, kao osnova za kvalitetet i količinu hrane za životinje	Odliv stručnih kadrova iz lokalne zajednice
Proizvodnja tradicionalnih mlečnih proizvoda, vezani za srpsko kulturno nasleđe	Odsustvo kontinuirane edukacije neophodne za stručno usavršavanje lokalnih agro preduzetnika.
Dobro zemljište i klimatski uslovi za gajenje voća i povrća	Nedovoljna povezanost agro preduzetnika i univerziteta i pokretanje novih preduzetničkih poduhvata radi realizacije sopstvenih i tuđih inovacija
Duga tradicija u proizvodnji voća i povrća	
Dovoljno izvora vode za navodnjavanje	
Biološka raznovrsnost - postojanje različitih sorti gajenih biljaka	
Dostupna fizička radna snaga za rad u poljoprivredi	
Postojanje turističkih destinacija i turističkih proizvoda (lokalni festivali)	
Raskrsnica važnih evropskih puteva	

PROBLEMI ODRŽIVOG RAZVOJA AGRO PREDUZETNIŠTVA U MIKROREGIONU ISTOČNE SRBIJE I PREDLOZI ZA NJIHOVO REŠAVANJE

MOGUĆNOSTI	PRETNJE
	Nizak nivo obučenosti agro preduzetnika za korišćenje informativne i komunikacione tehnologije
Dostupnost IPA i IPARD fondova; Dostupnost fondova ostalih donatora; Postojanje podsticaja Republike Srbije; Sporazum CEFTA; Sporazum o slobodnoj trgovini potpisan između Islanda, Lihtenštajna, Norveške, Švajcarske i Srbije; Otvaranje novih tržišta kao što je Kina Unapređenje regionalne i prekogranične saradnje Unapređenje i organizacija domaćeg tržišta Smanjenje troškova proizvodnje uvođenjem inovativnih tehnologija Osmišljavanje i primena agro-ekoloških mera i mera organske proizvodnje Zaštita genetičkih resursa u poljoprivredi Razvoj ekološkog i ruralnog turizma Promovisanje dobrih praksi u okviru agro zaštite i zaštite životne sredine od strane poljoprivrednika Veća svest o osetljivosti na zaštitu životne sredine među ruralnim stanovništvom	Politička i ekonomska nestabilnost u zemlji, regionu i na globalnom nivou; Rastuća konkurencija iz zemalja sa visoko subvencionisanom proizvodnjom; Dalji pad standarda i kupovne moći u zemlji i okruženju; Narastanje ruralnog siromaštva i regionalnih razlika u siromaštvu; Prekid institucionalne podrške razvoju regiona od strane Republike Srbije Neadekvatna podrška države razvoju infrastrukture Ukidanje fondova za smanjenje regionalne nerazvijenosti Ukidanje finansijske podrške za razvoj preduzetništva Ograničenja u pogledu cene (zamrzavanje cena) Slabo sprovođenje zakona koji se tiču životne sredine Nedovoljno obuka za poljoprivrednike i stručnjake koji se bave zaštitom životne sredine, nedovoljno interesovanje poljoprivrednika za pitanja koja se tiču životne sredine

2. Finansijski podsticaji za razvoj agro preduzetništva u mikroregionu

Posebno značajne delove zakonske regulative za oblast Istočne Srbije predstavlja uvođenje strukturnih podsticaja, kao i činjenica da se vrsta i obim podsticaja mogu utvrditi pod različitim uslovima i u različitom obimu, u zavisnosti od toga da li se radi o područjima sa otežanim uslovima za rad u poljoprivredi. U velikom broju slučajeva opštine mikroregiona Istočne Srbije odgovaraju ovoj zakonskoj definiciji, i dobijanje posebnih strukturnih podsticaja u ovom regionu može da dovede do smanjenja migracija i demografskog praznjenja prostora kao i boljih ekonomskih uslova za privređivanje. Takođe, strukturni

podsticaji omogućavaju da se razviju programi koji će obezbediti diverzifikaciju aktivnosti na selu i proširiti obim prihoda stanovništva nepoljoprivrednim aktivnostima. U ovom trenutku ne postoje posebni programi pomoći EU prema oblasti Istočne Srbije.

Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju²⁹⁹ uređuje vrste podsticaja, način korišćenja podsticaja, registar podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju, kao i uslove za ostvarivanje prava na podsticaje u poljoprivredi i ruralnom razvoju. Ovim Zakonom utvrđene su tri vrste podsticaja: direktna plaćanja, podsticaji merama ruralnog razvoja i posebni podsticaji.

Pored pomenutog zakona, EU će podržati razvoj preduzetništva i poljoprivredni sektor u Srbiji sa 175 miliona evra u narednih šest godina preko IPARD 2 programa. Novac će biti na raspolaganju srpskim poljoprivrednim preduzetnicima u vidu grantova (bespovratnih sredstava) za sufinansiranje proizvodnje i prerade. Glavni ciljevi Programa su unapređenje bezbednosti hrane u Srbiji i konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje i prerade, kao i pomoć tom sektoru da se postepeno uskladi sa standardima EU (Pejović i sar., 2014).

Evropska komisija (EK) je kreirala novi Instrument za pretprijetnu pomoć (IPA 2) za period 2014-2020. godine, koji će biti bliže povezan sa prioritetima proširenja EU i usmeren na dostizanje rezultata i strateški pristup ključnim reformama u zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima za članstvo u EU. Ovaj pristup Evropske komisije je nametnuo i određene promene u programiranju i implementaciji IPA 2 instrumenta u odnosu na IPA 2 u periodu 2007-2013. godine. Jedna od bitnijih promena se odnosi na strukturu programa IPA 2, u kojoj su sada, umesto postojećih 5 komponenti koje su bile karakteristične za IPA 2, uvedene nove oblasti:

- Reforme kao deo priprema za članstvo u EU i izgradnja institucija i kapaciteta;
- Društveno-ekonomski i regionalni razvoj;
- Zapošljavanje, socijalne politike, obrazovanje, unapređenje ravnopravnosti polova i razvoj ljudskih resursa;
- Poljoprivreda i ruralni razvoj i
- Regionalna i teritorijalna saradnja (Pejović i sar., 2014).

Ukupan budžet IPA 2 za period 2014-2020. godine iznosi 11,7 milijardi evra (Tabela 2). Prema usvojenoj Uredbi o uspostavljanju IPA 2, od ukupnog navedenog iznosa sredstava do 4% sredstava će biti usmereno na programe prekogranične saradnje između zemalja korisnica IPA 2 i država članica, u skladu sa njihovim potrebama i prioritetima.

²⁹⁹ Sl. glasnik RS, br. 10/2013

**PROBLEMI ODRŽIVOG RAZVOJA AGRO PREDUZETNIŠTVA U MIKROREGIONU ISTOČNE
SRBIJE I PREDLOZI ZA NJIHOVO REŠAVANJE**

Tabela 2. Indikativna alokacija IPA 2 korisnicama pomoći 2014-2020. godine (u milionima evra)

Korisnik pomoći	2014	2015	2016	2017	2018-2020	Ukupno
Srbija	195,1	201,4	207,9	215,4	688,2	1.508,0
Albanija	83,7	86,9	89,7	92,9	296,3	649,4
Makedonija	85,7	88,9	91,6	94,9	303,1	664,2
Kosovo	83,8	85,9	88,7	91,9	295,3	645,5
Crna Gora	39,5	35,6	37,5	39,6	118,5	270,5
Turska	620,4	626,4	630,8	636,4	1.940,0	4.453,9
Bosna i Hercegovina						

Izvor: Pejović i sar., 2014, str. 9

U Uredbi o sprovođenju IPA 2 se navodi da odabir mera i vrste aktivnosti programa ruralnog razvoja treba da se zasniva zapravo na okvirima koji su definisani za same zemlje članice EU u okviru Uredbe (EU) br. 1305/2013 Evropskog parlamenta i Saveta od 17. decembra 2013. godine, o podršci ruralnom razvoju iz Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EPFRR).

IPARD programi treba da sprovode strateške prioritete za ruralni razvoj, postavljene u Indikativnom strateškom dokumentu za Republiku Srbiju (eng. *Indicative Strategy Paper*), kroz unapred definisani skup mera. Pomoć u okviru Programa ruralnog razvoja treba da doprinese postizanju sledećih ciljeva:

- U skladu sa prioritetima EU za ruralni razvoj, putem razvoja ljudskog i fizičkog kapitala, unaprediti bezbednost hrane u zemlji i sposobnost poljoprivredno-prehrambenog sektora da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama, i postepeno se uskladiti sa standardima Unije, a sprovesti ekonomske, socijalne i ekološke ciljeve u uravnoteženom teritorijalnom razvoju ruralnih područja.
- Usmeriti investicionu podršku kroz sisteme upravljanja i kontrole koji odgovaraju standardima dobrog upravljanja i principima moderne i efikasne državne uprave i podsećaju na odgovarajuće strukture sa funkcijama slične prirode u državama članicama EU.

3. Zaključak

Odnos prema preduzetništvu u Srbiji može da se menja samo ako ga njeni građani i političari bolje shvate i ako iskreno veruju u njegov potencijal. Trenutno su stručna, pa i šira javnost podeljene kako da Srbija postigne ekonomski napredak.

Po jednom pogledu, napredak dolazi isključivo kroz strane direktne investicije i sve reforme u zemlji treba da budu usmerene ka tome da se stvori povoljan privredni ambijent koji će ih privući. U drugom taboru su svi koji misle da uloga države mora da se pojača tako što će se ona aktivnije pozabaviti stvaranjem ili oživljavanjem nacionalnih industrijskih sistema.

Oba modela posmatraju preduzetništvo, kao „drugorazrednu“ privredu, dopunsku kategoriju stvorenu uglavnom iz nužde ili naslanjanjem na prilike koje stvara „prvorazredna“ privreda, velika preduzeća, strana ili državna. Nema tog stranog investitora koji može da zameni stvaralaštvo i energiju hiljada ljudi koje pokreću preduzetnički poduhvati i ideje. U Srbiji, preduzetništvo ne sme biti drugorazredno“, jer naša zemlja je u velikoj meri privreda malih i srednjih preduzeća i svako je mikro, malo i srednje preduzeće, preduzetnička radnja, poljoprivredno gazdinstvo, zadruga i poslovno udruženje pravi preduzetnički poduhvat.

LITERATURA

- Babović J., Tasić S. (2013) *Agroekonomska i ruralna politika Evropske unije*. Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad.
- Mirić, O. (2009). *Regionalna politika Evropske unije kao motor ekonomskog razvoja*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Pejović, A., Lazović, M., Mirić, O., Knežević, I. (2014). *Vodič kroz IPA II – Instrument za predpristupnu pomoć 2014 – 2020*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Regionalna agencija za razvoj istočne Srbije – RARIS (2013). *Poljoprivreda i prehrambena industrija - potencijal No 1*, preuzeto sa: <https://www.raris.org/download/publikacije/Prehrambena%20industrija.pdf>, pristupljeno: 28. Mart 2019.
- Vacić, Z., Mijatović, B., Simić, A., Radović, Z. (2003). *Regionalizacija Srbije*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Vučetić, D., Janičijević, D. (2006). *Decentralizacija kao polazište daljeg razvoja Srbije*. Niš: Centar za razvoj građanskog društva PROTECTA.

**PROBLEMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRO ENTERPRISE IN
THE MICROREGION OF EASTERN SERBIA AND PROPOSALS FOR THEIR
SOLUTION**

Abstract: *The consequences of the global economic crisis have slowed down the development of private initiative and agro business in Eastern Serbia. Many of the existing family farms and agricultural cooperatives, agro-micro, small and medium-sized enterprises, which should be the bearers of agro business development, have obsolete technology, equipment and knowledge, or lack financial resources, safe buyers and business partners. Therefore, it is necessary to apply a modern approach to local economic development that is long-term, strategically oriented and based on the principles of sustainable development. For these reasons, the EU and governments of many countries have adopted numerous strategies for the development of agribusiness and have created a number of instruments and measures for the development of this sector. Also, at the local level, there is a whole range of instruments and measures that local self-government can foster the development of agribusiness.*

Key words: *regional development, micro-region, rural development, agriculture, agro-entrepreneurship.*

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

Miloš Nikolić, Student Doktorskih ctudija ³⁰⁰,
Raica Milićević, Student Doktorskih ctudija ³⁰¹,
Dr Milan Gavrilović³⁰²

Sadržaj: *Finansijski izveštaji omogućavaju sagledavanje kratanja imovine, obaveza, kapitala, novčanih tokova, troškova, prihoda, profitabilnosti, finansijske strukture i sl. Povezivanjem informacija sadržanih u finansijskim izveštajima mogu se sagledati prinosna moć društva, efikasnost upravljanja imovinom i izvorima, kao i izloženost društva dugoročnim i kratkoročnim finansijskim rizicima. U ovom radu biće reči o značaju finansijsko-računovodstvenih pokazatelja kod donošenja upravljačkih odluka u savremenim uslovima poslovanja na primeru analize finansijskih izveštaja kompanije „Alfa-Plam” iz Vranja. Finansijski izveštaji i napomene kompanije preuzeti su u društvu Alfa-Plam AD Vranje, a isti su javno dostupni na sajtu Beogradske berze, Agencije za privredne registre i Komisije za hartije od vrednosti.*

Ključne reči: *Finansijska analiza, AD „Alfa-Plam”*

UVOD

Sa pojavom korporativnih društava i razvijanjem tržišta kapitala finansijsko izveštavanje dobija na značaju. Korporativno finansijsko izveštavanje snabdeva važnim informacijama sve postojeće i potencijalne učesnike na finansijskom tržištu. Finansijski izveštaji omogućavaju sagledavanje kratanja imovine, obaveza, kapitala, novčanih tokova, troškova, prihoda, profitabilnosti, finansijske strukture i sl. Povezivanjem informacija sadržanih u finansijskim izveštajima mogu se sagledati prinosna moć društva, efikasnost upravljanja imovinom i izvorima, kao i izloženost društva dugoročnim i kratkoročnim finansijskim rizicima. Uloga finansijskog izveštavanja od strane privrednog društva je obezbeđivanje informacija o performansama, finansijskoj poziciji i promenama u finansijskoj poziciji društva širokom krugu korisnika prilikom donošenja ekonomskih odluka. Analiza finansijskih izveštaja kombinuje informacije iz finansijskih izveštaja sa ostalim informacijama kako bi se ocenile prošle, tekuće i buduće performanse i finansijska pozicija

³⁰⁰ Univerzitet Megatrend Beograd

³⁰¹ Univerzitet Megatrend Beograd

³⁰² Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd

privrednog društva u cilju donošenja ekonomskih odluka [1]. Finansijski izveštaji predstavljaju proizvod računovodstvenog izveštavanja koji odslikava poslovanje društva za određeni vremenski period, njegovu finansijsko-strukturnu poziciju, kao i položaj likvidnosti na izabrani dan bilansiranja. Njihova osnovna svrha sastavljanja je pružanje informacija različitim interesnim grupama koje se u procesu odlučivanja oslanjaju na njih, često kao jedino dostupni izvor informacija.

1. FAZE U PROCESU ANALIZE FINANSIJSKIH IZVEŠTAJA

Okvir za analizu finansijskih izveštaja sastoji se iz sledećih koraka [1]:

- Utvrđivanje cilja i konteksta – definisanje pitanja na koja analiza treba da odgovori; forma u kojoj informacija treba da bude predstavljena; koji su resursi potrebni; koliko je vremena potrebno da se analiza uradi.
- Prikupljanje podataka – pribavljanje finansijskih izveštaja društva i ostalih informacija (položaj u privrednoj grani i privredi u kojoj posluje); o njegovim kupcima i dobavljačima
- Obrada podataka – prilagođavanja finansijskih izveštaja; izračunavanje racio brojeva, prezentacija tabela i dijagrama.
- Analiza i interpretacija podataka – korišćenje podataka kako bi se dali odgovori na utvrđena pitanja; određivanje informacija koje će služiti za donošenje zaključaka i preporuka.
- Izveštaj sa zaključcima i preporukama – pripremanje i dostavljanje izveštaja korisnicima, pri tom treba obezbediti da je izveštaj u skladu sa kodeksom i standardima koji se odnose na investicionu analizu i preporuku.
- Ažuriranje analize – ponavljanje prethodnih koraka periodično i promena zaključaka i preporuka kada je to neophodno.

2. PROFIL DRUŠTVA ALFA-PLAM AD, VRANJE

Odlukom skupštine o organizovanju društvenog preduzeća kao akcionarskog društva od 16.11.1998. god., osnovano je Akcionarsko društvo Metalna industrija „ALFA-PLAM” Vranje. Sedište kompanije je u Vranju - ekonomskom, političkom i kulturnom centru Pčinjskog okruga. Sedište firme je na samom ulazu u Vranje, u industrijskoj zoni, neposredno pored magistralnog puta u ul. Radnička br. 1. Osnovna delatnost je proizvodnja grejnih tela na čvrsto, tečno i gasovito gorivo, štednjaka na struju, kao i kombinaciju čvrsto gorivo-struja i struja-gas. Proizvodi „Alfa-Plam”-a, prevashodno su namenjeni domaćinstvima.

Proizvodnju realizuje u pet tehničko-tehnoloških celina, prema grupama proizvoda, a to su: (1) Štednjaci i peći na čvrsta goriva; (2) Kamini i peći na čvrsta goriva; (3) Peći na gas; (4) Štednjaci, peći i kamini za etažno grejanje; (5) Štednjaci i rešoi.

Tabela 1: Osnovni podaci o ALFA-PLAM AD [2]

Osnovni podaci

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

Pun naziv preduzeća:	Akcionarsko društvo Metalna industrija ALFA-PLAM Vranje
Skraćeno poslovno ime glasi:	ALFA-PLAM AD
Sedište, ulica i broj:	Vranje, Radnička br. 1
Matični broj iz statistike:	07137923
PIB:	100402750
Broj i datum upsa u APR	BD 14264/2005 od 11.07.2005
Šifra pretežne delatnosti:	2752 - proizvodnja neelektričnih uređaja za domaćinstvo
Oblik organizovanja:	Akcionarsko društvo
Direktor kompanije:	Goran Kostić
Telefon:	017/421-121
e-mail adresa:	firma@alfaplam.rs
Sajt:	www.alfaplam.rs

Tabela 2: Osnovni podaci kompanije “Alfa-Plam”ad vezani za Beogradsku berzu

Osnovni podaci	
Naziv hartije	Alfa-Plam AD Vranje Obične akcije sa pravom glasa
Simbol	ALFA
Tržište	Open market
Metod trgovanja	Kontinuirani metod
Prava iz akcija	Pravo na upravljanje, pravo na dividendu, pravo na deo likvidacione mase
Matični broj	07137923
ISIN	RSALFAE34014
CFI	ESVUFR
Oznaka sektora	C-2752
Naziv sektora	C- prerađivačka industrija
Broj izdatih akcija	174.182
Broj uključenih akcija	174.812
Valuta	RSD
Nominalna vrednost akcija	6.700,00 RSD
Obračunaska vrednost akcije na dan 31.12.2017.	44.984,61 RSD
Datum isplate poslednje dividende	20.06.2017.godine
Neto iznos dividende po akciji za poslednji period	850,00RSD
Najviša cena istorijski	41.900 RSD na dan 16.02.2007
Najniža cena istorijski	4.417 RSD na dan 16.09.2002

Izvor: <https://www.belex.rs/trgovanje/hartija/dnevni/ALFA>

Po obimu proizvodnje, plasmanu i kvalitetu, vodeći je proizvođač grejnih tela u Srbiji i Jugoistočnoj Evropi, a svrstava se i u red pet najvećih u Evropi. Preduzeće planira da zadrži lidersku poziciju u proizvodnji i prodaji peći, kamina i štednjaka na čvrsto gorivo kako na

domaćem tako i na već osvojenim ino-tržištima uz povećanje plasmana robe na tržištu Evropske unije, posebno Nemačke, Austrije, Italije i Poljske. Ukupna godišnja produkcija iznosi preko 180.000 jedinica. Asortiman proizvodnje permanentno proširuje u skladu sa potrebama tržišta, a u cilju povećanja kvaliteta izrade proizvoda uvodi nove tehnologije. Svi Alfini proizvodi poseduju odgovarajuće domaće i inostrane ateste, čime u celini ispunjava stroge zahteve za plasman na tržište EU. Procentualno učešće u prodaji pomenutih proizvoda na domaćem tržištu iznosi 40% i njegov glavni konkurent na domaćem tržištu je Milan Blagojević-Smederevo. Ostatak domaćeg tržišta zauzima Blist-Valjevo, TIM-Niš, uvozna roba SUSLER –Turska, Metalac Bitolj-Makedonija i PRITI –Bugarska. Na tržištima Evrope plasira oko 60% svojih proizvoda. Osnovna izvozna tržišta su Nemačka, Italija, Austrija i Poljska i bivše jugoslovenske republike - BiH, Makedonija, Crna Gora, Slovenija i Hrvatska. Na globalnom tržištu se kvalitet dokazuje kroz kontinuirano poboljšavanje svih segmenata poslovanja kompanije. Ispunjenje zahteva ISO standarda je jedan od uslova učešća na evropskom tržištu. Sistem menadžmenta kvaliteta kompanije Alfa-Plam ispunjava sve zahteve standarda SRPS ISO 9001:2015 čije dosledno sprovođenje podrazumeva: visok nivo kvaliteta proizvoda i usluga, stabilan razvoj proizvoda, veće učešće na tržištu, veću dobit i lakše izvršavanje radnih zadataka.

3. ANALIZA FINANSIJSKIH IZVEŠTAJA

Analizom finansijskih izveštaja preduzeća „Alfa-plam“ obuhvaćen je period 01.01.2015. do 31.12.2017. godine. Kao polazna osnova za analizu korišćeni su zvanični računovodstveni izveštaji preduzeća: bilans stanja, bilans uspeha, izveštaj o tokovima gotovine, izveštaj o ostalom rezultatu, izveštaj o promenama na kapitalu i napomene uz finansijske izveštaje Akcionarskog društva Alfa-Plam Vranje.

3.1 ANALIZA BILANSA STANJA

Bilans stanja obelodanjuje šta entitet poseduje i šta duguje u određenom vremenskom trenutku. Pokazuje veličinu i strukturu sredstava i izvora finansiranja. U bilansu stanja vidimo imovinu, obaveze i kapital određenog privrednog društva na određeni dan u novčanim jedinicama mere. U izveštaju bilans stanja se prikazuju sredstva kojima preduzeće raspolaže (aktiva) i koji su finansijski izvori ovih sredstava (pasiva, odnosno obaveze i kapital). U njemu je uvek izražena ravnoteža u smislu da je aktiva jednaka zbiru obaveza i kapitala [4].

Bilans stanja se može izraziti jednačinom:

$$\text{Stalna imovina} + \text{Obrtna imovina} = \text{Obaveze} + \text{Kapital}$$

Finansijska analiza aktive i pasive se zasniva na horizontalnoj i vertikalnoj analizi pozicija aktive i pasive i prikazaće se tabelarno.

Slika 1: Odnos stalne i poslovne imovine

Struktura izvora finansiranja – pasiva, ukazuje na efekte finansijske aktivnosti, odnosno finansijsku strukturu privrednog društva tj. odakle imovina u aktivi privrednog društva potiče. Poreklo imovine može biti određeno kao:

- Sopstveni kapital – kapital vlasnika
- Pozajmljeni kapital – obaveze ili dugovi, kapital poverilaca.

Slika 2: Odnos kapitala prema obavezama

Vertikalnu analizu aktive radimo tako što poziciju bilansa stanja iz tekuće godine delimo sa ukupnom vrednosti aktive za posmatranu godinu [4]. Kolona sa % učešća nam omogućava da uočimo pravce i intenzitete promena u finansijskoj poziciji društva. Koristićemo sledeću formulu: ***(Pozicija aktive / Ukupna aktiva) x 100***

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

Tabela 3: Vertikalna analiza aktive

BILANS STANJA						u 000 RSD
AKTIVA	2017	% Učešće	2016	% Učešće	2015	% Učešće
A. STALNA IMOVINA	4.520.306	49,85	4.065.106	48,07	3.820.284	48,69
Nematerijalna ulaganja	434.492	9,61	521.794	12,84	607.033	15,89
Nekretnine postrojenja oprema i biološka sredstva	2.903.104	64,22	2.880.952	70,87	2.332.497	61,06
1. Nekretnine, postrojenja i oprema	2.793.473		2.768.200		2.217.264	
2. Investicione nekretnine	109.631		112.752		115.233	
Dugoročni finansijski plasmani	1.182.710	26,16	662.360	16,29	880.754	23,05
1. Učešća u kapitalu	587.731		319.113		66.296	
2. Ostali dugoročni i finansijski plasmani	594.979		343.247		814.458	
B. OBRтна IMOVINA	4.514.827	49,79	4.363.981	51,61	4.003.590	51,03
Zalihe	2.615.866	57,94	2.187.904	50,14	1.776.779	44,38
Kratkoročna potraživanja, plasmani i gotovina	1.898.961	42,06	2.176.077	49,86	2.226.811	55,62
1. Potraživanja	539.858	28,43	630.514	28,97	611.781	27,47
2. Kratko. fin. plasmani	1.231.435	64,85	1.421.082	65,30	1.526.255	68,54
3. Gotovinski ekvivalenti i	16.793	0,88	35.665	1,64	20.033	0,90
4. PDV i AVR	110.875	5,84	88.816	4,08	68.742	3,09
ODLOŽENA PORESKA SR.	32.138	0,36	27.101	0,32	21.623	0,28
V. UKUPNA AKTIVA	9.067.271	100,00	8.456.188	100,00	7.845.497	100,00
G. VANB. AKTIVA	743.566		615.535		739.677	

Na osnovu prethodne tabele može se zaključiti:

- Učešće stalne imovine u ukupnoj aktivi procentualno je najviše u 2017.godini i iznosi 49,85%. U ukupnoj vrednosti stalne imovine najveće učešće ima pozicija Nekretnine, postrojenja i oprema sa 64,22%

- Kod obrtne imovine najveće učešće u odnosu na ukupnu aktivu imamo 2016.godine sa 51,61%. U posmatranoj godini u obrtnoj imovini zalihe učestvuju sa 50,14%, a kratkoročna potraživanja sa 49,86%.

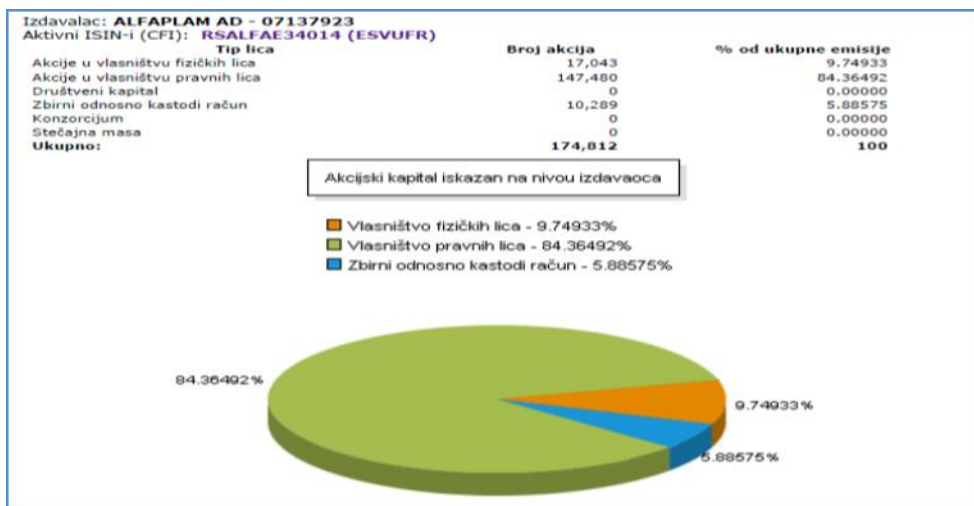
- Najniže učešće stalne imovine u ukupnoj aktivi imamo 2015.godine sa 48,07%, dok kod obrtne imovine imamo najniže učešće u ukupnoj aktivi 2017.godine.

- Ono što je primetno jeste, da je odnos stalne i obrtne imovine u ukupnoj aktivi u posmatranim godinama ujednačen i kreće se oko 50% ±2%.

Vertikalna analiza pasive korisniku pruža informaciju o strukturi kapitala i obavezama društva.

Na slici 3. Prikazana je struktura vlasništva Alfa-Plam AD Vranje na dan 29.06.2018.godine.

Slika 3: Struktura vlasništva Alfa-Plam AD Vranje

3.2 ANALIZA BILANSA USPEHA

Bilans uspeha prikazuje tok prihoda, rashoda i rezultata ostvarenih u određenom vremenskom periodu. Pruža nam informacije o ostvarenim prihodima u određenom vremenskom periodu, rashodima koji su nastali zbog tih prihoda, kao i rashodima posmatranog perioda koji su posledica izgubljenih vrednosti (umanjenja vrednosti imovine i povećanja vrednosti obaveza. Osnovna jednačina na kojoj je utemeljen bilans uspeha je: **Prihodi – Rashodi = Neto dobitak**

Korisnici finansijskih izveštaja treba pažljivo da analiziraju bilans uspeha.

Slika 4: Odnos poslovnih prihoda i rashoda

Dobitak je razlika između prihoda i dobitaka, i rashoda i gubitaka. Dobitak i njegove komponente analiziramo kako bi procenili performanse društva i njegovu izloženost riziku, i predvideli iznose, tajming i neizvesnost budućih novčanih tokova.

Slika 5: Neto rezultat

Vertikalna analiza bilansa uspeha izražava pozicije prihoda kao procenat od ukupnih prihoda, odnosno pozicije rashoda kao procenat od ukupnih rashoda. Vertikalna analiza je sredstvo za brzo posmatranje racio brojeva: stopa bruto marže, stopa poslovnog dobitka, stopa neto dobiti.

Tabela 4: Vertikalna analiza bilansa uspeha

BILANS USPEHA						
BILANSNE POZICIJE	2017	% Učešće	2016	% Učešće	2015	% Učešće
POSLOVNI PRIHODI	6.545.687	95,53	6.150.374	94,98	5.361.164	96,47
1. Prihodi od prodaje	6.305.311	96,33	5.765.957	93,75	5.254.949	98,02
2. Prihodi od aktiviranja učinaka i robe	26.769	0,41	34.674	0,56	19.618	0,37
3. Povećanje vredn. zaliha	202.963	3,10	339.973	5,53	77.858	1,45
4. Ostali poslovni prihodi	10.644	0,16	9.770	0,16	8.739	0,16
POSLOVNI RASHODI	5.868.427	96,97	5.588.506	98,31	4.726.065	98,73
1. Nabavna vr. prodane robe	41.101	0,70	44.805	0,80	42.869	0,91
2. Troškovi materijala	3.948.014	67,28	3.710.023	66,39	3.039.944	64,32
3. Troškovi zarada i naknada	920.678	15,69	965.309	17,27	904.194	19,13
4. Ostali poslovni rashodi	592.178	10,09	528.118	9,45	488.334	10,33
5. Troškovi amortizacije	366.456	6,24	340.251	6,09	250.724	5,31
POSLOVNI REZULTAT	677.260	10,35	561.868	9,14	635.099	11,85
FINANSIJSKI PRIHODI	80.148	1,17	81.551	1,26	129.139	2,32
FINANSIJSKI RASHODI	111.371	1,84	16.582	0,29	38.087	0,80
OSTALI PRIHODI	226.317	3,30	243.616	3,76	67.184	1,21
OSTALI RASHODI	72.307	1,19	79.237	1,39	22.673	0,47
REZULTAT PRE POREZA	800.047	11,68	791.216	12,22	770.662	13,87
POREZ NA DOBIT	0		0		0	
1. Odloženi poreski rashodi	0		0		9.423	
2. Odloženi poreski prihod	5.036		5.478		0	
NETO REZULTAT	805.083	11,75	796.694	12,30	761.239	13,70
UKUPNI PRIHODI	6.852.152	100,00	6.475.541	100,00	5.557.487	100,00
UKUPNI RASHODI	6.052.105	100,00	5.684.325	100,00	4.786.825	100,00

- U priloženoj tabeli prikazano je procentualno učešće prihoda – poslovnih, finansijskih i ostalih, u ukupnim prihodima i procentualno učešće rashoda – poslovnih, finansijskih i ostalih, u ukupnim rashodima.

- Neto rezultat učestvuje u ukupnim prihodima sa 11,75% u 2017.godini, 12,3% u 2016.godini i 13,7% u 2015. godini.

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

- Troškovi zarada i naknada zarada u proseku opadaju do 2% godišnje u odnosu na prethodnu godinu. Razlog je smanjenje broja zaposlenih usled starosne strukture zaposlenih i prirodne fluktuacije – odlazak u starosnu penziju.

- Prosečan broj radnika kojima su u periodu I - XII 2017. isplaćene zarade na teret "Alfa-Plam" a.d. je 632. To je za 3,36% manje u odnosu na isti period prethodne godine. Na ime bruto ličnog dohotka za period I - XII 2017. isplaćeno je 631.492.584,00 din, što je za 4,24% manje u odnosu na 2016., a u neto iznosu 452.119.314,00 din, što je za 4,15% manje u odnosu na prethodnu godinu.

Tabela 5: Podaci o zaradi i broju radnika

Neto zarad	Prosečan broj radnika u 2017.	Prosečna neto zarada u 2017.
452.119.314,00	632	59.607,00
Bruto zarad	Prosečan broj radnika u 2017.	Prosečna bruto zarada u 2017.
631.492.584,00	632	83.255,00

Slika 6: Bruto zarade, neto zarade i broj radnika

4. RACIO ANALIZA

Racio analiza je najčešći metod analize finansijskih izveštaja. Sa analitičke tačke gledišta, klasifikacija pokazatelja obavlja se prema relevantnim aspektima poslovanja koji interesuju analitičara [3]. U ovom radu biće prikazana analiza pomoću sledećih pokazatelja:

1. Analiza likvidnosti
2. Analiza gotovinskog ciklusa
3. Analiza solventnosti
4. Analiza neto obrtnog kapitala
5. Analiza profitabilnosti
6. DuPont analiza profitabilnosti
7. Analiza novčanih tokova
8. Analiza pokrića zasnovani na novčanim tokovima

9. Analiza slobodnih novčanih tokova preduzeća

Tabela 6. Analiza likvidnosti

1) Analiza likvidnosti			
Naziv racia	2015	2016	2017
Racio tekuće likvidnosti	3.39	3.57	3.95
Racio redukovane likvidnosti	1.89	1.78	1.66
Racio likvidnosti na bazi NNT iz poslovanja	0,93	0.59	0.62

-"Alfa-Plam" ad Vranje je imala veću vrednost obrtnih sredstava od kratkoročnih obaveza; kompanija dobro posluje i može da pokrije svoje kratkoročne obaveze.

Slika 7. Racia likvidnosti

Tabela 7: Analiza gotovinskog ciklusa

Analiza gotovinskog ciklusa			
Naziv pokazatelja, u danima	2015	2016	2017
Period kreditiranja kupaca	44.18	38.85	33.51
Period vezivanja zaliha	114.67	125.28	138.81
Period obrta dobavljača u danima	82.46	77.37	68.25
Gotovinski ciklus	76.39	86.76	104.07

-Mali period kreditiranja kupaca ukazuje na visoko efikasnu kreditnu politiku i dobru naplatu. Sa kupcima se ugovaraju kraći rokovi plaćanja ili avansno plaćanje. Potraživanja od kupaca, koji ne vrše avansnu uplatu, obezbeđena su sredstva plaćanja – menice i bankarske garancije.

Kod Alfa-Plam imamo povećanje gotovinskog ciklusa u 2017.godini, kao rezultat ubrzanja izmirenja obaveza prema dobavljačima.

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

Slika 8: Analiza gotovinskog ciklusa

Tabela 8: Analiza solventnosti

2) Analiza solventnosti			
Naziv racia	2015	2016	2017
Racio zaduženosti	0.20	0.18	0.16
Racio pokrića kamate zaradom	187.23	2519.59	6270.93
Racio pokrića obaveza NNT iz poslovanja	0,85	0.54	0.59

-Orijentaciona normala racia zaduženosti je 1 i na osnovu toga možemo videti da je zaduženost Alfa-Plam daleko ispod normale i možemo reći da solventnost društva Alfa-Plam nije ugrožena.

Slika 9: Racia solventnosti

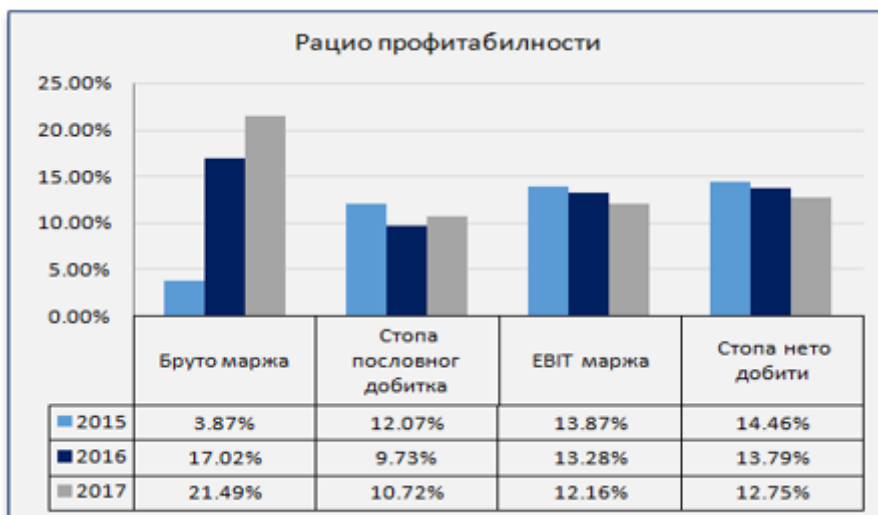
Tabela 9: Analiza profitabilnosti

3) Analiza profitabilnosti			
Racia profitabilnosti u odnosu na prihode			
Naziv racia	2015	2016	2017
Bruto marža	3.87%	17.02%	21.49%
Stopa poslovnog dobitka	12.07%	9.73%	10.72%
EBIT marža	13.87%	13.28%	12.16%
Stopa neto dobitka	14.46%	13.79%	12.75%

Stopa bruto dobiti pokazuje koliko bruto dobiti društvo generiše u odnosu na ostvarenu novčanu jedinicu prodaje svojih proizvoda i usluga.

-Stopa poslovnog dobitka u 2016.godini beleži pad od 2,76% u odnosu na 2015.godinu, i rast od 1% u 2017.godini u odnosu na 2016.godine. Stopa poslovnog dobitka pokazuje da Alfa-Plam na 100 novčanih jedinica ostvarenih prihoda u 2017.godini generiše 10,72 novčane jedinice poslovnog dobitka.

Slika 10: Racio profitabilnosti

DuPont analiza profitabilnosti je sistem koji obezbeđuje okvir za obračun racio brojeva koji doprinose dubljoj analizi snaga i slabosti privrednog društva.

Tabela 10: DuPont analiza profitabilnosti

4) DuPont analiza profitabilnosti			
Komponente, stope	2015	2016	2017
1. Ekviti multiplikator	1.19	1.19	1.17
2. Koeficijent obrta imovine	0.71	0.71	0.72
3. EBIT marža	13.87%	13.28%	12.16%
4. Teret duga i poreza	1.04	1.04	1.05
ROA (2X3)	9.91%	9.41%	8.77%
<i>Leverage (1X4)</i>	<i>1.24</i>	<i>1.24</i>	<i>1.22</i>
ROE (1X2X3X4)	12.25%	11.63%	10.72%

- ROA meri prinos koji je preduzeće ostvarilo njegovom imovinom. Računa se kao odnos neto dobitka i prosečne imovine.

- ROE meri prinos koji je preduzeće ostvarilo na njegov sopstveni kapital. Računa se kao odnos neto dobitka i prosečnog sopstvenog kapitala.

- Za analizu prikazanih podataka u tabeli moraju se pogledati uporedni podaci preduzeća čijim se akcijama trguje na berzi (www.belex.rs). Pregledom tih podataka može se potvrditi da je Alfa-Plam visoko profitabilno društvo u odnosu na društva koja posluju na teritoriji RS.

Slika 11: DuPont analiza profitabilnosti

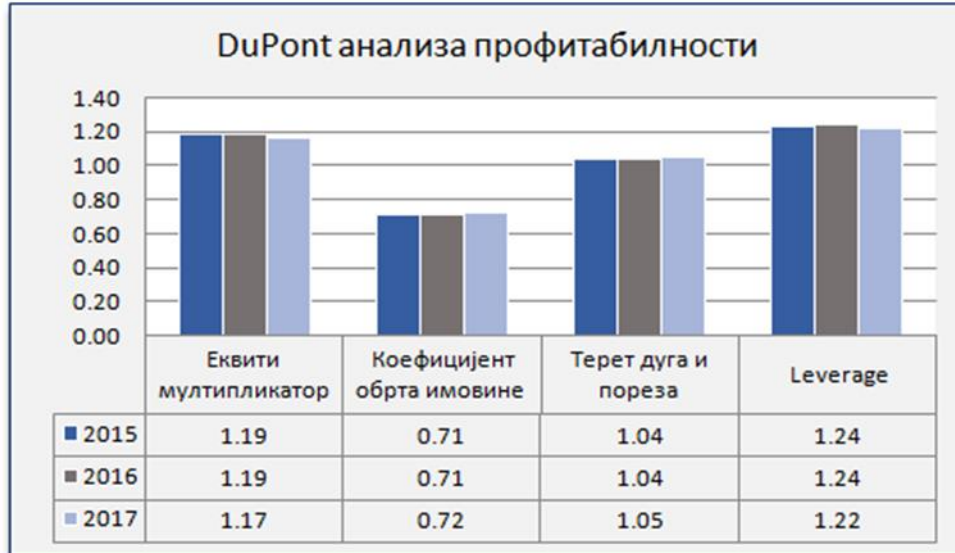

Tabela 11: Analiza novčanih tokova

5) Analiza novčanih tokova			
Pokazatelji performansi zasnovani na novčanim tokovima			
Naziv racia	2015	2016	2017
Kvalitet prihoda	1.10	1.37	1.23
Stopa novčanog toka iz poslovnih aktivnosti	18.61%	12.26%	11.63%
Gotovinski prinos na aktivu	13.29%	8.69%	8.39%
Kvalitet dobitka	-1.29	0.89	0.91
Cash flow po akciji u rsd	5,603	4,050	4,203

- Stopa novčanog toka iz poslovnih aktivnosti predstavlja gotovinu generisanu po jedinici prihoda, a gotovinski prinos na aktivu predstavlja gotovinu generisanu korišćenjem ukupne imovine angažovane u poslovanju.

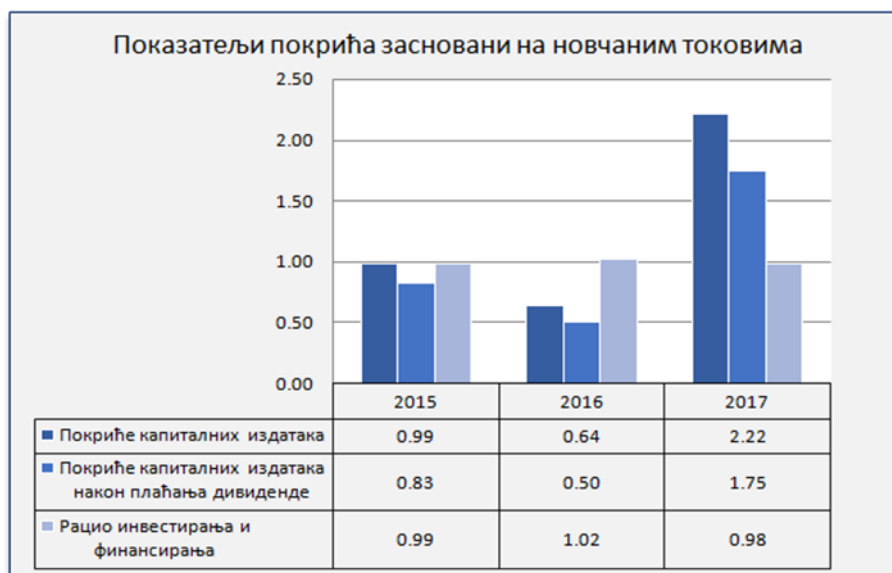
- Racio NNT iz poslovanja po akciji pokazuje sposobnost preduzeća da isplaćuje dividende. Alfa-Plam generiše dovoljno gotovine iz poslovanja i može da vodi pristojnu politiku dividendi, a da ne ugrozi svoju finansijsku fleksibilnost.

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

Tabela 12: Pokazatelji pokrića zasnovani na novčanim tokovima

7) Pokazatelji pokrića zasnovani na novčanim tokovima			
Naziv racia	2015	2016	2017
Pokriće kapitalnih izdataka	0.99	0.64	2.22
Pokriće kapitalnih izdataka nakon plaćanja dividendi	0.83	0.50	1.75
Pokriće dividende	6.23	4.50	4.67
Racio investiranja i finansiranja	0.99	1.02	0.98

Slika 12: Pokazatelji pokrića zasnovani na novčanim tokovima

Da bi preduzeće bilo uspešno ono mora da ima pozitivne slobodne novčane tokove.

Tabela 13: Analiza slobodnih novčanih tokova

8) Analiza slobodnih novčanih tokova preduzeća			
Pokazatelji, u % u 000 rsd	2015	2016	2017
Slobodni novčani tokovi	146,670	170,293	150,087
Stopa poslovnog dobitka pre amortizacije	15.24%	14.79%	15.93%
Kapitalni izdaci u odnosu na poslovne prihode	15.82%	9.31%	9.26%

Slika 13: Slobodni novčani tokovi

Na osnovu podataka iz tabele zaključujemo da Alfa-Plam ima pozitivne slobodne novčane tokove tokom posmatranog perioda.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Finansijska analiza obezbeđuje i upravljanje rizicima je skup radnji i metoda za utvrđivanje, merenje, praćenje rizika, uključujući i izveštavanje o rizicima kojima je društvo izloženo ili bi moglo biti izloženo u svom poslovanju. Dugogodišnjim radom, kompanija „Alfa-Plam” ad iz Vranja stvorila je kompaniju koja je vodeći proizvođač grejnih tela i štednjaka u Srbiji i Evropi. Ugled i tradicija obavezuju kupce da nastave put ka ostvarivanju postavljenih ciljeva. Stručnost zaposlenih i posedovanje specifičnih znanja, savremena tehnologija rada i unapređeni procesi proizvodnje omogućavaju da plasiraju proizvode koji imaju prepoznatljiv kvalitet i brend širom zemlje i zemlje u okruženju.

Kompanija Alfa-Plam usmerena je na ojačavanje liderske pozicije na postojećim i osvajanje novih tržišta. Stvaraju porednički tim sastavljen od zadovoljnih zaposlenih, akcionara, poslovnih partnera i potrošača, uz poštovanje principa održivog razvoja društva i zajednice. Na osnovu svih dostupnih podataka i sprovedene analize finansijskih izveštaja kompanije „Alfa-Plam” ad, Vranje u protekle tri godine možemo doći do globalnog zaključka:

Kompanija „Alfa-Plam” ad je trenutno zauzima dominantan položaj na domaćem tržištu i među prvih pet u Evropi. Na osnovu bilansa stanja vidimo da kompanija stalno investira u ulaganje u nepokretnosti i opremu da bi pratila tržište ka modernizaciji i održavala svoj dominantni položaj ka daljem napredovanju i širenju tržišnog učešća. Neto dobitak je porastao zbog smanjenja troškova, naplate ispravnjenih i otpisanih potraživanja i povećanja prihoda od prodaje. Problem kompanije „Alfa-Plam” ad je neefikasno upravljanje obrtnom imovinom i zalihama kojima je potrebno duži period da bi se pretvorile u gotove proizvode. Akcije „Alfa-Plam” a.d., Vranje treba kupiti na osnovu svih bilansnih pokazatelja i budućih perspektiva koje potencijalni investitori predviđaju, što doprinosi time da akcije

FINANSIJSKA ANALIZA POSLOVANJA NA PRIMERU AD „ALFA PLAM”, VRANJE

ne treba prodavati, već ulagati u kompaniju. Na osnovu ovih podataka na berzi je da dan 29.06.2018. godine cena akcije bila 34.000,00RSD što dokazuje navedene zaključke.

Knjigovodstvena vrednost svih investicija privrednog društva "Alfa-Plam" ad iz godina u godinu raste zbog ulaganja u rast i razvoj kompanije.

LITERATURA

Lukač, D. (2016) Analiza finansijskih izveštaja – praktičan priručnik, MNG centar, Beograd, str. 6.

www.alfaplam.rs.

Jovanović, S. Metode analize finansijskih izveštaja, <http://ipf.rs/metode-analize-finansijskih-izvestaja/>.

Stošić Mihajlović, Lj. (2012) Finansijski menadžment, VŠPSS, Vranje .

Zakonska regulativa:

Zakoni i pravilnici:

Zakon o računovodstvu (Sl. glasnik RS br. 62/13, 30/18)

Zakon o reviziji ("Sl. glasnik RS", br. 62/13, 30/18)

Zakon o porezu na dobit ("Sl. glasnik RS", br. 25/01, 80/02, ..., 142/14, 91/15, 112/15, 113/17)

Zakon o privrednim društvima ("Sl. glasnik RS", br. 36/11, 99/11, 83/14, 5/15, 44/18)

Pravilnik o kontnom okviru i sadržini računa u Kontnom okviru za privredna društva, zadruge i preduzetnike ("Sl. glasnik RS", br. 95/14)

Pravilnik o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruge i preduzetnike ("Sl. glasnik RS", br. 94/14, 144/14)

Internet strane:

www.apr.gov.rs

www.belex.rs

www.nbs.rs

**FINANCIAL ANALYSIS OF BUSINESS ON EXAMPLES AD "ALFA-PLAM",
VRANJE**

Abstract: *The financial statements allow for the examination of the disclosure of assets, liabilities, capital, cash flows, costs, income, profitability, financial structure, and the like. Linking the information contained in the financial statements can take into account the company's yield ability, asset management efficiency and resources, as well as the company's exposure to long-term and short-term financial risks. In this paper, the significance of financial and accounting indicators in the management decision making in modern business conditions will be discussed in the case of the analysis of the financial statements of Alfa-Plam from Vranje. The company's financial statements and notes were taken over by Alfa-Plam AD Vranje, and they are publicly available on the website of the Belgrade Stock Exchange, the Business Registers Agency and the Securities Commission.*

Key words: *Financial analysis, AD "Alfa-Plam"*

OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE SVETSKE TRGOVINE

**Doc.Aleksandra Anđelković³⁰³,
Teodora Simonović, Student osnovnih akademskih studija³⁰⁴**

Rezime: Kraj XX i početak XXI veka u ekonomskoj istoriji suočava se sa fenomenom globalizacije svetske privrede. Globalizacija je pokrenuta velikim geografskim otkrićima sa kraja XV i početka XVI veka, zatim je ubrazana prvom industrijskom revolucijom, dok treći talas globalizacije započinje završetkom hladnog rata. Globalizacija je predmet proučavanja mnogih naučnih disciplina. Kao proces ona zahvata sve sfere društva. Velike multinacionalne kompanije svoj proizvod distribuiraju na globalno tržište putem regionalnih centara. Osim toga proizvodi ovih kompanija veoma često se proizvode od komponenti koje su proizvedene na različitim lokacijama širom sveta. Primer za to je Airbus A380, civilni putnički avion najveći u svetu. Glavni delovi strukture se izrađuju u Francuskoj, Nemačkoj, Španiji i Ujedinjenom Kraljevstvu. Delovi se dovoze drumskim i vodenim transportom zbog velikog broja komponenti za čiju proizvodnju su odgovorni: Rolls-Royce, SAFRAN, United Technologies, General Electric, Goodrich Corporation i drugi. Proces globalizacije daje multinacionalnim kompanijama mogućnost da lociraju svoje proizvode ili proizvodnju na tržišta koja pružaju pogodnosti za investiranje. (cene energije, cena radne snage). Proizvod ima različitu cenu koštanja u različitim regionima, takođe različite troškove dostave do finalnog kupca. Na snabdevanje tržišta i regionalnu distribuciju osim rasporeda proizvoda utiču i ugovori o slobodnoj trgovini, tako da je nekad jeftinije proizvod plasirati na lokacije na većoj udaljenosti ukoliko nije opterećen carinama. Raspored proizvodnih pogona jednog proizvođača u konkretnom delu sveta ima određeni geografski domen i često se dešava da neki granični regioni koji se nalaze između dve proizvodne lokacije i imaju različite troškove logistike. Učešće troškova logistike u ceni finalnog proizvoda može odrediti donošenje odluka kako o izboru dobavljača sirovina i lokaciji proizvodnje, tako i o distribuciji proizvoda na konkretna tržišta. Autori u radu imaju za cilj da ukazu na značaj analize učešća troškova logistike u ceni finalnog proizvoda. Takođe autori će sugerisati različite načine za optimizaciju troškova logistike.

Ključne reči: globalizacije, regionalizacija, troškovi logistike.

³⁰³ Doc.Aleksandra Anđelković

³⁰⁴ Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu, Srbija; e-mail: tea.pirotd@gmail.com

Uvod

Preduzeća danas stavljaju sve veći akcenat na potrošača, odnosno na aktivnosti koje će omogućiti njegovu satisfakciju. Svaki potrošač je ekstremno vredan, pa tako preduzeće za njega mora da se bori svim sredstvima koje mu stoje na raspolaganju. Preduzeće mora da se diferencira u odnosu na konkurenciju kvalitetom svoje ponude, kvalitetom svog odnosa sa potrošačima, ali i kvalitetom svog servisa. U savremenim ekonomskim uslovima značaj servisa potrošača kao sredstva konkurentskog diferenciranja i prepoznatljivosti preduzeća u nacionalnim privredama ali isto tako i u međunarodnim privrednim tokovima neprekidno raste. Osnovana težnja svakog logističkog sistema je da što preciznije definiše i utvrdi zahteve korisnika i da na bazi tih zahteva formira ponudu logističkih usluga. Kvalitetna usluga i zadovoljni korisnici obezbeđuju konkurentnost, tržišno učešće i dugoročni profit nosiocu logističkih usluga.

Najjednostavnija i najpraktičnija definicija kojim se objašnjava servis potrošača je da on obezbeđuje pravi proizvod u pravo vreme na pravom mestu u pravoj količini i po prihvatljivoj ceni. Dakle, servis potrošača predstavlja kompleksnu aktivnost u okviru sistema marketing logistike preduzeća. On opredeljuje utiče na to da li će željeni proizvod biti dostavljen kupcu na raspolaganje u odabrano mesto. To svakako zavisi od brzine i pouzadnosti isporuke, kvaliteta prispELE robe i da li je stigla na vreme. Ako logistički sistem ne funkcioniše pravilno i potrošači ne prime obećane isporuke, firma može u budućnosti izgubiti prodaju.

Servis potrošača predstavlja smer aktivnosti kojim se proizvod kreće na putu od proizvođača do potrošača ili drugih finalnih korisnika. Servis potrošača predstavlja neto rezultat svih logističkih napora. Logistika se smatra važnim instrumentom marketinga, a njen cilj jeste minimiziranje ukupnih troškova uz obezbeđenje adekvatnog servisa potrošača.

Predmet ovo rada je ukazivanje na doprinos upravljanjem servisom potrošača koji ne rezultira samo na smanjivanje troškova poslovanja u uslovima globalizacije i regionalizacije svetske trgovine i na povećanju prodaje, povezane sa većim brojem ponovljenih kupovina.

Rad je podeljen u više tačaka, gde se u prvoj tački akcenat stavlja na sam pojam, važnost i elemente logistike. Drugi deo opisuje pojam multinacionalnih kompanija u globalnom okruženju. Treći deo sklanje Airbusa A380. Četvrti se bavi logističkim troškovima, njihovu klasifikaciju u lancu snabdevanja, troškove ulaznog i izlaznog transporta, troškove upravljanje transportom.

1. Definisane pojma logistike

Pojam logistike i logističkog upravljanja je različit termin za različite logističare i praktičare. Postoji mnogo različitih definicija logistike koje, svaka za sebe, pokušavaju na najbolji mogući način da objasne ovaj segment marketing funkcije. Na primer, Johnson, Wood, Wardlow i da „logistika obuhvata procese tokova materijala i proizvoda koji ulaze u firmu, koji se pomeraju u okviru proizvodnog i distributivnog procesa i sve izlazne tokove

OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE SVETSKE TRGOVINE

roba iz preduzeća." To znači da postoji ulazna logistika (inbound logistics), upravljanje materijalom (materials management), fizička distribucija (physical distribution).

Savet za menadžment lanca snabdevanja kaže da je logistika kao deo procesa lanca snabdevanja za planiranje, organizovanje i kontrolu efektivnosti i troškovne efikasnosti toka i skladištenja materijala za proizvodnju, materijala i zaliha u procesu proizvodnje, gotovih proizvoda na putu do krajnjih potrošača i svih relevantnih informacija od mesta ponude do mesta potrošnje, a sve u cilju zadovoljenja zahteva korisnika. Logistički menadžment obuhvata upravljanje tokovima proizvoda „ispred, unutar i iza“ jedne firme, dok koncept menadžmenta lanca snabdevanja sagledava sve tokove unutar jednog lanca snabdevanja. Upravljanje fizičkom distribucijom roba obuhvata premeštanje i skladištenje samo finalnih proizvoda u pravcu proizvođač - posrednik (ako postoji) - krajnji potrošač. Fizička nabavka je proces dopremanja inputa u obliku sirovina ili repromaterijala u proizvodnju. Upravljanje materijalom predstavlja optimizaciju kretanja materijala i polufabrikata u toku samog proizvodnog ciklusa. Pojedini logistički termini se često uzimaju kao sinonimi, što se naročito odnosi na poistovećivanje dva najčešće korišćena termina - marketing logistika i fizička distribucija, a iz razloga što su bazični principi pojedinih logističkih aktivnosti svuda isti: i kod ulazne logistike, i u toku proizvodnog procesa, i na polju izlazne logistike.

Danas se pod logistikom podrazumeva deo procesa lanca snabdevanja koji planira, implementira i kontroliše efektivan i efikasan tok i skladištenje dobara i usluga, i sa tim povezanih informacija, između mesta prekla i mesta porosnje da bi se zadovoljili zahtevi kupaca..

2. Pojam globalizacije

Globalizacija, kao proces koji je već nekoliko decenija prisutan, doveo je do brojnih promena u svim segmentima života. Najznačajnije posledice procesa globalizacije predstavljaju integracija zemalja, formiranje globalnog tržišta, globalnih kompanija, globalnih brendova, globalne kulture pa čak i globalnih potrošača. Sama reč „globalizacija“ izvedena je iz engleske reči „globe“ koja označava zemljinu kuglu, a odabrana je zato što označava procese koji su nadnacionalni, odnosno odvijaju se širom planete Zemlje. Pojam globalizacije odnosi se na intenzivnu interakciju i mešanje regionalnih ekonomija, društava i kultura, kroz moderna sredstva komunikacije, transporta i trgovine. On podrazumeva internacionalno združivanje kompanija, u nastojanju da ojačaju svoju ekonomsku poziciju proširenjem tržišta. Globalizacija pun zamah dobija u novije doba, zahvaljujući pre svega ogromnom zamahu informatičkog i telekomunikacionog razvoja, prožimajući sve sfere ljudskog delovanja – kulturu, umetnost, ekonomiju, politiku itd. Globalizacija ima i određene zahteve – stalno ulaganje u znanje, tehnologije, istraživanje i razvoj.

Fenomen globalizacije sastoji se od tri međusobno povezana faktora: blizine, lokacije i stava, koji tako zajedno naglašavaju kompleksnost pojma globalizacije. Blizina je prvi faktor globalizacije. Razvoj tehnologija i telekomunikacija je dostigao tako veliki nivo da menadžeri rade brže i bliže više nego ikada. Informacije vezane za konkurente, mušterije, dobavljače i ostale interesne grupe i pojedince mogu se dobiti za svega par minuta, bilo da su usmene, pisane ili multimedijalne. Kilometarska razdaljina nije više bitna za poslovni uspeh, pa treba

tretirati sve svoje poslovne partnere kao podjednako udaljene. Lokacija je drugi faktor globalizacije, kao integracija operacija neke organizacije preko više međunarodnih granica. Stav je treći bitan faktor globalizacije. Stav je kombinacija radoznalosti o svetu van nacionalnih granica i želje da se razviju mogućnosti za učestvovanje u globalnoj ekonomiji.

Globalizam je proces koji utiče na poslovne sisteme, njihovu organizacionu strukturu i sve raspoložive resurse sa ciljem da se svet percipira kao jedno tržište. Ekonomska globalizacija, šire posmatrano označava povezivanje nacionalnih privreda u jedinstvenu, svetsku privredu, preko svetskog tržišta. U užem smislu, ekonomska globalizacija podrazumeva direktne investicije van matične zemlje, dakle slobodno kretanje kapitala, usluga, znanja, robe, udruživanje preduzeća u nadnacionalne kompanije. Ovaj proces izaziva porast svetske proizvodnje, pri čemu se najveći deo proizvodnog procesa obavlja u onim zemljama u kojima je radna snaga jeftinija.

3. Multinacionalne kompanije u uslovima globalnog okruženja

Multinacionalne korporacije (MNK) predstavljaju glavne aktere savremenog međunarodnog poslovanja u svetu. Često se kaže da multinacionalne korporacije predstavljaju onu vrstu kompanija koje i proizvode i prodaju u većem broju zemalja.

Definisanje multinacionalnih korporacija uglavnom se vezuje za veliki broj poslovnih atributa i performansi kao što su obim prodaje i vrednost aktive koje se realizuju van granica matične zemlje, nivo ostvarenog prihoda i profita u inostranstvu, broj zaposlenih stranaca.

Do statusa multinacionalne korporacije se dolazi poslovnom koncepcijom, načinom poslovnog razmišljanja, međunarodnom vizijom, misijom i strategijom. One predstavljaju sve one kompanije koje razmišljaju i deluju sledeći međunarodnu i nadnacionalnu logiku (pri razvoju tržišta, proizvodnje i tehnologije) i koje pri tom mogu aktivno i direktno da utiču na ispoljavanje konkurentnih odnosa u multinacionalnim i svetskim razmerama. Tipična organizaciona predstava o multinacionalnim korporacijama se vezuje za široku mrežu sopstvenih filijala i fabrika lociranih u inostranstvu, preko kojih se kontroliše proizvodnja i distribucija proizvoda i usluga. Kada je reč o strukturnom definisanju multinacionalnih korporacija može se reći da širi pristup MNK prepoznaje kao organizacionu strukturu diversifikovanih poslovnih aktivnosti u većem broju zemalja, koje mogu biti realizovane u sopstvenom, mešovitom vlasništvu ili pak pak kroz partnerske odnose (od licence do sopstvenih filijala) .

Značaj multinacionalnih korporacija je ogroman i višestruk. Veliki uticaj imaju na:

- alokaciju i korišćenje resursa u svetskim razmerama
- stvaranje novih proizvoda i usluga
- stimulanje novih vidova tražnje
- razvoj novih metoda proizvodnje i distribucije

Prve MNK nastale su u SAD i Velikoj Britaniji. Bitna karakteristika MNK je da ne posluju po principima ekonomije obima i da se proizvodi i usluge ne diferenciraju radi zadovoljenja tražnje na lokalnom nivou koja je uzrokovana političkim, kulturološkim i

OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE SVETSKE TRGOVINE

socijalnim razlikama između država. Filijale MNK se ponašaju kao relativno autonomne celine u odnosu na upravljačku strukturu a njihovi proizvodi se uglavnom proizvode na lokalnim područjima. Multinacionalne korporacije imaju najviši nivo internacionalizacije i stepen intenziteta internacionalnih aktivnosti pa s toga predstavljaju nosioce međunarodnih marketing aktivnosti. Pojava konkurencije i potrošača globalnog tipa, razvoj globalne marketing infrastrukture, visok nivo stečenog znanja kao posledica transferisanih ideja i iskustava, cenovna neefikasnost, dupliran napor između tržišta- sve su ovo uzroci koji podstiču multinacionalne korporacije na internacionalizaciju.

Multinacionalne korporacije se razvijaju prvenstveno zbog svojih interesa, ali ostavljaju i značajne efekte u svakoj zemlji u kojoj sprovode svoje poslovne aktivnosti. Snagom svojih razvojnih i tržišnih potencijala MNK obezbeđuju:

- dodatne resurse za mnoge zemlje
- transfer tehnologije
- transfer znanja za lokalne građane
- međunarodne tržišne standarde
- dinamičniju industrijalizaciju
- veću zaposlenost

Multinacionalne globalne korporacije stvaraju standardizovane proizvode, cene, distribuciju i promociju za sva tržišta, tj. za sve zemlje. Međutim, globalno tržište se sastoji od brojnih, različitih tržišta. To saznanje ima važne implikacije na globalne korporacije u pogledu uvažavanja kulturoloških različitosti i običajno poslovnih specifičnosti određenog tržišta. Da bi ostvarile konkurentsku prednost, multinacionalne globalne kompanije su prinuđene da primenjuju strategije globalnog poslovnog angažovanja, odnosno strategije totalnog međunarodnog angažovanja.

4. Airbus A 380

Airbus A380 je dvoetažni, širokotrupni, četveromotorni, putnički avion kojeg proizvodi europska korporacija Airbus, podružnica EADS-a kapacitetom od 525 do 853 putnika i maksimalnom težinom od 590 tona, najveći je putnički avion na svijetu.. Za vrijeme razvoja bio je poznat kao Airbus A3XX, dok se danas često koristi i nadimak Superjumbo. Gornja paluba na A380 proteže se skoro cijelom dužinom trupa, te je široka kao širokotrupni avion.

4.1 *Proizvodnja I transport*

Delovi se izrađuju u Francuskoj, Njemačkoj, Španjiji i Velikoj Britaniji. Zbog velikih dimenzija delovi se dovode drumskim i vodenim saobraćajem u Tuzlu na završno sklapanje. Komponente isporučuju sadbevači iz celog sveta. Pet najvećih operanata su : „Rolls-Royce“, „SAFRAN“, „United Technologies“, „General Electric“ i „Goodrich Corporation“. Prednji i zadnji delovi trupa ukrcavaju se na Airbasov RO-Ro brod u Hamburgu u Nemačkoj odakle

se prevoze u Veliku Britaniju. Krila koja se izražuju u Filtonu pokraj Bristona i Broughtona u severnom Velsu, se prevoze barkom do Mostina, takodje u Velsu, gde se ukrcavaju na brod. U Svetom Naziru u zapadnoj Francuskoj iskrcavaju se delovi trupa iz Hamburga i ukrcavaju se, veći, montirani delovi, među kojima je i nos aviona koji se iskrcava u Bordou. Kasnije, brod prenosi donje delove trupa i repa koji proizvodi „Construcciones Aeronáuticas SA” u španskom Kadizu i isporučuje ih u Bordo. Od tamo delovi A 380 se prevoze barkom do Langona u Žirondi pa putničkim konvojima do hale u Tuzlu.

Transport predstavlja najveći logistički trošak. Često više od 40% logističkih troškova čine transportni troškovi. Gubici se javljaju i usled lošeg korišćenja transportnih sredstava, zbog neodgovarajućeg planiranja, organizacije, upravljanja i kontrole odvijanja transportnih procesa i angažovanja transportnih sredstava i vidova transporta. U ukupnim troškovima transporta dominantne su tri kategorije troškova: troškovi potrošnje energije (40-50%), troškovi održavanja (oko 25%) i troškovi radne snage (oko 20%).

5. Utvrđivanje logističkih troškova

Utvrđivanje logističkih troškova predstavlja veoma obiman kompleksan zadatak i zavisi od velikog broja faktora. U istraživanjima je najveća pažnja posvećena problemu utvrđivanja logističkih troškova.

Logistički troškovi, obuhvataju troškove svih aktivnosti koje se realizuju u cilju oblikovanja, projektovanja, usmeravanja, vođenja i regulisanja protoka robe, energije i informacija i predstavljaju ekonomsku meru “uspešnosti” funkcionisanja logističkih sistema.

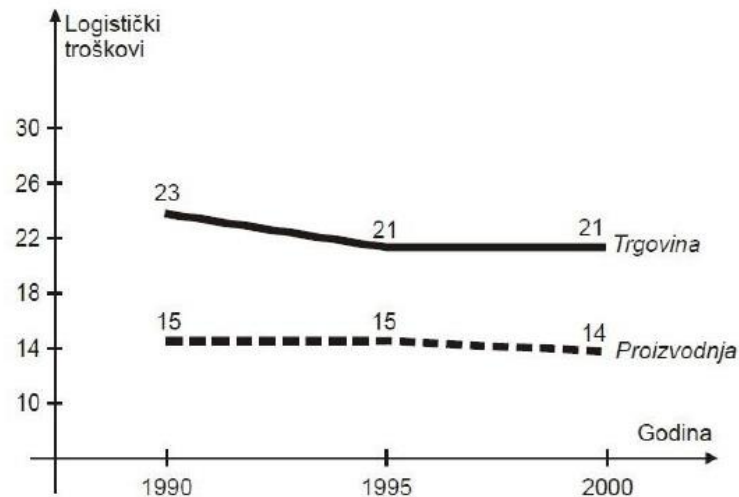
Bennet, na primer, definiše logističke troškove na sledeći način :

“ Logistički troškovi su troškovi rukovanja, transporta, skaldištenja i sa time povezani administrativni troškovi od narudžbine sirovine do isporuke finalnog proizvoda krajnjem korisniku.”

Profitabilnost kompanije zavisi od logističkih troškova jer logistički troškovi čine značajan deo ukupnih troškova poslovanja. Učešće logističkih troškova u ukupnim troškovima se razlikuje u proizvodnim i trgovinskih kompanijama i kreće se u intervalu od 15 % do 25%.

OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE SVETSKE TRGOVINE

Slika 1. Trend učešća logističkih troškova u ukupnim troškovima u trgovinskim i proizvodnim kompanijama.

U pojedinim nacionalnim privredama troškovi logistike čine približno jednu četvrtinu bruto nacionalnog proizvoda. U Velikoj Britaniji 30% zaposlenih saradjuje na poslovima koji su u neposrednoj ili posrednoj vezi sa logistikom i distribucijom, a 27% bruto nacionalnog proizvoda Velike Britanije utroši se direktno ili indirektno na realizaciju logističkih aktivnosti. Troškovi logistike u proseku čine 8.5% ukupnog ostvarenog prihoda preduzeca. U ukupnim logističkim troškovima dominantno učešće imaju transport 42%, skadištenje 24%, zalihe 20% i administrativni troškovi 10%. U preduzećima Sjedinjenih Američkih država to učešće logističkih troškova kreće se od 7 do 12%. Troškovi transporta čine 36% ukupnih logističkih troškova, zatim slede troškovi skadištenja sa 23%, te troškovi administracije 10%.

Klasifikacija logističkih troškova i troškova lanca snabdevanja

Troškovi logistike i troškovi lanca snabdevanja mogu se podeliti u tri odvojena, ali komplementarna dela:

1. Insourcing troškove logistike i troškove lanca snabdevanja
2. Outsourcing troškove logistike i troškovi lanca snabdevanja
3. Troškove držanja zaliha

Deo tih troškova široko varira od sektora do sektora. Na primer, prema modelu Just in time unutrašnji logistički troškovi i troškovi lanca snabdevanja imaju tendenciju rasta, ali je to uravnoteženo sa smanjenjem troškova držanja zaliha, a to se događa u sektorima odeće, obuće, računara i kvarljive robe.

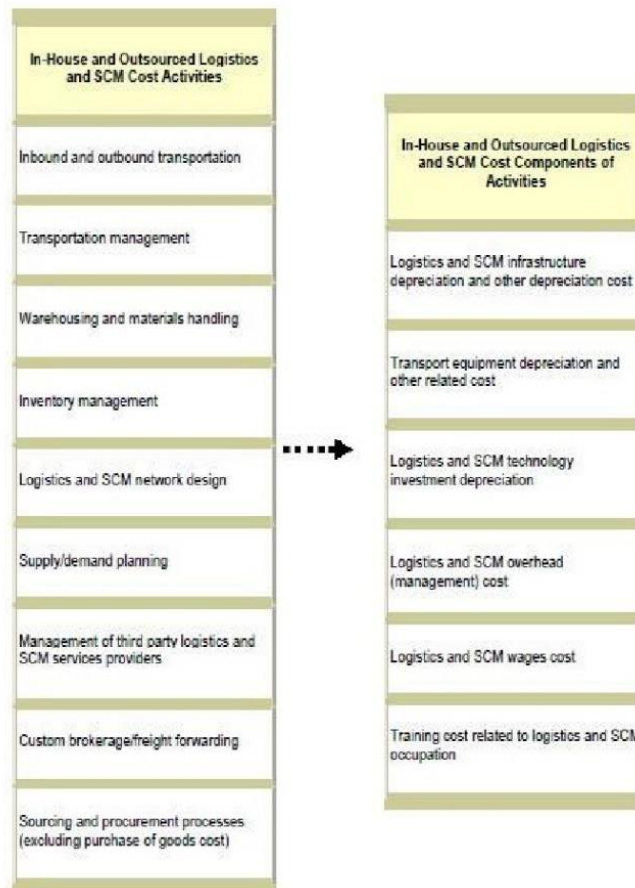
Insourcing troškovi logistike i troškovi lanca snabdevanja obuhvataju sve troškove i aktivnosti koje se odvijaju unutar kompanije.

Outsourcing troškovi logistike i troškovi lanca snabdevanja podrazumevaju sve spoljašnje aktivnosti dodeljene pružaocima logističkih usluga.

Troškovi držanja zaliha uključuju sve troškove distribucije vezane za skladištenje kao što su oportunitetni trošak, trošak osiguranja zaliha, porezi, zastarevanje zaliha i slično.

Kad je reč o unutrašnjim i spoljašnjim logističkim troškovima i troškovima lanca snabdevanja pojedini stručnjaci ističu da postoji devet kategorija od kojih je svaka sačinjena iz šest komponenti.

Slika 2 pokazuje kako kompanije mogu prikazati i proceniti njihove logističke troškove i troškove lanca snabdevanja.

6. Devet kategorija logističkih troškova I troškova lanca snabdevanja:

1. Ulazni i izlazni transport
2. Menadžment transporta
3. Skadištenje i rukovanje materijalima
4. Upravljanje zalihama
5. Logistička mreža i mreža snabdevanja
6. Planiranje ponude i potražnje
7. 3PL i SCM provajderi usluga
8. Carinska naknada/ špedicija
9. Poreklo i proces nabavke

Šest komponenti koje čine svaki od gore navedenih su:

1. Amortizacija infrastrukture i drugi troškovi i menadžmenta lanca snabdevanja
2. Amortizacija transportnih sredstava i drugih vezanih troškova
3. Amortizacija investicija tehnologije logistike i menadžmenta lanca snabdevanja
4. Režijski troškovi logistike i menadžmenta lanca snabdevanja
5. Troškovi platalogistik i menadžmenta lanca snabdevanja
6. Troškovi obuke vezani za logistiku i menadžment lanca snabdevanja

7. Problemi utvrđivanja logističkih troškova

Proračun logističkih troškova podrazumeva definisanje skupa i modela proračuna na osnovu kojih će se odrediti vrednost troškova. U ovom slučaju potrebno je definisati sve pojedinačne logističke aktivnosti koje generišu troškove i za svaku aktivnosti poznaju vrednost jediničnih troškova.

Osnovni uzroci problema pri utvrđivanju logističkih troškova su :

1. Logistika je uslužna funkcija, koja je prisutna u različitim podsistemima kompanije, tako da je troškove mnogo teže odrediti nego u nekim drugim oblastima.
2. Postojeći način proračuna troškova nije prilagođen potrebama logistike.
3. Troškove je veoma teško razgraničiti, pri čemu oni nisu ni definisani u potpunosti
4. Pojedinačni troškovi nisu jasno prepoznatljivi niti razgraničeni međusobno

Određivanje vrednosti logističkih troškova može se realizovati na dva načina a to su proračun i procena

8. Smanjenje troškova logistike

Logistika je područje sa najvećim potencijalom za stvaranje ušteda i unapređenje poslovanja svake kompanije, bez obzira na njenu delatnost, veličinu i tržišnu poziciju. Ukoliko bi kompanije smanjile logističke gubitke i troškove ostvarile bi značajne uštede, ali i unapredile konkurentnost svojih proizvoda i usluga na tržištu.

Prvi korak na tom putu je merenje, praćenje i upravljanje logističkim troškovima i indikatorima performansi. Kada se utvrde stvarni gubici i troškovi, kao i uzroci njihovog odstupanja od ciljnih vrednosti, moguće je doneti i primeniti različite mere i rešenja (tehničko-tehnološkog, organizacionog i informacionog karaktera), koja će omogućiti poboljšanje logističkih procesa i aktivnosti, odnosno ostvarenje konkretnih ušteda.

Značajne uštede je moguće postići kroz:

1. Pravilan izbor vida transporta i vrste transportnog sredstva
2. Bolje planiranje transportnih ruta
3. Praćenje transportnih sredstava u realnom vremenu
4. Efikasno upravljanje transportnim sredstvima na bazi stvarnih troškova i parametara rada

Tako na primer, izbor vida transporta i vrste transportnog sredstva direktno zavisi od vrste, količine, pakovanja robe i rastojanja transporta. Svaki vid transporta ima svoje tehnološke pogodnosti primene i neophodno ga je angažovati u skladu sa tim. Isto tako, potrebno je definisati transportne relacije i rastojanja, na kojima je opravdano angažovati određena transportna sredstva u zavisnosti od tipa, nosivosti i veličine.

Potrebno je odrediti rastojanje na kome se postiže dobit, odnosno gde su granice i prag rentabilnosti za svako sredstvo.

Pravilno planiranje transportnih zadataka, dinamičko rutiranje vozila i praćenje u realnom vremenu omogućava značajne uštede i ekonomično korišćenje transportnih sredstava. Gubici se često javljaju i usled posedovanja većeg broja transportnih sredstava od realnih zahteva i potreba za transportom, što prouzrokuje velike fiksne troškove. Primenom strategija logističkog outsourcinga i analizom "praviti ili kupiti uslugu" ove troškove je moguće značajno smanjiti i zameniti varijabilnim troškovima.

Transportne troškove treba uvek posmatati zajedno sa ostalim logističkim troškovima, jer postoji izuzetno visoka međuzavisnost troškova transporta i drugih troškova, kao što su troškovi zaliha, skladištenja, pakovanja i sl. Drugim rečima, treba imati u vidu optimizaciju kompletnog logističkog lanca i celokupne logističke mreže. Često kompanije prave grešku, usredsređujući se samo na prevoz, a ne vodeći računa o drugim logističkim procesima i aktivnostima. Takvo parcijalno rešavanje problema nikada nedaje prave rezultate i pune efekte.

**OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE
SVETSKE TRGOVINE**

Troškovi logistike i lanca snabdjevanja i njihove kategorije

Slika 3. Troškovi ulaznog i izlaznog transporta

Troškovi planiranja ponude i potražnje	Unutrašnji logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja	Spoljašnji logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja
<i>Amortizacija infrastrukture i drugi logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja</i>	1. Kancelarijski prostor 2. Kancelarijski namještaj 3. Održavanje, popravku i dr. operacije	-
<i>Amortizacija investicija tehnologije</i>	1. Kompjuterizovane radne stanice 2. Planiranje predviđanja i popune aplikacije (interni)	1. Pristup kupacima (spoljni)
<i>Režijski troškovi logistike i menadžmenta lanca snabdjevanja</i>	1. Procenat ukupnih troškova logistike i menadžmenta lanca snabdjevanja	-
<i>Plate i dnevnice</i>	1. Analitičari logistike i lanca snabdjevanja	1. Eksterni konsultanati
<i>Troškovi vezani za obuku</i>	1. Trening i kontinuirane aktivnosti učenja 2. Seminari	-

9. Ulazni i izlazni transport predstavlja niz aktivnosti

Slika4. Klasifikacija vezanih za kretanje robe od mesta proizvodnje do finalnih prodajnih mesta I potrošnje.

Troškovi skladištenja i rukovanja materijalima	Unutrašnji logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja	Spoljašnji logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja
<i>Amortizacija infrastrukture i drugi logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja</i>	1. Mašine za pakovanje i obilježavanje (etiketiranje) 2. Distributivni centri	1. Ugovori sa trećim licima kao pružiocima logističkih usluga
<i>Amortizaciju sredstava transporta</i>	1. Viljuškari 2. Elektronski (automat. uređaji) 3. Troškovi goriva 4. Punjači (baterije)	1. Lizing (zakup) vlijuškara
<i>Amortizacija investicija tehnologije</i>	1. Infra-crveno obilježavanje i sistem praćenja 2. Sistem prepoznavanja glasa	–
<i>Režijski troškovi logistike i menadžmenta lanca snabdjevanja</i>	1. Procenat ukupnih troškova logistike i lanca snabdjevanja	–
<i>Plate i dnevnice</i>	1. Rukovodioci magacina i skladišta 2. Radnici skladišta	–
<i>Troškovi vezani za obuku</i>	1. Trening i kontinuirane aktivnosti učenja	–

Neki primeri ulaznog I izlaznog transporta uključuje sledeće:

1. Amortizacija infrastrukture i drugi logistički troškovi i troškovi lanca snabdjevanja kao npr. Bezbednosni uređaji i uređaji za uklanjanje snega.
2. Transportna oprema i kao i svi oblici održavanja vozila, troškovi goriva, uključujući i ulja.
3. Amortizacija investicija tehnologije, kao što su unutrašnje tehnologije i primena provajdera servisa.
4. Režijski troškovi logistike i menadžmenta lanca snabdjevanja. Ovo se može izračunati kao procenat ukupnih troškova. Prosečna stopa u industiji je procena na 5%, medjutim taj broj može da varira u zavisnosti od strukture troškova kompanije.
5. Plate i dnevnice vozača i ugovaranje takvih usluga.
6. Troškovi vezani za obuku vozača, kao što su dozvole, obuke vezane za bezbednost i druge osnovne vrste obuke.

OPTIMIZACIJA TROŠKOVA LOGISTIKE U PROCESU GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE SVETSKE TRGOVINE

Zaključak

Za uspešnu klasifikaciju troškova logistike neophodno je poznavati vrstu i obim uluga koje logistika kao naučna disciplina pruža. Logističke usluge cine polaznu osnovu za raščlanjivanje troškova. Bez jedne sveobuhvatne i detaljne analize aktivnosti i usluganije moguće razviti kvalitetan postupak utvrđivanja i praćenja logističkih troškova. Osnovni cilj formiranja troškovnih kategorija je utvrđivanje i uspostavljanje zavisnosti između troškova i aktivnosti. Glavni uzročnik troškova su realizovani procesi i aktivnosti logistike.

Utvrđivanje i praćenje troškova poslovanja logističkog sistema, po osnovnim vrstama troškova, nije dovoljno veš je neophodno da se uvede obračun troškova po mestima nastanka i nosiocima troškova. Oblast ovog naučnog rada od posebnog je značaja u razvijenim zemljama gde se neprekidno istražuju načini za smanjenjem troškova logistike kao i načina za povećavanje konkirentske pozicije na tržištu. U manje razvijenim zemljama analiza i praćenje logističkih troškova nemaju odgovarajući značaj, što privredama tih zemalja dodatno otežava položaj.

O bitnost iproučavanja logističkih troškova govori i poslednji DHL-ov izveštaj sa Ekonomskog fakulteta u Londonu koji kaže da su logistički troškovi a ne carina, najveća prepreka za napredak u globalnoj ekonomiji.

LITERATURA

- (1) Jovanović – Božinov M., Langović A., „Interkulturni izazovi globalizacije“, Megatrend univerzitet, Beograd, 2009.
- (2) ManderDž.GoldsmitE. „Globalizacija“, 2003.
- (3) Branković, S. „Istorija Kulture i civilizacije“, Megatrend univerzitet, Beograd, 2009.
- (4) Ardžun Apaduraj. „Kultura i globalizacija“. Biblioteka Xxvek, Beograd, 2001.
- (5) Gordana Radivojević, Momčilo Miljuć, Logistički troškovi

OPTIMIZATION OF LOGISTICS COSTS IN THE GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION OF THE WORLD TRADE

Abstract: *The end of XX and the beginning of the XXI century in economic history is facing the phenomenon of globalization of the world economy. Globalization was triggered by great geographical discoveries from the end of the XV and the beginning of the 16th century, then it was absorbed by the first industrial revolution, while the third wave of globalization began with the end of the Cold War. Globalization is the subject of studying many scientific disciplines. As a process it involves all spheres of society. Large multinational companies distribute their product to the global market through regional centers. In addition, the products of these companies are often produced from components produced at different locations around the world. An example is the Airbus A380, a civilian passenger plane the world's largest. The main parts of the structure are made in France, Germany, Spain and the United Kingdom. Parts are brought in by road and water transport due to the large number of components for which production are responsible: Rolls-Royce, SAFRAN, United Technologies, General Electric, Goodrich Corporation and others. The process of globalization gives to multinational companies the ability to locate their products or produce in markets that offer investment benefits. (energy prices, labor costs). The product has a different cost price in different regions, also different delivery costs to the final customer. Market supply and regional distribution, with the exception of product schedules, are affected by free trade agreements, so it is sometimes cheaper to place products at locations at a greater distance if not burdened with customs. The layout of one manufacturer's production units in the specific part of the world has a certain geographical domain and it often happens that some border regions are located between two production sites and have different logistics costs. The participation of logistics costs in the price of the final product can determine the decision-making on the choice of raw material suppliers and location of production, as well as on the distribution of products to specific markets. The authors aim to highlight the significance of the analysis of the participation of logistics costs in the price of the final product. Also, the authors will suggest a variety of ways to optimize logistics costs.*

Key words: *globalization, regionalization, logistics costs.*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)(0.034.2)
338:339.137.2(082)(0.034.2)
005.56(082)(0.034.2)
330(082)(0.034.2)

МЕЂУНАРОДНА научно-стручна конференција Регионални развој и прекогранична сарадња (2 ; 2018 ; Пирот)

Zbornik radova [Elektronski izvor] / II Међународна научно-стручна конференција Regionalni razvoj i prekogranična saradnja, Pirot, [2018] ; [organizatori konferencije, Srpska akademija nauke i umetnosti, ogranak u Nišu ... [et al.] = Book of Proceedings / II International Scientific Conference Regional Development and Cross-border Cooperation ; [conference organizers Serbian Academy of Sciences and Arts, branch in Nis] ; [uredili, editors Dragan Kostić, Statty Vasilev Stattev]. - Pirot : Privredna komora, 2019 (Pirot : Privredna komora). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slika ; 12 cm

Sistemski zahtevi: Nisu navedeni. - Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 10. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-900497-1-4

1. Костић, Драган Ч., 1956- [уредник]
а) Регионални развој -- Зборници б) Прекогранична сарадња -- Зборници в)
Економија -- Зборници

COBISS.SR-ID 278527244

